

UNIVERSAL
LIBRARY

OU_196151

UNIVERSAL
LIBRARY

श्रीवासुदेवानन्दसरस्वतीग्रंथमाला

पंचमपुष्पम् (५)

१ श्रीगुरुचरित्रकाव्यं सटीकम्

२ श्रीदत्तचंपूः सटीका

श्री. प. प. श्रीवासुदेवानन्दसरस्वतीटिप्पणेस्वामिविरचितं
काव्यद्वयम्

आश्विन वद्य १२ (गुरुद्वादशी) }
शके १८७५ भौमवार }

{ दि. ३ नोव्हेंबर
{ सन १९५३

किंमत ५ रुपये

प्रकाशक :

श्रीगुरुभक्त वामन दत्तात्रेय गुळवणी, अध्यक्ष—

श्रीवासुदेवानन्दसरस्वतीस्वामिमहाराजग्रंथप्रकाशनमंडळ,

२० नारायण पेठ, पुणे २.

मुद्रकः—

स. रा. सरदेसाई, बी. ए., एल्एल्. बी.

नवीन समर्थ विद्यालयाचा ' समर्थ

भारत ' छापखाना, ४१ बुधवार,

पुणे २.

श्रीगणेशदत्तगुरुभ्यो नमः
प्रकाशकाचें निवेदन

सुशंकरं सन्तमजं गुरुं परं परंपराध्रं प्रणमत्पुरंदरम् ।

दरं हरन्तं प्रवरं सुसांदरं भजेऽत्रिजं योगिवरं निरन्तरम् ॥ १ ॥

श्रीवासुदेवानंदसरस्वतीग्रंथमालेचें पांचपुष्प प्रकाशित करण्याचा सुयोग आज श्रीमहाराजांचे कृपेनें येत आहे याबद्दल अत्यंत आनंद वाटतो. नुकतेंच चतुर्थपुष्प श्रीदत्तमाहात्म्य प्रकाशित होऊन ते ठिकठिकाणच्या ग्राहकांच्या हाती पडते न पडतें इतक्यांत अवघ्या तीन-चार महिन्यांतच हें पांचवें पुष्प ग्राहकांना देतां यावें ही श्रीगुरुंचीच कृपाशक्ति आहे यांत संशय नाही. दुरत्यय अशा मायानदीतूनहि जे महापुरुष दिव्य भगवत्प्रेम-बलानें सहज तरून जातात त्यांची सकल्यशक्ति केव्हांहि अमोघच असणार.

या पांचव्या खंडांत श्रीगुरुचरित्रत्रिशतीकाव्य व श्रीदत्तचंपू हे दोन काव्यग्रंथ श्रीमहाराजांच्या टीकेसहित छापले असून शेवटी मराठी भाषांतर, वृत्त व अलंकार यांचें विवरण व शब्दार्थकोश हा विभाग छापलेला आहे. त्रिशतीकाव्य सटीक पूर्वी श्रीनृसिंहसरस्वतीदीक्षितस्वामिमहाराजांनी पोथी-रूपानें छापवून तें पुष्कळ विद्वानांना व योग्य विशारद्यांना विनामूल्य प्रसाद म्हणून दिलें. तसेंच श्रीदत्तचंपू हा ग्रंथहि कोणीतरी पूर्वी मूलमात्र छापला आहे. पण तो अत्यंत अशुद्ध असा छापला गेला. त्याबरील श्रीमहाराजांची टीका मात्र पूर्वी छापलेली नाही ती या वेळींच छापली जात आहे. श्रीवासुदेवानंदसरस्वतीग्रंथमालेच्या प्रत्येक खंडांत चारशेंपर्यंत पृष्ठसंख्या असावी; एकंदर बारा खंड मिळून जास्तीत जास्त पांच हजार-पर्यंत पानांत श्रीमहाराजांचें संपूर्ण बाह्यमय व चरित्र ग्राहकांना ५१ एकावून रुपयांत घरपोच द्यावें असा मंडळाचा संकल्प होता. पण बुद्ध-स्त्री-पुरुषांच्या सोईकरितां जाड टाईप वापरल्यामुळें श्रीदत्तमाहात्म्य

(चतुर्थखंड) याची पृष्ठसंख्या साडेपांचशेंच्या वर गेली. या पांचव्या खंडांत तर त्याहूनहि अधिक पृष्ठसंख्या होण्याचा संभव दिसतो; पण ग्राहकांचा वर्गीणीचा आंकडा मात्र पूर्वीचाच कायम आहे. त्यांत कांहीं वाढ केलेली नाही. ही येणारी तूट विशेष साहाय्य करणाऱ्या उदार धनिकांचें साहाय्य मिळवूनच मंडळाला भरून काढावी लागेल. तथापि श्रीमहाराजांचे सर्व ग्रंथ योग्य ग्राहकांचेकडे पोचविल्याचें व विशेष साहाय्य करणाऱ्या धनिकांना त्याचें श्रेय देण्याचें समाधान मंडळाला यामुळें निश्चित लाभेल. पुस्तकांची किंमत अधिक असल्याची शंका कांहीं मंडळींनी व्यक्त केल्यामुळें वरीलप्रमाणें खुलासा करावा लागला.

या खंडाची पृष्ठसंख्या वाढण्याचें कारण याबद्दल थोडासा पूर्वैतिहास या ग्रंथांच्या निमित्तीबद्दलचा पाहिला असतां कळून येईल. श्रीगुरु-महाराजांच्या आज्ञेनें श्रीदीक्षितस्वामिमहाराज नरसोबावाडीस राहिले होते. वाडी क्षेत्रांतील श्रीदत्तपूजकांच्या घराण्यांतील बालकांना संस्कृत भाषेचें ज्ञान व्हावें व श्रीदत्तचरित्रहि समजावें या उद्देशानें श्रीदीक्षित-महाराजांची सदिच्छा जाणून श्रीगुरुमहाराजांनीं त्रिशतीकाव्य व श्रीदत्तचंपू हे दोन ग्रंथ संचारांतच तयार करून वाडीस श्रीदीक्षितमहाराजांचेकडे पाठविले व ते शिकविण्याची व्यवस्था करण्याबद्दल श्रीदीक्षितमहाराजांना आज्ञा केली. त्या वेळीं वाडीस देवस्थानांत श्रीब्रह्मानंदस्वामीचे मठांत जेथें श्रीदीक्षितस्वामिमहाराज राहात असत तेथेंच एक संस्कृत शाळा सुरू झाली. वाडींतील बरींच मुलें तेथें जाऊन संस्कृत शिकूं लागली. त्यावेळीं या ग्रंथांचे पाठ श्रीमहाराजांचे आज्ञेनें वे. शा. सं. धुंडिराजबुवा कवीश्वर हे देत होते. प्रासादिक असे श्रीमहाराजांचे ग्रंथ, गुरुसेवाबुद्धीनें अध्यापनकार्य करणारी छात्रहितैषी अध्यापक मंडळी आणि भगवंताविषयी प्रेमादर बाळगणारा छात्रवर्ग असा सुंदर त्रिवेणीसंगमच त्या वेळी वाडीस जमला होता. ' ते हि नो दिवसा गताः ' याप्रमाणें खिन्नता व्यक्त करून या गतगोष्टीचा उल्लेख त्या वेळची छात्रमंडळी प्रसंगानें करीत असतात.

असो. तात्पर्य हेंच की—संस्कृत भाषाभ्यास करणाऱ्या विद्यार्थ्यांच्याकरिता म्हणून या ग्रंथांची निर्मिति झाली. तो मूळ उद्देश लक्षांत घेऊन संस्कृतानभिज्ञ अशा सर्वच लोकांना उपयोग व्हावा म्हणून मूलश्लोकांचा भाषांतरविभाग हा याला जोडला आहे व कठिण शब्दार्थकोशहि दिला आहे. विशेष अभ्यास करणाऱ्या जिज्ञासू लोकांना या दोन ग्रंथांच्या अभ्यासानेच संस्कृत भाषेतील वृत्ते व अलंकार यांचें ज्ञान व्हावें म्हणून श्रीमहाराजांनी या ग्रंथांत जी जी वृत्ते व अलंकार यांचा उल्लेख केला आहे त्याचें थोडक्यांत लक्षण व उदाहरणांसह विवरण शास्त्रीय ग्रंथांच्या आधारानें केलेलें या खंडांत दिलेलें आहे. याप्रमाणें वरील उद्देशास अनुसरून या खंडाची रचना केली गेल्यामुळें याची पृष्ठसंख्या अधिक वाढली.

गुरुचरित्रत्रिशतीकाव्याची श्लोकसंख्या तीनशेंच्या वर थोडीशी आहे. शंभर श्लोकांचा एक भाग असे तीन भाग म्हणजे तीन शतकें यांत आहेत. श्रीदत्तसंप्रदायांत जें प्राकृत ओवीवद्ध गुरुचरित्र प्रसिद्ध आहे त्याचाच सारांश या लहानशा काव्यग्रंथांत श्रीमहाराजांनी दिलेला आहे. ‘धीशुद्ध्यै प्राक्चरित्रार्थ एष संगृह्यते स्फुटः। प्राज्ञैः प्रेक्ष्योत्र तत्सारो दर्पणेल्ले यथा मठः’ या श्लोकांत आरंभी श्रीमहाराजांनी हेंच सांगितलें आहे. श्रीदत्तचंपू हें काव्य ‘गद्यपद्यात्मकं काव्यं चंपूरित्यभिधीयते’ या लक्षणाप्रमाणें गद्यपद्यात्मक असें आहे. श्रीदत्तमाहात्म्य या प्राकृत ग्रंथांत कार्तवीर्यार्जुन, अलर्क व आयू ह्यांचीं जीं चरित्रें श्रीमहाराजांनी वर्णिलेलीं आहेत तींच चरित्रें श्रीदत्तचंपू या काव्यग्रंथांत संस्कृत भाषेमध्ये अत्यंत सुंदर पद्धतीने मांडलेली आहेत. या दोन ग्रंथांत आचारधर्म, पतिव्रताधर्म, राजधर्म, अष्टांगयोग, उपासनामाहात्म्य, तत्त्वज्ञान, प्रवृत्ति व निवृत्ति यांचें बलाबल, जीवन्मुक्त पुरुषाचा व्यवहार, ज्ञानोत्तर भक्ति असे अनेक विषय फारच मार्मिक रीतीने ग्रथित केलेले आहेत. योग्य अध्यापकांचेजवळ श्रद्धापूर्वक या दोन काव्यग्रंथांचा अभ्यास करणाऱ्या विद्यार्थ्याला वरील अनेक विषयांचें सप्रमाण दृढ ज्ञान होईल आणि

भारतीय वैदिक संस्कृतीचें वैशिष्ट्य काय आहे हें त्याला पूर्णपणें पटून तो त्या संस्कृतीचाच निरंतर पुरस्कर्ता होईल. स्वराज्य मिळालें असलें तरी जोपर्यंत स्वतःच्या लोकोत्तर संस्कृतीचें पूर्ण अज्ञान व त्यामुळें परकीय संस्कृतीकडे असणारी अनिर्वध प्रवृत्ति समाजामध्यें चालू राहिल तोपर्यंत तें स्वराज्य नसून परराज्यच आहे. रामराज्य तर याहून फार पुढें आहे. आदर्श नागरिक निर्माण कसा होईल हा मुख्य विचार स्वराज्यामध्ये होणें उचित आहे. याकरितां योग्य धार्मिक शिक्षणानें प्रत्येक व्यक्तीचें मन सुसंस्कृत बनविण्याचा प्रयत्न झाला पाहिजे. शिक्षणखात्याचें वास्तविक हें काम. पण त्या खात्यांतील विद्यार्थ्यांना केवळ भारवाहि बनविणाऱ्या शिक्षणक्रमांत तर धार्मिक शिक्षणाचा गंधहि नाही. इतकेंच नव्हे तर ज्या समष्टीशी आपण सर्व व्यक्तिरूप जीव संलग्न आहोंत त्या समष्टीचें स्मारक असणाऱ्या आरंभीच्या ‘ श्रीगणेशाय नमः ’ या वाक्याचें सुद्धा पुस्तकांतून उच्चाटन झालेलें आहे. एकराष्ट्रीयत्वभावना ही असावी पण अशी अनंत राष्ट्रें जिच्यावर अधिष्ठित आहेत अशा समष्टीविषयी पराङ्मुखता असेल तर तीसुद्धा शास्त्रीय दृष्टीनें एक प्रकारची जातीयताच ठरेल. अशा समष्टीची कल्पना संतांच्या ग्रंथांवरूनच पूर्णपणें येऊं शकेल आणि अशा अभग ग्रंथांचें नियमित शिक्षण समाजांत रूढ झालें तरच स्वराज्य, सुराज्य, रामराज्य सर्व कांहीं मिळू शकेल.

श्रीमहाराजांचें उपास्यदैवत श्रीदत्तात्रेय हें असल्याने त्यांचें बहुतेक सर्व वाङ्मय श्रीदत्तात्रेयवर्णनात्मकच असल्याचें दिसतें. प्रेममय अंतःकरणांला त्यांच्या प्रेमाच्या विषयच सर्वत्र भासत असतो हें ‘ येथें उभा कां रामा । मनमोहन मेवश्यामा ’ या पंढरीक्षेत्रांत राउळांत निर्माण झालेल्या श्रीसमर्थांच्या पद्यावरून कोणालाहि पटेल. ज्ञान आणि भक्ति या दोघांचाहि लोकोत्तर समन्वय श्रीमहाराजांचे ठिकाणी झालेला आहे. श्रीदत्तचंपूमध्ये कार्तवीर्य, अलर्क यांचीं चरित्रें फारच सुंदर रीतीनें श्रीमहाराजांनीं रंगविली आहेत त्यावरून हे लक्षांत येईल. ज्ञान झालें तरी उपास्य सगुण साकार

स्वरूपाचा विरह खऱ्या प्रेमळ भक्ताला सहन होत नाहीं हें कार्तवीर्य व अलर्क यांच्या ज्ञानोत्तर अवस्थेचें श्रीमहाराजांनीं केलेलें वर्णन वाचलें असतां कळून येईल. प्रत्येक जीव जीवभाव असेपर्यंत सकामच असतो. तत्त्वसाक्षात्कार होईपर्यंत ‘तत्परं पुरुषख्यातेर्गुणवैतृष्यम्’ अशी योगसूत्र-कारांनीं दाखविलेली परवैराग्यरूप पूर्ण निष्कामता अंगी वाणणें अशक्य आहे. परंतु ‘याच्चा मोघा वरमधिगुणे नाधमे लब्धकामा’ ‘तुजवांचुनि इतरासी दीनमुख पसरोनि काय मागावें’ या उदात्त भूमिकेवर असणारे भगवद्भक्त आपली कामना पूर्ण करण्याकरितां त्या प्रभूची उपासना करतात व शेवटी निष्कामताहि मिळवितात हा शास्त्रसिद्धांत आयुराजाच्या चरित्रांत श्रीदत्तचंपूमध्ये श्रीमहाराजांनीं सोपपत्तिक मांडला आहे. श्रीभगवंतांनीं भगवद्गीतेमध्ये अर्थार्थी भक्ताला सुद्धां ‘उदाराः सर्व एवैते’ या वाक्यानें मोठेपणा दिला आहे. आध्यात्मिकदृष्टिस्थान्य असा केवळ प्रयत्नवाद शेवटीं निरूपयोगीच ठरतो. ‘न मे भक्तः प्रणश्यति’ अशा तत्त्वांचा आदर्श असें आयुराजाचें चरित्र आहे. सत्ताधारी कसा असावा याबद्दल कार्तवीर्यार्जुनाचें चरित्र उद्बोधक आहे. अशीच गुरुचरित्रत्रिशती काव्यांतीलहि सर्व चरित्रें अत्यंत परिणामकारक व चित्तावर्जक आहेत. शास्त्रीय गहन सिद्धांत सुगम पद्धतीनें सर्वांच्या लक्षांत यावेत या उद्देशानें निर्माण झालेले हे दोन काव्यग्रंथ म्हणजे राष्ट्रऋण आहेत असें समजण्यास हरकत नाही. या ऋणाबद्दल उतराई होण्याकरितां यांच्या शिक्षणाची व्यवस्था शालेय शिक्षणक्रमांतून झाली तरच श्रीमहाराजांच्या ऋणांतून मुक्त होतां येईल. निदान श्रीमहाराजांच्या संप्रदायांतील व इतरहि संतप्रेमी प्रत्येक व्यक्तीनें या ग्रंथांचे परिशीलन व्यवस्थितपणानें करून चित्तशांति प्राप्त करून घ्यावी अशी विनंति आहे.

श्रीमहाराजांच्या वाङ्मयांत क्लिष्टता, दुर्बोधता आहे, रसवत्ता कमी आहे इत्यादि कांही रसिकंमन्यांचे आक्षेप ऐकण्यांत येतात. याचें समाधान पुढें केव्हांतरी सविस्तर करावयाचेंच आहे. आज फक्त थोडक्यांत याचा

परामर्श घ्यावयाचा आहे. या काव्यग्रंथाबद्दलच थोडा विचार करूं. काव्याचे द्राक्षापाक व नारिकेलपाक असे दोन प्रकार शास्त्रकारांनीं मानलेले आहेत. 'द्राक्षापाकः स कथितो बहिरन्तःस्फुरद्रसः । स नारिकेलपाकः स्यादन्तर्गूढरसोदयः ॥'—ज्या ग्रंथांत द्राक्षाप्रमाणें तो वाचत असतांनाच तत्काल रसानुभव घेतां येतो त्याला द्राक्षापाक म्हणतात. आणि ज्या ग्रंथांतील रस नारळाप्रमाणें आंत गूढ असतो त्याचा आस्वाद घेण्याकरितां शास्त्रादिकांच्या अभ्यासानें संस्कृत झालेलें अंतःकरणच समर्थ ठरतें त्याला नारिकेलपाक म्हणतात. याप्रमाणेंच वक्त्याच्या भिन्नतेमुळेंहि वाङ्मयामध्ये विविधता निर्माण होते. राजाज्ञेप्रमाणें असणारें वेदवाङ्मय हा एक प्रकार. याला प्रभुसंमित असें म्हणतात. मित्राप्रमाणें सत्कार्योन्मुख करणारें पुराणादि-वाङ्मय हा दुसरा प्रकार. याला सुहृत्संमित असें म्हणतात. तिसरा प्रकार प्रिय पत्नीप्रमाणें हल्लुवारपणानें मनाला आनंद देत देत तत्त्वोपदेश करणारें काव्यादिवाङ्मय याला कान्तासंमित अशी संज्ञा आहे. श्रोत्यांचा किंवा वाचकांचा अधिकारभेदहि अशा विविध वाङ्मयनिर्मितीला कारण मानावा लागेल. विधिनिषेधातीत अशा महापुरुषांचें भगवदिच्छेनै उत्स्फूर्त वाङ्मय प्रायः प्रभुसंमित या सदरांत घालावें लागेल. तथापि इतर प्रकार त्यांच्या वाङ्मयांत नसतात असें नाहीं. 'क्रौंचद्वंद्ववियोगोत्थः शोकः श्लोकत्व-मागतः' हें श्रीवाल्मीकिमहर्षीचें वर्णन वाचलें म्हणजे विष्णुमय जग पाहणाऱ्या लोकोत्तर पुरुषांचे स्थायी भाव कसे पराकोटीला गेलेले असतात व त्यांचा रसनिर्मितीला कसा पूर्णपणें उपयोग होतो हें लक्षांत येईल. श्रीमहाराजांच्या या काव्यग्रंथांतून वर वर्णन केलेले वाङ्मयाचे सर्व प्रकार त्या त्या ठिकाणी अनुभवाला येतात. स्थलसंकोचास्तव त्यांचीं प्रत्येक उदाहरणें या ठिकाणी दाखविलीं नाहींत. तीं ग्रंथकाराशी समान-धर्मी होऊन पाहणाऱ्यांच्या लक्षांत आपोआप येतीलच. श्रीदत्तचंपूच्या टीकेस आरंभ करतानाः 'काव्यं हि ईश्वरस्वरूपांतर्गतं आहे. ईश्वरस्वरूप त्वर स्पष्ट आम्हाला कळलें नाहीं, तो ईश्वर तरी स्वतःचें स्वरूप जाणतो

किंवा नाही कोणास ठाऊक ! तथापि सगुण अशा या परमेश्वराच्या गुणवर्णनपुण्याने वाणीला पवित्र करण्याकरितां माझी ही प्रवृत्ति आहे ’ असे श्रीमहाराजांनी लिहिले आहे ते श्लोक असे—“ यस्मिन् विश्वानि काव्यानि चक्रे नाभिरिवेत्युचः । षष्ठाष्टकेस्त्यतः सर्वं काव्यमीशैकदेशभाक् ॥ १ ॥ योस्याध्यक्षः स परमः स्वात्मानं वेद वा न वा । इत्यष्टमाष्टकश्रुत्या नेशानं हि नः स्फुटम् ॥ २ ॥ अथापि सगुणस्यास्य गुणवर्णनपुण्यतः । स्वशक्त्या गां पुनामीति प्रवृत्तिरियमेव मे ॥ ३ ॥ यच्छ्रीदत्तपुराणां श्रीदत्तस्य यशोपि तत् । चम्पाख्यकाव्यान्तरेण संक्षेपात्कथितं स्फुटम् ॥ ४ ॥ दत्तभक्त-प्रार्थनया तदर्थस्फुटबोधदां । टीकां कुर्वेनया प्रीयादत्तात्रेयस्तदीरकः ॥ ५ ॥ ” या पांच श्लोकांत श्रीमहाराजांनी सर्व हृदय सांगून टाकले आहे व शास्त्रप्रतिपादित सिद्धान्तहि स्पष्ट दाखविला आहे. सहाव्या व आठव्या अष्टकांतील ऋचांतूनच सर्वहि काव्य ईश्वराच्याच स्वरूपांत अंतर्गत आहे त्याचे ज्ञान पूर्णपणे कोणालाहि नाही. असा अर्थ प्रथित केल्याचे श्रीमहाराजांनी दाखविले आहे. श्रीज्ञानेश्वरमहाराजांनी ग्रंथारंभी सर्व बाह्य भगवत्स्वरूपांतर्गत आहे असेच वर्णन केले आहे—‘ हे शब्दब्रह्म अशेष । तेचि मूर्ति सुवेष । तेथ वर्णवपुनिदोष । मिरवत असे ॥ १ ॥ स्मृती तेचि अवयव । देखा आंगीक भाव । तेथ लावण्याची ठेव । अर्थशोभा ॥ २ ॥ अष्टादश पुराणे । तीचि मणिभूषणे । पदपद्धति खेवणे । प्रमेयरत्नांची ॥ ३ ॥ देखा काव्य नाटका । जें निर्धारितां सकौतुका । त्याचि रुणटुणती क्षुद्रघंटिका । अर्थध्वनि ॥ ४ ॥ ’ श्रीज्ञानेश्वरमहाराजांचे हे किती सुरस व यथार्थ वर्णन आहे बरे ! भगवतीची स्तुति संपल्यावर भगवान् श्रीशंकराचार्य म्हणतात—‘ त्वदीयाभिर्बाग्भिस्तव जननि वाचां स्तुतिरियम् ’ हे वाग्जननि तुझ्याच वाणीने ही तुझी स्तुति केली आहे ती तुला अर्पण असो—याप्रमाणे सर्वत्र भगवद्भाव ज्यांच्या चित्तांत उत्पन्न झाला अशा महात्म्यांची सर्वच कृति ‘ वासुदेवः सर्वमिति ’ या भूमिकेवरूनच होत असल्याने त्यांच्या कृतीचे परीक्षण व्यावहारिक निकषावरून कसे होणे शक्य आहे ? अशा महापुरुषांचे वर्णन श्रीज्ञानोबाराय पुढीलप्रमाणे

करतात—‘ज्या पुरुषाच्या ठायी । कर्माचा तरी खेद नाही । तरी फळापेक्षा कांहीं । संचरेना ॥ १ ॥ आणि हें कर्म मी करीन । अथवा आदरिलें सिद्धी नेईन । येणें संकल्पेंही ज्याचें मन । विटाळेना ॥ २ ॥ ज्ञानाग्नीचेनि मुखें । जेणें जाळिली कमें अशेखें । तो परब्रह्मचि मनुष्य वेखें । वोळख तूं ॥ ३ ॥’ अशा महानुभावांचें वाङ्मय श्रद्धेनें वाचून यावच्छक्य त्याप्रमाणें वागण्यांतच अज्ञ जीवांचें परम हित आहे.

श्रीवासुदेवानन्दसरस्वतीग्रंथमालेच्या प्रकाशनास आरंभ केला त्या वेळीं श्रीमहाराजांच्या संप्रदायांतील, नर्मदाकिनारी श्रीक्षेत्र नारेश्वर येथे वास्तव्य करणारे महान् अधिकारी संत श्रीरग अवधूत महाराज यांना प्रार्थनापत्र पाठविलें होतें. त्याचें उत्तर श्रीरग अवधूत महाराजांचे शिष्य श्रीअमृतलाल मोदी यांचेकडून आलें त्यांत ते लिहितात—‘आपको प्रेमी पत्र और उत्साहजनक मुद्रित पत्रिकाअे मिली. पढकर तुरंतहि पूज्यपाद श्रीअवधूतजी महाराज गुनगुनाने लगे—

“ भवद्भिः प्रेषितं पत्रं प्राप्तं च वाचितं मुदा । ग्रंथानां सद्गुरोर्यत्र पुनर्मुद्रणयोजना ॥ १ ॥ पुण्यपर्वेव भक्त्या चाद्रियेतैव सर्वथा । सूर्य-स्येवोदयादर्वाग्रुणस्य प्रभा हि सा ॥ १ ॥ स्वल्पारंभो महासिद्धिर्विस्मर्तव्यं न कर्हिचिन् । एकं पदं दृढीकृत्य द्वितीयं क्रम्यते बुधैः ॥ ३ ॥ प्रेरणा श्रीगुरोः साक्षात् प्रबला सिद्धिदा मता । तथाप्युरोस्माकमत्र नन्दन्त्यति नृत्यति ॥ ४ ॥ साक्षीर्जलं वर्षतीव मधुवन्मक्षिका मुखान् । सफलाः सन्तु ते भावा गुरुणा नोदिता यथा ॥ ५ ॥ अंगीकृतं महत्कार्यं सिद्धिं यात्वविलंबितं । स्थेमानमाप्नुयाद्धर्मो भारतेऽस्मिन् यथा पुरा ॥ ६ ॥ वासुदेवकृपापुष्टाः सर्वे सन्तु मुहुज्जनाः । वासुदेवः सर्वमिति ज्ञात्वा छेशविमोचिताः ॥ ७ ॥ स्मर्यतां दीनरंगोऽयं कचिदद्य स्मृतो यथा । दासो न याचते किंचिदते दास्यादि सर्वशः ॥ ८ ॥ या आशीर्वादाचा सारांश—‘ज्या पत्रात सद्गुरूंच्या ग्रंथाची पुनर्मुद्रणयोजना लिहिली आहे असें आपलें पत्र पोचलें, तें आनंदानें वाचलें. ज्या योजनेबद्दल भक्तांना पुण्यपर्वप्रमाणें सर्वथा आदरच वाटेल. सूर्योदयापूर्वीं ज्याप्रमाणें अरुणाची

प्रभा तशी ही योजना आहे. अशा सत्कार्याचा आरंभ अल्प प्रमाणांत असला तरी त्यापासून सिद्धि मात्र फार मोठी आहे हें केव्हांहि विसरून चालणार नाही. पण शहाणे लोक एक पाऊल पकें झाल्यावरच दुसरें पाऊल टाकतात हेंहि तितकेंच खरें. साक्षात् सद्गुरूंची होणारी प्रेरणा हीच प्रबल असून अशा कार्यात सिद्धि देणारी आहे. तथापि आमचें अंतःकरण ही योजना वाचून आनंदानें भरून येत आहे व मधमाशीच्या मुखांतून जसा मध बाहेर पडतो तसा आमच्या अंतःकरणांतून या कार्याच्या सिद्धी-विषयी आपोआप आशीर्वादरूप जलाचा वर्षाव होत आहे तो असा की—सद्गुरूंनी प्रेरणा केल्याप्रमाणें तुमच्या सर्व इच्छा सफल होवोत. हें अंगीकृत महत्कार्य लवकरच तडीस जावो. पूर्वोप्रमाणेंच या भारतवर्षांत धर्माची अभिवृद्धि होवो. सर्वही सात्विक अंतःकरणाचे सज्जन, वासु-देवाच्या कृपेनें ज्यांचें पोषण होत आहे असे होऊन, हें सर्व जगत् वासु-देवस्वरूप आहे अशा यथार्थ ज्ञानानें सर्व क्लेशांतून मुक्त होवोत. आजच्या-प्रमाणें या दीन रंकाची केव्हांतरी आठवण करीत जा. प्रभूच्या दास्यावांचून या दास्याला दुसऱ्या कशाचीहि अपेक्षा नाही—’ याप्रमाणेंच दुसरेंहि पत्र श्रीरंगअवधूतमहाराजांचे आज्ञेनें श्री. मोदींनी गेल्या भाद्रपदमासांत पाठविलें. ते असें—‘आपका सद्भावपूर्ण प्रेमी पत्र मीला. परमपूज्य स्वामीमहाराजकी शताब्दीके अनुसंधानमें ग्रंथप्रकाशनका कार्य परिपूर्ण करनेकी आपकी प्रबल इच्छा सिद्ध करनेवाले प. पू. श्री. स्वामी महाराज स्वयं हि समर्थ हैं. पूज्य श्री. रंग अवधूतमहाराज इनबारेमें अपनी संकल्प-शक्तीका प्रयोग भी कर रहें हैं. आपने आशीर्वाद तो प्रथमहि भेजा है और आजभी आप बड़ी प्रसन्नतासे अंतःकरणपूर्वक आपका कार्यकी सफलता और शीघ्र पूर्णाहुतीके लिये शुभाशिष इस पत्रद्वारा भेज रहे हैं ’ याप्रमाणें प. पू. श्री. रंग अवधूतमहाराजांची कृपादृष्टी प्रथम-पासूनच या कार्यास लाभल्याने हें कार्य निर्विघ्नपणें चालू आहे. प्रत्येक खंड प्रकाशित झाल्याबरोबर नारेश्वरी पाठविला की तिकडून दहा प्रति पाठवून देण्याची ऑर्डर येते; याप्रमाणें साहाय्य होत आहे. आणखीहि पुढें

होईलच. 'तस्मिंस्तज्जने भेदाभावात्' या श्रीनारदमहर्षीच्या वचनाप्रमाणे प. पू. श्रीरंगअवधूतजी महाराजांच्या रूपानें प्रत्यक्ष श्रीमहाराजच हें महत्कार्य आमचेकडून करवून घेत आहेत असा आमचा पूर्ण विश्वास आहे. 'जगाच्या कल्याणा संतांच्या विभूति' ह्या उक्तीप्रमाणें हें संतांचें कार्य संतच करण्यास समर्थ आहेत. आमच्यासारख्या अल्पबल जीवांनी त्याबद्दल नित्य प्रार्थनाप्रवण असणें इतकेंच आमचें कर्तव्य आहे. श्रीमहाराजांच्या चरित्रखंडांत त्यांच्या संप्रदायांतील थोर व्यक्तींची व त्या त्या स्थानांची समग्र माहिती देण्याचा विचार आहे. त्यावेळीं श्रीरंगअवधूतांचें चरित्रहि मिळवून संकलित केलें जाईल.

श्रीगुरुभक्तिसंपन्न श्रीमंत महाराणीसाहेब सौ. इंदिराबाई होळकर इंदूर यांनीं गेल्या श्रावण मासांत मंडळाचे कार्यालयास भेट देऊन व कार्य पाहून समाधान व्यक्त केलें. त्या वेळीं एका खंडाचे प्रकाशनास आवश्यक तें साहाय्य देण्याचें श्रीमंत सौ. राणीसाहेबांनीं अभिबचन दिलें हें लिहिण्यास आनंद वाटतो. यापैकीं अर्धे अधिक पैसे मंडळाकडे जमाहि झाले आहेत. सद्गुरुमहाराजांचेसंबंधी कार्य ज्या ज्या ठिकाणीं चालू आहे त्या त्या ठिकाणीं श्रीमंत सौ. राणीसाहेबांचें मुक्तहस्तानें साहाय्य आहेच. हें त्यांच्या वंशप्रसिद्ध औदार्यास भूषणच आहे. त्यांच्या या उदार देणगीबद्दल मंडळ त्यांचे ऋणी आहे. त्यांची ही निष्काम सेवा सद्गुरुचरणीं रुजू होऊन त्यांचें सपरिवार कल्याण होवो अशी आमची श्रीगुरुमहाराजांचे चरणाजवळ प्रार्थना आहे.

बे. शा. सं. श्रीपादशास्त्री कवीश्वर, बे. शा. सं. वामनशास्त्री गोविंदशास्त्री जेरे, बे. शा. सं. ईश्वरशास्त्री दीक्षित यांनीं गुरुचरित्र त्रिशती काव्याचें अनुक्रमें प्रथम, द्वितीय व तृतीय शतकाचें भाषांतरकार्य प्रेमानें केलें. तसेंच बे. शा. सं. रामचंद्रशास्त्री जेरे, बे. शा. सं. वामनशास्त्री आत्मारामशास्त्री जेरे, बे. शा. सं. बापूशास्त्री कोडणीकर यांनीं श्रीदत्तचंपूचें अनुक्रमें प्रथम, द्वितीय व तृतीय शतकाचें भाषांतर आत्मीयतेनें करून दिलें. ईशभक्तिनिरत व अनेक शास्त्रांत कृतभूरिपरिश्रम

असे पं. श्रीपादशास्त्री तापस मुळगुंद यांनी मंडळाचे विनंतीस मान देऊन त्रिशतीकाव्य व श्रीदत्तचंपू यांतील वृत्ते व अलंकारांचें सप्रमाण विवरण आपल्या पांडित्यप्रचुर वाणीनें करून दिलें व विद्वत्तापूर्ण अशी प्रस्तावनाहि या खंडास लिहून दिली. या सर्व पंडितवर्यांचे, मंडळ अत्यंत आभारी आहे. मंडळाचें प्रकाशनकार्य अशा गुरुसेवक विद्वज्जनांच्या हार्दिक सहानुभूतीनें चालूं आहे. भारतीय वैदिक संस्कृतीचें रहस्य जाणणाऱ्या अशा सर्व विद्वद्वर्यांचें बौद्धिक साहाय्य उत्तरोत्तर मंडळास लाभून श्रीवासुदेवानंदसरस्वतीग्रंथमालेच्या द्वारा सनातन वैदिक धर्माचा खरा प्रसार सर्वत्र होवो, हीच श्रीगुरुचरणी प्रार्थना आहे. हा खंड वेळेवर पूर्वीप्रमाणेंच व्यवस्थित छापून दिल्याबद्दल समर्थ भारत प्रेसचे मालक श्री. सरदेसाई यांचेही आम्ही आभारी आहोंत.

यापुढें संस्कृत द्विसाहस्री गुरुचरित्र सटीक ६ व ७ अशा संयुक्त खंडांत छापणेस सुरवात झाली आहे. त्यानंतर समश्लोकी गुरुचरित्र सटीक व श्रीदत्तपुराण सटीक प्रत्येकी दोन खंड होतील व शेवटीं चरित्रखंड होईल. संतप्रेमी सज्जनांच्या साहाय्यावरच चालू असणारें हें महत्कार्य निर्दिष्ट कालांत पूर्ण होण्याकरितां ग्राहक (५१ रु.), प्रतिपालक (५१ ते ५००), सन्मान्य आश्रयदाते (५०१ ते ३०००) यापुढें प्रकाशक या वर्गांपैकी कोणत्यातरी वर्गांत आपलें नांव त्वरित नोंदवून हें सत्कार्य पूर्णतेस नेण्याचें श्रेय सर्वांनीं घ्यावें अशी जनताजनार्दनाजवळ प्रार्थना आहे.

श्रीगुरुचरणशरण

आश्विन वा॥ १२ (गुरुद्वादशी) }
शके १८७५ }
मंगळवार, दि. ३।११।५३. }

वामन दत्तात्रेय गुळवणी-अध्यक्ष
श्रीवासुदेवानंदसरस्वतीग्रंथप्रकाशन-
मंडळ, नारायणपेठ २०, पुणे २.

श्रीगणेशदत्तगुरुभ्यो नमः ।

प्रस्तावना

नासन्निकयन्त इह सन्ति न वा कियन्तः

शृङ्गारसान्द्ररचनापटुबुद्धिमन्तः ।

सन्तः परन्तु विरलाः सुकवित्ववन्तः

स्वान्ते यदीयवचसा स्थितिमेत्यनन्तः ॥ (ॐ)

निसर्गः किलायं कालस्य यदेष चिराय न सहते सर्वाङ्गसुन्दराणि वस्तूनि
नाम । दृष्टमात्राण्येवैतानि समूलमुन्मूलयितुं परिकरमिव बध्नात्ययम् । —

विश्वं शीतलयन् विश्वं सुधाशुचिरुचित्रजैः ।

कृष्णपक्षात्मनाऽनेन सुधांशुर्नीयते क्षयम् ॥ (क)

सान्द्रसूर्यप्रियारुच्यपर्णसूनफलादिभिः ।

तोषदो मधुरेतेन शोषं ग्रीष्मेण नीयते ॥ (ख)

कलहंसाः प्रशंसाहार्हाः फुल्लकलारवासिनः ।

वर्षात्मताजुषाऽनेन निर्वास्यन्तेऽचलातलात् ॥ (ग)

सस्यप्रशस्यजीवातुः सार्द्धीकृतसमग्रभूः ।

पयोदः शरदाऽनेन यक्ष्मणेव प्रतक्ष्यते ॥ (घ)

सृष्टिश्रियो मण्डनानि मण्डलानि बनेरुहाम् ।

हेमन्तोऽसौ नेनयीति हन्त नालावशेषताम् ॥ (ङ)

एषोऽपसार्य सुभगं खलु बालभावं ।

सम्पाद्य लौल्यमपथे च पदं निधाप्य ।

(ॐ) रचना=काव्यादिग्रन्थनम् । स्वान्ते=हृदये । स्थिति=स्थैर्यम् ।

अनन्तः=परमेश्वरः ॥ (क) विश्वं विश्वं=सकलं जगत् । रुचित्रजैः=किरण-
समूहैः ॥ (ख) सूर्यप्रिया=छाया । सूनानि=पुष्पाणि । मधुः=वसन्तः ॥

(ग) अचलातलात्=भूतलात् । वर्षाकाले हंसा भूमिं विहाय मानससरो हि
गच्छन्ति ॥ (घ) प्रशस्यजीवातुः=श्रेष्ठजीवनौषधम् । 'शरदा अनेन' इति

च्छेदः । प्रतक्ष्यते=भृशं तनूक्रियते ॥ (ङ) बनेरुहां=कमलानाम् । नेनयीति=
भृशं नयति । नयतेर्यङ्लुक् ॥

आपय्य चान्ध्यमगदाप्रतिकार्यमन्ते

सङ्घातपातमुखदुःखभरं तनोति ॥ (च)

निखिलनृपतिमौलीचारचुञ्चुप्रशास्ति-

नृपपदत इहाशु व्याव्यते सार्वभौमः ।

मधुकरसमवृत्तिर्दुर्विधो येन सम्राट्

क्रियतः; उरुप्रभावः काल ईष्टेऽयमन्यः ॥ (छ)

किं भूर्युक्तेन देवा अपि च वसुमतीमा वतार्यामुनैव

नीयन्ते मर्त्यभावं मतिचणमनुजाः पाशवं भावमेवम्

सम्प्राप्तप्रायमुक्तिर्मुनिरपि वनितापाङ्गदुर्बागुरायां

बद्धत्वं, तेन लोकेऽनवममुत समं कालतो नावल्लोके ॥ (ज)

तस्मात्सूक्तमुक्तमभियुक्तैः—‘ सर्वं यस्य वशादगात्स्मृतिपथं कालाय तस्मै नमः ’ इति । तेन इदमपि नातीव चित्राय यत् कृतादिषु उत्कर्ष-
शिखरिशिखरमधिरूढो भगवान् सनातनधर्मोऽपि चरमयुगात्समापन्नेन
बहुबलेन अमुनैव कालेन खिलीकर्तुमारब्ध इति । (झ)

(च) अगदाप्रतिकार्यम्=औषधानिवार्यम् । सङ्घातः=नरकविशेषः ।
‘ सङ्घातः कालसूत्रं च ’ इत्यमरः ॥ (छ) ‘ चारचुञ्चु ’ इत्यत्र ‘ तेन
वित्तचुञ्चुपचणपौ ’ इति चुञ्चुप्रत्ययः । एवमग्निमश्लोके ‘ मतिचण ’
इत्यत्र चणप्रत्ययो बोध्यः । प्रशास्तिः=आज्ञा । किरीटार्यं मौलिशब्दस्य
भाषितस्त्रीत्वात् ‘ कृदिकारादक्तिनः ’ इति पाक्षिको ङीष् । ‘ उरुप्रभावः ’
इत्यत्र ‘ ह्ये प्रे पादान्ते चापि वा लघुः ’ इति पाक्षिकलघुत्वान्न छन्दोभङ्गः ।
ईष्टे=समर्थोऽस्ति । अन्यः=विलक्षणः ॥ (ज) ‘ आः वतार्य ’ इति छेदः ।
‘ आः ’ इति स्त्रेदे । वतार्य=अवतार्य । ‘ वष्टि भागुरिरल्लोपमवाप्योरुप-
सर्गयोः ’ इत्यकारलोपः । वागुरा=मृगबन्धनी । ‘ मुनिरपि बद्धत्वं नीयते ’
इति वचनविपरिणामेन अनुषङ्गः । अनवमम्=अवमभिन्नं, श्रेष्ठमित्यर्थः ।
‘ कालतः ’ इति सार्वविभक्तिकस्तसिः । कालाच्छ्रेष्ठं कालस्य सदृशं वा वस्तु
नास्तीति भावः ॥ (झ) चरमयुगं=कलियुगम् । खिलीकर्तुम्=उत्सादयितुम् ॥

अहो वज्राधिकवीर्यता शर्मप्रदस्यास्य सनातनधर्मस्य यदयमाविष्ट-
पसुष्टेरतिकष्टाभिः परःशतोपसृष्टिभिः परिपीड्यमानोऽपि न मनागपि वैकल्य-
माकलयत् । प्रत्युत—(ज)

तूलोत्क्षेपं समुत्क्षिप्य तास्ताः प्राप्ता विपत्ततीः ।

अन्वविन्दत्समुत्कर्षमितिहासोऽत्र साक्ष्यभाक् ॥ (ट)

शङ्खादयो हि दैतेया धर्मस्यास्य जिज्ञांसया

श्रुतीर्हरन्तोऽनन्तेन हता मत्स्यादिमूर्तिना ॥

आस्तां युगान्तरे वृत्तं वृत्तं पर्युषितोपमम् ।

युगेऽस्मिन्नपि हा ! नापि धर्मेण कियती विपत् ! ॥ (ठ)

हतके कलिहतकेऽस्मिन्ननतिक्रामति समासहस्रयुगम् ।

किं कल्पान्तः प्राप्तो धर्मस्यैतस्य रक्षतः स्वनुगम् ॥ (ड)

चार्वाकाश्चारुवाकास्तनुपरमतयो नेत्रमात्रप्रमाणा

बौद्धास्ते चाप्रबुद्धाः श्रुतिमतमथनाः शून्यवादैकबद्धाः ।

जैनाः सम्मर्शहीना अपि गतवसना अस्तिकायादिगाना

हा ! नैर्घृण्येन धर्मं युगपदु विदधुः सेर्ममर्माणेते ॥ (ढ)

(ज) शर्म=सुखम् । आविष्टपसुष्टेः=लोकसृष्टिमारभ्य । अतिकष्टाभिः=
अतिगह्वराभिः । उपसृष्टिभिः=सङ्कटैः ॥ (ट) तूलोत्क्षेपं=तूलमिव । ‘उपमाने
कर्मणि च’ इति णमुल्, अनुप्रयोगश्च ॥ (ठ) ‘न आपि’ इति च्छेदः ।
आप्नोतेः कर्मणि लुङ् ॥ (ड) हतं कं=सुखं येन स हतकः तस्मिन् ।
कलिहतके=दुष्टकलौ । समासहस्रयुगम्=वर्षाणां द्वे सहस्रे । ‘किम्’ इति
उत्प्रेक्षायाम् । कल्पान्तः=प्रलयकालः । स्वनुगं=सुषुप्तेवकं (अनुष्ठातारं)
रक्षतः एतस्य धर्मस्येत्यन्वयः ॥ (ढ) चारुः=आपातरमणीयः वाकः=वचनं
येषां ते । तनुः=शरीरमेव परः=आत्मा येषां ते । देहात्मवादिन इत्यर्थः ।
सम्मर्शहीनाः=विचारशून्याः । गतवसनाः=नग्नाः । जीवपुद्गलप्रभृतयः पञ्च
पदार्था जैनदर्शने ‘अस्तिकाया’ इति परिभाषिताः । ‘युगपद् उ’ इति
च्छेदः । ‘उ’ इत्यनुकम्पायाम् । ईर्मेण व्रणेन सहितानि सेर्माणि । तादृशानि
मर्माणि यस्य स सेर्ममर्मा तम् । विधेयविशेषणमिदम् । मर्मसु अतिगाढं
प्रज्वहरित्यर्थः । ‘व्रणोऽस्त्रियामीर्ममरुः’ इत्यमरः ॥

तदैव ' करिष्यत्यवतारं स्वं शङ्करो नीललोहितः ' इति पौराणवचनानु-
सारेण सकललोकशिवङ्करो भगवान् शङ्करः शङ्कराचार्यरूपेण क्षितितलम-
बतीर्य स्वल्पमतिमतिमीनजालानि निखिलकुमतजालानि तिलशः सञ्चूर्ण्य
तूर्ण पुनः सगर्जनं जगद्राज्ये समभ्यषिञ्चद्वैदिक धर्ममिति जानन्ति ननु
मतिमन्तः । (ण)

तदनु दनुजकायैर्ध्वस्तवेदादिकायै

रचितविविधमायै ' दीनदीने ' ति गायैः ।

वत यवनपिशाचैः कारणां कां न नीता

श्रुतिशतपरिगीता पावनी धर्ममाता ॥ (त)

अस्मिन्नपि भयङ्करेऽवसरे प्रियदासो भगवान् श्रीरामदासरूपेणाविर्भूय
दुर्वासनादासानां बहिरिवान्तरपि भृशमस्वच्छानामेषां नीचम्लेच्छानां
मस्तकानि निजान्तेवासिराजस्य शिवराजस्य करालाय करबालाय बलीकृत्य
जयन्तीं धर्मवैजयन्तीं मुहुः समुच्छ्राययामासेत्यपि न तिरोहितं पुरावृत्तपरि-
शीलनशालिनाम् । एवंसमये समये—(थ)

विद्यारण्योऽग्रगण्यो मधुरसमधुरज्ञानदो ज्ञानदेवः

श्रीनाथश्चैकनाथो वृजिनघभजना कृत्तमारा च मीरा ।

अन्ये वित्ता अविक्ता दिशि दिशि बहवो हृत्तमश्चण्डभासा

अंशा निःसंशय श्रीभगवत उदिताः साधु धर्म ररक्षुः ॥ (द)

प्रतिज्ञातं ननु भगवता—' धर्मसंस्थापनार्थाय सम्भवामि युगे युगे ' इति ।

(ण) स्वल्पमतयः=अज्ञाः, तेषां मतय एव मीनाः=मत्स्याः, तेषां
जालानि=रज्जुकृतबन्धनविशेषाः तद्रूपाणि, निखिलकुमतानां जालानि=
समूहान् ॥ (त) तदनु=अनन्तरम् । ध्वस्तः वेदादिकः वेदादिरूपः
अयः=शुभविधियैस्ते ध्वस्तवेदादिकायाः, तैः । ' अयः शुभावहो विधिः ' इत्यमरः । ' दीन् दीन् ' इति म्लेच्छशब्दानुकरणम् । कारणा=यातना ।
' कारणा तु यातना तीव्रवेदना ' इत्यमरः ॥ (थ) करबालाय=खड्गाय ।
पुरावृत्तम्=इतिहासः । (द) वृजिनघानि=पापनाशकानि, भजनानि=भक्तिपर-
पद्यानि यस्याः सा । कृत्तमारा=संहतमन्मथा । वित्ता अविक्ताः=प्रसिद्धा
अप्रसिद्धाश्च । चण्डभासाः=सूर्यरूपाः ॥

उपरिवर्णितसमयतोऽप्यतिप्रतिभयः खल्वयं गतशतकमयः समयः ।
 आर्यावर्ते—पुण्यभूमिर्वीरभूमिरिति च प्रथिते समग्रे आर्यावर्ते—कूटनीतिप्रवी-
 षैर्हूणैर्वाणिज्यव्याजेन शस्त्रघातं विना रक्तपातं विनाऽनायासेन स्वायत्तीकृतै,
 ततः प्रभृति तदीयशिक्षणमिषेण मधुरविषेण विक्षिप्तमस्तिष्का वसिष्ठविश्वा-
 मित्रादिपवित्रकुलजनना भारतीयजनाः स्वयमेव सन्ध्यावन्दनं निन्दन्तः;
 गायत्री विगायन्तः; पञ्चयज्ञान् परित्यजन्तः; वेदानविदन्तः; स्मृतीरस्मरन्तः;
 नरकानगणयन्तः; वर्णान्सङ्कीर्णयन्तः; परमेश्वरमपि प्रतिक्षिपन्तः; व्रतबन्धं
 बन्धमिव इन्द्रियसंयमं यममिव यज्ञोपवीतमज्ञत्वचिह्नमिव शिखां मूर्खत्व-
 ख्यापनमिव च अवगच्छन्तः स्वच्छन्दवृत्तयो हूणदुर्गुणैकानुकरणपरायणाः
 केवलम् अश्रीतपिबतया क्रीडतमोदतया हतप्रतारयतया च जरयन्ति
 कृत्स्नमपि जीवनम् । (घ)

इत्थं पुण्यजनाभतामधिगतं पुण्यं जन भारते

वीक्ष्यापारकृपारसोदधिरसौ सच्चित्कमूर्तिः प्रभुः ।

चेतश्चेतयितुं तमस्तिरयितुं हर्षं सतां वर्षितुं

श्रीदत्तोऽत्रिपवित्रगोत्र उदभूच्छ्रीवासुदेवात्मना ॥ (न)

स्वतः प्रादुर्भूतानवद्यचतुर्दशविधैः; अविद्यामयमहाऽऽमयसिद्धवेद्यैः; मूर्ति-
 मद्भिरिव ब्रह्मचर्यैः; कलितकार्यैरिव ब्राह्मतेजःपुञ्जैः; पुञ्जीभूतैरिव तुरीया-
 श्रमधर्मैः; दण्डधारिभिरप्यतिमृदुलैः; अप्रमदैरप्यनन्तप्रमदैः; पुरुषोत्तमै-
 रप्यजनार्दनैः एभिः प्रतीक्ष्यचरणैः श्रीचरणैः कल्मषकर्तनेन निजवर्तनेन
 सुषाऽतिदेशेन सदुपदेशेन च यावज्जीवं सुज्ञानिव अनन्तानज्ञानपि समुद्धृत्य

(घ) 'अश्रीत पिबत' इत्येवं सततं यत्राभिधीयते सा क्रिया
 'अश्रीतपिबता' । 'आख्यातमाख्यातेन क्रियासातत्ये' इति निपातः ।
 एवमग्रेऽपि ॥ (न) पुण्यजनाभतां=राक्षससादृश्यम् । सच्चित्कमूर्तिः=

●सच्चिदानन्दस्वरूपः ॥

साक्षात्स्वेक्षणभाग्यरहितान् हिताहितविवेकविधुरान् अस्मदादीनप्यनायासेन
संसारसागरतस्तारयितुम् अविप्लवतत्त्वसम्भृता बहुसङ्ख्याः सङ्ख्यावद्ग्रन्थाः
सुग्रन्थप्लवाः प्रादुर्भावयामासिरे ॥ (प)

इह खलु—

‘कलत्रं वैधात्रं कति कति भजन्ते न कवयः’ (फ)

सतामेतत्कर्तुं वचनममृषार्थं नु बहवः ।

कविम्मन्या धन्याः परममहितां ब्रह्मवनितां

यथा रूपाजीवामशुचिशुचिजीवां विदधते ॥ (ब)

प्रायो हि कवयः पामरजनमनोरञ्जनैकदृष्टय इव शृङ्गारादिलौकिकक्षणिक-
रसपरिपोषकवरवर्णिनीहावभावादिवर्णनमेव निजवाचःसाफल्यं मन्वाना
विलोक्यन्ते (भ) यथाह कविशेखरः श्रीमान् कुलशेखरः—

(प) चतुर्दशविद्याः ‘पुराणन्यायमीमांसाधर्मशास्त्राङ्गमिश्रिताः । वेदाः
स्थानानि विद्यानां धर्मस्य च चतुर्दश ॥’ इति परिगणिताः । आमयः=
रोगः । दण्डः=वेणुः शिक्षा च । नास्ति प्रमदा (सन्यासिदशायां)=कान्ता
येषां तैः । अनन्तः प्रमदः=स्वरूपानन्दो येषां तैरिति विरोधपरिहारः ।
अ-जनार्दनैः=जनापीडकैः । प्रतीक्ष्यचरणैः=पूज्यपादैः । ‘पूज्यः प्रतीक्ष्यः’
इत्यमरः । अविप्लवतत्त्वसम्भृताः=अविनाशितत्त्वपूर्णाः । सङ्ख्यावद्ग्रन्थाः=
पण्डितानां सम्पत्तिस्वरूपाः । ‘सङ्ख्यावान् पण्डितः कविः’ इति,
‘शास्त्रद्रविणयोर्ग्रन्थः’ इति चामरः । सुग्रन्था एव प्लवाः=नौकाः ।
(फ) श्रीशङ्कराचार्यविरचित ‘सौन्दर्य लहरी’ गतश्लोकविशेषस्य प्रथम-
चरणोऽयम् । अवशिष्टपादत्रयं तु ‘श्रियो देव्याः को वा न भवति पतिः
कैरपि धनैः । महादेवं हित्वा तव सति सतीनामचरमे कुचाभ्यामासङ्गः
कुरवकतरोरयमुलभः ॥’ इति ॥ (ब) अमृषार्थं कर्तुं नु=सत्यं विधातुमिवेत्यु-
त्प्रेक्षा । परममहिताम्=अत्यन्तपूज्याम् । ब्रह्मवनितां=सरस्वतीम् । रूपाजीवा
यथा=वेश्यामिव । अशुचिः=स्थयाद्यालम्बनत्वात्मलिनः, शुचिः=शृङ्गाररस
एव जीवः=प्राणा यस्याः इत्यम्भृतां विदधते=कुर्वन्ति । ‘वारस्त्री गणिका
वेश्या रूपाजीवा’ इति, ‘शृङ्गारः शुचिश्शुक्लः’ इति चामरः ॥
(भ) वरवर्णिनी=सुन्दरस्त्री ॥ .

‘ लाटीनेत्रपुटीपयोधरतटीरेवातटीदुःकुटी—

पाटीरदुमवर्णनेन कविभिर्मूढैर्दिनं नीयते ’ इति । (म)

हन्त विदन्तोऽपि ते न विदन्तीवेदं यत्—

सालङ्कारा सरीतिर्गुणगणसहिता दोषशून्याऽपि वाणी

प्रीतिं पुष्पाति तन्वीमपि न, यदि रसं नो परेशं गृणीयात् ।

राजाक्रीडप्ररूढः सुरभिसलिलजुष्टं प्रोल्लसत्पल्लवोऽपि

सान्द्रच्छायः पलाशी मन उत धिनुयाच्चेद्भवेत्सोऽवकेशी ॥ (य)

इति । परब्रह्मप्रतिपादनमेव हि वास्तविकं वाचां फलम् । यथाहतुः
श्रुती—‘ तदेतत्पुष्पं फलं वाचो यत्सत्यम्, सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म ’ इति ।
विरलाः खलु ईदृक्फलप्रसवित्र्यो वाचः । यतो हि—

परमात्ममात्रनिष्ठाः कविताकाष्ठा नरा न बंदिष्ठाः ।

शान्तिमुधारसमिष्टाः कृतयस्तानिह विना न सुलभिष्ठाः ॥ (र)

(म) कुलशेखरनृपतिविरचित ‘ मुकुन्दमाला ’ गतस्य एतत्पद्यस्योत्तरार्धं
यथा—‘ गोविन्देति जनार्दनेति जगतां नाथेति कृष्णेति च व्याहारैः समय-
स्तदेकमनसां पुंसामतिक्रामति ॥ ’ इति ॥ (य) अलङ्काराः=उपमादयः ।
रीतयः=वैदर्भ्यादयः । गुणाः=माधुर्यादयः । दोषाः=दुःश्रवत्वादयः ।
तन्वीम्=अल्पामपि, प्रीतिं=वास्तविकमानन्दं न पुष्पाति, रसं=रसस्वरूपं
परेशं=परमात्मानं नो गृणीयात्=न प्रतिपादयेद्यदि इत्यन्वयः । ‘ वाक्यं रसात्मकं
काव्यम् ’ इत्यालङ्कारिकाः । स च रसो वस्तुतः परमेश्वर एव । ‘ रसो वै सः ’
इति श्रुतेरिति भावः । राजाक्रीडः=राजोद्यानम् । सुरभि सलिलं जुषत इति
तथा । ‘ प्रावृट् ’ शब्दवत्प्रक्रिया । पलाशी=(चूतादि) वृक्षः । ‘ उत ’
इति प्रश्ने । अवकेशी=फलशून्यः । ‘ बन्ध्योऽफलोऽवकेशी च ’ इत्यमरः ॥
(र) कविताकाष्ठाः=कवित्वस्योत्कर्षभूताः । ‘ काष्ठोत्कर्षे स्थितौ दिशि ’
इत्यमरः । मिष्टाः=मधुराः । कृतयः=ग्रन्थाः । बंदिष्ठाः=भूयांसः । सुलभिष्ठाः=
अतिसुलभाः । न सुलभिष्ठाः किन्तु अतिदुर्लभा इत्यर्थः ।

ये पुनरीदृशाः साक्षात्कृतपरब्रह्माणो महामहिमानो धनमानास्पृह्या-
लुबो दयालुबो बन्धुवाचः श्रीशङ्कराचार्य-माधवाचार्य-मधुसूदनसरस्वती-
हरिहरोपाध्याय-श्रीकृष्णमिश्राद्या अङ्गुलिगण्याः पुरुषाग्रगण्याः, तेष्वेवान्य-
तमभावभाजो नन्विमे श्रीवासुदेवानन्दसरस्वतीयतीन्द्रचरणाः । यानि
च प्रबोधचन्द्रोदय-भर्तृहरिनिर्वेद-शङ्करविजयादीनि परब्रह्मोपवर्णनैकपरा-
यणानि कियन्तिचित्काव्यानि, तेष्वेवान्तर्भवति इदमिदानीं प्रकाशपदबीं
नीयमानं ' (त्रिशती) श्रीगुरुचरितं ' ' श्रीदत्तचम्पू ' श्वेति काव्ययुगलम् ।

श्रीगुरुचरितकाव्यम्

प्रसिद्धमहाराष्ट्रभाषाप्रथितश्रीगुरुचरितस्थान्येव समस्तानि कथावस्तूनि,
प्रायः समस्य क्वचिच्च विस्तार्य नवोत्तरशतत्रयश्लोकात्मकेऽस्मिन् काव्ये
तथैवानुपूर्व्यां समुपनिबद्धानि श्रीचरणैः । तत्रत्यैकपञ्चाशदध्यायगताः कथा-
सन्दर्भा इह यथार्हं प्रत्येकमेकेन द्वाभ्यां बहुभिर्वा सरससरसैर्विविधवृत्ता-
लङ्कारदृष्टैरनवद्यैः पद्यैरुपावर्णिषत । सुभगा इमे कथाभागाः प्रायः समस्तै-
रेवास्ति कैर्विंशतचरा इति न तत्सारः पुनरिह (प्रस्तावनायां) समुद्ध्रियते ।

श्रीदत्तचम्पूः—

‘ गद्यपद्यमयं काव्यं चम्पूरित्यभिधीयते ’ इति हि चम्पूलक्षणमामनन्ति
सन्तः । व्युत्पादयन्ति च शब्दमेनं ‘ चमत्कृत्य पुनाति (सद्दयान्विस्मृती-
कृत्य प्रसादयति) इति चम्पूः । (पृषोदरादित्वात्साधुः) ’ इति । केवला-
न्मुक्तकादिमहाकाव्यान्तपद्यतः, तादृशात्कथाऽऽख्यायिकादिगद्यतोऽपि
तदुभयमय्यां चम्पूवामन्यादृशीमतिमधुरां रसानुभूतिं मन्यन्ते मनीषिणः ।
यथाऽऽह गहनसाहित्यगहनाकुतोभयविहरणहरिः श्रीवेङ्कटाध्वरी—(ल)

‘ पद्यं यद्यपि विद्यते बहु सतां दृढं विगद्यं न तद्

गद्यं च प्रतिपद्यते न विजहत्पद्यं बुधास्वाद्यताम् ।

आदत्ते हि तयोः प्रयोग उभयोरामोदभूमोदयं

सङ्गः कस्य हि न स्वदेत मनसे माध्वीकमृद्वीकयोः ॥ ’ इति ॥

(ल) गहनं=निबिडं; साहित्यमेव गहनं=वनं तत्र अकुतोभयविहरणे=
निर्भीकतया सञ्चरणे, हरिः=सिंहस्वरूपः ॥

अत्र श्रीदत्तचम्पूग्रन्थे अच्छा गुच्छाद्यपरपर्यायास्त्रयो भागाः । प्रथमे अर्जुनाधिकवीर्यस्य कार्तवीर्यार्जुनस्य, मध्यमे अर्कप्रभस्य अलर्कस्य चरमे च अचरममण्यस्य आयूराजस्य श्रीदत्तगुरुराजानुभावपर्यवसायी पुण्यः श्लोकः प्राधान्येन उपश्लोकितः । (व) यथा—

(१) आसीन्निजसमुज्ज्वलसमज्याचकितीकृतनिखिलनिर्जरसमज्यो हिमांशु-
वंशावतंसः अवार्यवार्यः कृतवीर्यो नाम महीपतिः । तस्यैव कुमार-
पराक्रमोऽयं कुमारः कार्तवीर्यार्जुनो नाम । ताते दिवं याते सिंहासनस्वीका-
राय सचिवादिभिः समभ्यर्थितोऽयमर्जुनः अनिवार्यभृत्यादिकृतदुःकृतान-
र्थतो भीतः प्राज्यमपि तद्राज्यमनभिलषन् भर्गाभस्य गर्गमुनेरुपदेशेन
सह्यशिखरिणि सदयहृदयं श्रीदत्तात्रेयं साक्षात्कृत्य तद्वरप्रभावतः प्रधनेऽप्रति-
द्वन्द्वतां चिरञ्जीवितां बाहुसहस्रादिकं च सम्प्राप्य सर्वत्राप्रतिहतगतितया
प्रजानां मानसमपि दुरितं दण्डयन् भुवं सुबहुसमय साधु प्रशशास । अथ
विषयविरक्तोऽयं दत्तभक्ताभिराजः योगेन राजन्तं योगिराज तमेव दत्तगुरुं
पुनरुपसृत्य निरवग्रहेण तदनुग्रहेण योगसिद्धिमधिगम्य प्रारब्धपरिहाणाय
लोकसङ्ग्रहणाय च तदनुशिष्टः शिष्टसरणिमनुसृत्य यज्ञैर्यजन् प्रजाः पालय-
न्नुवास । सुमतिसम्राडप्ययं नृपतिः प्रारब्धप्रेरितमतिर्जातुचिज्ज्वलदग्नेरिव
जमदग्नेराश्रममेत्य तद्धोमधेनुं कामधेनुं प्रसह्य हरन् विदितवृत्तेन तत्तनयेन
बपुष्मता अस्त्रविद्याप्राप्तेणैव परशुरामेण कठोरेण कुठारेण हठात्कृतोत्तमा-
ङ्गोऽप्यविकृतचित्तः सत्तमपुनरावृत्तं दत्तभूयं सुलभमलभत । (श)

(२) कृत्स्नकुवलयसमुच्छ्रितविजयध्वजस्य कुवलायाश्वापरपर्यायश्रुतध्वज-
स्याभूत् कमनीयकान्तिः काऽपि दैत्यप्रतारणाप्राप्तपञ्चत्वापि परशिवप्रसाद-

(व) श्लोकः=कीर्तिः । अनुभावः=प्रभावः ॥ (श) समज्यया=कीर्त्या च-
किर्तीकृता निखिला निर्जरसमज्याः=देवसभा येन यस्य वा सः । ‘ यशः
कीर्तिः समज्या च ’ इति, ‘ समज्या परिषद्गोष्ठी ’ इति चामरः । प्रधने=
युद्धे । जातुचित्=कदाचित् । ग्रामेण=समुदायेन । अपुनरावृत्तं=पुनरावृत्ति-
रहितम् । दत्तभूयं=दत्तत्वम् ॥

समासादितपुनर्जीवना पतिचरणपरिचरणादिसद्धर्माचरणानलसा मदालसा
 नाम प्राज्ञी राज्ञी । ब्रह्मज्ञा ब्रह्मज्ञीकृतप्रथमपुत्रत्रयाऽपि सा, प्रवृत्तिपथनिरत-
 भावस्य धवस्य साभिनिवेशनिदेशेन परवशीकृता तुरीयमलर्काख्यं तनयं
 नयादि समुपदिश्य तस्य भुजशिरसि भूधुर पाणौ चैकं सुगुप्तं पत्रं निवेश्य; वनं
 जिगमिषन्तं कान्तमनुससार । सोऽयमलर्कश्चोदनामिषेण आमिषादिसमास-
 क्तमनीषो मनीषिणा बुबोधयिषुणा सुबाहुनामकाग्रजेन जन्ये विजितो
 विजनं वनमेत्य मातृदत्तपत्रतः, 'त्यक्त्वा स्वेषां विरुडानां सङ्गं सत्सङ्गमा-
 चरेत्' इति बोधमधिगम्य अमह्यधामानमपि सह्यधामानं करुणाभरणं
 श्रीदत्तचरणं शरणं जगाम । जगद्गुरुणा श्रीदत्तगुरुणा च 'विरागैकमात्रो
 मदालसापुत्रोऽयं पात्रमात्मोपदेशस्य' इति मत्वा सत्त्वाकरोऽयमलर्को
 यमादिसमाध्यन्तयोगे सम्यक्शिक्षितोऽपरोक्षसाक्षात्कारभूरभूत् । (ष)

(३) जैवातृकजननजनुः सत्कर्मव्ययितसकलायुरायुः भवामयजायुं भग-
 वन्तं श्रीदत्तात्रेयं प्रसाद्यापि; अप्राप्तान्तमायाभ्रान्तः परमपुरुषार्थप्रदादपि
 तस्मात्परमपुरुषात् सकलमुरासुरविजयिनं सुतमेवावृणोत् । स चायं जातमात्र
 एवायुःपुत्रः 'असौ निजनिधननिदानम्' इति जाननेन हुण्डाख्ययातु-
 धानेन नाश निनीषितोऽपि अतर्क्योदयया श्रीदत्तप्रभुदयया रक्षितोऽक्षत
 एव वशिष्ठरिष्टस्य ऋषिवशिष्टस्य प्रतीहार प्रापितोऽभूत् । इतश्चाकस्मात्सुत-
 तिरोधानविदीर्णस्वान्तौ अविदितोदन्तौ अतिरुदन्तौ निजसात्वन्तौ तत्पि-
 तरौ विश्वपिता श्रीदत्तात्रेयो नारदमुनिमुखेन संसारस्यासारत्वं पुत्रस्याक्षत-
 गात्रत्व चावगमय्य समाश्रासयामास । सर्वज्ञेन वसिष्ठऋषिणा 'नहुषः'
 इति निबद्धनामधेयोऽतिरूपधेयोऽसौ बालः बालशशीवानुदिनमेधमानस्तेनैव
 मुनिना धनुरादिविविधविद्यापारावारपारं गमयांचक्रे । अथ स कदाचिदाखेट-

(ष) कुवलयः=भूवलयः । चोदना=विधिः । विहितयज्ञानुष्ठान-
 मिषेणेत्यर्थः । आमिषं=मांसम् । धाम=तेजः स्थानं च । विराग एव
 एकमात्रा-मुख्यपरिच्छदो यस्य स तथा । 'मात्रा परिच्छदे । अल्पे च
 परिमाणे सा' इत्यमरः ।

वशादटवीमटन् वियद्वचोविदितनिजजन्मादिनिखिलवृत्तान्तो वसिष्ठेन च
तत्सत्यत्वाभिधायिना भण्डप्रकाण्डस्य हुण्डस्य संज्ञपनायाज्ञतः सङ्क्रन्दन-
सम्प्रेषितस्यन्दनादिमन्देतरिकृततेजाः पापजनं तं पुण्यजनं समरायाकारयत् ।
अनुपदमतिप्रभूतपृतनां पुरस्कृत्य समागतं चण्डमपि तं हुण्डं सीहुण्डमिव
लीलया विदार्य परिसमाप्तदुर्नियत्युषोऽयं नहुषस्तद्रक्षोनिगडितामतिसुन्दरी-
मशोकसुन्दरीं मुनिनिदेशतः परिणीय विजयश्रियेव तथा सह निजपत्तनमेत्य
अतिप्रणयेन पितृचरणौ प्रणनाम । श्रीदत्तदत्तोपदेशशमितमायामायुरायु-
लोकदृष्ट्या प्रमोदवृष्टिमयेऽप्यस्मिन्समये नातिदृष्टमना नचिरात्तमेव पात्रं पुत्रं
राज्ये समभिषिच्य श्रीदत्तपदानन्दसुधासिन्धौ निजजीवबिन्दुमपुनरागमाय
ऐक्यं गमयामास ॥ (स)

इति सुचरितवृन्दं दत्तभक्ताधिराजां

कविकुलगुरुबन्धैर्देशिकेन्द्रैः प्रणीतम् ।

मतिमितरपदार्याद्द्राक्परावर्त्य बिन्दो

रतिमतिजितमुक्तिप्रीतिमेतत्तनोति ॥ (ह)

(स) जैवातृकजननजनुः—चन्द्रवंशसमुत्पन्नः । आयुः—तन्नामको राजा ।
जायुम्—औषधम् । ‘अगदो जायुरित्यपि’ इत्यमरः । अक्षतः—क्षतरहितः ।
वशिर्वरिष्ठस्य—जितेन्द्रियेषु श्रेष्ठस्य । प्रतीहारं—द्वारम् । उदन्तः—वार्ता ।
सात्वन्तौ—भक्तौ । अतिशयितं रूपधेय यस्य स तथा । ‘भारूपनामभ्यो
धेयः’ इति स्वार्थे धेयप्रत्ययः । आखेटः—मृगया । वियद्वचः—आकाश-
वाणी । संज्ञपनाय—वधाय । सङ्क्रन्दनः—इन्द्रः । स्यन्दनः—रथः । पुण्यजनं—
राक्षसम् । लीलया—अनायासेन । सीहुण्डः—वनस्पतिविशेषः । ‘निवहुंग’
इति भाषायाम् । ‘अथ सीहुण्डो वज्रस्तुक् स्त्री स्नुही गुडा’ इत्यमरः ।
परिसमाप्ता दुर्नियतिः—दुर्दैवरूपा उषा—रात्रिर्यस्य स तथा । शमितः मायैव
मायुः—पित्तं यस्य सः । ‘मायुः पित्तम्’ इत्यमरः ॥ (ह) बिन्दोः—विदुषः ।
‘बिन्दो रतिम्’ इत्यत्र ‘रो रि’ इति रलोपः । अतिजिता—तिरस्कृता
मुक्तिप्रीतिः—ब्रह्मानन्दो यथा तादृशी रतिम्—आनन्दं तनोतीत्यन्वयः ॥

तदेवं त्रिशतीकाव्ये कृत्स्नगुरुचरितस्य श्रीदत्तचम्पां च सम्पूर्णदत्तपुरा-
णस्य तात्पर्यमपरिहीणमर्पयद्भिः श्रीचरणैः कुम्भे निहितो नन्वम्भोनिधिः ।

रसः—

‘ एक एव भवेदङ्गी शृङ्गारो वीर एव वा । अङ्गमन्ये रसाः सर्वे ’ इति
नियमो नाटकमात्रविषयतयाऽनुशिष्टोऽपि काव्येष्वपि प्रायः सर्वैः कविभिः
परिपात्यमान इव लक्ष्यते । अत एव श्रेष्ठकाव्यत्वेनाभिमतेषु नैषधमाघमेघ-
दूतादिषु शृङ्गाररस एव परं परिपोषमधिगमितः । श्रीचरणैस्तु परिपाटी-
मिमां सुदूरतः परित्यज्य शान्तमेव रसं प्रधानीकृत्य सङ्ग्रथिताः सर्वे ग्रन्थाः
क्षणदाक्षयिकाः परिणामविरसाश्चैते शृङ्गारादय इति । यथाह सार्थकीकृत-
साहित्यादिस्वाध्यायः श्रीहरिहरोपाध्यायः—

‘ शृङ्गारादिरनेकजन्ममरणश्रेणीसमासादितै-

रेणीदृक्प्रमुखैः स्वदीपकसत्त्वैरालम्बनैरर्जितः ।

अस्त्येव क्षणिको रसः प्रतिपलं पर्यन्तवैरस्यभू-

र्ब्रह्माद्वैतमुखात्मकः परमविश्रान्तो हि शान्तो रसः ॥ ’ इति ।

शान्तस्य च रसत्वं कैश्चिद्विपश्चिद्भिर्विप्रतिपत्तिविषयतां नीयमानमपि
दृढतमसहृदयदृढयप्रमाणकतया गीर्वाणगुरुणाऽप्यशक्यवारणम् । साहि-
त्यदर्पणादिकृद्भिः श्रीविश्वनाथकविराजादिभिश्च सम्यक् साधितं तस्य
रसत्वम् । यथा—

‘ शान्तः शमस्थायिभाव उत्तमप्रकृतिर्मतः ।

कुन्देन्दुसुन्दरच्छायः श्रीनारायणदैवतः ।

अनित्यत्वादिनाऽशेषवस्तुनिःसारता तु या ।

परमात्मस्वरूपं वा तस्यालम्बनमिष्यते ॥

पुण्याश्रमहरिक्षेत्रतीर्थरम्यवनादयः ।

महापुरुषसङ्गाद्यास्तस्योद्दीपनरूपिणः ॥

रोमाञ्चाद्याश्चानुभावास्तथा स्युर्व्यभिचारिणः ।

निर्वेदहर्षस्मरणमतिभूतदयादयः ॥ ’

इति शान्तरसस्वरूपमुपदर्शय—

‘निरहङ्काररूपत्वादयावीरादिरेष नो’ (ळ)

इति रसान्तरेष्वन्तर्भावं प्रत्याख्याय—

‘युक्तवियुक्तदशायामवस्थितो यः शमः स एव मतः ।

रसतामेति तदस्मिन् सञ्चार्यादेः स्थितिश्च न विरुद्धा ॥’ (क्ष)

इति सञ्चारिभावाद्यवस्थानविरोधं परिहृत्य च व्यवस्थापितमेतस्य रसत्वमिति सन्तोषसन्ततिरियं शान्तिप्रणयिनाम् । प्रकृतग्रन्थेऽपि संसार-मिथ्यात्वालम्बनः योगिनाथश्रीदत्तगुरुनाथसङ्गमसमुद्दीपितः कार्तवीर्यादि-गतनिर्वेदादिव्याभिचरितः परब्रह्मसाक्षात्कारादिसमुद्भूतरोमाञ्चाद्यनुभावि-तश्च रससम्राट् शान्तो रसः समुल्लसति । नवनवैर्दृष्टैः सुललितैरलङ्कारैश्च समलङ्कृतमिदं काव्यद्वयं सावधानमनुशील्यमानं पोषयति विशेषं तोषम् ;

(ळ) अस्य श्लोकार्थस्य हरिदाससिद्धान्तवागीशकृता व्याख्या—
‘नन्वत्रापि भूतदयायां धर्मादौ चोत्साहसत्वात् तादृशोत्साहस्य स्थायिभाव-त्वाङ्गीकारेणायमपि दयावीरादावेवान्तर्भवतीति कथं शान्तो नामातिरिक्त-रसोङ्गीक्रियत इत्याह निरहङ्कारेति । अस्मिन् शमे जाते शमिनो निरहङ्कार-रूपत्वात्—‘अहमेतत्करिष्यामि’ ‘ममैते,’ इत्याकारसर्वाहङ्कारवर्जितत्वात् एष शान्तत्वेनाभिमतो रसो नो दयावीरादिः न दयावीराद्यन्तर्भूतो भवितुमर्हति । आदिशब्दात् धर्मवीरादिपरिग्रहः । एतदुक्तं भवति—स्थायि-भावाश्रयस्य साहङ्कारत्वे दयावीरादिः, निरहङ्कारत्वे तु शान्त इति वैचित्र्य-विशेषाद्वेदाङ्गीकार इति ।’ इति ॥ (क्ष) साहित्यदर्पणे इत्थमवतारितोयं श्लोकः—‘ननु ‘न यत्र दुःखं न सुखं न चिन्ता न द्वेषरागो न च कान्चिदिच्छा । रसः स शान्तः कथितो मुनीन्द्रैः सर्वेषु भावेषु शमः प्रधानः’ इत्येवंरूपस्य शान्तस्य मोक्षावस्थायामेवात्मस्वरूपापत्तिलक्षणायां प्रादुर्भावात् तत्र सञ्चार्यादीनामभावात्कथं रसत्वमिति उच्यते—’ इति । परिपोषकाणां विभावानुभावादीनामभावेन पुष्ट्यभावात्केवलस्य शमस्य कथं शान्तरसत्व-मित्याशङ्कार्थः । अथास्य पद्यस्य वागीशकृता व्याख्या—‘युक्तेति । युक्तः समाधिमान् वियुक्तस्तद्विपरीतः संसारी युक्तश्चासौ वियुक्तश्चेति युक्तवियुक्तः । तथा च यः संसारकर्मणि व्याप्रियमाण एव योगमभ्यस्यति स युक्तवियुक्त

उदञ्चयति रोमाञ्चम्, समेधयति धर्मे श्रद्धां; प्रकाशयति प्रारब्धस्यापरिहार्य-
त्वम्, निबोधयति निःसीमतमं निर्वेदस्यानुभावं; मानयति महापुरुषसमा-
गमस्य आचार्योपदेशस्य च महिमानं; निवेदयति निःशेषाणामपि संसा-
रिकभावानां निःसारत्वं; व्यनक्ति च सर्वथा सद्गुरुभक्तेर्भुक्तिमुक्त्युभयप्र-
दत्वम् । अन्तरान्तरा नारिकेलपाकमिव प्रापितमिदं काव्यफलयुगलं; बाला
मा क्लिषतेति करुणावर्षणवरुणैः श्रीचरणैः अतिनिशितव्याख्यानासिनः
स्वयं विभज्य स्थापितमिति यत्सत्यमत्यधमर्णं जिज्ञासुकुलं श्रीचरणानाम् ।
सत्यप्येवं यदि नाम वयं नानुभवेमात्र रसश्लिष्टतां परेशस्पष्टतां च; अनु-
भवेम वा क्लिष्टतां श्लिष्टतां च, तर्हि सोऽयं दोषोऽस्मादृशां मितम्पचायः
मतेः, न तु श्रीचरणसदृक्षाणां महितायाः कृतेरिति तत्परिमार्जनाय आर्जवेन
यतितव्यम् । स्मर्तव्यं च—

‘काव्यान्यपि यदीमानि व्याख्यागम्यानि शास्त्रवत् ।

उत्सवः सुधियामेव हन्त दुर्मेधसो हताः ॥’

इति वाग्देवीमहामहस्य भामहस्य, (३)

इत्युच्यते यथा—जनकराजर्षिः । तद्दशायां तदवस्थायां पुरुषस्य यः शमः
अवस्थितो वर्तते स एव शमो यतो रसतां शान्तरसत्वम् एति प्राप्नोति
तत्तस्मात् अस्मिन् शान्तरसे सञ्चार्यादेः आदिशब्दादालम्बनोद्दीपनानुभावानां
चापि स्थितिश्च न विरुद्धा । तदानीमपि पुरुषस्य संसारासक्तिमत्त्वेन निर्वेद-
हर्षादीनामपि सम्भवादिति भावः ।’ इति । अत्र साहित्यदर्पणस्था अग्रिमा
अपि त्रिचतुराः पङ्क्तयः अवश्यं द्रष्टव्याः । यथा “यच्चास्मिन् सुखा-
भावोऽयुक्तस्तस्य वैषयिकसुखपरत्वान्न विरोधः । उक्तं हि—‘यच्च कामसुखं
लोके यच्च दिव्य महत्सुखम् । तृष्णाक्षयसुखस्यैते नार्हतः षोडशी कलाम् ॥
सर्वाकारमहङ्काररहितत्वं व्रजन्ति चेत् । अत्रान्तर्भावमर्हन्ति दयावीरादय-
स्तदा ॥’ इति ॥ (३) वाग्देवीमहामहस्य सरस्वत्या महोत्सवरूपस्य ।
‘मह उद्भव उत्सवः’ इत्यमरः ।

‘ इत्येवं श्रुतिनीतिसम्प्रवज्जलैर्भूयोभिराक्षालिते

येषां नास्पदमादधासि हृदये ते शैलसाराशयाः । ’ (श्री)

इति सकलदर्शनाचार्याणामुदयनाचार्याणां च विचारचारु वचनम् ।
व्याकरणान्तरशक्यसमाधानः अपाणिनीय इव प्रतीयमानः किञ्चिच्छब्द-
प्रयोगादिः कपोलकज्जलमिव दग्दोषपरिहारहेतुर्नातीव प्रभवत्येतत्काव्यसुष-
मातिशयमोषे इति कृतम् आतिसुकृतिगुणदोषाविकृतिबालचापलेन ।

बृत्तालङ्कृतिविश्रुतिव्याजेनैते कृती जनं दीनम् ।

अध्यापिपन् कवीश्वरगुरुचरणा एनममतीनम् ॥ (द)

अन्तेवसत्सु सत्स्वपि गुरुकविमतिमत्सु तुच्छवत्सोऽयम् ।

अत्रादेशि गुरुद्वैरद्धा तद्धेतुरशवात्सल्यम् ॥ (त)

त्रालङ्कारचयेऽस्ति मे परिचयो वृत्तं न चित्तं गतं

शास्त्राणां श्रवणं च नो, न रसनं कर्तुं रसानां मतिः ।

एषा माधुकरी परं बुधजनादाहृत्य संस्थापिता

भिक्षा शैक्षसुहृत्पुरो, गुरुपदन्यस्तेति तैर्जुष्यताम् ॥

(श्री) अशक्यप्रत्युक्तिविविधवाचोयुक्तिसंसाधितपरमेश्वरसत्ताकस्य ‘ कुसु-
माञ्जलि ’ नामकग्रन्थप्रवरस्यान्ते परमेश्वरमुद्दिश्य आचार्यपादानामुक्तिरियम् ।
एतदुत्तरार्धं यथा—‘ किन्तु प्रस्तुतविप्रतीपविधयोऽयुच्चैर्भवच्चिन्तकाः काले
कारुणिक त्वयैव कृपया ते भावनीया नराः ॥ ’ इति ॥ (द) एते कृती=
त्रिशतीकाव्यदत्तचम्पूरूपग्रन्थौ (कर्म) । अध्यापिपन्=पाठितवन्तः । प्यन्ता-
दध्युपसृष्टादिङो लुङ् । ‘ एनम् अमतीनम् ’ इति च्छेदः । अमतीनां=
बुद्धिरहितानाम्, इनं=श्रेष्ठम् ॥ (त) गुरुः=बृहस्पतिः कविः=शुक्रः,
तद्वन्मतिमत्सु । अत्र=अलङ्कारादिविवरणकर्मणि । आदेशि=आश्रितः ।
कर्मणि लुङ् । गुरुद्वैः=कवीश्वरगुरुश्रेष्ठैः । ‘ प्रकाण्डमुद्रतल्लजौ ’ इत्यमरः ।
अद्धा- निश्चयेन ॥ (स) (शैक्षसुहृत्पुरः=) शैक्षसुहृदां=नूतनविद्यार्थिरूप-
मित्राणां, पुरः=अग्रतः । गुरुपदेति—माधुकरीत्वादाहर्तृप्रमादादिवशाच्च
सङ्कीर्णत्वादिसत्त्वेऽपि गुरोः=श्रीदत्तस्य पदे न्यस्ता=समर्पिता इति कृत्वा
इयं भिक्षा तैः शैक्षसुहृद्भिः जुष्यतां=सेव्यताम् । एषा=अलङ्कारादिवि-
वरणरूपा प्रस्तावनारूपा च ॥

अस्तु । येषामकम्पयाऽनुकम्पया करालेऽप्यत्र कलिकाले सनातनधर्मरक्षा-
प्रतिसरसदृक्षाणि ईदृक्षाणि ग्रन्थर्क्षाणि आक्षिपथातिथीकुर्मः, तान् श्रुतिचरण-
वर्ण्यचरणान् श्रीचरणानन्ते पुनः सकृत्स्वान्तमानीय विरिरं सामि विस्तरात्
—(म)

आसक्तिं न हि गोकुले वितनुते न द्वापरे तिष्ठति

स्फारं प्लुष्यति धर्मराजनगरी जोषं वृषं पुष्यति ।

(म) प्रतिसरः=कङ्कणसूत्रम् । ग्रन्थर्क्षाणि=श्रेष्ठग्रन्थान् । श्रुतिचरणाः=
वेदशाखाः । स्वान्तमानीय=स्मृत्वा ॥

(र्थ) आसक्तिमिति । भगवान् वासुदेवो (श्रीकृष्णो) हि द्वापरयुगे गोकुले
आसीत्, धर्मराजादिपाण्डवानां पुरं मयसभानिर्माणदिना समवर्धयत्,
वृषनामकं राक्षसम् (वृषभासुरम्) अवधीत्, सारथ्यादिना गीतामृतोपदेशेन
च धनञ्जयम् (अर्जुनं) समतोषयत्, प्रद्युम्नाख्य काममजनयत्, बलभद्रश्च
(बलरामः) तस्य बन्धुरभवत् । एष श्रीचरणरूपी वासुदेवस्तु अपरः=सर्वथा
तद्विलक्षणः । तथाहि—गोकुले=गवामिन्द्रियाणां कुले=समुदाये आसक्तिं,
न हि वितनुते=न करोति । द्वापरे=संशये न तिष्ठति । ‘छिद्यन्ते सर्वसंशयाः’
इति श्रुतेः । ‘द्वापरौ युगसंशयौ’ इत्यमरः । कलियुगे तिष्ठतीति वा ।
धर्मराजस्य=यमस्य नगरी, नरकमित्यर्थः । स्फारं बहु यथा तथा प्लुष्यति=
दहति । वृषं=धर्मं, जोषं=सानन्दं निराडम्बरमिति वा, पुष्यति=वर्धयति ।
अनुतिष्ठतीत्यर्थः । ‘सुकृते वृषभे वृषः’ इत्यमरः । धनं=वित्तं, जयं=
वादादिविजयं च न प्रीणाति=नेच्छति । ‘किमिच्छन्कस्य कामाय शरीर-
मनुसंज्वरेत्’ इति श्रुतेः । कामस्य=विषयवासनाया जनकतां न धत्ते ।
प्रद्युत वैराग्यमेवोत्पादयतीत्यर्थः । अबलानाम्=अनाथानां, भद्रः=हितकरो
बन्धुः । ईदृशोऽयं श्रीचरणरूपी वासुदेवः दीनान् नः=अस्मान्,

न प्रीणाति धनं जयं जनकतां कामस्य धत्ते च नो

दीनान्नोऽवलभद्रबन्धुरपरः श्रीवासुदेवोऽवतात् ॥ (र्थ)

इति शिवम् । (ॐ)

मुनिवृन्दम् । (मुळगुद)
श्रीपादश्रीवल्लभजयन्ती. (भा. शु. ४) }
१८७५ तमः शकः ।

सच्चरणरजःप्रणयाभिलाषी
शङ्करदीक्षिततनुजन्मा तापसोप-
नामा श्रीपादशर्मा ।

(ॐ) अत्र प्रस्तावनायामनेकाः कल्पनाः शब्दाश्च 'संस्कृतचन्द्रिका'तः
परिगृहीता इति तत्सम्पादकानां शिवभूयंगतानां 'विद्यावाचस्पति
राशिवडेकरोपाह्वयपाशास्त्रिणा'मधमर्णोऽयं दीनो लेखकः ॥

श्रीगुरुचरणार्पणमस्तु ।

ॐ तत्सत् ।

श्रीगणेशदत्तगुरुभ्यो नमः

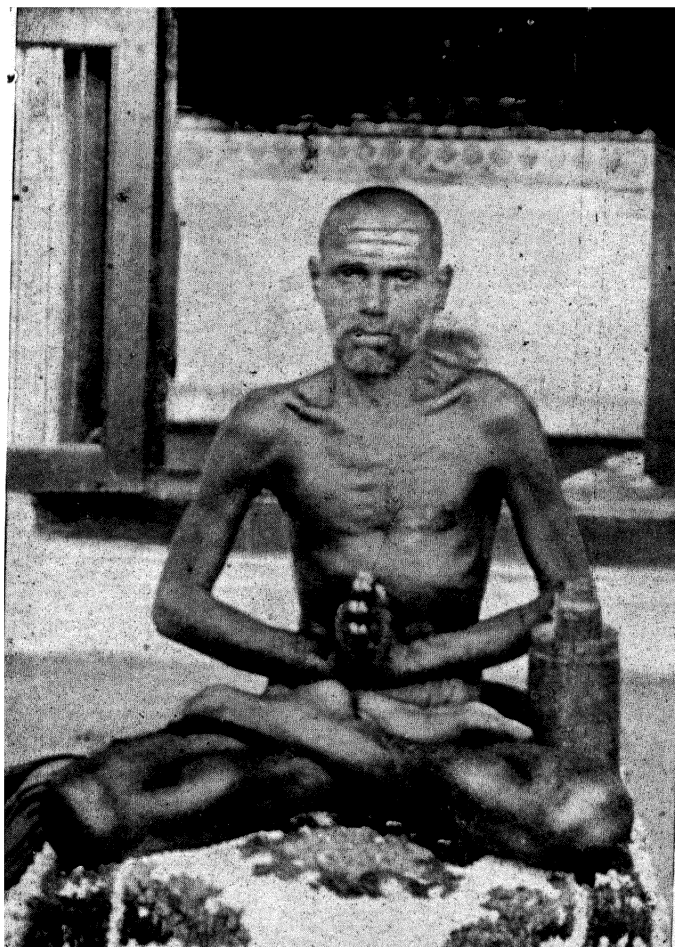
श्री. प. प. वासुदेवानन्दसरस्वतीकृतं

श्रीगुरुचरित्रकाव्यम्

सटीकम्

२१ वि श्वा मि त्रो गा धि पु त्रो मं त्र दृक् क्ष त्रि लो वि स न् । चर त्र
भा या त प सा ब्र ह्म षि त्वं ग तो म तः ११ टी. गा धि रा ज पु त्रः वि श्व
स्य मि त्रः वि श्वा मि त्रः मि त्रै चूर्णा वि त्या न द् । हो त्रि को पि स न् च
रु त्र भा वा त्त प सा ब्र ह्म षि त्वं ग तः म तः सर्व मा न्यः म त्र दृ ग् मं
त्र द्रष्टा ब्र ह्म व ता न्धि श्वा मि त्रे ण दृ ष्टा न्वा म दे नो र्ग ज त्त
त्या दि भु त्तः ११ श्लो. ज म र मिः स द्य व र याः श म्मा अ मि रि
वी भ व त् । शि वां शो मं त्र दृ व त्त्रे शि वां शो र ए णु का स त्तः ११
टी. श म्मा अ मि रि व त्त्रे ज स्वी स त्स व त्याः स का र ए त् शि वां
शः ज म र मि र भ व त् स मं त्र दृ क् मं त्र द्रष्टा शि वां शं व र्क नी
क क्को रे णु का स त्तं व त्त्रे १०० श्लो पं चा स त्त त्सु ताः ख्या ताः
पं चा म्म दृ वा धि ताः रा म्मां ति मो त्र प र म्मा धी त वी रे ति ११
जि त् १ द क्षि णा मि र गा र्वा ह व नी य स भ्या व स थ्य वं चा म्मे
द व त्त योः सु ताः ख्या ताः क्को क प्र थि ताः उ च्चि ताः क्को क प्र जि ताः
प च उ ना स न् अ त्र ए षां म ध्ये ति मः धी रः स म र धी रः वी रः शं त्र ज
ता ना म्ना रा मः प र मः वि ष्णु र व त्तर्जः अ मि र्यै दे वा ना म वे मा वि ष्णुः प र म
इ ति अ त्तः

श्री. प. प. श्रीवासुदेवानन्दसरस्वतीस्वामिमहाराज

जन्म श्रावण वद्य ९ शके १७७६ समाधि आपाट शुद्ध १ शके १८३६

सर्वलक्षणसंपन्नः सर्वविद्याविशारदः ।

आत्मक्रीड आत्मरतिः क्रियावान् समदृढ मुनिः ॥ १ ॥

श्रीगुरुचरित्रकाव्यसटीकप्रारंभः

सुशंकरं सन्तमजं गुरुं परं परंपराध्रं प्रणमत्पुरंदरम् ॥

दरं हरन्तं प्रवरं सुसादरं भजेऽत्रिजं योगिवरं निरन्तरम् ॥१॥

श्रीगणेशदत्तगुरुभ्यो नमः ॥ ॥ श्यति दुःखं तनूकरोतीति शं; सुष्ठु, शोभनं मोक्षपर्यवसायि, शं, कल्याणं करोतीति शंकरः तं। कोऽसौ, देव-विशेषः। न। सन्तं कालत्रयाबाधं। किमव्यक्तं। न। परं, पुरुषं। ‘अव्यक्तात्पुरुषः परः। पुरुषान्न परं किंचित्सा काष्ठा सा परा गति’रिति श्रुतेः। अतएवाजं, जन्मादिविकारशून्यं। अतएव गुरुं। ‘स एव पूर्वेषामपि गुरुः कालेनाऽनवच्छेदा’दिति पातञ्जलोक्तेः। अतएवावधूतादिरूपेण धर्मादिपरंपराधरं। अतएव प्रणमत्पुरंदर उपलक्षणात् सर्वे देवा यस्मै तं। यद्वा प्रणमतामष्टपुराणि दारयतीति तं। भक्तानां दरं, भयं द्वितीयाभिनिवेशलक्षणं हरन्तं। अतएव प्रवरं, मुख्यतमं। योगिवरं, योगिपूज्यं अत्रिजं, दत्तात्रेयं। यद्वा त्रिषु सद्वाद्रि-पाञ्चालदेश-करञ्जनगराख्यस्थानेषु जातं। यद्वा त्रिभ्योऽन्निमुनि-राजाख्यद्विजमाधवाख्यविप्रेभ्योऽनसूया-सुमत्यम्बाभ्यो वा जातं त्रिजं श्रीदत्तात्रेय-श्रीपाद-श्रीनृसिंहसरस्वत्याख्यं गुरुं, सुसादरं यथा तथा निरन्तरं सन्ततं भजे। ‘एकस्याप्यसकृत्पर’इति रेफावृत्त्यानुप्रासः शब्दालंकारः। ‘नानार्थसंश्रयः श्लेष’ इति श्लेषालंकारः। अनयोरेकत्र समावेशात्तिलतण्डुलवत्संसृष्टिर्वा। ‘सैषा संसृष्टिरेतेषां भवे-दैक्यादिह स्थिते’रिति ॥ वंशस्थवृत्तम् ॥ १ ॥

विकाराभावेऽपि प्रभुरभवदाकारिवदजोऽधिकाराभावेऽपि स्वविमलयशोऽवाचयदतः॥ पिता पुत्रस्याऽऽस्यादिव नववचो यो निजमुदे स देवोऽद्याप्युक्ति शिव इह मुहुर्वाचयति हि॥२॥

स दत्तात्रेयोऽजः प्रभुः जन्मादिविकाराभावेऽपि आकारिवदाकारवत्

निवाऽभवत् । यो ग्रन्थकर्तुर्मम ग्रन्थरचनाधिकाराभावेऽपि संस्कृतवाण्या
गुरुचरितरचनद्वाराऽतः, मत्तः स्वविमलयशोऽवाचयत् । अत्र दृष्टान्तः ।
पिता पुत्रस्याऽऽस्यात् नववचः नवीनवचनमिव । किमर्थं । निजमुदे
स्वसंतोषाय । स शिवो देवो दत्तात्रेयः । मुहुः इह लोके मन्मुखादेव
काव्यरूपासुक्तिः । हि, निश्चयेन । वाचयति मदिच्छाभावेऽपि बलान्मां
वाचालं करोति । दृष्टान्तालंकारः । ‘दृष्टान्तः पुनरेतेषां भावानां प्रति-
बिम्बन’मित्युक्तेः ॥ शिखरिणी ॥ २ ॥

मुग्धा जग्धा दग्धा म्लिष्टा वाऽर्भस्य वाक् पितुर्मिष्टा ॥
शिष्टाल्पदोषदुष्टा दिष्टादूनोऽपि सास्य किं नेष्टा ॥ ३ ॥

यद्यपि पूर्वग्रन्थोक्तिरतिसमीचीनाऽथापि मुग्धा, अयथार्थस्वरवर्णा ।
जग्धा, प्रस्तपदाक्षरा । दग्धा, कोपाद्यावेशेन । म्लिष्टाऽविस्पष्टा वाऽर्भस्या-
र्भस्य वाक् पितुर्मिष्टा न किं अपि त्विष्टैव । एवमास्तां तावद्वात्ये ।
दिष्टादैववशादूनोऽपि तरुणस्यापि पुत्रस्य शिष्टोऽवशिष्टो योऽल्पदोषः
स्वलद्वीष्टादिलक्षणः तेन दुष्टाऽप्यर्भस्य पुत्रस्य वाक् पितुर्नेष्टा किं अपि तु
इष्टैव । एतन्न्यायेन ममापि वाक् प्रभोरिष्टैव ॥ आर्या ॥ ३ ॥

धीशुद्धयै प्राक्चरित्रार्थ एष संगृह्यते स्फुटः

प्राज्ञैः प्रेक्ष्योऽत्र तत्सारो दर्पणेऽल्पे यथा मठः ॥ ४ ॥

नन्वनवग्राह्यमहिम्नो भगवतश्चरित्रवर्णने त्वं कियानेव यत्र वेदा अपि
चकिता इति चेत् ‘नभः पतन्त्यात्मसमं पतत्विण’ इति न्यायमाश्रित्य
निजधीपरिणामावधिवर्णनेन धीशुद्धयै, स्वस्यान्येषां च बुद्धिशुद्धये एष,
वक्ष्यमाणत्वेन हृदि स्थितः, प्राक्चरित्रार्थः पूर्वोक्तगुरुचरित्रार्थोऽत्र मया
संगृह्यते संग्रहेणाऽत्र कथ्यते । तर्हि पूर्वापेक्षयात्र काठिन्यं स्यादित्यत
आह । स्फुटः न तु गूढः । तर्हि प्राक्चरितेनैव धीशुद्धिर्भवतु कुतो न्वयं
पुनरभिक्रमः । अभिक्रमेऽपि कृत्स्नः पूर्वचरित्रार्थः स्फुटत्वेनात्र कथं
संगृहीत इत्यत आहार्धेन । पूर्वचरितं विस्तृतं तत्सारोऽत्र ग्रन्थे प्राज्ञैः

प्रेक्ष्यः । अल्पेऽपि स्फुटत्वेन सर्वसारप्रेक्षणे दृष्टान्तः । दर्पणेऽल्पे यथा मठ इति । 'साधर्म्यं उपमाभेद' इत्युक्तेरुपमालंकारः ॥ अनुष्टुप् ॥ ४ ॥

गन्धर्वपूर्वा प्रथिता क्षितौ गोगन्धर्वपूर्णाऽमरजापरीता ॥

गन्धर्वपूर्वाऽमरमण्डिता च गन्धर्वपूस्तुल्यकुसंसृतिघ्नी ॥ ५ ॥

चरितारम्भायोपोद्धातः । क्षितौ या गन्धर्वपूर्णाणगापुरमिति प्रथिता विश्रुता । गावः प्रसिद्धाः गन्धर्वा अश्वास्तैः पूर्णा । अमरजाख्यनद्या परीता परिवेष्टिता । गन्धर्वपूर्वामरैः गन्धर्वादिदेवैः मण्डिता विभूषिता च गन्धर्व-पूस्तुल्या मिथ्याभूता या कुसंसृतिः कुत्सितसंसारस्तां निहन्तीति तथा ईदृशी प्रथिताऽस्ति । 'अर्थे सत्यर्थचिन्नाश'मिति यमकालंकारः ॥ इन्द्रवज्रा ॥ ५ ॥

सुचिरार्जितपातकान्तकं रुचिरागारमिदं ह्यकान्तकम् ॥

अचिरादखिलार्थदं पुरं शुचिराजेन विराजितं वरम् ॥ ६ ॥

पुनः कथंभूतं गाणगापुरं । सुचिरार्जितं अनेकजन्मार्जितं यत्पातकं तस्यान्तकं विनाशकम् । रुचिराणि सुन्दराण्यगाराणि गृहाणि यास्मिन् तत् । हि निश्चयेन । निवासिनां अकान्तकं दुःखवारकं । पुनश्चाचिराच्छीघ्र-मेवाखिलार्थदं धर्मार्थकाममोक्षप्रदं । 'वायुः पवित्रमुच्यते' इत्यादिना ये शुचयो वाय्वग्न्यादयस्तेषां राजा परमात्मा दत्तात्रेयस्तेन विराजितमत एवेदं पुरं वरं सर्वपुरश्रेष्ठम् ॥ योगिनी ॥ ६ ॥

सत्रक्रिया द्राक् सफला भवन्ति यत्र प्रियार्थाश्च नरा भवन्ति ॥

आपन्नदुःखाः सुखिनश्च दत्त आपन्न दुःखानि यतोऽत्र दत्तः ॥ ७ ॥

यत्र गाणगापुरे सत्रक्रियाः इत्युपलक्षणं सर्वकर्मणां । द्राक् शीघ्रं सफलाः भवन्ति । यत्र च नराः प्रियार्थाः निवृत्तिपरा भवन्ति । यत्रापन्नदुःखाश्च सुखिनो भवन्ति । द्रागिति सर्वत्वानुकर्षः । आपत् विपत्तिः यत्र दुःखानि आध्यात्मिकादीनि न दत्ते । यतो यस्मान् कारणात् अत्र गाणगापुरे दत्तः

नृसिंहसरस्वतीरूपेणास्तीति शेषः । यत्र साक्षाद्भगवतो दत्तस्य स्थितिस्तत्र कुतो दुःखादिवार्ता किं वा केषां दुर्लभं इति भावः । यमकालंकारः । इन्द्रवज्रा ॥ ७ ॥

नरसिंहसुनामधारको नरसिंहः किमनामधारकः ॥

इति तद्दृश्येऽवधारकः प्रथितः प्राप स नामधारकः ॥८॥

नरसिंह इति शोभनं नाम धारकः । अतएवाऽनामधारकोऽन्वर्थनामकः नरसिंहः किमित्यवधारकः श्रुतवान् । प्रथितः ख्यातः स नामधारकः तद्दृश्ये तस्य नरसिंहस्य दृश्ये साक्षाद्दर्शनाय प्राप । पूर्वोक्तपुरमिति शेषः ॥ योगिनी ॥ ८ ॥

सायंदेवान्नागनाथोऽथ देवरावोऽस्माद्भङ्गाधरोऽस्मात्स एव ॥

पूर्वे सर्वे भक्तिमन्तोऽथ तद्वत्स्यामित्याकाङ्क्षी

सरस्वत्यभिख्यः ॥ ९ ॥

क्वाऽसौ प्रसिद्ध इत्यत आह । श्रीगुरुशिष्येषु प्रसिद्धात्सायंदेवान्नागनाथो जातः । अथ तदनंतरं नागनाथाद्देवरावो जातः । अस्माद्देवरावाद्भङ्गाधरो जातः । अस्माद्भङ्गाधरान् स एव नामधारको जातः । स स्वचित्ते विचारयामास । सायंदेवादयः सर्वे पूर्वे भगवद्भक्तिमन्तो जाताः । अहं तु न तादृशः किमनेन तद्वंशजन्मना । अथाऽतः परप्रयत्नेन तद्वद्भक्तिमान् स्यां अहं भवेयं इत्याकाङ्क्षी सरस्वत्यभिख्यः सरस्वतीनामकः स नामधारकः वक्ष्यमाणमुवाचेति शेषः । शालिनी ॥ ९ ॥

मां नो वेत्स्यपि नेक्षसे न शृणुषे सर्वज्ञ साक्षिन् विभो
नोपेक्षाऽर्हति सर्व मेऽङ्गनृपवत्त्वं नासि पूर्वप्रभो ॥

किं दाता सत्तृडब्दवद्वितर मेऽतोऽर्थ्य पिताम्बा गुरु-
स्त्वं रुष्टो भव माऽऽगतोऽस्मि शरणं ह्यागः क्षमां मे कुरु ॥ १० ॥
भो सर्वज्ञ, मां न वेत्स्यपि । अपिः प्रभे । न वेत्सि किं । भो साक्षिन्

मां नेक्षसेऽपि । भो विभो सर्वव्यापक, करुणं दीनं मद्वचो न शृणुषे किं ।
 ज्ञात्वा दृष्ट्वा श्रुत्वाऽप्युपेक्षा कृतेति चेद्दीनस्य मे उपेक्षा नार्हति भवतो
 योग्या न भवति । यद्वा हे सर्व, अर्हति प्रशंसनीये भवति मे ममोपेक्षा
 नोचिता । ननु त्वं मां जानासि अहं तु त्वां विशेषतो न जानामीत्यपि वक्तुं
 नोचितं । 'जानाति भूपमल्पो नाल्पं भूपो विजानाति' इति किञ्चिज्ज्ञे भूपे
 उचितं, न तु भवति । यतः त्वं अज्ञभूपवन्नासि । हे ज्ञेति पृथक् संबोधनं
 वा । हे ज्ञ सर्वज्ञ, त्वं भूपवत् किञ्चिज्ज्ञो नासि । संबन्धं विनाऽहं न
 किञ्चिदास्यामीति चेत्संबन्धं दर्शयन् संबोधयति । हे पूर्वप्रभो पूर्वेषां सायं-
 देवादीनां प्रभुरधिपस्तत्संबुद्धौ । पूर्वेषां वा ब्रह्मादिदेवानां प्रभो । नान्य-
 हेवतान्तरं प्रार्थनीयमित्यर्थात्सूचितम् । ननु पूर्वेः सेवा कृता तथा त्वं
 कुर्विति चेत्तत्राह । तृषा सेवादिस्पृहया सहितः सतृद् सः दाता किं ।
 अपि तु न दाता । यदुक्तं 'सेवामपेक्ष्य दाता न हि दाता किं तु तां विना
 दाते' ति । अथवा तादृशः कुत्सितो दाता किंदाता । अतोऽब्दवन्मेघवत्
 त्वं अनुपकारिणे मेऽर्थ्य अर्थादनपेतं तव दर्शनं वितर देहि । सेवामपेक्ष्य
 दानपक्षेऽपि राजा सेवारहितायापि दासान्वयाय ददातीति सूचनायापि
 पूर्वप्रभो इति संबुद्धिः । न केवलं त्वं पूर्वप्रभुरपि तु मम पिता अम्बा माता
 गुरुश्च त्वमेव । 'पितरौ यत्न तु भिन्नौ तत्रान्यतरेण जीवनं हि शिशो'
 रिति न्यायोऽपि मयि नापद्यत इति भावः । नन्वपराधिनि त्वयि मम
 रोषोऽस्तीत्यपि न युक्तं । रुष्टो मा भव । हि निश्चयेन त्वां शरणमागतोऽस्मि
 मे ममाऽऽगसामपराधानां क्षमां कुरु ॥ शार्दूलविक्रीडितम् ॥ १० ॥

द्विज इति नुतिमुक्त्वाऽगात्स मोहं समोऽहं न्विति निज-
 भजकेभ्यः शंसमानः समानः ॥ नरहरिरथ तं चाऽऽश्वासय-
 त्स्वप्न एव प्रकटितनिजधाम्नाऽत्राखिलं स्वप्न एव ॥ ११ ॥

स द्विजो नामधारकः इति पूर्वोक्तां स्तुतिमुक्त्वा मोहं मूर्च्छामगात्
 तदा 'समोऽहं सर्वभूताना' मिति स्मृतेः । अहं समो नु । न्विति वितर्के ।

इति निजभजकेभ्यः शंसमानः कथयानः समानः सर्वसमः पूज्यो वा नरहरिः । अथ मूर्च्छाप्राप्त्यनन्तरं । तं च तमेव तादृशं नामधारकं स्वप्ने स्वप्नावस्थायामेव प्रकटितेन निजधाम्ना स्वस्वरूपेणाऽऽश्वासयत् । कोऽसौ नरहरिः । अत्र नरहरिसंज्ञके सर्वजगदधिष्ठानेऽखिलं नामरूपात्मकं जगत्स्वप्न एव स्वप्नतुल्यमिति भावः ॥ मालिनी ॥ ११ ॥

ततः प्रबुद्धः स तदा प्रबुद्धं जगत्प्रसिद्धं स ददर्श सिद्धम् ॥
विचिन्त्य दत्तं स मुदाऽवदत्तं कं येन दत्तं सुदृशाऽन्यदत्तम् ॥ १२ ॥
ततः स्वप्नावलोकनान्तरं प्रबुद्धः स नामधारकः तदा प्रबुद्धं ज्ञानिनं जगत्प्रसिद्धं सिद्धं ददर्श । तदा दत्तं विचिन्त्य स नामधारकस्तं मुदा प्रीत्याऽवदत् । कथंभूतं तं । येन सुदृशा शोभनवीक्षणेन कं सुखं दत्तं । अन्यद् दुःखं अत्तं भक्षितं नाशितमिति यावत् ॥ उपजातिः ॥ १२ ॥

को भवान् कुत आयाति कैति भाति पितेति सः ॥

पृष्ठः सिद्धोऽवदच्छुद्धो बुद्धोऽनद्धोऽजमानसः ॥ १३ ॥

भवान् कः जात्यादिविशिष्टः, कुतः स्थानादायाति आगच्छति, क वा एति गच्छति । भवान्पितेति मे प्रतिभाति, इति नामधारकेण पृष्ठः शुद्धः रागादिमलरहितः, बुद्धः संजातबोधः, अतएवानद्धः अज्ञानबन्धनान्मुक्तः, अजे श्रीदत्ते आत्मनि मानसं यस्य अजो वा मानसे यस्य सः सिद्धः वक्ष्यमाणमवदत् ॥ अनुष्टुप् ॥ १३ ॥

गुरोश्चरित्रामृतशान्ततर्षः सिद्धोऽयर्माशेक्षणजातहर्षः ॥

भूपृष्ठचारी विधिलब्धतोषः सदा गुरोरस्य च संनिकर्षः ॥ १४ ॥

गुरोश्चरित्रमेवामृतं तेन शान्तस्तर्षः कामो यस्य सः । ईशस्य श्रीदत्त-स्येक्षणेन जातो हर्षो यस्य सः । विधिलब्धेन यदृच्छाप्राप्तेनान्नवसनादिना तोषो यस्य सः । ईदृशोऽयं सिद्ध एतन्नामकः । लोकानुग्रहार्थं भूपृष्ठचारी अस्ति । अस्य मम सदा गुरोः श्रीदत्तात्रेयस्य संनिकर्षः सांनिध्यमस्ति ॥ उपजातिः ॥ १४ ॥

तिष्ठे गन्धर्वस्थश्चिन्तामणिरिव स नो गुरुर्द्विशयः ॥

सभ्यो माधवतनयो योऽम्बागर्भाशयोदयोऽस्त्यभयः ॥१५॥

तिष्ठे कलौ । गन्धर्वस्थः गाणगापुरस्थः । पक्षेऽश्वस्थः । उभयत्नापि चिन्तामणिरिव । द्विशयः द्विभुजः द्वैमातुरो वा । सभ्यः पूज्यः माधवविप्र-
त्तनयः । पक्षे सभ्यश्चासौ उमाधवः शंकरश्च तस्य तनयः । योऽम्बा
एतन्नामिका ब्राह्मणी पक्षे पार्वती तस्याः गर्भाशयात् उदयोऽवतारो यस्य
सः । अभयः भयनिवर्तकः । स नो गुरुरस्ति ॥ अनुमानालंकारः ॥१५॥

नामधारक उवाच नो गुरुः सोऽपि कष्टममुखं च नो गुरु ॥

वारयत्यपि कथं भवाम्बुधेस्तारयत्यपि तथा दयाम्बुधे ॥१६॥

तच्छ्रुत्वा नामधारक उवाच । यस्त्वयोक्तः सोऽपि नो गुरुः गुरु कष्टं
असुखं च कथं नो वारयत्यपि कुतो न निवारयति । हे दयाम्बुधे,
अतितुच्छं ऐहिकं दुःखं यदि न निवारयति तदा अवितथान् अनृतान्
भवाम्बुधेः सकाशात् कथं तारयति ॥ रथोद्धता ॥ १६ ॥

उवाच सिद्धः शृणु वाचमद्धा त्वं द्वैतविद्धात्मक इत्यबोद्धा ॥

श्रद्धाविहीनश्च मुधा सुदीनः सिद्धाधिपे दोषमु मा निधानः ॥१७॥

सिद्ध उवाच मे वाचं अद्धा सत्यं शृणु । त्वं द्वैतविद्धात्मकः संशया-
विष्टचित्तोऽस्यतः अबोद्धा अज्ञः । पुनश्च श्रद्धाविहीनः मुधा व्यर्थं सुतरां
दीनः ईदृशस्य नाशोऽवश्यंभावी । 'अज्ञश्चाश्रद्धानश्च संशयात्मा विनश्यति ।
नायं लोकोऽस्ति न परो न सुखं संशयात्मन' इति स्मृतेः अतएव
नोऽस्माकं सिद्धाधिपे मुधा दोषं मा निधाः मा निधेहि ॥ उपजातिः ॥१७॥
रुष्टे गुरावस्य न कोऽपि पाता तुष्टे गुरावस्य न कोऽपि हन्ता ॥
इत्यब्जयोनिः कलये शशंस स किं न देयात् सविमर्शं शंस ॥१८॥

गुरौ रुष्टे सति कोपपात्रभूतस्याऽस्य कोऽपि पाता न । गुरौ तुष्टे चास्य
कोऽपि न हन्तेति ब्रह्मवैवर्तपुराणे कलिप्रस्थापनसमयेऽब्जयोनिर्ब्रह्मा कलये

शशंस कथयामास । स निग्रहानुग्रहक्षमो गुरुः किं न देयात् अपि तु सर्वमेव, देयान्न वा देयात् हे सविमर्श संशयाविष्ट नामधारक, इदं शंस प्रतिपादय ॥ उपजातिः ॥ १८ ॥

काश्यां कष्टेन चेष्टार्पणत उत मुदा तं विशिष्टेष्टजुष्टं पृष्ट्वा पृष्ट्वाऽपि रुष्टं स्वगुरुमविरतं प्रेष्टमेतं गरिष्ठम् ॥ मिष्टान्नाद्यैश्च तुष्ट्वा वरदहरिहरौ दीपकोऽतीत्य वेदधर्माख्यात्स प्रकृष्टर्द्धिमलभदु-भयीमित्यवादीद्विधाता ॥ १९ ॥

अत्रार्थेऽयमितिहासः—काश्यां काशीक्षेत्रे कम्बलाश्वतरसंनिधौ दीपक एतन्नामकः शिष्यः विशिष्टैरिष्टैश्च जुष्टं सेवितं गरिष्ठं गुरुतरं प्रेष्टं प्रियतमं रुष्टमपि तमेतं गोदातीरवासिनं वेदधर्माख्यं स्वगुरुं मुदाऽविरतं अनिशं किमभीष्टमिति पृष्ट्वा पृष्ट्वा कष्टेन उत चेष्टार्पणतः भिक्षितैर्मिष्टान्नाद्यैः चकाराद्गलकुष्ठाभिभूतस्य अन्धस्य गुरोर्दंशादिवारणैः पृथमलमूत्रादिक्षालनैः सेवया च तं तुष्ट्वा वरदौ च तौ हरिहरौ विष्णुविश्वेश्वरौ अतीत्यातिक्रम्य वेदधर्माख्याद्गुरोः उभयीमैहिकीमामुष्मिकीं च प्रकृष्टर्द्धिं समृद्धिं अलभदिति विधाता ब्रह्मा कलिमवादीत् गुरुभक्तपीडानिवारणार्थं ॥ स्रग्धरा ॥ १९ ॥

सत्त्वावृतो गुरुस्नेहभरितोऽस्ततमा द्युमान् ॥

दीपको दीपक इव दिदीपे लोक उत्तमः ॥ २० ॥

सत्त्वगुणेनावृतः गुरुविषयकस्नेहेन प्रेम्णा भरितः । पक्षे बहुतैलपूर्णः । अस्तं निरस्तं तमोऽज्ञानं पक्षे ध्वान्तं येन सः । द्युमान् तपसा पक्षे तेजसा देदीप्यमानः । ईदृग्दीपकः दीपकः प्रदीप इवोत्तमः लोके दिदीपे ॥ अनुष्टुप् ॥ २० ॥

लौकिकस्य तु गुरोर्महिमैवं किं पुनस्त्रिवपुषोऽस्य हि मैवम् ॥

कुर्वशेषविदि नूनमसूयां यं ह्यजीजनद्वेषरनसूया ॥ २१ ॥

लौकिकस्य तु गुरोरेवं महिमा । किं पुनरस्य त्रिवपुषस्त्रिमूर्तेर्दत्तात्रेयस्य

महिमा वक्तव्यः । 'हीति प्रसिद्धम् । अतः अशेषविदि सर्वज्ञे श्रीदत्ते नूनं निश्चयेन असूयां मा-कुरु । असूया नाम गुणेष्वपि दोषारोपः । कोऽसौ यं हि ऋषेरेत्रेऽसकाशादनसूयाऽजीजनत् ॥ रथोद्धता ॥ २१ ॥

अतनुः सतनुः कुत आस तनुस्त्रितनुर्नृतनुः कथमत्रिजनुः ॥
इति पृष्ठ उवाच स तच्चरणं मतिजुष्टमवेक्ष्य जगच्छरणम् ॥ २२ ॥

त्रितनुः सच्चिदानन्दरूपः मायाशबलो वा त्रिगुणात्मकः तनोतीति तनुर्जगद्विस्तारक ईश्वरः स्वयं अतनुः सन् सतनुः साकारः तथापि नृतनुः कुतो हेतोरस । अथापि कथं अत्रिजनुरत्रिपुत्रोऽभवत् इति नामधारकेण पृष्ठः स सिद्धः जगच्छरणं विश्वरक्षकं मतिजुष्टं बुद्धिवृत्तिव्याप्त्या सेवितं तच्चरणं श्रीदत्तात्रेयपदं अवेक्ष्य विचिन्त्य वक्ष्यमाणमुवाच ॥ तोटक-वृत्तम् ॥ २२ ॥

लीलयैक इह भाति स स्वया मायया पुरुतनुर्ह्यमायया ॥

नैव मुह्यति यदर्चको द्विज स्वैरगः स वरदानतो द्विजः ॥ २३ ॥

स्वयमेकोऽपि लीलयेह जगति स्वया सत्त्वप्रधानया माययोपाधिभूतया प्रकृत्याख्यशक्त्या पुरुतनुः बहुरूपो भाति । हीति श्रुतिप्रसिद्धम् । 'इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते' इति श्रुतेः । अमाययाऽकपटया, भक्त्येत्य-ध्याहर्तव्यम् । यदर्चकः यत्पूजको भक्तः न मुह्यति देहादात्माध्यासं न करोति । हे द्विज नामधारक, स्वैरगः स्वच्छन्दगामी स ईश्वरः वरदानतः वरदानाद्धेतोः द्विजः ब्राह्मणोऽत्रिपुत्रोऽभूत् । साकारत्वे नृजन्मत्वेऽत्रिपुत्रत्वे च वरदानमेव मुख्यकारणम् स्वार्चनादिना लोकमोहनिरसनाद्यवान्तर-कारणम् ॥ रथोद्धता ॥ २३ ॥

साऽसूयात्मीयशक्तीरितकहरिहराख्याऽतिथिभ्योऽनसूयां

तत्कामा याप्तकामा परिहृतवसनान्नं ददौ बालदृष्ट्या ॥

बाला जातास्तदा ते सपदि सुवनितातीर्थविरूपापकास्त-
द्वत्सोत्थौ वत्सलत्वाद्रसमपि ददतुर्लोचनाभ्यां च साकम् ॥ २४ ॥

तदेवाह । असूयासहिताः सासूयास्ताश्च ता आत्मीयशक्तयः सावित्री-
लक्ष्मीपार्वत्यः ताभिरीरिताः प्रेरिताश्च ते कहरिहराख्या ब्रह्मविष्णुशिवाख्या
अतिथयोऽभ्यागताः तेभ्यो, नम्रा भूत्वा भवती भिक्षां ददात्विति याचकेभ्यः
स्वयमाप्तकामाऽपि तत्कामाऽतिथिकामाऽनसूया तदाऽमी मम बाला इति
बालदृष्ट्या परिहृतवसना सती अन्नं ददौ । तदा ते नारीतीर्थं पतिव्रतेति
सुवनितातीर्थविल्यापकास्ते देवाः सपदि तत्क्षणे बाला जाताः । तदा
तद्वत्सोत्थौ अनसूयास्तनौ वत्सलत्वाद्वात्सल्येन तेभ्यो बालेभ्यः लोचनाभ्यां
साकं रसमपि ददतुः । स्तनौ रसं दुग्धं नेत्रे च रसं प्रेमाशु ददतुरित्यर्थः ।
अनसूययाऽऽनन्दाश्रुपातपूर्वकं तेभ्यो दुग्धं दत्तमिति भावः
॥ स्रग्धरा ॥ २४ ॥

अथ सा विभून्सुयशसा पयसा शमिताशिषोऽत्रिदयिता
शयितान् ॥ प्रमितात्मपालकहितान्प्रमिताक्षरगीति शायितवती
चरगीः ॥ २५ ॥

वरा गीर्वाणी यस्याः साऽत्रिदयिताऽनसूया शोभनं यशः कीर्तिर्यस्य
तादृशेन पयसा दुग्धेन शमिता आशिषः कामा येषां तान् प्रमितो बाल-
शयनक्षमो योऽल्प आत्मपालकस्तस्मिन् हितान् निहितान् शयितान् विभून्
ब्रह्मविष्णुमहेश्वरान् । प्रमिताक्षरा गीतिर्यथा भवति तथा शायितवती ।
मुद्रालंकारः । 'सून्यार्थसूचनान्मुद्रा प्रकृतार्थपरैः पदैः' इति ॥ प्रमिताक्षरा
॥ २५ ॥

पालकाहितसुबालकालकालोचनात्कुटिललोचना न सा ॥

सद्दृशेर्न हि विपर्ययोऽमताऽसद्दृशिस्तु कुटिलाऽपि

चाहता ॥ २६ ॥

पालके आहिता निहिताश्च ते सुबालकाश्च तेषां अलकानां कुटिल-
केशानामालोचनात् साऽनसूया कुटिललोचना न जाता । हि यस्मात्सद्दृशे-

विषमेऽपि विपर्ययो न । असद्दृशिः तु शब्दो वैलक्षण्यार्थः । आहताऽर्चिताऽपि
कुटिला अतएवाऽमता सतामिति शेषः ॥ रथोद्धता ॥ २६ ॥

श्रुत्वोद्गीतं गेहमाप्तस्तदाऽत्रिर्ज्ञात्वा सर्वं तान्स तुष्टाव सत्री ॥

पुत्रीभूता नौ भवन्तोऽद्य दिष्ट्या सृष्ट्याद्याः स्वो वोऽद्य

धन्यौ सुदृष्ट्या ॥ २७ ॥

सती गृहपतिस्तदा गेहमाप्त आगतः सोऽत्रिः उद्गीतं उच्चैर्गीतं श्रुत्वा
ज्ञानदृष्ट्या सर्वं ज्ञात्वा तान् तुष्टाव । भो ब्रह्माविष्णुमहेश्वराः, भवन्तो
नावावयोः पुत्रीभूताः अपुत्रा अपि पुत्रत्वं प्राप्ताः एतदद्य दिष्ट्या शोभनं
जातम् । भो सृष्ट्याद्याः जगदुत्पत्तिस्थितिलयहेतवः, अद्य वः सुदृष्ट्या
आवां धन्यौ स्वः ॥ शालिनी ॥ २७ ॥

यो विश्वं सृजति च पाति हन्त्यधीशो यो विश्वं विशति
चे वीक्षते त्र्यधीशः ॥ योऽध्यक्षो गुणरहितोऽप्यजो गुणात्मा
याऽज्ञेयस्त्वमसि परा गतिः स आत्मा ॥ २८ ॥

सृष्ट्याद्या इत्यादेर्विवरणमिदं । योऽधीशो नियन्ता विश्वं सृजति पाति
रक्षति हन्त्युपसंहरति च । यस्त्र्यधीशस्त्रिगुणमायामृगीनर्तकः जीवरूपेण
विश्वं विशति साक्षित्वेन वीक्षते च । योऽजो गुणरहितोऽप्यध्यक्षो
गुणात्माभूत् । यश्च प्रत्यक्षादिप्रमाणैरज्ञेयः स त्वं आत्माऽन्तर्यामी परा
पुनरावृत्तिरहिता गतिश्चासि ॥ प्रहर्षिणी ॥ २८ ॥

वरं वृणीष्वेत्युदितोऽथ स स्तुतैः परंतपः सत्यनुमोदितोऽमृतैः ॥

नुतं सुतं वत्र इमे तथेति तं मतं जगुर्जगुमरथो यथागतम् ॥ २९ ॥

अथाऽत्रिस्तवानन्तरं अत्रिणा स्तुतैर्देवैर्वरं वृणीष्वेति उदितः भाषितः
स परान् कामादिशत्रून् तापयतीति परंतपः, पुत्र एव वरणीय इति
सत्याऽनसूययाऽनुमोदितोऽत्रिः अमृतैर्ब्रह्मादिदेवैर्नुतं स्तुतं सुतं वत्रे
आचकाङ्क्ष । इमे देवाः मतं मान्यं तमत्रिं तथेति जगुः । अथो वरदाना-
नन्तरं यथागतं स्वं स्वं लोकं जग्मुः ॥ वंशस्थम् ॥ २९ ॥

साऽदादत्रेद्युमत्तेज आधाद्गर्भमथो द्विज ॥

अजानसूत जगति गतिदा इह येऽत्रिजाः ॥ ३० ॥

साऽनसूया अत्रेः सकाशात् ईशाश्रितत्वात् शुभप्रकाशशीलं तेजो वीर्यमादाज्जग्राह । हे द्विज नामधारक, गर्भमाधादधौ । अथो काले दशमे मासि अजान्निर्विकारानपि तानसूत । के ते । ये इह जगति गतिदाः अत्रिजाः चन्द्रश्रीदत्तदुर्वासःसंज्ञाः स्युः ॥ अनुष्टुप् ॥ ३० ॥

मार्गे मार्गप्रदो मार्गशीर्षेऽभूच्छ्रुतिमार्गितः ॥

सौम्यः सौम्यदिने पूर्णः पूर्णमास्यां निशामुखे ॥ ३१ ॥

भक्तानां मार्गप्रदोऽपि दत्तः मार्गे मासि अभूत् । श्रुतिमार्गितोऽपि मृगशीर्षमेव मार्गशीर्षं तन्नामके नक्षत्रेऽभूत् । सौम्योऽपि सौम्यदिने बुधवासरेऽभूत् । पूर्णोऽपि पूर्णमास्यां निशामुखे प्रदोषेऽभूत् प्रादुर्बभूव ॥ अनुष्टुप् ॥ ३१ ॥

दत्तो मया तेऽहमितीह दत्तः पूर्वोऽपरश्चन्दनतश्च चन्द्रः ॥
दुर्वासआख्यः प्रथितंस्तृतीयः साक्षात्प्रभुर्दत्त इहाद्वितीयः ॥ ३२ ॥

मया सर्वात्मना विष्णुना तेऽत्रयेऽहं दत्त इति दानादात्मदानात् पूर्वं आद्यो दत्तोऽभूत् । चन्दनत आह्लादनादपरश्च ब्रह्मांशश्चन्द्रोऽभूत् । तृतीयः शंकरांशः दुर्वासआख्यः प्रथितः । इहैषां मध्येऽद्वितीयो दत्तः साक्षात्प्रभुर्भगवानेव ॥ उपजातिः ॥ ३२ ॥

यद्वर्जुनालर्कमुखोद्धृदाद्यो वंशौषधीस्वृद्धिकृदिन्दुराप्यः ॥
तप्ताम्बरीषाक्ष इवाम्बरीषं शप्त्वाऽप्यजं निन्य उतान्यथात्वम् ३३

यदुर्ययातिपुत्रः । अर्जुनः कार्तवीर्यः । अलर्को मदालसासुतः । तन्मुखांस्तदादीनुद्धरति तथाभूत आद्यः श्रीदत्तः । वंशस्य ओषधीनां च शोभनामृद्धिं वृद्धिं करोतीति तथाऽऽप्यः अम्मय इन्दुश्चन्द्रः । तप्तेऽम्बरीषे भ्राष्ट्रे इवाक्षिणी यस्य स क्रोधनो दुर्वासाः स्वभोजनात् पूर्वं पीतोदकं

अम्बरीषं राजर्षिं शप्त्वा अजं जन्मादिरहितमपि विष्णुं अन्यथात्वं
जन्मादिभाक्त्वं उतापि निन्ये ॥ इन्द्रवज्रा ॥ ३३ ॥

नवसुधा वसुधातल आहृताऽद्य भवता भवतापहृता सता ॥
इयमथाऽन्यकथां कथयेत्ययं द्विजनुतो विरतोऽप्यवदव्ययम् ३४

एवमुक्त्वा सिद्धे विरते सति नामधारकः पुनः पप्रच्छ । अद्य सता
साधुना भवतापहृता भवता वसुधातले कथारूपेयं नवसुधाऽभिनवामृतं
आहृता आनीता । अथान्यकथां कथयेति द्विजेन नामधारकेण नुतः स्तुतः
विरतोऽपि सिद्धः विविधा अयाः शुभावहविधयो यस्मिन् तादृशं चरितं
अवदत् ॥ द्रुतविलम्बितम् ॥ ३४ ॥

सकलेश्वरे दिवमिते सकले सकले प्रवेशनमिहास कलेः ॥
कुतलेऽप्यवतारदृषिः सुकुले विकलेऽहसा सति जने सकले ॥ ३५ ॥

कलया बलभद्रेण सहितः सकलस्तस्मिन् सकलेश्वरे कृष्णे दिवं वैकुण्ठं
इते गते सति सकले संपूर्णे इह कुतले भूतले कलेः प्रवेशनं आस तदा
सकले जने अहसा कालेन विकले सति ऋषिरपि श्रीदत्तोऽपि सुकुलेऽ-
वातरत् ॥ प्रमिताक्षरा ॥ ३५ ॥

प्राच्यदेशेऽत्रिजस्तारवाच्य एत्य स्म याचते ॥

श्राद्धाहेऽन्नं द्विजस्य प्राक् श्राद्धाद्देहमदीनवाक् ॥ ३६ ॥

अदीनवाक् प्रौढभाषणः तारवाच्य ओंकारवाच्यः अत्रिजः श्रीदत्तः
प्राच्यदेशे पाञ्चालनगरे राजाख्यस्य द्विजस्य गेहमेत्यागत्य श्राद्धाहे श्राद्धा-
त्प्राक् अन्नं याचते स्म ॥ अनुष्टुप् ॥ ३६ ॥

सुमतिर्नाम्नाऽस्य सती सुमतिः सुदती कृत्वाऽतिथये सुनतिम् ॥
यशसाऽनर्चं प्रेम्णा यशसा सरसाऽतो द्यौर्व्याप्ता महसा ॥ ३७ ॥

शोभना दन्ता यस्याः सा सुदती सुष्ठु मतिर्यस्याः साऽस्य विप्रस्य सती
नाम्नाऽपि सुमतिः साऽतिथये श्रीदत्ताय सुनतिं उत्तमप्रणतिं कृत्वा श्राद्धान्
पूर्वमपि प्रेम्णा यशसा श्राद्धीयेनाग्नेन आनर्चं पूजयामास । नन्वनचित-

मिदमित्यत आह । अतोऽन्नदानाद्रसैः पातालैः सहिता सरसा द्यौः स्वर्गः
महसा भ्राजता यशसा कीर्त्या व्याप्ताऽत उचितं कृतम् ॥ त्रिष्टुप् ॥ ३७ ॥

कुपुत्रदुःखं परिहर्तुमस्याः सुपुत्रतां दत्त इतः सदस्याः ॥

श्रीपादमाहुस्तमु योऽर्च्यवर्यः श्रीपा दयार्द्रेक्षणजीवितार्यः ॥ ३८ ॥

एकोऽन्धोऽपरः पङ्गुः पुत्र ईदृक्कुपुत्रदुःखं परिहर्तुं दत्तोऽस्याः
ब्राह्मण्याः सुपुत्रतां इतः प्राप्तः । तदा सदस्याः विधिदर्शिनाः ब्राह्मणास्तं
श्रीपादं आहुः । कोऽसौ । योऽर्च्येषु देवेषु वर्यः मुख्यः श्रीपाः श्रीवल्लभः ।
दयार्द्रेक्षणेन जीवितः आर्यः चोरहतब्राह्मणो येन तं श्रीपादमाहुरिति
॥ उपजातिः ॥ ३८ ॥

व्रात्योऽपि योऽव्रात्य इवात्र वेदवेद्योऽप्यखेदं खलु वेद वेदम् ॥

कलाधराभः सकलाः कलाश्च विद्याधराचर्योऽपि च सर्वविद्याः ३९

स्वतः शुद्धत्वान् संस्कर्तुरभावाच्च विष्णुव्रात्योऽपि योऽव्रावतरेऽव्रात्यः
संस्कृत इवाभूत् । खलु निश्चयेन वेदवेद्योऽपि वेदं अखेदं यथा तथा वेद ।
कलाधराभश्चन्द्रकांतिः सकलाः कलाश्च वेद विद्याधरैर्देवैरचर्योऽपि सर्व-
विद्याः वेद ॥ उपजातिः ॥ ३९ ॥

शुशुभे त्रिवृतः श्रीमान् सुशुभेलः स बुद्धिमान् ॥

या त्वस्य वाक् स्वतो मिष्टा किमु श्रेष्ठाऽथ शास्त्रतः ॥ ४० ॥

मेखलया त्रिवृतः श्रीमान् शोभावान् सुशुभा इला वाक् यस्य सः
बुद्धिमान् शुशुभे । या तु अस्य वाक् स्वतः मिष्टा अथ शास्त्रतः बहु-
मिष्टेति किमु वक्तव्यम् । 'कैमुत्येनार्थसंसिद्धिः काव्यार्थापत्तिरिष्यते' इति
काव्यार्थापत्त्यलंकारः ॥ अनुष्टुप् ॥ ४० ॥

आजन्मात्मजसंस्कारं कर्तुकामौ मुदाऽन्वहम् ॥

तातौ गणयतो वारानियं हि प्रकृतिस्तयोः ॥ ४१ ॥

स्फुटार्थः । अत्र छन्दोनुरोधेन तातावित्युक्तमित्यत्र पितराविति ग्राह्यम् ।
'उक्तिरर्थान्तरन्यासः स्यात्सामान्यविशेषयो' रित्यर्थान्तरन्यासालंकारः
॥ अनुष्टुप् ॥ ४१ ॥

श्रीपाद आनन्दभरो जगाद श्रीवेदसद्वादविदस्तवादः ॥

योगश्रियं तात वृणेऽम्ब मान्यां भोगश्रियं नैव कदाऽप्य-

मान्याम् ॥ ४२ ॥

श्रीमांश्चासौ वेदसद्वादश्च तं वेत्तीति तथा अस्तो निरस्तो वादिनौ
वादो येन सः आनन्दभरः श्रीपादः पितरौ जगाद । भो तात, भो अम्ब,
मान्यां यागश्रियमहं वृणे । अमान्यां भोगश्रियं कदापि नैव वृणे । 'श्रेयो
हि धीरोऽभिप्रेयसो वृणीते प्रेयो मन्दो योगक्षेमाद्वृणीते ' इति श्रुत्यु-
क्तत्वात् ॥ उपजातिः ॥ ४२ ॥

उक्त्वा तदेति विरराम स धर्मसेतुः श्रुत्वा पिताऽस्य वचनं
द्विजवंशकेतुः ॥ किं प्रव्रजिष्यति सुतोऽयमितीतकम्प्रो
विप्रोऽप्यकम्पत विनाऽनिलमेकपुत्रः ॥ ४३ ॥

स धर्मसेतुः श्रीपादस्तदा इत्युक्त्वा विरराम । द्विजवंशकेतुः पिताऽस्य
श्रीपादस्य वचनं श्रुत्वा अयं सुतः प्रव्रजिष्यति किमिति इतं गतं कम्प्रं
यस्य स राजाख्यविप्रोऽनिलं वायुं विनाप्यकम्पत । 'कारणेन विना
कार्योत्पत्तिः' इति विभावनालंकारः ॥ सिंहोन्नता ॥ ४३ ॥

वाचा मोचातिरसया हर्षदः सोऽप्यमर्षदः ॥

इति मत्वाऽब्रवीत्पुत्रमम्बा निम्बातितित्तगुम् ॥ ४४ ॥

मोचा पक्करम्भाफलं ततोऽतिरसया वाचा पूर्वं हर्षदोऽप्यद्यामर्षद
इति मत्वाऽम्बा निम्बादऽतितित्त गौर्वाग्यस्य तं पुत्रं अब्रवीत्
॥ अनुष्टुप् ॥ ४४ ॥

त्वमेकपुत्रोऽस्यत एधि गेही यजाध्वरैर्यैश्च कृतीह देही ॥

कृत्वाऽप्तपुत्रः पितृसांपरायं व्रजाऽन्यथा प्राप्स्यसि

चान्तरायम् ॥ ४५ ॥

एकोऽन्धोऽन्यः पङ्गुश्चातो हे श्रीपाद, त्वमेकपुत्रोऽसि अतः गेही
गृहस्थाश्रमी एधि भव । लोप्स्यस्यैकवचनम् । अध्वरैः देवान्यज च ।

इह लोके यैरध्वरैः गेहं कृती कृतकृत्यो भवति । तर्हि प्रब्रज्या कदाऽऽ
 देयेत्यत आह । ‘ ऋणत्रयमपाकृत्य मनो मोक्षे निवेशये ’ दिति स्मृतेः
 पित्रोः सांपरायं कृत्वा आप्ता लब्धाः पुत्रा येन स तथाविधः सन्
 ब्रज प्रब्रज । अन्यथा ऋणानपाकरणेऽन्तरायं विघ्नं पुनरावृत्तिलक्षणं
 प्राप्स्यसि । च एवार्थे ॥ उपजातिः ॥ ४५ ॥

श्रीपदाह कति लालिताः सुता नापि मेम्ब वनिता मता वृताः॥
 ते क ताः क जननि क चाप्यहं पान्थसंगम इवैष संगमः॥४६॥

लोकगतिमनुसृत्य श्रीपत् आह । हे अम्ब, मया पूर्वं कति सुताः
 न लालिताः । मता मान्या वनिताः मे मया न वृताः अपि अपि तु वृताः ।
 हे जननि, ते सुताः क । ताः वनिताः क । अहमपि चाद्य क । एष
 पुत्रदारादिसंगमः पान्थसंगम इव क्षणभङ्गगुरः ॥ रथोद्धता ॥ ४६ ॥

सांपरायाधिलाभोऽम्ब ते न्यासतः सद्गतिर्मेऽप्यतः काऽऽ-
 मिरन्या सतः ॥ इत्युदीर्याग्रजौ स्वक्षिपादौ तदा संविधायऽऽह
 सेव्यौ गुरु वां सदा ॥ ४७ ॥

हे अम्ब, न्यासतः मम संन्यासात्ते सांपरायाधिलाभः । ‘ पुंजन्म
 लभते माते ’ ति स्मृतेः । अतः संन्यासात् मे ममाऽऽप्तिः सद्गतिः
 असतः मिथ्याभूतात् संसारात् अतोऽन्या का आप्तेः प्राप्तिः । कापि
 नेत्यर्थः । इति उदीर्याभाष्य तदा अग्रजौ शोभनाक्षिपादौ संविधाय कृत्वा
 तौ आह । हे अग्रजौ, सदा वां गुरु पितरौ सेव्यौ ॥ सखिणी ॥ ४७ ॥

पुत्रैः पिताऽर्च्यो हि गुहिपुत्रदेवः श्रुतो यतः ॥

मातृदेवो भवेत्यादिश्रुतेर्माताऽधिका ततः ॥ ४८ ॥

पुत्रैः पितार्च्यः पूज्यः । हि यस्माद् गृहिणः पुत्रस्य देवः पिता श्रुतः ।
 ब्रह्मचारिणो गुर्वधीनत्वाद्यतेः संबन्धविरहत्वात् गृहिणा पितरौ सेव्यौ ।
 अत्रापि विशेषः । यतः ‘ मातृदेवो भव पितृदेवो भवे ’ त्यादिश्रुतेः मातृ-

पदस्य प्रथमोच्चारितत्वात्ततः पितुर्माताऽधिका । 'पितुर्माता गरीयसी'ति श्रवणान् ॥ अनुष्टुप् ॥ ४८ ॥

स्वरूपं दर्शयित्वाऽम्बामाश्रास्य विजहार सः ॥

गामटन्नेत्य गोकर्णं जनशोकं जहार सः ॥ ४९ ॥

पूर्वस्मरणार्थं अवधूतं स्वरूपं दर्शयित्वा मा भीरित्यम्बामाश्रास्य स श्रीपादः विजहार सर्वं संन्यस्य निर्गतः । गां भूमिं पर्यटन् गोकर्णं क्षेत्र-
मेत्य स श्रीपादः जनशोकं जहार आत्मज्ञानप्रदानेन शोकं हृतवान् ॥
'तरति शोकमात्मविदि'ति श्रुतेः ॥ अनुष्टुप् ॥ ४९ ॥

स्वं लिङ्गं दत्तमीशा निशिचरपतये गीतहर्षाद्रणेशा व्याजा-
द्विष्ण्वाज्ञया तन्निहितमिह पुराऽभून्महाबल्यभिख्यम् ॥ क्षेत्रं
गोकर्णकं चान्वहमिह हि सह स्वैरिहास्तेऽत्र मुक्ता चण्डालीत्याह
मित्रसहनरपतये गौतमस्तद्वि सोऽगात् ॥ ५० ॥

किं तद्रोकर्णमित्यत आह । ईशा शिवेन स्वं लिङ्गं आत्मलिङ्गं निशि-
चरपतये रावणाय तत्कृतगीतहर्षादत्तम् । ततोऽनर्थं मत्वा विष्ण्वाज्ञया
गणेशा गणेशेनेह क्षेत्रे व्याजाद्ब्रह्मचारिवेषेण पुरा तलिङ्गं निहितं स्थापितं
तद्रावणेनोद्धृतमपि नोत्थितं । ततः महाबल्यभिख्यं महाबलेश्वरसंज्ञकमभूत् ।
तच्चोत्पाटनसमये गोकर्णाकारं जातं ततः कारणाच्च तत्क्षेत्रं गोकर्णकं
गोकर्णनामकमभूत् । इह हि क्षेत्रे स्वैः परिवारैः सह इः कामः तं हन्तीति
इहा कामारिः शिवोऽन्वहं संततं आस्ते । अत्र क्षेत्रे महापापा चण्डाली
अज्ञानतोऽपि कृतबल्यपत्रसमर्पणेन मुक्तेति वसिष्ठशापापत्रब्रह्मराक्षसावस्था-
कृतब्रह्महत्यादोषदुष्टाय मित्रसहनृपतये गौतमऋषिराह एवंभूतं तत्क्षेत्रं
स हि श्रीपादोऽगात् ॥ स्रग्धरा ॥ ५० ॥

अपर्णापस्य तत्क्षेत्रमपर्णा यन्निवासिनः ॥

गोकर्णारुये वसत्त्र्यब्दं गोकर्णाकृतिलिङ्गभाक् ॥ ५१ ॥

अपर्णापस्य गौरिरमणस्य तत्क्षेत्रमस्ति । यन्निवासिनः अपर्णा ऋण-
त्रयमुक्ता भवन्ति तस्मिन् गोकर्णख्ये क्षेत्रे गोकर्णाकृतिलिङ्गं भजतीति
तथा श्रीपादस्यब्दं अवसन् ॥ अनुष्टुप् ॥ ५१ ॥

स विघने गगने गमने गुरुर्मतिमतीव नतीकृतगोतरुः ॥ सुख-
करोऽप्यकरोदकरो गहद्द्रुतविलम्बितगोऽखिलगोऽघहत् ॥ ५२ ॥

अखिलगः सर्वव्यापी अघहत् पापहरः । भक्तानां सुखं करोतीति
तथा अकं दुखं रोगं व्याधिं च हरतीति तथा कार्यतारतम्येन द्रुतविल-
म्बितं च गच्छतीति तथा । भक्ताभीष्टदानेन स्वाग्रतः अतीव नतीकृतः
गोतरुः स्वर्गद्रुमः कल्पवृक्षो येन सः गुरुः श्रीपादः गगने विघने जाते
सति गमने कृष्णातीरगमने मतिं अकरोत् ॥ द्रुतविलम्बितम् ॥ ५२ ॥

कृष्णातीरं ययौ भक्ततृष्णाहच्छ्रीपदस्ततः ॥

ययौ कुरुपुरं तारं सुयौवनतनूद्रहः ॥ ५३ ॥

भक्ततृष्णाहत् श्रीपदः ततो गोकर्णात् कृष्णातीरं ययौ । शोभनं यौवनं
यस्यां सा सुयौवना सा चासौ तनुश्च तां उद्वहति बिभर्तीति तथाभूतः
श्रीपादः ततोऽग्रतः तारयतीति तारं मोक्षदं कुरुगङ्गीतिसंज्ञकं कुरुपुरं
ययौ ॥ अनुष्टुप् ॥ ५३ ॥

स्वयं तीर्थरूपोऽपि तीर्थप्रकाशं करिष्यन्स्वगत्या जनानु-
द्धरिष्यन् ॥ स सखौ सुरादेः करोति स्म तृप्तिं सुरर्ष्यादिवर्गः
करोत्यस्य तृप्तिम् ॥ ५४ ॥

स्वयं श्रीपादः तीर्थरूपोऽपि लोके तीर्थप्रकाशं कर्तुमिच्छति करिष्य-
तीति करिष्यन् तथा स्वगत्या जनान् उद्धरिष्यन् स श्रीपादः श्रीकृष्णा-
तीर्थे सखौ स्नानं कृतवान् । सुरर्ष्यादिवर्गः अस्य श्रीपादस्य तृप्तिं वन्दना-
दिभिः करोति स श्रीपादः सुरादेस्तृप्तिं तर्पणं करोति स्म । ' लद् स्मे '

इति भूतार्थे लद् ॥ मुजंगप्रयातम् ॥ ५४ ॥

रेजे राजेव यतिः क्षितितलभद्रासनः शशिच्छत्रः ॥

दिग्धृतयशःप्रकीर्णः स्वच्छन्दगतिः क्षमेद् समानश्च॥५५॥

क्षितितलमेव भद्रासनं सिंहासनं यस्य सः । पक्षे क्षितितले सप्तद्वी-
पक्षितिपृष्ठे भद्रासनं यस्य सः । शशी चन्द्र एव छत्रं यस्य सः । पक्षे
शशीव छत्रं यस्य सः । दिग्भिर्धृतानि यशांसि एव प्रकीर्णानि चामराणि
यस्य सः । स्वच्छन्दगतिः स्वैरगतिः । पक्षे अव्याहृतगतिः । क्षमा
श्चान्तिः । पक्षे भूमिः तस्या ईद् स्वामी । समानः सर्वभूतसमः । पक्षे
मानः प्रजादत्तपूजा तेन सहितः समानः । एवं राजेव यतिः श्रीपादः
रेजे ॥ आर्यो ॥ ५५ ॥

विश्वस्ता वनितादिता सकुसुता मर्तुं नदीमागता काचित्तां
तु गतागतापहृदयं सद्भाषितैः सांत्वयन् ॥ आवन्तेयकचन्द्रसेन-
मणिसन्मन्दप्रदोषव्रताख्यानैस्तत्कुसुतं व्यधाद् बुधमदादिष्टं वरं
श्रीवरः ॥ ५६ ॥

अवतारान्तरपातनिका । विश्वस्ता विधवाऽत एवादिता पीडिता
काचिद्ब्राह्मणी सकुसुता कुपुत्रसहिता सती मर्तुं नदीं कृष्णां आगता प्राप्ता ।
गतागतापहृत् जन्ममरणापहर्ताऽयं श्रीपादः आवन्तेयकचन्द्रसेनमणिसन्म-
न्दप्रदोषव्रताख्यानैः तद्रूपैः सद्भाषितैः तां तु सांत्वयन् तत्कुसुतं बुधं
पण्डितं व्यधाच्चकार । पुनश्च श्रीवरः श्रीपादः श्रीवल्लभः तस्यै इष्टं जन्मा-
न्तरे स्वसदृशपुत्रप्राप्तिरूपं वरं अदादत्तवान् ॥ शार्दूलविक्रीडितम्॥५६॥

स यतिरथ भवान्तरेऽपि तस्यै निजमदृशोत्तमपुत्रलब्धयेऽजः॥
अकथयदभयं शनिप्रदोषव्रतमथ सापि च तं जगौ दयालुम् ५७

अजो निर्विकारः स यतिः श्रीपादः । अथ भवान्तरेऽपि तस्यै
ब्राह्मण्यै स्वसदृशोत्तमपुत्रलब्धयेऽभयं भयनिवर्तकं शनिप्रदोषव्रतमकथयत्
अथ च सापि ब्राह्मणी दयालुं तं जगौ ॥ पुष्पिताग्रा ॥ ५७ ॥

भवत्तोऽभवत्तोकरक्षाऽकरक्षा नमस्ते नमस्ते प्रसीद प्रसीद॥
स्मरामि स्मरामित्रपादं त्रपादं न मन्ये त्वदन्येशितारं सुतारम् ५८

भवत्तस्त्वत्तः सकाशादद्य तोकस्य मूर्खपुत्रस्य रक्षा रक्षणमभवत् ।
अकस्य दुःखस्य रक्षा नाश इत्यर्थः । अभवत् । तस्मान्नमस्ते नमस्ते
प्रसीद प्रसीद । आदराद्विदुरुक्तिः । त्रपादं लज्जाहरं स्मरामित्रपादं
स्मरारिपदं भवदुक्तप्रकारेण शनिप्रदोषे सर्वदा वा स्मरामि । सुतारं
सुतारकं त्वदन्येशितारं त्वत्तोऽन्यमीशं न मन्ये ॥ भुजंगप्रयातम् ॥ ५८ ॥

अणोरणिम्ने महतो महिम्ने श्रीपादनाम्ने परतत्त्वसीम्ने ॥
नमोऽस्तु भूम्नेऽमितसन्महिम्ने सच्चित्कधाम्ने दितमोहदाम्ने ५९

अणोरणिम्ने सूक्ष्मात्सूक्ष्मतराय । महत आकाशादेरपि माहिम्ने । परत-
त्त्वस्य सीम्ने सीमाभूताय । भूम्ने व्यापकाय । अमितः सन्महिमा यस्य
तस्मै । सच्चित्कधाम्ने सच्चिदानन्दरूपाय । दितं कृत्तं मोहरूपि दाम
येन तस्मै । श्रीपादनाम्ने श्रीदत्तात्रेयाय नमोऽस्तु ॥ उपजातिः ॥ ५९ ॥

स्तुत्वेति साऽभ्यनुज्ञाता नत्वेशं गृहमागता ॥

त्यक्त्वेहां भेज इतरां कृत्वेशत्रतमादरात् ॥ ६० ॥

सा ब्राह्मणी ईशं श्रीपादं इति स्तुत्वा नत्वा श्रीपादेन त्वं गृहं गच्छेत्य-
भ्यनुज्ञाता सती गृहमागता आदरादीशत्रतं कृत्वा इतरां ईहां इच्छां
त्यक्त्वा भेजे श्रीपादमिति शेषः ॥ अनुष्टुप् ॥ ६० ॥

ततः प्रेत्य साऽम्बाऽभवद्विप्रकन्या प्रभुः सोऽप्यदृश्योऽ-
भवद्यो वदान्यः ॥ स्वतुल्याङ्गयभावात्स्वसत्यत्वसिद्धयै स्थितो-
ऽत्रापि गुप्तोऽपि भक्तेष्टसिद्धयै ॥ ६१ ॥

ततः सा ब्राह्मणी प्रेत्य अम्बाख्या विप्रकन्या अभवत् । यः वदान्यः
सोऽपि श्रीपादः अदृश्योऽभवत् । किमर्थं । स्वतुल्यश्चासौ अङ्गी देहधारी
च तस्यभावात् स्वसत्यत्वसिद्धयै गुप्तोऽभूत् । गुप्तो भूत्वापि भक्तेष्टसिद्धये
अत्रापि कुरुपुरेऽपि स्थितः । भुजंगप्रयातम् ॥ ६१ ॥

लब्धसंकल्पितेष्टार्थं द्विजं यान्तं गुरुं प्रति ॥

व्याजमैत्र्याऽनुगाः कंचिज्जघनुश्चोरा हि निर्जने ॥६२॥

लब्धः संकल्पितेष्टार्थो यस्मात्तं गुरुं प्रति यान्तं कंचिद् द्विजं चोराः
व्याजमैत्र्याऽनुगाः सन्तः निर्जने प्रदेशे हि निश्चयेन जघ्नुः ॥
अनुष्टुप् ॥ ६२ ॥

सद्यो विद्योतितस्तत्र शंकरः किंकरार्तिहा ॥

महसा तरसाऽऽगत्य श्रीपदो विपदोऽहरत् ॥ ६३ ॥

किंकरार्तिहा भक्तपीडाहरः श्रीपादः तत्र देशे सद्यः सपदि विद्योतितः
प्रकटितोऽभूत् । श्रीपदः श्रीपादः तरसा वेगेन सहसा मृतं ब्राह्मणमागत्य
तस्य विपदोऽहरत् ॥ अनुष्टुप् ॥ ६३ ॥

यन्मूर्ध्न्यभाभिर्मलचन्द्रहासस्तेनोज्झितो दस्युषु चन्द्रहासः ॥
क्षणेन सर्वानकरोद्गतासून्स्मृत्याऽऽत्मतां योऽनयदुद्गतासून् ॥६४॥

यस्य मूर्ध्नि निर्मलचन्द्रहासः अभात् । तेन श्रीपादेन दस्युषु चोरैषु
वधार्थं चन्द्रहासः खङ्गं उज्झितः त्यक्तः । क्षणेन सर्वान् चोरान् गतासून्
मृतानकरोत् । योऽन्तकाले स्मृत्या स्वस्मरणेन आत्मतां सायुज्यतां
नयति । एतेन चोरा अपि मुक्ता इति ध्वनितम् । उपजातिः ॥ ६४ ॥

एकस्तत्रागतश्चोरः शरणं करुणं जगौ ॥

तस्करोऽहं नहि भवान्तस्करो भास्करोऽपि सन् ॥६५॥

तत्र तेषां मध्ये एकश्चोरः श्रीपादं शरणमागतः करुणं दीनं यथा
तथा जगौ । अहं तस्करो न हि । अतो भवता न हन्तव्यः । भवान्
भास्करः स्वयंप्रकाशमानोऽपि सन् तस्कर एव । व्याजोक्तिरलंकारः ॥
अनुष्टुप् ॥ ६५ ॥

महाचोरो हि भगवान्विलीयान्तर्विशन् द्युमान् ॥

रहस्यमप्यधं धीमान्सर्वं हरति नो भवान् ॥ ६६ ॥

तदेवोपपादयति । हि यस्माद्भगवान् षड्गुणैश्वर्यसंपन्नोऽपि महाचोरः ।
 इतरे तु कुटुम्बभरणार्थं चौर्यकर्तारः न तथा भवान् । चौर्यमाह । शुमान्
 अपि प्रकाशशीलोऽपि भवान् विलीयाऽन्तर्विशन् हृदयं प्रविष्टः सन्
 धीमान् चौर्यकुशलः । भवान् रहस्यं गुप्तं सर्वं अघं हरति । अत्र निन्दया
 स्तुतेरवगमाव्याजस्तुतिः । 'उक्तिर्व्याजस्तुतिर्निन्दास्तुतिभ्यां स्तुतिनिन्दयोः'
 ॥ अनुष्टुप् ॥ ६६ ॥

जन्मप्रभृति न स्तेयं ज्ञातं सुकृतमार्जितम् ॥

तेन धर्मेण भगवन्नुद्धृतोऽस्मि न संशयः ॥ ६७ ॥

स्फुटार्थः ॥ अनुष्टुप् ॥ ६७ ॥

पदान्मुखाच्च भवतो गङ्गा धर्मश्च निर्गतः ॥

गङ्गा मज्जयति स्पष्टं धर्मं उद्धरति स्फुटम् ॥ ६८ ॥

स्फुटार्थः ॥ व्यतिरेकालंकारः ॥ अनुष्टुप् ॥ ६८ ॥

क्वाहं मन्दमतिः क्रमे त्वद्गुणा भूकणाधिकाः ॥

तथापि गुणवर्धिन्या दयया तेऽर्हताऽऽगता ॥ ६९ ॥

अहं मन्दमतिः क्व । भूकणेभ्योऽधिकास्त्वद्गुणाः क्व । एवं खलु तथापि
 गुणवर्धिन्या ते दयया मां प्रति अर्हता योग्यता आगता गुणवर्णन-
 सामर्थ्यं प्राप्तम् । अनुमानालंकारः ॥ अनुष्टुप् ॥ ६९ ॥

श्रीपादोऽपि सकारुण्यां पुण्यामाकर्ण्य तद्विरम् ॥

दत्त्वाऽभयं ह्यभयकृदजो द्विजमजीवयत् ॥ ७० ॥

अभयकृत् अजः श्रीपादोऽपि सकारुण्यां पुण्यां तस्य गिरं आकर्ण्य
 श्रुत्वाऽभयं दत्त्वा चोरायेति शेषः । मृतं द्विजं अजीवयत् ॥ अनुष्टुप् ॥ ७० ॥
 हततस्करशोणितशोणनिभे सति पूषणि सन्मणिबद्धशुदिते ॥

प्रभुरन्तरधाद्रसुधाविबुधः स च बुद्धवदुत्थित ईशदृशा ॥ ७१ ॥

हततस्करशोणितशोणनिभेऽतिरक्ते सन्मणिवन्माणिक्वयवत् पूषणि सूर्ये

हि निश्चयेन उदिते सति प्रभुः श्रीपादोऽन्तरधात् । स च वसुधाविबुधः
भूसुरः विप्रः ईशदशा बुद्धवत् सुप्रोत्थितवदुत्थितः ॥ तोटकम् ॥ ७१ ॥

हतशेषमुखात्सर्वं श्रुत्वा नत्वाऽस्तुवद्विजः ॥

हरिं हरे कुतश्चोरगोचरोऽभूर्न मे कुतः ॥ ७२ ॥

स्फुटः ॥ अनुष्टुप् ॥ ७२ ॥

कस्तेऽर्हतीहितं वक्तुं ब्रह्माद्या अपि मोहिताः ॥

कृतं मे सुहितं तात स्ववित्तस्य निमित्ततः ॥ ७३ ॥

ईहितं चेष्टितम् । स्पष्टमन्यत् ॥ अनुष्टुप् ॥ ७३ ॥

त्वां विनेतरमदभ्रमुदारं नेक्ष ईष्य सममभ्रमुदारम् ॥

मन्य एष मितदो ह्यतिकामं त्वं ददासि च करोष्यतिकामम् ७४

हे ईदृ श्रीपाद, त्वां विना अदभ्रं उदारं दानशौण्डं नेक्षे । अभ्रमुः
दाराः यस्य, स मेघराजस्तं त्वया समं न मन्ये । कुतः एषः मितं परि-
मितं ददातीति तथा । त्वं तु अतिकामं कामं अतिक्रम्याधिकं ददासि ।
पुनश्चातिकामं निष्कामं करोषि ॥ स्वागता ॥ ७४ ॥

शतमुखमुखाः स्तोतुं यं त्वां प्रवृत्तधियोऽपि ते विमुख-
विमुखा ह्रीता जाता अपीदमवेक्ष्य ते ॥ सुगुण गुणनां कर्तुं
वर्ते सुमन्दमतिर्द्युमन्नहह कलये पाणिभ्यां किं कलानिधि-
माधिहन् ॥ ७५ ॥

शोभना गुणा यस्य तत्संबुद्धौ हे सुगुण, शतमुखमुखाः शेषाद्याः यं च
त्वां स्तोतुं प्रवृत्तधियोऽपि ते विमुखेभ्यो विमुखा अतीव पराङ्मुखा
जाताः इदमप्यवेक्ष्य शास्त्रतो ज्ञात्वा सुमन्दमतिरहं ते गुणनां, यद्वा ते
सुगुणगुणनां कर्तुं वर्ते प्रवृत्तोऽस्मि । हे द्युमन, अहहेत्यद्भुते । हे
आधिहन्, आधिहर, पाणिभ्यां स्वकराभ्यां कलानिधि अत्युच्चदेशस्थं
चन्द्रं कलये किम् । निदर्शनालंकारः ॥ हरिणी ॥ ७५ ॥

द्विज इति नुतिमुक्त्वा तत्पुरं प्राप्य चक्रे द्विजभुजिमथ
निन्ये श्रीपदस्तं पदं स्वम् ॥ अकलि कलिमलघ्नं येन चित्रं
चरित्रं सजलजलदनीलः श्रीपदः श्रीप्रदो नः ॥ ७६ ॥

द्विजः इति उक्तप्रकारेण नुतिं स्तुतिं उक्त्वा तत्पुरं (कुरुगङ्गां)
प्राप्य द्विजभुजिं संकल्पितं ब्राह्मणभोजनं चक्रे । अथ श्रीपदः तं विप्रं
स्वपदं सायुज्यं निन्ये । येन कलिमलघ्नं पापहरं चित्रं चरित्रं अकलि
कृतम् । सजलजलदनीलः स श्रीपदः नोऽस्मभ्यं श्रीप्रदोऽस्तु ॥
मालिनी ॥ ७६ ॥

या पूर्वोक्ता द्विजसुवनिता विप्रकन्याऽथ जाता साम्बा
साऽम्बार्चनसुनिरता माधवस्याऽऽस कान्ता ॥ विप्रस्योभौ
मतिगुणलसद्रूपलक्ष्मस्वभावौ प्रेम्णा बद्धात्मनयनधियौ
चक्रवत्सुस्वभावौ ॥ ७७ ॥

या पूर्वोक्ता द्विजसुवनिता साऽथ विप्रकन्या जाता । सां च साम्बा-
र्चने सुतरां निरता माधवस्य विप्रस्य कान्ता पत्नी अम्बानामिका जाता ।
उभौ अम्बामाधवौ मतिगुणलसद्रूपलक्ष्मस्वभावौ अभूताम् । अत एव
प्रेम्णा परस्परं बद्धः आत्मा मनश्च नयने नेत्रे च धीर्मतिश्च याभ्यां तौ
चक्रवत् चक्रवाकवत्सुस्वभावौ आसतुः ॥ मन्दाक्रान्ता ॥ ७७ ॥

तौ सुस्वरौ सुवसनौ सुमुखौ सुवृत्तौ सत्रीडहावसुखवीक्षण-
हृष्टचित्तौ ॥ तुच्छीकृतत्रिदशनर्मसुखौ सुगात्रौ देवाविवासतु-
रुभावपि भद्रपात्रौ ॥ ७८ ॥

शोभनः स्वरो ययोस्तौ । सुष्ठु वसनानि वस्त्राणि ययोस्तौ । सुष्ठु मुखं
ययोस्तौ । शोभनं वृत्तं ययोस्तौ । ब्राडया लज्जया सहितो हावः सत्रीडहावः
तेन सुखवीक्षणेन च हृष्टं चित्तं ययोस्तौ । तुच्छीकृतं त्रिदशनर्मसुखं
याभ्यां तौ शोभने गात्रे ययोस्तौ । उभावपि भद्रपात्रौ मङ्गलयोग्यौ देवौ
इव आसतुः ॥ सिंहोन्नता ॥ ७८ ॥

अथ साऽमृतभागिनी परा परमानन्दभरादरा वरात् ॥
निदधौ परतेज उत्तमं वरदानाच्छुशुभेऽपि सत्तमम् ॥ ७९ ॥

अथ परा सर्वोत्कृष्टा । परमानन्दभरे आदरो यस्याः सा अमृत-
भागिनी अमृतं रतिसुखम् । 'प्रजातिरमृतमानन्द इत्युपस्थः' इति श्रुतेः ।
ईदृशी साम्बा श्रीपादस्य वरदानात् ईशाश्रयत्वादुत्तमं अलौकिकं परतेजः
उत्कृष्टवीर्यं निदधौ । ततः सापि सत्तमं अतिशोभनं यथा तथा शुशुभे ॥
योगिनी ॥ ७९ ॥

द्वैतवादे प्रवृत्ते तत्कुचयोरिव वादिनोः ॥

भ्रूणोऽधात्तन्मुखे नैल्यं माध्यमे चापि गौरवम् ॥ ८० ॥

द्वैतवादोऽस्ति ययोः अतः वादिनौ तयोस्तत्कुचयोरिवाऽम्बास्तनयो-
रिव द्वैतवादे प्रवृत्ते सति भ्रूणो गर्भस्तयोः कुचयोर्मुखे चूचुके पक्षे
तयोर्वादिनोर्मुखे तुण्डे नैल्यं कालिमां अधात् । च माध्यमे उदरे शून्य-
वादिनि च गौरवं गुरुत्वं अधात् एतेन गर्भिणीचिह्नं ज्ञाप्यते । यदाह
वाग्भट्टः 'क्षामता गरिमा कुक्षेर्मूर्च्छा छर्दिरोचनम् । जृम्भा प्रसेकः सदनं
रोमराज्याः प्रकाशनम् । अम्लेष्टता स्तनौ पीनौ सस्तन्यौ कृष्णचूचुका' विति ।
अनुष्टुप् ॥ ८० ॥

सर्वगोऽपि खलु गर्भगोऽभवन्निष्कलोऽपि सकलोऽप्यमोऽ-
भवः ॥ मायिकोऽपमचरित्र ईश्वरे नात्र चित्रमतिमायिके
परे ॥ ८१ ॥

सर्वगः सर्वव्यापकोऽपि गर्भगोऽभवत् । भवत्यस्मादिति भवः अभवः
भवनिवर्तको वा निष्कलोऽपि कलाभिः षोडशकलाभिः सहितः सकलो
जीव उपमा यस्य तथाविधोऽभवत् । परेऽसङ्गे मायिकोऽपमचरित्रे
अतिमायिकेऽत्रेश्वरे इदं चित्रमाश्चर्यं न ॥ रथोद्धता ॥ ८१ ॥

हृदयद्वययोगतः स्मृतं दयनीयं खलु दोहदं मतम् ॥ अह-
हाऽत्र विचित्रमूढतेऽहृदयोऽजोऽप्ययथावदीक्ष्यते ॥ ८२ ॥

मातुर्गर्भस्य चेति हृदयद्वययोगतः मतं मान्यं दयनीयं दयापात्रं दोहदं स्मृतं खलु । अहहेत्यभ्युते । अत्र प्रस्तुते विचित्रं ऊह्यते तर्क्यते । किं तत् । 'स वा एष महानज आत्मा, अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रः' इत्यादि-श्रुतेः । अजोऽहृदयोऽपि अयथावदीक्ष्यते लोकैरिति शेषः ॥
॥ योगिनी ॥ ८२ ॥

महाभूतं भूतं तदहमिह बाह्यान्तरगतं मतं ब्रह्मादीनामनिश-मसकृच्चेष्टयति यत् ॥ यतो भीता जाताः पवनमुखदेवाः प्रच-लिता विरूपं सर्वादं यदिति वदति स्म द्विजसती ॥ ८३ ॥

अहृदयस्य दोहदज्ञापनं अजस्य जन्म चाहाष्टभिः—वाचालां तां मत्वा भूतावेशबुद्ध्या लोकैः कस्त्वमिति पृष्ट्वा द्विजसती अम्बा इति वदति स्म । इतीति किम् । अहं भूतं किं पिशाचः । न । महाभूतं कालत्रयानव-च्छिन्नम् । कुत्रत्यं अश्वत्थस्थं त्वम् । न । इह जगति सर्वप्राणिनां बाह्या-न्तरगतम् । 'स बाह्याभ्यन्तरो ह्यजः' इति श्रुतेः । अत एव ब्रह्मादीनामपि मतं मान्यम् । कुतोऽमुं चेष्टयसीति चेन्न । केवलं इमामेव किं अनिशं ब्रह्मादीनामपि असकृद्भारंवारं यच्चेष्टयति तदहम् । 'अन्तः प्रविष्टः शास्ता जनानामिति' श्रुतेः । त्वं सत्वरं गच्छ ब्राह्मणस्त्वां बध्नातीति चेत्तस्मादहं न विभेमि यतो मत्तः पवनमुखदेवाः भीता जाताः अतएव नियमेन स्वस्वकार्येषु प्रचलिताः । तथा च श्रुतिः । 'भीषास्माद्वातः पवते भीषोदेति सूर्यः । भीषास्मादग्निश्चेन्द्रश्च मृत्युर्धावति पञ्चमः' इति । तर्हि तव रूपं कीदृशम् । विरूपं भयानक-रूपम् । 'महद्भयं वज्रमुद्यतमिति' श्रुतेः । यद्वा विगतं रूपं यस्य तत् । 'न तस्य प्रतिमा अस्ती'त्यादिश्रुतेः । तर्हि किं बलिमादाय त्वं गच्छसी-त्यत आह । तर्हि को बलिदाता । अहं तु सर्वादं सर्वभक्षकम् । श्रुतिश्च 'यस्य ब्रह्म च क्षत्रं चोभे भवत ओदनः । मृत्युर्यस्योपसेचनमिति' श्रुतेः । ईदृक् यत्तदहं ब्रह्मेति भावः ॥ शिखरिणी ॥ ८३ ॥

क्षणलवचपलं किलायुरेषा तनुरस्थ्यामिषमांसयुञ्जलाढ्या ॥
चलदलजलबिन्दुवच्छ्रियस्ता मृगसलिलैस्तुलितं त्विहार्थजातम्
तर्हि किं तवापोक्षितं वैराग्यमिति चतुर्भिराह-आयुर्जीवितकालः क्षण-
लवचपलं किल । एषा दृश्या तनुः अस्थ्यामिषमांसयुग् बहिः अन्तस्तु
मलाढ्या विष्टामूत्रश्लेष्मादिपूर्णेत्यर्थः । ताः श्रियः संपत्तयः चलदलबिन्दु-
वत्क्षगभङ्गुराः । इह तु अर्थजातं द्रव्यराशिः मृगसलिलैस्तुलितम् ॥
पुष्पिताग्रा ॥ ८४ ॥

योगामृतं क क गललालस्त्रीमुखचुम्बनम् ॥

क समाधिः क व्यवायो मोहो जडधियामयम् ॥ ८५ ॥

भवतु नाम तथा संसारे तु अपूर्वं स्त्रीमुखं लभ्यत इत्यत आह-
चन्द्रमण्डलभेदनाल्लभ्यं योगामृतं क । गलन्ती लाला यस्मिन् तच्छ
तत्स्त्रीमुखं च तस्य चुम्बनं क । धर्ममेवाख्यासंप्रज्ञातसमाधिः क ।
क्षणलवविरसो व्यवायो मैथुनं क । तर्हि सर्वे तदर्थं कुतो यतन्त इत्यत
आह । जडधियां अयं स्त्रीसंभोगलक्षणो मोह एव ॥ अनुष्टुप् ॥ ८५ ॥

शमदमसमबन्धुतात्युदारा न न भुवने विरतीतरा हि दाराः ॥
न्यसनसमसुधाशनं न चान्यन्न च सुवृषो ह्यभयार्पणात्तथान्यः ॥

तर्हि तव किमभीष्टं तदाह द्वाभ्याम् । अत्युदारा शमदमसमबन्धुता
न । भुवने विरत्या इतरा दाराः न हि । न्यसनसमं संन्यासतुल्यं सुधाशनं
अन्यन्न । तथा अभयार्पणादन्यः सुवृष उत्तमधर्मो न । पुष्पिताग्रा ॥ ८६ ॥

सुधाऽपमानो विषमेव मानो भिक्षासमानं न च सोमपानम् ॥
तदेव मेऽभीष्टतरं परं नो हृदाऽपि काङ्क्षे कुसुखं न वीक्षे ८७

परकृतोऽपमानः सुधाऽमृतम् । मानो विषमेव । परिणामेऽनर्थकर-
त्वात् । माधुकरीभिक्षासमानं सोमपानं न तदेव मेऽभीष्टतरम् । हृदा
मनसाप्यन्यन्नो काङ्क्षे । कुसुखं विषयसुखं नेक्षे ॥ उपजातिः ॥ ८७ ॥

एवं ब्रुवन्ती सुदती सती सा न साधु मन्येऽन्यदुदारहासा ॥
चासालयं भासयती स्वभासा न साध्वसं स्म क्व च वीक्षते सा ८८

एवं उक्तप्रकारेण ब्रुवन्ती सुदती उदारहासा साऽम्बा उक्तादन्यत्साधु
न मन्ये एवं ब्रुवन्ती निवासालयं गर्भागततेजसा भासयन्ती बभूवेति
शेषः । साऽम्बा साध्वसं भयं द्वितीयाभिनिवेशजं क्व च देहादन्यतो वा
न वीक्षते ॥ उपजातिः ॥ ८८ ॥

विज्ञाय लोका इति दोहदेहां तां वीक्ष्य विद्योतितचारुदेहाम् ॥
विसस्मिरेऽथ व्यकरोद्धवश्च क्रिया अभूत्तत्र वरोद्धवश्च ॥ ८९ ॥

लोका इत्युक्तप्रकारेण दोहदस्येहां इच्छां चेष्टां वा विज्ञाय विद्योति-
तश्चारुदेहो यस्यास्तां अम्बां वीक्ष्य विसस्मिरे । अथ काले चतुर्थादि-
मासे धवो माधवः क्रियाः पुंसवनादिकाः व्यकरोत् । तत्र च तासु
क्रियासु वरोद्धवः महोत्सवोऽभूत् ॥ उपजातिः ॥ ८९ ॥

अब्रध्मगेष्टखगसूचितसिद्धिपूर्वप्रव्रज्यकेथ समयेऽनपरोऽनपूर्वः ॥
स व्याहरन्प्रणवमाविरभूदजातो जातोऽविता य इह भक्तिमता-
मजातः ॥ ९० ॥

अथ समये दशमे मासि । कथंभूते समये । ब्रध्नं सूर्यं गच्छन्तीति
ब्रध्नगाः तथा न भवन्ति तेऽब्रध्नगा अनस्तंगतास्ते च ते इष्टखगा इष्टप्रहाश्च
तैः सूचिता सिद्धिपूर्वा प्रव्रज्या यस्मिन् तस्मिन् अनपूर्वः अनपरः अजातो
जन्मादिरहितो भगवान् प्रणवं व्याहरन्नाविर्बभूव न तु जज्ञे । कोऽसौ ।
यः इह लोके भक्तिमतां अजातो ज्ञायातः अविता स भगवान् दत्तात्रेयो
जातः ॥ वसन्ततिलका ॥ ९० ॥

निरञ्जनेऽस्मिन्पूर्णेऽतिशयाधानमलक्षती ॥

न स्तोऽथापि व्यधात्तातः संस्कारं बुद्धिमान्द्यतः ॥ ९१ ॥

संस्कारश्चातिशयाधानेन मलापाकरणेन च भवति यथा पत्न्याज्या-
बेक्षणम् । आदर्शे च घर्षणेनागन्तुकमलक्षालनं न तथा अत्र निरञ्जन-

त्वात्पूर्णत्वाच्चातिशयाधानमलक्षती न स्तः । अथापि तातः माधवः बुद्धिमान्-
न्यतः जातकर्मादिसंस्कारं व्यधाव्यकरोत् ॥ अनुष्टुप् ॥ ९१ ॥

स च सुतो नृहरीत्यभिधानतः सुविधितो जनकेन च संस्कृतः ॥
प्रववृधे क्रमतो जनरञ्जनः स तु धिया स्म न वक्ति निरञ्जनः ॥ ९२ ॥

स च सुतः जनकेन माधवेन सुविधितः नामकर्मसंस्कारविधिनाऽभि-
धानतः नरहरिरिति संस्कृतः अभूत् । स तु जनरञ्जनः सन् क्रमतोऽ-
नुक्रमेण प्रववृधे । निर्गतं अञ्जनं मायावरणं यस्य स बालधिया न वक्ति
स्म बुद्धिपूर्वकं मूकोऽभूत् ॥ द्रुतविलम्बितम् ॥ ९२ ॥

नानोपाया ये कृतास्ते वृथैव जातास्तातौ दुःखितौ तौ मुधैव ॥
मूकं वाचालं करोतीह यत्तु ज्ञं तन्मूकं मेनिरे ब्रह्मवस्तु ॥ ९३ ॥

मूकत्वपरिहारार्थं पितृभ्यां ये नानोपायाः कृतास्ते वृथैव जाताः ।
ततस्तातौ पितरौ मुधा व्यर्थमेव दुःखितौ जातौ । व्यर्थत्वमाह । इह
लोके यत् मूकं वाचालं करोति ज्ञं सर्वज्ञं तद् ब्रह्मवस्तु मूकं मेनिरे ।
लोका इति शेषः ॥ शालिनी ॥ ९३ ॥

खिन्नौ वीक्ष्य गुरु व्रतोत्तरमहं वक्ष्ये तदेत्यात्मजः संज्ञा-
प्याथ स तन्मुदे च कनकं लोहस्य चक्रे द्विजः ॥ पारस्कार-
गिराऽकरोदुपनयं भिक्षां ययाचे तदा वेदानप्यवदद्गुः पदु-
गिराऽहं प्रव्रजिष्ये गुरु ॥ ९४ ॥

तदा खिन्नौ गुरु पितरौ वीक्ष्य आत्मजः श्रीपादः व्रतोत्तरमहं
वक्ष्ये इति संज्ञाप्य संज्ञया दर्शयित्वा तन्मुदे च लोहस्य कनकं स्वर्णं
चक्रे । तदा विश्वस्तो द्विजो माधवः पारस्कारगिरा स्वगृहोत्तानुसारेण
तस्योपनयं मौञ्जीबन्धनमकरोत् । तदा बहुभिक्षां ययाचे । पदुगिरा
वेदानप्यवदत् । भो गुरु पितरौ, अहं प्रव्रजिष्ये सर्वं संन्यस्य गच्छामी-
त्यप्यवदत् । माध्यंदिनीयशाखाध्यायित्वात् पारस्कारगिरेत्युक्तिः । उपाकर-
णोत्तरं वेदारम्भ इति तु बह्वृचां नियमो न याजुषाणाम् ॥ शालिनी ॥ ९४ ॥

तदा माता वाताहतसुकदलीवाऽपतदमुं समुत्थाप्य प्राहाऽ-
हहह सुत नाऽयं क्रम उत ॥ पतस्येतेनाऽतो वरय रमणीं भो
भव गृही नहीतः पातस्ते परमहितमेतच्छ्रुतिमतम् ॥ ९५ ॥

एवं श्रुत्वा तदा माता क्षणं वाताहतसुकदलीव अपतत् । क्षणादुत्थाय
चासुं पुत्रं समुत्थाप्य स्वकटौ निधाय वक्ष्यमाणं प्राह । अहहेति खेदे
हेति पादपूरणे । भो सुत, अयं संन्यासस्य क्रमो न, प्रत्युत एतेन
पतसि । अतः रमणीं सदृशीं बुद्धिरूपशीललक्षणसंपन्नां भार्या वरय ।
भो सुत, त्वं गृही भव । इतो गार्हस्थ्य्यात्ते पातो न हि । यतः एतच्छ्रुति-
मतं परमहितं ॥ शिखरिणी ॥ ९५ ॥

संस्कारैः संस्कृतोऽन्तःशुचिरिह लभते साधनानीतरो नो
तस्मात्त्वं सद्वितीयो भव भवहतये देवपित्रर्चकः स्याः ॥
कालोऽपि बीजमुच्चैः फलति सुत तथोद्वाहनादि स्वकाले कार्ये
पूर्वेऽपि सर्वे पितर इदमहो तात हीच्छन्ति नित्यम् ॥ ९६ ॥

‘ज्ञानमुत्पद्यते पुंसां क्षयात्पापस्य कर्मणः’ इति स्मृतेः कर्माधि-
कारार्थं संस्काराः । ‘येषां चत्वारिंशत्संस्कारास्ते ब्रह्मणः सरूपतां
सलोकतां जयन्ती’ति श्रुतेः । ‘पञ्चविंशतिसंस्कारैः संस्कृता ये द्विजातयः ।
ते पवित्राश्च योग्याः स्युः’रिति स्मृतेश्च । संस्कारैः संस्कृतस्ततोऽन्तः-
शुचिः शुद्धान्तःकरणः शमादिसाधनानि लभते । इतरोऽसंस्कृतो नो लभते
तस्मात्त्वं द्वितीयया भार्यया सहितो भव । ऋणापाकृतये च देवपित्रर्चकः
स्याः भव । काले उप्तं बीजं उच्चैः फलति । हे सुत, तथा उद्वाहादि
कर्म स्वकाले कार्यम् । अहो तात पुत्र, सर्वे पूर्वं पूर्वजाः पितरोऽपि हि
निश्चयेनेदं गार्हस्थ्यं नित्यमिच्छन्ति ॥ स्रग्धरा ॥ ९६ ॥

स प्राहाऽम्ब विवेकिनो न नियमोऽयं दुस्तरे नश्वरे संसारे
सति सारवर्जित इतो मातः पितः किं सुखम् ॥ दुःखं दास-

परिग्रहोऽप्यधनता चेत्क्लेशिताऽशान्तताऽऽह्यस्याऽप्यन्वगकं
स्वसंक्षयमुखं नाकोऽपि चैवंविधः ॥ ९७ ॥

स बालः प्राह हे अम्ब, त्वदुक्तोऽयं नियमः मादृशो विवेकिनो न ।
'यदहरेव विरजेत्तदहरेव प्रव्रजेदि'ति श्रुतेः । भो मातः, भो पितः, सारवर्जिते
असति तुच्छे दुस्तरे नश्वरे संसारे इतः संन्यासादन्यत् किं सुखम् । न
किमपि । यद्वा कुत्सितं सुखं किंसुखं । दारपरिग्रहोऽपि दुःखमेव । तथापि
अधनता दरिद्रता चेत् क्लेशिता । आढ्यस्य धनिनोऽप्यन्वक् अनुपदं
अशान्तता पुनश्च स्वस्य द्रव्यस्य सम्यक् क्षयमुखं नाशव्ययादिकं अन्व-
गनुपदं अकं दुःखमेव । भवतु नाम तथा । स्वर्गसिद्ध्यर्थं सर्वमपि संसार-
दुःखं सोढव्यमित्यत आह । नाकः स्वर्गोऽपि च एवंविधो दुःखदः ॥
शार्दूलविक्रीडितम् ॥ ९७ ॥

यज्ञे सामग्र्यभावे तु कृषिवदफलं चेत्सुसिद्धोऽपि चान्ते
पातः स्वर्गात्तदाज्ञां वितर हि विरतः प्रव्रजाम्येकपुत्रे ॥

मध्यानात्त्वं तारिष्यस्यपि झटिति सुतास्ते भविष्यन्त्यपीत्थं
प्रोक्त्वाऽस्यै दर्शयित्वा प्रथमतनुमदात्प्राक्स्मृतिं च त्र्यधीशः ९८

तदेवोपपादयति-यज्ञे देशकालमन्त्रत्विग्दक्षिणादिसामग्र्या अभावे
तु कृषिवत् अफलं फलाभावः स्यात् । प्रत्यवायाकुलः प्रतिपदगहनोऽपि
यज्ञः कथंचित्सुसिद्धश्चेत्तर्हि अन्ते स्वर्गादपि पातः । 'तद्यथेह कर्मचितो
लोकः क्षीयत एवमेवामुत्र पुण्यचितो लोकः क्षीयते' इति श्रुतेः । 'क्षीणे
पुण्ये मर्त्यलोकं विशन्ती'ति स्मृतेश्च । 'अक्षय्यं ह वै चातुर्मास्ययाजिनः
सुकृतमि'त्यादिश्रुतिः प्राशस्त्यार्थैव । तत्तस्मात् हे एकपुत्रे मातः, प्रव्रज्या-
र्थमाज्ञां मे वितर देहि । विरतोऽहं प्रव्रजामि । तर्हि मम का गतिरित्यत
आह । मद्ध्यानात्त्वं तारिष्यसि झटिति ते सुता अपि भविष्यन्ति इत्थं
प्रोक्त्वाऽपि विश्वासार्थं तस्यै प्रथमतनुं रूपं दर्शयित्वा त्र्यधीशः तां
स्मृतिं चादात् ॥ स्रग्धरा ॥ ९८ ॥

जननी नवनीतकोमलं नवनीहारभमस्य सोज्ज्वलम् ॥

परिरभ्य वपुर्मुमोद सा यदु मातुर्हि सुचन्द्रशीतलम् ॥ ९९ ॥

नवनीहारभं शुभ्रं सोज्ज्वलं कान्तिमत् नवनीतकोमलं अतिमृदुलं
अस्य पुत्रस्य वपुः परिरभ्याऽऽलिङ्ग्य साऽम्बा जननी मुमोद । हि
यस्मात् यदु यदेव पुत्रालिङ्गनं मातुः सुचन्द्रः कर्पूरः पूर्णचन्द्रो वा तद्व-
च्छीतलं भाति ॥ 'अर्थस्य काव्यलिङ्गसमर्थनं' इति काव्यलिङ्गमलंकारः ॥
योगिनी ॥ ९९ ॥

सा प्राहैकसुतं विलोक्य खलु ते दास्याम्यनुज्ञां भवांश्छी-
पात्सत्यवचास्त्वया सुकृपया गोत्रद्वयं पावितम् ॥ ओमित्युक्त-
वताऽवतारसुभृता तस्याः स्मृतिर्लोपिता धृत्वा गर्भमसूत साऽपि
च सुतौ नित्यं सुताह्लादिता ॥ १०० ॥

साऽम्बा प्राह एकसुतं विलोक्य तेऽनुज्ञां दास्ये खलु । भवान्
सत्यवचाः श्रीपादोऽस्ति । त्वया सुकृपया मातुः पितुश्चेति गोत्रद्वयं
पावितम् । तदा ॐ तथाऽङ्गीकरोमीत्युक्तवता । अवतारसुभृताऽवतार-
धारिणा भगवता पूर्वदत्ता तस्याः स्मृतिर्लोपिता । नित्यं सुतेन भगवताऽऽ-
ह्लादिता साऽम्बाऽपि च गर्भं धृत्वा यमौ सुतौ असूत ॥ शार्दूल-
विक्रीडितम् ॥ १०० ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरित्राजकाचार्यश्रीमद्वासुदेवानन्दसरस्वतीविरचित-
श्रीगुरुचरितकाव्यप्रथमसर्गः संपूर्णः ॥ १ ॥ ॐ तत्सत् ॥

द्वितीयशतकम्

यो दैन्यं पापतापौ शमयति नियतिध्वंसको हंसकोटयै वैरा-
ग्यज्ञानभक्तीर्वितरति तरति ज्ञो यदर्थो यदर्थः ॥ तारस्तं तारतारं
हि भज भज भजद्वत्सलो वत्सलोभान्मातेवैति स्वकान्यश्चरण-
शरणसत्कामधुग्यो दयाब्धिः ॥ १ ॥

॥ श्रीगणेशदत्तगुरुभ्यो नमः ॥ यो भक्तानां दैन्यं पापतापौ च
शमयति । तथा नियतिध्वंसको दुर्देवहरः । यश्च हंसानां कोटयै हंस-
स्थानापन्नाय वा यतये वैराग्यज्ञानभक्तीर्वितरति ददाति । यो भगवानर्थः
प्रयोजनं यस्य स ज्ञः पण्डितो भवति । तारः प्रणवः यः भगवानर्थोऽभिधेयः
यस्य सः ईदृशो यो दत्तस्तम् । अविद्याकामकर्मभ्यस्तारयतीति तारः प्रणव-
स्तेनाऽऽलम्बनेन तारयतीति तारतारस्तम् । 'एतदालम्बनं परमि'ति श्रुतेः ।
भो जन, हि निश्चयेन भज भज । यः भगवान् भजद्वत्सलः भक्तवत्सलः
वत्सलोभान्माता धेनुरिव स्वकान् स्वभक्तानेति आगच्छति । यश्च स्वच-
रणशरणानां सतां कामधुक् कामधेनुः दयाब्धिश्चास्ति ॥ स्रग्धरा ॥ १ ॥

अथ सत्यगुरर्भकयोस्त्रैमासिकयोः सतोर्जगावम्बाम् ॥

अर्चितसाम्बामम्बामिव हेरम्बाऽभिजान्वितामम्बाम् ॥ २ ॥

अथ सत्या गौर्वाग्यस्य स भगवान् त्रैमासिकयोः अर्भकयोः सतोः
अर्चितः साम्बो यया ताम् हेरम्बाभिजान्वितां गणेशगुह्युक्तां अम्बां
पार्वतीमिव अम्बां तन्नामिकां अम्बां मातरं जगौ ॥ आर्या ॥ २ ॥

जातौ द्वौ ते द्वौ भविष्यन्ति पुत्रौ कन्या धन्या चापि मान्या
ऽसि मातः ॥ माऽतः पातः संसृतौ ते ह्युमातो मातश्चाचार्याऽऽ
ज्ञापयान्हाय माऽतः ॥ ३ ॥

भो मातः, ते द्वौ पुत्रौ जातौ, द्वौ पुत्रौ कन्या च भविष्यन्ति । अतस्त्वं

धन्या मान्या चासि अतः परं संसृतौ संसारे ते पातो माऽस्तु । त्वं
उमातः मातः रमातोऽपि च अर्च्या पूज्याऽसि । अतः मा मां गन्तुं कार्शी
गन्तुं अहाय इदिति आज्ञापय आज्ञां देहि ॥ शालिनी ॥ ३ ॥

इति वदति मतीश्वरेऽम्बिका प्राक्स्मरणत ईपदमाह तं
चरित्रम् ॥ अकलि कलिमलग्नमत्र चित्रं किल भवता
सुपवित्रमत्रिपुत्र ॥ ४ ॥

इति मतीश्वरे बुद्धिप्रेरके तस्मिन् वदति सति प्राक्स्मरणतः पूर्वस्मर-
णेन तं ई इति श्रीरुच्यते ईपदं श्रीपादं आह । भो अत्रिपुत्र, भवताऽत्र
लोके कलिमलग्नं पापहरं चित्रं विस्मयकरं सुपवित्रं पावनं चरित्रं अकलि
किल कृतं खलु ॥ पुष्पिताग्रा ॥ ४ ॥

यं श्रीपदं वदन्ति त्वाऽखेदं हृतमदापदम् ॥

प्राप्तोऽसि मत्पुत्रपदं पदं वन्दे तवापदम् ॥ ५ ॥

अखेदं यथा तथा हृता मदापत् मद्विपत्तिर्येन पूर्वजन्मनि तं यं त्वा
त्वां श्रीपदं वदन्ति स त्वं मत्पुत्रपदं प्राप्तोऽसि तस्य पुत्रस्थानापन्नस्य
तवापदं न पद्यते वागादिभिर्न गम्यत इत्यपदं वागाद्यविषयं पदं वन्दे ॥
अनुष्टुप् ॥ ५ ॥

ये ये कामा दुर्लभा मर्त्यलोके सर्वास्तांस्तांश्छन्दतो रासि लोके ॥
लोकेशस्त्वं श्रीश लोके वदान्यः कल्पद्रुः किं जंगमस्त्वं वदान्यः ॥

हे श्रीश, ये ये कामा मनोरथा मर्त्यलोके दुर्लभाः सन्ति तान् तान्
सर्वान् छन्दतः इच्छामात्रेण लोके जगति त्रिभुवनेऽपीत्यर्थः । स्वभ-
क्तेभ्यो रासि ददासि स त्वं वदान्यः बहुप्रदः लोकेशः श्रीशः जंगमः
अतिशयेन सर्वत्र गमनशीलः कल्पद्रुरसि किमेतद्वद । व्यतिरेकालंकारः
॥ शालिनी ॥ ६ ॥

कृतमन्तुरियं न जातु ते हितदा किंतु विधुंतुदार्तिदा ॥

यदरुंतुदवाक् परंतु तेऽपि तु मातुर्न तु जातु दुष्कृतम् ॥ ७ ॥

इयं ते माता कृतमन्तुः कृतापराधाऽस्ति । जातु कदाचिदपि ते तुभ्यं
हितदा न किं तु विधुंतुदो राहुरिव आर्तिदा दुःखदा । यद्यस्मादियं अहं-
तुदवाक् मर्मस्पृग्भाषिणी अपि तु ते मातुः जातु कदाचिदपि न तु दुष्कृतं
स्यात् मातृत्वात् ॥ योगिनी ॥ ७ ॥

सुत आह न दोष एष ते मम लीलेयमशेषहृत्स्थितेः ॥
अयि तारपुरीं प्रयामि मे स्मरणादस्तु समीपताऽम्ब ते ॥ ८ ॥

सुतः तां आह । एष ते दोषो न । अशेषहृत्स्थितेः सर्वान्तरस्थस्य
ममेयं लीलाऽस्ति । अयि मातः, तारपुरीं काशीं प्रयामि । हे अम्ब,
स्मरणादेव ते तुभ्यं मे मम समीपताऽस्तु ॥ योगिनी ॥ ८ ॥

तथेति मात्रापि तथैव पित्रानुमोदितो मोदितदेववर्गः ॥
भर्गप्रभोऽपीक्षितुमेति भर्गमित्यार्यवर्गस्तुत आप काशीम् ॥ ९ ॥

धर्मस्थापनेनानुमोदितो विघ्नकर्तृदेववर्गो येन । भगवद्गीता 'नैव तस्य
कृतेनार्थः' इति । शिवगीता अ० १ 'देवा दारादिरूपिणः' इत्यादि ॥
॥ उपजातिः ॥ ९ ॥

सूरतं योगनिरतं यतयस्तमनारतम् ॥

अजं भजन्तं विरतं नत्वोचुः परधीरतम् ॥ १० ॥

अनारतं संततं अजं निर्विकारं आत्मानं भजन्तं विरतं संजात-
वैराग्यं परधीरतं सात्विकबुद्धियुक्तं सूरतं दयालुं योगनिरतं लोकसंग्रहार्थं
योगतत्परं तं भगवन्तं नत्वा यतय ऊचुः ॥ अनुष्टुप् ॥ १० ॥

भृङ्गो याति रसाय किंशुकसुमभ्रान्त्या शुकास्ये स तं
यद्वज्जम्बुफलभ्रमाद्रिलति तौ पश्चादुभौ दुःखितौ ॥ एवं स्त्री-
पुरुषौ परस्परमं सौख्यभ्रमात्संगतौ तौ स्यातामतिदुःखितौ
विधुतसंन्यासायनौ व्यध्वगौ ॥ ११ ॥

यद्वत् भृङ्गाः किंशुकसुमभ्रान्त्या फलाशपुष्पभ्रमेण रसाय रसं पातुं

शुकास्ये कीरमुखे याति स शुकः यद्वत्तं जम्बुफलभ्रमाद्रिलति पश्चात् उभौ
तौ दुःखितौ भवतः एवं स्त्रीपुरुषौ परस्परं अन्योन्यं सौख्यभ्रमात् अरं
अत्यर्थं संगतौ भवतः । विधुतः त्यक्तः 'न्यास एवात्यरेचय'दिति
श्रुत्युक्तः संन्यास एवायनं मोक्षमार्गो याभ्यां तौ अतएव व्यध्वगौ दुर-
ध्वगामिनौ तौ स्त्रीपुरुषौ अतिदुःखितौ स्याताम् । भ्रांतिमदलंकारः ।
स्त्रियो विवाहात्पूर्वं संन्यासेऽधिकारः ॥ शार्दूलविक्रीडितम् ॥ ११ ॥

सुमलैः सततामृताप्तये द्विजमुख्यास्तु यजन्त्यहो भुवि ॥
दिविजा अमृताशिनोऽपि यत्स्मरणं नापि हि कुर्वते दिवि ॥ १२ ॥

सततं अमृताप्तये द्विजमुख्याः भुवि सुमलैः अग्निष्टोमादिभिर्यजन्ति ।
अहे। इत्याश्चर्यम् । अमृताशिनोऽमृतपानशीला अपि दिविजा देवाः
दिवि यत्स्मरणं यस्यामृतस्य स्मरणं अपि न हि कुर्वते । अतिपरिचया-
दवज्ञा भवतीति तात्पर्यम् । 'योगेऽप्ययोगः संबन्धाऽतिशयोक्ति' रित्य-
तिशयोक्त्यलंकारः ॥ योगिनी ॥ १२ ॥

अप्रत्यक्षमशेषतोषकरणं पूर्णं जगत्कारणं यत्प्रत्यक्षविलक्षणं
सुशरणं भूमाद्वयं तारणम् ॥ तद्ब्रह्म श्रवणादिनेक्ष्यत इति
त्रय्याः श्रुतं भाषणं संन्यस्य श्रवणं त्विति श्रुतिगणख्याति-
गुणव्यञ्जिका ॥ १३ ॥

अविषयत्वादप्रत्यक्षम् । 'न तत्र चक्षुर्गच्छती'त्यादिश्रुतेः । अशेष-
तोषकरणं सर्वानन्दकरम् । 'एष ह्येवानन्दयाती'ति श्रुतेः । पूर्णं देश-
कालपरिच्छेदरहितम् । 'पूर्णमद'इति श्रुतेः । जगत्कारणम् । 'यतो
वा इमानि भूतानि जायन्ते'इति श्रुतेः । भूमाद्वयं अपरिच्छिन्नाद्वय-
रूपम् । तारणं गुर्वादिरूपेण सुसुक्ष्मतारकम् । प्रत्यक्षादिष्वनुस्यूतमपि
प्रत्यक्षादिविलक्षणं अतीन्द्रियत्वात् । सुशरणं सुखाश्रयरूपं यद्ब्रह्म श्रवणा-
दिना ईक्ष्यते अपरोक्षीक्रियते । अधिकारिभिरिति शेषः । 'आत्मा वा अरे
द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः' इति त्रय्याः श्रुतेर्भाषणं

श्रुतं तत् श्रवणं तु 'संन्यस्य श्रवणं कुर्यादिति' विधानात् संन्यस्य श्रवणं कर्तव्यमिति गुणव्यञ्जिका सद्गुणप्रकाशिका श्रुतिगणानां ख्यातिः प्रसिद्धि-
रस्तीति शेषः । श्रुतिश्च 'न कर्मणा न प्रजया धनेन त्यागेनैके अमृतत्व-
मानशुः' इति ॥ शार्दूलविक्रीडितम् ॥ १३ ॥

न्यासमार्गमपि भ्रष्टं शंकरः सर्वशंकरः ॥

स्थापयामास मूढैः स मतस्तिष्येऽपि धिक्कृतः ॥ १४ ॥

सर्वशंकरः सर्वेषां सुखकरः शंकर आचार्यः बौद्धसौगतादिमतप्राब-
ल्येन भ्रष्टमपि विरलप्रचारमपि न्यासमार्गं पुनः स्थापयामास । ननु
'अग्निहोत्रं गवालम्बं संन्यासं पलपैतृकम् । देवराच्च सुतोत्पत्तिं कलौ
पञ्च विवर्जये'दिति कलौ पञ्चानां निषिद्धत्वात्कथं तत्स्थापनमिति चेत् ।
'यावद्गर्णाः प्रदृश्यन्ते यावद्वेदः प्रवर्तते । अग्निहोत्रं च संन्यासं ताव-
त्कुर्यात्कलौ युगे' इति तिष्ये कलियुगे मतोऽपि स संन्यासः पुनर्मूढै-
र्धिक्कृतः ॥ अनुष्टुप् ॥ १४ ॥

भवेऽब्धाविव सद्वाक्यैर्दृषद्भिरिव रामवत् ॥

भगवान्कीशत इव सेतुं बध्नातु शिष्यतः ॥ १५ ॥

भगवान् सर्वैश्वर्यसंपन्नो भवान् रामवत् राम इव भवेऽस्मिन् संसारेऽ-
ब्धाविव दाक्षिणात्यसमुद्र इव । सतः स्वतः प्रमाणभूतस्याप्रामाण्यशङ्का-
कालुष्यरहितस्य वाक्यानि अवान्तरवाक्यसहितानि तत्त्वमस्यादिवाक्यानि
सद्वाक्यानि तैः सद्वाक्यैः दृषद्भिरिव पाषाणैरिव शिष्यतः शिष्यादिद्वारा
कीशतः वानर इव सेतुं धर्मम् । 'एष सेतुर्विधरणः' इति श्रुतेः । सेतु-
मिव बध्नातु शिथिलीभूतं सेतुं जिनादिकर्कटैरुपदुतं पुनः दृढं बध्नातु
॥ अनुष्टुप् ॥ १५ ॥

चञ्चत्पञ्चशराञ्चितं ह्यपचितं न्यञ्चं प्रपञ्चं श्रितं नीचं वञ्चक-
वञ्चितं कुचरितं मुञ्चन्तमश्रूच्चकैः ॥ काचप्रायसुखाप्तिवञ्चित-

हितं तूच्चावचं वीक्ष्य च स्वाचार्योक्त्यनुमार्यहं त्रितिति वचः
प्राचामुवाचाधिपः ॥ १६ ॥

एवमुक्तो भगवानाह । चञ्चन्तः पञ्चशराः अरविन्दादय उन्मादादयो
चा यस्य तेन कामेनाऽञ्चितं व्याप्तं हि प्रसिद्धं अपचितं उपचयवर्जितं
न्यञ्चं नीचं प्रपञ्चं श्रितं । स्वतोऽपि नीचं वञ्चकैर्जात्मादिमिर्वञ्चितं
अतएव कुचरितं दुराचारं उच्चकैः अश्रु मुञ्चन्तं काचप्रायसुखाप्या
अतितुच्छसुखलब्ध्या वञ्चितं हितं परलोकसाधनं येन एवंभूतं उच्चावचं
लोकं तु वीक्ष्य चावलोक्यैवाऽहं तु स्वाचार्योक्तिं अनुसरतीति तथा-
भूतो भवामि इति प्राचां ब्रह्मादीनामधिपः भगवानुवाच ॥ शार्दूल-
विक्रीडतम् ॥ १६ ॥

इति सारसरस्वतीं गृणन्वृतवान्कृष्णसरस्वतीगुरुन् ॥

अवनीतसरस्वतीप्रभुः स नृसिंहाख्यसरस्वतीत्यभूत् ॥ १७ ॥

इत्युक्तप्रकारेण सारसरस्वतीं सारभूतां वाचं गृणन् कृष्णसरस्वती-
गुरुन् वृतवान् । अवनीतः स्वमहिम्ना धिक्कृतः सरस्वतीप्रभुर्गोष्पतिर्येन
सः नाम्ना नृसिंहाख्यसरस्वतीति अभूत् ॥ योगिनी ॥ १७ ॥

आचार्यं चाप्याचकाङ्क्षेऽमृतार्थं प्राचामाचार्योऽपि सन्
संग्रहार्थम् ॥ रेजे न्यासी न्यस्तचूडोपवीतो भेजेऽभ्यासी भैक्ष्य-
माज्ञोपवीतः ॥ १८ ॥

‘आचिनोति हि शास्त्रार्थमाचारे स्थापयत्यपि । स्वयं चाचरते यस्मा-
त्तस्मादाचार्य उच्यते’ इत्युक्तलक्षणमप्याचार्यं अमृतार्थं मोक्षार्थमाच-
काङ्क्षे । नित्यमुक्तस्य कुत एतद्विडम्बनमित्यत आह । स्वयं प्राचां ब्रह्मादी-
नामप्याचार्यः सन् संग्रहार्थं लोकसंग्रहार्थं आचार्यमाचकाङ्क्ष इति पूर्व्वेण
संबन्धः । न्यस्ता शास्त्रतस्त्यक्ता चूडा शिखा उपवीतं ब्रह्मसूत्रं च येन
ईदृक् न्यासी संन्यासी भगवान् रेजे शुशुभे । आ समन्तात् ज्ञायतेऽनेनेति
आज्ञं ब्रह्मज्ञानं तदेवोपवीतं यस्य सोऽभ्यासी नानाभ्यासी भगवान् भैक्ष्यं

माधुकरान्नं भेजे । 'शान्ता विद्वांसो भैक्ष्यचर्या चरन्तः' इति श्रुतिहार्दं
प्रकटयितुमिति भावः ॥ शार्दूलविक्रीडितम् ॥ १८ ॥

कुण्डीमण्डितदोर्दण्डो दण्डी दण्डितधीजडः ॥

मुण्डी मुण्डितपाखण्डश्चण्डीडिव चभौ मृडः ॥ १९ ॥

कुण्डीमण्डितः कमण्डलुभूषितः दोर्दण्डो यस्य सः । दण्डी दण्डधरः ।
दण्डिताः शिक्षिताः धीजडाः मतिमन्दा येन सः । मुण्डी कृतमुण्डनः ।
मुण्डिताः पाखण्डाः येन पाखण्डशिक्षक इत्यर्थः । चण्डीद् पार्वतीशः
मृडयति सुखयतीति मृडः शिव इवावभौ ॥ अनुष्टुप् ॥ १९ ॥

नैजं तेजोऽस्य परमं भास्वरं भास्करोपमम् ॥

किं पुनस्तपसा ब्रह्मवर्चसाढ्येन भाष्यते ॥ २० ॥

भास्करोपमं भास्वरं अस्य नैजं तेजः परमम् । तत्तु ब्रह्मवर्चसं वृत्ता-
ध्ययनार्धिः तेनाढ्येन युक्तेन तपसा किं पुनर्भाष्यते । 'कैमुत्येनार्थ-
संसिद्धिः काव्यार्थापत्तिरिष्यते' ॥ अनुष्टुप् ॥ २० ॥

मारो रूपेण वाचा च वाक्पतिः क्षमया क्षमा ॥

बुध्या बुधो भया भास्वानिति भाति यतिप्रभुः ॥ २१ ॥

यतिप्रभुर्भगवान् युवतिदृशा रूपेण मारः साक्षात्कामः । वाचा
वाक्पतिरिति वाग्मिदृष्ट्या । क्षमया क्षमा पृथ्वीति तितिक्षुदृशा । बुद्ध्या
बुध इति पण्डितदृष्ट्या । भया प्रभया भास्वानिव भाति । 'एकेन बहु-
धोलेखेऽप्यसौ विषयभेदतः' इत्युल्लेखः ॥ अनुष्टुप् ॥ २१ ॥

काश्यां प्रकाश्य विशदं श्रुत्याशयमसंशयम् ॥

प्रदक्षिणीकृत्य मेरुं बालादिच्छात्रयुग्गुरुः ॥ २२ ॥

दत्त्वा प्रयागमागत्य माधवाय विदं मुदम् ॥

गत्वा करञ्जनगरं नत्वाऽभाणीत्स्वमातरम् ॥ २३ ॥

बालादिभिः बालसरम्बत्यादिभिः छात्रैः शिक्षयैर्यस्यत इति बालादिच्छात्रा-

त्रयुगगुरुः भगवान् काश्यां काशीक्षेत्रे असंशयं यथा भवति तथा श्रुतीनां
काण्डत्रयात्मकवेदानां आशयं विशदं प्रकाशय मेरुं प्रदक्षिणीकृत्य पुनः
प्रयागमागत्य माधवाय ब्राह्मणाय विदं ज्ञानं तत्फलभूतां मुदं स्वरूपा-
नन्दं च दत्वा करञ्जनगरं गत्वा स्वमातरं नत्वाऽभाणीत् अवदत् ॥
॥ अनुष्टुप् ॥ २२ ॥ २३ ॥

सोढ्वा गर्भभरं दरं च नितरां कृच्छ्रात्प्रसूयापि च त्यक्त्वा
स्वापमपास्य भोगसुरुचिं या पाति माता सुतम् ॥ स्नेहाद्राति
पयो न योग्यकरणं तस्या ऋणापाकृतेः स्नेहं दात्यपि का-
प्रसूतिरपि यः संन्यासिनां दुस्त्यजः ॥ २४ ॥

गर्भभारं नितरां दरं भीतिं सोढ्वा कृच्छ्रात् कष्टेन प्रसूयाऽपि स्वापं
निद्रां त्यक्त्वा भोगसुरुचिं अपास्य विहाय या माता सुतं पाति रक्षति
स्नेहात् पयः राति ददाति च तस्याः ऋणापाकृतेः योग्यकरणं अनुगुणा-
चरणं न कुत्सिता प्रसूतिर्यस्याः सा कुपुत्राऽपि स्नेहं प्रेम दात्यपि
नाशयति किम् । अपि तु ना यद्वा काप्रसूतिः कुत्सितपुत्रः स्नेहं दात्यपि ।
अपि तु न । यस्मात् यः मातृविषयस्नेहः संन्यासिनामपि दुस्त्यजः ॥
॥ शार्दूलविक्रीडितम् ॥ २४ ॥

जहौ विरहजं तापं माताऽऽश्लिष्य सुतं तु तम् ॥

मातुः स तु सुताश्लेषः प्रायश्चन्दनशीतलः ॥ २५ ॥

माता तु तं सुतं भगवन्तं आश्लिष्याऽऽलिङ्गय विरहजं वियोगजन्यं
तापं जहौ । स तु सुताश्लेष आलिङ्गनं प्रायो मातृश्चन्दनमिव शीतलः ।
कान्यलिङ्गमलंकारः ॥ अनुष्टुप् ॥ २५ ॥

प्राह स्नेहयुता माता क्राहमङ्ग कुदेहभृत् ॥

चिन्मयस्त्वं क्व चाऽथापि दयादृष्ट्याऽर्हताऽर्पिता ॥ २६ ॥

स्नेहयुता माता प्राह । अङ्ग हे पुत्र, अहं कुदेहभृत् कुत्सितदेहाभिमा-

नधारिणी क । चिन्मयश्चिद्रूपस्त्वं च क । अथापि दयादृष्ट्या त्वयाऽर्हता
योग्यता पूज्यता वाऽर्पिता । अननुरूपयोर्धटनावर्णनात् 'विषमो वर्णनं यत्र
घटनाननुरूपयोः' इति विषमेण प्राप्ताया अर्हताया विचार्य रूपकेण प्रति-
षेधान् 'आक्षेपः स्वयमुक्तस्य प्रतिषेधो विचारणात्' आक्षेपोऽनयोः संकरः
'अविश्रान्तजुषामात्मन्यङ्गित्वं स तु संकरः' इति ॥ अनुष्टुप् ॥ २६ ॥

अवदत्स च सद्गुरुस्तु तां भवभीतां विनतां मुहुः स्तुताम् ॥
मम संन्यसनात्तु तेऽमृतं स्वकुलैस्तारपुरेऽपि ते मृतम् ॥ २७ ॥

स च सद्गुरुस्तु भवात्संसारान्नीतां विनतां स्वयं मुहुः स्तुतां तां
मातरं अवदत् हे अम्ब, मम संन्यसनात्तु स्वकुलैः सह तेऽमृतं मोक्षोस्तु ।
तारपुरे काश्यां ते मृतं मृतिः । नपुंसके भावे क्तः । अस्तु भवतु ॥
॥ योगिनी ॥ २७ ॥

गृहे गृहेऽथ जगृहे क्षणात्पूजां व्यदर्शयन् ॥

सत्यत्वमिन्द्रो मायाभिः पुरुरूप इति श्रुतेः ॥ २८ ॥

इन्द्रः परमेश्वरः मायाभिः । अंशभेदाद्बहुवचनम् । पुरुणि बहूनि
रूपाणि यस्य सः 'इन्द्रो मायाभिः' इति श्रुतेः सत्यत्वं अन्वर्थकत्वं व्यदर्-
शयन् । गृहे गृहे प्रतिगृहं क्षणात् क्षणेन लोकदत्तां पूजां जगृहे ॥
॥ अनुष्टुप् ॥ २८ ॥

स्वसाऽथ पप्रच्छ गुरुं स्वभव्यं स्वसाधनं चाह सतां सुभव्यम् ॥
सतीव्रतं तीव्रतरं यतित्वं पत्युस्तनौ कुष्ठमथाऽस्य शान्तिम् २९

अथ स्वसा पूर्वसंबन्धिभगिनी गुरुं भगवन्तं स्वस्या भाविशुभाशुभं
पप्रच्छ । मोक्षार्थं स्वसाधनं च पप्रच्छ । स भगवान् तां सुभव्यं भावि-
शोभनं उत्तमक्षेमं वा तीव्रतरं अव्यभिचारि सतीव्रतं पातिव्रत्यं आह ।
अयमेव स्त्रीणां धर्मो नान्य इत्याहेति भावः । दंपत्योः परस्परवैरोत्पा-
दनात्पत्युः यतित्वं लत्तया गोस्ताडनात्तनौ देहे कुष्ठं भविष्यतीति चाह ।
तच्छ्रुत्वा भीतया तथा प्रार्थितोऽथ भगवान् अस्य कुष्ठस्य शान्तिं
वक्ष्यमाणां चाह ॥ उपजातिः ॥ २९ ॥

गोहत्याशान्तये शंभोर्गोतमेनाहतां नदीम् ॥

सशिष्योऽथैत्य सोऽरक्षद् द्विजं शूलरुजार्दितम् ॥३०॥

अथ सशिष्यः स भगवान् गोहत्याशान्तये प्रसादितात् शंभोः सकाशात् गोतमेनाहतां आनीतां नदीं गोदावरीं एत्य शूलरुजार्दितं उदरशूल-रोगपीडितं द्विजं अरक्षत् ॥ अनुष्टुप् ॥ ३० ॥

सायंदेवगृहेऽथ शिष्यसहितो गत्वाऽपि भुक्त्वाऽऽदराच्छूलार्तं प्रतिकूलशालियशसाऽरक्षत्क्षणाद्गुदरात् ॥ नाश्चर्यं त्विदमस्य पादकमलध्यानं करोत्यादराद्यः सोऽपीह हि तारयत्यपि कृपालेशान्महारुदरात् ॥ ३१ ॥

अथ शिष्यसहितः स भगवान् सायंदेवगृहे गत्वा आदरात् भुक्त्वाऽपि शूलार्तं द्विजं प्रतिकूलशालियशसा प्रतिकूलशाल्योदनेन रुदरात् रोगभयात् क्षणात् क्षणेनारक्षत् । इदं तु नाश्चर्यम् । य आदरात् अस्य भगवतः पादकमलध्यानं करोति स ध्याताऽपि कृपालेशात् महारुदरात् संसारभयादिह हि तारयति ॥ शार्दूलविक्रीडितम् ॥ ३१ ॥

सायंदेवं यवनान्मृत्योर्भीतं ततार दरहर्ता ॥

धर्ता कारकशक्तेस्त्रासो न किं किमिह कर्ता ॥३२॥

दरहर्ता भयहर्ता कारकशक्तेर्धर्ता सेन्द्रियान्तःकरणशक्तिचालकः भगवान्मृत्युरूपाद्यवनाद्भीतं सायंदेवं ततार तारयामास । नाश्चर्यमिदं । यतोऽयं त्रासत्रासो भयस्यापि भयरूपः इह किं किं न कर्ता किं किं न करिष्यति । अपि तु अघटितमपि घटयिष्यतीत्यर्थः ॥ आर्या ॥ ३२ ॥

पन्नगाशननन्दनं किमु पन्नगोऽत्यपि किं करी सिंहनन्दनमष्टसिद्धियुताब्धिपुत्र्यपि किंकरी ॥ यस्य तस्य सुरार्चितस्य तु सेवकं यम ईक्षितुं नेश्वरः किमुतेतरः किल पामरः पुनरीक्षितुम् ॥ ३३ ॥

पन्नगाशननन्दनं गरुडपुत्रं पन्नगः सर्पोऽस्ति किं । अपि तु न । यस्य

भगवतः अष्टसिद्धियुताब्धिपुत्री लक्ष्मीः किंकरी अनुचरी आस्ते सुरार्चि-
तस्य देवपूजितस्य तस्य भगवतः सेवकं यम ईक्षितुं नत्वीश्वरः न
समर्थः । पुनश्चेतरः पामरः नीचः तमीक्षितुं किमुत । सर्वथेक्षितुमपि
नेश्वर इति भावः ॥ चामरम् ॥ ३३ ॥

द्विजो यवनराजेन प्राप्तो भीतेन सत्कृतः ॥

व्यष्टाब्दैर्दर्शनं दास्य इतीशेन निवारितः ॥ ३४ ॥

भीतेन यवनराजेन सत्कृतः द्विजः सायंदेवः गुरुं प्राप्तः अनुयातु-
मिच्छुः सन् व्यष्टाब्दैः षोडशवर्षैः दर्शनं दास्य इतीत्यं ईशेन भगवता
निवारितः परावर्तितः ॥ अनुष्टुप् ॥ ३४ ॥

बालः कृष्ण उपेन्द्रमाधवसदानन्दा अहं सप्तमो ज्ञान-
ज्योतिरितीतरेऽप्यज इमानूचे न चेहान्वहम् ॥ स्थेयं वर्णिवनि-
व्रतिभ्य उदिते धर्मेऽत्र तैश्चान्वहं कर्तव्यं त्वितरैर्विनाऽजशयनं
तीर्थाटनं चान्वहम् ॥ ३५ ॥

बालो बालसरस्वती एवं सदानन्दान्ता अहं सिद्धः षष्ठः सप्तमो
ज्ञानज्योतिः इति मुख्यशिष्याः इतरेऽन्येऽपि च बहवः शिष्याः तानि-
मान् शिष्यान् अजः भगवानूचे बभाषे । इहान्वहं भवद्भिर्न च स्थेयम् ।
वर्णिवनिव्रतिभ्यो ब्रम्हचारिगृहस्थवानप्रस्थेभ्यः उदितेऽत्र शास्त्रेणोक्ते
धर्मे तैश्चान्वहं यथायथं स्थेयम् । इतरैः स्नातकविधुरसंन्यासिभिः अज-
शयनं विना चातुर्मास्यं विना अन्वहं तीर्थाटनं कर्तव्यम् । चकारान्मोक्ष-
शास्त्रश्रवणादि ग्राह्यम् ॥ शार्दूलविक्रीडितम् ॥ ३५ ॥

पुरीः सप्त धाम्नां चतुष्कं विशोकं सरोरप्यतीर्थाश्रमादी-
न्नदीश्च ॥ द्विषड्ज्योतिराख्यानि लिङ्गानि दृष्ट्वा गुरौ सिंहगे
श्रीनगे मां मिलन्तु ॥ ३६ ॥

अयोध्यादिसप्तपुरीः विशोकं शोकनिवर्तकं जगन्नाथरामेश्वरद्वारका-
बदरिकाख्यं धाम्नां चतुष्कम् । मानसादिसरांसि । उत्पलाद्यरण्यानि

पुष्कराद्यानि तीर्थानि । पुलस्त्याद्याश्रमान् । कृष्णावेणीनर्मदागङ्गादिनदीः ।
द्विषद्भ्योतिरास्यानि लिङ्गानि द्वादशज्योतिर्लिङ्गानि च । उक्तानुक्त-
संग्रहार्थं चकारः । एतानि दृष्ट्वा गुरौ बृहस्पतौ सिंहगे सिंहराशिस्थे सति
श्रीनगे श्रीपर्वते मां मिलन्तु । भवन्त इति शेषः । तदा तत्र भवतां मम
दर्शनं भवेदिति भावः ॥ भुजंगप्रयातम् ॥ ३६ ॥

गुरोरवज्ञा भवबन्धदैव गुरोरनुज्ञा भवबन्धदैव ॥

सदैव मूर्धा सुमवदृतैव मुदैव ते जग्मुरहं तु नैवा ॥ ३७ ॥

गुरोरवज्ञाऽप्रमानः भवबन्धदैव । गुरोरनुज्ञा आज्ञा भवबन्धदा भव-
बन्धछेत्री एव । अत एव भवदाज्ञाऽस्माभिर्मूर्धा सुमवत् पुष्पवत् धृतैवं
उक्त्वा ते सर्वे शिष्याः तीर्थाटनार्थं मुदैव जग्मुः । अहं सिद्धस्तु नैवाऽ-
गमम् ॥ उपजातिः ॥ ३७ ॥

अन्तेवासी दूरवासी यदि स्यादन्तेवासित्वं तदाऽस्तंगतं
स्यात् ॥ युष्मत्पादाब्जालिरत्राऽस्त्वतीशो यस्माद्भवत्या
मेऽर्थितो मां जुगोप ॥ ३८ ॥

अन्तेवासी शिष्यः दूरवासी यदि स्यात्तर्हि तदा तस्यान्तेवासित्वं
अस्तंगतं नष्टं स्याद्भवेत् । अत एव युष्मत्पादाब्जालिः भवत्पादकमल-
भृङ्गोऽयं अत्रास्त्विति यस्मान्मे मया ईशो भगवान् अर्थितः प्रार्थितः
तस्मान्मां स्वसंनिधौ जुगोप ररक्ष ॥ शालिनी ॥ ३८ ॥

स वैद्यनाथं त्वथ लोकनाथः प्राप्तस्तदाप्तो द्विज उज्जिताप्तः ॥
तमाह कस्माद्विधुतस्त्वयाप्तः स प्राह हा कष्टमसौ किमाप्तः ३९

अथ लोकनाथः स तु भगवान् वैद्यनाथं पर्यलीस्थं प्राप्तः । तदा
उज्जितः त्यक्तः आप्तो हितशंसी गुरुर्येन स उज्जिताप्तः कश्चन द्विजः
आप्तः प्राप्तः । तं प्राप्तं विप्रं आह । भगवानिति शेषः रे विप्राधम, त्वया
आप्तः गुरुः कस्माद्विधुतः त्यक्तः इति पृष्ठः स विप्रः प्राह । भगवन्,

हा कष्टं असौ मया यः परित्यक्तः स आप्तः हितशंसी किं, अपि तु नैव ॥
॥ विपरीताख्यानकी ॥ ३९ ॥

विद्यार्थी तं चाश्रयेऽहं सदैव सेवार्थी सन्मां बबाधे मुधैव ॥
स त्यक्तो मे देशिकस्येदृशोऽपि त्यागो न्याय्यो गर्वितस्या-
ऽविदोपि ॥ ४० ॥

तदेवोपपादयति । अहं च विद्यार्थी सन् तं आश्रये । स सेवार्थी
सन् सदैव मां मुधैव व्यर्थमेव बबाधे । अतः मे मया स गुरुः त्यक्तः
ईदृशो देशिकस्य गुरोरपि त्यागो न्याय्यः न्यायादनपेतः युक्त एव ।
अविदः अल्पज्ञस्यात एव गर्वितस्य गुरोरपि त्यागो न्याय्यः ॥
॥ शालिनी ॥ ४० ॥

गुरुराह महान्विहितस्त्वया कुबुध्याऽनयोऽयमविवादः ॥
सेवननमनप्रभैर्गुरुप्रसादो ह्यतोऽपि भवसादः ॥ ४१ ॥

गुरुर्भगवानाह । रे विप्र, त्वया कुबुध्या अविवादः निर्विवादोऽयं महान्
अनयः अन्यायः विहितः कृतः । हि यतः सेवननमनप्रभैः गुरुप्रसादो
भवति । अतः प्रसादान् भवसादः संसारकार्श्यमपि भवति ॥ आर्या ॥ ४१ ॥

दुर्वृत्तस्यैव भृत्यादेः परित्यागोऽपिनाऽन्यथा ॥

पुत्रमांसाशनं मातृगमनं च विधिर्भवेत् ॥ ४२ ॥

‘गुरोरप्यवलिप्तस्य कार्याकार्यमजानतः । उत्पथं प्रतिपन्नस्य परित्यागो
विधीयते’ । ‘न्याय्यं भवति शासनं’ इत्यादिवचनस्य का गतिरित्यत
आह । अपिना अत्रस्थापिपदेन दुर्वृत्तस्य भृत्यादेरेव परित्यागः न गुरोः ।
अन्यथा तु पुत्रमांसाशनं मातृगमनं चापि विधिर्भवेत् । ‘अपि वा मातरं
गच्छेन्न तु गङ्गाप्रतिग्रहः । पुत्रमांसं वरं भोक्तुं न तु राजप्रतिग्रहः’
इत्यादिवचनान्यनर्थकानि भविष्यन्ति । तस्मात्त्वयावेवादोऽनयः कृत
इति साधूक्तम् ॥ अनुष्टुप् ॥ ४२ ॥

शिष्योऽरुणोऽम्बुहरणादुरुदुःखभागी वैदोऽनआनयनतो
गुरुभारभागी ॥ गोरक्षकोऽपि च तथा क्षुधितोऽपमन्युस्ते धौम्य-
देशिकयशोऽनुदिशो विनिन्युः ॥ ४३ ॥

धौम्यगुरोररुणः शिष्यः गुर्वाज्ञया तत्क्षेत्रार्थमम्बुहरणाद् गुरुदुःखभागी
महादुःखभागी अभूत् । तथाऽपरः शिष्यो वैदो धान्यपूर्णस्यानसः
शकटस्याऽऽनयनात् गुरुभारभागी जातः । तथा च क्षुधितोऽपि गोरक्ष-
कोऽपमन्युः दुःखी जात इति शेषः । तथापि ते कृतार्थाः सन्तः धौम्य-
देशिकस्य धौम्यगुरोर्यशः कीर्तिं अनुदिशः सर्वदिशः विशेषेण निन्युः ॥
वसन्ततिलका ॥ ४३ ॥

अधुना मधुना तुल्यो भवतुल्यगुरोर्भव ॥

यतिसूक्तिमिति श्रुत्वा नत्वा प्राहेति दुर्मतिः ॥ ४४ ॥

अधुना सांप्रतं भवतुल्यस्य शिवसदृशस्य गुरोः प्रियवचनादिना
मधुना तुल्यो भव इति यतिसूक्तिं भगवद्वचनं श्रुत्वा दुर्मतिः ब्राह्मणः
नत्वा इति वक्ष्यमाणं प्राह ॥ अनुष्टुप् ॥ ४४ ॥

युज्यते भिन्नधात्वैक्यं न मुक्तायास्तथा हृदः ॥

अतस्तद्दोषहतये मतान्प्राणान्समर्पये ॥ ४५ ॥

भिन्नधातूनां सुवर्णादीनां पुनरैक्यं युज्यते, भिन्नधातूनां मुक्तायाः
पुनरैक्यं न युज्यते, तथा हृदोऽन्तःकरणस्य पुनरैक्यं न युज्यते । अतः
हेतोरहं तद्दोषहतये गुरुद्रोहदोषनाशाय मतान् दुस्स्यजत्वात् मान्या-
नपि प्राणान् समर्पये परित्यजामि ॥ अनुष्टुप् ॥ ४५ ॥

इति तन्निश्चयं विद्वान् कृतार्थं तं व्यधाद् द्युमान् ॥

निसर्गोऽयं हि महतां यदार्तातिनिवर्तनम् ॥ ४६ ॥

इति तस्य निश्चयं विद्वान् जानन् द्युमान् स्वयंप्रकाशो भगवान् तं
विप्रं कृतार्थं व्यधात् व्यकरोत् । एतदर्थान्तरेण वक्ति । तथा हि यत्

आर्तानां आर्तिनिवर्तनं पीडानिरसनं अयं महतां निसर्गः स्वभावोऽस्ति । अनुष्टुप् ॥ ४६ ॥

पुष्पाति याऽऽर्तान्विनिवृत्ततृष्णान् कृष्णाजमूर्तिः प्रथिताऽत्र कृष्णा ॥ प्रत्यक्तटेऽस्या निवसन्विजिह्वं प्रत्यग्व्यधा-
द्विप्रसुतं सुजिह्वम् ॥ ४७ ॥

वर्णतो या कृष्णा अजमूर्तिः विष्णुमूर्तिः प्रथिता या कृष्णा आर्तान् पापार्तान् पुष्पाति तथा विनिवृत्ततृष्णान् विरक्तान् पुष्पाति ईदृश्याः अस्याः कृष्णायाः प्रत्यक्तटे पश्चिमतीरे निवसन् प्रत्यक् व्यापको भगवान् विजिह्वं छिन्नजिह्वं विप्रसुतं सुजिह्वं व्यधात् व्यकरोत् ॥ इन्द्रवज्रा ॥ ४७ ॥

ततो दक्षिणकाशीति कृष्णापञ्चनदीयुतिः ॥

ख्याता या तामितो दत्तो यतोऽब्दान्द्वादशावसत् ॥ ४८ ॥

ततः दक्षिणकाशीति या पञ्चनदीयुतिः ख्याता तां दत्तो भगवान् इतः प्राप्तः । यतो यत्र द्वादशाब्दान् अवसत् ॥ अनुष्टुप् ॥ ४८ ॥

दरिद्रभूसुरागारं गत्वाऽमरपुरे हरिः ॥

शाकाहारं भजन्विप्रशोकागारं समुच्छिनत् ॥ ४९ ॥

हरिः भगवान् अमरपुरे दरिद्रभूसुरागारं दरिद्रब्राह्मणगेहं गत्वा तद्वत्-
शाकाहारं भजन् विप्रशोकागारं दारिद्र्यं तद्व्येतकशाकवल्लीं वा समुच्छि-
नत् ॥ अनुष्टुप् ॥ ४९ ॥

स्थित्वाऽमरपुरे भक्तपुरमित्सुरवेष्टितः ॥

बभारामरसंयुक्तपुरंदररुचिं शुचिः ॥ ५० ॥

शुचिः शुद्धः । 'शुद्धमपापविद्ध'मिति श्रुतेः । पक्षे 'इन्द्रः शुद्धो न आगही'ति श्रुतेः । भक्तानां पुराण्यष्टपुराणि भिनत्तीति भक्तपुरमित् । पक्षे अभक्तानां असुराणां पुराणि नगराणि भिनत्तीति तथा । सुरैः अमरैः अमरेश्वरादिभिः । पक्षे सुरैर्वस्वादिदेवैः वेष्टितः अमरपुरे औरवाटप्रामे.

सत्संनिधौ । पक्षे अमरावत्यां स्थित्वा अमरसंयुक्तपुरंदररुचिं देवयुक्तेन्द्र-
शोभेव शोभा तां बभार । निदर्शनालंकारः ॥ अनुष्टुप् ॥ ५० ॥

त्रिस्थलीं दर्शयामास योगिनीपूजितोऽजितः ॥

गङ्गानुजाय क्षणेनेक्षणेनेदं ततान यः ॥ ५१ ॥

यः ईक्षणेन पर्यालोचनेनेदं विश्वं ततान स योगिनीपूजितः अजितः
भगवान् क्षणेन गङ्गानुजाय प्रयागकाशीगयाख्यां त्रिस्थलीं दर्शयामास
॥ अनुष्टुप् ॥ ५१ ॥

ततो गन्तुकामो विलोक्याप्तकामो भृशं दुःखिता योगि-
नीस्ता अकामः ॥ समागादिदं पादुके स्थापयित्वा समाश्वास्य
ताः सद्गरांश्च प्रदत्वा ॥ ५२ ॥

ततः क्षेत्रात् गन्तुकामः स्वयं आप्तकामः अतएवाऽकामः भगवान्
भृशं दुःखिताः ताः योगिनीः विलोक्य तत्र पादुके स्थापयित्वा ताः
योगिनीः समाश्वास्य ताभ्यः सद्गरांश्च प्रदत्वा इदं गन्धर्वपुरं समागादिति
तत्स्थस्य सिद्धस्योक्तिः ॥ भुजङ्गप्रयातम् ॥ ५२ ॥

ततः प्रभृति तत्पुरं प्रवरमावभौ सुन्दरं दरं हरति यत्सदा
निवसतां सतां सादरम् ॥ वरं च वितरत्यरं गदहरं सुचारं न
न रञ्जयति किं न किं दुरितहारि पृथ्वीवरम् ॥ ५३ ॥

ततः प्रभृति तत आरभ्य तत्पुरं नरसिंहवाटिकासंज्ञकं प्रवरं श्रेष्ठं
सुन्दरं मनोहरं चावभौ । यत्पुरं सादरं निवसतां तत्र निवासं कुर्वतां सत
सन्मार्गवर्तिनां नराणां सदा दरं भयं हरति । भक्तेभ्यश्चरं शीघ्रं च
वितरति ददाति । यच्च गदहरं रोगहरं पुरं सुचारं सदाचारसंपन्नं नरं
रञ्जयति किं अपि तु रञ्जयत्येव । ईदृशं पुरं दुरितहारि पापहरं न
अपि तु सर्वथा दुरितहारि एव । पुनश्च यत्पुरं पृथ्वीवरं पृथ्व्यां वरं श्रेष्ठं
यद्वा पृथिव्याः वरं कुङ्कुमं सौभाग्यमिति यावत् । पृथ्वीवृत्तं च । अ
मद्रालंकारोऽनुप्रासांलंकारश्च ॥ पृथ्वी ॥ ५३ ॥

सुप्तिस्थितीत्यासनहीन एष कृष्णातटेऽभीष्टकरो विशेषः ॥

गतोऽपि गन्धर्वपुरं दरारिर्यो निर्जिताशेषपुरंदरारिः ॥५४॥

सुप्तिर्निद्रा स्थितिरवस्थानं इतिर्गतिः आसनं उपवेशनं तेभ्यो हीनः निर्विकारः प्रलयेऽपि विशिष्यत इति विशेषः गन्धर्वपुरं गतोऽपि एष भगवान् कृष्णातटेऽभीष्टकर आस्ते । यः निर्जिताः अशेषाः पुरंदरस्यारयः शत्रवो दैत्या येन सः दरारिः भक्तभयहर्ता ॥ उपजातिः ॥ ५४ ॥

तत्रत्यविप्रवनिता मृतापत्यत्वदुःखिता ॥

विप्रवाक्याद्गुरुपदं क्षिप्रदं भेज आर्तिदम् ॥ ५५ ॥

मृतापत्यत्वरूपं दुःखं संजातमस्याः सा मृतापत्यत्वदुःखिता तत्र प्राप्ते भवा तत्रत्या सा चासौ विप्रवनिता च तत्रत्यविप्रवनिता विप्रवाक्या-
द्ब्राह्मणवचनेन क्षिप्रदं क्षीप्रप्रसादकरं आर्तिदं पीडाहरं गुरुपदं भेजे
अष्टतीर्थस्नानपूर्वकं सिषेवे ॥ अनुष्टुप् ॥ ५५ ॥

तया पुरा विप्रधनं हृतं मृतो दयाविहीनः स पिशाचतां
गतः ॥ स भीषयामास सतीमतीव तां सुभीषणः स्वप्न उपस्थ
आनताम् ॥ ५६ ॥

तया पुरा पूर्वजन्मनि विप्रधनं हृतं । स विप्रः पिशाचतां गतः
दयाविहीनः भूतविशेषः अभूत् । स पिशाचः स्वप्ने उपस्थे संनिधौ
आनतां तां सतीं अतीव भीषयामास । कथंभूतः सः । सुतरां भीषणः
दारुणः ॥ वंशस्थम् ॥ ५६ ॥

सहसा गुरुराप तां नतां तरसा तं विनिवार्य दुःखिताम् ॥
स विधाय च पृष्ठतोऽवदत्सविधे मेऽप्यनयोऽसि को वद ॥५७॥

सहसा अकस्मात् तरसा वेगेन गुरुः दुःखितां नतां तां ब्राह्मणीं आप
प्राप । स गुरुः तं पिशाचं विनिवार्य दुःखितां तां पृष्ठतो विधाय च

अवदत् । मे मम सविधे समीपेऽपि त्वं कोऽनयः अन्यायवर्ती असि
कस्त्वं वद ॥ योगिनी ॥ ५७ ॥

एवं वदन्तमवलोक्य स नारसिंहं सिंहोन्नताक्षमपि धूत-
विपक्षपक्षम् ॥ त्यक्त्वा वसन्ततिलकामिव कान्तवक्त्रां वक्त्रा-
गतामिव सुधांशुतनुं तनूनः ॥ ५८ ॥

स पिशाचः धूतः विपक्षपक्षः शत्रुपक्षपातो येन तं सिंहवदुन्नते
अक्षिणी यस्य तं नारसिंहं भगवन्तं विलोक्य कान्तवक्त्रां मनोहरमुखीं
अतएव वसन्ततिलकामिवातिसुन्दरीं तां तनूनः राहुः वक्त्रागतां सुधांशु-
तनुमिव त्यक्त्वा उवाचेत्युत्तरेण संबन्धः ॥ सिंहोन्नता ॥ ५८ ॥

उवाच नीचः सततं पिशाचः शृणुष्व वाचं त्वमिहाऽग्रपञ्चः ॥

द्विपक्षभूतस्तु सपक्षपातो यते विघातश्च न ते प्रशस्तः ॥ ५९ ॥

नीचः स च पिशाचः तं भगवन्तं उवाच । हे भगवन्, मे वाचं शृणुष्व ।
इह लोके त्वं अप्रपञ्चोऽसि । हे यते, द्विपक्षभूतः सपक्षपातः तु ते न
प्रशस्तः । तथाचास्मदादीनां विघातः ते न प्रशस्तः ॥ उपेन्द्रवज्रा ॥ ५९ ॥

अनयाऽपहतो ममैव रा अनया वासनयाऽस्य मेऽवरा ।

सम योनिरुपागतार्थिता मम को वारयिता चिरागताम् ॥ ६० ॥

अनया ब्राह्मण्या ममैव राः द्रव्यं अपहतः । अनया एतया वासनया
द्रव्यवासनया हे सम सर्वसाम्य, अवरा निकृष्टा अर्थिता जन्मान्तरे प्रेतो
भूत्वेमां धातयिष्यामीति प्रार्थिता योनिः पिशाचयोनिः मम मां उपागता
प्राप्ता चिरागतां योनिं को वारयिता । न कोऽपीत्यर्थः । अतो मां व्यर्थं
त्वं भीषयसीति भावः ॥ योगिनी ॥ ६० ॥

गुरुः ग्राह ते सद्गतिं कारयिष्ये सुदीनां तथैनां पिशाचोद्ध-
रिष्ये ॥ इमां भीषयस्यङ्ग चेत्ताडयिष्ये पिशाचोऽपि चोचे
तथाऽतस्तरिष्ये ॥ ६१ ॥

गुरुर्मगवान् तं प्राह । हे पिशाच, ते सद्गतिं कारयिष्ये । तथा च सुदीनां एनां उद्धरिष्ये । हे अङ्ग, हे पिशाच, अतःपरं इमां ब्राह्मणीं भीषयसि चेत्तर्हि त्वां ताडयिष्ये । तच्छ्रुत्वा पिशाच ऊचे । हे भगवन्, यथा त्वं वदसि तथाऽस्तु । अतो भवदुक्तोपायात् अहं तरिष्ये ॥ ॥ भुजंगप्रयातम् ॥ ६१ ॥

सतीमतीव नीतिमानिमां जगौ त्वया क्रिया विधीयतां सतां मता धिया तयाऽप्यमायया ॥ गतिं समाप्नुयादयं लयं च तेऽपि दुष्कृतं मतं सुतं सुतन्तुवर्धकं द्रुतं लभस्व तम् ॥ ६२ ॥

अतीव नीतिमान् भगवान् न तु प्रभुतयाऽन्यायेन दण्डधर्ता इमां सतीं जगौ । धिया सात्विकबुद्ध्या त्वया सतां मता क्रिया और्ध्वदेहिनी विधीयताम् । अमायया कपटरहितया क्रियया अयं पिशाचः गतिं समाप्नुयात् । ते च तवापि दुष्कृतं लयं समाप्नुयात् तं मतं लोकमान्यं सुतन्तुवर्धकं उत्तमसंतानवर्धकं सुतं पुत्रं द्रुतं शीघ्रं लभस्व ॥ ॥ चामरम् ॥ ६२ ॥

ततो बुध्वा तथा कृत्वा तस्मै दत्त्वा गतिं सती ॥

लेभे फले गुरोः काले ततो जातौ मतौ सुतौ ॥ ६३ ॥

सती ब्राह्मणी ततो बुध्वा शयनादुत्थाय तथा गुरुक्तप्रकारेण क्रियां कृत्वा तस्मै पिशाचाय गतिं दत्त्वा गुरोः सकाशात् फले नारिकेलफले लेभे । तद्भक्षणात् गर्भिणी जाता । काले दशमे मासि मतौ मान्यौ सुतौ जातौ ॥ अनुष्टुप् ॥ ६३ ॥

अष्टमेऽनिष्टदे वर्षे संनिपात उपागतः ॥

ततो मृतोऽग्रतो जातः पितृतः स मृतः सुतः ॥ ६४ ॥

अनिष्टदे पत्रस्याष्टमे वर्षे 'त्रयः प्रकुपिता दोषा' इत्यादिलक्षणः संनि-

पातः उपागतः । ततः संनिपातात् पितृतः पितुः सकाशात् अग्रतो
जातो यः स सुतः मृतः ॥ अनुष्टुप् ॥ ६४ ॥

सतीं सुनीतिं रुदतीमतीव दयालुरेत्याऽखिलद्वयतीव ॥
भूत्वाऽवदन्नैति मृतः कुतस्त्वं मुधोच्चकै रोदिषि मैद्यवित्त्वम् ॥

अखिलद्वयं सर्वसाक्षी दयालुः भगवान् व्रतीव ब्रह्मचारीव भूत्वा
पुत्रशोकेनातीव रुदतीं सुनीतिं सतीं एत्यागत्याऽवदत् । मृतः मृतिं गतः
पुत्रादिः नैति पुनर्नागच्छति । एवं सति त्वं कुतो मुधा व्यर्थं उच्चकैः
उच्चस्वरेण रोदिषि शोकस्यानर्थक्यात् । तस्मात् हे ब्राह्मणि, 'मृतः
शुचा पुनर्नैति' ति अवित्त्वं अज्ञत्वं मा एहि मा प्राप्नुहि ॥
॥ उपजातिः ॥ ६५ ॥

निःसारोऽयं संसारो यं यान्त्याश्रित्य भ्रान्त्याऽपायम् ॥

विद्युन्मालालीलम्बी तं बीभत्सं जह्याघातम् ॥ ६६ ॥

हे ब्राह्मणि, अयं संसारः निःसारोऽस्ति । भ्रान्त्या सुखभ्रान्त्या यं
आश्रित्य अपायं यान्ति । लोका इति शेषः । यः विद्युन्मालालीलम्बी
अतिचपलः दृष्टनष्टस्वभावः तं ईदृशं आ समन्तात् घातो यस्मात्तं बीभत्सं
संसारं जहि ॥ विद्युन्माला ॥ ६६ ॥

भुजगशिशुभृता यद्वत्स्वपिति न भववान्तद्वत् ॥

तनुतनुजमुखं नित्यं भृशसुविषदहो सत्यम् ॥ ६७ ॥

मन्त्रौषधिप्रभावात् भुजगशिशून् बिभर्ति स्वाङ्गे धारयतीति तथा 'आपं
चैव हलन्तानां' इत्याप् । सा यद्वन्न खपिति तद्वद्भवान् संसारी पुरुषः
न स्वपिति । अनेकचिन्ताव्यग्रत्वात् संसारे सुखनिद्रावार्ताऽपि न किमन्य-
द्वक्तव्यमिति भावः । अहो तनुतनुजमुखं स्वदेहपुत्रादिकं नित्यं भृशं
सुतरां विषत् यस्मात् ईदृशं चास्ति एतत् सत्यम् ॥ भुजगशिशुभृता ॥ ६७ ॥

न विमतो हि सुतो यदि ते मतः स्मरसि किं गतजन्मकथां

वृथा ॥ सुमति मा कुरु शोकमकास्पदं विपदधारि हरेः स्मर रे
पदम् ॥ ६८ ॥

विमतः अयं मम सुतो वा न वेति संशयास्पदः सुतो न भवति यदि
ममऽयं सुत इति ते मतश्चेत्तर्हि गतजन्मकथां स्मरसि किं । अपि तु न ।
यस्मादेवं तस्मात् हे सुमति, अकास्पदं दुःखास्पदं पुत्रशोकं मा कुरु ।
रे सुमति, विपदधारि विपत्तिपापहरं हरेः पदं स्मर । ततो मुक्तिरिति
भावः ॥ द्रुतविलम्बितम् ॥ ६८ ॥

एवं सा बोधिता माता मृतस्यातीव दुःखिता
गुरुं प्राह न वेदान्तोऽदान्ताया रोचते मम ॥ ६९ ॥

एवं गुरुणा बोधिता अतीव दुःखिता सा मृतस्य पुत्रस्य माता गुरुं
प्राह । अदान्तायाः अदमितेन्द्रियायाः उपलक्षणादनधिकारिण्याः मम
वेदान्तः न रोचते ॥ अनुष्टुप् ॥ ६९ ॥

कुमारललितां मां व्यधात्पुनरपीमाम् ॥
स मज्जयति शोके कुतो वद नृलोके ॥ ७० ॥

यः मृतवन्ध्यां मां कुमारललितां व्यधात् व्यकरोत् स भगवान् पुन-
रपि मा मां नृलोके शोके कुतो मज्जयति इदं वद । नृलोके शोके मज्ज-
यति चेत्कथं परलोकं ददातीति वक्रोक्तिः ॥ कुमारललिता ॥ ७० ॥

सोऽवददीशः स्ववरं सोऽपि हि वेदापि परम् ॥
माणवकाक्रीडितकं तं परिपृच्छेदमकम् ॥ ७१ ॥

स ब्रह्मचारिवेषी भगवानवदत् । हे ब्राह्मणि, त्वया आराधित ईशः
स्ववरं वेद सोऽपि हि परमपि माणवकस्य ब्रह्मचारिणः क्रीडितकं चेष्टां
वेद । सोऽहमेवेति गूढोऽभिप्रायः । यत्र वरो लब्धस्तत्र गत्वा इदं अकं
पुत्रशोकलक्षणं दुःखं तं वरदातारं परिपृच्छ ॥ माणवकाक्रीडितकम् ॥ ७१ ॥

श्रुत्वेत्यथ संध्याऽभ्राक्षी तनुमध्या ॥

मध्याह्न उपाप्ता साप्ताश्रममार्ता ॥ ७२ ॥

इतीत्थं श्रुत्वाऽथ तनुमध्या संध्याभ्राक्षी रक्तनेत्रा सा मध्याह्ने शोकार्ता
सती आप्तस्य गुरोराश्रमं कृष्णातटं उपाप्ता उपागता ॥ तनुमध्या ॥ ७१ ॥

सशवा सजवाऽगत्य पदोः साताडयच्छिरः ॥

नाऽऽदादग्धुं शवं जग्मुः सर्वे तत्र तु जंपती ॥ ७३ ॥

सजवा सवेगा सशवा शवसहिता सा आश्रममागत्य पदोः पादुकयो-
रुपरि शिरः अताडयत् । दग्धुं शवं नादात् । तदा सर्वे लोका ग्रामं जग्मुः ।
तत्र कृष्णातटे तु जंपती तस्थतुरिति शेषः ॥ अनुष्टुप् ॥ ७३ ॥

चण्डी सोच्चण्डवाक् चक्रे चक्रांके गुरुपादुके ॥

रक्तोक्षिते निजशिरस्ताडनेन पुनःपुनः ॥ ७४ ॥

चण्डी अत्यन्तकोपनाऽतएव उच्चण्डा वाक् यस्याः सा ब्राह्मणी पुनः
पुनः निजशिरस्ताडनेन चक्राङ्के चक्रादिचिह्नयुक्ते गुरुपादुके रक्तोक्षिते
रक्तासिक्ते रक्ताभिषिक्ते चक्रे । शिरस्ताडनेन पादुके रक्तप्लुते जाते इति
भावः ॥ अनुष्टुप् ॥ ७४ ॥

गुरुः स्वप्नेऽथ तां प्राह मा रोदीर्जीवितः सुतः ॥

प्राणो नामैष वायुः स यातोऽपि पुनराहृतः ॥ ७५ ॥

अथ गुरुर्भगवान् स्वप्ने तां प्राह । हे ब्राह्मणि, मा रोदीः । तव सुतः
जीवितः । प्राणो नाम एष वायुः स बहिर्यातोऽपि मया पुनराहृत आनीत
अत एव ते सुतो जीवितः । उत्तरार्धव्याख्या गुरुचरितटीकायां विहिता
सा अ० १२ । ६० श्लोकटीकायां द्रष्टव्या ॥ अनुष्टुप् ॥ ७५ ॥

मृतमुत्थितमुत्थितौ तु तौ मुदितं तं मुदितावपश्यताम् ॥

अपि कल्य उपागता द्विजा अजमापूज्य सुपूज्यमस्तुवन् ॥

आदौ मृतं पश्चादुत्थितं मुदितं तं सुतं शयनादुत्थितौ मुदितौ
संजातहर्षौ तौ पितरौ अपश्यताम् । तथा कल्ये प्रत्यूषे शवं दग्धुं उपागताः
द्विजा अपि तथाभूतमपश्यन् । ते सर्वे सुपूज्यं भगवन्तमापूज्य अस्तुवन्
॥ उदिता ॥ ७६ ॥

यातेऽपि भगवत्यत्र फलसिद्धिरलं नृणाम् ॥

एवमग्रेऽपि जागर्ति न निद्राति सतां पतिः ॥ ७७ ॥

भगवति गन्धर्वपुरं यातेऽपि अत्र क्षेत्रे एवं नृणां अलं अत्यर्थं फल-
सिद्धिर्भजनफलसिद्धिर्जाता । एवं अग्रे भविष्यकालेऽपि भगवान् जागर्ति
सतां पतिर्न निद्राति ॥ अनुष्टुप् ॥ ७७ ॥

भीमामरजासंगममागत्य श्रीगुरुः स्थितः परदः ॥

भिक्षार्थं ग्रामगतो बन्ध्यामहिषीमदोह्यद्वरदः ॥ ७८ ॥

परदः मोक्षदः श्रीगुरुः भीमामरजासंगममागत्य स्थितः भिक्षार्थं ग्रामं
गतो वरदो भगवान् बन्ध्यामहिषीं अदोहयत् ॥ आर्या ॥ ७८ ॥

भक्तिप्रियोऽपि स्वाधीनो राजाधीनोऽभवद्यतिः ॥

स्वयं निरुपचारोऽपि जातो राजोपचारभाक् ॥ ७९ ॥

स्वाधीनोऽपराधीनोऽपि भक्तिप्रियो यतिर्भगवान् राजाधीनोऽभवत् ।
स्वयं निरुपचारोऽपि छत्रादिराजोपचारभाक् जातः ॥ अनुष्टुप् ॥ ७९ ॥

पुरमेत्य समुद्धृत्य ब्रह्मराक्षसमीक्षणात् ॥

सलीलोत्पादितजगज्जगद्वासो मठेऽवसत् ॥ ८० ॥

भगवान् गन्धर्वपुरमेत्य ईक्षणात् ब्रह्मराक्षसं समुद्धृत्य लीलया
उत्पादितं जगत् येन जगतो वासो यस्मिन् स भगवान् राजदत्ते मठेऽ-
वसत् । अधिकप्रभेदोऽर्थालंकारः विरोधश्च वृत्त्यनुप्रासभेदौ शब्दालंकारः
एषां संसृष्टिश्च ॥ अनुष्टुप् ॥ ८० ॥ M 4028

योऽभिधानत उत त्रिविक्रमः सार्थकं परमकं त्रिविक्रमम् ॥
सद्गतिं यतिपतिं स्म निन्दति यं हृदाऽपि हि मुनिर्न विन्दति ॥

योऽभिधानत उत नामत एव त्रिविक्रमः सः सद्गतिं परमकं श्रेष्ठं
परमानन्दं वा सार्थकं अन्वर्थकं तिलोकाक्रमणलक्षणाः त्रयः क्रमाः पाद-
विक्षेपा यस्य तं यतिपतिं भगवन्तं दाम्भिकोऽयमिति निन्दति स्म ।
कोऽसौ यतिपतिः । हि निश्चयेन मुनिर्मनशीलोऽपि पुरुषः यं हृदा
मनसा न विन्दति न लभते ॥ रथोद्धता ॥ ८१ ॥

तं विद्वान्प्रययौ शास्ता राजलक्ष्मपरिष्कृतः ॥

राजराजश्रियं भेजे नृधर्मा नरवाहनः ॥ ८२ ॥

शास्ता भगवान् तं निन्दकं विद्वान् प्रययौ । कुमसीग्राममिति शेषः ।
राजलक्ष्मपरिष्कृतः राजचिह्नभूषितः नृधर्म इव धर्मो यस्य सः नरवाहनः
शिविकारूढः भगवान् राजराजस्य श्रियं कुबेर इव शोभां भेजे सिषेवे
॥ अनुष्टुप् ॥ ८२ ॥

मुदा नृसिंहं हृदि चिन्तयानस्तदा ददर्शाऽपि च मर्त्ययानम् ॥

नदीतटस्थं यतिभिः परीतं स दीनदीनः प्रययौ विनीतः ॥

तदा मुदा हृदि नृसिंहं चिन्तयानोऽपि नदीतटस्थं यतिभिः परीतं
वेष्टितम् । च एवार्थे । ददर्श तथा भगवद्वक्त्रपाभिया स त्रिविक्रमभारती
विनीतः नम्रः दीनादपि दीनः सन् प्रययौ ध्यानं विसृज्य नदीतीरं जगाम
॥ उपेन्द्रवज्रा ॥ ८३ ॥

त्रिविक्रमोऽपश्यदशेषसैन्यं संन्यासिरूपं न च कंचनान्यम् ॥
तं विस्मितं यानग आह देवस्त्वं यं यते निन्दसि सोऽयमेव ॥

त्रिविक्रमः अशेषसैन्यं संन्यासिरूपं अपश्यत् । संन्यासादन्यं कं च
पुरुषं न चापश्यत् । तदा कुतोऽमी संन्यासिन इति विस्मितं तं त्रिविक्रमं
यानगः शिविकास्थः देवः भगवानाह हे त्रिविक्रम यते, त्वं यं निन्दसि
सोऽयमेव संन्यासी अस्ति ॥ उपजातिः ॥ ८४ ॥

अखर्वगर्वोऽप्यभवद्विगर्वः सर्वात्मकोऽसाविति शान्तिपर्व ॥

अपूर्वमाप्त्वा विनयेन नत्वा मत्वा नृसिंहं समदृक् च भूत्वा ॥

अखर्वोऽह्रस्वः गर्वो यस्य सोऽपि त्रिविक्रमः असौ यतिः न नरः
किं तु सर्वात्मकः सर्वान्तर्यामीति बुध्याऽपूर्वं शान्तिरूपं पर्व आप्त्वा प्राप्य
तं नृसिंहं मत्वा विनयेन नत्वा प्रणम्य समदृक् भूत्वा च विगतः
देहाद्यात्माभिन्नलक्षणगर्वो यस्येदृशः शान्तोऽभवत् ॥ उपजातिः ॥ ८५ ॥

ततः स्वरूपमादर्श्य तत्त्वमादिश्य पश्यतः ॥

तस्य सोऽन्तरधादद्वा कृतार्थोऽभूत्त्रिविक्रमः ॥ ८६ ॥

ततः गर्वापनयानन्तरं स भगवान् स्वरूपं प्रथमतो विराटरूपं पश्चा-
ह्यौक्तिकं यतिरूपं तस्मै प्रदर्श्य तत्त्वं तत्त्वमस्यादिवाक्योत्थं तत्त्वज्ञानं
आदिश्य कथयित्वाऽनुभाष्य च तस्य त्रिविक्रमस्य पश्यतः सतः । अना-
दरे षष्ठी । अन्तरधात् अन्तर्हितोऽभूत् । ततः त्रिविक्रमः अद्वा सत्यं
कृतार्थः कृतकृत्योऽभूत् । अपरोक्षज्ञानी बभूवेत्यर्थः । 'एतब्दुध्वा बुद्धि-
मान्स्यात्कृतकृत्यश्च भारते'ति स्मृतेः ॥ अनुष्टुप् ॥ ८६ ॥

श्रावयन्तौ श्रुतीर्लेच्छे तर्जयन्तौ द्विजौ द्विजान् ॥

जयार्थमागतौ निन्ये श्रीगुरुं तौ त्रिविक्रमः ॥ ८७ ॥

म्लेच्छे म्लेच्छायेत्यर्थः । श्रुतीर्वेदान् श्रावयन्तौ द्विजान् तर्जयन्तौ
जयार्थमागतौ द्विजौ श्रीगुरुं प्रति शिक्षार्थं त्रिविक्रमो निन्ये ॥ अनुष्टुप् ॥
॥ ८७ ॥

द्वन्द्वदावदव देव वेदविदेवदेव वद वेदवाददौ ॥

वाददावदव देववादविद्वदोऽवददिदं वदोवदः ॥ ८८ ॥

वादार्थमागतौ ब्राह्मणौ गुरोः समीपमुपनीय प्रणिपत्य त्रिविक्रमः
प्रार्थयते द्वन्द्वेति । 'यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ' इति-
श्रुत्यर्थानुशासनाद्देवाभिन्नगुरुप्रतिपादनार्थं हे देवेति संबोधनम् । स्वयंप्र-

काशशीलत्वान्छरणागताज्ञानान्धकारहरत्वात्त्वं देवोऽसीति भावः । पुनः कथंभूत । हे द्वन्द्वदावदव द्वन्द्वं द्वैतं तदेवेतरेषामभेद्यत्वाद्देवोऽरण्यं तस्य दव आरण्यवह्निरिव दाहकत्वात् तत्संबुद्धौ हे द्वन्द्वदावदव । द्वैतवाद-खण्डने कुतो मम शक्तिरित्याह । हे वेदवित् काण्डलयात्मकं वेदं वेत्तीति तथा तत्संबुद्धौ । स्वतो जातानां वेदानां तत्त्वं याथार्थ्येन त्वमेव जानासि अन्ये तु श्रुत्युपक्रमोपसंहारतर्कादितः कथंचिज्जानन्ति । तथा च निरुक्तं 'अपि श्रुतितोऽपि तर्कतो न तु पृथक्त्वेन मन्त्रा निर्वक्तव्याः प्रकरणश एव तु निर्वक्तव्या नह्येषु प्रत्यक्षमस्ती 'त्यादि वेदवक्तृत्वं ब्रह्मज्ञानिनो लक्षणम् । स्मृतिश्च ' ऊर्ध्वमूलमधःशाखमश्वत्थं प्राहुरव्ययम् । छन्दांसि यस्य पर्णानि यस्तं वेद स वेदवित् ' इति वेदविस्वाङ्मगवतः शास्त्रवादनिरसनक्षमत्वमिति भावः । अतएव हि हे वेदवित्, वेदविदि सर्वदेववासः श्रूयते 'यावतीर्वे देवतास्ताः सर्वा वेदविदि वसन्ति तस्माद्ब्राह्मणेभ्यो वेदविभ्यो दिवे दिवे नमस्कुर्वन्नाश्लीलं कीर्तयेदेता एव देवताः प्रीणाति' इति । ननु वावदूकयोरनयोर्विजये कुतोऽस्माकं सामर्थ्यं इत्यत आह । हे देवदेव, सूक्ष्मभूतसात्विकांशजत्वादेवा इन्द्रियाणि मनःषष्ठानि प्रकाश्यानां प्रकाशकत्वादेवः । ' श्रोत्रस्य श्रोत्रं० ' इत्यादिश्रुतेः । देवदेवत्वाद्भवतस्तेषां सेन्द्रियान्तःकरणकुण्ठीकरणसामर्थ्यमस्तीति भावः । पुनश्च । वाददावदव । वाद इत्युपलक्षणं जल्पादेः । यदुक्तं ' वादो जल्पो वितण्डश्च हेत्वाभासाश्छलानि च । जातिश्च निग्रहस्थानं पदार्थानक्षपाज्जगौ' इति । एषां लक्षणानि गौतमेनोक्तानि विस्तरभिया नेह प्रपञ्च्यन्ते । वाद एव दावः प्राकृतानां दुर्गमत्वाद्भनं तस्य दवो दहनस्तत्संबुद्धौ हे वाददावदव प्रतिपक्ष्युपन्यस्तवादजल्पादिसर्वदाहकोऽसीति भावः । यतः हे देववादवित् यतस्त्वं देववादवेत्ता ततो मनुष्यवादमात्र-निराकरणं भवतः कियदेव । अतः जयपत्रार्थमागतावेतावुभौ वेदवाददौ परकृतवेदवादखण्डकावुन्मत्तौ विप्रौ प्रति वद् । ननु छात्रभूतस्य त्रिविक्रम-

यतेर्वादं कुर्वित्युक्तिर्नोपपन्नेति चेन्नैष दोषः। पितरं प्रति शिशूक्तिवदुपपत्तेः।
एवं वदोवदः वक्ता। द्वन्द्वदः द्वैतनिवारकः त्रिविक्रमः गुरुं प्रति इदं
परोपकारार्थं ब्रह्मद्रोहिविप्रहितार्थं चाऽवदत् प्रार्थयामासेति भावः।
देवेत्यक्षरद्वयेनैवायं रचितः श्लोकः ॥ रथोद्धता ॥ ८८ ॥

बोधितावपि तौ नैव हितं स्वीचक्रतुर्मतम् ॥

पतितं तत आनीय तद्रव्यं सर्व आहरत् ॥ ८९ ॥

श्रीगुरुणा बोधितावपि तौ विप्रौ मतं मान्यं हितं पथ्यं वचः नैव
स्वीचक्रतुः। ततः सर्वः सर्वात्मा भगवान् पतितं बुरुडं आनीय तयोर्गर्वं
अहरत् ॥ अनुष्टुप् ॥ ८९ ॥

ततो नरौ पलाहारौ भूत्वा शान्तिपरौ वरात् ॥

उषित्वा द्वादश समाः समाप्तौ सद्गतिं तु तौ ॥ ९० ॥

ततः नरौ तौ विप्रौ स्वकर्मवशात् पलाहारौ मांसाहारौ राक्षसौ
भूत्वाऽपि वरात् भगवद्वरात् प्रभावात् शान्तिपरौ भूत्वा द्वादश समाः
वर्षाणि उषित्वा तु सद्गतिं समाप्तौ प्राप्तौ ॥ अनुष्टुप् ॥ ९० ॥

पतितः पण्डितो भूत्वा ज्ञात्वा सप्त गतोद्भवान् ॥

प्राह मे दुर्गतेर्हेतुं ब्रवीतु ब्रह्मणो भवान् ॥ ९१ ॥

पतितः भस्मप्रभावात् पण्डितो भूत्वा सप्त गतोद्भवान् गतजन्मानि
ज्ञात्वा भगवन्तं प्राह। हे भवान्, पूर्वं सप्तमे जन्मानि ब्रह्मणः ब्राह्मणस्य
सतः मे दुर्गतेर्हेतुं ब्रवीतु ॥ अनुष्टुप् ॥ ९१ ॥

मातापित्रासदारात्मजनिजमुवृषत्याजको निन्दकोऽर्च्यब्रह्म-
श्रेयःसतां यः श्रुतिरसतनुजागोक्रयी क्रूरयायी ॥ इत्याद्याः
प्रेत्य घोरं निरयमरमथो यान्ति चण्डालयोनिं योनीरन्याश्च
पापो ह्यनुभवति तरां तारतम्यादधस्य ॥ ९२ ॥

तद्दुर्गतिहेतुं वदन् तावत्कर्मविपाकमाह । यः मातापितरौ प्रसिद्धौ । आप्ताः हितशंसिनः गुर्वादयः । दाराः स्त्री । आत्मजाः अपत्यानि । निजसुवृषः स्ववर्णाश्रमसद्धर्मः एषां त्याजकः । अर्च्यः पूज्यः देवः । ब्रह्म वेदः । श्रेयः सत्कर्म । सन्तः साधव एषां निन्दकः । यश्च श्रुतिर्वेदः । रसः गोरसगुडमध्वादिः । तनुजा पुत्री । गौः प्रसिद्धा । आसां क्रयकर्ता । क्रूरयायी दुष्टसंगी । इत्याद्याः प्रेत्य मृत्वा अरं अत्यन्तं घोरं अरमिति शीघ्रं वा । उक्तं गारुडे 'त्रिभिर्मुहूर्तैर्द्वाभ्यां वा नीयते यमकिंकरै'रिति । निरयं नरकं यान्ति । अथो अनन्तरं चण्डालयोनिं यान्ति । पापोऽकृत-प्रायश्चित्तः अधस्य पापस्य तारतम्यात् । अन्याः स्थावरतिर्यगाद्याः योनीः तरां सुतरां अनुभवति । उक्तं च 'प्रायश्चित्तमकुर्वाणाः पापेषु निरता नराः । अपश्चात्तापिनः प्रेत्य नरकान्यान्ति दारुणान्' । हीति प्रसिद्धम् । गारुडे 'अधस्तान्नरलोकस्ये'त्यादि ॥ ९२ ॥

भूतप्रेतपिशाचकाः स्युरितरे दुर्वासनावासिता मत्ता विप्र-गुरुद्विषोऽपि कुधियो रक्षस्त्वमायान्ति च ॥ उष्ट्रो द्रव्यहरोऽ-प्यलिर्विषहरः पत्रादिहृद्धानरो गृध्रो मांसहरो नरो मधुकरो मध्वाहरोऽपीतरः ॥ ९३ ॥

दुर्वासनावासिताः इतरे नीचा भूतप्रेतपिशाचाः स्युः । कुधियो दुर्बुद्धयः मत्ताः विप्रगुरुद्विषश्च रक्षस्त्वं ब्रह्मराक्षसत्वं आयान्ति । द्रव्यहर उष्ट्रो भवति । विषहरोऽलिर्वृश्चिकः । पत्रफलादिहृत् वानरः । मांसहरो गृध्रः । मध्वाहरो मधुचोरोऽपीतरो नरः मधुकृन्माक्षिका भवति ॥ शार्दूल-विक्रीडितम् ॥ ९३ ॥

भोगी न योऽर्थस्य च किंपचोऽत्र भोगी स भूत्वापि भवे परत्र ॥ न भोगभोगी भविताऽस्य किं तु नभोगभोगी शयिता ततस्तु ॥ ९४ ॥

किंपचः कदर्यः योऽत्रार्जितस्यार्थस्य भोगी न भवेत्सः परत्र भवे परजन्मनि भोगी सर्पो भूत्वाऽपि अस्य स्वकीयार्थस्य भोगभोगी न भविता । किं तु नभोगं वायुं भोक्तुं शीलमस्येति नभोगभोगी वायुभक्षको भूत्वा ततस्तु सार्वविभक्तिकस्तसिः तस्मिन्नर्थे भूम्यादौ निहिते शयिता भवेदिति शेषः ॥ उपजातिः ॥ ९४ ॥

अधस्तान्नुजातेः स्मृता यातनास्ता गवाद्यास्तृणान्ता अघान्ताय तास्ताः ॥ स्वपापानुसारी कुचारी परीत्य क्रमाद्याति भूयो नृयोनिं सचिह्नः ॥ ९५ ॥

नृजातेः अधस्तात् गवाद्याः तृणान्ताः योनयः अघान्ताय पापनाशाय यातनाः स्मृताः स्वपापानुसारी कुचारी पापी तास्ताः परीत्य क्रमाद् भूयः सचिह्नः पूर्वकृतपापज्ञापकचिह्नयुक्तः पुरुषो नृयोनिं मनुष्यजन्म याति । स्मृतिः 'अधस्तान्नरलोकस्य यावतीर्यातनादयः । अनुभूय भुवं तास्ताः पुनरत्राब्रजेच्छुचि'रिति ॥ भुजंगप्रयातम् ॥ ९५ ॥

श्वा शुनी च नरो नारी पारदार्यात्खरः खरी ॥

औपपत्यान्नृनारीणां कृमियोनिः पुनः पुनः ॥ ९६ ॥

पारदार्यात् नरः श्वा खरश्च भवति । औपपत्यात् नारी शुनी खरी च भवति । अत्यभ्यासे तु नृनारीणां पारदार्यात् औपपत्याच्च पुनः पुनः कृमियोनिर्यावत्पापक्षयं भविष्यति ॥ अनुष्टुप् ॥ ९६ ॥

भारत्याऽथ कथं त्वघान्त इति संपृष्टोऽब्रवीच्छ्रीगुरुः पश्चात्तापमघान्तकं स्वबलतः कृच्छ्रादिकं शोर्धकम् ॥ उक्ताऽघं च सदस्यूतं तदुदितं क्षौरादि युक्तं चरेत्प्रायश्चित्तमदाम्भिकः शुचिरघाद्वा मन्त्रतीर्थव्रतैः ॥ ९७ ॥

अथ त्रिविक्रमभारत्या कथं अघान्तः कृतस्याघस्य पापस्यान्तः लयः भवेदिति पृष्टः श्रीगुरुः पश्चात्तापं अघान्तकं अब्रवीत् । 'पश्चात्तापेन

संशुद्धि'रिति स्मरणात् । इदं साधारणपापे, विशेषपापे तु शुद्धिमाह । स्वबलतः स्वशक्तितारतम्यात् कृच्छ्रादिकं पापस्य शोधकं भवति । तस्येति-कर्तव्यतामाह । अदाम्भिकः निष्कपटः सदसि धार्मिकविद्वत्सभायां ऋतं सत्यं यथा विहितं अघं पापं उक्त्वा ततः तदुदितं तथा पर्षदा अनु-चादकद्वारा उदितं कथितं क्षौरस्नानादियुक्तं प्रायश्चित्तं चरेत् ॥ शार्दूल-विक्रीडितम् ॥ ९७ ॥

नीचं तृच उवाच पित्रपकृतेस्त्वं चावचोऽभूतो मासं संगमसेवनाद्भिजनितागाम्युद्भवे सोऽवदत् ॥ विप्रं योजय मां द्विजेषु करटोहंसोऽपि सन्मानसे भूयः किं करटोऽप्ययोऽपि कनकं भूत्वा पुनः किं त्वयः ॥ ९८ ॥

एवं त्रिविक्रममाभाष्य उच्चः सर्वश्रेष्ठो भगवान् नीचं तं पतितं तु उवाच । हे पतित, त्वं पित्रपकृतेर्मातापितृतिरस्कारादवचः पतितः अभूः अतो मासं मासपर्यन्तं स्नानादिना संगमसेवनात् आगाम्युद्भवे आगामिजन्मनि द्विजनिता द्विजत्वं तव भविष्यतीति शेषः । तच्छ्रुत्वा स पतितोऽवदत् । विप्रं वेदाध्यायिनं ब्राह्मणं मां द्विजेषु योजय । करटः काकः मानसे सरसि हंसः सन् हंसो भूत्वाऽपि भूयः करटः काको भविष्यति किं । तथा पूर्वं अयो लोहमपि स्पर्शयोगात्कनकं भूत्वाऽपि पुनस्तु अयो भवति किं अपि तु न । तथाऽहं पूर्वं पतितोऽपि भवद्दृशा विप्रो भूत्वापि पुनर्बुरुडो भविष्यामि किम् ॥ शार्दूलविक्रीडितम् ॥ ९८ ॥

इत्थं तस्मिन्वदति युवतिस्तस्य चाप्ताऽथ तां स त्यक्तुं हैच्छद्गुरुरथ जगौ स्त्रीर्न पूर्वं विवाह्या ॥ पश्चात्त्यागे पतसि सदिति प्रोह्य तं स्नापयित्वा गेहायाऽऽज्ञापयति स यतिः सोऽप्यगाज्ज्ञानहीनः ॥ ९९ ॥

इत्थं तस्मिन् पतिते वदति सति तस्य युवतिस्तरुणी भार्या चकारा-

स्पुत्रादयश्चात्रा उपागमन् । स पतितः तां त्यक्तुं ऐच्छत् । अथ गुरुर्भगवान्
तं जगौ । हे पतित, स्त्री पूर्वं प्रथमतः न विवाह्या । पश्चाद्विवाहोत्तरं
भार्यायास्त्यागे पतसि पातं नरकं यास्यसि । एतत्सन् सत्यं इति प्रोह्य
प्रकर्षेणोहयित्वा उपपत्त्या बोधयित्वेत्यर्थः । पूर्वजन्मज्ञानप्रदशरीरलम्भ-
भस्मक्षालनार्थं तं स्नापयित्वा गेहाय गेहं गन्तुं स यतिः आज्ञापयति ।
सोऽपि ज्ञानहीनः सन् गृहं अगात् ॥ मन्दाक्रान्ता ॥ ९९ ॥

पावितोऽपि पतितः कुतो गतो हीनतामिति यतीरितो यतिः ॥

ग्राह भस्मवशतो मयार्पिता वेत्ताऽऽप्लवत उद्गता ततः १००

पावितोऽपि पतितः कुतो हीनतां गत इति यतिना त्रिविक्रमेणेरितः
प्रेरितो यतिः भगवान् ग्राह । मया भस्मवशतः पतिताय वेत्ता विद्वत्ता
अर्पिता दत्ता । सा आप्लवतः भस्मक्षालनहेतुभूतात् स्नानतः ततस्तस्मात्
पतितात् उद्गता नष्टेत्यर्थः । रथोद्गता ॥ १०० ॥

दुराचारो जारो यतिवर पुरा कश्चन धरापती रक्षो भूत्वा
क्षुधित उपगं क्रौञ्चवनगः ॥ मुनिं प्रापातुं तद्भूतभसितसंस्पर्शवशतः
स्मृतप्राक्पञ्चाक्षिप्रमितगतजातोऽस्तकुकृतः ॥ १०१ ॥

पुरा दुराचारः जारः कश्चन धरापतिः राजा दुर्जयाख्यः स्वकर्मवशात्
क्रौञ्चवनगः रक्षः ब्रह्मराक्षसो भूत्वा क्षुधितः सन् उपगं समीपं प्राप्तं मुनिं
वामदेवं अत्तुं भक्षितुं प्राप । तदा तेन धृतं यत् भसितं भस्म तस्य
संस्पर्शयोगात् अस्तकुकृतः नष्टपापः स्मृतप्राक्पञ्चाक्षिप्रमितगतजातः
स्मृतपूर्वपञ्चविंशतिजन्माऽभूत् ॥ शिखरिणी ॥ १०१ ॥

तस्मै द्राविडविप्रमुक्तिमवदच्छ्वाङ्गस्थभस्माहितां संवादं
गतिदं कुमारहरयोर्भस्मार्पणं चोद्गतिम् ॥ एवं कर्मविपाकमाकल-
यतोऽप्याराध्य चाध्याधिहे तत्पादाम्बुरुहे ययौ यतिरिति
रूपाता विभूतेः कथा ॥ १०२ ॥

तस्मै राक्षसाय श्वाङ्गस्थभस्मना आहितां दत्तां द्राविडदेशीय-
 विप्रमुक्तिं अवदत् । वामदेव इति शेषः । गतिदं मोक्षदं कुमारहरयोः
 सनत्कुमारशिवयोः संवादं चाह । तस्मै वामदेवेन भस्मार्पणं कृतं तच्चाह ।
 तस्य उद्गतिं स्वर्गगमनं चाह । एवं कर्मविपाकं आकलयतः कथयतः
 भगवतः अध्याधिहे अधिकमनोव्यथाहरे पादाम्बुरुहे आराध्य अभिवाद्य
 असौ यतिः त्रिविक्रमः ययौ इति विभूतेः कथा ख्याता जाता ॥ शार्दूल-
 विक्रीडितम् ॥ १०२ ॥ इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमद्वासु-
 देवानन्दसरस्वतीविरचितश्रीगुरुचरितकाव्ये द्वितीयशतकं समाप्तम् ॥ २ ॥
 ❀ तत्सत् ॥

॥ इति गुरुचरितकाव्यद्वितीयशतकं समाप्तम् ॥

त्रितीयशतकम्

अथ कोऽपि मृतार्भको वरे द्विज आस द्विज माहुरे पुरे ॥
स गुरोः कृपयाऽऽप सत्सुतं स च दत्तं वदति स्म तं मतम् ॥

श्रीगणेशदत्तगुरुभ्यो नमः ॥ ॥ अथेति मङ्गलार्थे आनन्तर्यार्थे वा ।
सिद्ध उवाच । हे द्विज नामधारक, वरे माहुरे पुरे मृता अर्भका यस्य
सः कोऽपि द्विजः गोपीनाथाख्य आस । स सेवनादिना गुरोर्दत्तात्रेयस्य
कृपया सत्सुतं आप प्राप । स च गोपीनाथविप्रः तं मतं सुतं दत्तं वदति
स्म नाम्ना पुत्रं दत्तमिति व्यकरोदित्यर्थः ॥ योगिनी ॥ १ ॥

स तु धीगुणशीलशालिनीं स्वसमानां स्त्रियमेव लब्धवान् ॥

सुमतीं भुवि दंपती तथा शुशुभाते रतितत्पती यथां ॥ २ ॥

स तु पुत्रः धीगुणशीलशालिनीं स्वसमानामेव स्त्रियं लब्धवान् यथा
रतितत्पती रतिकामौ शुशुभाते । तथा सुमती तौ दंपती शुशुभाते ॥
योगिनी ॥ २ ॥

अथ दैव्यशात्क्षयादितः समभूत्कान्तिविवर्जितः सुतः ॥

शयनाशनवर्जितः कृशो ललना चाप्यभयत्तथा कृशा ॥ ३ ॥

अथ विवाहोत्तरं दैव्यशान् क्षयादितः क्षयरोगपीडितः अत एव कान्ति-
विवर्जितः सुतः अभूत् ततोऽनुक्रमेण शयनाशनवर्जितः त्यक्तनिद्राभोजन
अत एव कृशः अभूत् । तस्य ललना भार्या चापि कृशाऽभवत् ॥
योगिनी ॥ ३ ॥

हवनार्चनशान्तिभेषजैर्जपनाद्यैर्न शशाम स द्विजैः ॥

उदितोऽयमसाध्य इत्यहो स रहोऽम्बामवदच्छृणु ह्यहो ॥ ४ ॥

स रोगः जपनाद्यैः जपादिभिः होमपूजाशान्त्यौषधैश्च न शशाम न
शान्तो बभूव । द्विजैः वैद्यज्योतिषिकविप्रैः अयं रोगोऽसाध्य इत्युदितः
उक्तः यदा तदा स रुग्णो विप्रः रह एकान्ते अम्बां मातरं अवदत् ।
अहो अम्ब, हि निश्चयेन शृणु ॥ योगिनी ॥ ४ ॥

अयि मातरतः परं तु ते मयि माशाऽस्तु रुजार्दिते सुते ॥
दयिते मयि तेऽस्तु मा रतिर्दयिते श्रीदयितेऽस्तु ते रतिः ॥५॥

अयि मातः; अतः परं तु इत ऊर्ध्वं तु । रुजार्दिते तव सुते मयि
विषये ते आशा माऽस्तु आसन्नमरणत्वात् । हे दयिते बल्लभे भार्ये ।
ते तव । दयिते बल्लभे भर्तारि मयि अतः परं रतिः प्रीतिर्माऽस्तु । तर्हि
मया क्व रतिः कर्तव्येत्यत आह । श्रीदयिते श्रियो लक्ष्म्याः दयिते बल्लभे
लक्ष्मीकान्ते भवतारके विष्णौ ते तव रतिरस्तु भवतु ॥ योगिनी ॥ ५ ॥

धृतभीतिरुवाच तं सती गतिरन्या भवतो न मे सती ॥

कति वच्म्यतिसूक्तिभिस्त्वलं मतिमान्मेऽस्ति भवान्सुमङ्गलम् ।

धृतभीतिः सती तद्भार्या तं उवाच । भवतः त्वत्तोऽन्या मे सती
गतिर्न । एतत् अतिसूक्तिभिः कति वच्मि अलं अस्तु । मतिमान्
भवान् मे सुमङ्गलं अस्ति ॥ योगिनी ॥ ६ ॥

इति सा समुदीर्य निर्ययौ पतियुक्ता श्वशुरानुमोदिता ॥

गुरुदर्शनकाङ्क्षया नता वरगन्धर्वपुरं ह्युपागता ॥ ७ ॥

इति इत्थं सा समुदीर्य उक्त्वा । पत्युरारोग्यार्थं पतियुक्ता आन्दोलास्थ-
पतिसहिता । त्वं व्रजेति श्वशुरानुमोदिता श्वश्रूश्च श्वशुरश्च श्वशुरौ ताभ्यां
अनुमोदिता । आरोग्यार्थं गुरुदर्शनकाङ्क्षया निर्ययौ । शनैः शनैः कतिचि-
द्विवसैः । वरगन्धर्वपुरं श्रेष्ठगन्धर्वाख्यपुरं । यद्वा वरस्य सर्वश्रेष्ठस्य देववर्यस्य
भगवतो गन्धर्वपुरं । उपागता समीपं प्राप्ता ॥ योगिनी ॥ ७ ॥

सहसा मृतिमाप तत्पतिर्युवतिस्तं च शुशोच साऽधृतिः ॥

अतिदीनमर्ति तु तां सतीं गुरुमूर्तिर्यतिराप सद्गतिः ॥ ८ ॥

तदा तत्पतिः सहसा मृतिं प्राप । अधृतिः गतधैर्या सा युवतिस्त-
द्भार्या च तं मृतं पतिं उद्दिश्य शुशोच । तदा अतिदीनमर्ति तां सतीं
तु सद्गतिर्यतिः भगवान् गुरुमूर्तिरवधूतमूर्तिः सन् प्राप ॥ योगिनी ॥ ८ ॥

धृतभूतिरुवाच मा शुचः सति कस्ते पतिरन्ति मे वचः ॥

वद चित्प्रतिबिम्बितोऽथवासदचिद्वर्ष्म समीपवर्ति वा ॥९॥

धृता भूतिर्भस्म येन स तां उवाच । हे सति, मा शुचः । चित्प्रति-
बिम्बितो जीवः ते पतिः, अथवा अचिज्जडं समीपवर्ति वर्ष्म मृतदेहः
ते पतिः । अनयोर्मध्ये कस्ते पतिरिति मेऽन्ति मम समीपं वचः वद ॥
योगिनी ॥ ९ ॥

उभयं न वयं यशस्विनि प्रवदामः परमं मनस्विनि ॥

न गमागमनेऽस्य सोऽजरो निगमाद्योऽप्यवरोऽपरोऽमरः ॥

उभयराद्धान्तं नो जाने इति ते शरणं चेच्छृणु । हे यशस्विनि सत्कीर्ति-
मति, हे मनस्विनि प्रशस्तमानसे सति, वयं उभयं, देहं जीवं च परमं
तात्त्विकं न वदामः । तर्हि देहस्तावत् परमो मास्तु जडत्वाद्विकारित्वा-
द्दृष्टनष्टस्वभावत्वात्, चेतनो जीवो न कुतः पारमार्थिक इत्यत आह
नेत्यादि । अस्य स्वयंप्रकाशस्यापरोक्षस्यात्मनः गमनागमने देहान्तरगमनं
मरणं, गर्भागमनं जननं च न विद्येते । स आत्माऽजरः जरोपलक्षित-
जन्मादिविकारशून्यः । निगमाद्यः वेदकर्ता 'शास्त्रयोनितात्' इत्याधिकरण-
न्यायात् । अवरः श्रेष्ठः । अपरः सर्वनिषेधावधिभूतोऽतः न म्रियत
इत्यमरः । 'स वा एष महानज आत्माऽजरोऽमरः' इति श्रुतेः ॥ योगिनी ॥

यदनीदृगतादृगीक्षकं पुरुषाख्यं परमं ह्यमायिकम् ॥

निरुपाधिकमाद्यमेककं तदु शोकं कथमर्हति व्यकम् ॥११॥

'अक्षाणां विषयस्वीदृक् परोक्षस्तादृगुच्यते । विषयी नाक्षविषय'
इत्याद्युक्तेः । यत् अमायिकं आवरणादिरहितं ईक्षकं साक्षिभूतं । परमं पुरु-
षाख्यं ब्रह्म तत् ईदृक् तादृक् च न भवति । कुतः । निरुपाधिकं अविद्या-
मायोपाधिरहितं । आद्यं सर्वकारणं । एककं अद्वितीयं तं सृष्टिकालेऽप्यसहायं
'एकादाकिनिष्ठासहाये' इति पाणिनीयात् । तदु तदेव ब्रह्म कथं शोकं
अर्हति । कथमपि नेति भावः ॥ योगिनी ॥ ११ ॥

यदु भाति जगत्यनेकवत्तदु मायामयमेणनीरवत् ॥

गुरुदर्शिततत्त्वदीपतः पुरुदृङ् मुक्तिमियाद्भ्रमादतः ॥१२॥

तर्हि प्रत्यक्षस्य कथमपलापः क्रियत इत्यत आह — यदु यदेव जगति लोके सुरनरतिर्यगादिरूपेणानेकवद्भाति तदु तदेव मायामयं एणनीर-
वन्मृगजलवन्मिथ्याभूतं न तात्त्विकम् । तर्ह्ययं भ्रमः कथं निवर्तेताऽत
आह— गुरुणा शास्त्रपरब्रह्मविदाचार्येण दर्शितो यस्तत्त्वदीपः जीवब्रह्मैक्य-
लक्षणतत्त्वज्ञानं । तस्मात् पुरुदृक् अपरिच्छिन्नदृक् विविक्तदृक् पुरुषः । अतो
मिथ्याभूताज्जगद्भ्रमात् मुक्तिं इयात् मुक्तिं यातुं शक्यो भवेत् नान्यथा ।
'नायमात्मा' इत्यादिश्रुतेः ॥ योगिनी ॥ १२ ॥

नरजन्मनि चेन्न रेमृतं परजन्मन्यत आसुरे मृतम् ॥

सति मुञ्च शुचं न चक्रमं प्रति गच्छाश्रय मोक्षसत्क्रमम् ॥

रे साध्वि, अस्मिन्नरजन्मनि मोक्षो न संपादितश्चेत्तर्हि आसुरे असुषु
रमन्ते पोषणादिना ते असुराः तेषां स्वभावभूते परजन्मनि मृतं मरणमेव
नामृतवार्तापीति भावः । यस्मादेवं तस्मात् हे सति, शुचं शोकं मुञ्च । न
चक्रमं अतिशयेन पौनःपुन्येन वा जन्ममरणलक्षणगमनं प्रति गच्छ ।
अतोऽत्रैवेश्वरभजनस्वधर्माचरणादिना मोक्षसत्क्रमं आश्रय ॥ १३ ॥

स्वातंत्र्यं न हि योषितां सति पतिः स्त्रीणां सुरो नेतरो हित्वा
शाख्यमाः पतिं भज ततः श्रेयो गुरोरुक्तिः ॥ सेवा तस्य
सुरार्चनं पदुदकं तीर्थं प्रसादस्तदुच्छिष्टं धर्म उतास्य वाक्यकरणं
संतोषणं भूषणम् ॥ १४ ॥

हि यस्मात् योषितां कदापि स्वातंत्र्यं नास्ति तस्मात् हे सति, स्त्रीणां
पतिरेव सुरः देवः नेतरः शिवविष्णवादिरूपः । यस्मात् स्त्रीणां पतिरेव
देवः अतः अस्माद्धेतोः शाख्यं कापट्यं हित्वा हे सति, पतिं भज । ततः
तद्भजनात् । लोपामुद्रास्तुतिप्रसङ्गोदितगुरुक्तिः बृहस्पतिप्रोक्तप्रकारेण-

त्यर्थः । श्रेयो भवेत् । तस्य भर्तुः सेवा सुरार्चनं साध्व्या देवपूजा नान्या ।
तस्य पत्युः पदुदकं पादोदकं तीर्थं नान्यत् । तदुच्छिष्टं पत्युर्भुक्तावशिष्टं
प्रसादः । उतापि च अस्य पत्युः वाक्यकरणं धर्मः नान्यः । पत्युः संतो-
षणमेव साध्व्या भूषणं नान्यत्स्वर्णादिकम् ॥ शार्दूलविक्रीडितम् ॥ १४ ॥

नित्यं तज्जनगौरवं च सुहितं मर्यादयाऽदो व्रतं धार्यं स्वाप-
भुजीतयस्तमनु च प्राक् स्नानबोधोत्थितिः ॥ सर्वैनःशमनं
धवानुगमनं गोत्रत्रयोद्धारणं भूशय्यावपनार्चनव्रतवृषैर्वैधव्यं-
सेवाऽथवा ॥ १५ ॥

च परं नित्यं तस्य पत्युर्जनस्य मातृपितृभ्रात्रादिरूपस्य गौरवं कार्यं
तच्च सुतरां हितं उभयलोकप्रापकत्वात् । श्रुतिरपि 'सम्राज्ञी श्वशुरे भव
सम्राज्ञी श्वश्रवां भव । ननान्दरि सम्राज्ञी भव सम्राज्ञी अधिदेवृष'इति ।
अद एतत्सर्वं व्रतं मर्यादया धार्यं । तथा तमनु पत्युः स्वापाद्यनन्तरं सत्याः
स्वापभुजीतयः स्वापः शयनं पत्युः शयनानन्तरं । भुजिर्भोजनं पत्युर्भो-
जनानन्तरं । इतिर्गमनं पत्युः पश्चादेव । पत्युः स्नानादेः प्राक् स्नानादि
कार्यम् । स्नानं पत्युः स्नानात् पूर्वं । उत्थितिरुत्थानं पत्युरुत्थानात्प्रागेव
कार्यम् । एवं वर्तमानायाः सत्याः दैवात् पत्यौ मृते मुख्यं अनुगमनं
कार्यं इत्याह -सर्वैनःशमनं धवानुगमनं गोत्रत्रयोद्धारणम् । गोत्रत्रयं च
'मातृकं पितृकं चैव यत्र सा च प्रदीयते' इति । अथवा भूशय्यादिः
वैधव्यसेवा वैधव्यधर्मपालनं तत्र खट्वादिवर्जनं भूशय्या शिरसो वपनं
च । यदुक्तं 'विधवाकबरीबन्धो भर्तृबन्धाय कल्पते । शिरसो वपनं
तस्मात्कार्यं विधवया सदा'इति । अर्चनं विष्ण्वादेः । व्रतानि कल्पोक्तानि
नित्यानि एकादशीजयन्त्युपवासादीनि कार्तिकमाघवैशाखश्रावणचातुर्मा-
स्यादीनि स्नानोषोषणदीपाराधनदानादिरूपाणि । एभिर्व्यस्तैः समस्तैः वैध-
व्यसेवा विधवाधर्मपालनं कार्यम् ॥ शार्दूलविक्रीडितम् ॥ १५ ॥

सा ग्राह वैधव्यसुपालनं हा कष्टं युवत्या अपि धर्मवत्याः ॥
अतोऽनुयानं मतमित्यथाऽक्षान्दत्त्वा विभूतिं च तथेत्यगात्सन् ॥

सा सती । धर्मवत्या अपि युवत्याः तरुणास्त्रियः वैधव्यसुपालनं हा
कष्टं । अतः अनुयानं ममाभिमतमिति ग्राह । अथ तच्छ्रुत्वा सन् साधुः
तस्यै पत्युः कण्ठकर्णधारणार्थं अक्षान् रुद्राक्षान् अङ्गलेपनार्थं विभूतिं
भस्म च दत्त्वा तथेति यथा त्वं वदसि तथा कुर्वित्युक्त्वा अगात् ।
उपजातिः ॥ १६ ॥

साऽपि श्मशानेऽनुपदं ह्येष्टिप्रदं मुदा भर्तृशवाग्रयानम् ॥
कृत्वाऽखिलानन्दपदं पदं च गुरोर्दिदक्षुर्लघु संगमेऽगात् ॥

साऽपि पतिव्रता । मुदाऽऽनन्देनानुपदं प्रतिपदं ह्येष्टिप्रदं अश्वमेधपु-
ण्यप्रदं । श्मशाने भर्तृशवाग्रयानं कृत्वा अखिलानन्दपदं सर्वानन्दास्पदं
गुरोः पदं दिदक्षुः लघु शीघ्रं संगमे भीमामरजासंगमेऽगात् ॥ उपजातिः १७

सौभाग्यसंततिदया स दयासमुद्रस्तामाशिषालमभिनन्द्य शवं
वितन्द्रः ॥ आनाय्य चाथ जलसिक्तमजीवयत्तं ताभ्यां स्तुतो
ऽवददजो निजदैवमुक्तम् ॥ १८ ॥

हे सति, त्वं अष्टपुत्रा सौभाग्यवती भवेति सौभाग्यसंततिं ददातीति
सौभाग्यसंततिदा तया आशिषा आशीर्वादेन तां आगतां सतीं अलं अभि-
नन्द्य । श्रीगुरुरिति शेषः । विगता तन्द्रा यस्य सः भक्तकार्ये सदाद्युक्त इत्यर्थः ।
दयासमुद्रः स भगवान् शवं आनाय्य । अथ च जलसिक्तं कमण्डलुज-
लोक्षितं तं मृतमप्यजीवयत् ताभ्यां मृतपुत्रतत्पत्नीभ्यां स्तुतोऽजो भगवान्
मृतोऽप्ययं कथं जीवेत इति विस्मयमापन्नेषु लोकेषु सत्सु । उक्तं निजानां
भक्तानां दैवं प्राक्तनकर्म अस्मिन्जन्मानि त्रिंशद्वर्षायुष्यरूपं अग्रे जन्मानि
शतवर्षायुष्यरूपं स्थितमपि कर्म मया निजदैवं व्यत्यासेनोप्तं इत्यवदन् ॥
वसन्ततिलका ॥ १८ ॥

ततः परेद्युः प्रतिचोदितोऽवदद् वदद्वरेण्योऽक्षविभूतिसंभवे॥

वाराङ्गनामर्कटकुक्कुटोद्भवक्षमेशभद्रात्मजरुद्रसत्कथे ॥१९॥

ततः परेद्युः साध्व्या प्रतिचोदितः पूर्ववृत्तज्ञानार्थं पृष्ठः वदतां वरेण्यः भगवान् । अक्षाः रुद्राक्षाः विभूतिर्भस्म ताभ्यां संभवो ययोस्ते वाराङ्गना सती वेश्या तत्पालितो मर्कटः कुक्कुटश्च ताभ्यां उद्भवो ययोस्तौ च तौ क्षमेशभद्रात्मजौ तयो रुद्रस्य च सत्कथे अवदत् साध्व्यै कथयामासेत्यर्थः । तत्र क्षमेशः काश्मीरदेशराजा भद्रो भद्रसेनाख्यः तदात्मजः तत्पुत्रः तत्प्रधानपुत्रश्चात्र पुत्रपदेनाभ्युपेयः ॥वंशस्थम् ॥१९॥

स्त्रियो न देयो मनुरेतदर्थं तदेवयान्या विकचं चरित्रम् ॥

सतीं स ऊचे सकचं कचेन काव्यं वराङ्गं विकचं कृतं च ॥

स्त्रियः स्त्रियै मनुर्मन्त्रः न देयः एतदर्थं तत्प्रसिद्धं देवयान्या विकचं स्फुटं चरित्रं स भगवान् सतीं ऊचे.....॥ उपजातिः॥ २० ॥

सोमवारव्रतं साध्व्यै सोमप्रियमुवाच सः ॥

सीमन्तिन्याप्यैन्द्रसेनिसीमन्तिन्या कृतं व्यकम् ॥ २१ ॥

स भगवान् विगतं अकं दुःखं यस्मात्तव्यकं ऐन्द्रसेनिसीमन्तिन्या इन्द्रसेनपुत्रवध्वा सीमन्तिन्या कृतं मैत्रेयीवचनात् अनुष्ठितं सोमप्रियं उमापतिप्रियं सोमवारव्रतं साध्व्यै उवाच ॥ अनुष्टुप् ॥ २१ ॥

एवं विनाथौ शरणागतौ नतौ कृत्वा सनाथौ यशसाप्यलं-
कृतौ ॥प्रस्थापयामास गृहाय दंपती तौ हर्षितौ यत्यपकारदंपती॥

(१ तथा सकचं कचेन सहितं काव्यं शुक्रं विकचं कचरहितं कृतं कचेन च वराङ्गं गुह्यमंत्रं विकचं स्फुटं कृतं च ऊचे । दैत्यैः पुनः पुनर्हतोपि कचो न मृत इति स चूर्णीकृत्य शुक्राय भक्ष्येण सह प्राशितः । ततो देव-
यान्या शुक्रान्मन्त्रं गृहीत्वा कचः शुक्रश्च जीवितः परंतु स्त्र्युपदेशादग्रे मन्यो निष्फलोऽभवदिति तात्पर्यम् ।)

पूर्वं विनाथौ पश्चात् शरणागतौ तौ दंपती एवं सनाथौ यशसा अलंकृत्वा । यत्पकारदंपती न विद्यते पकारो यस्य सोपकारः पकाररहितः स चासौ दंपती च तथा यतिदन्ती यतिश्रेष्ठ इत्यर्थः । भगवान् हार्षितौ तौ दंपती गृहाय गृहं प्रति गन्तुं प्रस्थापयामास गमयामास ॥ इन्द्रवज्रा ॥ २२ ॥

परान्नाभिलाषिण्यथ ब्रह्मयोषित्परान्नारुचिं स्वं पतिं प्रार्थ्य चेशम् ॥ परान्नाय निन्ये भुजौ वीक्ष्य दंष्ट्रिश्चकोच्छिष्टमन्नं विहायेशमाप्तौ ॥ २३ ॥

अथ परान्नाभिलाषिणी ब्रम्हयोषित् विप्रस्त्री परान्नं भोक्तुं अनिच्छन्तं पतिं परान्नभोजनाय प्रेरयेतीशं भगवन्तं प्रार्थ्य तेन (ना) ज्ञप्तं परान्नारुचिं स्वपतिं परान्नाय परान्नं भोक्तुं निन्ये । ततस्तौ दंपती भुजौ भोजने दातृदीयमानं दंष्ट्रिश्चकोच्छिष्टं श्वसूकरोच्छिष्टं अन्नं वीक्ष्य तदन्नं विहाय ईशं भगवन्तं आप्तौ प्राप्तौ ॥ भुजङ्गप्रयातम् ॥ २३ ॥

तां बोधयित्वा द्विजमाह खिन्नं स्वेष्टाप्तयज्वद्विजसज्जनान्नम् ग्राह्यं तथा दानमसदग्रहादौ तीर्थे नृपाच्चापि न चापदादौ ॥ २४ ॥

ब्राह्मणि, एवं दुराग्रह मा कुर्विति तां बोधयित्वा स्वव्रतनियमभङ्गेन खिन्नं द्विजं आह भगवानिति शेषः । हे ब्राह्मण, त्वया स्वः सगोत्रः इष्टाः सखायः आप्ताः गुरवः संबन्धिनः कृतोपकारा वा यज्वा विधिनेष्टवान्द्विजः सज्जनः साधुः एषां अन्नं ग्राह्यं तथा एभ्यः सकाशादानमपि ग्राह्यम् । आपदादौ अपि असदन्नदानं ग्रहादौ ग्रहणादौ तीर्थे दुर्वृत्तात् नृपाच्च दानं न च ग्राह्यम् ॥ इन्द्रवज्रा ॥ २४ ॥

स्वाचारवान्न दुष्येत गृह्णन्नपि कुटुम्बवान् ॥

स्वाचारं कथयेत्युक्तो ब्रह्मण्यो ब्रह्मणाऽवदत् ॥ २५ ॥

कुटुम्बवान् स्वाचारवान् ब्राह्मणः गृह्णन्नपि न दुष्येत इति श्रुत्वा हे भगवन्, आचारं कथयेति ब्रह्मणा ब्राह्मणेनोक्तः भाषितः ब्रह्मण्यो भगवान् अवदत् । आह्निकाचारमिति शेषः ॥ अनुष्टुप् ॥ २५ ॥

बुद्ध्वा ब्राह्ममुहूर्ते ईशगुरुगा नत्वा दिवोदङ्मुखो भूत्वा मूत्र-
विशौ तृणेऽस्रपदिशि त्यक्त्वाम्मृदाऽधोबिले ॥ प्रक्षाल्याऽङ्घ्रिक-
रान्स्ववर्णवृषविद्वक्त्रं च गण्डूषतः क्षीरीध्मेन रदाननिन्द्यदिवसे
स्नायात्पुराऽङ्गोमयैः ॥ २६ ॥

ब्राह्मे मुहूर्ते ब्रह्मध्यानार्हकाले अत्र काले बुद्ध्वा शयनादुत्थाय ईशगु-
रुगाः नत्वा अत्र गोशब्देन धेनुभूमिश्च ग्राह्या । दिवोदङ्मुखो भूत्वा
अर्थाद्वात्रौ दक्षिणाभिमुख इत्यर्थः । अस्रपदिशि स्वगृहान्नैर्ऋत्यां दिशि
अयज्ञिये शुष्के तृणे मूत्रविष्टे त्यक्त्वा उत्सृज्य अम्मृदा मृत्तिकायुक्तज-
लेन अधोबिले लिङ्गगुदे प्रक्षाल्य जलाशयमेत्य अङ्घ्रिकरान् अम्मृदा
प्रक्षाल्य स्ववर्णवृषवित् स्ववर्णधर्मज्ञः वक्त्रं च गण्डूषतः प्रक्षाल्य अनिन्द्य-
दिवसे रविवारषष्ठ्यष्टमीचतुर्दशीदर्शदिवर्ज्यदिवसे पृक्षादिक्षीरीध्मेन ।
क्षीरिपदं कण्टक्युपलक्षणार्थम् । स्मर्यते च 'सर्वे कण्टकिनः पुण्याः क्षीरिणश्च
विशेषतः' इति । दन्तधावनकाष्ठानयनेन रदान् दन्तान् प्रक्षाल्य । निन्द्य-
दिवसे काष्ठालाभे वा आम्रादिपर्णैः द्वादशगण्डूषैर्वा रदान् प्रक्षाल्य । पुरा
पूर्वं प्रातःकाले अङ्गोमयैः स्नायात् ॥ शार्दूलविक्रीडितम् ॥ २६ ॥

मध्याह्नेऽप्सु मृदा व्रती त्रिषवणं भिक्षुः प्रवाहाभिदृक् गेहे
प्राङ्मुख आचमाघृतितृप्त्युन्मार्ष्टिसंकल्पनम् । वर्ज्यं मन्त्रितशीत-
लोष्णसलिलैः स्नायाच्चिरण्टीं सदा नो शीर्ष्णां विधिवत्कृता-
चमनकः संध्यामुपासीत वित् ॥ २७ ॥

गृहस्थः मृदाऽप्सु स्नायात् व्रती वनस्थः प्रायश्चित्तकर्ता वा भिक्षुः
कुटीचको बहूदकश्च त्रिषवणं त्रिकालं स्नायात् । यदुक्तं 'स्नानं त्रिषवणं
प्रोक्तं कुटीचकबहूदयोः । हंसे तु सकृदेव स्यात्परहंसे न विद्यत' इति ।
सर्वोऽपि स्नानकाले नद्यादौ प्रवाहाभिदृक् प्रवाहाभिमुखः स्नायात् । गेहे
प्राङ्मुखः स्नायात् । गृहस्नाने आचम आचमनं, अघट्टतिरघमर्षणम् ।

ऋग्निर्देवर्षिपितृतर्पणम् । उन्मार्ष्टिर्मार्जनम् । संकल्पनं संकल्पः । एत-
त्सर्वं वर्ज्यं अर्थादेतत्सर्वं गृहादन्यत्र स्नानेऽवश्यं कार्यम् । गेहे मन्त्रि-
तशीतलोष्णसलिलैः स्नायात् । चिरण्टी सुवासिनी सदा नित्यं न शिरसा
स्नायात् । अनिन्द्यदिवसे बुधमन्दवारे सुवासिनीनां माङ्गलिकं शिरःस्नानं
विहितं । विधिवत्कृतं आचमनं येन स द्विजः वित् संध्याकालज्ञाता
संध्यामुपासीत । संध्याकालस्तु 'उत्तमा तारकोपेता मध्यमा लुप्ततारका'
इत्यादिरन्यत्र ज्ञेयः ॥ शार्दूलविक्रीडितम् ॥ ३७ ॥

मृद्भस्मागुरुचित्र आप्लवसवार्चोर्ध्वं पवित्रोत्तरीयाढ्योऽसूत्रं
नियम्य मार्जनमुखं कृत्वोपवीती स्वकम् ॥ दत्त्वाऽर्घ्याणि परीत्य
चासनगतः कृत्वा जपोपस्थिती तां संध्यां विस्मृजेद्गुनेभिर्निशि दिवा
संध्यावदर्चेत्सुरान् ॥ २८ ॥

तिलकधारणं विना कर्म न कार्यमित्यतस्तिलकमाह - आप्लवः स्नानं
तदूर्ध्वं स्नानोत्तरं मृच्चित्तो मृदोर्ध्वपुण्ड्रो भवेत् । सवो होमः तदूर्ध्वं
भस्मचित्रो भस्मकृततिर्यक्पुण्ड्रो भवेत् । अर्चोर्ध्वं देवपूजोत्तरं
अगुरुचित्रः चन्दनतिलको भवेत् । तथा करयोर्दर्भपवित्रे अङ्गे
उत्तरीयं च तदाढ्यः । असून्नियम्य प्राणायामं कृत्वा यज्ञोपवीती सन् कर्म-
कालेऽन्यकालेऽपि कर्मसिद्धयर्थं पुरुषार्थसिद्ध्यर्थं च यज्ञोपवीत(ति)ता
स्मर्यते 'सदोपवीतिना भाव्यं सदा बद्धशिखेन च । विशिखो व्युपवीतश्च
यत्करोत्यकृतं तु तत्' इति ॥ स्वकं गृहोक्तं मार्जनमुखं मार्जनमन्त्राचम-
नपुनर्मार्जनाघमर्षणादिकं कृत्वाऽर्घ्याणि दत्त्वा असावादित्यो ब्रह्मेति
परीत्याऽऽचम्य पृथ्वीत्यादिमन्त्रैरासनगतः जपोपस्थिती जपमुपस्थानं च
कृत्वा दिग्गतदेवतागुरुविप्रवन्दनपूर्वकं उत्तमे शिखर इति तां संध्यां
विस्मृजेत् । निशि दिवा हुनेत् सायंप्रातर्होमौ कुर्यात् । होमस्य सायमारम्भः ।
संध्यावत्त्रिकालं सुरान् पञ्चायतनदेवता अर्चेत् पूजयेत् । 'यथा संध्या
तथा पूजा त्रिकाले मोक्षदा मता' इति स्मृतेः ॥ शार्दूलविक्रीडितम् २८ ॥

यज्ञान्मासिकवार्षिकान्स्वसुगृहे नित्यांश्च पाठं सकृच्छ्राद्धं
पोष्यभरोऽमृतं हितमितं सास्वग्निहोत्रं चरेत् ॥ निःशेषं लवणा-
ज्यपायसमशब्दं मण्डले भाजने मौनी स्नानजपाशनोत्सृतिषु
चामन्त्राशने काकता ॥ २९ ॥

दर्शपूर्णमासाख्यान् मासिकान् यज्ञान् चरेत् । आम्रयणाद्यान् वार्षिकान्
चरेत् । ते च स्वसुगृहे एव न परगृहे । आपदि भाटकं दत्त्वा परगृहे यज्ञादि-
करणे न पुण्यहानिः । सुशब्देन संस्कृतं उपलिप्तं च गृहं ग्राह्यम् । स्मर्यते च
'अकपाटमनाच्छन्नमदत्तबलिभोजनम् । गृहं न प्रविशेद्धीमानापदामाकरो
हि सः । सर्वत्र वसुधा पूता यत्र लेपो न विद्यते । यत्र लेपो भवेत्तत्र पुनर्लेपेन
शुध्यति' इत्यादिः । पाठातिरिक्तान्नित्यान्देवयज्ञभूतयज्ञपितृयज्ञमनुष्ययज्ञा-
नात्मसंस्कारार्थं अन्नसंस्कारार्थं पञ्चसूनादोषपरिहारार्थं प्रातः सायं च चरेत् ।
पाठं ब्रह्मयज्ञं सकृद्वैव चरेत् । नित्यं मासिकं वार्षिकं च श्राद्धं चरेत् ।
अग्न्यतिथिभृत्यादिपोष्यभरो गृही, सास्वग्निहोत्रं प्राणाग्निहोत्रसहितं हितं
अनिन्द्यं पथ्यं मितं पारिमितं अमृतं यज्ञशेषान्नं चरेद्भक्षेत् । लवणाज्य-
पायसं निःशेषं चरेत् अर्थादन्यत्सशेषं चरेत् । 'सर्वं सशेषमश्रीयान्निःशेषं
घृतपायसम्' इति स्मृतेः । पायसादिकमशब्दं चरेत् । तच्च मण्डले भाजने
मण्डलोपरि निहिते शुद्धे भाजने पात्रे चरेत् । स्नानजपाशनोत्सृतिषु मौनी
भवेत् । उत्सृतिर्मूत्रपुरीषोत्सर्गः । अमन्त्राशने आपोशनप्राणाग्निहोत्रमन्त्र-
हिते यथेष्टाशने काकता काकजन्म भवेत् । अथवा अमन्त्राशने आमन्त्रणं
विना परगृहभोजने काकता ॥ शार्दूलविक्रीडितम् ॥ २९ ॥

पर्वाकेषु निशि व्रते न च चरेद्भूताष्टमीवासरे ताम्बूलं विधवा
यतीतर इदं नाद्याद्व्रते चाह्निकम् ॥ निश्याद्यग्रहरान्तमन्तरितकं
नैशं निशीथात्पुरा प्रायश्चित्तमतः स्वदारग क्रतौ रागी क्षणे-
ऽनिन्दिते ॥ ३० ॥

पर्वार्केषु निशि पौर्णमासीदर्शरविवारेषु रात्रौ न च चरेत् भोजनं न कुर्यात् । तथा चतुर्दश्यष्टमीषु दिवसे, व्रते एकादश्यां अहोरात्रं न च चरेत् भक्षेत् । 'अर्कपर्वद्वये रात्रौ चतुर्दश्यष्टमी दिवा । एकादश्यामहोरात्रं भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत्' इति स्मृतेः । विधवा यती ताम्बूलं नाद्यात् । सोऽपि (इतरः) इदं ताम्बूलं व्रताहे नाद्यात् । संकटात् अन्तरितं आह्निकं निशि आद्यप्रहरपर्यन्तं कुर्यात् । तथा नैशं कर्म निशीथात् पुरा कार्यम् । अतः परं अष्टोत्तरशतगायत्रीजपरूपं प्रायश्चित्तम् । रागी पुरुषः अनिन्दिते क्षणे स्वदारगो भवेत् । अर्थात्परदारगः निन्दितक्षणे स्वदारगश्च पतेत् । स्मर्यते च 'येऽपि गच्छन्ति रागान्धा नरा नारीं रजस्वलाम् ॥ पर्वण्यप्सु दिवा श्राद्धे ते वै नरकगामिनः' इत्यादिस्मरणात् ॥ शार्दूलविक्रीडितम् ॥ ३० ॥

कौ न्यासी विधवा स्वपेन्न यमदिक्पादोऽखिलो यत्कृतं तं संन्यस्य हरावयं वरवृषः षट्कर्मणो ब्रह्मणः ॥ नातः श्रेय इदं पराशरमुखैरुक्तं मयोक्तं तु ते श्रुत्वा सोऽपि तथाऽऽचरत्समुदितो लुप्तोऽपि धर्मः पुनः ॥ ३१ ॥

न्यासी संन्यासी विधवा च कौ भूमौ स्वपेन्न खट्वादौ । अखिलः सर्वो लोकः यमदिक्पादो दक्षिणदिक्पादो न स्वपेत् । यत्कृतं कर्म तत्सर्वं हरौ परमेश्वरे संन्यस्य समर्प्य स्वपेत् । इज्याध्ययनदानयाजनाध्यापनप्रतिग्रहाख्यानि षट् कर्माणि यस्य तस्य ब्रह्मणः ब्राह्मणस्य अयं वरवृषः उत्तमधर्मः । त्रैवर्णिकसाधारण्येऽपि ब्राह्मणस्य श्रेष्ठत्वमभिप्रेत्य ब्रह्मण इत्युक्तम् । सर्ववर्णाश्रमाणां प्राथमिकं अतः परं श्रेयःसाधनं नास्ति । इदं श्रेयःसाधनं पराशरमुखैः उक्तं तदेव मया ते तुभ्यं उक्तं न त्वर्वाचीनं स्वकल्पितम् । एवं श्रीगुरुक्तं श्रुत्वा सोऽपि ब्राह्मणः तथा तेन प्रकारेणाऽऽचरत् । कलौ कालवशाल्लुप्तोऽपि धर्मः पुनः सम्यक् उदितः ॥ शार्दूलविक्रीडितम् ॥ ३१ ॥

त्रिपुंशुक्तिपर्याप्तमन्नं गृहीत्वा ययौ भास्कराख्यो द्विजो-
ऽजाय भिक्षाम् ॥ प्रदातुं त्रिमासं स वासं चरन्वै न लेभेऽन्तरं तं
हसन्तीतरे स्म ॥ ३२ ॥

भास्कराख्यः द्विजः अजाय भगवते भिक्षां प्रदातुं त्रिपुरुषभोजन-
पर्याप्तमन्नं गृहीत्वा आययौ । स भास्करः तत्र त्रिमासं वासं चरन्
कुर्वन् वै निश्चयेन भिक्षां दातुं अन्तरं अवकाशं न लेभे । अयं भिक्षां
दातुं आगत्य प्रत्यहं गुरुपङ्क्तौ भुञ्जान आत्मानं पुष्पातीति त इतरे
हसन्ति स्म ॥ भुजङ्गप्रयातम् ॥ ३२ ॥

गुरुः कारयामास पाकं च साकं स्र्यपत्यैर्द्विजैर्भोजयामास
लोकम् ॥ परं चापि चान्नं न हीनं हि जातं तदाऽलौकिकं
कौतुकं तत्र जातम् ॥ ३३ ॥

तदा गुरुः पाकं कारयामास । स्र्यपत्यैः द्विजैः साकं लोकं चतुःसह-
स्रसंख्यातं स्वल्पान्नेन भोजयामास । परं पशुपक्ष्यादिकमपि भोजयामास ।
तथापि हि निश्चयेनाऽन्नं हीनं न जातं तदा तत्रालौकिकं कौतुकं जातम् ॥
भुजङ्गप्रयातम् ॥ ३३ ॥

प्राकाम्यसिध्द्या स्वल्पान्नप्राकाम्यं हीश्वरोऽकरोत् ॥

सकाममागतं विप्रं निष्कामं चाऽपि भास्करम् ॥ ३४ ॥

हि निश्चयेनेश्वरो भगवान् अष्टमहासिध्यन्तर्गतप्राकाम्यसिध्द्या स्वल्पा-
न्नप्राकाम्यमकरोत् । सकाममागतं भास्करं विप्रं चापि निष्काममकरोत् ॥
अनुष्टुप् ॥ ३४ ॥

गङ्गानाम्नी सोमनाथकामिनी पुष्पवर्जिता ॥

परजन्मनि पुत्रार्थं समर्थमजमाभजत् ॥ ३५ ॥

अभीष्टं दातुं समर्थं अजं भगवन्तं । पुष्पवर्जिता विगतार्तवा वृद्धा ।
शेषं स्फुटम् ॥ अनुष्टुप् ॥ ३५ ॥

तामाह तादृशीं तातः क्व जन्मैष्यं क्व वा स्मृतिः ॥

मृतिर्विस्मृतिरेवात्र सत्पुत्रौ ते भविष्यतः ॥ ३६ ॥

जगत्तनोतीति तातः भगवान् तादृशीं वृद्धां तामाह । एष्यं ते जन्म क्व भविष्यति । क्व वेयं वरदानादिलक्षणा स्मृतिः । यतः यस्मात्कारणात् मृतिर्नाम पूर्वजन्मविस्मृतिरेव । अतः हेतोः अत्रैव वर्तमाने जन्मनि ते पुत्रौ, पुत्री च पुत्रश्च पुत्रौ इत्येकशेषः । तौ कन्यापुत्रौ मत्प्रसादाद्भविष्यतः । अनुष्टुप् ॥ ३६ ॥

इत्युक्त्वा नारदब्रह्मवादोक्ताश्वत्थसेवनम् ॥

शशंसाऽस्या अपुष्पत्वे फलवत्तेत्यसूचि किम् ॥ ३७ ॥

भगवान् इत्युक्त्वा नारदब्रह्मदेवसंवादरूपि यदुक्तं अश्वत्थसेवनं अस्यै ब्राह्मण्यै शशंस कथयामास । पुत्रप्राप्त्यर्थमश्वत्थसेवनकथनस्य कोऽभिप्राय इत्यत आह—‘अपुष्पाः फलवन्तो ये ते वनस्पतयः स्मृताः’ इति मानवान् अश्वत्थस्य वनस्पतित्वादपुष्पत्वेऽपि फलवत्ता यथा दृश्यते तथा अपुष्पाया अपि तवापि मदनुग्रहात् पुत्रवत्ता भविष्यतीति भगवताऽसूचि किम् ॥ अनुष्टुप् ॥ ३७ ॥

ततो दृष्टरजा भूत्वा सगर्भा जरती त्वभूत् ॥

तां वीक्ष्योचुर्जनाः किं नु जंगमोऽसौ वनस्पतिः ॥ ३८ ॥

ततोऽश्वत्थसेवनानन्तरं जरती तु वृद्धापि सा दृष्टरजाः रजस्वला भूत्वा सगर्भा गर्भिणी अभूत् । तां विगतार्तवेति विश्रुतां गर्भिणीं वीक्ष्य जना ऊचुः । असौ जंगमो वनस्पतिः किं न्विति । प्रसिद्धो वनस्पतिर्न चलति इयं तत्तुल्याऽपि चलतीत्यतो जंगमोऽसौ वनस्पतिरित्युत्प्रेक्षा व्यतिरेकश्च ॥ अनुष्टुप् ॥ ३८ ॥

कन्याऽथास्या अभूतां सा शुद्धूर्ध्वं गुरुसंनिधिम् ॥

नीत्वोचे दारिका त्वेषा पितृहृद्दारिका न किम् ॥ ३९ ॥

अथ गर्भधारणानन्तरं दशमे मासि अस्याः ब्राह्मण्याः कन्याऽभूत् ।

सा ब्राह्मणी शुभ्रधूर्वा तां गुरुसंनिधिं नीत्वा ऊचे । एषा तु दारिका
कन्या जाता इयं पितृहृदारिका पित्रोर्हृदयविदारिका न भविष्यति किं,
अपि तु भविष्यति । यदुक्तं 'दारिका हृदयदारिका पितुः' इति । श्रुतिश्च
'सखा जाया कृपणं ह दुहिता ज्योतिर्ह पुत्राः परमे व्योमन्' इति ।
अतः पुत्रो मे जायतामित्याशयः ॥ अनुष्टुप् ॥ ३९ ॥

तस्यै तदनुमत्यादादल्पायुष्यं बुधं सुतम् ॥

स तन्तुवर्धको जज्ञे तथा सा सद्गतिं गता ॥ ४० ॥

मूर्खः शतायुः पुत्रः पण्डितोऽल्पायुर्वा तेऽभिमत इति गुरुणा पृष्ट्वा ब्राह्मणी
अल्पायुषं बुधं ययाच इत्याह-तस्यै ब्राह्मण्यै तस्या अनुमत्या । आयुरेवा-
युष्यं स्वार्थे यत् । अल्पं आयुष्यं यस्य तं बुधं सुतं अदात् । स सुतोऽ-
ल्पायुरपि तन्तुवर्धकः पञ्चपुत्ररूपतन्तुवर्धको यथा याचितस्तथा बुधो
दीर्घायुश्च जज्ञे । सा सकामापि ब्राह्मणी सद्गतिं मोक्षं गता ॥
अनुष्टुप् ॥ ४० ॥

शुष्कोदुम्बरकाष्ठसेवनमहो कष्टं सुकुष्ठाय स प्रोचे कुष्ठनिवृत्तये
नृहरये नत्वा गरिष्ठं स तु ॥ भेजे शिष्टनिवारितोऽपि तरुवत्काष्ठं
सुकष्टेन तल्लोका ऊचुरजं स ताञ्छबरसन्निष्ठां तथा रिष्टदाम् ४१

कथान्तरमारभते- अहो इत्याश्चर्ये । स भगवान् कुष्ठनिवृत्तये कुष्ठ-
रोगशान्त्यर्थं कष्टं कष्टरूपं शुष्कौदुम्बरकाष्ठसेवनं सुकुष्ठाय कुष्ठज्याप्राप्य
नृहरये तन्नामकायाऽऽपस्तम्बशाखीयब्राह्मणाय प्रोचे । एतत्काष्ठसेवनं
कुरु एतस्मिन् पल्लविते सति तव शुद्धिर्भविष्यति त्वं कुष्ठहीनः शुभाङ्गश्च
भविष्यसीति प्रकर्षेण ऊचे । स तु कुष्ठी गरिष्ठं गुरुणामपि गुरुतमं भग-
वन्तं नत्वा । किमनेन काष्ठसेवनेन (इति) शिष्टनिवारितोऽपि सुतरां कष्टेन
तरुवत्काष्ठं भेजे । तत्तस्य कष्टरूपं कर्म लोका अजं गुरुं ऊचुः । सोऽजो
भगवान् तान् लोकान् रिष्टदां क्षेमप्रदां अरिष्टहरां वा लिङ्गार्चनार्थं राज-

पुत्रोपदिष्टस्य प्रत्यहं शंभवे नूतनं चिताभस्मार्पयतः शबरस्य सन्निष्ठां तथा
उवाच ॥ शार्दूलविक्रीडितम् ॥ ४१ ॥

हन्ताऽहं तारकोऽप्येतान् चिन्तानन्ता वृथागता ॥

मयि संतारिका भक्तिर्जाता संतारयेन्न किम् ॥ ४२ ॥

तदा भगवान् स्वगतमाह — हन्त अहं तारकोऽपि अस्मि अथापि
एतान् अनन्ता चिन्ता वृथा आगता । सम्यक् तारिका मयि विषये
जाता भक्तिः संतारयेन्न किं अपि तु तारयेदेव ॥ अनुष्टुप् ॥ ४२ ॥

इत्युक्त्वा तत्र गत्वा प्रभुरथ करकस्थोदकैः प्रोक्ष्य काष्ठं
तदृष्ट्या दिव्ययैक्षद्विटापिवदभितस्त्वंकुराः प्रादुरासन् ॥ सन्नि-
प्रोऽभूद्विकुष्ठः परतरकृपया स्वर्णवर्णोऽस्तुवत्तं देवः सस्त्रीकमेतं
खलु निजनिकटे स्थापयामास नित्यम् ॥ ४३ ॥

इत्युक्त्वाऽथ प्रभुर्भगवान् । तत्र गत्वा करकस्थोदकैः कमण्डलुजलैः
तत्काष्ठं प्रोक्ष्य दिव्यया दृष्ट्या ऐक्षन् । तदा तस्मिन्काष्ठे विटपिवत्
वृक्षवत् अभितः समन्ततोऽङ्कुराः प्रादुरासन् । परतरस्य भगवतः कृपया
विकुष्ठः कुष्ठरहितः सन् साधुः स्वर्णस्य वर्ण इव वर्णो यस्येदृशो विप्रो
भूत्वा तं भगवन्तमस्तुवत्तुष्टाव । देवः भगवान् खलु निश्चयेन सस्त्रीकं
एतं विप्रं निजनिकटे नित्यं स्थापयामास ॥ स्रग्धरा ॥ ४३ ॥

प्रेष्ठदृष्ट्या तु कामादिदुष्टा नष्टाऽस्य संसृतिः ॥

विशिष्टेष्टस्य यः प्रेष्ठः कुष्ठवार्ता कुतोऽस्य तु ॥ ४४ ॥

सर्वेषां आत्मभूतत्वात् प्रेष्ठस्य प्रियतमस्य गुरोर्दृष्ट्या अस्य विप्रस्य
कामादिदुष्टा संसृतिः संसारो नष्टः । विशेषेण शिष्टानां य इष्टः भगवान् तस्य
यः प्रेष्ठोऽभवत् । अस्य विप्रस्य तु कुतः कुष्ठवार्ता ॥ अनुष्टुप् ॥ ४४ ॥

नामधारक ते पूर्वः सायंदेवाभिधानकः ॥

वर्षादितोऽप्यजं भेजे तस्मै त्वाष्ट्रकथां जगौ ॥ ४५ ॥

अथान्यत्कथान्तरं । हे नामधारक, ते पूर्वः पूर्वजः सायंदेवनामकः वर्षादितोऽपि वृष्टिपीडितोऽपि स्वयं शीतवातादिसहिष्णुः सन् अजं भगवन्तं भेजे । भगवान् तस्मै काशीयात्राचरणरूपां त्वाष्ट्रकथां विश्वकर्म-कथां जगौ ॥ अनुष्टुप् ॥ ४५ ॥

यात्रानिरूपणमिषेण स दर्शयित्वा कार्शीं निजासनगताय नताय तेन ॥ स्तोत्रेण किल्बिषहरेण सुतुष्ट ऊचे त्वं चेह दार-सहितोऽवहितो वसेति ॥ ४६ ॥

स भगवान् काशीयात्रानिरूपणमिषेण निजासनगताय स्वासनस्थाय न तु कार्शीं प्रविष्टाय नताय नम्राय सायंदेवाय कार्शीं दर्शयित्वा तेन सायंदेवेन किल्बिषहरेण स्तोत्रेण सुतरां तुष्टः भगवानूचे उवाच । हे सायंदेव, त्वं अवहितः समाधानमनाः सन् दारसहितः भार्यासहितः इह मन्निकटे वस निवासं कुर्विति ऊचे इति संबन्धः ॥ वसन्ततिलका ॥ ४६ ॥

उदारान्स दारान्समानीय सार्भान्विदर्भात्मजासंनिभानिन्दु-भास्यम् ॥ ववन्देऽभवं देवदेवं स भावं निरीक्ष्यास्य वंशाय चाऽदात्स्वभावम् ॥ ४७ ॥

स सायंदेवः उदारान् सार्भान् सपुत्रान् विदर्भात्मजासंनिभान् रुक्मिणी-तुल्यान् दारान् पत्नीं गुरुसंनिधौ समानीय इन्दुभास्यं प्रसन्नवदनं अभवं भवनिवर्तकं देवदेवं भगवन्तं ववन्दे । स भगवान् तस्य भावं भक्तिं निरीक्ष्य अस्मै अस्य वंशाय च स्वभावं स्वभक्तिं अदात् । (पृष्ठ)पल्लभ-बृहत्फणसर्पभयान्धकारगमनेन सकरकवृष्टिसहनेनापि गुरुं सेवमानस्य धवस्यानुगामित्वादुदाराः ॥ भुजङ्गप्रयातम् ॥ ४७ ॥

तस्मै कौण्डिन्यगोत्राय कौण्डिन्यर्षिकृतं व्रतम् ॥

उक्त्वाकारयदानन्तं पाण्डवेन हरिर्यथा ॥ ४८ ॥

कौण्डिण्यगोत्राय तस्मै सायंदेवाय कौण्डिण्यर्षिकृतं अनन्तव्रतं उक्त्वा
अकारयत् कारयामास । पाण्डवेन हरिर्यथा तथा ॥ अनुष्टुप् ॥ ४८ ॥

कथां परां शृणु रुचिरां सुभाविकः कुविन्दकः प्रभुभजकः स
तन्तुकः ॥ तमाह्वयच्छ्रयगगमनाय बन्धुता स तां जगावग इह
मेऽर्च्यदेवता ॥ ४९ ॥

हे नामधारक, परां रुचिरां कथां शृणु । सुभाविकः नितरां गुरु-
भक्तिमान् कुविन्दकः तन्तुवायजातीयः सः प्रसिद्धः तन्तुकः प्रभुभजकः
भगवत्सेवकः आस । त तंतुकं तस्य बन्धुता बन्धूनां समूहः श्रयगग-
मनाय श्रीशैलं गन्तुं आह्वयत् । स तन्तुकः तां बन्धुतां जगौ । इह
मेऽर्च्यदेवता भगवानेव श्रयगः श्रीशैलः अस्ति ॥ रुचिरावृत्तम् ॥ ४९ ॥

मत्वाऽङ्गं तं सा तु जगामाऽगमथोचे मध्याह्ने तं संगममाप्तं
स तु नो चेत् ॥ दृष्टोऽगोऽन्वेहीत्यनयत्तं स च दृष्ट्वा नृत्यत्रेजे
मत्तमयूरोपम इष्ट्वा ॥ ५० ॥

सा तु बन्धुता तं तथा भाषमाणं तन्तुकं अङ्गं मत्वाऽगं श्रीशैलं जगाम ।
अथ तदनन्तरं शिवरात्रिव्रतदिने मध्याह्ने संगमं आप्तं प्राप्तं तं तन्तुकं
स तु भगवानूचे । अगः श्रीशैलस्त्वया न दृष्टश्चेत्तर्हि त्वं अन्वोहि मम
पश्चादागच्छेत्युक्त्वा आकाशगमनसिध्या क्षणात्तं श्रीशैलमनयत् । स च
तन्तुकः श्रीशैलं मलिकार्जुनं च दृष्ट्वा इष्ट्वा पूजयित्वा च हर्षेण नृत्यन्
मत्तमयूरोपमः रेजे ॥ मत्तमयूरम् ॥ ५० ॥

कृत्वा वपनं द्रष्टुं गुरुणाऽऽदिष्टः स मलिकार्जुनं गत्वा ॥
तत्र गुरुस्त्वजनानपि दृष्ट्वैत्य पुनर्जगौ गुरुं नत्वा ॥ ५१ ॥

गुरुणा भगवता आदिष्टः आज्ञप्तः स तन्तुकः वपनं स्नानं च कृत्वा
मलिकार्जुनं द्रष्टुं गत्वा तत्र देवस्थाने गुरुन् । पूजायां बहुवचनम् । देवा-
लये च स्वजनानपि दृष्ट्वा पुनर्गुरुं एत्यागत्य नत्वा यद्दृष्टं तज्जगौ ॥
आर्या ॥ ५१ ॥

अवेक्ष्याप्यन्तिकस्थं त्वामुपेक्ष्यापि कुतो जनः ॥

दूरमेतीति संपृष्टो दूरदृष्टिरुवाच तम् ॥ ५२ ॥

अन्तिकस्थं निकटस्थं त्वां भगवन्तं अवेक्ष्यापि पुनश्चोपेक्ष्यापि जनः
कुतो हेतोः दूरं एत्यागच्छतीति पृष्ठः दूरदृष्टिः भगवान् तं तन्तुकं उवाच ॥
अनुष्टुप् ॥ ५२ ॥

कारुण्यात्स्वेच्छया मे जननमिह कृतं कर्म दिव्यं च तज्ज्ञा
गौण्या भक्त्या पवित्राः स्मृतिकथनमुखैश्चार्चनैर्नापराधैः ॥
पादोऽदाद्यैर्मदात्मा विदित इह तु यैर्भक्तिमाप्ताः परां ये
संमानाद्यङ्कितास्तत्कृतवसतिषु मे नित्यवासो विभोश्च ॥ ५३ ॥

(कारुण्यादिति । न व्याख्यातमिदं पद्यम् ॥ स्रग्धरा) ॥ ५३ ॥

इत्युक्त्वा कथयित्वाऽस्मै विमर्षणकथां पुनः ॥

सुमर्षणो धारयित्वा पादुके मठमानयत् ॥ ५४ ॥

सुमर्षणः नित्यशान्तो भगवान् इत्युक्त्वा अस्मै तन्तुकाय विमर्षणराज्ञः
कथां कथयित्वा पुनः पादुके धारयित्वा तं मठं आनयत् ॥ अनुष्टुप् ॥ ५४ ॥

जनाय पृच्छते क्षौरहेतुं तन्तुक आह सत् ॥

असन्मेने स पक्षान्ते सदासाऽऽप्तात्तु तैर्थिकात् ॥ ५५ ॥

क्षौरहेतुं पृच्छते जनाय तन्तुकः तन् सत्यं आह । तच्छ्रुत्वाऽपि स

(१ मे मया इह लोके कारुण्यात् लोककरुणया स्वेच्छया जननं कृतं
अवतारो धृतोऽस्ति । दिव्यं वर्णाचारविहितं कर्म च कृतम् । अत्र ये तज्ज्ञाः
मदवतारकर्माचरणादिज्ञाः स्मृतिकथनमुखैः शास्त्रानुसारिभिः नापराधैः
शुद्धैः अर्चनैः तथा पादोदाद्यैः चरणतीर्थसेवनैः गौण्या भक्त्यापि पवित्राः,
यैश्च मदात्मा विदितः मत्स्वरूपं ज्ञातं, ये परां भक्तिं आप्ताः मत्संमानाद्य-
ङ्किताश्च तेषां कृतिषु वसतिषु च विभोः मे नित्यं वासः वसतिरस्ति ।
' मद्भक्ता यत्र गायन्ति तत्र तिष्ठामि नारद ' इत्युक्तिमूलकमेवेदम् ॥ ५३ ॥)

जनः असत् असत्यं मेने । ततः पक्षान्ते आप्तात् श्रीशैलात्सकाशादाग-
तात् तैर्थिकात् जनात् सन् सत्यं आस ॥ अनुष्टुप् ॥ ५५ ॥

दूरीकृत्यान्तरं साक्षादूरीकृत्याङ्ग तन्तुकः ॥

परां भक्तिं ययौ साक्षात्परां भागवतीं गतिम् ॥ ५६ ॥

अङ्ग हे नामधारक, तन्तुकः अन्तरं अविद्यामायोपाधिगतभेदं दूरी-
कृत्य निवार्य साक्षात्परां भक्तिं ऊरीकृत्याङ्गीकृत्य परां काष्ठां भागवतीं
गतिं मोक्षं ययौ ॥ अनुष्टुप् ॥ ५६ ॥

नन्दिशर्माऽभजद्देवीं कुष्ठान्ताय तया यतिम् ॥

गन्धर्वस्थं चरेत्युक्तः स्वप्ने बुद्धोऽवदत्स ताम् ॥ ५७ ॥

कुष्ठी नन्दिशर्मा कुष्ठान्ताय कुष्ठनाशाय देवीं चन्दलापरमेश्वरीं अभ-
जत् । तया देव्याऽपि गन्धर्वस्थं यतिं चर गच्छेति स्वप्ने स्वप्नावस्थायां
उक्तः सः बुद्धः गतनिद्रः सन् तां देवीमवदत् । देव्या सह साक्षाद्भाष-
णाभावेऽपि देवीप्रतिमासंनिधौ वक्ष्यमाणमवदत् ॥ अनुष्टुप् ॥ ५७ ॥

वृषाकपाय्योर्नो भेदो वृषाकप्योर्मनागपि ॥

संमतो देवदैवज्ञे विमतोऽमर्त्यमर्त्ययोः ॥ ५८ ॥

वृषाकपाय्योगौरीलक्ष्म्योर्भेदो न संमतः एकरूपत्वात् । तथा वर्षति
कामान् कम्पयति दोषानिति वृषाकपिः शिवो विष्णुश्च तयोर्भेदो न
संमतः । हे देवदैवज्ञे, अमर्त्यमर्त्ययोः सुरनरयोर्भेदः विमतो न किंतु
मत एव परस्परं विरुद्धत्वात् । 'विष्णुरुद्रान्तरं ब्रूयाच्छ्रीगौर्योरन्तरं तथा ।
तद्भ्रान्तिकस्य मूर्खस्य वाक्यं शास्त्रविगर्हितम्' इति स्कान्दोक्तेः ॥
अनुष्टुप् ॥ ५८ ॥

नरं चरेति कथितुं देवि लज्जाऽपि ते न किम् ॥

तेन किं मम चात्रैव कुर्वे प्रायोपवेशनम् ॥ ५९ ॥

त्वं नरं चर गच्छेति कथितुं हे देवि, ते लज्जाऽपि न किम् । तेन

मनुष्येण मम किं प्रयोजनम् । अतोऽत्रैव प्रायोपवेशनं संन्यासवत्य(न)शने
पुमान्प्रायः ' इत्युक्तलक्षणं कुर्वे ॥ अनुष्टुप् ॥ ५९ ॥

ततोऽसौ हापितो यातो यतिं तेनोदितोऽपि ते ॥

कृत्यं मर्त्येन किमिति स तदा वेद तं परम् ॥ ६० ॥

ततः देव्या स्वभक्तद्वारा हापितोऽसौ विप्रः यतिं भगवन्तं यातः गतः
तेन भगवताऽपि मर्त्येन मया ते तव किं कृत्यमितीत्यं उदितः स नन्दि-
शर्मा तदा तं भगवन्तं परं परमेश्वरं बुद्धिसाक्षिणं वेद ॥ अनुष्टुप् ॥ ६० ॥

संगमे स्नापयित्वा स आनीतो गुरुणान्तिकम् ॥

एकं प्रतीकं कुष्ठाक्तं दृष्ट्वाऽभाणीत्स तं हितम् ॥ ६१ ॥

ततो गुरुणा संगमे स्नापयित्वाऽन्तिकं आनीतः स नन्दिशर्मा एकं
प्रतीकमङ्गं कुष्ठाक्तं दृष्ट्वा हितं हितकरं तं भगवन्तमभाणीत् ॥ अनुष्टुप् ॥
॥ ६१ ॥

कुष्ठं शिष्टमिदं कुतो वद हरे मत्संशयाच्चेत्सुधा पीताऽ-
प्यम्बुधिया मृतिं नयति किं स्पृष्टोऽनलोऽज्ञानतः ॥ किंवाऽल्पं
दहतीत्यजोऽवददमुं जन्मान्धबुद्ध्या यथा भात्यर्कोऽपि तमो-
मयो मयि तथा त्वत्कल्पनेयं वृथा ॥ ६२ ॥

भो हरे, इदं कुष्ठं कुतः कारणान् शिष्टं अवशिष्टं तद्वद । अयं मनुष्यो
वान्यो वेति मत्संशयान् अवशिष्टमिति वदसि चेत्तर्हि अम्बुधियाऽपि
पीता सुधाऽमृतं पानकर्तारं मृतिं मरणं नयति किं । वाऽथवा अज्ञानतः
स्पृष्टोऽप्यनलोऽग्निः अल्पं दहति किं । इति तद्वचनं श्रुत्वाऽजो भगवानमुं
नन्दिशर्माणं अवदन् । यथा जन्मान्धबुद्ध्याऽर्कः तमोमयो भाति तथा
मयि विषये वृथा इयं त्वत्कल्पना । तव दोषोऽयमेवेत्यर्थः ॥ शार्दूल-
विक्रीडितम् ॥ ६२ ॥

विप्राऽथाऽपि स्तुहि परधिया मां तथा तेऽस्तु शुद्धिस्तद्धि
श्रुत्वाऽवददयमहो विद्धि मां हीनबुद्धिम् ॥ मौने जाने न च
लिपिमपीत्यत्रिजो भस्म दिव्यं तज्जिह्वाग्रेऽक्षिपदथ कविः
सोऽपि भूत्वेशमस्तौत् ॥ ६३ ॥

हे विप्र, अथापि अयं पर इति धिया मां स्तुहि तथा स्तुत्या ते शुद्धि-
रस्तु । तद्धि वचः श्रुत्वाऽयं विप्रः अवदत् । अहो मौने, मां हीनबुद्धिं
विद्धि जानीहि लिपिमपि चाहं न जाने । इतीत्थं श्रुत्वाऽत्रिजः भगवान्
दिव्यं मन्त्रितं भस्म तस्य जिह्वाग्रेऽक्षिपत् । अथ भस्मक्षेपानन्तरं सोऽपि
विप्रः कविर्भूत्वा ईशं भगवन्तं अस्तौत् ॥ मन्दाक्रान्ता ॥ ६३ ॥

ब्रह्मन् तत्त्वमसि त्वमादिपुरुषः सन्निर्विशेषोऽकलः काला-
दीन्निजशक्तितः सृजति यः सोऽचिन्त्यशक्तिः स्वराद् ॥
पञ्चाग्निक्रमतोऽशकान्कृतफलप्राप्त्यै मुहुर्भ्रामयन्गर्भावास-
जनुर्दशादिभिरहंत्वेनापि नो लिप्यते ॥ ६४ ॥

भो ब्रह्मन्, त्वं तत्त्वं परं ब्रह्माऽसि । त्वं निर्विशेषः अतएवाकलः षोड-
शकलारहितः । ‘अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रः’ इत्यादिश्रुतेः । आदिपुरुषः
सन् निजशक्तितः स्वमायासमावेशात् कालादीन् सृजति । य ईदृशः
स्रष्टा स त्वं अचिन्त्या सत्त्वासत्त्वाभ्यामनिर्वचनीया शक्तिर्यस्य सः
स्वराद् स्वतःसिद्धज्ञानवान् अंशा इवांऽशाः अंशा एवांशकाः जीवास्तान्
तत्कृतकर्मफलप्राप्त्यै शुपर्जन्यौषधिपुरुषयोषारूपपञ्चाग्निक्रमतः । गर्भा-
वासश्च जनुर्दशादयः जन्माद्यवस्थाश्च (नाभिः) भ्रामयन्नपि अहंत्वेनाहं
कर्तेत्यभिमानत्वेन नो लिप्यसे । ‘भ्रामयन्सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि मायया’
इत्यादिस्मृतेः ॥ शार्दूलविक्रीडितम् ॥ ६४ ॥

निवर्तते ज्ञानमृते त्वनादिभ्रमो न न त्वद्भजनं विना तत् ॥
अतस्त्वयि प्रीतिरनारताऽस्तु यथाबुधानां विषयेषु नाथ ॥ ६५ ॥

अयं अनादिभ्रमः ज्ञानमृते ज्ञानं विना न निवर्तते । तर्हि भ्रमनिवृ-
त्तये ज्ञानमेवालमित्यत आह । त्वद्भजनं विना तत् ज्ञानं न भवेत् ।
अतः हे नाथ, अनुधानां यथा विषयेष्वनारता संतता प्रीतिरस्ति तथा
त्वयि अनारता प्रीतिरस्तु ॥ उपजातिः ॥ ६५ ॥

एकस्त्वं षड्रिपून् जेतुं भगवन्न क्षमोऽसि चेत् ॥

जह्येकं काममेवाथो शिष्टा यास्यन्ति पञ्चताम् ॥ ६६ ॥

ननु कामादिव्याकुलचित्तानां कुतो मय्यनारता प्रीतिरिति चेत्तान्
धातयित्वा प्रीतिं देहि यद्यपि षड्रिपुहनने प्रयास इत्यत आह - हे भग-
वन्, एकस्त्वं षड्रिपून् जेतुं न क्षमोऽसि चेत्तर्हि एकं काममेव जहि ।
अथो कामधातानन्तरं शिष्टाः क्रोधादयः पञ्च पञ्चतां पञ्चसंख्याकतां
यास्यन्ति । पञ्चतेति मरणं । कामनाशे अर्थाच्छिष्टानां नाश इति भावः ।
सर्वेषां काममूलकत्वात् ॥ अनुष्टुप् ॥ ६६ ॥

तौतातितातीत तात तततन्तुततीत ते ॥

तत्ता तूता तता तेऽन्तातीतताऽतितता ततः ॥ ६७ ॥

तौतातितेत्यस्यान्वयः । हे तौतातितातीत । हे तात । हे तततन्तुततीत ते
तता । तत्ता तु । ऊतास्ति । (यत एवं) ततः अतितता । ते अन्तातीतता ।
अस्ति ॥ पाठान्तरपक्षे । हे तौतातितातीत । हे तात हे तततन्तुततीत ।
तता ते । तत्ता । ऊतास्ति । हे ततः अतीत । अतितता । हे ते अन्ताती-
तता चास्ति । इति ॥ (व्याख्या) ॥ तौतातितं बुद्धवान्तरभेदः क्षपणकसौ-
गतादिमतं अतीतः अतिक्रान्तः तत्संबुद्धौ । कुत इत्यत आह - हे तात
तनोति तेजोबन्नादिलक्षणप्रकृत्यादिद्वारा विस्तारयतीति तथा जगद्विस्ता-
रकः तत्संबुद्धौ । एतेनासत्पूर्वकत्वं जगतः प्रत्याख्यातम् । 'तद्वैक आहु-
रसदेवेदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयं तस्मादसतः सज्जायेत । कुतस्तु खलु
सोम्येवस्यादिति होवाच । कथमसतः सज्जायेत सत्त्वेव सोम्येदमग्र
आसीदेकमेवाद्वितीयम्' इत्यादिन्यायोपबृंहितश्रुतेः । किं तातशब्देन जग-

तस्यैष्टा ब्रह्मोच्यते, नेत्याह । हे तततन्तुततीत । तताः विस्तृताश्च ते तन्तवः प्रकृतिविकृतिलक्षणाः भूतभौतिकरूपाश्च तेषां ततयः पङ्क्तयः ताः अतीतः ततोऽप्यधिकः तत्संबुद्धौ । तत्राकाशवायुतेजोजलभूमयोऽपञ्चीकृतानि तन्मात्राख्यानि सूक्ष्मभूतानि, तेषां पृथक् सात्त्विकांशेभ्यः श्रोत्रादीन्द्रियाणि, संहतेभ्योऽन्तःकरणं, पुनस्तेषां पृथग्गोत्रेभ्यो वागादिकर्मेन्द्रियाणि, संहतेभ्यः पञ्चवृत्त्यात्मकः प्राणश्चाभवत् । एतत्सर्वं भौतिकं । सूक्ष्मभूतान्येव पञ्चीकृतानि स्थूलानीत्युच्यन्ते । पञ्चीकरणं चेत्थम् । ‘द्विधा विधाय चैकैकं चतुर्धा प्रथमं पुनः ॥ स्वस्वेतरद्वितीयांशैर्योजनात्पञ्च पञ्च ते ॥ तैरण्डस्तत्र भुवनभोग्यभोगाश्रयोद्भवः’ इति । एतत्सर्वं स्थूलं भौतिकम् । प्रकृतिविकृतयस्तु ‘मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त । (प्रकृतयश्च विकृतयश्च भवन्ति) । षोडशकस्तु विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः ’ इति । तर्हि तातशब्देन प्रधानमुच्यते किं । तस्याप्यविकृतस्य स्वविकारातीतत्वं सांख्योक्तम् । नेत्याह—हे भगवन्, ते तव तता सर्वत्र व्याप्ता तत्ता । तच्छब्देन ब्रह्मोच्यते ‘ॐ तत्सदिति निर्देशो ब्रह्मणः’ इति स्मृतेः । तस्य ब्रह्मणो भावस्तत्ता ब्रह्मता । न तु प्रकृतिव्यपारतन्त्र्येण जडता तत्ता । तू (तु उतेति पदविच्छेदः) इति पाठे तत इति सार्वविभक्तिकस्तसिः । ‘इतराभ्योऽपि दृश्यन्त’ इति पाणिनीयात् । ततः स्वकार्यसहितं प्रधानं अतीतेति संबुद्धिः ततोऽप्यधिकेत्यर्थः । ‘विकारावर्ति च तथाहि स्थितिमाह’ इति न्यायात् । (अयं न्याय उत्तरमीमांसायाम्) ‘पादोऽस्य विश्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि’ इति श्रुतेः । ‘विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत्’ इति स्मरणाच्च । तर्हि ब्रह्मणः सांशता ततः परिच्छिन्नतापि प्राप्तेत्यत आह । हे भगवन्, ते तत्ता तु । तुशब्दः प्रधानादिव्यावर्तकः । उता प्रधानादिष्वनुस्यूता । यतः सर्वत्रोता ततस्तस्मात्कारणात् अतितता अतिशयेन तता व्याप्ता । ते तवान्ताऽतीतताऽस्ति । अन्तः परिच्छेदः देशकालवस्तुकृतः समतीतस्तस्य भावस्तत्ता । तवानन्त्यात्त्रिविधपरिच्छेदराहित्यं निर्बाध-

मस्ति । 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म'इति श्रुतेः । 'न व्यापित्वाद्देशतोऽन्तो नित्यत्वान्नापि कालतः । न वस्तुतोऽपि सार्वान्स्यादानन्त्यं ब्रह्मणि त्रिधा' इत्याभियुक्तोक्तेः । (अभियुक्तो विद्यारण्यः) । पादोऽस्येति श्रुतितात्पर्यं तु—'निरंशोऽप्यंशमारोप्य कृत्स्नंऽंशे वेति पृच्छतः । तद्भाषयोत्तरं ब्रूते श्रुतिः श्रोतृहितैषिणी' इति ॥ एकाक्षरी ॥ ६७ ॥

सरसासारसंसार सुरासारारिसारर ॥

सूरिसूरेऽसुरारे रैरसारं रसोऽसि सः ॥ ६८ ॥

स्तवेन प्रोत्साहितो नन्दिशर्मा गुरुं स्तौति—सरसेति ॥ विक्षेपावरण-
रहितत्वाद्विशुद्धसत्त्वोपाधित्वात् रसो नित्यो निरतिशयो निरुपाधिक
आनन्दः तेन सहितः सरसः तत्संबुद्धौ हे परमानन्द । ननु संसारोऽपि
ससार इत्यत आह— हे असारसंसार असारः निःसारः संसारो यस्मा-
त्तत्संबुद्धौ । संसारे उपजीव्यभूतः सारः आनन्दो य आभाति सा
आनन्दभूतस्य तव मात्रैव । 'तस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुप-
जीवन्ति'इति श्रुतेः । पुनः कथंभूत हे सुराऽसारारिसारर । सारं बलं
अस्ति एषां ते साराः । अर्शआदित्वान्मत्वर्थीयोच्प्रत्ययः । न विद्यन्ते
साराः बलवन्तो ये ते असाराः अबलाः ते च ते अरयश्चासारायः
सुराणां सेन्द्रियान्तःकरणानां असारारयः रागादयः तेषां सारं बलं रात्या-
दत्त इति तथोक्तस्तत्संबुद्धौ । त्वं स्वभक्तानामिन्द्रियादिदुर्वृत्तिबलहारकोऽ-
सीति भावः । न केवलमियदेव किं तु अज्ञानां संशयभावनादिनाशको
बोधकः पण्डितोऽसीत्याह । हे सूरिसूरे हे पण्डितपण्डित । तथा चा
सुराणां दम्भदर्पादीनां आरिः घातकः तत्संबुद्धौ असुरारे । तथा च
रैरसारे । राः धनं ऐहिकामुष्मिकधनं तस्य रसो रागः तस्यारिर्घातकः
तत्संबुद्धौ । त्वं सर्वथा मोक्षानर्थनिवारक इति भावः ॥ अतएव 'रसो वै
सः । रसं ह्येवम्यं लब्धाऽऽनन्दी भवति' इति श्रुत्युक्तेः । यः स रसस्त्व-
मेवासि । त्वं प्रत्यक्षं ब्रह्मासीति भावः ॥ ननु पूर्वं सरसत्वेनोक्त एवाधुना

रसत्वेनोक्तमिति पूर्वापरविरोध इति चेन्न । उपाधिविवक्षया सरसत्वं उपाध्यपगमे रसाभिन्नत्वमेव । 'आनन्दो ब्रह्म' इति श्रुतेः 'आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्' इत्यत्र तु राहोः शिर इतिवदौपचारिकोऽभेदोऽवगन्तव्यः ॥ व्यक्षरो ॥ ६८ ॥

एवं संस्तुवतोऽस्य कुष्ठमभवन्नष्टं विशिष्टेष्टसंतुष्ट्या तं च सदारमात्मनिकटे तुष्टे ररक्षेष्टकृत् ॥ तस्याभूत्प्रथिता क्षितौ सुकविता कश्चित्समाकर्ण्य तां मेने नृस्तुतिमण्डिताऽपि कविता गर्ह्याप्युदारेत्यवित् ॥ ६९ ॥

एवं सम्यक् स्तुवतः अस्य विप्रस्य कुष्ठं विशिष्टेष्टस्य भगवतः संतुष्ट्या संतोषेण नष्टमभूत् । इष्टकृद्भगवान् तुष्टेस्तोषान् सदारं तं आत्मनिकटे ररक्षाऽरक्षन् । क्षितौ तस्य सुकविता प्रथिताभूत् । कश्चिन्नरकेऽर्याख्य-कविः तां कवितां समाकर्ण्य श्रुत्वा उदारा कवितापि नृस्तुतिमण्डिताऽत-एव गर्ह्येति मेने । यतः अवित् भगवत्तत्त्वानभिज्ञः ॥ शार्दूलविक्री-डितम् ॥ ६९ ॥

स नित्यवन्मानसपूजने नवस्वसत्कवित्वं गिरिशेऽर्पयन्निव ॥ ददर्श लिङ्गे यतिनं नृकेसरी ततः स तच्छिष्यपदं गतो व्यरिः ॥ ७० ॥

स नृकेसरी नित्यवन् गिरिशे कल्येश्वराय मानसपूजने नवं च तत्स्व-कृतसत्कवित्वं च तत् अर्पयन्निव लिङ्गे उपविष्टं यतिनं भगवन्तं ददर्श । ततः दर्शनानन्तरं व्यरिः विगता अभिमानाद्यरयो यस्य स नृकेसरी तस्य भगवतः शिष्यपदं गतः ॥ वंशस्थम् ॥ ७० ॥

एवं विचित्रचरितो विचित्रगुणमण्डितः ॥

ततान भगवान्भव्यं नव्यं सेव्यं यशो भुवि ॥ ७१ ॥

एवं विचित्राणि यस्य चरित्राणि सः विचित्रगुणैर्मण्डितः भूषितः

भगवान् भव्यं क्षेमकरम् नव्यं अपूर्वं सेव्यं भजनीयं यशः भुवि ततान्
विस्तारयामास ॥ अनुष्टुप् ॥ ७१ ॥

सप्तर्षय इव सप्त प्रियभक्ता आप्तभक्तयः प्राप्ताः ॥

आप्तं नेतुं स्वगृहान्दीपावल्युत्सवे तमनुरक्ताः ॥ ७२ ॥

सप्तर्षय इव आप्तभक्तयः भगवति लब्धभक्तयः सप्तसंख्याकाः प्रिय-
भक्ताः तं भगवन्तं अनुरक्ताः सन्तः दीपावल्युत्सवे स्वगृहान्प्रति आप्तं
भगवन्तं नेतुं प्राप्ताः ॥ आर्या ॥ ७२ ॥

मद्गृहं चर मद्गृहं चर मद्गृहं चर मद्गृहं मद्गृहं चर मद्गृहं चर
मद्गृहं त्विति तद्ग्रहम् ॥ सोऽवधार्य च तान्निवार्य विचार्य
कार्यमथार्यवानष्टमूर्तिरुताष्टभक्तहृदिष्टकृत्परिपृष्टवान् ॥ ७३ ॥

मद्गृहं चर गच्छेति तद्ग्रहं तेषां सप्तानां आप्तं अवधार्य श्रुत्वा
अथ कलहं कुर्वतः तान्निवार्य भक्तमनोरथपूरणलक्षणं कार्यं विचार्य आर्याः
साधवोऽनुप्राह्यत्वेन विद्यन्ते यस्य स आर्यवान् अष्टभक्तानां हृदां अन्तः-
करणानां इष्टं करोतीति तथाभूतः सः भगवान् अष्टौ मूर्तयो देहा यस्य
सोऽष्टमूर्तिः सन् परिपृष्टवान् पप्रच्छ ॥ धृतिः ॥ ७३ ॥

सप्त यूयं त्वहं केवलस्त्वेकलः सप्तगेहेषु चैकक्षणेऽतोऽनलः ॥
एष चैकत्र चैकैकगेहं हि वाऽऽनीयतामन्यथा स्याद्व्यथा सा
वृथा ॥ ७४ ॥

यूयं तु सप्त अहं तु केवल एकलः अतो हेतोः सप्तगेहेषु एकक्षणे
एककाले एकोत्सवे वा अलं न भवतीत्यनलः अपर्याप्तः अतः एष सप्त-
भिर्मिलित्वा एकत्र स्थाने नीयतां । वाऽथवाऽनुक्रमेणैकैकगेहं हि भवद्भि-
नीयतां । अन्यथा मे व्यथा पीडा स्यात् सा वृथव(भुजंगप्रयातम्) ॥ ७४ ॥

अथापि तेषां निरवद्यमाग्रहं महर्विदित्वा रह आह चैककम् ॥
न वाच्यमन्यत्र चरैष्य आलयं तवेत्यगुस्तेऽपि विभुस्त-
दालयान् ॥ ७५ ॥

अथापि तेषां निरवद्यं वक्तुं योग्यो वद्यः न वद्यो अवद्यः अवद्यो निन्द्यो न भवतीत्यनवद्यः तं आग्रहं निर्वन्धं महः ज्योतिः तत्स्वरूपो भगवान् विदित्वा एकैकं रह आहूय आह । त्वयाऽन्यत्र न वाच्यं त्वं चर स्वालयं गच्छतवालयं एष्ये इति एकैकमाह । तच्छ्रुत्वा ते अगुः जग्मुः । विभुर्भगवानपि तदालयान् जगाम ॥ वंशस्थम् ॥ ७५ ॥

सप्तात्माऽसौ सप्तगेहानि गत्वा स्थित्वाऽप्यस्मिन्नेवमेकोऽपि भूत्वा ॥ अष्टात्मैवं ते विदुः प्राप्तकामाः कार्तिक्यां तं तुष्टुवुर्नष्ट-
कामाः ॥ ७६ ॥

सप्तात्मा सप्तरूपधरः असौ भगवान् अस्मिन् गन्धर्वनगरे स्थित्वाऽपि सप्तगेहानि गत्वा एवमेकोऽपि अष्टात्मा भूत्वा भिक्षां जग्राहेति शेषः । प्राप्तकामास्ते भक्ताः एवंभूतं तं भगवन्तं कार्तिक्यां पूर्णिमायां मिलिताः सन्तः ते विदुः । ततस्ते नष्टकामाः सन्तः तं भगवन्तं तुष्टुवुः ॥ शालिनी ॥ ७६ ॥

श्रवणाध्ययनार्थप्रतिषेधात् कुर्वन् गुरोस्तु परिचर्याम् ॥

वर्यां मर्यादातो वृषलो वृषलोभ्यगाद्रतिं वर्याम् ॥ ७७ ॥

‘श्रवणाध्ययनार्थप्रतिषेधात्स्मृतेश्च’ इत्यधिकरणन्यायात् शूद्राणां वेदस्य श्रवणादिनिषेधात् मर्यादातो मर्यादया वर्यां वरेण्यां गुरोर्भगवतः नमः-
स्कारादिरूपां परिचर्यां सेवां कुर्वन् वृषलोभी धर्मलोभी वृषलः कश्चि-
च्छूद्रः वर्यां मुख्यां गतिं अगात् ॥ आर्या ॥ ७७ ॥

कण्टकाश्माद्यपाकृत्य प्रत्यहं संगमायनम् ॥

व्यधाद्विशदमाधात्क स्वात्मनोः संगमायनम् ॥ ७८ ॥

कण्टकाश्मादि प्रतिबन्धकं अपाकृत्य दूरीकृत्य प्रत्यहं संगमगमन-
मार्गं विशदं व्यधात् व्यकरोत् । न केवलं संगमायनं विशदं व्यधा-
किं तु स्वात्मनोः प्रत्यक्परात्मनोः संगमरूपं अखण्डैकरसरूपं अय-
पद्धतिं आधात् ॥ अनुष्टुप् ॥ ७८ ॥

तं चैकदा प्राह गुरुः किमिच्छसि प्रोचे स चेति त्वमनेन गच्छसि ॥ सोऽध्वा सुसेव्यो भवदीक्षयाऽभवत्क्षेत्रे फलर्द्धिस्तु तदीक्षको भव ॥ ७९ ॥

एकदा गुरुः तं च तमेव शूद्रं प्राह । रे शूद्र, त्वं किमिच्छसीति । एवं पृष्टः स च शूद्र इत्येवं वक्ष्यमाणं प्राह । हे भगवन्, त्वं अनेनाध्वना गच्छसि सोऽध्वा मार्गः भवत्सुखार्थं सुतरां सेव्य इतीच्छामि । भव-दीक्षया भवद्दृष्ट्या क्षेत्रे फलर्द्धिः धान्यसमृद्धिरभवत् । त्वं तस्याः धान्यर्द्धेः ईक्षको द्रष्टा भव । एकदा क्षेत्रं विलोकयेत्यर्थः ॥ इन्द्रवज्रा ॥ ७९ ॥

तथेति दृष्ट्वा तदजोऽप्यपक्वमुपादिशच्छेतुमथाप्यपक्वम् ॥ पत्याऽऽच्छिनद्धारित एव पत्न्या चूर्णोपमानीकृतपाद-धूल्या ॥ ८० ॥

तथेत्युक्त्वाऽजः भगवान् अपक्वमपि तत्क्षेत्रं दृष्ट्वा छेतुं उपादिश-दुपदिदेश । अथानन्तरमेष शूद्रः पत्या क्षेत्रप्रभुणा वारितः चूर्णोपमानी-कृता पादधूलिर्यस्यास्तया पत्न्या निवारितः । एतेन स्त्रियो धावनं शूद्र-स्यानुगमनं च ध्वन्यते । अपक्वमपि क्षेत्रं क्षेत्रगतसस्यं आच्छिनत् ॥ उपजातिः ॥ ८० ॥

आगच्छन् गुरुरप्यवेक्ष्य तु दितं तं प्राह किं ते कृतं नोक्तं सत्यतया मया स च वचः प्रोचे न चेदं मया ॥ मौढ्येनापि कृतं त्वया यदुदितं मेऽभीप्सितं तन्मतं श्रुत्वा तद्गदितं तथेत्यपि गुरुर्यातो मठं स्वर्चितम् ॥ ८१ ॥

गुरुरपि तु संगमादागच्छन् दितं कृतं क्षेत्रं अवेक्ष्य तं शूद्रं प्राह । रे शूद्र, ते त्वया किं कृतम् छिन्धीति मया सत्यतया नोक्तम् । तच्छ्रुत्वा स च शूद्रः वचः प्रोचे । मया मौढ्येनेदं न च कृतम् । अपिशब्दान्नापि प्रमादादिना कृतम् । यत्त्वया उदितं तन्मेऽभीप्सितं

मतं मान्यं च । एवं तद्वदितं श्रुत्वा गुरुर्भगवान् तथास्त्वित्युक्त्वापि
शिष्यैः स्वर्चितं मठं प्रति यातः ॥ शार्दूलविक्रीडितम् ॥ ८१ ॥

मूलं यातेंऽशुमालौ जलमुगलमपो मुक्तवान् तेन तत्र क्षेत्रे
छिन्नेऽप्यनेके वरगुरुकृपया त्वङ्कुराः प्रादुरासन् ॥ शूद्री दृष्ट्वा-
ऽनुतप्ता तमु शरणमिता सोऽमुयाऽभ्यर्च्य देवं धान्यं लेभेऽमितं
द्रागुरुपदमपि यद्गोत्रमद्यापि धन्यम् ॥ ८२ ॥

अंशुमालौ सूर्ये मूलं नक्षत्रं याते सति जलमुक् मेघः अपः जला-
न्यलं मुक्तवान् । तेन कारणेन छिन्नेऽपि क्षेत्रे वरगुरुकृपया तु अनेकैऽ-
कुराः प्रादुरासन् । तां दृष्ट्वा सा शूद्री शूद्रभार्या अनुतप्ता सती तमु तमेव
पतिं शरणं इता गता । स शूद्रः अमुया भार्यया सहागत्य देवं भगवन्तं
अभ्यर्च्य संपूज्य अमितं अपरिमितं धान्यं लेभे । पुनश्च द्राक् शीघ्रमेव
गुरुपदं मोक्षमपि लेभे । अद्यापि गुरुप्रसादाद्यद्गोत्रं कुलं धन्यं अस्ति ॥
स्नग्धरा ॥ ८२ ॥

काश्यादिक्षेत्रमुल्लंघ्य तस्थावत्राजितः कुतः ॥

इति पृष्ठः स तेनाऽसौ क्षेत्रमाहात्म्यमादिशत् ॥ ८३ ॥

अजितो भगवान् काश्यादिक्षेत्रं उल्लंघ्य अत्र गन्धर्वपुरे कुतः स्थित
इति तेन नामधारकेण पृष्ठः सोऽसौ सिद्धः क्षेत्रमाहात्म्यं आदिशत्
आदिदेश कथयामास ॥ अनुष्टुप् ॥ ८३ ॥

जालन्धरासुरहतामृतजीवनार्थं शर्वार्पितामृतघटश्च्युत इन्द्र-
हस्तात् ॥ जाता ततोऽप्यमरजेति जगत्प्रतीता कालान्तभीति-
दुरितान्तकरी परीता ॥ ८४ ॥

जालन्धरासुरेण हता मृतं मृतिः नपुंसके भावे क्तः । न विद्यते
मृतं येषां तेऽमृता देवास्तेषां जीवनार्थं शर्वेण शंकरेणार्पितोमृतघटः
इन्द्रहस्तात् च्युतः ततोऽपि कालान्तभीतिः कालमृत्युभीतिश्च दुरितान्तश्च

करोतीति तथा परीता परितः गता जगत्परीता लोकप्रसिद्धा अमरजेति नदी जाता ॥ वसन्ततिलका ॥ ८४ ॥

गङ्गायाऽर्कतनया यथा तथा भीमयाऽप्यमरजाऽत्र संगता ॥
अष्टतीर्थयुतसंगमोऽघहृत्स्यात्प्रयाग इव सर्वकर्महृत् ॥ ८५ ॥

यथा गङ्गायाऽर्कतनया यमुना संगता तथा भीमयाऽमरजाप्यत्र संगता ।
अयं अष्टतीर्थयुतसंगमः अघहृन् पापहारी सर्वकर्महृच्च प्रयाग इव
स्यात् ॥ रथोद्धता ॥ ८५ ॥

इच्छासंतोषतीर्थे अभिमतफलदे विश्वनाथोऽयमग्रे जीव-
न्मुक्तोऽत्र शैवो जड इव विचरन् दर्शयामास काशीम् ॥ कल्पद्रव-
श्चत्थमूले कलुषहृदिह सा नष्टकुष्ठा स्वसाऽभूद्रत्नाख्या कोटितीर्थं
हरपदिह गया द्वारती चक्रतीर्थम् ॥ ८६ ॥

ततः परं इच्छातीर्थं ततः परं संतोषतीर्थं च ते द्वे अभिमतफलदे
स्तः । ततोऽग्रेऽयं विश्वनाथः तस्य कथेयं स्मर्यते । अत्र जीवन्मुक्तः
कश्चिच्छैवः जड इव विचरन् कल्पद्रोरश्चत्थस्य मूले बन्धुभ्यः काशीं दर्शया-
मास । ततोऽग्रतः कलुषहृत्पापविनाशतीर्थं । इह तीर्थे या पूर्वोक्ता रत्ना
नाम स्वसा सा नष्टकुष्ठाऽभूत् । ततोऽग्रतः कोटितीर्थं ततोऽग्रतः हरपन्
रुद्रपादतीर्थं । इह तीर्थे गया ज्ञेया । ततोऽग्रतः चक्रतीर्थं सा द्वारिका ।
एवं अष्टतीर्थानि ज्ञेयानि ॥ स्रग्धरा ॥ ८६ ॥

एवमादीनि तीर्थानि पावनानि प्रकाशयन् ॥

तस्थाविहैव भगवान्मलेच्छमुद्धृत्य योगवान् ॥ ८७ ॥

स्फुटार्थः श्लोकः ॥ अनुष्टुप् ॥ ८७ ॥

भगवन् हीनसंभूतः को म्लेच्छः कथमुद्धृतः ॥

एवं द्विजेन संपृष्टस्तुष्टः स उपदिष्टवान् ॥ ८८ ॥

द्विजेन नामधारकेण पृष्टः स सिद्धः । शेषं सुगमम् ॥ अनुष्टुप् ॥ ८८ ॥

कृष्णातीरे कुरुपुरे सेवको रजकोऽभवत् ॥

श्रीपदो विपदो हर्तुवरं तस्मै स दत्तवान् ॥ ८९ ॥

कृष्णातीरे कुरुपुरे विपद आपत्तेर्हर्तुः श्रीपदः श्रीपादश्रीवल्लभस्य
रजकः सेवकः अभवत् ॥ स श्रीपादः तस्मै रजकाय सेवकाय
राज्यप्राप्तिरूपं वरं दत्तवान् ॥ ८९ ॥

भवान्तरे म्लेच्छकुलेऽभवत्स क्षमापतिः सन्मतिरात्तनीतिः ॥
प्राक्संस्कृतिप्राप्तसुरद्विजातिभक्तिर्निजज्ञातिसुशिक्षितोऽपि ९०

भवान्तरे जन्मान्तरे म्लेच्छकुले सन्मतिः प्रशस्तबुद्धिः निजज्ञातिभिः
सुतरां स्वधर्मे शिक्षितोऽपि पूर्वसंस्कारेण प्राप्ता सुरद्विजातिभक्तिर्यस्य
ईदृशः स म्लेच्छः क्षमापती राजाऽभवत् ॥ उपजातिः ॥ ९० ॥

वक्त्राद्यैर्देहसाम्येऽपि कथमवयवैर्वर्णभेदो विभेदो देवत्वं
मृच्छिलादौ कथमिति स पतिर्ज्ञातिपृष्ठः स्म वक्ति ॥ धीमान्धं
वोऽदयेते गुणचरणभिदा देवसृष्टास्त्वनादिर्वेदः सत्यः स्मृतिश्च
प्रभुरिह भजतामस्ति सर्वत्र पूर्णः ॥ ९१ ॥

वक्त्राद्यैः अवयवैः सर्वेषां देहसाम्येऽपि विविधाः भेदाः यस्येदृशः
वर्णभेदः ब्राह्मणादिजातिभेदः कथामित्येकः प्रश्नः । मृच्छिलादौ जड-
पदार्थे कथं देवत्वमिति द्वितीयः प्रश्नः । इति ज्ञातिपृष्ठः स पतिः प्रभुः
वक्ति स्म । ' लट् स्मे ' इति भूतार्थे लट् । भो ज्ञातयः, अदः इदं वो
युष्माकं धीमान्धं बुद्धिमान्गमेव । यतः एते ब्राह्मणादयः चत्वारो वर्णाः
गुणचरणभिदा गुणकर्मविभागशः देवेनेश्वरेण सृष्टाः । ' चातुर्वर्ण्यं मया
सृष्टं गुणकर्मविभागशः ' इति स्मृतेः । तत्प्रतिपादको वेदस्तु अनादिर-
पौरुषेयः अतः सत्यः स्वतःप्रमाणभूतोऽप्रामाण्यशङ्काकालुष्यरहितः ।
स्मृतिश्च तथा सत्या वेदानुसारित्वादित्याद्यप्रश्नोत्तरं । अपरप्रश्नोत्तरं तु इह
भजतां सर्वत्र मृच्छिलादौ पूर्णः प्रभुरस्ति ॥ स्रग्धरा ॥ ९१ ॥

श्रुतिस्मृती निश्चित ईश्वराज्ञे राज्ञेऽ नीतिर्विहिता यथाऽज्ञा ॥
मवेदलंघ्याऽपि तथैव लोके लोकेश्वराज्ञे निहिते किञ्चाऽज्ञे ९२

‘श्रुतिस्मृती ममैवाज्ञे इत्यपीश्वरभाषितम्’ इत्युक्तवात् । श्रुतिस्मृती ईशाज्ञे निश्चिते । यथा इह लोके राज्ञा या नीतिर्विहिता सा तद्राष्ट्रवर्ति-जनानां अलंघ्या भवेत् तथैवापि अज्ञे तत्त्वज्ञानविकले विषये लोके श्रुतिस्मृतिरूपे लोकेश्वरस्य आज्ञे निहिते स्थापिते अलंघ्ये एव । किलेति संभावनायाम् ॥ उपजातिः ॥ ९२ ॥

तस्मादस्मान्मूल्यामुखमकदमदः संविश्याऽऽश्रयंतु भक्त्ये-
त्युचे स चेशः स्वयमभजदमान्भूसुरांस्तत्सुरांश्च ॥ तस्याप्येवं
सतोऽभूदनिशममुखदः स्फोटकाऽङ्के स तेन क्लिष्टोऽनिष्टेन
शिष्टक्षितसुरमवरः पृच्छति स्मास्य शान्तिम् ॥ ९३ ॥

यस्मादेवं तस्मात् अकदं दुःखदं अदः असूयामुखं असूयादिकं संवि-
हाय भवन्तोऽस्मान् ब्राह्मणादीन् भक्त्या आश्रयन्तु इति स चेशः राजा
ऊचे । स्वयमपि भूसुरान् ब्राह्मणान् तत्सुरान् तेषां सुरान् हरिहरादिदेवान्
अभजत् । एवं सतो वर्तमानस्य तस्याङ्केऽनिशं असुखदः दुःखदः
स्फोटकः अभूत् । तेन विस्फोटकेन अनिष्टेन क्लिष्टः अवरः नीचः
‘न नीचो यत्रनात्परः’ इति स्मरगान् । स राजा शिष्टक्षितिसुरं शिष्ट-
ब्राह्मणं तस्य स्फोटकस्य शान्तिं उपशमं पृच्छति स्म । ‘दुह्याच्चात्तदण्ड-
रुधिप्रच्छि’ इत्यादिनाकथितत्वाद्द्विकर्मकत्वम् ॥ स्रग्धरा ॥ ९३ ॥

जनापवादात्स च विप्रवर्यो मातोऽघहन्नामकतीर्थदेशे ॥
तस्मै रहः प्राह दशार्णराजस्त्रोपुत्रकष्टं तृषभप्रसादम् ॥ ९४ ॥

स च पृष्ठ विप्रवर्यः जनापवादाद्धीतः सन् अघहन्नामकतीर्थदेशे
पापविनाशतीर्थप्रदेशे रह एकान्ते तस्मै राज्ञे मत्सर्येण सपत्नीदत्तसर्प-
गरलतः संजातं दशार्णराजस्त्रीपुत्रकष्टं मृतपुत्रस्य पुनर्जीवनरूपं ऋषभ-
प्रसादं च प्राह ॥ उपजातिः ॥ ९४ ॥

शु.च....७

मृतस्यापि भद्रायुषो जीवनं तत्समाकर्ण्य स प्राह नाहं हि वेद्मि ॥ कुहेदृङ् महासाधुरास्ते नमस्ते समस्तेष्टकृच्छं मे दीनबन्धो ॥ ९५ ॥

तन्मृतस्यापि भद्रायुषः पुनर्जीवनं श्रुत्वा स राजा प्राह । ईदृक् महासाधुः कुह कुत्राऽऽस्ते तन्नाहं वेद्मि । भो ब्रह्मन्, ते तुभ्यं नमोऽस्तु । भो समस्तेष्टकृत् भो दीनबन्धो ब्रह्मन्, तं मे शंस कथय ॥ मुजङ्गप्रयातम् ॥ ९५ ॥

स प्राह गन्धर्वपुरेऽस्ति साधुर्लेच्छोऽभिपूज्यापि च तं स साधु ॥ क्षेत्रं ययौ षड्बलयुक् तरस्वी ददर्श देवं स गुरुं मनस्वी ॥ ९६ ॥

स साधुः विप्रः तं प्राह । गन्धर्वपुरे साधुरस्ति । तच्छ्रुत्वा चापि स लेच्छो राजा तं विप्रं साधु सम्यग्यथा तथाऽभिपूज्य षड्बलयुक्तः तरस्वी त्वरितगतिः सन् क्षेत्रं गन्धर्वपुरं ययौ । मनस्वी प्रशस्तमनाः स राजा देवं गुरुं भगवन्तं तत्र ददर्श ॥ उपजातिः ॥ ९६ ॥

दृष्ट्वा तं गुरुराह रे रजक किं हृष्टोऽसि मां नागतः कस्मादित्यवधार्य हृष्टहृदयस्तं प्राह लब्धस्मृतिः ॥ स्वामिन्मां रजर्वस्वसेवकमकप्राये भवाब्धौ प्रभो कस्मात्पातयसि प्रियं कमनयं प्रागाचरं वेद्मि नो ॥ ९७ ॥

तं लेच्छराजं दृष्ट्वा गुरुर्भगवानाह । पूर्वजन्म स्मारयन् संबोधयति रे रजक, त्वं हृष्टोऽसि किं त्वं एतावन्तं कालं कस्मान्मां नागतोऽसि तद् ब्रूहि इति अवधार्य भगवद्वाक्यं श्रुत्वा हृष्टहृदयः राजा लब्धस्मृतिः सन् तं भगवन्तं प्राह । भो स्वामिन्, प्रियं दयितं स्वसेवकं रजकं म अकप्राये दुःखप्राये भवाब्धौ कस्मात्पातयसि, कृतान्यायत्वादिति चेत् प्राक् पूर्वं कमनयं अन्यायं आचरं तं नो वेद्मि ॥ शार्दूलविक्रीडितम् ९१

सती पतिवियोगेन प्राणेश्वर यथा तथा ॥

भगवन् त्वद्वियोगेन सदा दुःखातुरोऽभवम् ॥ ९८ ॥

हे प्राणेश्वर भगवन्, सती पतिव्रता नारी पतिवियोगेन प्रोषितपति-
विरहेण यथा तथा त्वद्वियोगेन सदा दुःखातुरोऽभवम् ॥ अनुष्टुप् ॥ ९८ ॥

दिष्ट्या स्फोटकदुर्निमित्तत इदं जातं भवदर्शनं श्रीशः प्राह
कुहास्ति दर्शय स तं सन्तं निजाङ्गे स्थितम् ॥ नापश्यत्स
सुविस्मितोऽथ बहुशस्तं प्रार्थ्य निन्येऽर्थितः पूर्वं पापविना-
शतर्थमगमत्प्राङ् नागनाथार्चितः ॥ ९९ ॥

स्फोटकरूपदुर्निमित्तात् इदं भवदर्शनं जातं एतदिष्ट्या शोभनं
जातम् । श्रीशो भगवान् प्राह--स्फोटकः कुह कुहास्ति तं मे दर्शय ।
स राजा निजाङ्गे स्थितं सन्तं विद्यमानमपि तं स्फोटकं नापश्यत् । अथ
सुतरां विस्मितः स राजा तं भगवन्तं बहुशः प्रार्थ्य निन्ये । स्वराष्ट्रमिति
शेषः । अर्थितः तेन प्रार्थितो भगवानग्रतो गत्वा प्राक् पूर्वं नागनाथेन
सायंदेवपुत्रेणार्चितः पूजितो भोजितश्च राजगमनात् पूर्वं पापविनाशतीर्थं
अगमत् ॥ शार्दूलविक्रीडितम् ॥ ९९ ॥

राजा स्वैर्निन्दितोऽपि प्रभुमपि पदगः पालकस्थं द्विजेड्यं
नीत्वा वाद्यादिघोषैः पुरमतिमुदितोऽन्तःपुरे भद्रपीठे ॥ स्वास्तीर्णे
चोपवेश्य स्वविभवमखिलं दर्शयामास तस्मै दत्त्वाऽजो भक्ति-
माप्तः स्वमठमिति जगौ पृच्छते सिद्ध एतत् ॥ १०० ॥

राजा स्वैर्ज्ञातिभिः निन्दितोऽपि पदगः स्वयं पादचार्यपि सन् पाल-
कस्थं शिबिकोपविष्टं द्विजैः ईड्यं स्तुत्यं प्रभुं भगवन्तं वाद्यादिघोषैः पुरं
नीत्वा स्वयं अतिमुदितः अन्तःपुरे स्वास्तीर्णे भद्रपीठे सिंहासने च
भगवन्तं उपवेश्य तस्मै भगवतेऽखिलं विभवं दर्शयामास । अजः भग-
वान् तस्मै राज्ञे भक्तिं दत्त्वा स्वमठं आप्तः प्राप्तः । इत्येतत् पृच्छते नाम-
धारकाय सिद्धः जगौ ॥ स्रग्धरा ॥ १०० ॥

सदानन्दति विद्वत्त्वात्सर्वदाऽति विभुत्वतः ॥

मृत्युंजयति योगित्वाद्यः स मे हृदि तिष्ठतु ॥ १०१ ॥

यो भगवान् विद्वत्त्वात् सदानन्दो ब्रह्मदेव इवाचरतीति सदानन्दति सर्वदा विभुत्वाद्यापकत्वात् । अः वासुदेव इवाचरतीति अति । योगित्वात् मृत्युंजयः शिव इव आचरतीति मृत्युंजयति स भगवान् मे हृदि तिष्ठतु ॥ अनुष्टुप् ॥ १०१ ॥

वन्देऽहं देवदेवं धृतिमतिगतिदं साङ्गयोगप्रगम्यं पारावारा-
भरागाद्यरिकरिहरिमाह्लादकं दत्तदक्षम् ॥ ज्ञेयज्ञं यज्वयज्ञं
सुरवरपरदं पारदं रम्यरम्यं पातारं तारतारं खलबलदलनं श्रीवरं
वक्रवक्रम् ॥ १०२ ॥

प्रकाशकत्वाद्देवानां सूर्यादीनां चक्षुरादीन्द्रियाणां च देवम् । 'श्रोत्रस्य श्रोत्रम्' इत्यादिश्रुतेः । धृतिर्धैर्यं मतिः बुद्धिः गतिः ज्ञानं च ददातीति तं साङ्गयोगोऽष्टाङ्गयोगस्तेन प्रगम्यम् । पारावारः समुद्रः तन्निभाः दुष्पारा अगाधाश्च ये रागाद्यरयस्त एव करयो हस्तिनस्तेषां हरिः सिंह इव घातकस्तं भक्तानामाह्लादकं । दत्तदक्षं दानदक्षं । ज्ञेयं स्वरूपं जानातीति तं यज्वनां विधिनेष्टवतां यज्ञं । सुरवराणां इन्द्रादीनां परं पदं ददातीति तं स्वभक्तानां संसारपारं ब्रह्म ददातीति तं । रम्येभ्योऽप्यतिरम्यं स्वसेवकानां पातारं यतीनां तारेण प्रणवेन तारयतीति तं खलानां दुर्जनानां बलं दलयतीति तं श्रीवरं लक्ष्मीपतिं मोक्षलक्ष्मीविलासं वा वक्राणां कुटिलानां वक्रं ईदृशं भगवन्तं अहं वन्दे ॥ हारबन्धः ॥ स्रग्धरा ॥ १०२ ॥

वनजतु स तु वनजतु स तु यदि वा सुरवरतु स तु नरवरतु
स तु वा ॥ निजचरणशरणतरणचरणकृद्य उ महितमहिमयुगिह
त्तमु नुमः ॥ १०३ ॥

वनजो जलजो मस्यः कूर्मश्च स इवाचरतु । वनजः अरण्यजः
वराहो नृसिंहश्च स इवाचरतु । यदि वा स तु सुरवरतु सुरवरो वामनः ।
नरवरतु स तु नरवरो रामो दाशरथिः कृष्णो बुद्धः कल्की च वा भवतु ।
निजचरणशरणानां भक्तानां तरणोपायभूतं चरणं आचरणं करोतीति
तथा । य उ यस्तु महितः पूज्यश्चासौ महिमा च तेन युज्यत इति महित-
महिमयुक् इह लोके वर्तते तमु तमेव नुमः ॥ १०३ ॥

द त्तं यो भ ज ते नि त्यं मुक्ति मे ति न सं श यः ॥
वि त्तं यो भ ज ते ऽनि त्यं भु क्ति मे ति न सं श यः ॥ १०४ ॥
स्पष्टार्थः श्लोकः ॥ गोमूत्रिकाबन्धः ॥ १०४ ॥

॥ सर्वतोभद्रः ॥

सा का र ता ता र का सा ॥ का पि सा र र सा पि का ॥
र सा य मे मे य सार ॥ ता र मे य य मे र ता ॥ १०५ ॥

॥ मुरजबन्धः ॥

अ व रं श्री व रं वं दे ॥ श्री व रं श्री क रं व दे ॥

दे व रं श्री ध रं सं तं ॥ नृ व रं श्री प रं सं तं ॥ १०६ ॥

हे भगवन्, यतः निराकारोऽसि ततः तव प्रतिमा नास्ति । 'न तस्य
प्रतिमा अस्ति यस्य नाम महद्यशः' इति श्रुतेः । तथापि सोपाधिकस्य तव
भक्तेच्छोपात्तविग्रहत्वेन साकारत्वं श्रुत्यादौ प्रसिद्धम् । तथाच शाण्डिल्योप-
निषदि 'अथास्य देवस्यात्मक्रीडस्य भक्तानुकम्पिनो दत्तात्रेयस्य सुरूपा
तनूरवासा इन्दीवरदलप्रख्या चतुर्बाहुरघोराऽपापकाशिनी' इति । पुराणादौ
द्विभुजा षड्भुजा चोक्ता । प्रभोरनेकावतारत्वेन तन्निर्वाहः । हे भगवन्,
या तव साकारता सगुणत्वेन विग्रहवत्ता सा अस्माकं तारका अविद्या-
कर्मभयोऽनर्थबीजेभ्यस्तारयतीति तारका कैवल्यदात्री । काऽपि बाह्वन्-
सयोरगोचराऽपि । यद्वा कापि षड्भुजचतुर्भुजद्विभुजरूपश्रीदत्तात्रेय-
श्रीपाद-नृसिंहसरस्वतीसंज्ञितसाकारतानां मध्ये काप्येकाप्यविशेषात् । सार-

भूतो यो रस आनन्दस्तदापिका तत्प्रापिका । मे ममैकनिष्ठस्य भक्तस्य
रसाय परमानन्दप्राप्तयेऽस्तु । हे अमेय प्रत्यक्षादिप्रमाणैर्मातुं योग्यः मेयः
तथा न भवतीत्यमेयः प्रमाणागोचरः तत्संबुद्धौ । तर्ह्यप्रामाण्यं प्राप्तमित्यतः
संबोधयति । हे सारतारमेय 'ॐकारः सर्ववेदानां सारस्तत्त्वप्रकाशकः'
इत्युक्तेः सारभूतो यस्तारः प्रणवः तेन मात्राख्यपादविभागशो मेयः
शैव्यप्रभमाण्डूक्याद्युक्तप्रकारेण तत्संबुद्धौ । कथंभूता ते साकारता । यमे
रता तत्परा । यम इत्यष्टाङ्गयोगोपलक्षणम् । परोपकारार्थं तव यमादौ रतत्वं
नान्यथा विपर्ययसमनोविकाराभावात् । 'विपर्यस्तो निदिध्यासे (त्) किं
ध्यानमविपर्यये' इत्यभियुक्तोक्तेः ॥ सर्वतोभद्रः ॥ १०५ ॥ १०६ ॥

दासपं गतिदं वन्देऽत्रिजं चारुहितं वृतम् ॥

तं वृतं हि रुचाऽजं त्रिदेवं दन्तिगपं सदा ॥ १०७ ॥

दासपं भक्तपालकं गतिदं मोक्षदं चारु मोक्षपर्यवसायित्वाच्छोभनं हितं
यस्मात्तं भक्तैः प्रेम्णा वृतं रुचा प्रभया च वृतं भास्वन्तं त्रयाणां भूर्भुवः-
स्वर्लोकानां सत्वरजस्तमसां वा गुणानां विश्वतैजसप्राज्ञानां वा देवं प्रका-
शकं दन्तिभिर्हस्ताभिर्गच्छन्तीति दन्तिगाः राजानः हैहयार्जुनयद्वलर्कप्रभृ-
तयस्तान् पातीति तथा । स्वतोऽजं जन्मादिविकारशून्यं तथापि भक्त-
वात्सल्यादत्रिजं अत्रिपुत्रं तं दत्तात्रेयं सदा वन्दे । वाक्शुद्ध्यर्थं च सदा
मधुरवाण्या वदे ॥ गतप्रत्यागतम् ॥ १०७ ॥

वस्वध्विनागभूतुल्ये (१८२८) शालिवाहशके कृता ॥

मार्गशीर्षे सिते पक्षे टीकैषाऽस्तु गुरोर्मुदे ॥ १ ॥

कारनाटकदेशे तु श्रीगुह्यासुरसंज्ञके ॥

प्राप्ते मलापहातीरे टीकैयं पूर्णतां गता ॥ २ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमद्वासुदेवानन्दसरस्वतीविरचित-
श्रीगुरुचरित्रकान्यत्रिशती स्वकृतटीकासहिता संपूर्णा ॥ ॐ तत्सत् ॥
॥ ॥ ॥

श्रीवासुदेवानन्दसरस्वतीविरचिता

श्रीदत्तचम्पूः

ग्रन्थकृट्टीकासहिता

श्रीगणेशदत्तगुरुभ्यो नमः

श्रीदत्तचम्पूः

स्मृतोऽप्यवति यो विघ्नं निघ्नन्नम्बासुतः स्तुतः ॥

गन्धर्वस्थः स हि कलौ मलौघघ्नोऽस्तु मे हृदि ॥ १ ॥

श्रीगणेशदत्तगुरुभ्यो नमः ॥ यस्मिन्विश्वानि काव्यानि चक्रे नाभिरि-
वेत्यृचः ॥ षष्ठाष्टकेऽस्त्यतः सर्वं काव्यमीशैकदेशभाक् ॥ १ ॥ योऽस्या-
ध्यक्षः स परमः स्वात्मानं वेद वा न वा ॥ इत्यष्टमाष्टकश्रुत्या नेशज्ञानं
हि नः स्फुटम् ॥ २ ॥ अथापि सगुणस्यास्य गुणवर्णनपुण्यतः ॥ स्व-
शक्त्या गां पुनामीति प्रवृत्तिरियमेव मे ॥ ३ ॥ यच्छ्रीदत्तपुराणोक्तं
श्रीदत्तस्य यशोऽपि तत् ॥ चम्पूवाख्यकाव्यान्तरेण संक्षेपात्कथितं स्फुटम्
॥ ४ ॥ दत्तभक्तप्रार्थनया तदर्थस्फुटबोधदाम् ॥ टीकां कुर्वेन्नया प्रीया-
हत्तात्रेयस्तदीरकः ॥ ५ ॥ अथ पावनश्रीगुरुदत्तात्रेयगुणबोधकं काव्यं
चिकीर्षुश्चिकीर्षितस्य निर्विघ्नपरिसमाप्तिप्रचयगमनार्थं शिष्टाचारगतं वस्तु
निर्देशात्मकं मङ्गलमनुष्टुभा निबध्नाति-- स्मृतोऽपि कार्यगतं विघ्नं निघ्नन्
योऽवति । भक्तानिति शेषः । स्मृतोऽपि अविद्याकामकर्मभ्यो भक्तान्नक्षतीति
चेदर्चनादिना रक्षतीति अप्यर्थस्य कैमुत्यर्थसिद्धिः । स गन्धर्वस्थः, गणेश-
पक्षेऽश्वस्थः, श्रीदत्तपक्षे गन्धर्वपुरस्थः । हीति प्रसिद्धं । देवैर्मनुष्यैश्च
स्तुतः । कलौ मलौघघ्नः सर्वपापहरः । ईदृशः अम्बा एतन्नामिका
ब्राह्मणी तस्याः सुतः नरसिंहसरस्वतीति प्रसिद्धो दत्तात्रेयः । अम्बा
पार्वती तत्सुतः कलौ द्विभुजोऽश्वबाहश्च भविष्यति स मे हृदि अस्तु ॥
अत्र 'ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति' इति वचनाद्धृत्यस्यापि मे
हृदि तिष्ठत्विति पुनः प्रार्थनावरणनिरासेन सूक्ष्माग्यबुद्ध्यापरोक्षसाक्षा-
त्कारार्थं । श्रुतिश्च 'एष सर्वेषु भूतेषु गुढोत्मा न प्रकाशते । दृश्यते त्वग्यया
बुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभिः' इति ॥ १ ॥

योगभ्रष्टः कश्चन ब्रह्मपुत्रः पित्रे प्रोचे यां चकारात्रिपुत्रः ॥
सल्लीलां तां वच्मि संक्षेपतश्चिच्छुद्ध्यै यायाद्वयेतदन्तं न
कश्चित् ॥ २ ॥

अथ वक्तव्यं प्रतिजानीते शालिन्या-- मार्कण्डेयोक्तः कश्चन ब्राह्मण-
पुत्रः । अत्रिपुत्रः यां सल्लीलां चक्रे तां स्वपित्रे प्रोचे । तां लीलां ।
चिच्छुद्ध्यै, बुद्धिशुद्ध्यै, संक्षेपतो वच्मि । कुतः, हि यः एतदन्तं एतस्याः
पारं कश्चित्कोऽपि न यायाद्यातुं न शक्यान् । शकि लुङ् चेति शक्यर्थे
लुङ् ॥ २ ॥

पुरा प्रतिष्ठानपुराग्न्य आसीद्विजो रुजार्तोऽक्षम एव गन्तुम् ॥
दृष्ट्वा दिनस्त्रीं स जगौ निजस्त्रीं तद्वाम मां साध्वि नयाद्य
रन्तुम् ॥ ३ ॥

कौऽसौ अत्रिपुत्र इति वक्तुं तावत्तदुपोद्घातत्वेनानसूयामाहात्म्यमाह
पञ्चदशभिः तत्राद्यमुपजातिवृत्तम् ॥ पुरा कृतयुगे । प्रतिष्ठानाख्ये पुराग्न्ये ।
कौशिकाख्यो द्विज आसीत् । स रुजार्तः, रोगपीडितः पद्भ्यां गन्तुमपि
अक्षमः, असमर्थः । कदाचित्सः मार्गतो गच्छन्तीं दिनस्त्रीं, वारवनितां
वेश्यां दृष्ट्वा तद्रूपलावण्यसौन्दर्यप्रलोभेन निजस्त्रीं, स्वस्त्रियं । जगौ,
जगाद । किं, हे साध्वि, प्रिये । तस्याः धाम गृहं । मामद्य नय ।
नयतेरकथितत्वादिहकर्मकत्वं । किमर्थं, रन्तुम् ॥ ३ ॥

इति पतिगदितं सती निशम्य स्मितवदना सदनान्निजान्नि-
जाप्तम् ॥ निजभुजमुपरि प्रगृह्य याता निशि तडितापथमा-
वलोक्य शान्ता ॥ ४ ॥

साप्यनुमुमोदेत्याह पुष्पिताग्रया-इति पत्या गदितं वाक्यं निशम्य,
श्रुत्वा । मयि प्रसादो जात इति बुद्ध्या स्मितं हास्यं वदने यस्याः सा ।

(१ भुजशिरसीति साधु स्कन्धे गृहीत्वेत्यर्थः ।)

निजाप्तं पतिं । निजभुजमुपरि, स्वस्कन्धोपरि । उपर्यध्यधस इति द्वितीया । प्रगृह्य, निजात्सदनात् स्वगृहात् । याता, बहिर्गता । निशि, रात्रौ । निविडध्वान्तेऽपि तडिता दर्शितं पथं । 'पन्था वाटपथ' इति त्रिकाण्डशेषादजन्तत्वं । यद्वा वेद्यागृहगमनलक्षणं अपथं आवलोक्य तडिद्भासा किञ्चित्किञ्चिदवलोक्यावलोक्यैव । शान्ता सती, अकार्यं कर्तुं मां पतिर्योजयतीति बुद्ध्या न क्रुद्धा किन्तु शान्ता याता ॥ ४ ॥

कान्ताकान्ताय सा कान्ता प्रयाताकान्तरे स्थिता ॥

कान्तारेऽवीक्ष्य माण्डव्यं शूलोतं तं व्यताडयत् ॥ ५ ॥

एवं गच्छन्त्याः दैवात्पथि सङ्कटं प्राप्तमाहानुष्टुभा -- स्वयं कान्तापि, कान्तस्य, पत्युः, अकान्ताय, कामरूपदुःखनाशाय, दुःखनाशं कर्तु-मित्यर्थः । तुमर्थाच्चेति चतुर्थी । प्रयाता, प्रस्थिता । अकान्तरे, अन्ध-तमसगमनलक्षणदुःखान्तरे, दुःखमध्ये, स्थिता सा सतीनामिका ब्राह्मणी कौशिकपत्नी 'कौशिकस्य यथा सती' इति श्रुतेः । कान्तारं, दुर्गपथे स्थितं । राज्ञा चोरभ्रान्त्या शूलोतं, शूले प्रोतं । निरपराधं माण्डव्यं ऋषिं अवीक्ष्य, अदृष्ट्वा गमनवेगेनाताडयन् स्वदेहस्य शूलस्तम्भाघात एव ताडनं न तु साक्षात्तदेहताडनं । शूलस्तम्भचालनेन राजभृत्यैः प्रमा-देनाप्रवेशितः शूलस्तत्ताडनतो गुदप्रवेशद्वारा मुनेरन्तर्गत इति पुराण-प्रसिद्धम् ॥ ५ ॥

(गद्यम्)

ततः क्रुद्धेन मुनिना मुनिनाथेनापीनालोकनादेतत्पतिना कीनाशभवन्नातिथिना भाव्यमित्यभिहितमाकर्ण्योद्भूतिं मैहीति द्युनाथं शत्प्राभीष्टं सम्पाद्य स्वसदनं सागमत् ॥ ६ ॥

ततः मुनिनाथेन, मुनिश्रेष्ठेनापि क्रुद्धेन माण्डव्यमुनिना इनालोकनात्, सूर्यदर्शनात् । एतत्पतिनास्या भर्त्रा । कीनाशलोको यमलोकास्तदतिथिना भाव्यं । एतद्वृत्तिर्यमलोकातिथिर्भवतु मरणं यात्वित्यर्थः । इति अभिहितं

मुनिनोक्तं, आकर्ण्य, श्रुत्वा । हे सूर्या३ उदृतिं उदयं मैहि मागच्छेति
 हुनाथं शप्त्वा । पत्युरभीष्टं संपाद्य सा स्वसदनं अगमत् ॥ ६ ॥

ततः किं जातमित्यत आह शालिन्या—

शापाद्भूतो नोदितोऽर्कः सशोकः सर्वो लुप्ताचार आसात्र
 लोकः ॥ ध्वान्ते गाढेऽप्येवमेवास नाकः शोकाविष्टो यज्ञ-
 भोक्ताप्यनाकः ॥ ७ ॥

साध्व्याः शापाद्भूतोऽर्कः नोदितः । ‘ भीषोदेति सूर्य ’ इति ब्रह्म-
 भयादेवोदयादिनियतप्रवृत्तिः कथं साध्वीभयान्नोदित इति चेत् ‘ एष-
 सेतुर्विधरण ’ इति श्रुत्या धर्मस्य ब्रह्माभिन्नत्वप्रतिपादनात् धर्मस्येश्वर-
 रूपत्वं स्फुटमुक्तं । स धर्मः स्वाधिकारेण सत्या सेवितोऽतः पतिव्रता-
 धर्मवत्याः सत्याः सूर्यो भीतो, राजाधिकृतादिव प्रजा एतत्स्थाने । तदा
 सूर्यगत्यभावात् गाढे ध्वान्ते । लुप्त आचारो नित्यादिलक्षणो यस्य स
 शोकेन सहितः लोकः भुवनं आस । एवमन्यत्राप्यतिदिशति एवमेव
 यज्ञभोक्तापि नाकः नाकलोकवासिजन इति ग्राह्यं मन्त्राः क्रोशन्तीतिवत् ।
 न विद्यते अकं यस्य सः नाकः, दुःखरहितः । तथा न भवतीत्यनाकः,
 यज्ञरूपभोजनाभावाद् दुःखी आस ॥ ७ ॥

अथ धातृगिरामरावरा अगमन्नत्रिसतीं सतीवराम् ॥ अभि-
 वाद्य सतीगृहं सुरा लघु निन्युः सदराः कृतादराम् ॥ ८ ॥

ततो देवाः सतीशापं विज्ञाय दुष्परिहारस्य तस्योपशमाय ब्रह्माणं शरणं
 गत्वा तं न्यवेदयन् । ततो ब्रह्मणानसूयां शरणं यातेत्युक्तास्ते तां शरणं
 ऋयुरिति योगिन्याह—अथ दुःखप्राप्त्यनन्तरं अमरावराः न म्रियत इत्य-
 मरो ब्रह्मा ततो अर्वाचीना इन्द्रादयः । वरे ह्यगमन्निति वा पाठः । सती-
 वरां पतिव्रताप्रगण्यां । अत्रिसतीमनसूयां । अगमन् । तां अभिवाद्य,
 प्रार्थ्य च सदराः, भययुक्ताः । सुराः कृतादरामनसूयां सती कौशिक-
 क्ली, तद्गृहं निन्युः ॥ ८ ॥

प्राब्रवीद्द्विजसतीमनसूया भारतीमथ सतीमनसूया ॥ साधु
साध्वि वृष एष धृतस्ते लोके एष हि वशे विहितस्ते ॥ ९ ॥

स्वागतार्थं स्वागतावृत्तम्—गुणेष्वपि दोषाविष्करणमसूया । उपलक्षण-
मिदं स्पर्धादेः । साऽविद्यमाना यस्याः सानसूयाऽभिधानतोऽपि । अन-
सूयेति पौराणिकाः । अनुसूयेति वैदिका वदन्ति । श्रुतिश्च ‘अत्रेयथा-
नुसूया स्यात्’इति । साथ द्विजस्य, कौशिकस्य, सती । सती, कल्याणी ।
भारती । प्रकर्षेणाब्रवीत् । चित्रूशास्वित्यादिनाकथितत्वाद्द्विकर्मकत्वं ।
हे साध्वि एषः, विद्वद्बुद्धिगोचरः, ‘धर्मस्य तत्त्वं विहितं गुहायाम्’इति
वचनान्, पातिव्रत्यरुक्ष्णो धर्मः । साधु सम्यग्यथा तथा निष्कपट-
मित्यर्थः । ते, त्वया । धृतः । ततस्ते त्वया एष लोकः वशे विहितः,
वशवर्ती कृतः ॥ ९ ॥

कथं साधु वृषो धृत इत्यत आहोन्द्रवज्रया—

छायेव यानन्यगतिः पतिं भजेत्प्राक्स्वापभुक्ती गतिमत्र या
त्यजेत् । उत्थानबोधाप्लवमग्रतश्चरेत्पत्योर्ध्वलोकं सति सैव
संचरेत् ॥ १० ॥

‘न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हति’इति स्मरणात् पतिं विना न विद्यते अन्य-
गतिर्यस्या ईदृशी या । छायेव, प्रतिबिम्बमिव । पतिं भजेत् । भजन-
प्रकारमाह । पत्युः स्वापात्प्राक् तथा भोजनात्प्राक् गमनात्प्राक् च या
अत्र लोके यथाक्रमं स्वापभुक्ती गतिं च त्यजेत् । तथा पत्युर्हत्थानादग्रतः
पूर्वमेव उत्थानं, तन्निद्रामोक्षादग्रतः बोधं, जागृतिं, तत्स्नानात्पूर्वमाप्लवं,
स्नानं च याचरेत् । हे सति, सैव पत्या सहोर्ध्वलोकं पतिलोकं सम्यक्
चरेत् । ‘अदुर्मङ्गलीः पतिलोकमाविश’इतिश्रुत्याशीर्वचनात् ॥ १० ॥

इति श्रुत्वा सा प्रत्युवाच वंशस्थया—

इति ब्रुवन्तीमवदत्सतीं सती प्रशस्तमुक्तं कुत आगमः सति॥
इनोदयायेति तयोदिता सती सतीक्ष्णद्वक्प्राह तदा मुनेः
सतीम् ॥ ११ ॥

सती, कौशिकपत्नी । इति ब्रुवन्तीं, सतीं, अनसूयां प्रति अवदत् ।
हे सति । इदं प्रशस्तमुक्तं । भवत्याः कुतः कारणादागमः । इति तद्वचः
श्रुत्वा, इनोदयायेति तयानसूयया उदिता सती, ब्राम्हणी । तदा सतीक्ष्ण-
द्वक् तिग्मदृष्टिसहिता सती मुनेः सतीमनसूयां वक्ष्यमाणं प्राह ॥११॥

(रथोद्धतावृत्तम्)

अत्ति का निजसखीं प्रियं वदाप्यत्तिकाद्य भवती प्रियंवदा॥
वक्ति कागिरमहो न वेद्म्यहं पुत्तिकासमतनुर्भवाभ्यहम् ॥१२॥

हे अनसूये । प्रियं यथा तथा मां वद । लोके का नाम निजसखीं
अत्ति, भक्षति घातयतीत्यभिप्रायः न कापि अत्ति । अद्याधुना अत्ति-
कापि ज्येष्ठा भगिनी तत्तुल्यापि धर्मोपदेशात्प्रियंवदापि । प्रियवश इति खञ्ज
ईदृशी भवती अक्का । कागिरं, कुत्सितवाणीं वक्ति । हा कष्टं वत अहो
न वेद्मि । कागिरमिति शेषः । सूर्येभ्युदिते पत्युर्मरणस्यावश्यंभावित्वात्त्व-
द्वाक्यं कर्णयोरुपर्यपि न गृह्णामि इति भावः । अहहा त्वद्वाक्यश्रवणमात्रे-
णापि अहं काष्ठशिलादिनिर्मितपुत्तिकासमा तनुर्देहो यस्या ईदृशी जहा
निश्चला भवामि ॥ १२ ॥

तच्छ्रुत्वानसूयोवाच भुजङ्गप्रयातेन—

उवाचानमूयाह्वयार्कं मया ते प्रियाग्नये दयालो हरेर्धाम याते।
ततोऽसौ निवर्त्यापि नीरुक्सुरामो द्रुतं दीयते यर्हि ते
रोचतेऽद्य ॥ १३ ॥

अनसूयोवाच । हे साध्वि, अर्कं आह्वय । हे दयालो, ते प्रियाग्नये,
प्राणप्रिये । प्राणान्हरतीति हरिर्यमस्तस्य धाम, गृहं याते, मृते सत्य-

पीत्यर्थः। ततो यमलोकादपि निवर्त्य, परावर्त्य । अधुना रुग्णो निस्तेजा अपि भूत्प्रभावतो नीरुग्, रोगरहितः । सुराभो, देवसदृशः । असौ ते पतिः मया द्रुतं दीयते । यदि ते रोचते चेत्तर्हि, न तु हठात् । अत्र यमप्रेष्याणां सत्याः पत्युः प्राणाकर्षणाक्षमत्वात्सावित्र्याः पत्युरिव यमस्य कथांचित्क्षमत्वाद्धेरित्युक्तम् । भारते च—‘अथ सत्यवतः कायात्पाशबद्धं महा. वशंगतं ॥ अंगुष्ठमात्रं पुरुषं निश्चर्ष यमो बलात्’ इति । हरेरिन्द्रस्य धाम स्वर्गं वा । साध्व्या भर्तुर्यमलोकगमनासंभवान् । हरेर्विष्णोर्धाम वैकुण्ठं वा । यमानिलेन्द्रचन्द्रार्कविष्णुसिंहांशुबाजिषु । शुकादिकपिभेकेषु हरिरित्यमरः । नानार्थसंश्रयाच्छ्लेषः । अधुना रुग्णोऽपि शापान्मृतोऽपि पुनर्मयोत्थापितो नीरुक्सुराभश्चिरजीवी च भविष्यत्यतो लोकानिष्टनिवृत्तिपूर्वका(क) धर्म्यमहालाभे का तव हानिः । न काप्युत च स्वधर्माविरोधेन महालाभ एवातोऽर्कमाह्वय तवाह्वानं विना नोदेष्यतीति भावः ॥ १३ ॥

(वंशस्थावृत्तम्—)

तथेति सार्कं प्रणताऽऽह्वयत्सती सतीक्ष्णगुः स्नागुदितोऽब्जिनीततिम् ॥ प्रहर्षयंश्च व्यथयन्भृशं सतीं हरन्दिजासूंश्च समं तमस्ततिम् ॥ १४ ॥

तथेति यथा त्वं वदसि तथाहं करिष्यामीति सा सती प्रणता सती अर्का उदयमेहीत्याह्वयत् । तीक्ष्णा गावो, रश्मयो यस्य सोऽर्कः । स्नागान्वाहानाव्यवधानकाल एवोदितः । किं कुर्वन्, अब्जिनीनां ततिं पङ्क्तिं प्रहर्षयन्विकसयन् स, हैकवारे सतीं भृशं व्यथयन् भीषयन्कम्पयन्वा । व्यथ भयसञ्चलनयोरिति स्मरणात् । समं युगपदेव द्विजासून्कौशिकप्राणान् तमस्ततिं तमिस्रां च हरन् ॥ १४ ॥

(स्वागतावृत्तम्—)

दवहूतिदुहिता दयितांघ्रि सा विचिन्त्य सहसा सहसाऽऽह ॥
यह्ननन्यशरण चरणं मे भर्तुरेव स तु जीवतु जीर्णः ॥१५॥

देवहूतिदुहितानसूया । सा दयितांगि, अत्रिचरणं । विचिन्त्य,
ध्यात्वा । सहसा, मयाश्वस्तापीयं व्यथितेति हास्यसहिता सती ।
सहसाऽऽह । भर्तुरेव चरणं मेऽनन्यशरणं याहि, तर्हि स तु मृतः जीर्णः
वृद्धब्राह्मणः जीवतु ॥ १५ ॥

(उपजातिवृत्तम्—)

सत्यां वदन्त्यामिति तत्र सत्यां सत्याः प्रमीतो दयितोऽपि
विप्रः ॥ स जीवितो देव इवास नीरुड् नितान्तशान्तश्च सती-
प्रभावात् ॥ १६ ॥

तत्र तस्मिन्क्षणे । इति उक्तप्रकारेण । सत्यां वदन्त्यां सत्यां । प्रमीतो,
मृतोऽपि । सत्याः दयितः विप्रः स कौशिकः जीवितः । सतीप्रभावा-
न्नितान्तमन्यन्तं, शान्तः कान्त्याऽऽयुषा च देव इव नीरुमोगरहितश्चाऽऽस
सत्या नाश्चर्यमिदम् ॥ १६ ॥

तदा हृष्टा देवाः वरैः सह द्रुतं पुष्पाणि ववृषुर्विलंबितं च स्वपदं
जग्मुरिति द्रुतविलंबितवृत्तेनाह—

सुमनसो ववृषुः सवरास्तदा सुमनसोऽपि ययुः स्वपदं मुदा ॥
यदनुभावत आस सुरत्रयमिह कर्दमजात्रिसुतत्रयम् ॥ १७ ॥

तदा सुमनसो देवा अपि, ब्रह्मविष्ण्वीशास्ते पुत्रा भवन्त्वित्यादिवरैः
सह सुमनसः पुष्पाणि ववृषुः । मुदा स्वस्वपदं च ययुः । यदनुभावतः,
देववरप्रभावतः । इह लोके । गुराणां, ब्रह्मविष्ण्वीशानां त्रयं । कर्दम-
जात्रिसुतत्रयं आस अत्रेनसूयायां पुत्रत्वेन ब्रह्मविष्ण्वीशा अवतीर्णा
हीति श्रुतिपुराणेतिहासप्रसिद्धम् ॥ १७ ॥

ते किनामान इत्यत आह प्रहर्षिण्या—

लोकेशो दिविचर आस तारकेशो दुर्वासा गविचर आस
चण्डिकेशः ॥ श्रीदत्तस्त्वह भगवान्स्वयं त्र्यधीशो यद्दृष्ट्यंशत
उभयर्दिगाः क्षमेशः ॥ १८ ॥

लोकेशो, ब्रह्मा तारकेशश्चन्द्रो भूत्वा दिविचर आस । चण्डिकेशो रुद्रः
दुर्वासा नाम लोकशिक्षार्थं गविचरो, भूचर आस । स्वयं भगवान्यधी-
शस्त्रिगुणमायामृगीनर्तकस्तु नाम्ना श्रीदत्त आस । यस्य दृष्ट्यंशतः,
कृपाकटाक्षलेशाक्षमेशा राजानोऽन्ये च बहवः उभयद्विगाः, ऐहिका-
मुष्मिकसिद्धिगा जाताः ॥ १८ ॥

ते के क इत्यत आहाखिलग्रन्थेन तत्र तावदर्जुनचरितम्—

(गद्यम्) अथ खलु कश्चन सोमवंशीयोऽत्र क्षत्रियो हैह्योत्तमः
कृतवीर्यो मृततनयोऽपि गुरुवर्योपदेशेन सूर्यसप्तमीव्रतं स्वयम-
नुष्ठाय मैत्रेय्याज्ञयापि जायया द्वादशमासात्मकमनन्तव्रतं
कारयित्वा कुमारपराक्रमं शूतरं कुमारमलभत् ॥ १९ ॥

अत्र लोके कश्चिद्राजा हैह्यकुलश्रेष्ठः कृतवीर्याख्य आस न्यवनशापा-
न्मृतास्तनया यस्य सोऽपि बृहस्पतिवचनेनादित्यसप्तमीव्रतं स्वयं कृत्वा,
मैत्रेयीकथितं वर्षात्मकमनन्तव्रतं शीलधराख्यजायया कारयित्वा, कार्तिकेय-
पराक्रमं महाशूरं पुत्रं लेभे ॥ १९ ॥

(गद्यम्) अथ काले तमेव सुनमुपनीय ताते दिवमिते
सत्यमात्यमुखैः पित्र्यं राज्यं कुर्वित्युदितो विनीतोऽपि स सुतो
हसन्नाह ॥ २० ॥

अथैकादशेन्दे तमेव पुत्रं अर्जुनाख्यं उपनीय कृतवीर्ये मृते सति
अमा सह भवा अमात्याः सचिवाः । अन्ययात्त्यप् । तदादिभिः । पितुरागतं
पित्र्यं, । तत् आगत इति यत् । राज्ञः कर्म प्रजापालनात्मकं कुरु
इत्युक्तोऽपि स्वयं विनीतोऽपि एते राज्यतत्त्वं न जानन्तीति हसन्सुतोऽर्जुन
आह ॥ २० ॥

—तदेवाह शालिन्या—

भूषष्ठांशं पण्यकद्वादशांशं भुङ्क्तेऽपश्यन् यः प्रजाः स्वप्रजा-
वत् ॥ दण्डयादण्डयौ वेत्ति नो स्तेनमेनं कालो हन्तीदृक् न
राज्यं ममेष्टम् ॥ २१ ॥

यः प्रजाः जनान्स्वसन्ततिवन् अपश्यन् । भुवः षष्ठांशं, पण्यद्वाद-
शांशं च भुङ्क्ते । दण्डमर्हतीति दण्डयस्तदन्योऽदण्डयश्च तौ यो न वेत्ति
एनं स्तेनं चोरं । यमो हन्ति; ईदृगनिष्टपरिणामं राज्यं ममेष्टं न पुरुषार्था-
भावात् ॥ २१ ॥

—ईदृग्ज्ञातासि त्वं नीत्या चरेति चेत्तदूर्ध्वदमित्याहानुष्टुभा—

धार्मिकोऽपि नृपो भृत्यकृतांहस्तुर्यभागभाक् ॥

अतो न तोषदमिदं प्राज्यं राज्यमपूज्यवत् ॥ २२ ॥

भृत्यैर्विना राज्यं न भवति स्वयं धार्मिकोऽपि नृपः भृत्यकृतपाप-
तुर्यभागभागभवति अत इदं अपूज्यवन्नित्यं प्राज्यमपि राज्यं न
तोषदम् ॥ २२ ॥

—तच्छ्रुत्वा गर्ग आहानुष्टुभा—

मुनिवर्गोत्थितो गर्गो भर्गोपम उवाच तम् ॥

निर्गच्छानिर्गलं दत्तं स चित्तं ते प्रसादयेत् ॥ २३ ॥

मुनिसमाजादुत्थितः भर्गोपमः पापभर्जनसामर्थ्यादिना शिवसदृशः
गर्ग आचार्यः तं अर्जुनं उवाच । हे अर्जुन त्वं अनिर्गलं अप्रतिबन्धं
यथा तथा श्रीदत्तं निर्गच्छ । स श्रीदत्तात्रेयस्ते चित्तं प्रसादयेत् ॥ २३ ॥

—तेन कस्य चित्तं प्रसादितमित्यत आह अनुष्टुभा गद्याभ्यां च—

यदा पदानि देवानां बलाज्जम्भासुरोहरत् ॥

तदा पदार्थिनो देवाः श्रीदत्तपदमाश्रिताः ॥ २४ ॥

यदा इन्द्रादिदेवानां पदानि स्थानानि बलाज्जम्भासुरः अहरन् तदा
पदार्थिनः देवाः श्रीदत्तपदं आश्रिताः दैत्येन स्वपदेषु हतेषु देवा अन्य-
पदमाश्रिता इत्युक्तिचातुर्यम् ॥ २४ ॥

(गद्यम्)—

तदनु दनुजा अपि योद्धुकामास्तमाश्रमान्तमासाद्य
मायामयीं दत्ताङ्क आसीनामनुत्तमां मानिनीं विलोक्य कामा-
तुरतया बलात्तामादाय द्रुतं निर्ययुः ॥ २५ ॥

तदनु देवानां पश्चात् दनुजा अपि योद्धुकामाः सन्तः तमाश्रमान्तं
दत्ताश्रममध्यं आसाद्य प्राप्य ते श्रीदत्तस्याङ्के उत्सङ्गे उपविष्टां न विद्यते
उत्तमा यस्यास्तां मायामयीं न तु वास्तवीं मानिनीं दृष्ट्वा कामातुरत्वेन
बलात्तां कामिनीं गृहीत्वा ततो द्रुतं निर्ययुः ॥ २५ ॥

(गद्यम्)—

ततो निमित्तभूतैर्दैवैस्तानसुरान्घातयित्वा भगवता स्वपदं
प्रवेशिता देवता अद्यापि तं भगवन्तं भजन्त एवंप्रभावं भावज्ञं
भावलभ्यं सदयहृदयं दत्तात्रेयं शरणं व्रजेति ॥ २६ ॥

ततो भगवता श्रीदत्तात्रेयेणेन्द्रादिदेवता निमित्तीकृत्य कालात्मना स्वय-
मेव तान्मृतप्रायान्कृत्वा निःशङ्कमेतान्हतेति प्रेषितौर्निमित्तभूतैर्दैवतैस्ता-
नसुरान्घातयित्वा स्वस्वाधिकारं प्रवेशिता देवा अद्यापि तं भगवन्तं
भजन्ते एवं प्रभावः सामर्थ्यं यस्य तं । सर्वस्वभावज्ञं । भावेन भक्त्या
लब्धुं योग्यं । स्मृतिश्च ' पुरुषः स परः पार्थ भक्त्या लभ्यस्त्वनन्यया'
इति । सदयहृदयं दत्तात्रेयं शरणं व्रजेति ॥ २६ ॥

तथेत्युरीकृत्य तदर्जुनोऽगं सद्यं गतोऽसह्यपराक्रमोऽङ्गम् ॥
निपात्य दत्ताग्रत आह नम्रस्तं मां प्रभो पाहि तवास्मि कम्पः २७

तथेति तद्वाक्यमङ्गीकृत्य असह्यपराक्रमोऽर्जुनः सह्यमगं सहाद्रिं गतः ।
भक्त्या नम्रोऽर्जुनः । अङ्गानि सन्ति यस्य तदङ्गं, अर्श आदित्वान्मत्वर्थी-
योच् । देहं, दत्ताग्रतो निपात्य, दण्डवत्प्रणम्य तं श्रीदत्तं आह हे प्रभो
मां पाहि अहं तव कम्पः त्वत्कामयितास्मि ॥ २७ ॥

निर्भर्त्स्यमानोऽपि नृपःसकोपं दत्तेन भावं सगतोऽप्यकंपम् ॥
न विव्यथे सेवनतत्परस्तं प्रोचे गुरुर्येन भयं निरस्तम् ॥ २८ ॥

दत्तेन सकोपं यथा तथा निर्भर्त्स्यमानोऽपि सेवनतत्परः अकंपंनिश्चलं
भावं भक्तिं गतः सोऽपि नृपोऽर्जुनः न विव्यथे भजनान्न चचाल
येन दर्शनमात्रादेव भयं निरस्तं स गुरुर्दत्तात्रेयस्तं प्रोचे । अथवा
श्रीदत्तसङ्गतिमात्रेण येन भयं बिभेत्यस्मादिति भयं द्वैताभिनिवेशरूपं
विधिनिषेधलक्षणं पापादिरूपं तत्फलं वा माया वा निरस्तं तं अर्जुनं
प्राह ॥ २८ ॥

(गद्यम्)—

आयुष्मंस्ते भद्रमितो गच्छ गच्छाहं स्त्रिया उच्छिष्टभागिव-
वसनो धर्माधर्मानभिज्ञो भक्ष्याभक्ष्यविवर्जितोऽङ्कगतवनिता-
संसर्गदूषित उन्मत्तवदतो मत्संगतस्तेऽशुभं भावीत्युक्त्वा दृष्ट-
मात्रेण तद्भुजावपातयत् ॥ २९ ॥

प्रशस्तमायुर्यस्य स आयुष्मान् तत्संबुद्धौ । प्राशस्त्यार्थे मतुप् । ते
तुभ्यं भद्रमस्तु । इतो मत्सकाशाद्रच्छ गच्छ । यतोऽहं स्त्रिया मद्याद्युच्छिष्ट-
भाक् । विवस्त्रो धर्माधर्माप्रवीणः भक्ष्याभक्ष्यविवर्जितश्च उत्सङ्गस्थस्त्रीसं-
सर्गदुष्ट उन्मत्तवदस्मि अतो मत्सङ्गात्ते शुभं न भावीत्युक्त्वा स्वदृष्टि-
मात्रेणैव न तु शस्त्राघातेन तद्भुजौ भुवि अपातयत् ॥ २९ ॥

—क्रमेण यथार्थविद्वाननुरूपमुत्तरं दास्यन्गद्येनाह—

मगवन् त्वदभिन्नत्वादितः कास्य गमनं भवान्मायारचित-
पदार्थभागिव विक्षेपावरणाभावाद्विवसनो नित्यमुक्तत्वाद्वर्मा-
द्यततिः स्वयमनभन्नश्रतो जीवस्य साक्षीतो भक्ष्यादिवर्जितो
भवतो मायाया एकदेशस्थितत्वाद्द्वानितायाश्चासङ्गतत्वं लोक-
दृष्ट्या तु दूषितत्वमुन्मत्तत्वं चातो मम शुभं भावीत्युक्त्वा मां

पाहीति प्रणिपतन्तं शोचन्तं वरान्वृणीध्वेत्याश्वास्यार्जुनमशोकं
चकार ॥ ३० ॥

भगवन् 'जीवो ब्रह्मैव नापर' इत्युक्तेस्त्वदभिन्नत्वादितस्त्वत्तः क्वास्य
गतिः न क्वापि । भवतो मायारचितपदार्थभाक्त्वमिव मूढैः कल्प्यते
तन्न घटतेऽसङ्गत्वादितीव्रपदेन सूचितम् । वसनमावरणं तद्रहितः ।
अनश्नन्नभुञ्जानः 'नादत्ते कस्याचित्पापम्' इति स्मृतेः । 'तयोरन्यः
पिप्पलं स्वाद्वत्यनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति' इति श्रुतेः । अङ्कगतत्वमेक-
देशस्थितत्वं । 'पादोस्य विश्वा भूतानि०' 'विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन
स्थितो जगन्' इति श्रुतिस्मृती । शेषं सुगमं । अत्रार्जुनमशोकं चकारेत्याश्चर्यं
शोचन्तमर्जुनं वरछंदनेन शोकरहितं चकार ॥ ३० ॥

कृतवीर्यसमुद्रेकः कृतवीर्यनृपार्भकः ॥

दत्ताभयं नमस्कृत्य दत्तात्रेयमिदं जगौ ॥ ३१ ॥

प्रभुणा पुनः पुनर्विचाल्यमानोऽपि धृत्या स्थितत्वात्कृतः वीर्यस्य बलस्य
समुद्रेको येन स चासौ कृतवीर्यनृपार्भकश्च सोऽर्जुनः । शेषं स्पष्टम् ॥ ३१ ॥
(शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम्)-

सप्तद्वीपधरेशतान्यवशता युद्धेऽप्रतिद्वंद्वता ।

बाहूनां च सहस्रता विजयता ख्यात्याधिकात्पञ्चता ॥

वित्ता सिद्धयनुकूलतार्थबहुताकुण्ठेतिता दातृता

युष्मत्ता भवदन्विभक्तिदृढता चान्तेऽस्तु सायुज्यता ॥ ३२ ॥

सप्तद्वीपपृथ्वीश्वरत्वं, ममैकस्यैवास्त्विति सर्वत्र । अन्येषां वशत्वं, युद्धे
अप्रतिद्वंद्वत्वं, इच्छया बाहूनां सहस्रत्वं, यत्र कुत्रापि विजयत्वं, ख्यात्या-
धिकाद्भावाद्दशात्सकाशान्मरणं, वित्ता, सर्वज्ञत्वं, सर्वसिद्धयनुकूलत्वं, अर्थ-
बहुता, अक्षय्यं धनं, अकुण्ठगतित्वं, दातृत्वं, युष्मत्पदभक्तिदाढर्यं, अन्ते
पुनरावृत्तिरहितं सायुज्यं चास्तु ॥ ३२ ॥

(वंशस्थवृत्तम्)—

तथेति भूपोऽर्थविदोदितो गतो नतोभिषिक्तो मुनिभिः
पदे स्थितः ॥ अधर्मकर्ता परपीडकोऽस्त्रभृन् मया विना हन्मि
तमित्यघोषयत् ॥ ३३ ॥

अर्थविदा, वृत्तिज्ञेन श्रीदत्तेन । तथेत्यादितो नतोऽर्जुनः पुरं गतः ।
मुनिभिः यथाविध्यभिषिक्तः । राज्यपदे स्थितः आह । भूतले अधर्म-
कर्ता, परपीडकश्च, मया विना शस्त्रभृच्च, यः कोऽपि भवेत्तं हन्मीति
सर्वत्र भेरीघोषपूर्वकमाघोषयामास ॥ ३३ ॥

(उपजातिवृत्तम्)

पूर्वग्रामगोक्षेत्रधनाश्रपाता स्मृतोऽपि सर्वार्तिहरोऽरिहन्ता ॥
त्राता प्रपन्नस्य रुगाधिहर्ता नैकाङ्गधर्ताऽत्रिजवद्विहर्ता ॥ ३४ ॥

पूरादीनां स्वयं पालकः । स्मृतोऽपि सर्वेषां सर्वार्तिहरः । अपिशब्दा-
दस्मृतोऽपि, कृपातिरेकेण स्वयमेव सार्वज्यादार्तं विज्ञायाप्यार्तिहरः
अरीणां हन्ताथापि प्रपन्नस्य त्राता । सर्वेषां रुक् रोगः आधिर्मनस्तापस्त-
न्नाशकः । कार्यपरत्वेन नैकाङ्गधर्ताऽनेकदेहधरः । दत्तात्रेयवद्विहारकर्ता
चासीत् ॥ ३४ ॥

(प्रहर्षिणीवृत्तम्)—

नाकाले मृतिररिभीतिरास राज्यं भूपाले नयविदि शासती-
ज्यपूज्यम् ॥ दुर्भिक्षं न हि न हि मारिकेतिभीतिर्न स्तेनाग्नि-
जभयमास कूटनीतिः ॥ ३५ ॥

नयविदि, नीतिज्ञेऽर्जुने । ईज्यपूज्यं, श्रेष्ठमान्यं । राज्यं शासति सति ।
कस्याप्यकाले मृतिर्नास । नारिभीतिः । न हि दुर्भिक्षं । मारिकेतिभीतिर्न
हि । तत्रेतयस्तु ' अतिवृष्टिरनावृष्टिर्मूषकाः शलभाः शुकाः । स्वचक्रं
परचक्रं च सप्तैता ईतयः स्मृताः ' इति । स्तेनाग्निजभयं न स्तेनश्चोरः ।
कूटनीतिश्च नास ॥ ३५ ॥

--संक्षेपतस्तल्लीलामाह--

कार्कोटकाहिजिद्रेमे परावर्त्य च नर्मदाम् ॥

शर्मदां तत्पतिं सिन्धुं जित्वापि बहुनर्मदाम् ॥ ३६ ॥

बहूनि नर्माणि ददातीति तां । शर्मदां, सुखदां, नर्मदां, रेवां । परावर्त्य तत्पतिं सिन्धुं क्रोधेनायान्तं सहस्रभुजताडनेन जित्वा । सापराधिकर्कोटकपुत्रजिद्राजा नर्मदायां स्त्रीभिः सह रेमे ॥ ३६ ॥

--तस्य वैराग्यमाह षड्भिः--

(द्रुतविलंबितवृत्तम्)--

चतुरशीतिसहस्रसमा व्यधात्स भुवि राज्यमहो सुयशोऽ-
प्यधात् ॥ त्रिभुवने भुवनेशकृपावशादथ विरागमगात्स
विधेर्वशात् ॥ ३७ ॥

चतुरशीतिसहस्रवर्षाणि । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । भुवि राज्यं व्यधात् व्यकरोत् । भुवनेशः श्रीदत्तस्तत्कृपावशात् त्रिभुवने सुयशोऽपि अधात् । अहो इत्याश्चर्यं । भुवनेशकृपावशादित्युभयत्राप्यन्वेति । ईशानुग्रहं विना नाद्वैतमतिः । 'यमेवैष वृणुते तेन लभ्य' इति श्रुतेः । 'तेषामहं समुद्धर्ता मृत्युसंसारसागरात्' इति स्मृतेः । 'ईश्वरानुग्रहादेव पुंसामद्वैतवासना' इत्यभियुक्तोक्तेश्च । अथ भुवनेशकृपावशादुदितो यो विधिः प्राक्तनकर्मयोगः तस्य विधेर्वशाद्विरागं वैराग्यं अगात् ॥ ३७ ॥

(उपेन्द्रवज्रावृत्तम्)--

क्व चात्मरूपानुभवप्रमोदाः क्व कुस्त्रियां वर्णरतिप्रमोदाः ॥

य इन्द्रियाणां जरयन्ति तेजो रमेत तैः किं चिरजीवितेऽजः ३८

विरागमाह--कुत्सितस्त्रीणां वर्णरतिप्रमोदाः क्व । आत्मस्वरूपानुभवप्रमोदाश्च क्व । बुद्धिप्राप्तातीन्द्रियात्यन्तिकसुखापेक्षया दुःखयोनि-

सोपाधिकसातिशयानित्यसंस्पर्शजभोगसुखस्यात्यन्तं गृह्यत्वात् । ये
कुत्रियां वर्णरतिप्रमोदाः इन्द्रियाणां तेजो जरयन्ति । अजो, ब्रह्मापि, तैः
सह चिरजीविते रमेत किं अपि तु न । किं पुनरल्पायुषां नृणां कथा ॥ ३८ ॥

(इन्द्रवज्रावृत्तम्)--

जन्मान्तरे येऽद्य च ते श्व एव तद्भुक् सदा श्वा स खरोऽश्व एव ॥
धिवतान्मनोविभ्रमबन्धहेतून् धिक् मां न चेक्षे सत आत्म-
सेतून् ॥ ३९ ॥

जन्मान्तरे ये भोगास्ते चाद्य जन्मनि । उपलक्षणमिदं, ये गतदिने
भुक्तास्ते चाद्य एव, येऽद्यैव भुक्तास्तेऽपि श्व एव । अतः यः सदा
तान्भुनक्तीति तद्भुक् स च श्वा खरोऽश्व एव विवेकाभावात् । मनसो
विविधभ्रमबन्धहेतून्तान्धिगस्तु । तथा योऽहं आत्मनः सेतुभूतान्सतः
साधून्नेक्षे तादृशं तं मां धिक् ॥ ३९ ॥

(द्रुतविलंबितवृत्तम्)--

चलदलान्तजलोपमजीविते मृगजलोपमभोग उ सेविते ॥

क्व सुखमद्य विवेक उपस्थितस्तत इतस्तु भजेऽजमुपस्थितः ४०

चञ्चलपत्रान्तस्थोपमे जीविते अत्यल्पे आयुषि, मृगजलोपमे भोगे
स्वाप्नसदृशे सेविते सति सुखं क्व न क्वापि । परिणामतापादिना दुःख-
मेव विवेकिनामिति पातञ्जलात् । यतोऽद्यायं परमदुर्लभो विवेक उपस्थितो
ऽस्ति ततस्तस्मात्कारणात् इत उपरि तु उपस्थितः समीपवर्ती सन्नजं
जन्मादिशून्यं, स्वेच्छोपात्तविग्रहं श्रीदत्तं भजे ॥ ४० ॥

(अनुष्टुप्)--

एवं सुनिर्विण्णमतिर्नृपतिः प्राप सत्पतिम् ॥

सद्गतिस्तत्परीक्षार्थं व्यर्थं ध्यानस्थवद्वभौ ॥ ४१ ॥

एवं सुनिर्विण्णा मतिर्यस्य स नृपतिः सतां पतिं श्रीदत्तं प्राप । सतां

गतिः श्रीदत्तस्तत्परीक्षार्थं, व्यर्थं निरर्थकं, यद्वा विविधाः शिष्यपरीक्षादिलक्षणाः अर्थाः यस्मिन्कर्मणि यथा तथा, ध्यानस्थबद्धमौ ॥४१॥

—तादृशं गुरुं दृष्ट्वा तुष्टावेत्याह शालिन्या—

भूयो भूयो नामभिर्देवमुच्चैर्भूयो भूयो हन्त संबोध्य नीचैः॥
कं साकं सास्रं गिराधाय देवं स्मारं स्मारं तद्यशोऽस्तौत्तमेवम् ॥ ४२ ॥

भूयो भूयः, पुनः पुनः । उच्चैः भूयो भूयो नामभिः, बहुभिर्बहुभिर्नामभिः । देवं उच्चैः संबोध्य । गिरा, वाण्या साकं, सास्रं, नेत्रोदकसहितं । कं, शिरः । नीचैः आधाय । भक्तानुग्रहलक्षणं तद्यशः स्मारं स्मारं, स्मृत्वा स्मृत्वा । आभीक्ष्ये णमुल् । तमेव देवं एवं वक्ष्यमाणप्रकारेणास्तौत् ॥ ४२ ॥

(योगिनीवृत्तम्)--

भगवन् सन्निधे दयानिधे मघवन्मान्य तवाद्य सन्निधे ॥
पतितं किमुपेक्षसे हि दृवपतितं पावयतीश ते स्वदृक् ॥ ४३ ॥

हे मघवन्मान्य हे दयानिधे । सन्तो निर्धीयन्तेऽस्मिन्निति सन्निधिः तत्संबुद्धौ हे सन्निधे भगवन् । अद्य तव सन्निधे, सन्निधौ, पतितं मां उपेक्षसे किं सर्वथा भक्तोपेक्षा ते नोचिता । हे स्वदृक्, स्वरूपानुभवज्ञ । हि, यस्मात् । ते तव । दृक् कृपाकटाक्षलेशः । पतितमपि पावयति किं पुनर्भक्तान् धार्मिकान्पावयतीति वक्तव्यम् ॥ ४३ ॥

—पापी अयमित्युपेक्षसे इत्याशङ्क्याह योगिन्या—

अघवानयमित्युपेक्षते भगवान्माद्य भवान्न चेक्षते ॥
मघवाप्यवितो नतो यथाप्यघवानप्यव मां नतं तथा ॥ ४४ ॥

अयं पापवानिति भगवान्भवानद्य मामुपेक्षते चेत्तीर्हि अघवानपि नतो मघवा यथावितो जंभासुरभयाद्रक्षितस्तथापि अघवन्तमपि मां अद्याविद्याकामकर्मभ्योऽव, रक्ष ॥ ४४ ॥

(योगिनीवृत्तम्)

प्रथमं तव माययावृतस्तत एतद्विभवो मया वृतः ॥

स्वयमेव निजाहितोऽभवं शरणं त्वाद्य ततो गतोऽस्म्यहम् ४५

कुतः पूर्वं संपदो वृत(ता)इति चेन्मौर्यादित्याह—पूर्वं ते माययाऽऽवृतः
तत एष विभवो राज्यादिर्मया वृतः । यतः स्वयमेव स्वस्य शत्रुरभवं
ततोऽद्य त्वां शरणं गतोऽस्मि ॥ ४५ ॥

—अनर्थप्रापकराज्यदातुर्ममायं दोष इत्यत आह—

क्व च दोष उ एष वदान्यतस्तुषकांक्षिवदेव वदान्यतः ॥

भवतोषधिया भव ईप्सितो भवतोभव नाभव ईप्सितः ॥४६॥

हे भगवन् । एष उ एष एव । मोक्षमनाहत्य राजवैभवादिवरणलक्षणः
दोषः अन्यतः, सार्वविभक्तिकस्तसिः । मत्तोऽन्यस्य क्व च वद, भगव-
न्निदं ब्रूहि । कथंभूतस्य मम । वदान्यतः, यथाकामं वृणीष्वेति वदतो
दानशौण्डात्तुषं धान्यत्वचं कांक्षतेऽसौ तुषकांक्षी तेन तुन्यस्तद्वत् । तेन
तुल्यमिति वतिः । धान्यत्वचि तुषः पुमानित्यमरः । भवे तोषः स्त्रीपुत्रादि-
सुखलक्षणः, तस्मिन्तात्पर्येण धीर्यस्य सः तेन मया । राज्यादिलक्षणः
पुनर्जन्मज्ञापकः भव एवेप्सितः । हे अभव, भवनिवर्तक । भवतः
अभवः, मोक्षः, नेप्सितः ॥ ४६ ॥

द्विरदाश्वधनादिषु किं सुखं वरदाभेवधूत्थमु किं सुखम् ॥

सुखरूपनिजात्मविघातकैः किमु तैर्भवसागरपातकैः ॥ ४७ ॥

हे वरद । गजाश्वधनादिषु किं सुखं न किमपि । अथवा कुत्सितं
सुखं किंसुखं । तथा अभेवधूत्थं, उ, अपि । किं सुखं । प्रत्युतानर्थ
इत्याह । सुखरूपो यो निजात्मा स्वरूपभूत आत्मा तस्य विशेषेण
घातकैः । उत च भवसागरपातकैः तैः पूर्वोक्तैर्द्विरदादिभिः किमु किं
कर्तव्यं । प्रमादेनात्मतिरस्कार आत्मघातः न तूरभेदमात्रम् ॥ ४७ ॥

भवत्प्रसादादजय्यसंसारलक्षणमृतिपराकृतिं विनेह सर्वं संपादित-
मित्याह योगिन्या—

अहिता विहिता मयानुगा विहिता श्रीः सुहितापि सानुगा ॥

अनुगायकवत्सुराः कृता अनुगा नैव मृतिः पराकृता ॥४८॥

अहिताः, शत्रवः । मयाऽनुगाः, दासाः । विहिताः, कृताः । सानु-
गापि, अष्टमहासिद्धिसहितापि । श्रीर्लक्ष्मीः । सुहिता कृता । सुरा, देवाः
अनुगायकवत्कृताः । अथापि अनुगा, जन्मनि जन्मनि पृष्ठतो लग्ना ।
मृतिर्मृत्युर्नैव परावर्तितः अतो मां धिक् ॥ ४८ ॥

‘निचाय्य तं मृत्युमुखात्प्रमुच्यत’ इति श्रुतेस्त्वत्पदप्राप्त्या तां मृतिं
परावर्तयेत्याशयेन प्रार्थ्यते योगिन्या—

न यमाच्च विभेम्यहं तथा नयमानी भवचक्रतो यथा ॥

न यमादिभिराप्यते पदं नय माद्याभयमीश ते पदम् ॥ ४९ ॥

यथा मृत्युलक्षणभवचक्रतोऽहं विभेमि तथा नयं न्यायं मन्तुं शीलं
यस्य स तथा । ताच्छील्ये णिनिः । अहं यमाच्च दण्डधरादपि न विभेमि
नयशीलस्य यमदण्डाभावात् । ईदृग्भवचक्रं भवत एकदेश एव स्थितं(त)
दुपरिपदवाच्यं भवचक्ररहितं तेऽमृताख्यं स्वरूपं । ‘पादोऽस्य विश्वा
भूतानि’इति श्रुतेः । तदेव मयापेक्षितं तच्च ते पदं यमादिभिरपि अष्टाङ्ग-
योगादिभिरपि नाप्यते, तस्य चतुर्विधक्रियाफलत्वाभावात् । हे ईश,
अद्य आद्येति संबोधनं वा । हे आद्य । सर्वकारणकारण । अभयं, भय-
निर्वतकं । ‘अभयं प्रतिष्ठां विन्दते अथ सोऽभयं गतो भवति’इति श्रुतेः ।
तत्ते पदं मां नय ॥ ४९ ॥

अविरक्तस्य तु तद्दुर्लभमित्यत आह योगिन्या—

स्पृहयामि न भौमवैभवं स्पृहयामीश न दैववैभवम् ॥

स्पृहयामि न सिद्धिवैभवं स्पृहयामीश्वर दास्यवैभवम् ॥ ५० ॥

हे ईश्वर ते दास्यवैभवं स्पृहयामि अन्यत्स्पृष्टम् ॥ ५० ॥

दास्यं पारतन्त्र्यमित्यत आहैकरूपेण—

अपि दासवतः परतन्त्रता तव दास्यत इन्नितन्त्रता ॥

अत एव मतं तव सेवनं तत एव चरे वनसेवनम् ॥ ५१ ॥

दासा विद्यन्ते यस्य तस्य दासवतोऽपि राजादेः परतन्त्रता विध्य-
धीनता लोके दृश्यते । तव दास्यत इत् एव निजतन्त्रता भगवद्भक्तस्य
विधिनिषेधातीतत्वात्स्वाधीनत्वं अत एव तव सेवनं मतं ममेति शेषः ।
मतिबुद्धीत्यादिना षष्ठ्यपेक्षितत्वान् । ननु त्वं राजाहं वनगोचरोऽतो मम
सेवनं कथं घटत इत्यत आह यस्माद्भवत्सेवनं मतं तत एव भवत्सेवार्थं
राज्यादि सर्वं विहाय वनसेवनं चरे । अहमिति शेषः ॥ ५१ ॥

वने वानप्रस्थार्पितकन्दादिभैक्ष्यसेवनमहो महाकष्टं अहहा प्राप्त-
वैभवानादरः कुबुद्धिरेवेत्यत आहैकरूपेण—

नरको नरकोट्यधिपस्य यदा नरकोत्तरकोशभृतोऽपि तदा ॥

वरमेव हि भैक्ष्यमानन्दं परमेव लभेत्तव यत्पदम् ॥ ५२ ॥

यदा, यर्हि । नरकोट्यधिपस्य नरपतेरन्ते नरकः । तथा नरकः
उत्तरो येषां तादृशकोशभृतोऽपि यदा यर्हि नरकः । तर्हि हि, निश्चयेन ।
अमानन्दं मानहरमपि । भैक्ष्यं वरं । किं तेनेत्यत आह तेन तव यत्परमं
पदं तदेव लभेत् दुर्लभस्याप्यनेनोपायेन सुलभत्वं । तव पदमित्यत्र
षष्ठ्यर्थो राहोः शिर इतिवदौपचारिको भेदोऽवगन्तव्यः ॥ ५२ ॥

(अनुष्टुप्)

अत एव स्वतःपूर्णं योग्यं योग्याय देहि मे ॥

उत्तिष्ठोत्तिष्ठ मदृष्ट्या प्रभो जगृहि जागृहि ॥ ५३ ॥

यतो दृढवैराग्यसत्वाद्योग्याय, विरक्ताय पात्रभूताय, योग्यं ज्ञानं देहि ।
किञ्चित्सेवाद्यादाय दास्यामीति चेत्संबोधयति हे स्वतः पूर्ण, आप्त-
कामेति । ननु निव्रित्तोऽहमित्यत आह 'गतिस्थित्यासनस्वप्ना न कदापि

चिदात्मनि'इति, भगवतो निद्राभावेऽपि मदृष्ट्या निद्रित इवापि भग-
न्युत्तिष्ठोत्तिष्ठ आदराद्विरुक्तिः । हे प्रभो, समर्थ । जागृहि जागृहि ॥५३॥

इति स्तुवति मूर्छां च याति भूभृति भूभृति ॥

उषस्पृष्य एत्येशं नत्वा देवाश्च निर्ययुः ॥ ५४ ॥

भूभृति, भूपालेऽर्जुने । इति स्तुवति सति, चापरं भूभृति, सद्यःपर्वते
मूर्छां याति सति । याते शरदिति सप्रमी । उषः कश्यपादिऋषयः दर्श-
नार्थमागत्य ईशं श्रीदत्तं नत्वा पुनर्निर्ययुः देवा इन्द्रादयश्चैत्येशं नत्वा
निर्ययुः ॥ ५४ ॥

(गद्यम्)

तदनूत्थितः श्रीदत्तः शिष्याभिवादितः स्वीकृतशिष्यदत्ता-
मृत आचान्तः श्रितनैर्ऋतदिवप्रान्तः कृतमलोत्सृतिर्जलाशय-
मितः शोधितपद्मस्तमुखदन्तः सुस्नातः कृतसंध्योपास्तिस्तर्पित-
देवतादिः श्रीपत्तनादाहृतयाचितकः कृतशुक्तिराचान्तः पुनर्ध्या-
नमास्थितस्तदा प्रणतः शान्ततपा भगवन्नुपोषितं मूर्छितं
स्थितमेतं कृतवीर्यसुतं द्रष्टुमर्हसीति प्रणिपपात ॥ ५५ ॥

तदनु तदनन्तरं उत्थितः श्रीदत्तः शिष्यैः अभिवादितः स्वीकृतं शिष्य-
दत्तं अमृतं जलं येन स तथा । आचान्तः कृताचमनः । मलोत्सर्गार्थं
श्रितः नैर्ऋतदिवप्रान्तो येन सः । कृतमलोत्सर्गः, जलाशयं प्राप्तः,
मृज्जलाभ्यां शोधितौ पदौ हस्तौ मुखं दन्ताश्च येन सः । सुस्नातः, कृत-
सन्ध्योपासनः, तर्पिता देवतादयो येन, एतेन ब्रह्मयज्ञ उक्तः । श्रीपत्तना-
त्करवीरपुरात् आहृतं आनीतं याचितकं याञ्चयाप्तं भैक्ष्यं येन सः ।
'शान्ता विद्वांसो भैक्ष्यचर्यां चरन्त'इति लोकसंग्रहार्थं, न तु साधकत्वेन ।
कृतभोजनः, आचान्तः, पुनर्ध्यानमास्थितः । तदा प्रणतः शान्ततपा
नाम शिष्यः आह भगवन्नित्यादि स्पष्टम् ॥ ५५ ॥

(उपजातिवृत्तम्)—

उवाच दत्तस्तमुदारचित्तः प्रियाय दत्तः ससुसिद्धिवित्तः ॥
भूगोल एवाद्य ददाम्यदत्तं स्वरादिमस्मै यत एष भक्तः ॥ ५६ ॥

उदारचित्तः दत्तः तं शिष्यमुवाच । प्रियायार्जुनाय सुसिद्धिवित्तसहितः
सप्तद्वीपात्मकभूगोल एव दत्तः अथाप्यद्यास्मै अदत्तमसमर्पितं स्वरादि
ब्रह्मलोकान्तं ददामि यत एषः मम भक्तः मम भक्तायादेयं किमपि
नास्ति ॥ ५६ ॥

कृतवीर्यसुतो ऋतः नतो वव्रेऽमृतं यतः ॥

श्रुतभ्रान्तिनिवृत्तिश्च प्राचामाचार्य आह तम् ॥ ५७ ॥

अर्जुनो ऋतः लज्जितः । नतः नम्रः । अदत्तं स्वरादिमित्यादिना
प्रलब्धोऽपि अमृतं मोक्षं वव्रे, आचकांक्ष न स्वर्गादि । यतोऽमृतात् श्रुत-
भ्रान्तिनिवृत्तिः, शास्त्रभ्रमनिवृत्तिः । चकाराद्बुद्धयग्रन्थिभेदादि । तदा
प्राचां ब्रह्मादीनामाचार्यः श्रीदत्तः तमर्जुनमाह ॥ ५७ ॥

शासनाच्छास्त्रमिति व्युत्पत्तेः सर्वेषामपि शास्त्राणामद्वैते ब्रह्मणि तात्पर्य-
मिति वक्तुं तावत्सप्तगाथा अनुक्रमते दशभिरुपजातिभिर्द्वाभ्यामनुष्टुब्भ्यां
च । तत्राद्यगाथां त्वाष्ट्रशास्त्रविदोऽसौ—

बृहस्पतिर्देवपतिं स्म वक्ति गाथातति तां शृणु भूतिनाथ ॥

पुराभवच्छास्त्रविदत्र शास्त्रं त्वाष्ट्रं स विद्वान्कृतभूरिगेहः ॥ ५८ ॥

हे भूतिनाथार्जुन । बृहस्पतिर्देवपतिमिन्द्रं यां गाथानां ततिं पङ्क्तिं
वक्ति स्म । लद् स्म इति भूतार्थे लद् । तां मत्तः शृणु । पुरा युगान्तरेऽत्र
लोके कश्चिच्छास्त्रवित् आसीन् । त्वाष्ट्रं शिल्पशास्त्रं विद्वान्सः कृतानि
भूरिगेहानि अन्येषां येन सः ॥ ५८ ॥

आयादिविद्यस्य गृहं स चक्रे सायासदुःखार्तिरुगादिहीने ॥

यज्ञादयस्तद्भवनेऽमिताः स्युर्मृतस्ततः स्वर्गमितः सुपुण्यः ॥ ५९ ॥

स शास्त्री आयव्ययादिवित् यस्य यस्य गृहं चक्रे निर्ममे आयास-
दुःखपीडारोगवर्जिते तद्भवने यज्ञदानादयोऽमिताः स्युः ततः शोभन-
पुण्यः सः मृतः स्वर्गं इतः गतः ॥ ५९ ॥

भूयोऽत्र भूत्वापि नृपस्ततोभूद्भूयोऽपि विप्रः स गतोऽमृतं हि ॥
गाथादिरेषा त्वपरा तु गाथा विप्रोऽभवत्कश्चन कामशास्त्री ॥ ६० ॥

भूयः सोऽत्र नृपो भूत्वा ततो भूयोऽपि मृत्वा विप्रो भूत्वाऽमृतं मोक्षं
गतः । हीति पुराणप्रसिद्धं । इयं क्षुद्रशास्त्राधारेण क्रममुक्तिकथनरूपा
आदिः एषा गाथा कथिता । अपरा तु गाथा कथ्यते कश्चन कामशास्त्री
विप्रः अभवत् ॥ ६० ॥

स स्त्रीसुमान्यो वृतराजकन्यो वात्स्यायनोक्तं सुरतं स वेद ॥
गन्धर्वतां प्राप्य मृतः स धातृप्रसादतस्तत्र गतः स मुक्तिम् ॥ ६१ ॥

स कामशास्त्री । स्त्रीणां सुतरां मान्यः । वृता राजकन्या येन सः ।
वात्स्यायनोक्तं सुरतं कामशास्त्रोक्तवन्मैथुनक्रियां वेद । शास्त्रोक्तानन्दा-
नुभवपुण्येन, मृतः सः गन्धर्वत्वं प्राप्य, तत्र, गन्धर्वत्वेऽपि, धातृ-
प्रसादतः ब्रह्मदेवप्रसादान्मुक्तिं गतः । देवत्वेऽपि मोक्षाधिकारः स्मर्यते
'तदुपर्यपि बादरायणः संभवात्' इति न्यायाधिकरणात् ॥ ६१ ॥

तथान्यगाथां शृणु सन्विकंप्रः सप्तग्रहप्रस्त इहास विप्रः ॥
क्षिप्रप्रसादो भगवांस्तदोकः प्राप्तः सुगुप्तः खलु येन लोकः ६२

इयं द्वितीया गाथा । हे राजन् । विकंप्रः सन् समाहितान्तःकरणः
सन् । तथा तेन प्रकारेणान्यगाथां शृणु । इहात्र देशे । सप्तभूतग्रहप्रस्तः
विप्रः आस । क्षिप्रं प्रसादोऽनुग्रहो यस्य स भगवान्, अहमिति वक्तु-
राशयः । तदोकः, तद्गृहं प्राप्तः । येन प्राप्तेनावधूतवेषदर्शनेन लोक्यत
इति लोकः देहः सुतरां गुप्तः खलु ॥ ६२ ॥

तल्लब्धमन्त्रैः क्रमतो द्विजस्य पिता प्रसादाद्विधिनाश्वजस्य ॥
न्यवारयद्यद्विद्विदोषा योगैः क्रमान्मुक्तिमगात्तदैषः ॥६३॥

तस्मै भिक्षां प्रदायालौकिकीं तच्छविं दृष्ट्वा यत्नतस्तत्पृष्ठलभ्यो
भूत्वा तं प्रसादयामास । ततः ग्रहप्रस्तद्विजस्य पिता, तस्माद्विष्णुरूपा-
दत्तात्रेयाल्लब्धमन्त्रैः न्यासध्यानादिविधिनाजस्य प्रसादादत्तात्रेयकृपाव-
शात्क्रमत एकैकशो भूतं न्यवारयन् । यद्वन् इह मोक्षमार्गे, क्रमाद्योगैः
दोषदृष्ट्याशुपायैः आत्मदोषा, मनोदोषा आगन्तुका रागादयो निवार्यन्ते
बद्वन् सर्वभूतग्रहान्यवारयन् । यदा भूतनिष्क्रान्तिर्जाता तदा एषः ग्रह-
मुक्तः विप्रसुतः क्रमाच्छ्रवणाद्यभ्यासेन मुक्तिमगात् एवं क्षुद्रमपि शास्त्रं
महोपकारकम् ॥ ६३ ॥

तथान्यगाथां शृणु विष्णुदत्तः स्वकर्मणाभ्यर्चितदेवदत्तः ॥
भूतेन बल्यन्नभुजापि दत्तस्त्रिदर्शितो येन परोऽपि दत्तः ॥६४॥

एवं तृतीया गाथा । तथान्यगाथां शृणु । फलाभिसन्ध्यभिमानराहि-
त्येन नित्यनैमित्तिकरूपस्ववर्णाश्रमोचितकर्मणा अभ्यर्चितः, देवः स्वयं
प्रकाशमानश्चासौ दत्तो येन सः विष्णुदत्तः । माहुरे आसेति शेषः ।
तद्वत्तभूतबल्यन्नभुजा केनचिद्भूतेन प्रसन्नेन त्रिस्त्रिवारं दत्तोऽपि
दर्शितः । येन तेन दर्शितदत्तेन श्राद्धीयक्षगमाश्रुत्य तद्गृहेत्य विप्ररूप-
धराभ्यां सूर्याग्निभ्यां सह श्राद्धे भुक्त्वा परोऽपि मोक्षोऽपि दत्तः किमन्य-
द्वक्तव्यम् ॥ ६४ ॥

तथापि गाथा पिशुनो झुटिङ्गः साध्वीशतुल्याकृतिगः सतीगः ॥
स्वरादिसाम्येऽपि तयोर्झुटिङ्गो बद्धो द्विजेनानृतिवत्कुसङ्गः ६५

तथापि पञ्चमी गाथापि कथ्यते । पिशुनः खलः । झुटिङ्गः ब्रह्मचार्य-
वस्यायां कामार्तो मृतः पिशाचयोनिं गतो भूतविशेषः । रूपलावण्य-
संपन्नां सतीं वीक्ष्य तां भोक्तुं स्रग्ध्याः पत्यौ प्रीषिते सति । साध्व्या

ईशः पतिस्तत्तुल्याकृतिं गच्छतीति साध्वीशतुल्याकृतिगः । सतीं गच्छ-
तीति तथा । सत्या कापट्येन मिथुनीभूय रतिसुखं प्रत्यहं लेभे । ततः
प्रोष्यागतं तत्पतिं दृष्ट्वा झुटिङ्गः कस्त्वं मद्रूपधर इत्यादिना निर्भर्त्स्य
गृहानिष्कासयामास । तदा, तद्वन्धवो ग्रामस्थाश्चोभयोः साम्यं दृष्ट्वा
चकिताः सन्तस्तौ विष्णुदत्तं प्रति निन्युः । तदा द्विजेन विष्णुदत्तेन तयोः
स्वरादिसाम्येऽपि कुत्सितः सङ्गो यस्य सः झुटिङ्गः अनृतिवत् मन्त्रप्रभा-
वतो बद्धः । सस्तनीं कुंभीमानीय मुखेनाविश्य नालान्निर्गत्येयं स्त्री
गृह्यतामित्युक्ते झुटिङ्गस्तथेति प्रविष्टोऽभूत्तदा निष्क्रमणात्पूर्वमेव तं कील-
यामास । अनृतिवदित्यत्र तत्परशुग्रहणपरीक्षादिकं छान्दोग्योक्तमनुसन्धेयम्
॥ ६५ ॥

तथापि गाथापिबतेर्भकाय रुग्णाय निम्बं प्रददौ तदम्बा ॥

खण्डप्रलोभनाद्ब्रवीडिताय श्रुतिर्यथाऽमुख्यफलं स्वरादि ॥६६॥

तथाऽपि षष्ठी गाथा । आरोग्यार्थं निम्बं पिबेत्युक्त्वाप्यपिबते रुग्णा-
यार्भकाय खण्डलङ्कुं दास्यामीति खण्डप्रलोभनात्तदम्बा तस्य माता
निम्बं प्रददौ यथा भवरोगपीडिताय बहिर्मुखाय मातृशतेभ्यो गरीयसी
'अक्षय्यं ह वै चातुर्मास्ययाजिनः सुकृतम्' इत्यादिका श्रुतिः यथा
अमुख्यफलं गौणफलं स्वरादि स्वर्गादिकं प्रतिपादयतीति तथा । मुख्यफलं
तु चित्तशुद्धिद्वारा रुच्युत्पादनं तथा च वार्तिकसारे—'रुचिद्वारोपकुर्वन्ति
कर्माण्यात्मविमुक्तये । अज्ञानस्याविरोधित्वान्न साक्षादात्मबोधवत् ॥ १ ॥
अविद्याया न चोच्छित्तौ ज्ञानादन्यदपेक्षते । ज्ञानोत्पत्तौ तु नैवान्यच्छ-
मादिभ्यो ह्यपेक्षते ॥ २ ॥ शमाद्युत्पत्तये नान्यद्बुद्धिशुद्धेरपेक्षते । बुद्धि-
शुद्धौ तु नित्यादिकर्मभ्यो नान्यदिष्यते ॥ ३ ॥ पारंपर्येण कर्मैवं विज्ञाना-
द्योप्युज्यते' इति ॥ ६६ ॥

प्रायश्चित्त्यस्तगुल्मादिरुजं सत्यर्थितो द्विजम् ॥

निन्ये रसेन प्रकृतिं भवार्तमिदं तं कृती ॥ ६७ ॥

सप्तमी गाथा । पतिप्राणार्पणेन सौभाग्यं मे देहीति सत्याऽर्थितः ।
 कृती कुशलः विष्णुदत्तः । देवद्रोहादिपापोत्थगुल्मादिरोगशान्त्यै कर्मविपा-
 कोक्तप्रायश्चित्तिभिः अस्ता निरस्ताः रुजः यस्य तं द्विजं । रसेन
 रसायनदानेन । पूर्वप्रकृतिं आरोग्यं निन्ये । कमिव भवार्तमिव, यथा
 भवरोगार्तं दृष्ट्वा कश्चित्परमकारुणिको ज्ञानरूपप्रायश्चित्तदानेन पूर्व-
 कृतब्रह्महत्यात्महत्यादिपापनिरासेनान्ते रसेन नित्यशुद्धबुद्धमुक्तसत्यज्ञाना-
 नन्तादिलक्षणां प्रकृतिं नयति तथा । रसोऽत्र ब्रह्म । 'रसो वै सः रस-
 स्त्रेवायं लब्ध्वानन्दीभवति' इति श्रुतेः ॥ (एवं सप्त गाथा उक्ताः) ॥ ६७ ॥

गाथांतिमार्थार्भक आस योगभ्रष्टो द्विजस्योद्भिन्नतभोगसङ्गः ॥
 संसर्गहृत्यै कृतदुष्टचेष्टः संबन्धभीत्यास्य गुरुर्न चेष्टः ॥ ६८ ॥

‘अथ हास्मिन्नुदरमन्तरं कुरुते अथ तस्य भयं भवति’ इति श्रुते-
 र्ज्ञानिनोऽपीषदन्तरत्वे न सर्वथा भयनिवृत्तिरिति कथयितुं गाथांतरमाह-
 अथान्तिमा गाथा कथ्यते । कश्चन योगभ्रष्टः द्विजस्यार्भकः आस ।
 उद्भिन्नतः त्यक्तः भोगसङ्गो येन सः लोकसंसर्गहृत्यै कृताः दुष्टाः मल-
 मूत्रोत्सर्गभक्षणरूपाश्चेष्टा येन सः । अयं पितेयं मातेति संबन्धभीत्यास्य
 योगभ्रष्टस्य गुरुः पिता मातापि न चेष्टो बभूव ॥ ६८ ॥

(अनुष्टुप्)

अन्तःसङ्गविसर्गेण तस्य व्यस्य भयं नयं ॥

आदेश्य विष्णुदत्तस्तं सतीं प्रकृतिमानयत् ॥ ६९ ॥

विष्णुदत्तमाहात्म्यं श्रुत्वा तत्पितरौ तं बालं तदृहं नीत्वा प्रार्थयामा-
 सतुः । तदा विष्णुदत्तः अन्तःसङ्गत्यागेन तस्य भयं व्यस्य, दूरीकृत्य ।
 अलेपवादाश्रयेण स्थातव्यलक्षणं नयं आदेश्योपदिश्य । तं, सतीं, दुश्चेष्टा-
 रहितां प्रकृतिं आनयत् ॥ ६९ ॥

फलितमाहानुष्टुभा—

आर्य पर्यवसानन्तु शास्त्राणां स्रोतसामिव ।

सिन्धौ ब्रह्मणि दभ्राणामदभ्राणां परेऽद्वये ॥ ७० ॥

उपसंहरति-आर्येति । हे आर्यार्जुन । दभ्राणामदभ्राणां स्वल्पानां महतां च शास्त्राणां तु, स्रोतसां सिन्धाविव परे ब्रह्मणि पर्यवसानं विद्धि ॥ ७० ॥

किं तद्ब्रह्मेत्यत आह- (शार्दूलविक्रीडितवृत्तम्)

ब्रह्मैवैकमिदं पुराद्वयमजं यन्माययोज्जृम्भितं

रूपाख्यात्मकमेतदत्र सदसत्तत्कार्यकं कार्यकृत् ॥

मिथ्याप्येतदनुप्रवेशत इतः सत्यादिरूपं परं

तत्त्वं विद्धि धिया सुखी भव कृतां योगेन भोगेन किम् ७१

इदं प्रत्यक्षादिप्रमाणगम्यं नामरूपात्मकं जगत् । पुरा, सृष्टेः पूर्वं । अजं, जन्मादिविकारशून्यं । अद्वयं ब्रह्मैवैकमासीत् । ऐक्यावधारणद्वैत-प्रतिषेधबोधकैरेकमेवाद्वितीयमिति पदैः सजातीयविजातीयस्वगतभेद-शून्यं ब्रह्मोक्तं । ‘सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्’ इति श्रुतेः । ननु मायासत्त्वे कथमद्वयत्वमिति चेच्छक्तित्वेनावस्तुत्वेन च मायायाः पृथ-गणनानर्हत्वाद्वैकमेव । अस्त्वेव तथा पुराधुना तु सामानाधिकरण्येन द्वैतं प्रतिभातीति चेत्सामानाधिकरण्यं तु बाधायामप्युपपद्यते । यस्त्वदीयश्चोरः सः स्थाणुरिति वत् यत्परिदृश्यते तन्मायैव न वास्तवमिति तात्पर्यं । तथाहि गौडपादाचार्याः ॥ ‘एकमेवेति चाग्नानादिन्द्रो मायाभिरित्यपि ॥ अजाय-मानो बहुधा जायते माययैव तु’ इति । किं तद्ब्रह्म ईक्षणपूर्वकं यन्मायया रूपाख्यात्मकं नामरूपात्मकमेतत् ब्रह्मादिस्तंबपर्यन्तं उज्जृम्भितं । अद्या-स्मिन्नाधिष्ठाने ब्रह्मण्येकदेशे सत्, कार्यं, असत्कारणं, प्रकृतिमहतत्त्वा-हंकारतन्मात्रारूपं, तद्विकारजातं च, तथा तत्कार्यं स्थूलभूतचतुर्दशलोक-तदन्तस्थसर्वप्राणिजातं भोजनगमनादिकार्यकृदपि मिथ्या मृषैव । मिथ्या चेत्कथं कार्यकृदिति चेत्सत्यं । मिथ्याप्येतद्ब्रह्मानुप्रवेशत एव कार्यकृत् न स्वतः । यथा राजमुद्राङ्कितकूटकार्षापणादेः सत्यत्वेन व्यवहारसिद्धि-

स्तथा ब्रह्मानुप्रवेशात्तत्कार्यकृत् । ब्रह्मानुप्रवेशः श्रूयते च 'तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्' इत्यादि । इतः पूर्वोक्तात्प्रकृतिविकृतिसहितात्सर्वस्माद्भूत-जातात्परं असंगं यत्सत्यज्ञानानन्दरूपं तत् त्वं, चिदंशो देहेन्द्रियमनः-प्राणाहंकारविलक्षणः प्रत्यगात्मासि । एतत्सूक्ष्मं गूढं वस्तु धिया विद्धि । ननु 'न तत्र चक्षुर्गच्छति' इति निषेधात्कथं धियावगन्तव्यं । बाढं, न तत्र चक्षुरित्यादिना फलव्याप्तिर्निषिद्धा । यदुक्तं 'ब्रह्मज्यज्ञाननाशाय वृत्ति-व्याप्तिरपेक्षिता । स्वयं स्फुरणरूपत्वादाभासो नोपयुज्यते' इति । श्रुतिश्च 'एष सर्वेषु भूतेषु गूढोत्मा न प्रकाशते । दृश्यते त्वग्र्यया बुध्या' इति । किं ज्ञानेनेत्यत आह—योगेन वक्ष्यमाणेन सुखी निरतिशयानन्दरूपः, कृती कृतकृत्यश्च भव । 'एतद्बुध्या बुद्धिमान्स्यात्कृतकृत्यश्च भारत' इति स्मृतेः । एवं महालाभे राज्यादिभोगेन किं प्रयोजनं न किमपीति भावः ॥ १७१ ॥

कोऽसौ योग इत्यत आह—(उपजातिवृत्तम्)

यमाद्यभिज्ञोऽन्वहमासनज्ञः पीत्वेडयासुं कृतकुम्भकोर्कात् ।
त्यक्त्वा पुनर्व्यस्तमिति त्रिकालं कालं त्रिमास्या स जयेन्नृपालम्

अन्वहं, अहन्यहनि सर्वदेत्यर्थः । यमनियमाभिज्ञः, पद्माद्यासनज्ञः, इडयासुं प्राणं पीत्वापूर्य, जालंधरबन्धपूर्वकं कृतः कुम्भको येन सं, ततोऽर्कात्तदुपलक्षितया पिङ्गलया, त्यक्त्वा । पुनर्व्यस्तं विपरीतं यथा तथा-भ्यसेत् । एतदुक्तं भवति । पिङ्गलया प्राणमापूर्य कुंभयित्वेडया शनैरेव विरेचयेन्न तु दृढात् । दृढात्कृते रेचके बलहानिप्रसङ्गात् । अथवा व्यस्तं बहिः कुम्भं वाभ्यसेत् । इत्येवंप्रकारेण त्रिकालं अभ्यासमाचरेत् । अनुक्तापि कुम्भकसंख्या विंशतिर्ज्ञेया । पुराणान्तरे तथा दृष्टत्वात् । हे नृपार्जुन । त्रिमास्याभ्यासादलमत्यर्थं स योगी कालं जयेत् समाहितो भवेत् ॥ ७२ ॥

(उपजातिवृत्तम्)

न योगसिद्धिं घटशोधनाज्ञस्त्रिवन्धयुक्ताष्टकुंभकाज्ञः ॥

उपैति मुद्रादशकानभिज्ञो विज्ञोऽपि नादश्रवणानभिज्ञः ७३

घटशोधनाज्ञः, देहशुद्धिमजानन् । मूलोदघाणनजालन्धरबन्धयुक्तसूर्य-
भेदादिकुंभकाज्ञः, शक्तिचालनादिमुद्रादशकाज्ञः, अनाहतनादानभिज्ञश्च,
स्वयं विज्ञोऽपि योगसिद्धिं जीवन्मुक्तिलक्षणां नोपैति ॥ ७३ ॥

अवधिमाहानुष्टुभा--

प्राणायामोण्डगः प्राणः सपञ्चविपले पले ॥

प्रत्याहारादयो ज्ञेया द्वादशधनोत्तरोत्तरम् ॥ ७४ ॥

पञ्चविपलसहिते द्वे पले । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । तावत्कालपर्यन्तं,
अण्डगः ब्रह्मरन्ध्रगो यदि प्राणो भवेत्तर्हि प्राणायामो भवेत् । न तु केवल-
मुदरमध्य एव निरोधमात्रेणेत्यभिप्रायः । द्वादशघ्नोत्तरोत्तरं प्रत्याहारा-
दयो ज्ञेयाः । पञ्चविंशतिपलैः प्रत्याहारः । पञ्चनाडीभिर्धारणा । अहोरात्रेण
ध्यानं । द्वादशदिनैः समाधिरिति ज्ञेयं ॥ ७४ ॥

प्रत्याहारलक्षणमाहानुष्टुभा—

जिते प्राणे हृदार्थेभ्यः प्रत्याहृत्याखिलेन्द्रियम् ॥

अविक्षिप्तं स्थिरीकुर्यान्मन आत्मन्यचञ्चलम् ॥ ७५ ॥

प्राणे जिते सति वशीकृते सति । हृदा, सत्वप्रधानेन चित्तेनार्थेभ्यः
शब्दादिविषयेभ्यः । अखिलेन्द्रियं, सर्वाणि इन्द्रियाणि । प्रत्याहृत्येति
प्रत्याहार उक्तः । अविक्षिप्तं, विक्षेपो विषयान्तरगमनं तद्रहितं यथा तथा ।
अचञ्चलं, प्रशान्तं शान्तरजसं मन आत्मनि स्थिरीकुर्यात् इयं
धारणा ॥ ७५ ॥

(गद्यम्)

तदनु श्रुत्यनुकूलयुक्त्यनुसारी गुरुक्तं षड्लिङ्गवित्तं भाग-
त्यागलक्षितं सोऽहमात्मेत्यभेदतः श्रुतं परात्मैकत्वं विजातीय-

प्रत्ययनिरासपूर्वकं सजातीयप्रत्ययप्रवाहीकरणमनुक्षणं विपर्यासनिरासकृन्निदिध्यासेत् ॥ ७६ ॥

तदनु, मनःस्थिरीकरणानन्तरं । 'नैषा तर्केण मतिरापनेया' इति केवल-
तर्कनिषेधश्रवणात् 'श्रुतिमतस्तर्कोनुसन्धीयताम्' इति पूर्वाचार्योक्तत्वाच्छ्रु-
त्यनुकूलयुक्त्यनुसारी अधिकारी । गुरुणोक्तं न तु स्वतो दृष्टं । 'आचार्य-
वान्पुरुषो वेद' इति श्रुतेः । उपक्रमादिषड्विधलिङ्गैस्तात्पर्यावधारणेन वित्तं,
ज्ञातं । विरुद्धवाच्यांशत्यागाविरुद्धलक्ष्यांशग्रहणरूपभागत्यागलक्षणया
लक्षितं । सोऽहमात्मेत्यभेदतोऽखण्डैकरसत्वेन नीलोत्पलविलक्षणेन श्रुतं,
श्रुत्या ज्ञापितं । परं ब्रह्म आत्मा प्रत्यक्च, तयोरेकत्वं । असज्जडदुःख-
लक्षणविजातीयमायिकप्रत्ययनिरासपूर्वकं सत्यज्ञानानन्दादिसजातीय-
प्रत्ययप्रवाहीकरणं अखण्डतैलधारावत्सांतत्येन चिन्तनं । अनुक्षणं
विपर्यासनिरासकृन्निदिध्यासेत् । ध्यानप्रयोजनं विपर्यासनिरासः । यदुक्तं
'विपर्यस्तो निदिध्यासेत्किं ध्यानमविपर्यये' इति ॥ ७६ ॥

(अनुष्टुब्धम्)

उपस्थिता इहाप्येताः सिद्धयो याः कुबुद्धयः ॥

ते भोगबुद्ध्याददते नृप तास्त्यज तापदाः ॥ ७७ ॥

हे नृप । कुबुद्धयो मन्दबुद्धयो ये ते भोगबुद्ध्या याः आददते । इह
मोक्षमार्गे ता एताः सिद्धयः यद्यप्युपस्थिता भवन्ति तथापि परिणामे
तापदास्ताः त्यज । दूरान्वयी ॥ ७७ ॥

अभ्यासपूर्वकं फलमाह शार्दूलविक्रीडितेन—

विक्षिप्तं शमयेत्समाधिसमये चित्तं लये बोधये-

दात्मन्येव न चालयेत्तदभये संस्थं न चास्त्रादयेत् ॥

मध्येसाररसं रसं परमितं निर्वातदीपस्थितं

चित्तं संयमितं तदेव हि मतं शान्तं समाधिं गतम् ॥ ७८ ॥

समाधिसमये विक्षिप्तं चित्तं शमयेत् । लये स्वापे गम्यमानं बोधयेत्
च तच्चित्तं अभये आत्मन्येव संस्थं न चालयेत् । मध्येन्तरालावस्थायां
असाररसं नास्वादयेत् । एवं लयविक्षेपकषायरसास्वादेभ्यो रक्षितं चित्तं
निर्विघ्नेन संयमितं निवातदीप इव स्थितं चेत्तदेव हि समाधिं गतं अत एव
परं रसं परमानन्दं इतं गतं विद्यात् । तदेव हि निश्चयेन मतं श्रीकृष्ण-
शेषपूर्वाचार्याणामिति शेषः । 'दीपोपमेनेह युक्तः प्रपश्येत्' 'यथा दीपो
निवातस्थ' इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यः ॥ ७८ ॥

(अनुष्टुप् वृत्तम्)

योगोयं दुःखसंयोगवियोगो भोगसंगहत् ।

हृदर्पसर्पसर्पन्नः सुकृताद्भः कृतान्तकृत् ॥

ब्रह्ममूर्तिः शून्यवृत्तिर्यतिः स्वात्मरतिः कृती ॥

भिन्नसंशयहृद्ग्रन्थिः सद्गतिर्मेऽतिवल्लभः ॥ ७९ ॥

ब्रह्मैव मूर्तिः यस्य सः, न तु ब्रह्मवित् । शून्या वृत्तयो यस्य सः ।
स्वात्मनि रतिर्यस्य सः न विषयरतिः । भिन्नाः संशयाः हृद्ग्रन्थिश्च यस्य
सः । सति ब्रह्मणि गतिर्यस्य सः सद्गतिः । ईदृक् कृती कृतकृत्यो यतिः
मे अतिवल्लभः । श्रुतिश्च 'भिद्यते हृदयग्रन्थिः' इत्यादिः । स्मृतिश्च
'प्रियो हि ज्ञानिनोत्यर्थमहं स च मम प्रियः' इति ॥ ७९ ॥

प्रारब्धाय तनुर्यस्य जनुर्यस्य पुनर्न हि ॥

न हीयतेऽस्य महिमा हिमांशुकुलजाशुभैः ॥ ८० ॥

ज्ञानमहिम्ना संचितक्रियमाणकर्मण एव लयः प्रारब्धं त्ववशिष्यत
इत्याह-प्रारब्धाय प्रारब्धमेव भोक्तुं । तनुर्यस्य बाधितानुवृत्त्या तिष्ठति ।
तर्हि ततः पुनर्जन्म वा नेत्याह यस्य पुनर्जनुर्जन्म न हि भविष्यति ।
अविद्याकामकर्मबीजाभावात् । हे हिमांशुकुलजार्जुन । अशुभैः उप-
लक्षणाच्छुभैश्च कर्मभिः अस्य ज्ञानिनो महिमा न हीयते 'एष नित्यो
महिमा ब्राह्मणस्य न वर्धते कर्मणा नो कनीयान्' इति श्रुतेः ॥ ८० ॥

राजन्युञ्जन्त्वमप्येवं कार्तवीर्यं कृती भव ॥

भवदाज्ञा मतेत्युक्त्वा गत्वा दध्यौ गुहां महान् ॥८१॥

हे कार्तवीर्य राजन् । त्वमप्येवं युञ्जन्नभ्यसन्कृती कृतकृत्यो भव ।
इति श्रीदत्तगुरुणोक्तः महान् अधिकारी अर्जुनः भवदाज्ञा मे मतेत्युक्त्वा
प्रणम्य गुहां गत्वोक्तप्रकारेण दध्यौ ॥ ८१ ॥

(अनुष्टुप् वृत्तम्)

भूयो भूयोऽभ्यसन्सभ्यस्त्रिमासं स समाहितः ।

तच्छशंसैत्य गुरवे रवेस्तुल्याय सन्नतः ॥ ८२ ॥

स सभ्योऽर्जुनः पुनः पुनरभ्यसन् त्रिमासं समाहितोऽभूत् तत उत्थाय
गुरुसमीपमेत्य सम्यङ् नतः सन् रवेस्तुल्याय गुरवे श्रीदत्तात्रेयाय
तच्छशंसं कथयामास ॥ ८२ ॥

(अनुष्टुप् वृत्तम्)

भुक्तो गुर्वाज्ञयासक्तो योगयुक्तोऽभवत्पुनः ।

भक्तो युक्तोऽपि वर्षेण हर्षेणोत्थापितः सता ॥ ८३ ॥

असक्तो विषयासक्तिरहितो । गुर्वाज्ञया भुक्तोऽर्जुनः पुनर्योगयुक्तोऽ-
भवत् । तदा युक्तोऽपि एकवर्षं समाधिस्थोऽपि भक्तोऽर्जुनः सता
भगवता श्रीदत्तात्रेयेण वर्षेण हर्षेणोत्थापितः न तु स्वयमुत्थितः ॥ ८३ ॥

गुरुराह महामतेऽत्र ते वद किं वा अनुभूतमुद्भूते ।

न रहो हि चिरं परंतप स्थितिरूर्वाशं विना परं तपः ॥ ८४ ॥

गुरुः श्रीदत्त आह । तमिति शेषः । उत्कृष्टा गतिर्यस्य तत्संबुद्धौ ।
महती मतिर्यस्य तत्संबुद्धौ । हेर्जुनात्र किं अनुभूतं तत् वै निश्चयेन वद ।
परान्कामादिशत्रून्तापयतीति तत्संबुद्धौ हे परंतप । हे उर्वाश योगभूमि-
पालक । हि यस्मात्परं तपो विना 'मनसश्चेन्द्रियाणां च ऐकाग्र्यं परमं
तप' इत्युक्तलक्षणं विना चिरं रहः एकान्तस्थितिर्न घटते अतः किमनुभूतं
तद्वद ॥ ८४ ॥

उत्तरमाह द्वाभ्याम् -

नृप आह महानुभाव ते कृपया मय्यहहा समाहिते ।

त्रिपुटीं न पटीयसी मतिर्धृतिमत्यप्यज वेद भेदहृत् ॥ ८५ ॥

नृपः आह । हे महानुभाव । ते कृपया मयि समाहिते सति । पटी-
यसी अतिकुशला । धृतिमती धारणावत्यपि । द्वैतभेदहृदपि । मम मतिः
सूक्ष्माग्न्या बुद्धिः ध्यातृध्यानध्येयलक्षणत्रिपुटीं न वेद ॥ ८५ ॥

मनसा सह पञ्च पञ्च च प्रिय गावः स्थिरतां गता स्थिता ।

मतिरप्यतिर्हर्ष उत्थितः स्मर एतामनुवृत्तिमीश्वर ॥ ८६ ॥

हे प्रिय भगवन् । मनसा सह गावः, पञ्च ज्ञानेन्द्रियाणि, पञ्च कर्मेन्द्रि-
याणि स्थिरतां गतानि । मतिरपि स्थिरतां गता । योगसिद्धिलक्षणमिदं ।
श्रुतिश्च 'यदा पञ्चावतिष्ठन्ते ज्ञानानि मनसा सह । बुद्धिश्च न विचेष्टते
तामाहुः परमां गतिं ॥ तां योगमिति मन्यन्ते स्थिरामिन्द्रियधारणाम्'
इति । इतोऽपि अतिशयितो हर्षो यस्य सोऽतिहर्षः उत्थितोऽहं हे
ईश्वर एतां अनुवृत्तिं, वृत्तीनामनुवृत्तिं स्मरे । ननु स्मरणस्यानुभवपूर्वक-
त्वात्तदानीं वृत्त्यनुपलंभात्कथं अनुवृत्तिस्मरणमिति चेत्तदानीं विशेषवृत्त्य-
भावेऽपि प्राथमिकप्रयत्नात्तत्र सामान्येनावस्थानं स्मर्यते । 'वृत्तयस्तु
तदानीमज्ञाता अप्यात्मगोचराः । संस्कारादनुमीयन्ते व्युत्थितस्य समु-
त्थितात् । वृत्तीनामनुवृत्तिस्तु यत्नात्प्राथमिकादपि । अदृष्टासकृद्भ्यास-
संस्कारसच्चिवाद्भवेत्' इति ॥ ८६ ॥

इमं मिमंक्षयानन्दहृदमेत्य सुखांबुधिम् ।

गतोऽस्मि विगतोपाधिराधिव्याधी न मे सुधीः ॥ ८७ ॥

त्रिविधतापशान्तये मिमंक्षया स्नानेच्छया । इमं योगीगोचरं आनन्द-
हृदमेत्य विगतोपाधिः सन्सुखांबुधिं, निरतिशयानन्दं गतोऽस्मि । भो
सुधीः आधिव्याधी मे न शिष्टौ ॥ ८७ ॥

आलिङ्ग्यालिङ्ग्यधीशस्तं शस्तं प्राह नृपार्जुन ।

प्रजाः प्रजाधिभूः शाधि गच्छ गच्छ न ते द्वयम् ॥ ८८ ॥

आलिङ्गीनां परमहंसानामधीशः श्रीदत्तः । तमर्जुनमालिङ्ग्य । शस्तं प्रशस्तं यथा तथा प्राह । हे नृपार्जुन त्वं प्रजाधिभूः प्रजानायकः । अतः प्रजाः शाधि नीत्या शिक्षय । गच्छ गच्छ, राष्ट्रमिति शेषः । तर्हि लेपो भवेदत आह विरक्तस्य ते द्वयं, द्वैतं तत्कृतहर्षामर्षादि नास्ति ॥ ८८ ॥
कथं संगो न बाधक इत्यत आहानुष्टुभा—

अन्तःसङ्गविहीनस्य बहिःसङ्गो न बाधकः

धर्मं चर परार्थं तु क्वचिद्द्व्यस्तं बहिश्चर ॥ ८९ ॥

रागादिपरिहारेणान्तःसङ्गविहीनस्य बहिःसङ्गो बाधको न भवेत् । स्वयं कृतार्थोऽपि त्वं परार्थं लोकसङ्ग्रहार्थं धर्मं चर । एवं सन्नपि लोकबाधानिरासार्थं तु क्वचिद्बहिर्व्यस्तं विपरीतं चर आचर । यदुक्तं ‘तथा वर्तेत वै योगी सतां धर्ममदूषयन् । यथा जनावमन्येरन्’ इत्यादि ॥ ८९ ॥

भजांघ्रि मे यथा देही यजाद्यं मां यथा गृही ।

त्यजासक्तिं नष्टभव द्विजादेरर्चको भव ॥ ९० ॥

यथा देही दास्येन भजते तथा देहामिमानरहितोऽपि परप्रेम्णा मेऽङ्घ्रि पदं भज । फलार्थी यथा गृही तथा फलामिमानरहितोऽप्याद्यं सर्वकारणं मां यज्ञैर्यज । हे नष्टभव, निवृत्तसंसारभ्रम । कर्माद्यासक्तिं त्यज । द्विजगुर्वादेरर्चको भव ॥ ९० ॥

तथेत्याज्ञां प्रगृह्यापि श्लथच्चित्तोऽग्निरदत्तदृक् ।

दत्तदृग्जातमुदयं नैच्छत्यक्तं महोदयम् ॥ ९१ ॥

तथेत्याज्ञां प्रगृह्यापि अयं राजा प्रेमभरातिरेकेण श्लथत् चित्तं यस्य । अञ्च्योर्दत्तपदयोर्दत्ता दृग्येन सः । दत्तदृग्जातमुदयं महोदयम् । दत्तदृग्जातमुदयं महोदयम् । दत्तदृग्जातमुदयं महोदयम् ।

आनन्दो यस्य स तथाभूतोऽर्जुनः । श्रीदत्तसंयोगलक्षणमहोदयं त्यक्तुं नैच्छत् ॥ ९१ ॥

सदयं हृदयं यस्य तेन प्रस्थापितोऽपि सः ।

वाचा मोचातिरसया स्थितश्चित्र इवाग्रतः ॥ ९२ ॥

यस्य सदयं हृदयं तेन । मोचा, पक्वं रंभाफलं । ततोप्यतिरसया मिष्टवाचा गच्छ गच्छेति प्रस्थापितोऽपि सोऽर्जुनः चित्र इव काष्ठपुत्तिके-वाग्रतः श्रीगुरोरग्रभागे स्थितः ॥ ९२ ॥

(उपजातिवृत्तम्)

प्रस्थापयामास पुनः सहासं प्रभुस्ततः प्राप नृपः स्ववासम् ।

नवोदयं चंद्रमिव प्रजास्तं पपुर्दशागाच्च तदाधिरस्तम् ॥ ९३ ॥

ततः पुनः श्रीदत्तः । तमर्जुनं हासेन सहितं यथा तथा प्रस्थापया-मास । अयं भावः । मत्प्रसादादतीतमायोऽयं नेच्छत्यतः कंचित्कालं परोपकारार्थमेतेन राज्य एव स्थातव्यमिति प्रभुणा किञ्चिन्मायालेशः प्रेरित इति वक्तुं सहासमित्युक्तं 'हासो मोहकरी माया' इति प्रसिद्धेः । ततः नृपः स्ववासं राष्ट्रं प्राप । नवोदयं चन्द्रमिव तं प्रजाः दृशा पपुः । तदाधिः तासां आधिश्चास्तं अगान् ॥ ९३ ॥

(उपजातिवृत्तम्)

चक्रे स यज्ञाञ्छशिवंशकेतुरगर्वकामः सुरवंशकेतुः ।

अकम्पतेर्तेऽप्यनिलं तदैव स्थिरासनस्थोऽपि भृशं सदैवः ॥ ९४ ॥

शशिवंशकेतुः सोमवंशध्वजः । अगर्वकामः अभिमानफलाभिसन्धिरहितः । सः यज्ञान् चक्रे । तदा सदैवः देवैः सहितः । सुरवंशकेतुरिन्द्रः स्थिरासनस्थोऽपि अनिलमृतेऽपि वायुना विनापि भृशमकम्पत । वंश-यष्टिध्वजस्तु वातेन कम्पते नायं तथेति कारणेन विना कार्योत्पत्तिर्विभावना यज्ञैरिष्ट्वैवायं मत्पदं अपहरिष्यतीति भीत्या देवेन्द्रोप्यकम्पतेति भावः ९४

(उपजातिवृत्तम्—)

तत्सत्त्वहृत्यै सुरनोदितोऽर्को भूत्वातिथिः प्राप नृपाधिपौकः ।
नृपादुपादाय स वृक्षभिक्षां नृपं स-निन्ये मुनिशापशिक्षाम् ॥ ९५ ॥

तस्यार्जुनस्य सत्त्वहृत्यै सुरैरिन्द्रादिदेवैर्नोदितोऽर्कः सूर्यः अतिथिर्भूत्वा
नृपाधिपस्य ओकः गृहं प्राप । स नृपात् सप्तद्वीपवृक्षभिक्षां उपादाय नृप-
मर्जुनं मुनिशापशिक्षां निन्ये । एवं हि स्मर्यते-सूर्यो वृक्षभिक्षामुपादायार्जु-
नायाक्ष्येषुधीर्ददौ ततोऽर्जुनः सूर्याज्ञया तान्वाणान्पञ्चशतधनुर्भ्यो विस-
सर्ज तैर्बाणैर्वृक्षाः शुष्कतां गतास्तानग्निरूपेण सूर्योऽभक्षयत् तदा समाधि-
विरमे वसिष्ठो मुनिः दग्धान्स्वाश्रमवृक्षान्दृष्ट्वा शिष्यमुखेनार्जुनबाण-
वर्षं श्रुत्वा कुपितः सन् विप्रहस्तेनायं मरिष्यतीति शशापेति ॥ ९५ ॥

(गद्यम्)

ततो दैववशादुद्धतेन तेन पराजिता देवता अपराजितमुपे-
त्याभिष्टूय ख्यात्याधिकात्तन्मृतिं कल्पयामासुः ॥ ९६ ॥

ततो विधिवशादुद्धतेन तेनार्जुनेन पराभूता इन्द्रादिदेवाः । अपराजितं
विष्णुं उपेत्य, तमभिष्टूय ख्यात्याधिकात्तस्यार्जुनस्य मृतिं मरणं
कल्पयामासुः ॥ ९६ ॥

(गद्यम्)

अथ ह किल गाधिभूभृति वने निवसति सति परिणयार्थं
भृगुणादिष्ट ऋचीको योगप्रभावाद्भरुणादाहतश्यामकर्णाश्वसहस्रं
शुल्कत्वेन राज्ञे प्रतिपाद्य स्त्रीमुख्यां सत्यवत्यभिख्यां
तत्तनयामुपयेमे ॥ ९७ ॥

अथ विष्णुवरदानानन्तरं कथान्तरमुपक्रमते । ह किलेति निपातौ
प्रसिद्धिद्योतनार्थौ । अपुत्रे गाधिभूभृति वने निवसति सति त्वं विवाहं
कुर्विति परिणयार्थं भृगुणा आज्ञप्त ऋचीकऋषिः योगसामर्थ्यात् वरुणं

त्वा वरुणादानीतश्यामकर्णाश्वसहस्रं शुल्कत्वेन गाधिराज्ञे दत्वा स्त्रीवर्यां
त्यवतीनामिकां तस्य राज्ञस्तनयां उपयेमे ॥ ९७ ॥

(गद्यम्)

स्वस्या मातुश्चानुरूपपुत्राप्तये स्नुषार्थितेन भृगुणा कारित-
पुत्रकामेष्टिचरुप्राशनव्यत्ययेन जनिष्यमाणपुत्रव्यत्यासं निवेद्य
स्तुषाप्राथनया तत्पुत्रस्यर्षित्वं पौत्रस्य क्षत्रत्वं चाकारि ॥ ९८ ॥

आत्मनो मातुश्च योग्यपुत्राप्तये भृगुणा कारितपुत्रकामेष्टिसंबन्धि-
चरुप्राशनस्य मातुश्चरुः पुत्र्या पुत्र्याश्च मात्रा भक्षित इति व्यत्ययेन
जनिष्यमाणपुत्रयोर्व्यत्यासं स्नुषायै निवेद्य स्नुषाप्राथनया मैवं क्षत्रः
पुत्रो भवतु कामं पौत्रो भवत्वित्येवंरूपया तस्याः पुत्रस्यर्षित्वं पौत्रस्य
क्षत्रत्वं च भृगुणा कल्पितं ॥ ९८ ॥

विश्वामित्रो गाधिपुत्रो मन्त्रदृक्क्षत्रियोऽपि सन् ।

चरुप्रभावात्तपसा ब्रह्मर्षित्वं गतो मतः ॥ ९९ ॥

गाधिराजपुत्रः विश्वस्य मित्रः विश्वामित्रः । मित्रे चर्षावित्यानङ् ।
क्षत्रियोऽपि सन् चरुप्रभावात्तपसा ब्रह्मर्षित्वं गतः । मतः सर्वमान्यः
मन्त्रदृग् मन्त्रद्रष्टा बभूव । 'तान्विश्वामित्रेण दृष्टान्वामदेवोऽसृजत' इत्यादि-
श्रुतेः ॥ ९९ ॥

जमदग्निः सत्यवत्याः शम्भ्या अग्निरिव भवत् ।

शिवांशो मन्त्रदृग्वत्रे शिवांशां रेणुकां सतीम् ॥ १०० ॥

शम्भ्या अग्निरिव तेजस्वी सत्यवत्याः सकाशात् शिवांशः जमदग्नि-
भवत् । स मन्त्रदृक् मन्त्रद्रष्टा । शिवांशां पार्वतीकलां रेणुकां सतीं
वत्रे ॥ १०० ॥

पञ्चासन्तत्सुताः ख्याताः पञ्चाग्रय इवार्चिताः ।

रामोऽन्तिमोऽत्र परमो धीरो वीरोऽतिशूरजित् ॥ १०१ ॥

दक्षिणाग्निगार्हपत्याहवनीयसभ्यावसथ्यपञ्चाग्नय इव तयोः सुताः
ख्याताः लोकप्रथिताः । अर्चिताः लोकपूजिताः । पञ्च आसन् । अत्र
एषां मध्येऽन्तिमः धीरः समरधीरः । वीरः शत्रुजेता । नाम्ना रामः परमः
विष्णुरवतीर्णः 'अग्निर्वै देवानामवमो विष्णुः परम' इति श्रुतेः ॥ १०१ ॥
(आर्या)

सस्त्रीकदेवगायकरतिकौतुकदृष्टिदूषिता माता ॥

ताताज्ञप्तेन हता येन स साक्षात्पयोब्धिजामाता १०२

गङ्गामध्ये नावि स्त्रीसहितगन्धर्वरतिदर्शनदूषिता माता रेणुका । तातेन
जमदग्निना इमां दुष्टां जहीत्याज्ञप्तेन येन हता स रामः साक्षात्पयोब्धि-
जामाता विष्णुरेव ॥ १०२ ॥

तातप्रसादतः पुनरपि येनोत्थापिता मृता माता ॥

प्राप्ता चायुष्मत्ता जयितास्य गुणस्य को भवेन्माता ॥

पूर्वं तातेन ज्येष्ठपुत्रेभ्य उक्तं इमां घातयतेति । तैर्नेति प्रत्युक्तेन ता-
तेन(ते)दग्धाः । रामेण तु सद्य एव हता ततो जमदग्निः प्रसन्नोऽभूत् तदा
तातैतान्जीवयेति तातं प्रसादयामास तदा तातस्तान्जीवयामासेति पुराणे
प्रसिद्धं । येन रामेण तातप्रसादतः मृतापि माता पुनरप्युत्थापिता ।
आयुष्मत्ता दीर्घजीवित्वं, सर्वत्र जयिता च प्राप्ता । अस्य रामस्य गुणस्य
माता प्रमापकः को भवेत् न कोऽपि ॥ १०३ ॥

(उपजातिवृत्तम्)

शिवाप्तविद्ये शिवतातभक्ते यातेऽटवीमाश्रमगः प्रसह्य ।

जहार भूपोऽप्यृषिकामधेनुं निन्ये वशं यो निजकामधेनुम् १०४

अथार्जुनवधप्रसङ्गमाह—शिवाच्छङ्करादाप्ता विद्या येन तस्मिन् ।
शिवरूपितातस्य जमदग्नेर्भक्ते रामेऽटवीं वनं याते सति । जमदग्नेराश्रम-
गो भूपोर्जुनोऽपि प्रसह्य, हठादेव । मुनिकामधेनुं जहार । कोऽसौ यः

प्रसिद्धः कार्तवीर्योऽर्जुनः निजकामधेनुं भक्तकामधेनुं दत्तं परभक्त्या वशं
निन्ये ॥ १०४ ॥

(अनुष्टुप्)—

रामः स्वमाश्रमं प्राप्य ज्ञात्वा धेनुं हतां नृपं ।

हन्तुं प्राप तमालोवय राजा बलमचोदयत् ॥ १०५ ॥

स्पष्टम् ॥ १०५ ॥

(अनुष्टुप्)

एतै रंहस्विगन्धर्वपदोत्क्षिप्तकुपांसुभिः ।

पांसुघ्न्यप्यमलापापा कृता मन्दाकिनी किल ॥ १०६ ॥

कथं सैन्यमचोदयत् तदाह त्रिभिः । एतैः वक्ष्यमाणैः रंहस्विनो वेगि-
नश्च ते गन्धर्वा अश्वाश्च तेषां पदैः न्वरैः उत्क्षिप्ताश्च ते कोः पृथिव्याः
पांसवो धूल्यस्तैः । पांसुघ्नी दोषहन्त्री । स्वयं अमलापि मन्दाकिनी
वियद्गङ्गा । अपापा कृता । विरोधाभासोऽयं । अपगताः आपः यस्याः सा
निरुदका कृता किलेत्यनयातिशयोक्त्याऽश्वबाहुल्यं द्योत्यते ॥ १०६ ॥

(अनुष्टुप्)

पद्भिभिः सप्तधोत्सृष्टैर्दानोदैश्च सुगन्धिभिः ।

मुनेः पृथ्वी गन्धवतीत्युक्तिः सार्था कृता स्फुटम् ॥ ७ ॥

पद्भिभिर्गजैः सप्तधोत्सृष्टैस्त्यक्तैः सुगन्धिभिर्दानोदकैः । गन्धवती
पृथ्वीति गौतममुनेरुक्तिः स्फुटं सार्था कृता ॥ १०७ ॥

(अनुष्टुप्)

तयोस्तु कलहात्पूर्वमन्योन्यं विजिगीषताम् ।

स्यन्दनानामिभाश्चानां ध्वनीनां कलहो महान् ॥ ८ ॥

तयोः रामार्जुनयोः कलहाद्युद्धात्पूर्वं अन्योन्यं परस्परं विजिगीषतां
विशेषेण जेतुमिच्छतां । रथानां गजान्ध्वनीनां च महान् कलह आसीत्
॥ १०८ ॥

(अनुष्टुप्)

विलोक्य गर्जदुद्वेलजलध्युपमितं चलम् ।

बालो मुनेर्बलमलं तुमुलं युयुधे बलात् ॥ ९ ॥

मुनेर्बालो रामः । गर्जन्वासौ उद्वतवेलजलधिश्च तेनोपमितं चलं बलं
सैन्यं विलोक्य । बलात् पितृवरबलात् । अलं अत्यर्थं तुमुलं यथा तथा
युयुधे ॥ १०९ ॥

(अनुष्टुप्)

वडवातनयः खण्डपिण्डाशीतीर्ष्यागताः ।

वडवातनयाः खण्डपिण्डाः संतो मृतं गताः ॥ १० ॥

अयं रामः वडवातनयोऽपि नास्मत्सदृशः किन्तु खण्डपिण्डाशी
आकण्ठं खण्डलङ्कुभक्षक एवेतीर्ष्याऽऽगताः वडवातनया अश्वाः ।
अश्विनी विप्रभार्या च वडवेत्याभिधानात् । ते निषादिभिः सह, खण्ड-
पिण्डा भग्नदेहाः सन्तो । मृतं मृतिं । नपुंसके भावे क्तः । मृता इत्यर्थः
॥ ११० ॥

(रथोद्धतावृत्तम्)

एकया परशुतिग्मधारया राम आगतमितस्ततो रयात् ।

पञ्चधारतुरगौघमोज्जसा सञ्जघान घनगर्जनोऽञ्जसा ॥ १११ ॥

‘आस्कन्धितं रोधितकं रोचितं वलितं प्लुतं । गतयोमूः पञ्चधारा’
इत्युक्ताः पञ्चधारा गतयो येषां तेषां तुरगाणां ओघं । ओज्जसा, श्रुति ।
इतस्ततो रयाद्वेगादागतं । एकया परशोस्तीक्ष्णधारया । घनस्य गर्जन-
मिव गर्जनं यस्य स रामः अञ्जसा शीघ्रमेव सञ्जघान ॥ १११ ॥

(शार्दूलविश्रीढितवृत्तम्)

यद्भीत्या सरथे कृते च विरथेप्याधोरणधो रथे-

जघ्नेशेषबलं तदायुधमसृङ्मनघस्ततः सुहृदुः ॥

चर्मावतयुता मृतेभपुलिनाश्छिन्नाङ्घ्रिहस्ताहयो

घोरा आमिषकर्दमा हतहयग्राहाः शिरःकच्छपाः॥११२॥

यद्भीत्या रामभयेन, कर्त्रा । रथेन सहितः सरथो रथी तस्मिन्विरथे कृते सति । आधोरणे हस्तिपके । रणे अधः भूतले कृतेपि सति । तदायुधं परशुः । अशेषबलं जघ्ने । न तु रामस्य सङ्कटमुपस्थितमिति भावः । ततो रणात् । असृङ्गनद्यः रक्तनद्यः । सुखुबुः । कथंभूताः चर्माण्येवाव-
र्तास्तैर्युताः । मृतेभाः, मृतगजाः, पुलिनानि यासु ताः । छिन्नाः वीरादी-
नामंत्रयो हस्ताश्च त एवाहयः सर्पा यासु ताः । आमिषमेव कर्दमो यासु
ताः । हतहया एव ग्राहा नक्रादयो यासु ताः । वीरशिरांस्येव कच्छपा
यासु ताः । अतएव घोरा भयंकर्यः ॥ ११२ ॥

सैन्ये हतेर्जुन एत्य युयुध इत्याहानुष्टुभा-

किरीटी कुण्डली छत्री प्रतापी दुर्धरो रथी ।

सहस्रकर एत्यात्र मित्रवद्युयुधे ऽर्जुनः ॥११३॥

किरीटादियुक्तेऽर्जुनः रणमेत्य । मित्रवद्युयुधे न तु शत्रुवत् । पूर्वमेव
ख्यात्याधिकान्मे वधो भूयादिति प्रार्थितत्वाद्रामस्यापि विष्णुरूपत्वात् ।
यद्वा केयूरवान्मकरकुण्डलवान्किरीटीत्यादित्यहदये उक्तत्वान् किरीटी
कुण्डली छत्री प्रकृष्टस्तापो यस्यात्युष्णोऽत एव दुर्धरः । रथी रथारूढः ।
'हिरण्ययेन सविता रथेना देवो याति भुवनानि पश्यन्' इति श्रुतेः । सह-
स्रकराः किरणाः यस्य सः ईदृशेन मित्तेण, द्युमणिना तुल्योऽर्जुनः ॥११३॥

अर्जुनस्यार्जुनस्येव स्कन्धान्स्कन्धानिवाच्छिनत् ।

रामो भूयोऽपि जातान्तान्तभिर्गममशोषयत् ॥११४॥

अर्जुनवृक्षस्येवार्जुनस्य स्कन्धान् शाखा इव स्कन्धान्भुजान् रामोऽच्छिनत्
छिन्ना अपि पुनरुत्पन्नाः । भूयो जातानपि तानाच्छिनत् । एवं पुनः पुनः ।
ततः क्रुद्धो राम आग्नेयास्त्रेण तेषां भुजानां निर्गमं उरःस्थितभुजोत्पादक-
बीजं अशोषयत् ॥ ११४ ॥

मम देहान्तकाल उपस्थित इति मत्वा तदार्जुनो भगवन्तं दध्या-
वित्याहोपजात्या—

तदास्मरद्दत्तमकुण्ठचित्तो येनापवर्गस्तु पुराप्युपात्तः ।

कृत्तोऽपि मूर्धा न नृपेण वित्तः स्वाभेदतो ध्यात इहापि दत्तः ११५

येनार्जुनेनापवर्गः मोक्षस्तु पुरापि पूर्वमेवोपात्तः, स तदाऽकुण्ठचित्तः
सन्दत्तं अस्मरत् । इहाप्यन्तकालेऽपि स्वाभेदतः प्रत्यगभिन्नपरमात्मरूपेण
दत्तः ध्यातः । अतः नृपेणार्जुनेन रामपरशुधारया कृत्तोऽपि छिन्नोऽपि
मूर्धा न वित्तः ज्ञातः, श्रीदत्तभावं गत इति तात्पर्यम् । स्मृतिश्च 'अन्त-
काले च मामेव स्मरन्मुक्त्वा कलेवरम् ॥ यः प्रयाति स मद्भावं याति
नास्त्यत्र संशयः' इति ॥ ११५ ॥

(अनुष्टुप् वृत्तम्)

हत्वा नृपं गृहीत्वा गां राम आश्रममश्रमः ।

एन्य ताताय तत्प्राह स हाऽसहन आह तम् ॥ ११६ ॥

स्पष्टम् ॥ ११६ ॥

असहनत्वमाह दशेति—(अनुष्टुप्)

दशश्रोत्रियवद्राजा तद्धन्तुस्तीर्थसेवनात् ।

शुद्धिस्त इति रामोऽपि तथेत्युक्त्वा तथाचरत् ॥ ११७ ॥

स्फुटम् ॥ ११७ ॥

क्षत्रकुलसंहरणहेतुमुपक्षिपति स्वागतया—

अर्जुनस्य तनया अनयास्ते प्राप्य यत्र सह रेणुकयास्ते ।

योप्युपास्य विधिवज्जमदग्निं तं विजघ्नुररिवज्जमदग्निम् ११८

योऽपि विधिवज्जमदग्निं प्रदीप्ताग्निं उपास्य । रेणुकया सह यत्रास्ते तं
क्षेत्रं । अनया अन्यायवर्तिनः । ते अर्जुनस्य सुताः । प्राप्य तं जमदग्नि-
मरिवज्जघ्नुः ॥ ११८)

(वंशस्थवृत्तम्)

तदा वियुक्तेश्वरतोकरेणुका सार्ता यथैका विपिने करेणुका ।

ममाधिभागो यदुपर्यदेवयत् स मे प्रियः क्वेति च पर्यदेवयत् ११९

तदा सा । वियुक्तः ईश्वरः पतिः लोकः पुत्रश्च यस्याः सा चासौ
रेणुका च तथोक्ता । विपिनेऽरण्ये एका करेणुका हस्तिनी यथा तथार्ता-
भूत् । ममाधिभागोऽधिकं सौभाग्यं यदुपरि अदेवयन् चिक्रीड । सः मे
प्रियः भर्ता क्वेति च सा पर्यदेवयन् विललाप ॥ ११९ ॥

विलापमाहार्याभिः—

अह्ना हतास्मि दिष्ट(ष्टात्) भ्रष्टासा रुष्ट एव मे स्मरहा ।

शरणं क्वापि न शिष्टं दृष्टं कष्टं परं वरं मरणम् ॥ १२० ॥

अहहेति खेदे । हा दिष्टा(द)हं हतास्मि । यतः भ्रष्टः आप्तः पति-
र्यस्याः सा तथा । तस्मान्मे स्मरहा शिवः रुष्ट एव । शरणं रक्षिता
क्वापि न शिष्टः । यतः परं कष्टं दृष्टं ततः मरणं वरं ॥ १२० ॥

हा नाथ शुद्धगाथ प्रियकथ कथमत्र शस्त्रदितगात्र ।

गात्रनिदं तेऽर्धं रतिपात्रं तिष्ठेत्पवित्रपरगात्र ॥ १२१ ॥

हा नाथ प्रार्थनीय । शुद्धाः गाथाः कथाः यस्य । प्रियाः कथाः वार्ताः
यस्य । शस्त्रेण दितं छिन्नं गात्रं यस्य च तत्संबुद्धौ । पवित्राणि परगात्राणि
येन तत्संबुद्धौ हे भर्तः । रतिपात्रं रतियोग्यमिदं तेऽर्धं गात्रं महेहमित्यभि-
प्रायः तिष्ठेत्किं अपि तु पतेदेव । ‘ अर्धो वा एष आत्मा पत्नीशरीरम् ’
इत्युक्ते ॥ १२१ ॥

हतकायाप्तेन समं स्वर्यास्येऽद्यैव दैवहतकायाः ।

हतकार्तवीर्य इह मे नार्भोऽतोऽमी भवन्ति हतकायाः १२२

हतः कायो यस्यासौ आप्तः पतिश्च तेन समं साकं । स्वः स्वर्गं । अद्यैव
यास्ये । परन्तु दैवहतकायाः भग्नदैवायाः मे । इह हतः कार्तवीर्योऽर्जुनो
येन स ईदृशः मेऽर्भः रामः । इह न विद्यते । विद्यते चेत्तर्हि अतः अर्भतः

रामकरेणेत्यर्थः । अमी शत्रवः हतकाया भवन्ति । वर्तमानसामीप्ये
वर्तमानवद्वा ॥ १२२ ॥

इति सत्यां रुदत्यां तत्पुत्रो राम उपेत्य तत् ।

सर्वं श्रुत्वानुत्तमः सन्प्राह गुर्वहितोऽस्म्यसन् ॥ १२३ ॥

स्पष्टम् ॥ १२३ ॥

गुरोरहितत्वं दर्शयन्शत्रुघातं प्रतिजानीते रथोद्धतया —

हन्त हन्त बत तात तेऽहितो जात एष न सुतो यतो मृतः ।

त्वं ततः खलकुलाम्लिजाञ्जलैः शुद्धिरस्य न पितस्ततोऽन्यतः १२४

हन्त हन्त बतेति खेदेतिदैन्ये च । हे तात एषः ते अहितः शत्रु-
र्जातः यतो निमित्तात्त्वं मृतस्तत एष ते सुतो न खलु । ततः खलकुल-
न्येवाप्लिलासैः खलकुलतिलाञ्जलिभिः अस्य मम शुद्धिर्निष्कृतिः भो पितः
ततोऽन्यतः प्रायश्चित्तादिभिर्नास्य शुद्धिः ॥ १२४ ॥

(उपजातिवृत्तम्)

इति प्रतिज्ञाय वधाय तेषां रामोऽचिराय प्रययावशेषां ।

धरां करिष्यन्ननृपां कृपांशमप्यस्पृशन्प्राप नृपाधिपार्मान् १२५

इति तेषां वधाय प्रतिज्ञाय तुमर्थाच्चेति चतुर्थी । रामोऽचिराय शीघ्रं
अशेषां धरां अनृपां करिष्यन् । कृपालेशमप्यस्पृशन्सन्नर्जुनपुत्रान्प्राप ॥
॥ १२५ ॥

कथं प्रापेत्यत आह प्रहर्षिण्या—

ब्रह्माण्डाभिजजठरस्थिताननन्तान्विस्मृत्य प्रपदभराञ्चर-
न्ननन्ताम् ।

तोयस्थान्तरिमिव चालयन्महात्मा जघ्नेरीन्सपदि महारिधा-
महात्मा ॥ १२६ ॥

निजजठरस्थितान् अनन्तान्ब्रह्माण्डान्विस्मृत्य । चरन्वेगेन धावन् ।
सोयस्थां तरिं नावमिवानन्तां भूमिं प्रपदभरात् चालयन् । महान्त्यापक

आत्मा देहो यस्य सः । महान्तश्च तेऽरयश्च महारयः तेषां धाम प्रभावं
हन्तीति महारिधामहः ईदृश आत्मा यस्य सः रामः । सपदि तत्क्षणं
अरीनर्जुनपुत्रान्जघ्ने ॥१२६॥

कथं हतवानित्यत आह योगिन्या—

अतितीक्ष्णपरश्वधेन ताननतानाशु रणे द्विधा कृतान् ।

भुवि भूतगणाय सोर्षयन्निनदो यस्य च गां व्यकम्पयत् १२७

अतितीक्ष्णपरशुना द्विधा कृतान् अनताननम्रान् तान रिपून् रणे
भुवि भूतगणाय बलित्वेन स आशु अर्षयत् यस्य च निनदः गां भूमिं
स्वर्गं वा व्यकम्पयत् ॥ १२७ ॥

तदा मयूरोपि चकित इत्याह मत्तमयूरा—

विद्युद्भास्वत्स्वं परितोस्त्रं विधुनानं मेघध्वानं मेघरुचोऽलं हत-
मानम् । दृष्ट्वा मेघो भुव्यवतीर्णः किमिहास्ते मत्वापीत्थं
मत्तमयूरा ननृतुस्ते ॥ १२८ ॥

विद्युद्वत् भास्वत् देदीप्यमानं अस्त्रं परश्वायुधं स्वं परितः स्वस्य परितः
आसमंतात् विधुनानं चालयन्तं । मेघस्य ध्वान इव शब्द इव ध्वानो
यस्य तं मेघरुचः मेघकान्तेः हतः मानो येन तं अतिश्यामं तं रामं
दृष्ट्वा अयं मेघः इह भुवि आस्ते किं इत्थं मत्वापि ये मत्तमयूरास्ते ननृतुः
ते हि मेघालोकनान् नृत्यन्ति । गुरुरपि मत्तमयूरा । सूच्यर्थसूचनान्मुद्रा
॥ १२८ ॥

(अनुष्टुप्)

स जयश्रियमुद्राह्य ग्राहाम्बामेत्य भूभृतः ।

त्रिसप्तकृत्वा हत्वास्त्रैस्तर्पये पितृमुक्तये ॥ १२९ ॥

स्फुटार्थः ॥१२९॥

(अनुष्टुप्)

इति प्रतिज्ञां कुर्वन्तं सुतं ग्राह प्रसूः पुरा ।

कृत्वोर्ध्वदेहिकं नौ त्वं प्रतिज्ञातमृतं कुरु ॥ १३० ॥

स्फुटार्थः ॥ १३० ॥

(अनुष्टुप्)

तुलायामेकतस्तातं मृतं मामेकतस्तथा ।

धृत्वावार्चीं दिशं याहि यत्र श्रोष्यसि खाद्वचः ॥ १३१ ॥

अवार्चीं दक्षिणां । खादाकाशात् ॥ शेषं स्फुटम् ॥ १३१ ॥

(अनुष्टुप्)

तत्राचार्यं विमात्सर्यं लब्ध्वानुगमनं मया ।

कार्यं नौ कर्म ते कार्यं कार्यं सिद्धयेत्ततस्तव ॥ १३२ ॥

स्फुटः ॥ १३२ ॥

(उपजातिः)

तथेति रामोऽपि तथैव गत्वा श्रुत्वा खवाणीं रमणीं गुणीशः ।

गत्वाश्रमं मातृगिरा पवित्रं दृष्ट्वाश्रमं तत्र मुदात्रिपुत्रम् १३३

विचित्रगात्रं शतपत्रनेत्रं वृत्रघ्नमित्रं करुणैकपात्रम् ।

अङ्गे कलत्रं परिगृह्य चित्रं क्रीडन्तमेतं स ददर्श सत्त्रम् ॥ १३४ ॥

गुणिनामीशः रामः तथेति मातृवचः स्वीकृत्य तथैव तेन प्रकारेण-
वावार्चीं दिशं गत्वा भो राम त्वमत्र तिष्ठेति रमणीं खवाणीं श्रुत्वा इममा-
श्रमं प्रविशेति मातृगिरा रेणुकावाक्येन आश्रमं यथा तथा गत्वा पवित्रमा-
श्रमं दृष्ट्वा तत्राश्रमे विचित्रं गात्रं यस्य शतपत्रे कमले इव नेत्रे यस्य ।वृत्रघ्नस्येन्द्रस्य मित्रभूतं करुणायाः एकं मुख्यं पात्रं अङ्गे उत्सङ्गे चित्रं
कलत्रं मायामयं परिगृह्य क्रीडन्तं सत्त्रं साधुतारकं एतं अत्रिपुत्रं स
रामो मुदानन्देन ददर्श ॥ १३३ ॥ १३४ ॥

प्रार्थयतेऽनुष्टुभा—

भर्ता सह गमे मात्रा प्रार्थितो भगवान्भवान् ।

तत्राचार्यो भवत्वौर्ध्वदेहि केऽपि च कर्मणि ॥ १३५ ॥

स्फुटः ॥ १३५ ॥

इत्यर्थितोऽपि रामेण क्रमेण ख्यापयन्नयं ।

सन्निष्ठां तमसन्निष्ठामिदं यातो मतोऽवदत् ॥ १३६ ॥

अयं दत्तः रामेणेति उक्तप्रकारेणार्थितः क्रमेण सन्निष्ठां ख्यापयन्
असन्निष्ठां यात इव तं राममवदत् यद्वा सन्निष्ठांतं नयं नीतिं ख्यापयन्
यातो मतः सर्वमान्यः ॥ १३६ ॥

तदेवाह अनुष्टुभा—

य आचिनोति शास्त्रार्थं तथाचरति यः स्वतः ।

आचारे स्थापयत्यन्यान्सैवाचार्यो न चेतरेः ॥ १३७ ॥

आचिनोति सञ्चिनोति । शेषं सुगमम् ॥ १३७ ॥

अहं परिग्रहं त्यक्त्वा वृत्वात्मरतिमक्रियः ।

वर्ते स्वच्छन्द आनन्द आचार्यत्वं कथं मम ॥ १३८ ॥

परिग्रहं पत्नीं त्यक्त्वाऽऽत्मरतिं रतिसाधनभूतां स्त्रियं वृत्वाऽक्रियः
नियतकर्मरहितः इति बाह्यार्थः । आन्तरार्थस्तु परिग्रहं आदानं आत्मन्येव
रतिं प्रीतिं । ज्ञानमहिम्नाक्रियः विधिनिषेधातीतः स्वस्मिच्छन्दोऽभिलाषो
अस्येदृश आनन्दे वर्ते ॥ १३८ ॥

(अनुष्टुप्)

नग्न उन्मत्तवद्वर्ते धर्माधर्मविवर्जितः ।

तिष्ठे वने वनचरप्रियोऽस्पृश्योऽस्म्यवाच्य इत् ॥ १३९ ॥

बाह्यार्थः स्फुटः । आन्तरार्थस्तु नग्नः निरावरणः उन्मत्तवत् नतू-
न्मत्तः । अतो धर्माधर्मतत्फलवर्जितः वनेऽरण्ये वननीये संभजनीये

वा ब्रह्मणि वर्तिष्ठे वनचराणां तापसानां ज्ञानिनां वा प्रियः अस्पृश्योऽ-
चाच्यश्च ब्रह्मरूपत्वात् इत दे(ए)वार्थः । 'तद्वनं नाम तद्वनमित्युपा-
सितव्यम्' इति 'अशब्दमस्पर्शमरूपम्' इत्यादिश्रुतिभ्यः ॥१३९॥

(अनुष्टुप्)

सुपेशा वयुनं वस्ते प्राग्घृतास्या ममाङ्गगा ।

नूत्नेयं युवतिर्नित्यं पुराणपुरुषस्त्वहम् ॥ १४० ॥

अघटनघटनारूपं सुष्ठु पेशो रूपं यस्याः सा । वयुनं नृणां शास्त्रीय-
ज्ञानं वस्ते आच्छादयति । प्रागारम्भे घृतमिव मिष्टं आस्यं यस्याः सेयं
नित्यं नूत्ना युवतिर्ममाङ्गगा एकदेशस्थास्ते । अहं तु पुराणपुरुषः
निर्विकारोऽस्मि । बाह्यः स्फुटः ॥१४०॥

(अनुष्टुप्)

अपूज्यः कर्मणि प्राज्ञ न योज्य इति तद्वचः ।

श्रुत्वा रामोऽभवन्मौनी तदा माताह मानिनी ॥१४१॥

॥ स्फुटः ॥ १४१ ॥

(योगिनीवृत्तम्)

भवता सदवादि वादिनां मतभेदव्यतिगेन भेदिनाम् ।

भवतोदितवद् वृषाकपे भवतोऽन्यः क इह त्रिविष्टपे १४२

भेदिनां द्वैतिनां वादिनां मतभेदव्यतिगेनातीतेन भवता सत्सत्यं
अवादि यतः कामान्वर्षति पापानि कम्पयतीति वृषाकपिस्तत्सम्बुद्धौ ।
भवता उदितवन् अहं परिग्रहमिद्याद्युक्तवन् इह त्रिविष्टपे त्रिभुवने भवतो-
ऽन्यः कः न कोऽपि ॥१४२॥

(योगिनीवृत्तम्)—

इति मातृवचो निशम्य तन्मतिमांस्तन्मुखतो निशम्य तत् ।

निखिलं तमुवाच सादरं सकलं क्षत्रकुलं हराऽदरम् ॥ १४३ ॥

इति तन्मातृवचो निशम्य श्रुत्वा मतिमान्श्रीदत्तः तन्मुखतः निखिलं
जमदग्निमरणादि तत्सकलं श्रुत्वा सादरं तं रामं उवाच हे राम अदरं
भयरहितं यथा तथा सकलं क्षत्रकुलं हर संहर ॥ १४३ ॥

युग्मम्—(उपजातिवृत्तम्)

इति प्रगल्भं पुरुषो वचस्तदतिप्रतापस्त्ववधार्य शस्तम् ।

देवाज्ञयानीय स तीर्थमस्त्रादेवाज्ञयाजस्य सती सवस्त्रा ॥ १४४ ॥
स्नात्वात्र कृत्वापि सुभूषिताङ्गान्यार्याय दत्वापि सुभूषितां गां।
सौभाग्यदानानि च सा विवेश सौभाग्यदापि स्वयमग्निमीशा ॥

इति प्रौढ शस्तं तद्वचोऽवधार्य श्रुत्वातिप्रतापः पुरुषः स रामः देवस्य
श्रीदत्तस्याज्ञया अस्त्रादेव पातालगङ्गातीर्थ आनीय तस्थौ । अजस्य श्री-
दत्तस्याज्ञया सा रेणुका सवस्त्रात्तानीततीर्थोदके स्नात्वा सुभूषिताङ्गानि
कृत्वार्यायाचार्याय सुभूषितां गां दत्वा सौभाग्यदानानि च दत्वा स्वयं
सौभाग्यदापि सा ईशा पत्या सहाग्निं विवेश ॥ १४४ ॥ १४५ ॥

मरुतां दिवि वीक्षतां सतां सधवा रेणुभवा सयोषिताम् ।
अधिरुह्य सती स्थिता दिवि स्वसुतायापि मुखं ददौ भुवि १४६

दिवि सयोषितां मरुतां देवानामाक्षतां सतां सभर्तृका रेणुपुत्री
विमानमधिरुह्य दिवि स्थिता । आश्वासनार्थं सुताय रामाय मुखमपि
भुवि ददौ अद्यापि तद्भजका अर्चन्ति ॥ १४६ ॥

(शार्दूलविक्रीडितम्)

धन्यासौ खलु रेणुका सुभविका साक्षान्स्वयं याम्बिका ।

कन्या रेणुनृपस्य या त्रिकुलजानां सम्यगुन्नायका ।

मान्यावाप ह्येष्टिकोटिसुफलं प्रत्यंघ्रि या निर्मलं ।

कान्या त्वीदृगिहाग्रयेर्षयदलं वर्ष्मालमन्मङ्गलम् ॥ १४७ ॥

रेणुभूपस्य या कन्या त्रिकुलजानां सम्यगूर्ध्वगतिदा मान्या या च
साक्षात्स्वयं अम्बिका सुभिका सुकुशलासौ रेणुका धन्या खलु । या
प्रत्यंग्नि प्रतिपदं अश्वमेधकोटिफलं तदपि निर्मलं सात्त्विकं अवाप ईदृक्कु
काऽन्या न कापि इह लोकेऽग्नयेऽलं वर्ष्म शरीरं धर्मेणार्पयत् मङ्गलं
चालभत् ॥ १४७ ॥

(मालिनीवृत्तम्)

इति दिवि भुवि देवैर्मानवैश्च स्तुतायाः ।

सुगतिमतिधृतिं च प्राप्य नाकं गतायाः ॥

यश इह चिरजीवि प्रौढमाप्तं समन्ता-

न शतमुखमुखास्तद्वक्तुमीशोऽमितत्वात् ॥ १४८ ॥

इति दिवि देवैः भुवि मानवैश्च स्तुतायाः अतिधृतिमतिधैर्यं अग्न्यावे-
शलक्षणं सुगतिं च प्राप्य नाकं गतायाः तस्याः इह प्रौढं चिरजीवि यशः
समन्तादाप्तं व्याप्तं तदमितत्वाच्छेषादयोऽपि वक्तुं अनीशः असमर्थाः ॥
॥ १४८ ॥

साद्यापि जागर्ति निजार्चकानामभीष्टदानाय सुभाविकानाम् ।

धरावरे मातृपुरे वरे तान्छाद्धान्नयत्यूर्ध्वगतिं परेतान् ॥ १४९ ॥

सुभाविकानां स्वार्चकानामिष्टदानाय सा रेणुकाद्यापि धरावरे सद्याद्वौ
मातृपुरे जागर्ति तत्र यातान्नरकगतानपि परेतान्छाद्धान्नयत्यूर्ध्वगतिं परेतान्-
ध्वगतिं नयति ॥ १४९ ॥

(अनुष्टुप्)

दत्ताचार्येण रामोऽपि दत्ताचारोऽकरोद्विधेः ।

पित्रोः समं साम्परायं निन्ये क्षत्रकुलं क्षयम् ॥ १५० ॥

दत्ताचार्येण दत्तः आचारो यस्मै सः शेषं सुगमं ॥ एकचित्यारूढ-
योर्न प्रथक्क्रियेत्यतः सममित्युक्तम् ॥ १५० ॥

उपसंहरति ऋगेन —

क्षत्रियागर्भस्त्रावि(वी)यदागमः क्षत्रियप्राणहरणं यदीक्षणं तेन
रामेण यत्प्रभावतस्त्रिःसप्तकृत्व उरुधारपरशुना निःक्षत्रां गोत्रां
विधाय क्षत्रवधदोषहतये तमेव दत्ताचार्यं वृत्वा चातुर्होत्रादि-
नेष्ट्वा चार्याज्ञया सागराम्बरां कश्यपाय सर्वस्वं विप्रेभ्यश्च
प्रदाय स्वनिवासायाऽसायासं समुद्रादभिनवामवनिमुपलभ्या-
वस्थाय श्रीदत्तप्रसादात्सावर्णिकेन्तरे महर्षित्वमन्ते ब्रह्मभूयमु-
पलब्धम् ॥ १५१ ॥

गोत्रां भूमिं । सागराम्बरां भूमिं । असायासं यथा तथा । अभिनवां
नूतनां । शेषं स्फुटम् ॥ १५१ ॥

ग्रन्थालङ्कारः स्रग्धरया —

यत्कीर्तिं बाल ऊचे सुरवरवरतो योऽनसूयात्रिपुत्रो
जज्ञे जम्भासुरं योऽमरवरकरतो मारयामास भर्गः ।
गाथाभिः सप्तभिर्यद्भजनरस इनं योजयद्योऽपि भूपं
तस्यर्षेष्टेष्टदस्तत्पद इति कवितां प्रार्पये स्रग्धरान्ताम् ॥ १५२ ॥

बालो यत्कीर्तिं पित्रे ऊचे । देववरतो योऽनसूयात्रिपुत्रोऽभूत् । देव-
हस्ततः यो जम्भासुरं मारयामास । भर्गः यः अविद्याकामकर्मभर्जकः
श्रीदत्तः । बृहस्पतीन्द्रेतिहासेन योऽपि स्वयमपि गाथाभिर्यद्भजनरसे इनं
अर्जुनं भूपं योजयामास । भूपस्यार्जुनस्यर्षे रामस्य चेष्टदो यस्तत्पदे इति
उक्तां स्रग्धरान्तां कवितां प्रार्पये । इति सर्वस्तवकार्थसंग्रहः ॥ १५२ ॥

इति प्रथमस्तवकः ॥

द्वितीयस्तवकः

अथ दत्तात्रेयचम्पवा द्वितीयस्तवकटीका—(वसन्ततिलकावृत्तम्)

सर्वात्मनोऽस्य भजको विधुतान्यभावः

कस्याप्यृणी न सकलेशितुस्त्वभावः ॥

हृत्स्थस्य तु प्रियतमोऽस्त्यमो भवारे-

र्जेता त्वमेव स च मे कुहूदो भवारेः ॥ १ ॥

हे भगवन् सर्वात्मनो अस्य तव भजकः कस्याप्यृणी न भवति भक्तस्य विधिनिषेधनिवृत्तेः कृतकृत्यत्वादतस्त्वद्भक्तिं मे देहीत्यभिप्रायः । ननु 'जायमानो वै ब्राह्मणस्त्रिभिर्ऋणवान् जायत' इति श्रुतेः । 'ऋणानि त्रीण्यपाकृत्य मनो मोक्षे निवेशयेत्' इति स्मृतेश्च वेदाध्ययनदेवयजन-धर्मप्रजोत्पादनादिना ऋषिदेवपित्रर्णापाकृतिं विना कथं नर्णी भवतीत्यत आह—सर्वेषां देवादीनामात्मा तस्य भगवतो भजने कृते वृक्षमूलसेचनेन स्कन्धादितृप्तिवत्सर्वेषां ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तानां प्राणिनां तृप्तिः । अतः स भजकः देवर्षिपितृपोध्याणां मध्ये कस्यापि न ऋणी ऋणं देयमस्यास्तीति स तथा । यथाऽभक्तो ऋणी; अत एव देवादीनां किङ्करः, तदर्थमहरहः पञ्चयज्ञादिकर्ता, स कदाचिन्मोक्षमार्गे प्रवृत्तश्चेदेवकृतविघ्नाभिभूतो भवति । अयं च न तथा । कुतः ? सकलेशितुर्भक्तः । पुनः कथंभूतः विधुतस्यक्तोऽन्यभावो द्वितीयत्वं भयकारणं भगवानेवेदं सर्वमिति बुद्ध्या येन सः 'अभयं प्रतिष्ठां विन्दते । अथ सोभयं गतो भवति' । 'द्वितीया-द्वै भयं भवति' इत्यादिश्रुतिभ्यः । कुतः ? उत्स्वभावः, शास्त्रीयप्रयत्नवशा-दुत्कृष्टस्वभावो यस्य अथवा भजनादेवोत्स्वभावः 'अपि चेत्सुदुराचार' इत्यादिस्मृतिभ्यः एवं विहितकर्मनिवृत्तिः । उद्भूतः स्वभावः देहाद्यात्म-

भावो यस्येति वा विकर्मनिवृत्तिः । यच्च कथंचित्प्रमादादिनोत्पतितं पापं तन्निवृत्त्यर्थं हृत्स्थस्येत्युक्तं । ननु यमस्तन्न मन्येतेत्यत उक्तं भजन-
प्रभावेण दूरतः अस्तः त्यक्तः यमो दण्डधरो येन सोऽस्तयमः । ननु
'श्रुतिस्मृती ममैवाज्ञे' इति भगवदुक्तेर्भगवान्स्वाज्ञाभङ्गं कथं सहेते-
त्यत उक्तं भजनमहिम्नातिशयेन प्रियं इति प्रियतमः प्रियतमत्वान्नाज्ञा-
भङ्गशङ्कापि । ननु नायं पापसंक्षयार्थं भजत इत्यपि न शङ्कनीयं कथं-
चन भजनेन भगवान्हृत्स्थश्चेत्पापक्षयसङ्कल्पाभावेऽपि स्वयमेव पापं
क्षपयेत् नहि वस्तुशक्तिरर्थितामपेक्षते यदुक्तं 'हरिर्हरति पापानि दुष्टचित्तै-
रपि स्मृतः । अनिच्छयापि संस्पृष्टो दहत्येव हि पावक' इति ॥ भवारेभक्त
इत्यनेन भक्तस्य मुक्तिरपि सुकरेति सूचिता । ईदृशदत्तात्रेयः स च स
एव त्वं अरेः शत्रुभूतस्य मे कुहदश्चञ्चलत्वात्प्रमाथित्वाद्वलवत्वाददृढत्वाच्च
सामादिभिरजेयस्य कुत्सितमनसो जेता वशीकर्ता भव । मनोजये सर्वे-
न्द्रियजयः श्रुतिश्च 'मनसो वशे सर्वमिदं बभूव न चान्यस्य मनो वश-
मिन्विष्याय भीष्मो हि देवः सहसः सहीयान्' इति । भीष्मो योगिनामपि
भयङ्करः देवो मनोलक्षणः ॥ १ ॥

अथालर्कानुग्रहं वक्तुं तदुपोद्धातत्वेन तन्मातुर्मदालसायाश्चरितमाह
सप्ततिश्लोकैः—(शार्दूलविक्रीडितवृत्तम्)

जातः शत्रुजितस्त्वृतध्वज इति ख्यातः सुतः शत्रुजि-
द्योऽहन्गालवयज्ञमङ्कृतदनुजं क्रोडाङ्गमुर्वीतले ॥

वव्रे तेन हृतां प्रसह्य च सुतां विश्वावसोः सन्मतां

दैवेनोपगतां ततः कुवल्याश्वाख्यां गतोऽन्यार्पिताम् ॥२॥

सोमवंशीयस्य शत्रुजितो राज्ञः सुतः । शत्रुजित् शत्रुहन्ता ऋतध्वज
इति पुरा जातः । कोऽसौ यो देवदत्तमश्वमारुह्य गालवर्षियज्ञमङ्कृतारं
दैत्यं क्रोडरूपधरं पातालकेतुसंज्ञं उर्व्यास्तलेऽधोभागे पातालेऽहन् ।
अधःस्वरूपयोरस्त्री तलमित्यमरात् । ततश्च तेन दैत्येन प्रसह्य हृताम्

हृतमविवाहितां सतां मतां विश्वावसुगन्धर्वस्य पुत्रीं मदालसाख्यां
केवलं दैवेनोपगतां वज्रे । ततस्तदनन्तरं अन्यैः पित्राद्यैरर्पितां दत्तां
कुवल्याश्च इत्याख्यां गतः ॥ २ ॥

ननु परहृतां कन्यामयं स्वयं कथं हृतवानत आह—(इन्द्रवज्रावृत्तम्)
गन्धर्वपुत्री तु मदालसाख्या सख्या प्रयत्नेन नृपाय दत्ता ।

चित्तानुसारिण्यभवध्वस्य या पात्रभृता परमोद्धवस्य ॥ ३ ॥

मदालसेत्याख्या यस्याः सा गन्धर्वपुत्री कुण्डलाख्याया योगिन्या सख्या
महता प्रयत्नेन दैत्यहस्तगतापि सा नृपाय ऋतध्वजाय कुवल्याश्चापर-
पर्यायाय विधिना दत्ता न तु राज्ञाऽन्यायेन वृता । या मदालसा परमोद्ध-
वस्य उत्कृष्टोत्सवस्य पात्रभृता सा धवस्य पत्युः पातिव्रत्येन चित्तानु-
सारिण्यभवत् उचितमेवैतत्कुलस्त्रियाः ॥ ३ ॥

(उपजातिवृत्तम्)

पातालकेतोर्निहतासुरस्य स तालकेतुः सहजश्चिरस्य ॥

वने मुनिः सन्नृपवञ्चनार्थं यथार्थमुर्वीशमयाचतार्थम् ॥ ४ ॥

पूर्वं निहतासुरस्य पातालकेतोः सहजः भ्राता स प्रासिद्धस्तालकेतुः
कुवल्याश्चनृपप्रतारणार्थं चिरस्य चिरकालं वने कापट्येन मुनिः सन्
यज्ञसाङ्गतार्थं दैवाद्वनागतं उर्वीशं पृथ्वीपतिं कुवल्याश्च अर्थं धनमयाचत
याचतेरकथितत्वाद्द्विकर्मकत्वम् ॥ ४ ॥

(अनुष्टुप वृत्तम्)

तस्मै कुवल्याश्चोऽदाद्यज्ञसम्पत्तये मुदा ॥

हिरण्मयीं कण्ठभूषां वेषान्तरजुषे मृषा ॥ ५ ॥

तत्कापट्यमविज्ञाय यज्ञसंपत्तये मुदा हर्षेण मृषा मिथ्या वेषान्तरजुषे
तस्मै दैत्याय कुवल्याश्चः हिरण्यस्य विकारो हिरण्मयी तां । दाण्डि-
नायनेति सूत्रेण हिरण्मयेति सिद्धं । टिङ्गाणयेति ङीप् । कण्ठभूषां
अदात् ॥ ५ ॥

(अनुष्टुप् वृत्तम्)

तामादाय स तद्राष्ट्रं क्षिप्रमागत्य मायिकः॥

शृण्वतां तत्र सर्वेषां भूषां दत्त्वावदन्मृषा ॥ ६ ॥

तां भूषामादाय स मायिको दैत्यः क्षिप्रं तस्य राज्ञो राष्ट्रमागत्य तत्र राजपित्रादीनां सर्वेषां शृण्वतां सतां । अनादरे षष्ठी । भूषां दत्त्वा मृषाऽवदत् ॥ ६ ॥

(अनुष्टुप्)

स्मरन्वैरं द्विषन्दैत्यो वनेऽहन्नेकलं नृपं ॥

दग्ध आरण्यकैरेषा तद्भूषा मे वचोऽमृषा ॥ ७ ॥

स्वभ्रातृहन्तुर्वैरं स्मरन् द्विषन् शत्रुर्दैत्यस्तालकेतुर्वने एकाकिनं नृपं अहन् । अहहा तैर्हतं दग्धं यास्याम इति चेत्तर्हि न गन्तव्यं यतः स मृतः आरण्यकैरण्ये भवैर्मनुष्यैः (अरण्यान्मनुष्ये) दग्धः तेन मरण-समये भवत्प्रत्ययार्थं मह्यं दत्ता एषा तस्य भूषा । इदं मे संभावितस्यैर्वचोऽमृषा सत्यमेवेति बाह्यार्थः । आभ्यन्तरार्थस्तु मे वचो मृषा मिथ्या भवद्वद्भनार्थमिति ॥ ७ ॥

(अनुष्टुप्)

इत्युक्त्वागात्स तद्भूषां योषादाय मदालसा ॥

विवेशग्नौ ततो भूप एत्याश्रौषीत्तदद्भुतम् ॥ ८ ॥

इत्युक्त्वा स कपटी वनमगात् । योषा मदालसा तद्भूषां गृहीत्वा पातिव्रत्यं पुरस्कृत्य विधिनाग्नौ विवेश । ततस्तु अग्निप्रवेशानन्तरं भूपः कुवल्याश्वः वनात्स्वराष्ट्रमेत्य तदद्भुतं ऋष्यागमनपत्नीनाशादिचित्रं पित्रादिमुखतोऽश्रौषीत् ॥ ८ ॥

(अनुष्टुप्)

प्रियानृण्याय राज्ञ भोगं त्यक्त्वाऽसंगं वने वसन् ॥

कम्बलाश्वाहितनयैर्विनयैः सङ्गतोऽभवत् ॥ ९ ॥

प्रियायाः पत्न्या आनृण्याय । राद् कुवल्याश्वः भोगं त्यक्त्वा असङ्गं
यथा तथा वने वसन् कम्बलश्च(श्चा)श्वोऽश्वतरश्च नामैकदेशग्रहणं नाम-
ग्रहणं । तौ च तौ अही च तयोस्तनयैः । कथंभूतैः विशिष्टो नयो येषां
तैः सङ्गतोऽभवत् ॥ ९ ॥

(रथोद्धतावृत्तम्)

पुत्रमित्रसुकलत्रलब्धये वाक्प्रसादवशतः कृपाब्धये ॥

रम्यमश्वतरकाद्रवेश्वरः संजगौ प्रमुदितस्तदेश्वरः ॥१०॥

ततो राजपुत्रपत्नीविनाशं मित्रदुःखेन दुःखितेभ्यः स्वपुत्रेभ्यः श्रुत्वा
पुत्रमित्रस्य सुकलत्रलब्धये सरस्वतीं वाचं पूर्वं प्रसाद्य ततो वाक्प्रसाद-
वशतः कृपाब्धये श्रीशङ्कराय तादर्थ्ये चतुर्थी शङ्करं प्रसादयितुं तदर्थं
रम्यं सुस्वरं यथा तथा अश्वतराख्यकाद्रवेश्वरः नागः सम्यक् साङ्गराग-
सहितं जगौ तदा गानाव्यवहितकाल एव ईष्टे तच्छील ईश्वरः शङ्करः
प्रमुदितोऽभवत् ॥ १० ॥

(अनुष्टुप्)

वयोवर्णाकृतिगतिध्वानैस्तुल्यां मदालसां ॥

प्राग्वद्वत्रे तथेतीश आभाष्यांतरधात्पुनः ॥ ११ ॥

वयआदिभिः प्राग्वत्तुल्यां तत्र ध्वानो ध्वनिः । मदालसां देहीति वरं
वत्रे आचकांक्ष । ईशस्तथेत्याभाष्य पुरतोऽन्तरधात् ॥ ११ ॥

(अनुष्टुप्)

शिवप्रसादाच्छ्राद्धीयमध्यपिण्डाशनादहेः ॥

पत्न्या निश्वासतो जज्ञे पूर्ववत्सा मदालसा ॥ १२ ॥

‘पुत्रकामश्चेत्पत्नी मध्यमपिण्डं प्राप्नीयात्’ इत्युक्तेः पुत्रोपलक्षणं पुत्र्या
अपि । शिववरप्रसादेन श्राद्धीयमध्यपिण्डाशनात् अहेः कम्बलाश्वतरस्य
पत्न्याः निश्वासात् न तु योनिद्वारा सा दग्धापि मदालसा वयोवर्णादिभिः
पूर्ववज्जाता ॥ १२ ॥

(अनुष्टुप्)

सा स्वमोत्थितवद् बुद्ध्वा दीनवत्पर्यदेवयत् ॥

हा नाथानन्यशरणां मां हित्वाद्य क यास्यसि ॥१३॥

दाहादि विस्मृत्य पत्युर्मरणवार्तामेव स्मृत्वा सा मदालसा सुमोत्थितवद् बुद्ध्वा । हा इति खेदे । हे नाथ प्राणप्रिय न विद्यते त्वदन्यच्छरणं यस्यास्तां मां प्रियां हित्वाद्य क यास्यसीति दीनवत्पर्यदेवयद्विललापः ॥१३॥

(अनुष्टुप्)

इत्यहिर्विलपन्तीं तामाश्वासयानायय तत्पतिम् ॥

तस्मै कुवल्याश्राय विधिनादान्मदालसाम् ॥ १४ ॥

अहिः कम्बलाश्रय इति पूर्वोक्तप्रकारेण विलपन्तीं तां मदालसां शीघ्रमेव पतिं द्रक्ष्यसीत्याश्रयस्य पुत्रान्प्रेषयित्वा तत्पतिमानयित्वा तस्मै कुवल्याश्राय ब्राह्मविवाहविधिना मदालसां ददौ ॥ १४ ॥

सपारिवर्हामादाय हृष्टां हृष्टोऽपि तां नृपः ॥

पुरमेत्यावदत्तातं जातं यदूर्जटेर्वरात् ॥ १५ ॥

अहीन्द्रेण दत्तेन पारिवर्हेण सहितां हृष्टां तां मदालसां गृहीत्वा हृष्टः सन् च पुरमागत्य तातमभिवाद्यावदन् किं यदूर्जटेर्वरान्मदालसोत्पत्त्यादि जातं तत् ॥ १५ ॥

(अनुष्टुप्)

दृष्ट्वाद्यां शत्रुजित्सृष्टिं प्रीतो यातो वनं वनम् ॥

सुतन्यस्तधराभारो भेजे भागवतीं गतिम् ॥ १६ ॥

तत्पिता शत्रुजित् अद्ययावत्तादृशसृष्टेरभावादाद्यां शिवस्य सृष्टिं स्नुषां दृष्ट्वा प्रीतः सुते न्यस्तः धराभारो येन सः वनं वननीयं संभजनीयं । वनं यातः तत्र भागवतीं गतिं मुक्तिं पुनरावृत्तिरहितां लेभे । वनमिति ब्रह्मनामापि । 'तद्यत् तद्वनं नाम तद्वनमित्युपासितव्यम्' इति श्रुतेः । (ब्रह्मापि वनशब्देनोच्यते । 'तद्वनं नाम तद्वनमित्युपासितव्यं' इति श्रुतेः) ॥ १६ ॥

(अनुष्टुप्)

पित्र्ये राज्ये स्थितः ख्यातः शस्तः शत्रुजितः सुतः ॥

प्रजाः प्रजा इवारक्षधुक्तदण्डः समानदृक् ॥ १७ ॥

पितुरागतं पित्र्यं तस्मिन् राज्ये प्रतिष्ठितः लोके ख्यातः प्रशस्तश्च शत्रु-
जितः पुत्रः सः युक्तदण्डधरः सन् दण्डये हितेऽहितेऽपि समानदृष्टिः
औरसप्रजा इव जनानरक्षन् । कामन्दकः ‘उद्वेजयति तीक्ष्णेन मृदुना
परिभूयते । दण्डेन नृपतिस्तस्माद्युक्तदण्डः प्रशस्यते’ इति ॥ १७ ॥

(अनुष्टुप्)

अन्तर्वत्नी ततः पत्नी सञ्जाता सा मदालसा ॥

गंगा देवव्रतमिव ततोऽसूत सुतं सती ॥ १८ ॥

ततः राज्ञः पत्नी सा मदालसांतर्वत्नी गर्भिणी जाता । अंतर्वत्पति-
वतोर्नुक् । ततो दशमे मासि गंगा भीष्ममिव सती मदालसा सुतं
प्रासूत ॥ १८ ॥

(अनुष्टुप्)

जातमात्रं सुतं वीक्ष्य बोधदुग्धमपाययत् ॥

स्तन्यं तु प्राणधृतय उल्लापनमिषेण सा ॥ १९ ॥

सुतं जातमात्रमपि वीक्ष्य जातश्च वायुना स्पृष्टस्तन्न स्मरति जन्ममरण-
मित्युक्तेः द्वैतबाधानिवृत्त्यर्थं तदैव बोधस्तत्त्वज्ञानमेव दुग्धमपाययत् । ननु
तेन प्राणधारणं कथमत आह सा बालाश्रासनलक्षणोल्लापनमिषेण पूर्वं
बोधदुग्धं अपाययत् ततः स्तने भवं स्तन्यं दुग्धं । शरीरावयवाद्यत् ।
तत्तु केवलं प्राणधारणायापाययत् बाल्यमारभ्य यत्ने कृते बोधः सुकरो
भवतीति भावः ॥ १९ ॥

बोधप्रकारमाह षोडशभिः—(गीतं उष्णिग्वा)

रोदिषि रे त्वं कस्मात्पूर्वमितस्त्वं यस्मात् ॥

अष्टपथोऽभूस्तस्मात्कष्टमवाप्तमकस्मात् ॥ २० ॥

रे पुत्र त्वं कस्माद्धेतोः रोदिषि । मम मोक्षमार्गो भ्रष्ट इति चेद्यस्मा-
त्पूर्वं मनुष्यजन्मनि त्वं इतोऽस्माल्लोकाद्भ्रष्टमार्गोऽभूः । तस्मात्कारणाद-
निष्ठाचरणान्नरकप्राप्तिरूपं कष्टं अकस्मात्प्राप्तम् ॥ २० ॥

(गीतम्)

काद्य सुतास्ते वनिता काद्य च माता जनिता ॥

काद्य च याता जनता कोऽपि न तेऽन्ते ह्यविता ॥ २१ ॥

पूर्वजन्मदृष्टास्ते पुत्रादयोद्य क संतीति वेत्सि किं पश्य पश्य यदर्थ-
मकृत्यमपि त्वया कृतं । तथापि ते तवान्तेऽन्तकाले सुतादीनां मध्ये
कोऽपि ते मृत्योरविता त्राता न हि जातः अतः किं तैर्वराकैः ॥ २१ ॥

(गीतम्)

पूर्वनिक्केतार्थरथाः काद्य न तस्यापि कथा ॥

प्राक्च यथाद्यापि तथा तादृशचिन्ता तु वृथा ॥ २२ ॥

पूर्वजन्मसंपादितगृहधनरथा अद्य क वद । तव तस्य वार्तापि न ।
किं च यथा पूर्वजातं तथाद्याप्यस्मिन्जन्मन्यपि भविष्यति तादृशानां
शोकास्पदानां चिन्ता स्मृतिरपि वृथैव अनुपयोगात् मायामयत्वाच्च ॥ २२ ॥

(गीतम्)

नाक्षिविभंगो यदि ते रूपविमोहः कुमते ॥

भैक्ष्ययशोत्तं यदि ते नारकभुक्तिर्न च ते ॥ २३ ॥

यमेनाक्षिभंगः कृतो नरको वा मुखे पातित इति रोदिषि चेद्धे दुष्ट-
बुद्धे दोषदृष्ट्या स्त्रीरूपलावण्यमोहो यदि ते न, तर्हि नेत्रभङ्गोपि न ।
गुणबुद्ध्या रूपविमोहितत्वात्तेऽक्षिभङ्गो यमेन कृतः एवमग्रेऽपि ।
मिश्रालब्धं यशोन्नं यदि अत्तं भक्षितं तर्हि नरकभोजनं ते नैव ॥ २३ ॥

(गीतम्)

नेदपरिरंभे त्वयसः स्त्रीपरिरंभः पयसः ॥

मातुरु पानं न पुनः पाहि सदातः स्वमतः ॥ २४ ॥

एवं स्त्र्यालिङ्गानं त्यक्त्वा ईश्वरपरिरंभे कृते तन्नायसः स्त्रीपरिरंभो न ।
न केवलमियदेव किं तु ध्यानयोगेनेश्वरपरिरंभे कृते पुनर्मातुः पयःपान-
मपि न । अतो नरकप्रायगर्भवासमातृपयःपानादिकष्टातिक्रमार्थं अतः
परं ईश्वरध्यानेन विषयेभ्यः सदा स्वमनः पाहि रक्षाप्रमत्तो भव ॥२४॥

(गीतम्)

मा स्वप मा स्वप रे निजरूपे ॥

एव हि जागृहि जागृहि भूप ॥ २५ ॥

रे पोत त्वं मा स्वप स्वापं मा कुरु दिवेति शेषः । उक्तं च 'विद्या
दिनं प्रकाशत्वादविद्या रात्रिरुच्यते ॥ विद्याभ्यासे प्रमादो यो दिवास्वापः
स उच्यते' इति । हे योगभूमिप । सच्चिदानन्दनिजरूपे एव जागृहि
अप्रमत्तो भव । आदराद्विरुक्तिः । योगभूमयो मूढक्षिप्तादयः अथवा
शुभेच्छादयो ज्ञानभूमयः सप्त ॥ २५ ॥

(गीतम्)

सकलनिशायां रेऽगुणमय्यां ॥

मा भज शय्यां स्वेक्षक भूप ॥ २६ ॥

दिनोदये दिवान्धानां निशा तदन्या रात्र्यंधानां निशा सकलप्राणिनां
निशा तु आत्मनिष्ठा सा गुणमयी न भवति तत्र सर्वेषां दर्शनव्यापारा-
भावात् । हे भूप हे स्वेक्षक स्वरूपावस्थान (तदा द्रष्टुः स्वरूपेवस्थान-
मिति योगसूत्रान्) या निशा सर्वभूतानामिति स्मृतेः । अगुणमय्यां
सकलनिशायां शय्यां मा भज ॥ २६ ॥

(गीतम्)

जाग्रति सर्वे यस्यां, तस्यां रे गुणमय्यां स्वापमेहि भूप ॥ २७ ॥

यस्यां विषयनिष्ठायां सर्वे विषयिणः जाग्रति रे पोत गुणमय्यां तस्यां
स्वापमेहि हे भूप ज्ञानभूमिपालक ॥ २७ ॥

(गीतम्)

काकोलूकनिड्वद्व्यवहरतस्ते ।

कापि न दिग्भ्रम आत्मज सुमते ॥ २८ ॥

एतद्वा कथं तत्राह यः काकस्य दिवसः सोलूकस्य निशा उलूकस्य दिवसः काकस्य निशा । हे सुमते काकोलूकनिड्वत् व्यवहरतस्तव कुत्रापि दग्भ्रमो न भवेत् अविद्यावशादात्मनो जात इवात्मजस्तत्संबुद्धौ ॥ २८ ॥

(पुष्पिंताप्रा वृत्तम्)

कनकसुकमनीयकामिनीति प्रथितमहानरकादकास्पदाद्राक् ॥

विषयविषधराद्विषय्यहीन्द्रादपसर दूरमितः प्रमादमृत्युः ॥ २९ ॥

कनकं सुवर्णं च सुतरां कमनीया कामिनी चेति विख्यातमहानरकात् कथंभूतात् दुःखास्पदात् । राक् शीघ्रं दूरं अपसर । तथा विषया एव विषं तस्य धरात् विषयविषयाणीन्द्रियाण्येवाह्वयः सर्पास्तेषामिन्द्रान्मनआख्या-
न्महासर्पाद्दूरमपसर । इन्द्रियमनोवशवर्ती मा भव । इत उक्तलक्षणा-
दहीन्द्रात्प्रमादमृत्युरवश्यं भविष्यति सर्पदंशात्प्राणवियोगवत् । 'प्रमादं वै मृत्युमहं ब्रवीमि' इति सनत्सुजातीयात् ॥ २९ ॥

(अनुष्टुप्)

यदि जातिमृतित्रासाद्रोदिषि त्वं न तेऽपि ते ॥

भावषट्कयुतो देहो भावाभावविकारभाक् ॥ ३० ॥

एवं बोधितस्यापि ते शोको नाद्यापि निवृत्तः । यदि त्वं जन्ममरण-
भयाद्रोदिषि तर्हि ते अपि जातिमृती तव साक्षिणो न भवतः यतः
जायतेऽस्ति विपरिणमते वर्धतेऽपक्षीयते नश्यतीति भावविकारषट्कयुक्तो
देह एव स एव जन्ममरणविकारभाक् न च त्वम् ॥ ३० ॥

(आर्यावृत्तम्)

क्षुत्तृडुभे असुजाते मोहशुचौ ते न ते मनोजाते ॥

जाते न बन्धमुक्ती ते अपि ते नैव कर्तृसञ्जाते ॥ ३१ ॥

क्षुदाद्यातो रोदिषि चेत्तत्राह क्षुत् तृद् च उभे प्राणजाते तथा मोह-
शुचौ तव न ते उभे मनोजाते । 'न निरोधो न चोत्पत्तिर्न बद्धो न च
साधकः । न मुमुक्षुर्न वा मुक्त इत्येषा परमार्थता' इत्युक्तेः । बन्धमुक्ती
तु नैव जाते । कथंचिज्जाते इति मन्यसे चेत्तर्हि ते अपि ते नैव यतस्ते
कर्तृसंजाते त्वं तु नैव कर्ता नापि भोक्तातस्तव सर्वसंबन्धाभावः ॥ ३१ ॥

(अनुष्टुप्)

देहाद्यतीत तत्साक्षिन् संघातव्यतिरिक्त ते ॥

विद्धि साक्षित्वबोद्धृत्वे निर्विकारत्वतः स्वतः ॥ ३२ ॥

कुत इत्यपेक्षायामाह हे देहाद्यतीत हे तत्साक्षिन् हे संघातव्यतिरिक्तेति
संबुद्धिभिः देहेन्द्रियमनःप्राणाहंकारेभ्यो विलक्षणः तत्साक्षी देहेन्द्रियादि-
संघातव्यतिरिक्तस्त्वमिति त्वंपदलक्ष्यार्थः कूटस्थः प्रत्यगात्मेत्युक्तं । तव
साक्षित्वं बोद्धृत्वं च स्वतो निर्विकारत्वेन विद्धि ॥ ३२ ॥

(अनुष्टुप्)

देशाद्यतीत तेऽनन्त गमागमविवर्जित ॥

न कर्तृत्वं न भोक्तृत्वं केवलानुभवात्मनः ॥ ३३ ॥

हे देशाद्यतीत । देशकालवस्तुपरिच्छेदरहितत्वात् हे अनन्त ।
अनन्तत्वात् हे गमागमविवर्जित । केवलानुभवात्मनस्ते कर्तृत्वं भोक्तृत्वं
च न तात्त्विकं तयोरौपाधिकत्वात् एवं तत्पदलक्ष्यार्थ उक्तः । 'सत्यं
ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' इति श्रुतेः ॥ ३३ ॥

(अनुष्टुप्)

एकमेवाद्वितीयं सत्तत्त्वं ब्रह्म परात्पर ॥

एवं शश्वत्स्वरूपानुसन्धानं कुरु तेऽस्तु शम् ॥ ३४ ॥

वाक्यार्थं बोधयत्यखण्डैकरसत्वेन । हे परात्पर । सर्वकारणकारण
य(त्) एकमेवाद्वितीयं सत् तत्त्वं ब्रह्मासीत्यैक्यावधारणद्वैतप्रतिषेधैः
स्वगतसजातीयविजातीयभेदा निरस्ताः । उपसंहरति एवं स्वरूपानु-

सन्धानं अनुभवदाढ्यपर्यंतं शश्वत्कुरु दृष्टफलत्वात् 'आवृत्तिरसकृदुपदेशात्'
इति न्यायात् । नन्वनेकप्रतिबन्धेषु सत्सु कथं ज्ञानसिद्धिरित्यत आहाशिषं
इयति दुःखं तनूकरोतीति शं कल्याणं प्रतिबन्धाऽभावरूपं ते तुभ्यमस्तु
भवतु ॥ ३४ ॥

(अनुष्टुप्)

उल्लापनमिषेणैवं बोधयामास तं सुतम् ॥

यथा यथा स ववृधे बोधोऽप्यस्य तथा तथा ॥ ३५ ॥

एवं सोल्लापनमिषेण तं सुतं बोधयामास स बालः यथा यथा ववृ-
धेऽस्य बालस्य बोधोऽपि तथा तथा ववृधे ॥ ३५ ॥

(उपजातिवृत्तम्)

भूयोऽपि जातं च सुतं जगौ सा तथा तृतीयं तनयं न यं सा ॥
पस्पर्श सर्वत्र ततापि कामक्रुडलोभदावाल्पशिखा स्वरामम् ३६

ततः सा कालान्तरे जातमपि द्वितीयं सुतं तथा पूर्वोक्तप्रकारेण जगौ ।
ततः पुनः कालान्तरे जातं तृतीयं तनयं तथैव जगौ । यं स्वरामं स्वरूप
एव रममाणं तनयं सर्वत्र तता व्याप्तापि सा प्रसिद्धा कामक्रोधलोभा एव
द्वो वनाग्निस्तस्याल्पशिखापि न पस्पर्श बोधामृतक्लिन्नत्वात् ॥ ३६ ॥

(आर्या)

तेषामपि त्रयाणां विक्रान्तमुबाहुशत्रुजित्संज्ञाः ॥

पुत्राणां स्त्र्यननुमता अनुक्रमेणैव योजिता राज्ञा ॥ ३७ ॥

तेषामपि त्रयाणां पुत्राणामनुक्रमेणैव विक्रान्तः मुबाहुः शत्रुजिदिति
संज्ञा नामानि हास्यद्वारा स्त्रिया मदालसाया अननुमतान्यपि राज्ञा
योजितानि ॥ ३७ ॥

(गद्यम्)

क्षमैकभद्रासनानामनाहताग्न्यतूर्यस्वनानां सर्वत्र समानानां
हरीन्मारीधृतयशःप्रकीर्णानां पुष्करछत्राणां पुत्राणां तथाविधा-

दपि भर्तुराधिक्यं सदाप्राकृतवैभवं पश्यन्ती सती सुतरां जहर्ष ॥ ३८ ॥

क्षमा क्षान्तिरेवैकं मुख्यं भद्रासनं येषां तेषां । भर्तृपक्षे षष्ठयेक-
वचनविपरिणामः सर्वत्र । क्षमायां क्षित्यां एकं भद्रासनं सिंहासनं यस्य ।
अनाहत एवाग्र्यतूर्यस्वनः वरेण्यवाद्यध्वनिर्येषां । पक्षे अग्र्यश्चासौ
तूर्यस्वनश्च अग्र्यतूर्यस्वनः अनाहतः पुरुषान्तरेणाताडितः कुशलशिल्पि-
कौशल्यवशात्स्वयमेव जायमानः अग्र्यतूर्यनिःस्वनो यस्य । सर्वत्र समा-
नानां शुत्रुमित्रोदासीनभावरहितानां । पक्षे सार्वभौमत्वान्मानेन सहितः
समानस्त(स्य)स्मात् । हरितो दिश एव नार्यस्ताभिर्धृतानि कीर्ति-
चामराणि येषां । पक्षे मनोहरनारीभिर्धृतानि गानमिषेण यशांसि बीज-
नार्थं प्रकीर्णानि चामराणि यस्य । पुष्करमाकाशमेव छत्रं येषां । पक्षे
पुष्करनिभं श्वेतपद्मनिभं छत्रं यस्य । पुत्रामनरकादात्मानं परांश्च तार-
यन्तीति पुत्रास्तेषां पूर्वव्याख्यातप्रकारेण तथाविधादपि भर्तुराधिक्यं
किंलक्षणं सर्वदा अप्राकृतं अलौकिकं स्वतःसिद्धं च तद्वैभवं च, भर्तुस्तु
प्रकृतिसंबन्धिवैभवं प्रकृतयस्तु 'स्वाम्यमात्यसुहृत्कोशराष्ट्रदुर्गबलानि
च । सेनांगानि प्रकृतयः पौराणां श्रेणयोऽपि च' इत्यमरोक्ताः । एवंविधं
पश्यन्ती सती प्राज्ञी विदुषी राज्ञी मदालसात्यन्तं जहर्ष ॥ ३८ ॥

(गद्यम्)

बाह्यान्तरावरणहीनानदीनान्परतरलीनान्बहिर्मलिनान् जडो-
न्मत्तपिशाचवत् स्थितान्सुतानपि तान्पिताऽन्वीक्ष्य प्राकृतलोचन
इदं वचनमुवाच ॥ ३९ ॥

प्रावरणादि बाह्यावरणं असत्त्वाभानलक्षणमान्तराम्बरं तद्रहितान् अदी-
नान्सुप्रसन्नान्परब्रह्मणि लीनान् बहिःपङ्कादिसंपर्केण मलिनान् जडादिवत्स्थि-
तान्तान् ब्रह्मिष्ठानपि सुतानन्वीक्ष्य प्राकृतदृष्टिः पिता वक्ष्यमाणं वचन-
माह ॥ ३९ ॥

(अनुष्टुप्)

सदावां दम्पती पूतौ सदाचाररतौ मतौ ॥

स्थितौ स्वधर्मे कर्मेदं कुपुत्रफलदं कुतः ॥ ४० ॥

आवां दंपती सदाचारनिरतौ लोकमान्यौ सदा स्वधर्मे स्थितौ
अथापि कुपुत्रफलदं इदं कर्म कुत आगतम् ॥ ४० ॥

(अनुष्टुप्)

धित्तज्जन्म कुपुत्रोऽत्र धिवत्तसद्ग वनोपमम् ॥

न यत्र पुत्रसुज्योतिर्नयत्यूर्ध्वं कुलं हि यत् ॥ ४१ ॥

अत्र यत्र जन्मनि कुपुत्रस्तज्जन्म धिक् । ‘अविनीतेन पुत्रेण कुलमाशु
विशीर्यत’ इति कामन्दकात् । ‘ऋणमस्मिन्सनयत्यमृतत्वं च गच्छति’
इति श्रुतेर्यत्र गृहे पुत्र एव सुज्योतिर्न ‘ज्योतिर्ह पुत्रः परमे व्योम’ इति
श्रुतेः । तत्पुत्रहीनं वनोपमं सद्ग धिक् अस्तु ॥ ४१ ॥

(अनुष्टुप्)

लोकजित्य मतः पुत्रो लोकपोऽपि तपोऽतपत् ॥

प्रजाकामः प्रजापाश्च कुतो लोकः प्रजा विना ॥ ४२ ॥

‘पुत्रेण लोको जग्य’ इति श्रुतेः लोकजित्यै पुत्रो मतः लोकपो ब्रह्मा
प्रजाकामः तपोऽतपत् । ‘प्रजापतिरकामयत प्रजायेय भूयां स्यामिति
स तपोऽतप्यत’ इति श्रुतेः प्रजाकामा दक्षादयः प्रजापाश्च तथा तप-
स्तेषु । तस्मात्प्रजाः विना कुतो लोकः ‘नापुत्रस्य लोकोऽस्ति’ इति
श्रुतेः । प्रजा इति बहुवचनं ‘एष्टव्या बहवः पुत्रा’ इत्यभिप्रायेण ॥ ४२ ॥

(अनुष्टुप्)

एवं भावनयाज्ञोऽसौ दीनोऽभूद्विपरीतया ॥

जायाथ गुर्विणी भूत्वा भूयोऽसूत सुतं मतम् ॥ ४३ ॥

एवमसौ राजाऽहः ‘एतमेव प्रव्राजिनो लोकमिच्छन्तः प्रजां न काम-
यन्त’ इति श्रुतिहार्दज्ञानरहितः । एतमिति श्रुतिपदार्थः आत्मानमेव लोकं

न तु स्वर्गादिकमिति । अत एव सुपुत्रप्राप्त्या परलोकप्राप्तिरिति विपरीत-
भावनया दीनोऽभूत् अथ तुर्यवारं, जायते पुत्ररूपेण पतिर्यस्यां सा जाया
श्रुतिश्च 'पतिर्जायां प्रविशति गर्भो भूत्वा स मातरं । तस्यां पुनर्नवो
भूत्वा दशमे मासि जायते । तज्जाया जाया भवति यदस्यां जायते
पुनः । देवा मनुष्या न ब्रुवन्नेषा वो जननी पुनः' इति । एवं दशवार-
प्रसवोर्ध्वं पतिः स्वयमेव पुत्रस्थानापन्नो भवति । तथा च श्रुतिः 'दशास्यां
पुत्रानाधेहि पतिमेकादशं कृधि' इति । जाया मदालसा भूयो गुर्विणी
भूत्वा मतं सुतं प्रासूत ॥ ४३ ॥

(स्वागतावृत्तम्)

तुङ्गगेष्वखगगेषु खगेषु प्रेक्ष्य जातमथ पञ्चसु योषा ॥

स्वं त्रिशक्तिजमिवाक्षयमेषा शंकिताप्युपदिदेश विदोषा ॥४४॥

अथ दशमे मासि एषा योषा मदालसा पञ्चसु तुङ्गगेषु मेषाद्युच्चस्थान-
गतेषु । खगः सूर्यस्तं गच्छंतीति खगगास्तथा न भवन्ति ते अखगगा
अनस्तंगतास्तेषु सत्सु । तिस्रश्च ताः शक्तयश्च, 'षड्गुणाः शक्तयस्तिष्ठः
प्रभावोत्साहमंत्रजा' इत्यमरः ताभ्यो जातं अक्षयं नाशरहितं स्वं धनमि-
चात्मनो जातं सुतं प्रेक्षयायं सम्राट् भविष्यतीति शंकितापि तं पूर्ववदुप-
दिदेश यतो विदोषा असंभावनाविपरीतभावनादिदोषरहिता । यद्वा
'यत्ने कृतेऽपि तु न सिध्यति कोऽत्र दोष' इति बुद्ध्या विदोषा दोषा
रात्रिरविद्या सा वीता यस्याः ' विद्या दिनं प्रकाशत्वादविद्या रात्रिरुच्यत'
इत्यभियुक्तोक्तेः । ईदृगाचार्योपदेशवैयर्थ्याभावः काठके उक्तः । 'अनन्य
प्रोक्ते गतिरत्र नास्ति' इति ॥ ४४ ॥

(इन्द्रवज्रावृत्तम्)—

प्रोत्साहितो ज्योतिषिकैः स जातकर्माकरोद् भूपतिरात्मजातं ॥

नाम्नाथ संस्कर्तुमुवाच भार्या किं नाम देयं वद मेऽर्भकाय ॥४५॥

यथा पूर्वे मूढा जातास्तथाप्ययं किं कर्तव्यं संस्कारैरुत्सवैर्वेति पर्वसा-
धारणदृष्ट्योदासीनो राजानस्तंगतपञ्चोच्चग्रहयोगसूचितसार्वभौमराज-
योगोऽस्यास्तीति प्रोत्साहितः स भूपतिः जातकर्माकरोत् अथ षोडशेहि
आत्मजातं पुत्रं नाम्ना संस्कर्तुं भार्यामुवाच अस्मै अर्भकाय किं नाम
देयं मे वद ॥ ४५ ॥

(उपजातिवृत्तम्)—

प्राक्पुत्रनामान्यपि तेऽमतानि कुतो निरर्थान्यपि किं नु तानि॥
मानिन्युवाचांग गतिर्न यस्य विक्रान्तसंज्ञा न हि साध्व्यजस्य४६

अधुनैव कुतः पृच्छसीत्यत आह अयीति कोमलमंत्रणे हे प्रिये ममैव
दत्तानि पूर्वपुत्रनामानि ते तव कुतोऽमतानि यतस्त्वं प्रत्याह्वयं हसितवती
अतस्तान्यपि नामानि निरर्थकानि किं नु वदेत्युक्ता मानिनी मदालसा
पतिं उवाच अंग हे प्रिय यस्य गतिर्देशान्तराभावाद्रमनं न विद्यते तस्या-
जस्य 'न जायते म्रियते वा विपश्चित्'इति श्रुतेर्जन्मादिविकारशून्यस्या-
त्मनः 'स वा एष महानज आत्मा'इति श्रुतेरजशब्दादात्मैवात्न गृह्यते
तस्य क्रमु पादविक्षेप इति धात्वर्थसिद्धा विक्रान्तसंज्ञा न हि साध्वी
असंभवात् ॥ ४६ ॥

(उपजातिवृत्तम्)—

नाथांगवार्तास्य न तस्य सार्था सुबाहुसंज्ञा किमतो निरर्था ॥
एकस्य कः शत्रुरतोऽस्य सार्था किं शत्रुजित्संविदतो निरर्था४७

हे नाथ 'अशरीरं शरीरेषु'इति श्रुतेः यस्य अंगान्यस्यास्तीत्यङ्गं शरीरं
अर्शआदित्वान्मत्वर्थीयोच्चप्रत्ययः तस्य वार्तास्यात्मनो न तस्य सुबाहु-
रिति संज्ञा नाम न सार्था किं तु निरर्था । ' एक एव हि भूतात्मा'इति
श्रुतेर्द्वितीयाभावादेकस्यात्मनः कः शत्रुः न कोऽपि अतः शत्रुजिदिति
संविन् नाम न सार्था किं तु निरर्था ॥ ४७ ॥

(रथोद्धतावृत्तम्)

पारमार्थिकदृशैवमीदृशी व्यावहारिकदृशापि तादृशी ॥

सार्थता न जडमूढडिम्भवद्वर्ततामिह निरर्थताऽभवत् ॥४८॥

एवं पारमार्थिकदृष्ट्या ईदृशी सार्थता न । नाम्नामिति शेषः ।
किमियं वाचालेति कुपितं पतिमालक्ष्याह व्यावहारिकदृष्ट्यापि तादृशी
सार्थकता नैषां नाम्नां यतः इहास्मद्वृहे जडमूढडिम्भवद्वर्ततां पुत्राणां
विक्रान्तशत्रुजित्सुबाहुरितिसंज्ञानां निरर्थताऽभवत् नान्वर्थकता ॥ ४८ ॥

(योगिनीवृत्तम्)

व्यवहारसुसिद्धये यदा व्यवहारिन्मत आह्वयस्तदा ॥

कुरु जातमलर्कसंज्ञितं सुमतं ते यदि नाथ मे मतम् ॥४९॥

हे व्यवहारिन् व्यवहारशील यदा यर्हि लोकव्यवहारसुसिद्धये सुतस्य
आह्वयो नाम ते तव मतं चेत्तदा तर्हि हे नाथ मे मतं ते सुसंमतं यदि
तर्हि जातं सुतं अलर्कसंज्ञितं कुरु अलर्क इति संज्ञा संजाता यस्य ।
तदस्य संजातमितीतच् । अलतीत्यल् अल् चासार्वकश्च भ्रान्तः श्वा
तत्तुल्योऽयं त्वदाग्रहाद्बहुकालं भविष्यतीति मनसि निधायान्वर्थकं नाम
दत्तम् ॥ ४९ ॥

(अनुष्टुप्)

तथेत्याख्यां सुतायादाद्यथेष्टं च धनाद्यदात् ॥

विनयात्स द्विजादिभ्यस्तनयाभ्युदयार्थ्यपि ॥ ५० ॥

स राजा तथेति रुतायालर्क इति नामादात् च तनयाभ्युदयार्थी सः
विनयेन द्विजादिभ्योऽपि धनवस्त्रभूम्यादिकं ददौ ॥ ५० ॥

(अनुष्टुप्)

मुदान्वितोऽपि द्वितीयं कदाचित्तनयं स्वयं ॥

मलिनं वीक्ष्य सदयं नलिनाक्षोऽब्रवीदयम् ॥ ५१ ॥

एवं मुदायुक्तो नलिनाक्षः कमलनेत्रः अयं राजा कदाचिन्मलिनं
मलदूषितं द्वितीयं तनयं सुबाहुं वीक्ष्य सदयं यथा तथाऽब्रवीत् ॥५१॥

(अनुष्टुप्)

विज्ञाय दण्डनीत्यादि विवाह्य सदृशीं स्त्रियं ॥

विधाय नीत्या स्वराज्यं पूज्यमिष्टवानृणी व्रज ॥ ५२ ॥

भो पुत्रक प्रथमं दण्डनीत्यादि आदिपदाद्वनुर्विद्यादि ज्ञात्वा ततोऽ-
नुरूपां स्त्रियमुद्राह्य विधिना युक्तदण्डेन स्वं राज्यं कृत्वा पूज्यान्देवान्पितृ-
न्वृद्धांश्च संपूज्यानृणी सन् तत ईदृशीं दशां वहन्वनं व्रज ॥ ५२ ॥

(उपेन्द्रवज्रावृत्तम्)

त्यजात्तमौढ्यं तनुजैधि गेही यजाध्वरैर्यैश्च कृतीह देही ॥

भजाग्रतोऽत्रैव हि सांपरायं व्रजाटवीं प्राप्स्यसि नान्तरायम् ५३

त्वं न मूढोऽसीति मे भाति अतः आत्तं स्वीकृतं मौढ्यं त्यज हे
तनुज गेही गृहस्थ एधि भव । इण्धातोर्लोप्मध्यमैकवचनं । अध्वरैर्देवा-
न्यज यैरध्वरैरिह देही कृती कृतकृत्यो भवति ' कुर्वन्नेवेह कर्मणि ' इति
श्रुतेः । अत्रैव गृहाश्रमेऽग्रतो वानप्रस्थात्पूर्वमेव हि सांपरायं पारलौकिक-
साधनं भज ततोऽटवीं व्रज एवं क्रमेणाचरणाद्विघ्नं न प्राप्स्यसि ॥ ५३ ॥

(अनुष्टुप्)

प्रहस्याह स तं ज्ञाता सद्विद्या मातृतोर्जिता ॥

स्वानुभूतिर्वृता कान्ता स्वाराज्यस्थिरताऽऽगता ॥ ५४ ॥

बहिर्मुखोऽयं ब्रह्मविद्वरिष्ठं मां न वेत्तीति प्रहस्य स ज्ञाता सुबाहुः तं
पितरं प्राह सद्विद्या ब्रह्मज्ञानं मातुः सकाशात्संपादितं । स्वानुभूतिरेव
कान्ता मया वृता तथा सहाद्य स्वेन राजतेऽसौ स्वराट् स्वयंप्रकाश आत्मा
स एव स्वाराज्यं तस्मिन्नसंभावनादिदोषपरिहारेण तत्त्वज्ञानमनोभङ्ग-
वासनाक्षयाभ्यासपाटवेन स्थिरता जीवन्मुक्तिलक्षणा स्थितप्रज्ञताऽऽ-
गता ॥ ५४ ॥

(अनुष्टुप्)

भार्यायां ते न आचार्या सोदर्या हि वयं त्रयः ॥

आर्याश्च भविता तुर्यस्त्वमार्यातः कृती भव ॥ ५५ ॥

केन ते उपदिष्टेत्यत आह-आर्या साध्वी ते भार्या नोऽस्माकं आचार्या उपदेष्ट्री । 'आचिनोति हि शास्त्रार्थमाचारे स्थापयत्यपि । स्वयं चाचरते यस्मात्तस्मादाचार्य उच्यते' । अत्राचारः प्रवचनादिलक्षणः । वयं त्रयोऽपि सोदर्याः सहजाः अर्य ईश्वरः तस्येमे आर्या भक्त्य ज्ञानि-संज्ञका जाताः तुर्यश्चतुर्थोऽधुनातनोऽपि सोदर्यः मादृश आर्यो भविता । हे आर्य सभ्य तात त्वमपि विषयासक्तिं त्यक्त्वा अतः परं तत्त्वविवेकेन कृती भव इति बहिरर्थः । आन्तरार्थस्तु भो राजन्त्वमपि आर्यास्माकं आचार्या माता ततस्तस्याः सकाशात्प्रवचनादि कृत्वा मनननिदिध्यास-परिपाकजात्मज्ञानवशात्कृती कृतकृत्यो भव । 'एतद्बुद्ध्वा बुद्धिमान्स्या-त्कृतकृत्यश्च भारत' इति स्मृतेः ॥ ५५ ॥

(योगिनीवृत्तम्)

द्वयतोऽद्वयमात्मविद्यया पुनरैक्यं न भजेत्पृथक्कृतम् ॥

मथनेन पृथक्कृतं पुनर्नवनीतं न हि तत्र ऐक्यभाक् ॥ ५६ ॥

ननु 'पितृवाक्यं परित्यज्य स्वतन्त्रो यस्तु वर्तते' इत्यादिदोषोक्तेः मद्वाक्यतः संसारं भज किं श्वभषितसौदरीभावं गतः मूढस्त्रीवाक्य-विश्वासेनेत्यतः आह-आत्मविद्यया द्वयतः संसारात्पृथक्कृतं बुद्ध्या निष्काशितं अद्वयं शुद्धादिलक्षणमात्मतत्त्वं पुनर्द्वयेन ऐक्यं न भजेत् अर्थान्तरन्यासेन दृढयति तथाहि मथनेन पृथक्कृतं नवनीतं पुनस्तत्त्वे क्षिप्तमप्यैक्यभाक् न भवति । 'प्रमाणोत्पादिता विद्या प्रमाणं प्रबलं विना । न नश्यति न वेदान्तात्प्रबलं मानमस्ति हि' इत्युक्तेः ॥ ५६ ॥

(अनुष्टुप्)

इत्थं सतां मतमृतममृतस्पर्धि भाषितम् ॥

ज्वरितोन्नं यथा तातो मेने तत्कर्णशूलवत् ॥ ५७ ॥

इति सतां मान्यं ऋतं निर्बाधं तेनामृतस्पर्धि ततोऽपि मधुरतमं
भाषितं तथापि ततोऽसंभावनाद्यभिभूतत्वात् यथा ज्वरितोऽरुच्या मिष्ट-
मप्यन्नं तिक्तं मन्यते तथा तद्भाषितं कर्णशूलवन्मेने ॥ ५७ ॥

(अनुष्टुप्)

सतीमेत्यासतीमुक्तिं प्राह प्राहववित्पतिः ॥

मूढेऽश्राव्यं सुतान् ब्रूषे किं वचो वंशनाशनम् ॥ ५८ ॥

सतीं मदालसामेत्य प्रकृष्टकलहज्ञः पतिः राजा असतीमभद्रामुक्तिं
प्राह हे मूढे श्रवणानर्हं वंशनाशकरं वचः सुतान्प्रति ब्रूषे किं अथवा
कुत्सितं वचः किंवचः गृहस्थैरनादरणीयम् ॥ ५८ ॥

(अनुष्टुप्)

अनेन कूपदेशेन शं न नौ का गतिस्त्वितः ॥

स्वर्गादिस्थपितृणां नः को निवापप्रदो वद ॥ ५९ ॥

मया साधूक्तमिति चेत्तत्राह अनेन-कुत्सितोपदेशेन पुत्राणां नश्च शं
कल्याणं न । पुत्रास्त्वात्मज्ञानेन तीर्णा इति चेद्भवतु नाम इतः परं पुत्रा-
भावे नौ आवयोः का गतिः । ज्ञानविचारेण सद्गतिः संपादनीया किं पुत्रे-
णेति चेन्नोस्माकं स्वर्गादिस्थपितृणां को निवापप्रदोऽस्तीति चेद्वद मौनमेव
तेऽन्ते शरणमिति भावः । अत्र स्वर्गशब्देन पितृलोकः आदिशब्देन
नरकस्था भूतप्रेतादिभावगताश्च ग्राह्याः । निवापः पितृदानं तर्पणं श्राद्ध-
पिण्डादि ॥ ५९ ॥

(अनुष्टुप्)

विधिनेयं कृता वृत्तिः कृत्तिवासःसुतुष्टिदा ॥

पुष्टिदा च नृणां गेही न हि सर्वोऽजीवनम् ॥ ६० ॥

ते विधिवशाज्जीवन्तीति चेन्न यतः विधिना धात्वेयं वृत्तिः कृता सा
पुनर्यथावद्विहिता चेत्कृत्तिवासस ईश्वरस्य सुतरां तुष्टिदा नेयन्मात्रमपि
सु 'दातारो वोभिवर्धताम्' इत्यादिपितृदत्ताशीःश्रवणान्तृणां श्राद्धकर्तृणां

च सा वृत्तिः पुष्टिदा न केवलमियदेवापि तु नृसुरपितृकृमिकीटपतङ्गो-
रिज्जार्दनामपि पञ्चमहायज्ञातिथ्यानन्दानवस्त्रनिष्पीडनोदकदान-
आद्योच्छिष्टपिण्डदानादिना सर्वेषां तृप्तिश्रवणाद् गृही सर्वोपजीवनं न ही-
ति काकुः अपि तु सर्वोपजीवनमेव सर्वेषां ब्रह्मचारिसंन्यासादीनामपि स
गृही एव जीवनदाता । ‘ यथा मातरमाश्रित्य ’ इति मानवस्मरणा-
रुचेति भावः ॥ ६० ॥

(अनुष्टुप्)

गोहस्तिवीतिसंपत्तिं कुमतियो जहाति ताम् ॥

देवदत्तां मतां गेही देवद्रोही पतेदधः ॥ ६१ ॥

यो गेही गृहस्थः कुमतिनिवृत्तिमार्गरतः सन् मतां सर्वमान्यां देवेने-
श्वरेण दत्तां गोहस्तिवीतिसंपत्तिं तत्र वीतयोऽश्वाः गुणबुद्धिं त्यक्त्वा दोष-
दृष्ट्या जहाति स देवद्रोही अधः पतेत् ॥ ६१ ॥

(अनुष्टुप्)

मान्यः प्रवृत्तिमार्गो नः सर्वोपकरणक्षमः ॥

कुमतीनां तथान्यो नो द्वारं नोऽपि हि तद्वतिः ॥ ६२ ॥

‘ कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतः समाः ’ ‘ यावज्जीवमग्निहोत्रं
जुहोति ’ ‘ तं यज्ञपात्रैर्दहन्ति ’ इति सर्वायुषः कर्मभिव्याप्तत्वान्नोऽस्माकं
प्रवृत्तिमार्गः सर्वोपकारक्षमोऽत एव मान्यः तदन्यः कुमतीनां निवृत्ति-
मार्गरतानां तथा तेन प्रकारेण सर्वोपकारक्षमो मान्यश्च न भवति कथं
चन मन्दबुद्ध्या स्वीकृतेऽपि तस्मिन्मार्गे तद्वतिस्तेषां दैवहतकानां गतिः,
नोऽस्माकं द्वारमेव ॥ ६२ ॥

(अनुष्टुप्)

दुर्दैवस्य तु मार्गोऽन्य उभयक्लेशदो न किम् ॥

अपुत्रस्य न लोकोऽस्तीत्येषा भाषा श्रुतेर्न किम् ॥ ६३ ॥

दुर्दैवस्य प्रवृत्तिमार्गोपयोगिसामग्रीविकलस्यान्यो निवृत्तिमार्गः उभय-
केशदो न किं अपि तु क्लेशद एव । अत्र विषयोपभोगाभावात्परत्र यज्ञादि-
कर्मानिष्पत्तेः स्वर्गसुखाभावाच्च । ‘अपुत्रस्य लोको नास्ति’ इत्येषा श्रुते-
र्भाषा वचनं न भवति किं अपि तु भवत्येव ॥ ६३ ॥

(अनुष्टुप्)

तस्मादायौऽर्भकस्तुयौ भ्रष्टो भवतु नान्यवत् ॥

इति श्रुत्वा पतिवचः प्राज्ञी राज्ञी तमब्रवीत् ॥ ६४ ॥

उपसंहरति । स्पष्टम् ॥ ६४ ॥

(इन्द्रवज्रावृत्तम्)

निवृत्तिमार्गः परमः सतो मतो यतोऽमृतं जय्य इहात्मलोक इत् ॥
प्रबोधपुत्रेण परेण नेत्यपि श्रुतेः पते शीर्षमशेषविन्मतम् ॥ ६५ ॥

संक्षेपेण सर्वप्रश्नोत्तरमाह-निवृत्तिमार्गः परमः । कुतः, सतः, स्वतः
प्रमाणभूतस्याप्रामाण्यशङ्काकालुष्यरहितस्यापौरुषेयस्य वेदस्य ‘न्यास
एवात्यरेचयन्’ इत्यादिना मतः । यतो निवृत्तिमार्गादमृतं मोक्षो भवति ‘न
कर्मणा न प्रजया धनेन त्यागेनैके अमृतत्वमानशुः’ इति श्रुतेः । तर्हि
‘नापुत्रस्य लोक’ इत्यादिश्रुतेः का गतिरित्यत आह-प्रबोध एव
पुत्रः । प्रबोधस्य पुत्रत्वं पूर्वाचार्यैरुक्तं ‘मृता मोहमयी माता जातो बोध-
मयः सुतः । सूतकद्वयसंप्राप्तौ कथं संध्यामुपास्महे’ इति । तेन इह
मनुष्यजन्मनि लोक्यते स्वात्मतयानुभूयत इति लोकः प्रकाशको वा
आत्मा परं ब्रह्मैव लोको जय्यो जेतुं शक्य एव, इदेवार्थे निपातः । न परेण
कर्मादिना ‘एतावदरे खल्वमृतत्वं’ । ‘किं प्रजया करिष्यामो येषां नोय-
मात्मायं लोक’ इति । ‘ते ह स्म पुत्रैषणायाश्च वित्तैषणायाश्च लोकैषणायाश्च
व्युत्थायाथ भिक्षाचर्यं चरन्ति’ इति श्रुतेः । ‘नैष्कर्म्यसिद्धिं परमाम्’ इति
स्मृतेश्च । हे पते त्वयोक्ता श्रुतिः कर्मकाण्डस्था दुर्बला इदं तु सर्वविन्मतं

सर्वज्ञेश्वरमान्यं श्रुतेः शीर्षमुपनिषदाख्यं प्रबला श्रुतिरियमीशमान्या
चातो न देवत्रोहित्वं शंकापीत्यर्थः ॥ ६५ ॥

(इन्द्रवज्रावृत्तम्)

अथापि नाथाद्य भदत्प्रियार्थं यथार्थमस्मै श्रुतदृङ् नयार्थं ॥
साधूपदेक्ष्येऽखिलमेवमुक्त्वा सापाठयत्स्वाग्रहमत्र मुक्त्वा ॥ ६६ ॥

एवं श्रुत्वापि कुद्वपतिमालक्ष्याह हे नाथाथापि त्वत्प्रियार्थं यथार्थं
नयस्यार्थं अस्मै अलर्काय साधु सम्यगकपटं अखिलमेव धनुर्वेदाद्युपदे-
क्ष्ये हे श्रुतदृक् लौकिकशास्त्रदृष्टे एवमुक्त्वात्र पाठने स्वाग्रहं मुक्त्वा
सा तमपाठयत् ॥ ६६ ॥

(अनुष्टुप्)

अलर्कः सर्वविद्याः स आददे शिक्षितोऽवया ॥

नयादिनिपुणायाम्मै दापयामास भूधुरम् ॥ ६७ ॥

मात्रा शिक्षितः सोऽलर्कः सर्वविद्याः जग्राह । ‘ विनीतमौरसं पुत्रं
यौवराज्येऽभिषेचयेत् ’ इति स्मृतिमनुसृत्य नयादिकुशलायाम्मै अलर्काय
भूधुरं दापयामास मदालसेति कर्तृपदमध्याहार्यम् ॥ ६७ ॥

(अनुष्टुप्)

वनं जिगमिषुं कांतमनुयास्यत्यदात्तदा ॥

भाविरिष्टहरं पत्रं गुप्तं पुत्राय सा तदा ॥ ६८ ॥

वनं जिगमिषुं पतिं मुदानुयास्यती सा भाविरिष्टहरसूचकं पेटकगुप्तं
पत्रं तदा पुत्रायाऽदात् ॥ ६८ ॥

(योगिनीवृत्तम्)

तरुणारुणदीप्तं गुप्तचित्करुणाब्धे भवतो विना क्वचित् ॥

न हि कश्चन तारको द्युमन्महिमन्नुर्भवतोऽत्रिभूर्मेहन् ॥ ६९ ॥

हे तरुणादित्यदीप्तं हे गुप्तबुद्धे हे कृपाब्धे हे महन्पूज्य द्युमान्प्रकाश-
शीलः महिमा यस्य तत्संबुद्धौ हे अत्रिभव नुर्मनुष्यस्य भवतो विना कश्चन
तारको न हि ॥ ६९ ॥

भवतेर्पित एष बालको भवतोऽन्यः क इहास्य पालकः ॥

इति सा प्रतिपाद्य योगिनी पतिमार्यानुगतेव भोगिनी ॥७०॥

अत एष बालकः मया भवतेर्पितः भवतोऽन्यः कः इहास्य पालकः
अविद्यादिभ्यः एवं सा योगिनी श्रीदत्ताय पुत्रं प्रतिपाद्य दत्त्वा आर्या
मदालसा पतिमनुयाता केव भोगिनीव इवशब्देन तु न भोगार्थं नापि
पत्या सह यमादि साधयितुं किन्तु वानप्रस्थाभिषेण पतिं बोधयितुं, तस्याः
कृतार्थत्वात् ॥ ७० ॥

(गद्यम्)

अथ ह तातयोर्निर्वाणं गतयोः सतोः पित्र्यभद्रासनासीनं
सुधर्माश्रितं विबुधगणपरीतं गुर्वभिमतं मघवंतमपरं जिष्णुमिव
सन्तं चोदनाधिया रताभिषसुरासक्तं तमलकं बुबोधयिषुः
सुबाहुरुत्सृष्टात्तमौढ्य एत्य पित्र्यराज्यभागं याचयित्वा तेन
प्रत्याख्यातः प्रयत्नतः काशिराजसाहाय्येन कांश्चित्सामंता-
मात्यादीन्साम्ना कांश्चिद्दानेन भेदेन च वशीकृत्याग्रजोऽनुजं
जिगाय ॥ ७१ ॥

तत्र वने पतिं बोधयित्वा तेन सह सा मुक्तिं गतेति पुराणप्रसिद्ध-
माह हेति मार्कण्डेयादिप्रसिद्धम् । अथ वनगमनानन्तरं पित्रोर्मोक्षं गतयोः
पितुरागतं पित्र्यं भद्रासनं सिंहासनं तस्मिन्नासीनं जिष्णुं इन्द्रमिव सन्तं
कथं सुधर्माश्रितं अकूटधर्माश्रितं पक्षे सुधर्मा देवसभा तदाश्रितं । राज-
पक्षे विबुधाः पण्डिताः इन्द्रपक्षे देवाः राजपक्षे गुरवो मान्या इन्द्रपक्षे
बृहस्पतिः । राजपक्षे मघं धनं इन्द्रपक्षे बलमपि 'सबलधनयोर्दातृतम'
इति नैरुक्ताः । राजापि जिष्णुर्जयशीलः ईदृशं चोदनाधिया विधिबुद्ध्या ।
'न मांसखादने दोषो मद्यपाने न मैथुने' इति मानवस्मृतिबाह्यार्थ-
दृष्ट्या न तु संकोचापरपर्यायनामकपरिसंख्यादृष्ट्या विवाहविधिपरि-

गृहीतपत्नीरतं । 'हुतशेषं भक्षयेत्' इति श्रौतमामिषं । 'सौत्रामण्यां सुराग्रहं गृह्णाति' इति श्रौतसुरा । न त्वेतत्कथंचिद्यथेष्टं; अन्यथा सुधर्माश्रितमित्यस्य बाधापत्तेः एवं त्रिष्वसक्तं तमलर्कं बोधयितुमिच्छु-
र्द्वितीयाग्रजः सुबाहुः उत्सृष्टं त्यक्तं आत्तं बुद्ध्या स्वीकृतं मौढ्यं येनेदृशः
सन् तमनुजमेत्य प्रथमं पित्र्यराज्यभागं मे देहीति याचयित्वा न दास्य
इति तेन प्रत्याख्यातः प्रकृष्टेन यत्नेन काशिराजसाहाय्येन यथायथं
सामादिभिः सामंतादीन्वशीकृत्याग्रजः सुबाहुरनुजमलर्कं जिगाय ॥७१॥

(अनुष्टुप्)

अलर्को विजितो रात्रावलर्कवदगाढनम् ॥

तत्र मातृवचः स्मृत्वा पत्रं दृष्ट्वा सुविस्मितः ॥७२॥

एवं जितोऽलर्कः प्लिया रात्रौ अलर्कवन् क्ष्वेडितश्ववन् वनं अगात्
तत्र मातृवचः स्मृत्वा पत्रं दृष्ट्वा विस्मितोऽभून् ॥ ७२ ॥

(अनुष्टुप्)

त्यक्त्वा स्वेषां विरुद्धानां संगं सत्संगभाचरेत् ॥

इति ज्ञात्वा मातृहार्दं श्रीदत्तं शरणं ययौ ॥ ७३ ॥

विरुद्धानां स्वेषां स्वजनानां सतां तत्संगं त्यक्त्वा सत्संगं आचरेदिति
मातुरभिप्रायं ज्ञात्वालर्कः श्रीदत्तं शरणं ययौ ॥ ७३ ॥

(उपजातिवृत्तम्)

स सहाधामानमपेतमानमसहाधामानममानमानं ॥

मानं ददन्तं परमात्मने तमानन्दकन्दं नृपतिर्ददर्श ॥७४॥

स नृपतिः सङ्घोद्विर्धाम स्थानं यस्य तं । अपेतमानं व्यक्तमानं प्रमा-
णातीतं वा । असह्यं धाम तेजो यस्य तं । अमानेभ्यो मानः पूजा यस्य
यद्वा मीयतेऽनेनेति मानं अमानानां महतामाकाशादीनां मानं । 'यस्मि
न्नाकाश ओतश्च प्रोतश्च' इति श्रुतेः । परमात्मने ध्यानरूपं मानं ददन्तं
यद्वा आत्मने स्वस्मै हे योगिनीपुत्रागच्छ स्वागतमिति परं मानं ददन्तं ।

आनन्दकन्दं 'एष ह्येवानन्दयाति' इति श्रुतेः तं कारुणिकं दत्तात्रेयं
ददर्श ॥ ७४ ॥

निधाय योऽङ्गे खलमोहनाय विधाय मायामयभारुमार्यः ।

तडिभिभां नीलनिभोस्तमारस्तडित्वदाभां धरगो जहार ॥ ७५ ॥

खलमोहनाय तडिन्निभां मायामयस्त्रियं न तु तात्त्विकीं विधाय तां
अङ्गे स्वोत्सङ्गे निधाय अत्रिजत्वादार्यः कुलीनः स्वमहिम्नाऽस्तो निरस्तो
मारो मदनो येन सः नीलमणिनिभः धरगः पर्वतस्थः यः श्रीदत्तः तडित्
विद्यते यस्य स तडित्वान् मेघः तस्याभां जहार तिरश्चकार ॥ ७५ ॥

(उपजातिवृत्तम्)

अशेषदोषक्षपणक्षमाभिर्निःशेषसत्तीर्थसमाहृताद्भिः ॥

कमंडलुं पूर्णमसौ दधानः स्रष्टेव रेजेऽमरदत्तमानः ॥ ७६ ॥

सर्वदोषहरणसमर्थाभिः सर्वतीर्थेभ्यः समाहृताभिरद्भिः पूर्णं कमंडलुं
दधानः अमरैर्दत्तो मानः पूजा यस्मै सः असौ श्रीदत्तः स्रष्टा ब्रह्मदेव
इव रेजे ॥ ७६ ॥

(योगिनीवृत्तम्)

अतिपिङ्गजटाकिरीटिना समतां यो गतवान्पिनाकिना ॥

शरदभ्रनिभाच्छभस्मना परिलिप्ताखिलकोमलात्मना ॥ ७७ ॥

शरत्कालीनमेघनिभस्वच्छभस्मना । कोमलश्चासौ आत्मा देहश्च
कोमलात्मा परितः सर्वतो लिप्तः अखिलः सर्वः कोमलात्मा येन तेन ।
अतिपिङ्गजटानां किरीटः मुकुटः सोऽस्यास्तीत्यतिपिङ्गजटाकिरीटी तेन
पिनाकोजगवं धनुरस्यास्तीति तेन शिवेन यो दत्तात्रेयः समतां तुल्यतां
गतः ॥ ७७ ॥

(मालिनीवृत्तम्)

सजलजलदमित्रांगद्युतिः श्रीकलत्रो

विमलकमलनेत्रो मञ्जुलाशेषगात्रः ॥

अमलसकलचन्द्रस्पर्धिवक्त्रः पवित्रः

शुशुभ इव विपत्रः सद्यगो योऽत्रिपुत्रः ॥ ७८ ॥

यः सद्याद्रिगोऽत्रिपुत्रः सः । श्री(श्रीः)कलत्रं भार्या यस्य सः । विः पक्षी गरुडः पत्रं वाहनं यस्य सः विष्णुरिव शुशुभे । कथंभूतः सजल-जलदमित्रभूता अंगकान्तिर्यस्य सः । स्वच्छकमले इव नेत्रे यस्य सः । मञ्जुलं मनोहरं अशेषगात्रं यस्य सः । अमलः कलंकरहितो यः सकलः पूर्णश्चन्द्रस्तं स्पर्धत इति तथाभूतं वक्त्रं यस्य सः ॥ ७८ ॥

(उपेन्द्रवज्रावृत्तम्)

निपात्य वर्ष्माग्रत एव दण्डनिपातवत्प्राह तमात्तपीडः ॥

अतीव दुःखं हि ममोपपन्नं यतीश तस्मादव मां प्रपन्नम् ॥ ७९ ॥

पूर्वोक्तस्य तस्याग्रतः एव दण्डनिपातवद्बुद्धिं शरीरं निपात्य साष्टांगं प्रणम्येत्यर्थः । अविद्यया देहाद्यध्यासेनात्ता स्वीकृता पीडा राज्यनाशदुःखं येन सोऽलर्कः तं श्रीदत्तं प्राह हे यतीश भगवन् शत्रुद्वारातीव दुःखं ममोपपन्नं तस्माद् दुःखात्प्रपन्नं शरणागतं मामवेति गुरुरूपसदनं ज्ञातव्यम् ॥ ७९ ॥

(स्रग्धरावृत्तम्)

श्रीदत्तः प्राह दुःखं क्व वपुषि तत्र तद्दर्शय त्वं च को वा ।

ब्रूहीत्युक्तः स्वदेहो घटवदिह तथाचेतनः प्राण एषः ॥

शुत्तृङ्गानिन्द्रियाणि स्वविषयग्रहणार्हाणि चित्सन्निधाना-

द्बुद्धीश्चाकादिहेतू अपि निखिलमिदं वेद्मि योऽहं स साक्षी ॥

तमधिकारिणं ज्ञात्वा श्रीदत्तः प्राह तमिति शेषः । भो राजपुत्र तव वपुषि क्व दुःखमस्ति तद्दर्शय तत्रैव प्रतीकारं कुर्यामिति भावः । तथा च त्वं को वा देहादिरूपो वा संघातरूपो तद्विलक्षणो वा तावद्ब्रूहि इति शक्तिपातपुरःसरं शिष्यमेवाचार्यः पृष्ठवान् । आगमश्च 'परिपक्वमला ये तानुत्सादनहेतुशक्तिपातेन । योजयति परे तत्त्वे स दीक्षयाचार्यमूर्तिस्थ'

इति । एवमुक्तः सः विवेचयति स्वदेहो जडः भौतिकत्वाद् घटवत् ।
तथेह देहे वर्तमानः प्राणः एषः पञ्चवृत्तिकः अचेतनः बाह्यवायुवज्जडः
क्षुत्तृड्वान् क्षुत्पिपासाव्यतिरिक्तमन्यन्न जानातीत्यर्थः । इन्द्रियाणि श्रोत्रा-
दीनि चित्सन्निधानाच्छब्दादिस्वस्वविषयग्रहणक्षमाणि तेषां करणत्वा-
द्वास्यादितुल्यत्वं । तथा हृत् मनः संकल्पात्मकं धीर्बुद्धिर्निश्चयात्मिका
अत्र मनसि अनुसन्धानरूपचित्तस्यांतर्भावः बुद्धौ अभिमानात्मकाहंकार-
स्यान्तर्भावः एते अपि तथा । भौतिकत्वाविशेषादिन्द्रियवत् । ‘अन्नमय
५ हि सोम्य मन’ इति भौतिकत्वश्रवणान्मृदपेक्षया स्वच्छकाचवत् तेषां
अंतःकरणत्वेऽपि जडत्वं । एते देहादयः पृथक्पृथक्वा संहता वा नात्म-
रूपाः संहतानामसंहतपरार्थत्वं गृहादौ दृष्टं । अकादिहेतू सुखदुःखादि-
कारणभूते अप्येते हृद्वियौ अपिशब्दाद्दुःखाद्याश्रये अपि तत्रैव दुःखादि
तिष्ठति एवं क दुःखमिति यत्पृष्टं तदन्तःकरण एव दुःखं इदं देहादि
निखिलं योऽहं वेद्मि सोऽहं बोधरूपः साक्षी चाविकृतः । ‘साक्षित्वमपि
बोद्धृत्वमविकारितयात्मन’ इत्युक्तेः । कस्त्वमित्यस्येदं विवेचनम् ॥ ८० ॥
आत्माहं दुःखसौख्ये न मम कुमनसस्ते मतेऽध्यासतो मे
ते अद्यांजः सबीजे मयि विलयमिते श्रीगुरोः संप्रसादात् ॥
नाहं दुःखी सुखी वा स्र्यनुगसुतधरादेरपेक्षा कुतो मे
सम्बन्धोऽङ्गस्य नो मे तत इह तु कुतः स्वात्मनः शुत्रुमित्रे ॥ ८१ ॥

विविच्याह-अहं देहादिविलक्षण आत्मा तस्य मम सुखदुःखे न ।
ते तु कुत्सितस्य विवेकशून्यस्य मनस एव । तर्हि पूर्वं कथमुक्तमत आह
ते सुखदुःखेन्तःकरणाध्यासान्मे मते श्रीगुरोर्भवतः प्रसादादद्यांजसा
सबीजे मूलाज्ञानसहिते विशेषेण लयं गते अतोऽहं न सुखी नापि दुःखी
उभयोर्मायिकत्वात् तर्हि स्र्यादिसंबन्धापेक्षास्ति न वेत्यत आह-मे
अंगस्य देहादेः संबन्धो न ततः स्र्याद्यपेक्षा कुतः यस्मादेवं तस्मादिहा-
वस्थायां तु स्वरूपभूतात्मनो मे शत्रुमित्रे कुतः ऐकात्म्यदर्शनात्तेऽपि ने-
ति भावः ॥ ८१ ॥

गुरुर्जगौ साध्यपि संविदस्याःस्थेऽग्नेऽद्य योगी मितभैक्ष्य-

शुक्स्याः ।

जितासनश्वासहृषीकचित्तः सञ्चिन्तयात्मानमभेदतोन्तः॥८२॥

तच्छ्रुत्वा गुरुः श्रीदत्तः जगौ हेऽलर्क इयं संवित्साध्वी इदं ज्ञानं समीचीनमपि पञ्चम्यादिभूमित्वयरूपजीवन्मुक्तिसंपादनावि(र्थं)द्वैतप्रतीत्या संशयविपर्ययप्रसंगादुपपन्नतत्त्वज्ञानस्याबाधेन सुरक्षणार्थं वासनाक्षय- मनोनाशतत्त्वज्ञानाभ्यासवशाज्ज्ञानरक्षादिपञ्चप्रयोजनसिद्धयर्थं अस्याः संविदः स्थेन्ने स्थैर्यायाद्य त्वं योगी भव कथं मितभिक्षान्नभुक् । मितत्वं योगशास्त्रे उक्तं 'द्वौ भागौ पूरयेदन्नैस्तृतीयं च तथा'बुना । वायुसंचरणार्था- यचतुर्थमवशेषयेत्' इति । भैक्ष्यं क्षत्रियस्य निन्द्यमपि ब्रह्मचर्यवानप्रस्था- श्रमे तस्यापि विहितं । 'भवत्पूर्वां ब्राह्मणो भिक्षां याचेत भवन्मध्यां राजन्य' इति । भैक्ष्यमित्युपलक्षणं यमनियमानां । जितानि आसनादी- नि येनेत्यासनप्राणायामप्रत्याहारधारणा उपदिष्टाः । अन्तः शुद्धान्तःकरणे प्रत्यगभिन्नमात्मानं सम्यगल्यविक्षेपनिवारणपूर्वकं चिन्तय ॥ ८२ ॥

(अनुष्टुप्)

पीयूषविषदृष्ट्यात्तौ मानामानौ सुबन्धदौ ॥

विषपीयूषदृष्ट्यात्तौ मानामानौ सुमुक्तिदौ ॥ ८३ ॥

पीयूषं अमृतं अमृतदृष्ट्या आत्तः स्वीकृतो मानः सुतरां बन्धदो भवति विषदृष्ट्या गृहीतो अमानः अपमानोऽपि बन्धदः अत एव विषदृष्ट्या गृहीतो मानः सुतरां मुक्तिदः अमृतदृष्ट्या गृहीतोऽपमानोऽपि सुमुक्तिद इत्यर्थः ॥ ८३ ॥

(आर्यावृत्तम्)

ममता यत्र तु दुःखं तत्र तु मार्जारभक्षिते स्वशुके ॥

यद्वद् दुःखं न वृके तद्वदहंयोः सदैव सुखदुःखे ॥ ८४ ॥

यत्र मम(ता)तत्र दुःखं मार्जारभक्षिते स्वशुके यद्वद् दुःखं तद्वत्
मार्जार भक्षि(ते)वृके उंदुरे न दुःखं एवमहंयोरहंकारवतः सदैव सुखं
दुःखं च ॥ ८४ ॥

(आर्यावृत्तम्)

ममताहंता त्यक्ता येनास्य तु मुक्तता ततः सुमते ॥

त्यज ते तत्त्यागः सुमदलनात्सुकरोऽपि साररसदृक्ते ॥ ८५ ॥

ममताहंता च येन त्यक्ता तस्य मुक्तता । ततस्तस्मात् हे सुमते ते
समे त्यज हे साररसदृक् हे ब्रह्मज्ञ ते तव तत्त्यागः सुमदलनादपि
सुकरः ॥ ८५ ॥

(अनुष्टुप्)

सिद्धयोत्रान्तरायस्ता जहि यद्यप्युपस्थिताः ॥

ततः समाधिसिद्धिस्ते ततो भूयो भ्रमो न ते ॥ ८६ ॥

अत्र यद्यप्युपस्थिताः सिद्धयो भवन्ति तथापि ताः अन्तरायो मोक्ष-
विघ्न एवातस्ता उपस्थिता अपि जहि ततः सिद्धित्यागात्ते समाधिसिद्धिः
ततः समाधिसिद्धे(द्धौ) भूयस्ते भ्रमो न भविष्यति ॥ ८६ ॥

(आर्यावृत्तम्)

जीवन्मुक्तिः प्रत्यगभिन्नपरमात्मतत्त्वविज्ञानात् ॥

सुतरां मनोविनाशादत्रैव त्रिविधवासनाहानात् ॥ ८७ ॥

प्रत्यगभिन्नपरमात्मतत्त्वानुभवात् अत्यन्तं मनोभंगान् देहवासना शास्त्र-
वासना लोकवासना चेति त्रिविधवासनाक्षयाच्चात्रैव जन्मनि ते जीवन्मुक्तिः
॥ ८७ ॥

स्वप्रकाशज्ञानस्वरूपो नित्य एक एवात्मा तस्य कर्तृत्वादिधर्मा देहो-
पाधिकास्तव्यतिरिक्तं सर्वमनित्यं मायामयं चातः सर्वतो विरक्तः सन्नात्म-
ज्ञानेन मुच्यत इति श्रुतिसमन्वयेनोपदिष्टोऽलर्कः निवृत्त्या कृतार्थोऽ-
भूदिति । ननु चैवं जैमिनीयमतम्—‘अहंप्रत्ययविज्ञेयो ज्ञातव्यः सर्वदैव हि’

इत्युक्तोऽहंप्रत्ययविज्ञेय एवात्मा प्रतिशरीरं भिन्नः कर्तृभोक्तरूपश्च न तु तत्स्वरूपभूतो निर्विकार एकः परमात्मास्ति । तस्य च स्वर्गादिभोगानामनित्यत्वे, भोगकालस्य वा, तदुपायकर्मबोधकागमस्य वा, भोक्तुरात्मनो वाऽनित्यत्वे वैराग्यं स्यान्न त्वेतदस्ति । मायामयत्वेन भोग्यविच्छेदेऽपि न वैराग्यं । स्रक्चन्दनवनितादिभावानां प्रवाहरूपेण स्थितिर्हि नित्या । ‘न कदाचिदनीदृशं जगत्’ इत्युक्तेः । ततः कर्ता कश्चिदीश्वरोऽपि नैव । न चात्मस्वरूपभूतं नित्यमेकं ज्ञानं । तच्च घटाद्याकारेण जायते भिद्यते चातो न नित्यज्ञानरूपवानात्मा किन्तु ज्ञानपरिणामवान् विकारित्वेऽपि तस्यानित्यत्वं न । ‘विक्रिया ज्ञानरूपास्य न नित्यत्वे विरोत्स्यत’ इत्युक्तेरतो मुक्तिदशायामिन्द्रियादिरहितस्य तस्य परिणामासंभवाज्जडत्वेन तत्प्राप्तेरपुरुषार्थत्वात्कुतः प्रेयसीं प्रवृत्तिं त्यक्त्वा निवृत्त्या कृतार्थोभूदत उच्यते—

एवं श्रीगुरुणा यथावच्छिक्षितस्य देहाद्युपाधिकमात्मनो नानात्वं कर्तृत्वं भोक्तृत्वं च लोककालागमात्मानित्यत्वं च भोग्यभावानां भगवन्मायामयत्वं च गुरुप्रसादाद्विजानतो विरतस्य प्रशान्तस्य तस्य युगपत्त्रिकाभ्यासवशादपरोक्षसाक्षात्कारदाढर्यमभवत् ॥ ८८ ॥

एवं पूर्वोक्तप्रकारेण श्रीगुरुणा दत्तात्रेयाचार्येण यथाशास्त्रं शिक्षितस्य आत्मनो नानात्वं देहाद्युपाधिना नानाघटजलवशाच्चन्द्रस्येव न स्वतः ‘एक एव हि भूतात्मा भूते भूते व्यवस्थितः । एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचन्द्रवत्’ इति श्रुतेः । एवं तार्किकमतं कर्तृत्वं, सांख्यमतं भोक्तृत्वं न तात्त्विकं आत्मनोऽकर्तृत्वादविकारित्वाच्च । सांख्यतार्किकयोर्मिमांसकस्य च मताश्रयेऽद्वैताऽसिद्धिः । तथा लोकाः पुण्योपभोग्याः स्वर्गादयः, कालो भोगकालः, आगमः ‘अक्षयं ह वै चातुर्मास्ययाजिनः सुकृतं’ ‘अपाम सोमममृता अभूम’ इति प्राशस्त्येनार्थवादप्रतिपादकः । आत्मानो जीवाः कर्तृत्वादिलक्षणा एषामनित्यत्वं च भोग्यभावानां स्रक्चन्दन-

वनितादीनां च भगवन्मायामयत्वाच्चैभ्यो हेतुभ्यो गुरुप्रसादान्मुख्य-
हेतोश्च गद्योक्तं यथावद्विशेषेण जानतोऽत एव विरक्तस्य ततः प्रशान्तस्य
तस्यालर्कस्य युगपदेकसमयावच्छेदेन तत्त्वज्ञानमनोभङ्गवासनाक्षयत्रि-
काभ्यासवशादपरोक्षसाक्षात्कारदृढताऽभवत् ॥ ८८ ॥

(पुष्पिताग्रावृत्तम्)

गुणरचितनृदेहसंसृतिर्घ्नी परपरमात्मविदं स्वशिष्यलब्धां॥
द्रुतमिह विदुषोऽस्य सावकाशाण्डचयभृतो जठरे ममुर्मुदो नो

ईश्वराधीनमात्रागुणरचितनृदेह एव संसृतिः संसारस्तां हन्तीति तथा
तां । कर्मानुबन्धित्वान्मृदेहग्रहणं । 'कर्मानुबन्धीनि मनुष्यलोके' इति-
स्मृतेः । परा चासौ परमात्मविच्च तां द्रुतं झटित्येव शिष्येणालर्केण लब्धां
विदुषो जानतः सावकाशं यथा तथा ब्रह्माण्डनिचयभृतोस्य श्रीदत्तस्थेह
जठरे मुद आनन्दा नो ममुः किन्तु बहिरेव निर्गताः ॥ ८९ ॥

(वसन्ततिलकावृत्तम्)

गुर्वाज्ञयाग्रजमुपेत्य स आह बन्धो गुर्वाप्तराज्यमिदमस्तसु-
दुःखसिन्धो ॥ त्वं स्वीकुरुष्व सुहृदे तव यच्छ वा स्वत्वं स्वीकृतं
परिहृतं प्रभुतामुपास्व ॥ ९० ॥

ततः श्रीदत्ताज्ञया सोलर्कः अग्रजं सुबाहुं उपेत्य प्राह ज्ञानमहिम्ना
अस्तः सुतरां दुःखमेव सिन्धुर्येन तत्संयुद्धौ हे बन्धो इत्युपकारकवाचक-
त्वेन भातृदृष्टिं त्यक्त्वा संबोधयतीति गम्यते । गुरुः पिता तस्मादात्मविदं
राज्यं त्वं स्वीकुरुष्वथवा तव सुहृदे काशिराजाय प्रयच्छ । यदज्ञानेन
मया स्वत्वं पूर्वं स्वीकृतं तदद्य परिहृतं ततस्त्वं प्रभुत्वं अस्य राज्यस्या-
धिपत्वं उपास्व ॥ ९० ॥

सुबाहुरालिङ्ग्य तमाह बन्धो कारुण्यसिन्धोः कृपयास्तबंधो॥
कृतार्थता ते समभागता नः कृताद्य दैवेन भवैकतानः ९१

एवं वदन्तं सुबाहुरालिङ्ग्याह-अन्नदानादिनोपकृतत्वात् हे बन्धो ।
बध्नातीति बन्धुर्माया अस्ता बन्धुर्येन तत्संबुद्धौ हे अलर्क कारुण्यसिंधो-
र्दत्तात्रेयस्य कृपया ते कृतार्थता जाता अद्य दैवेन विधिना सर्वदैवत-
भूतेन श्रीदत्तात्रेयेण सा नः चतुर्णामपि सोदर्याणां समभागता कृता ।
अहो भाग्यं अथातः ज्ञानदाढर्यायैकतानोऽनन्यवृत्तिर्भव ॥ ९१ ॥

(उपजातिवृत्तम्)

स्वस्त्यस्तु ते काशिप गच्छ यामि वनं कृतार्थोऽद्य न कामकामी
तं काशिराजोऽप्यवदत्किमाप्तं तन्नैव जाने वद मां तवाप्तम् ९२

एवमलर्कमुक्त्वा काशिपमाह सुबाहुः हे काशिप गच्छ स्वपुरमिति
शेषः ते स्वस्ति अस्तु कृतः सहजोद्धारलक्षणोर्थो येन तादृशोऽहं वनं
यामि । कुतो लब्धं राज्यं जहासीत्यत आह अहं कामान्कामयतेऽसौ
कामकामी तथाभूतो न । अपरोक्षसाक्षात्कारेण पर्याप्तकामत्वात् । श्रुतिश्च
'कामान्यः कामयते मन्यमानः स कामभिर्जायते तत्र तत्र पर्याप्तकामस्य
कृतात्मनस्त्विहैव सर्वे प्रविलीयन्ति कामा' इति । एवं वदन्तं तं
काशिराजोऽप्यवदत् त्वया किमाप्तं तत् अहं नैव जाने त्वया यदाप्तं
तन्मां वद अथवा तवाप्तं हितकारिणं मां वद ॥ ९२ ॥

(पू०इन्द्रवज्रा०उत्त०वंशस्था)

योगी जगौ मान्यसतीसुता वयं भोगी जजानर्षभवत्क्षि-
प्तावयम् ॥ भवत्सहायात्समतात्रिजेक्ष्याभवत्सगर्भ्यस्य च
शान्तिरक्षया ॥ ९३ ॥

पृष्ठस्योत्तरमाह योगी सुबाहुः तं जगौ हे काशीश वयं मान्यसती-
सुताः अस्माकं मध्येऽयं एकः क्षितौ ऋषभवन् वृषवत् भोगी जजान ततो
भवत्साहाय्यात् पराजितस्यास्य जाता यात्रिजेक्षा श्रीदत्तात्रेयकृपादृष्टिः
सयाद्य सगर्भ्यस्यालर्कस्यास्माभिः सह समता जाता तथा चाक्षया
शान्तिरपि जाता ॥ ९३ ॥

(हरिणीवृत्तम्)

स तमथ जगौ स्वत्वान्यत्वे न ते करुणानिधे
निरुपमदयाक्लिन्नस्वान्तोऽसि सद्गुणशेवधे ॥
अभवमधुना दैवात्तेहं सुसाप्तपदीनभा—

क्कथमपि ततो मां शाधि स्यान्न येन पुनर्भ्रमः ॥ ९४ ॥

एवं श्रुत्वाथ स काशिराजा तं सुबाहुं जगौ हे करुणानिधे हे सद्गुण-
निधे स्वत्वं अन्यत्वं च ते तव न । यतस्त्वं निरुपमदयाक्लिन्नचित्तोऽसि
अहं चाधुना दैवात्ते साप्तपदीनभाक् अभवं । साप्तपदीनं सख्यमिति खः ।
'सतां साप्तपदी मैत्री पुनात्युरुतरादघात्' इत्युक्तेः ममाप्यधिकारित्वं
ततस्तस्मात्कथमपि केनापि प्रकारेण मां शाधि शिक्षय येन शासनेन
पुनर्भ्रमो न स्यात् ॥ ९४ ॥

(मन्दाक्रान्तावृत्तम्)

एवं दीनं प्रणतमथ तं खिन्नचित्तं नितान्तं

प्रोचे नो चेन्नरवर महासंपदार्या इहाहुः ॥

यां तत्त्वज्ञाः परमहितदां साधनाख्यामृते तां

नो बोधाप्तिर्भवति भवतो नास्त्यसावाश्रयैताम् ॥ ९५ ॥

अथैवं दीनं यथा तथा प्रणतं नितान्तं खिन्नचित्तं तं प्रोचे सुबाहु-
रिति शेषः । इह मोक्षोपाये तत्त्वज्ञा आर्याः यां परमहितदां साधनाख्यामाहुः
सा महासंपत् नो चेत्तर्हि हे नरवर तामृते । चांद्रव्याकरणतो द्वितीया ।
बोधाप्तिर्नो भवति यतो भवतोऽसौ संपन्नास्ति तत एतां साधनसंपदमाश्रय
॥ ९५ ॥

(गद्यम्)

तदनु महानुभावसेवया षड्लिङ्गैस्तात्पर्यावधारणलक्षणेन
श्रवणेन युक्त्या संभावितत्त्वानुसंधानलक्षणेन मननेन ताभ्यां

निःसंशयेथे स्थापितचित्तस्य विजातीयानात्मप्रत्ययानन्तरि-
तसजातीयात्मप्रत्ययप्रवाहीकरणलक्षणेन निदिध्यासनेन ध्यातृ-
ध्यानभावरहितसुस्थिरध्येयाकारान्तरस्थितिलक्षणेन समाधिना
कृती भव ॥ ९६ ॥

तदनु साधनसंप्रप्राप्त्यनन्तरं 'तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत्'
इति श्रुतेर्महानुभावसेवयोपक्रमोपसंहारादिषड्विधलिङ्गैः सर्ववेदान्ताना-
मद्वैते ब्रह्मणि तात्पर्यावधारणलक्षणेन संशयहारिणा श्रवणेन तथा परापरा-
त्मनोर्युक्त्या एकरूपसंभावितत्वानुलक्षणेनासंभावनाहारिणा मननेन तथा
त्ताभ्यां श्रवणमननाभ्यां निःसंशयेऽखंडैकरसेथे देशादिसंबंधेन स्थापित-
चित्तस्य देहा दिविजातीयानाः मप्रत्ययवर्जितनित्यशुद्धबुद्धमुक्तपरमानंदा-
द्वयास्थूलदृश्यादिलक्षणसजातीयात्मप्रवाहीकरणलक्षणेनासंभावनाहारिणा
निदिध्यासनेन ध्यातृध्यानभावरहितसुस्थिरध्येयाकारान्तःकरण-
लक्षणेन समाधिना कृती कृतकृत्यो भव । अत्र प्रमाणान्याकरतोऽवगन्त-
व्यानि विस्तरभयाच्चेह प्रतन्यते ॥ ९६ ॥

(उपजातिवृत्तम्)

यद्यप्यलर्को विषयाक्तचित्तः स्वांवाप्रसादेन हि येन दत्तः

गुरुर्गुरुणां भगवानुपात्तस्ततः स मुक्तोस्तसमस्तवित्तः ॥ ९७ ॥

नन्वेवंभूतोऽलर्कः कदा जात इति चेद्वाढं यद्यपि अलर्को विषयासक्त-
चित्तोऽभूत्तथापि स्वमातृप्रसादेन येन गुरुणां ब्रह्मादीनां गुरुः । 'यो
ब्रह्माणं विदधाति' इति श्रुतेः भगवान् श्रीदत्तः शरणत्वेनोपात्तः ततस्त-
त्प्रसादादस्तं समस्तं मानुषं दैवं च वित्तं येन स वशीकारसंज्ञकवैराग्य-
युक्तः सोऽलर्को मुक्तोऽभूत् ॥ ९७ ॥

(स्वागतावृत्तम्)

कोटिजन्मसुकृतादपि लाभो दुर्लभोऽस्य समभूदिह लाभः ॥

यद्दृशा वितिमिरोऽयमलर्कः शेषयेत्किमुदितोऽन्धमिश्रकः ९८

अहो कोटिजन्मार्जितसुकृतादपि यस्य लाभो दुर्लभोऽपि मातृप्रसा-
दादस्यार्कस्येह जन्मनि अस्य श्रीदत्तात्रेयस्य साक्षात् लाभः समभूत्
तस्य दत्तात्रेयस्य दृष्ट्या दर्शनेन वाऽयमलर्कः वितिमिरः आवरणभूत-
हार्दतमोरहितोऽभूत् अर्थातरेण दृढयति इह लोके उदितः सूर्योऽन्धं
अन्धकारं शेषयेत्किं अपि तु न ॥ ९८ ॥

(शार्दूलविक्रीडितम्)

इत्युक्त्वानुजमाह याहि विपिनं राज्यं कुरुष्वथवा

यास्येऽहं त्विति सोऽगमत्तदनुगः काश्योऽपि सोऽगाद्गतिं

पुत्रन्यस्तभरोऽप्यलर्कं उदरामत्रो वनं पावनं

गत्वात्यन्तिकबुद्धिलब्धपरमानन्दो जगौ पावनम् ॥ ९९ ॥

इति काशिपमुक्त्वाऽनुजमलर्कमाह भो भ्रातः विपिनं याहि अथवा
राज्यं कुरुष्व उभयत्रापि ते लेपो न अहं तु वनं यास्ये न राज्यमिति हार्दं
तुशद्वयम् । इति उक्त्वा स सुबाहुरगमत् वनमिति शेषः । काश्यः
काशिराजोऽपि पुत्रे न्यस्तो राज्यभरो येन स तदनुगः सुबाहोः पृष्ठतो
गत्वा सोऽपि काशिराजोऽपि तत्प्रसादाद्गतिं मुक्तिमगात् । पुत्रन्यस्तभर
इति देहलीदीपन्यायेनोभयत्राप्यन्वेति पुत्रन्यस्तभरोऽलर्कोऽपि उदरमेवा-
मत्रं भिक्षासंचयपात्रं यस्य स पावनं वनं गत्वा । ज्ञानिनो विद्वत्संन्या-
साधिकारित्वेपि ' सुखजानामयं धर्मो यद्विष्णोर्लिंगधारणं । बाहुजातो-
रुजातानामयं धर्मो न विद्यत' इति स्मरणादस्य क्षत्रियत्वाद्वनगमनमेव
समीचीनं । बुद्ध्या लब्धश्चासौ परमानन्दश्च तथोक्तः आत्यन्तिकः बुद्धि-
लब्धपरमानन्दो यस्य सः । 'सुखमात्यंतिकं यत्तद् बुद्धिप्राप्तमतीन्द्रियम्'
इति स्मृतेः श्रोतुर्वक्तुश्च पावनं जगौ ॥ ९९ ॥

अहहाऽभेदेनायं भवहासो मे निर्मायं ॥ धृ० ॥ अत्यर्थं यस्य
तु सद्यं भक्त्यर्थं मृदुलं हृदयं । युक्त्यर्थं भाविकहृदयं मुक्त्यर्थं

संसृतिहृदयं॥ (अन्यारीतिः) तममेयं श्रुतिगणगेयं हृतमायं मुनि-
विज्ञेयं । अद्वयं ह्यत्रेस्तनयं भावये दत्तात्रेयं ॥ १ ॥ तृष्णायां
सत्यां स्र्याद्यं यल्लोके तन्नैकस्य । तृप्तिदं विषयसुभोगस्तृप्तयेऽ
प्यत्र तु कस्य ॥ (अन्यारीतिः)॥ तृष्णायां नष्टायां मे भोगेच्छा
शिष्टा का मे । श्रीदत्तेऽत्रात्मरामे सुतरां मे तस्थौ हृदयं ॥२॥
आगमापायीन्द्रियजं सोपाधिकमकसंभिन्नं । आगमान्यदृशा दृष्टं
यत्सुखं स्वस्माद्भिन्नं (अन्यारीतिः) मौख्यं तत्सत्त्विदमेवं दग्ध्वा
योगेन कुभावं प्राप दत्तेनैकीभावं वासुदेवेनैवामायम् ॥ ३ ॥

अहहेऽत्यद्भुते मे मया अभेदेनाखंडैकरसत्वेन मायारहितं यथा
तथाऽयं भवनिवर्तकः श्रीदत्त आत्मत्वेन आप्तः ॥ भक्त्यर्थं स्वभक्ति-
प्रयोजनाय भक्तिं प्रथयितुं स्वभक्तेषु यस्यात्यर्थं सद्यं मृदुलं च हृद् हृदय-
मस्ति । हृत् अयमिति पदच्छेदः कार्यः । युक्त्यर्थं योगसिद्धयर्थं भावि-
कस्य हृदि अयतेऽसौ भाविकहृदयः तथा भक्तानां मुक्त्यर्थं अयं भगवान्
संसारहृत् ईदृक् यस्तं अमेयं प्रमाणाविषयं । तर्हि कथं तत्प्राप्ति-
रिति चेच्छ्रुतिद्वारेत्याह श्रुतिगणैरतद्व्यावृत्त्या विधिमुखेन च गेयं । हृता
परिहृता भक्तमाया येन । तं श्रुतिगणगेयत्वेऽपि श्रुतिद्वारैव मुनिभिः मनन-
शीलैः विज्ञेयं । कथं अद्वयं मायाविद्योपाधिकृतद्वैतशून्यं । हि प्रसिद्धं
लोकोद्धारार्थं स्वेच्छया स्वां प्रकृतिमधिष्ठायोजितसत्त्वेन लीलया जातमिवा-
त्रेस्तनयं दत्तात्रेयं भावये ॥१॥ तृष्णायां सत्यां स्र्याद्यं यल्लोके तन्नैकस्य
तृप्तिदं भवति अत्र विषयभोगः कस्यापि तृप्तये भवति किं अपि तु नैव ।
' न जातु कामः कामानां भोगेनैवोपशाम्यति । हविषा कृष्णवर्त्मैव भूय
एवाभिवर्धत ' इत्युक्तेः । तृष्णायां नष्टायां सत्यामद्य मे भोगेच्छा
का शिष्टा न कापि अतो विक्षेपाभावात् अत्रात्मरामे श्रीदत्ते मे हृदयं
सुतरां तस्थौ ॥२॥ आगमापायि उत्पत्तिनाशशीलं इन्द्रियजन्यं सोपाधिकं

दुःखसंभिन्नं आगमान्यदृशा लौकिकदृष्ट्या दृष्टं स्वस्माद्विन्नं अनात्मलक्षणं च । ईदृशं गुणबुद्ध्या यद् दृष्टं तन्मौख्यं अबुद्धत्वात् । ‘ ये हि संस्पर्शजा भोगा ’ इति स्मृतेः । इदं त्वपरोक्षं तृष्णाक्षयानन्तरं श्रीदत्तात्रेयप्रसादादाम्नं अतीन्द्रियं बुद्धिग्राह्यं आत्यन्तिकं सुखं तु सत् सत्यं अबाधितत्वान्नित्यत्वान्निरतिशयत्वान्निरुपाधिकत्वाच्चेति भावः । एवं गानं कृत्वा योगेनाग्निधारणया कुभावं देहादिं दग्ध्वा अमायं यथा तथा स्वस्मिन्भूतानि वासयति भूतेषु वसतीति वा वासुः स चासौ देवः कर्मेन्द्रियचालको ज्ञानेन्द्रियभासकश्च स तथा तेन श्रीदत्तेनैव एकीभावं प्रापेति ॥ ३ ॥

॥ द्वितीयस्तवकटीका समाप्ता ॥

अथ त्रितीयस्तवकः

अथ संक्षेपतः प्रवृत्तानुग्रहमाह मालिन्या—

मधुकृदजगराप्तौ प्राह वैराग्यतोषौ

स्वजपिहितजलाभं यः स्वसौख्यं सशेषे ॥

मृगजलविषयात्प्रवृत्तादमूचे विरक्तं

निजगतिमनुपाधि तं च निन्ये स्वभक्तम् ॥ १ ॥

कदाचित्पर्यटता प्रवृत्तादेन सहस्रानौ कावेर्यां स्थितं भोगसाधनरहित-
मपि पुष्टांगं तमवधूतं दृष्ट्वा भोगाभावे कथं भवतो देहः पुष्टः कुतो वेदं
परमं सौख्यमिति पृष्ठं तस्मै भगवानिदमाह—मधुकृदिति । मधुकृत्सरघा
चाजगरो महासर्पश्च ताभ्यां आप्तौ हेयोपादेयलक्षणशिक्षणेन लब्धौ यथा-
क्रमं वैराग्यतोषौ दानोपभोगरहितमधुद्रव्यपालननिमित्तेन प्राप्ताकस्मिन्-
मृत्युलक्षणदोषदर्शनजन्यवैराग्यं मधुकरात्प्राप्तं । दैववशादप्रार्थितोप-
स्थितभोगनिर्वाहरूपः संतोषोऽजगरात्प्राप्तः तौ प्रवृत्तादं यः प्राह तथा
स्वकचन्दनवनितादिलक्षणशेषेण सहितः सशेषः तस्मिन्सशेषे शेषिणि
आत्मनि विद्यमानं स्वरूपभूतं सौख्यं निरतिशयं निरुपाधिकं नित्यं च
सुखं परमानन्दः स्वजपिहितजलाभं स्वस्माज्जातं स्वजं शैवालं तेन पिहितं
तिरोहितं च तज्जलं च तस्याभेवाभा यस्य तत्तथाभूतं मृगजलमिव विषयः
जातावेकवचनं, शब्दादिविषयास्तेभ्यो विरक्तं संजातवैराग्यं प्रवृत्तादं
ऊचे । यथा तृषार्तो नरः समीपस्थं शैवालाच्छन्नं जलं त्यक्त्वा मृगतृष्णां
दृष्ट्वा तत्र तत्र परिभ्रमन् जलबिन्दुमपि न प्राप्नोति स च विवेकतोऽत्र
पुनरुपेत्य शैवालं दूरीकृत्य जलं प्राप्नोति तथा स्वाज्ञानविजृम्भितोपाधि-
निरोदितमिव स्वरूपभूतसौख्यं त्यक्त्वा सुखबुद्ध्या सुखाभासरूपान्विषया-

न्धावति तत्र दुःखमेवानुभवति स च विषयदोषदर्शनादिना विरक्तस्ततः
 परावृत्य परमसौख्यं विन्दतीति तात्पर्यार्थः । नन्वीदृक्कैवल्यसौख्यं तच्च
 ज्ञानादेव लभ्यते इत्यत आह अनुपाधिं स्थूलसूक्ष्मकारणाख्यज्यष्टिसमष्टि-
 देहत्रयरूपोपाधिरहितां निजगतिं स्वरूपज्ञानं च ऊचे । तर्हि तदेव श्रवणं
 परोक्षज्ञानं तच्च कथमपरोक्षसंसारभ्रमनिवर्तकमत आह चापरं तं स्वभक्तं
 गुरूपदेशाच्छ्रुतियुक्त्यनुभवपूर्वकं श्रवणमनननिदिध्यासनद्वारोपाधिमपाकृत्य
 निरुपाधिं सर्वोपाधिविवर्जितां निजगतिं वैष्णवपदाख्यां पुनरावृत्तिरहितां
 निन्ये एवं सति ईश्वराभिन्नगुरुप्रसादादेव मोक्षः सुकरः नान्यथा । श्रुतिश्च
 ' नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुना श्रुतेन । यमेवैष वृणुते
 तेन लभ्यस्तस्यैष आत्मा विवृणुते तनूं स्वाम्' इति । स्मृतिश्च ' तेषामहं
 समुद्धर्ता मृत्युसंसारसागरात् । भवामि न चिरात्पार्थ मय्यावेशित-
 चेतसाम्' इति । ननु प्रन्हादो नृसिंहभक्तः कथं स्वभक्तमित्युक्तं नायं
 दोषः नृसिंहोऽपि भगवदवतारान्तरमेव ॥ १ ॥

अथानुष्टुभा यदुराजानुग्रहमाह —

पञ्चविंशतिभूम्यादिगुरुप्राप्तं स्वशिक्षणं ॥

योन्वीक्षणं यदुं प्रोचे हेयोपादेयलक्षणम् ॥ २ ॥

पञ्चविंशतिसंख्याकगुरुभ्यः प्राप्तं हेयोपादेयलक्षणं बहिःप्रवृत्ताक्ष-
 गणस्य शनैः प्रत्यक्प्रवाहेणान्वीक्षणं स्वशिक्षणं यदुं प्रति प्रकर्षेण यः
 भगवानूचे ॥ २ ॥

अन्येषामप्यनुग्रहं संक्षिप्याह योगिन्या —

धृतिसत्यशमादिसाधनैः सकुसंगोत्सृतिभिर्मरुद्घनैः ॥

अहिर्षिगलसाध्यदेवता गतिमूचे य इज्ञानताविता ॥ ३ ॥

' तस्यै तपो दमः कर्मेति प्रतिष्ठा वेदाः सर्वाङ्गानि सत्यमायतनम्'
 इत्यादिश्रुतेः धृतिः सात्विकी सत्यं यथार्थभाषणं शमोन्तःकरणोपरमः

तदादिभिः साधनैः कुसङ्गः खलपामरादिसङ्गस्तस्योत्सृतिस्त्यागस्तत्सहितैः
मरुद्धनैर्देवधनैर्देवीसंपदेति यावत् अहिपिङ्गलः पिङ्गलाख्यनागश्च साध्य-
देवताश्च ताः प्रति इहास्मिन्लोके अनतानामविता त्राता यः भगवान्गतिं
सद्गतिं ज्ञानं वोचे ॥ ३ ॥

(उपजातिवृत्तम्)

आत्रेयदत्तो विधिविष्ण्वजात्मा स मे परात्मा गुरुदेवतात्मा ॥
यो नोऽनसूयात्रिसुतोऽधिपुण्यादिहोपलब्धः सुरतो महात्मा ॥ ४ ॥

विधिविष्णुशिवात्मकः अत्रेरपत्यं पुमानात्रेयः स चासौ दत्तश्च स मे
मम गुरुदेवतात्मा गुरुदेवतारूपः परात्मा परमात्मा कोऽसौ यः सुरतः
कृपालुः महात्मा स्वात्मनोऽपि दातृत्वादुदारः अनसूयात्रिकृताधिपुण्यात्
नोऽस्माकं उपलब्धः अत्रिसुतोधिपुण्यादिति पाठे नोऽस्माकमधिपुण्यादन-
सूयात्रिसुत इहोपलब्धः ॥ ४ ॥

अत्रिवरदोऽप्यस्माकं मोक्षदोऽयमभूदित्याह पृथ्वीवृत्तेन—

अनन्यगतिचातकं घन इहाभिवर्षत्यलं

तथापि सकलासुधारिपरितृप्तयेऽलं जलं ॥

तथा करुणयावतीर्ण इह योऽनसूयासुतो

महर्षिवरदोऽपि नोऽत्र परदोऽभवत्सद्गतिः ॥ ५ ॥

‘महीनिपतितं तोयं चातकानां रुजाकरम्’ इत्युक्तेः इह अनन्यगति-
चातकं अभिलक्ष्य घनः अलं जलं वर्षति तथापि सकलाश्च तेऽसुधारिणो
जीवाश्च तेषां परितृप्तये जलं अलं भवति एवं यथा तथा इहावतीर्णः यः
अनसूयासुतः महर्षिवरदोऽत्रिवरदोऽपि सद्गतिः सः नोऽस्माकं परदोऽ-
भवत् ॥ ५ ॥

(स्वागतावृत्तम्)

चातकस्य कियती तृडपोऽस्मै यो ववर्ष किमलं न परस्मै ॥

तास्तथापि न चिरस्थितयोऽयं नित्य एष भगवान्वरदोऽयं ६

चातकस्य तृद् पिपासा कियती अत्यल्पजलापेक्षैव । यो मेघः अस्मै जलं ववर्ष तत् परस्मै इतरजीवायालं पर्याप्तं न किं अपि तु पर्याप्तमेव तथापि ता आपश्चिरस्थितयो न भवन्ति । अयं वरदो भगवान्श्रीदत्तः नित्य एवातो मेघनिदर्शनं न समीचीनमिति भावः ॥ ६ ॥

(उपजातिवृत्तम्)

भगीरथो यत्नत आनयद्गां गंगां स्वमुक्त्यै न इहापि मुक्त्यै । साऽयं तथैवापि च सैकदेशेऽयं स्मर्तुगामी सकलप्रदेशे ॥ ७ ॥

भगीरथः स्वेषां बन्धूनां मुक्त्यै तपोरूपाद्यत्नतः गंगां गां भुवमानयन् सा गंगा इह भूलोके नोऽस्माकमपि मुक्त्यै अभूत् तथैवापि तेन प्रकारेणापि महायत्नादित्यर्थः अयं भगवान्दत्तात्रेयोऽत्रिणा स्वमुक्त्यै गां आनीतोऽवतारितोऽपि नो मुक्त्यै अभवत् तर्ह्युपमा घटत इति चेन्नेत्याह सा च गंगा एकदेशे उत्तरविषयैकप्रदेशे विद्यते अयं भगवान्दत्तात्रेयस्तु स्मर्तुगामी अत एव सकलप्रदेशे उपलभ्यते ॥ ७ ॥

(इन्द्रवंशावृत्तम्)

तोयैकदानो घन आगतः क्वचिद्रंगाघमंगा स्थिरकल्पपादपः॥ संकल्पितं रात्यघतापपापहाऽसंकल्पितं यश्चरकल्पपादपः ॥ ८ ॥

कदाचित्क्वचिद्देशमागतोऽपि घनः मेघः तोयमेव एकं दानं यस्य सः नान्यद्दातुं समर्थ इति भावः । पूर्वोक्ता या गंगा सा अधमंगैव । तर्हि कल्पितदः कल्पवृक्षोऽत्र दृष्टान्तत्वेनोदाहरणीय इत्यत आह स्थिरश्चासौ कल्पपादपश्च स संनिहितेभ्यः संकल्पितं राति यो भगवान्दत्तात्रेयः स अधपापतापहा सन् चरकल्पपादपोऽस्ति अतः स्थिरकल्पवृक्षात्संकल्पितमात्रदानाच्चास्य व्यतिरेक उक्तः ॥ ८ ॥

अस्य लीलाविग्रहस्य दिनचर्यामाह शार्दूलविक्रीडितेन—

निद्रा मातृपुरेऽस्य सद्यशिखरे पीठं भिमंश्चा पुरे
काश्याख्ये करहाटकेऽर्घ्यमवरे भिक्षास्य कोलापुरे ॥

पाञ्चाले भुजिरस्य विठ्ठलपुरे पत्रं विचित्रं पुरे
गन्धर्वे युजिराचमः कुरुपुरे दूरे स्मृतो नान्तरे ॥९॥

अस्य निद्रा मातृपुरेऽस्ति । अस्येति प्रत्येकमनुषज्जते । सहाशिखरे
पीठं आसनं । काश्याख्ये पुरे मिमंक्षा स्नानं । करहाटके पुरेऽर्घ्यं अर्घ्योप-
लक्षितप्रातःसंध्यावन्दनं । अग्रे श्रेष्ठे कोलापुरेऽस्य भिक्षा । पाञ्चाले
पुरेऽस्य भुजिर्भोजनं । विठ्ठलपुरेऽस्य विचित्रं पत्रं तिलकं । गन्धर्वे पुरे
युजिर्ध्यानयोगः । कुरुपुरे आचम आचमनं । एवं पर्यटनशीलोऽपि भक्तैः
स्मृतो न दूरे वर्तते किन्तु अन्तरे साक्षाद्भार्दाकाश एव वर्तते ॥९॥

(उपजातिवृत्तम्)

तमत्रिजातं श्रुतिजातगीतं वदान्यवित्तं प्रथितं हि दत्तं
सहाचले चन्द्रकुलोत्थ आयूराजा शरण्यं शरणं जगाम ॥१०॥

श्रुतिसमूहगीतं वदान्येषु दानशौण्डेष्टु वित्तं विश्रुतं । हि यस्मात्प्रथितं
लोक इति शेषः । शरणे साधुं सहाद्रौ वर्तमानं अत्रिजातं तं दत्तं चन्द्र-
कुलोत्थः सोमवंशीय आयूराजा पुत्रकामः सन् शरणं जगाम ॥ १० ॥

(वसंततिलकावृत्तम्)

स्वच्छांबुपूर्णसरसीसरसीरुहान्तश्चक्रेत्र केलिकलहं कलहंसजातं ॥
तस्मिन्नुडाद्युपरमे परमे निविष्टं देवं ददर्श वरदं वरदंडहस्तम् ११

स्वच्छांबुना पूर्णा चासौ सरसी च तस्यां सरसीरुहाणि कमलानि
तेषामन्तर्मध्ये कलहंसानां जातं वृन्दं कर्तुं अत्र यस्मिन्पर्वते केलिकलहं
चक्रे । रुद क्रोधः तदादयः रागद्वेषादयस्तेषां उपरमे(मो)यस्मिन्तस्मिन्परमे
सह्यपर्वते निविष्टं वरदण्डधरं वरदं देवं श्रीदत्तं ददर्श । आयुरिति शेषः
॥ ११ ॥

(भुजंगप्रयातवृत्तम्)

चिरोपोषिताक्षीष्टसत्पारणे चिरभ्रान्तचित्तभ्रमावारणे च ॥
कृपेक्षेच्छुनाजस्य मूर्तिर्मुदेव नृपेणेक्षिता तस्य मूर्ता मुदेव ॥१२॥

दर्शनलालसया चिरं बहुकालं उपोषिते च ते अक्षिणी च तयोरिष्टा-
भीष्टा सत्पारणेव चिरभ्रान्तचित्तभ्रमावरणभूतेव । तस्य जन्मादिविकार-
रहितस्य दत्तात्रेयस्य मूर्तिर्लीलाविग्रहः कृपाकटाक्षेच्छुना नृपेण मुदेव
आनन्देनेव । तस्य भगवतो मूर्तिः । मूर्ता मूर्तिमती मुदेव ईक्षिता दृष्टा ।
मुदेत्यत्र आपं चैव हलंतानामित्यादिना आप् ॥ १२ ॥

(योगिनीवृत्तम्)

स तमागतमात्मतुष्टये धृतमानं नतमात्मदृष्टये ॥

निजगौरवभृत्सुमर्षणो निजगौ मत्त इव स्वमर्षणः ॥१३॥

आत्मनः स्वस्य तुष्टये धृतः त्यक्तः मानो येन सः । आत्मदृष्टये स्वस्य
दशनार्थं । नतं नम्रं आगतं तं भूपं । निजानां भक्तानां गौरवं बिभर्तीति
निजगौरवभृत् । सुमर्षणः अत्यन्ततितिक्षुः ईदृगपि बहिर्मत्तः सुतराम-
मर्षणः क्रोधन इव श्रीदत्तात्रेयः निजगौ ॥ १३ ॥

तदेवाह शार्दूलविक्रीडितेन—

रे रे मूढ विरूढदर्पं कुपथारूढातिगूढाश्रमे

कस्मात्त्वं भ्रमसीत आशु न यदा यास्यस्यरं तेऽश्रमं ॥

निःशेषभ्रममूलकृतनमिह द्राकारयिष्येऽधुना

स्त्रीवक्त्राद्गलता समेन मधुनाशुद्धोऽस्म्यहं सीधुना ॥१४॥

रे रे इत्यधिक्षेपसंबोधनार्थं । रे मूढ मोहग्रस्त । रे विरूढदर्पं प्रादुर्भू-
तावलेप । हे कुपथारूढ कुमार्गाश्रित । अस्मिन्नतिगूढाश्रमे कस्मात्त्वं
भ्रमसि इत आश्रमात् आशु शीघ्रं यदा यर्हि न यास्यसि चेत्तर्हि अश्रमं
श्रमरहितं यथा तथा ते तव निःशेषभ्रमस्य सर्वभ्रमणस्य मूले मूलभूते
पदे तयोः कृतनं छेदनं इहात्रैव कारयिष्ये यतोऽधुना सांप्रतं स्त्रीवक्त्राद्ग-
लता मधुना क्षौद्रेण समेन तुल्येन सीधुनाऽहं अशुद्धोऽस्मि इति बाह्यार्थः ।
आभ्यन्तरार्थस्तु हे अमूढ विवेकिन् रूढदर्पकुपथारूढेभ्यो विशिष्टस्तत्सं-

बुद्धौ हे विरूढदर्पकुपथारूढ । अश्रमं योगादिश्रमराहितं यथा तथा भ्रमो
मिथ्यामतिः तन्मूलं मूलाज्ञानं तस्य नितरां कृन्तनं नाशं । स्त्री अमृत-
स्त्राविणी नाडी मादकत्वात्सीधु आनन्दहेतुत्वान्मधुतुल्यं अमृतं तेन
शुद्धोऽस्मि । उक्तं च 'गोमांसं भक्षयेद्यस्तु पिबेदमरवारुणी । कुलीनं तमहं
मन्य इतरे कुलघातका' इति ॥ १४ ॥

(अनुष्टुप्)

भर्त्सितस्ताडितोऽप्येवं पतितोऽग्रे स नीतिमान् ॥

दयालो मा कुरुपेक्षां पाहि मेत्याह भक्तिमान् ॥ १५ ॥

मा मां पाहि रक्ष इति छेदः । अन्यत्सुगमम् ॥ १५ ॥

(अनुष्टुप्)

प्रणतं प्राह भगवानसि त्वं मयि भक्तिमान् ।

मद्यं सास्त्रामिषं देहि हृद्यं तोषोऽन्यथा न हि ॥ १६ ॥

सास्त्रामिषं रक्तमांससहितं हृद्यं मनोहारि । शेषं स्फुटम् ॥ १६ ॥

(अनुष्टुप्)

तथेति साक्षात्स पशुसोमबुद्ध्याण्डयोनये ॥

यथेष्टं संस्कृतं रुच्यं तथादाच्छास्त्रयोनये ॥ १७ ॥

तथेत्युक्त्वा स राजा अण्डयोनये ब्रह्माण्डहेतवे शास्त्रयोनये वेदोत्पा-
दकाय वेदप्रमाणाय वा । 'जन्माद्यस्य यतः' 'शास्त्रयोनित्वात्' इत्याद्य-
धिकरणन्यायात् । ईदृशाय श्रीदत्तात्रेयाय । साक्षात् 'अग्नौ प्रास्ताहुतिः
सम्यगादित्यमुपतिष्ठत' इत्यादिव्यवधानानपेक्षत्वात् प्रत्यक्षमेव मांस-
दानेन पशुयागसिद्धिर्मद्यदानेन सोमसिद्धिरिति बुद्ध्या यथेष्टं आतृप्ति-
पर्यन्तं न तु स्तुच्यादिना संकुचितं पदार्थान्तरेण संस्कृतं रुच्यं रुचिकरं
मद्यं मांसं च यथा याचितं तथा तेन प्रकारेणाऽदात् दत्तवान् ॥ १७ ॥

(रुचिरावृत्तम्)

इतीश्वरः क्षितिपतिना प्रसादितो मतीश्वरः स च रुचिरां प्रमोदतः
जगौ गिरं वरय वरं मदर्चको न चेतारं पुनरिह याचितुं क्षमः १८

मतीश्वरः बुद्धिप्रकाशकः इति उक्तप्रकारेण क्षितिपतिना राज्ञा प्रसा-
दितः ईश्वरः समर्थः दत्तात्रेयः प्रमोदत आनन्देन रुचिरां शोभनां गिरं
वाणीं जगौ उक्तवान् । तामेवाह हे राजन् मदर्चको मत्पूजक इह लोके
पुनरितरं अन्यं नीचं वा । इतरस्त्वन्यनीचयोरित्यभिधानात् । वरं
याचितुं न क्षमः एवं मनस्यानीय वरं वरय ॥ १८ ॥

(असंवाधावृत्तम्)

भूपस्तं नत्वाहासुरसुरनरजेतारं शूरं दातारं सुरवर सुतमुत्तारं ॥
देहीत्याहेशं विधिहतमतिरेवायू रंकायैकोलं भवति जगत्पुर्णायुः

भूपः आयुः तं दत्तात्रेयं नत्वा आह हे सुरवर असुरसुरनरजेतारं
शूरं क्षात्रधर्मेपेतं दातारं दानशीलं उत्तारं पितृणामुद्धारकं ईदृशं सुतं
देहीत्याह । ननु किं नश्वरेण पुत्रेण कैवल्यं कुतो न याचितमित्यत
आह आयूराजा विधिना दैवेन हता मतिर्यस्य स विधिहतमतिरेवाभूत् ।
अर्थान्तरन्यासेन दृढयति तथाहि जगति वदान्याप्रतोऽपि तुषं याचमानो
रंकोऽप्यन्यदधिकं वरयेति वदान्येन प्रोत्साहितोऽपि ग्रामादीन्नाधिकांक्षते
यतः जगति रंकाय एक ऊर्णायुः मेघोपि अलं पर्याप्तो भवति ॥ १९ ॥

(अपराजितावृत्तम्)

प्रभुरपि च तथाविधात्मजलब्धये फलमिनपतये ददौ स्ववि-
भूतये । स्वहृदि सकलं निधाय स भावि शं मृडयति मृदिभैर्नृ-
पोऽपि हि बालिशम् ॥ २० ॥

प्रभुर्दत्तात्रेयोऽपि च एवार्थे तथाविधात्मजलब्धये तथाविधपुत्रप्राप्तये
एव स्वस्य विभूतिभूताय । ' नराणां च नराधिपम् ' इति स्मृतेः । इन-
पतये राजपतये फलं ददौ किं कृत्वा स प्रभुर्दत्तः नृपस्य सकलभावि
शं कल्याणं हृदि निधाय । नन्वेतदनुचितमित्यतोऽर्थान्तरन्यासः हि

यस्मात्साक्षाद्गजादिवैभववान्नुपोऽपि मृदिभैर्मृन्मथहस्तिभिः स्वबालिशं
मृडयति सुखयति ॥ २० ॥

(प्रहरणकलितावृत्तम्)

स निजपुरमगात्फलमिदमदास्त्रिय इयमपि गर्भमथ वरमधात्
दिगधिपलवजं दिगिव जलधिजं निजपतिरतितः प्रभुफलबलतः

स राजा निजपुरं ययौ तत इदं दत्तात्रेयदत्तं फलं स्त्रियै इन्दुमत्या-
ख्यमहिष्यै अदात् इयमपि महिषी प्रभुदत्तफलबलात् च पतिरति-
प्रसंगेन । एतेन 'धर्माविरुद्धो भूतेषु कामोऽस्मि भरतर्षभ' इति भगवद्वि-
भूतित्वेन कामसेवनं दर्शितं । श्रुतिश्च 'प्रजातिरमृतमानन्द इत्युपस्थ इति
प्रह्वयोपस्थमारुह्य' इत्यादिका । जलधिजं चन्द्रं दिगिव दिगधिपा इंद्रादि-
स्त्रोकपालस्तेषां लवेभ्यो मात्राभ्यो जातं 'अष्टाभिश्च सुरेन्द्राणां मात्राभि-
र्निर्मितो नृप' इति वचनाद्दिगधिपलवजम् । गर्भं अधात् । अत्र स्त्रीकर्तृकं
श्रौतं गर्भधारणमुक्तं । श्रुतिश्च 'यथेयं पृथिवी महुत्ताना गर्भमादधे ।
एवं तं गर्भमाधेहि दशमे मासि सूतव' इति ॥ २१ ॥

(गद्यम्)

तदनु श्यामसुन्दरपरपुरुषेण क्षीरपूर्णशंखेनाभ्युक्ष्य मौक्तिक-
मात्मने दत्तमिति राश्येन्दुमत्याऽऽवेदितस्वप्नस्य श्रीदत्त-
प्रसादजन्यो हुण्डासुरघ्नः प्रतापी पुत्रो जनिष्यत इति शौनको-
दितं भाविफलं चारणमुखाच्छ्रुतं हुण्डासुराय तत्कन्याऽऽवेद-
यामास ॥ २२ ॥

स्फुटम् ॥ २२ ॥

(वसन्ततिलकावृत्तम्—)

तप्तुं तपो नृप इतो यदि तर्हि शूरो हुण्डासुरो जितसुरोऽत्र
धरोपरीश्वः॥ जातः स देवगदितं स्वमृतं सुतातः श्रुत्वैत्य वीक्ष्य
च तथा विमना हि जातः ॥ २३ ॥

यदि यदा नृपस्तपस्तप्तुं इतः गतः । तर्हि तदा जिताः सुरा येन सः
 हूरः हुण्डासुरः अत्र धरोपरि ईशो राजा जातः । सः चारणदेवगदितं
 स्वस्य मृतं मृतिर्नपुंसके भावे क्तः । सुतातः दुहितुः सकाशाच्छ्रुत्वा प्रत्य-
 यार्थं विलीयायूराजगृहमेत्य तथा वीक्ष्य च विमनाः दुर्मनाः जातः
 ॥ २३ ॥

ननूदरस्थं सूक्ष्मगर्भं कथं दृष्टवानित्यत आहानुष्टुभा—

अन्योन्यगौरवस्पर्धिकुचास्ये नीलतार्पिता ॥

गर्भेण केवलं राज्ञ्या नामसुरास्येऽपि सार्पिता ॥ २४ ॥

राज्ञ्याः अन्योन्यगौरवं स्पर्धेते इति अन्योन्यगौरवस्पर्धिनौ तौ च
 सौ कुचौ च तयोः प्रत्येकमास्ये मुखे चूचुक इति यावत् गर्भेण केवलं
 नीलता कृष्णत्वमार्पितमिति न किन्तु असुरस्य मुखेऽपि सा नीलतार्पिता
 यथा स्तनाग्रे कृष्णे जाते तथा मरणाभिया हुण्डासुरस्य मुखमपि कृष्णं
 जातं इदमेव गर्भस्य बहिर्ज्ञापकं लक्षणं यदाह वाग्भट्टः—‘क्षामता गरिमा
 कुक्षेर्मूर्च्छा छर्दिरोचनं । जंभाप्रसेकः सदनं रोमराज्याः प्रकाशनं ॥
 अम्लेष्टता स्तनौ पीनौ सस्तन्यौ कृष्णचूचुकौ’इति ॥ २४ ॥

(अनुष्टुप्)—

तद्गर्भं हन्तुमासुर्या गुप्त एत्य स मायया ॥

ददर्श दष्टदशनो ज्वलत्तत्र सुदर्शनम् ॥ २५ ॥

दष्टाः दशना दन्ता येन शेषं स्फुटम् ॥ २५ ॥

(अनुष्टुप्)

दुष्प्रधर्षात्स भीतोऽस्यै दुःस्वप्नानि व्यदर्शयत् ॥

त्रयीतनुमनुष्ठाय सा तद्भयमनाशयत् ॥ २६ ॥

दुःखेन धर्षयितुमशक्यात्सुदर्शनाद्धीतोऽसुरः अस्यै इंदुमत्यै गर्भनाश-
 सूचकानि दुःस्वप्नानि व्यदर्शयत् तदा सेन्दुमती नारायणोपनिषदुक्तप्रका-
 रेण त्रयी वेदत्रयी, तनुर्यस्य सः सूर्यस्तं अनुष्ठाय उपस्थाय तद्भयं अना-

शयत् तथा च मंत्रौ ' अद्यानो देव सवितः प्रजावत्सावीः सौभगं । परा-
दुष्ण्वन्य ५ सुव ॥ विश्वानि देवसवितर्दुरितानि परासुव ॥ यद्भद्रं तन्म
आसुव'इति ॥ २६ ॥

(अनुष्टुप्)

ततः सुतमस्रतासौ काले तुङ्गगण्डग्रहे ॥

महेशः किं नृपगृहेऽवतीर्णो दैत्यनिग्रहे ॥ २७ ॥

ततो गर्भरक्षानन्तरं काले दशमे मासि ' दशमे मासि जायत ' इति
श्रुतेः । कथंभूते काले तुङ्गान्स्वस्वोच्चांगताः प्राप्ताः अनस्तंगताः षडग्रहा
यस्मिन्तस्मिन्काले । सूर्यादीनां तूच्चस्थानान्याह वराहः 'अजवृषमृगांगना-
कर्किमीनवणिजांशकेष्विनाद्युच्चाः । दशशिक्ष्यष्टाविंशतितिथीन्द्रियक्षिघन
विंशानाम् ॥ १ ॥ उच्चान्नीचं सप्तमः' इत्यादि । तथा च ' त्रिप्रभृतिभि-
रुच्चस्थैर्नृपवंशं (श) भवा भवन्ति राजान' इत्यादि । पञ्चग्रहेषूच्चगेषु तु
चक्रवर्तित्वं षट्सु तूपरिष्टलोकस्याप्याधिपत्यत्वं सूर्यो (र्य) स्योच्चं मेषः
बुधस्य तु कन्यात् एवैककालीना सप्तग्रहोच्चता न संभवति दैवशालिनो
नहुषस्यैकस्य तु जन्मनि षडग्रहोच्चयोगवशात्तेनैव देहेनैन्द्रपदारोहणमिति ।
सुतं पुत्रं असूत । कथंभूतः महेशः साक्षान्महादेवः दैत्यनिग्रहे विषये
नृपगृहेऽवतीर्णः किमित्युत्प्रेक्षा ॥ २७ ॥

(अनुष्टुप्)

आनन्दो भूपतेः पूर इवाब्धेरब्जवीक्षणात् ॥

नान्तः स्थातुं समर्थोऽभूत्पुत्रसद्रत्नवीक्षणात् ॥ २८ ॥

पुत्र एव सद्रत्नं तस्य वीक्षणादवलोकनात् आनन्दो भूपतेरन्तःशरीरे
स्थातुं न समर्थोऽभूत् किन्तु बहिर्निर्गत एव । कस्येव पुत्ररूपी योब्ज-
अन्द्रस्तस्योदयकालीनप्रत्याहिकवीक्षणात् आनन्दोब्धेर्महोदधेरन्तः स्थातुं
न समर्थ इव सोपि तदा पूररूपेण बहिर्निर्गच्छतीति लोकप्रसिद्धिः ॥ २८ ॥

(अनुष्टुप्)

मुदाप्लुतोऽभ्यर्च्य देवान्स पितृन्मुक्तबन्धनः ॥

धनाद्यदाद् द्विजातिभ्यो जातकृत्ये महाधनः ॥ २९ ॥

मुदा आनन्दाश्रुभिः प्लुतः यद्वा पुत्रोत्पत्तिकाले शीतोदभ्नानस्य (उदकस्योदः सं.) विहितत्वान्मुदा आनन्देन आप्लुतः स्नातः महद्-परिमितं धनं यस्य स महाधनः स राजा जातस्य शिशोः कर्तुं योग्यं कृत्यं जातकर्माख्यसंस्कारविशेषो नालछेदनात्पूर्वं विहितः । उक्तं आश्व-लायनेन 'कुमारं जातं पुरान्यैरालंभात्सर्पिर्मधुनी हिरण्यनिकाषं निरण्येन प्राशयेत्' इत्यादि । तस्मिन्जातकृत्ये देवान्पितृन्भ्यर्च्य स्वस्तिवाचनपूर्वकं वृद्धिश्राद्धं कृत्वेत्यर्थः । मुक्तं पितृर्णाख्यबन्धनं येन स मुक्तबन्धनः सन् तथा च श्रुतिः 'दृणमस्मिन्सनयत्यमृतत्वं च गच्छति । पिता पुत्रस्य जातस्य पश्येच्चेज्जीवतो मुखम्' इत्यादि । द्वे जाती उत्पत्ती येषां ते द्विजा-तयः विप्राः स्मृतिश्च 'जन्मना जायते शूद्रः संस्काराज्जायते द्विज' इति तेभ्यः धनादि आदिशब्दाद्गोभूवासोन्नादीनि ग्राह्याणि अदाहत्तवान् ॥ २९ ॥

(अनुष्टुप्)

मायामाराध्य मायावी गत्वारिष्टं स दानवीं ॥

मायामुद्गाव्य तं पोतं सुप्तेभ्योऽहरदद्भुतम् ॥ ३० ॥

मायास्ति यस्य स मायावी । अस्मायेति विनिः । सोऽसुरः तामसीं मायां आराध्योपास्य दैवयौगाद्बहिरागतायाः कस्याश्चिद्वास्या अंगं प्रविष्टः सन् अरिष्टं सूतिकागृहं गत्वा तत्र प्रस्वापिन्याख्यां दानवीं मायां उद्गाव्य कल्पयित्वा 'स्वप्न स्वप्नाधिकरणे सर्वं निष्वापयाजिनं । आसूर्यमन्यान्स्वापय व्यू'ळ्हंजाग्रियादहम्' इति मंत्रशक्तिमुपन्यस्येत्यर्थः । ततः सुप्तेभ्यो मात्रादिभ्यः सकाशात् अद्भुतं आश्चर्यकारकं तं पोतं अहरत् । ननु स्वापात्पूर्वं लोकैः कथं स न ज्ञात इति चेन्मायावीत्यनेन सर्वनिर्वाहः । मायाविनां तु 'य आस्ते यश्च चरति यश्च पश्यति नो जनः । तेषां

संहन्मो अक्षाणि' इति मंत्रशक्त्या सर्वेन्द्रियान्तःकरणशक्तिमोषणसामर्थ्य-
मस्त्येवातो नाश्चर्यम् ॥ ३० ॥

ननु तदा दत्तात्रेयोऽपि मायायाः भीतः किमित्यत आहानुष्टुभा-

शक्तो दत्तोऽप्यदान्मंत्रशक्त्यै मानं स दानवः॥

नवपाकं स्त्रियै दत्त्वा तत्पाकं कर्तुमादिशत् ॥ ३१ ॥

मायानिवारणे शक्तोऽपि दत्तः मंत्रशक्त्यै मानं दत्तवान् स दानवः
हुंडासुरः नवो नूतनश्चासौ पाकोऽर्भकश्च नवपाकस्तं 'पोतः पाकोर्भको
ढिंभ' इत्यमरात् । स्त्रियै स्वभार्यायै दत्त्वा तस्य पाकं पक्तिं 'पाकौ पक्ति-
शिशू' इत्यमरः कर्तुं आदिशत् आज्ञापितवान् ॥ ३१ ॥

तं वीक्ष्य चकिता सा प्राह तनुमध्यया—

सा प्रेक्ष्य सनालं सास्त्राक्ष्यपि बालं ॥

प्राहैष न वध्यः प्राज्ञायममेध्यः ॥ ३२ ॥

साऽसुरस्त्री सनालं नालसहितं बालं प्रेक्ष्यापि अस्त्रं नेत्रोदकं तेन
सहिते सास्त्रे अक्षीणि यस्याः सा सास्त्राक्षी । स्वांगाच्चेति ङीप् । स्रव-
ज्ञेना सतीत्यर्थः प्राह पतिमिति शेषः । हे प्राज्ञ पण्डित भर्तः एष बालः
त्वया न वध्यः यतः हे प्राज्ञ अयं सद्यो जातो बालः अमेध्यः न मेध्यः
पवित्र अमेध्यः अस्माकं नरादानामपि भक्षणानर्हः । पूतं पवित्रं मेध्यं चे-
त्यमरः । अतो न वध्य इति भावः ॥ ३२ ॥

तच्छ्रुत्वाऽसुरो वक्ति तनुमध्यया—

प्राज्ञापि स बालः प्राप्तो मम कालः॥

भक्ष्योऽद्य दुरात्मा रक्ष्योयमिहात्मा ॥ ३३ ॥

सोऽप्यसुरः प्राह हे मूढे अयं बालः देवनिर्मितो मम कालः मत्प्राण-
हारकः महाकष्टेन मया प्राप्तः तद्रक्षणं नास्मद्वितकरमिति भावः अतः
अद्य दुरात्मायं कालरूपिबालो मया भक्ष्यः यतः इह जन्मनि अयं देह-

रूप आत्मा रक्ष्यः रक्षणीयः । ' आत्मानं सततं रक्षेद्दरैरपि धनैरपि ।
पुनर्दाराः पुनर्वित्तं न शरीरं पुनः पुनः ' इत्युक्तेः विरोचनाख्यास्मद्गुरु-
मते तु देहातिरिक्तोऽन्य आत्मा नेति राद्धान्तः अतोऽकार्यशतमपि कृत्वा
रक्षणीय इति भावः ॥ ३३ ॥

(अनुष्टुप्)

तथेति दुष्टधीः सादात्सैरन्ध्र्यै च स्वयं ह्यदात् ॥

सा च तं बल्लवकरे सोऽस्त्रं हन्तुं दधौ करे ॥ ३४ ॥

भर्तृपदेशाद् दुष्टा धीर्यस्याः सा तथेत्युक्त्वा बालं आदाज्जग्राह गृहीत्वा च
सा स्वयं तं बालं हन्तुं सैरन्ध्र्यै अदात् सा च । सैरन्धी परवेशमस्थेत्यमरः ।
स्वधर्मनियमेनापदि परवेशमस्था सैरन्धी तं बालं हन्तुं बल्लवकरे अदात्
सोऽपि बल्लवस्तं बालं हन्तुं विशसितुं करेऽस्त्रं दधौ ॥ ३४ ॥

(उपजातिवृत्तम्)

सुगुप्तचक्रोपरि तच्छितास्त्रं भग्नं तथान्यत्प्रहृतं शितास्त्रम् ॥

ग्राव्णीव खड्गं परभक्तिसारविप्रे प्रयुक्तोऽपि यथाभिचारः ॥ ३५ ॥

दत्तात्रेयेण सुतरां गुप्तः सुगुप्तः सुगुप्ते बाले चक्रं सुदर्शनं तस्योपरि
यद्वा सुतरां गुप्तं लोकानामप्रत्यक्षत्वेन रक्षितं च तच्चक्रं च तदुपरि
सत् बल्लवेन प्रहृतं शितास्त्रं तीक्ष्णशस्त्रं भग्नं । तथान्यद्द्वितीयं प्रहृतं
शितास्त्रं तथा तेनैव प्रकारेण भग्नं किमिव ग्राव्णि पाषाणे प्रहृतं खड्गमिव
भग्नं अपरो दृष्टान्तः परः परमः विष्णुः 'अग्निर्वै देवानामवमो विष्णुः परम'
इति श्रुतेः तस्य परस्य भक्तिरेव सारं बलं यस्य परभक्तिसारः यद्वा ज्ञानो-
त्तरकालीना भक्तिः परा ' समः सर्वेषु भूतेषु मद्भक्तिं लभते पराम् ' इति
श्रुतेः ' सा परानुरक्तिरीश्वर ' इति शाण्डिल्येन सूत्रितत्वात् परभक्तिरेव
सारं बलं यस्य तस्मिन्विप्रे प्रयुक्तोऽभिचारो यथा निष्फलस्तथास्त्रमपि
निष्फलं सद्भग्नम् ॥ ३५ ॥

(अनुष्टुप् -)

तदा क्रूरापि सैरन्ध्री द्रुतचित्ताऽऽह बल्लवं ॥

न ज्ञेयं शिरस्यस्य देवोऽधात्करपल्लवम् ॥ ३६ ॥

स्फुटं ॥ ३६ ॥

(उपजातिवृत्तम्)

तथेति पोतं स च तं वसिष्ठद्वारे निधायैककुरङ्गपोतं ॥

हत्वा ददौ तत्पलमासुराय हुण्डाय धूर्तः कुधियेऽचिराय ॥

तथेत्युक्त्वा स च बल्लवः तं पोतं बालं वसिष्ठविद्वारे निधायैकं कुरङ्ग-
पोतं मृगशावं हत्वा पक्त्वा च तत्पलं तन्मांसं कुधिये दुष्टबुद्धये हुण्डायासु-
राय ददौ । ननु हुण्डेन कथं न ज्ञातमित्यतो बल्लवं विशिनष्टि धूर्त इति
तर्ह्येवं करणे कालविलंबो जात इत्यत उक्तं अचिरायेति ॥ ३७ ॥

(उपजातिवृत्तम्)

ततः प्रभाते विदुषां वरिष्ठो दृष्ट्वा सुतं दिव्यदृशा वसिष्ठः ॥

दत्तप्रसादं सुतमायुषस्तं विज्ञाय चादाय निनाय पस्त्यम् ॥ ३८ ॥

ततः प्रातःकाले ज्ञानिनां मध्ये वरिष्ठः वसिष्ठः सुतं प्राकृतदृष्ट्या
प्रथमं दृष्ट्वा दिव्यदृष्ट्या दत्तप्रसादभूतं आयुषो राज्ञः सुतं विज्ञाय ज्ञात्वा
दयया कराभ्यां तमादाय च पस्त्यं स्वसदनं निनाय ॥ ३८ ॥

(इन्द्रवज्रावृत्तम्)

दत्तप्रसादोऽयमिहायुषोऽर्भो दत्तः प्रसादो विधिनेति सोऽदात्
पत्न्यै महापूरुषलक्षणं तं प्रेम्णापि साऽपात्कमलेक्षणं तम् ॥ ३९ ॥

हे पत्नि अयं बालः दत्तप्रसादभूत आयुषो राज्ञोऽर्भः शिशुः इहास्मि-
न्स्थाने विधिनास्मदैवेन दत्तः अहो भाग्यमिति स वसिष्ठः पत्न्यै अदात्
स्वाप्यरुन्धती ' वसिष्ठस्याप्यरुन्धती ' इति श्रुतेः महापुरुषस्येव लक्ष-
णानि करपादगतानि चिह्नानि यस्य तं कमले इवाक्षिणी यस्य तं बालं
प्रेम्णा स्नेहेनाऽपात् अरक्षत् ॥ ३९ ॥

(अनुष्टुप्)

ददौ डिंभायाभिधानं करिष्यत्यरिवन्धनम् ॥

अत्यर्थं हीति नहुष इत्यर्थज्ञर्षिमारिषः ॥ ४० ॥

हि यस्मात् अत्यर्थं अरीणां शत्रूणां बन्धनं करिष्यति असौ बाल इति शेषः इति हेतोः अर्थं शब्दार्थं जानातीत्यर्थज्ञः स चासौ ऋषिर्मारिषश्च वसिष्ठः डिंभाय बालाय नह बन्धन इत्यस्माद्धातोः सिद्धं नहुष इत्यभिधानं ददौ ॥ ४० ॥

(अनुष्टुप्)

दिने दिने स ववृधे शशिवच्छशिवंशजः ॥

तपनर्षिकरस्पर्शात्परेशानुग्रहादपि ॥ ४१ ॥

शशिवंशजः सोमवंशजः स नहुषः। स्वधर्मेण तपतीति तपनः स चासौ ऋषिर्वसिष्ठश्च तस्य लालनादिना करस्पर्शाद्धेतोः परेशस्य दत्तात्रेयस्यानुग्रहाद्धेतोरपि दिने दिने प्रतिदिनं नित्यवीप्सयोरिति वीप्सायां द्विर्वचनं। शशस्तदाख्यकलंकविशेषोस्यास्तीति शशी चन्द्रस्तेन तुल्यस्तद्वत्। तेन तुल्यमिति वतिः। शशी अपि; तपतीति तपनस्तापजनकः सूर्यः स एव ऋषति गच्छति सर्वं जानातीति वा ऋषिः 'पूषन्नेकर्षे यम सूर्य' इति श्रुतेः तस्य करस्पर्शात्किरणानुप्रवेशात्परेशस्यान्तर्यामिणोऽनुग्रहादपि शुक्ले पक्षे दिने दिने वृद्धिं याति 'सलिलमये शशिनि रवेर्दीधितयो मूर्छिता' इत्याद्यागमात् ॥ ४१ ॥

(अनुष्टुप्)

उपनीतः स मुनिना विनीतः शिक्षितोऽमुना ॥

विद्याकलासु निष्णातः स्ववेदे च विषशेतः ॥ ४२ ॥

अमुना मुनिना वसिष्ठेन निष्णातः शिक्षितः स्ववेदे धनुर्वेदे स्पष्टमन्यत् ॥ ४२ ॥

(अनुष्टुप्)

गु.च...१४

राज्ञी बुध्वाथ सुमतिः प्राज्ञी सेन्दुमती सती ॥

अरिष्टेऽर्भमपश्यन्ती मूर्छिता पतिताऽधृतिः ॥ ४३ ॥

अथात्र तु सुमतिः प्राज्ञी सती सेन्दुमती राज्ञी बुध्वा जागरिता भूत्वा अरिष्टे सूतिकागृहेऽर्भं शिशुं अपश्यन्ती ततः अधृतिः धैर्यरहिता मूर्छिता सती पपात भूमाविति शेषः ॥ ४३ ॥

(तनुमध्यावृत्तम्)

उत्थाय च बुध्वा बालं निजबुद्ध्या ॥

अन्वेष्य रुरोदार्ता सा तनुमध्या ॥ ४४ ॥

सेन्दुमती बुध्वा उत्थाय च निजबुद्ध्या स्वबुद्धिपरिणामावधीत्यर्थः इतस्ततो बालमन्वेष्य तनुर्मध्यः कटिप्रदेशो यस्याः सार्ता सती रुरोद वृत्तमपि तनुमध्या 'सूच्यार्थसूचनान्मुद्रा' इति मुद्रालङ्कारः ॥ ४४ ॥

(कुमारललितावृत्तम्)

कुमारललितां मां व्यधात्क्षणमपीमां ॥

विधिः सकलपालः स किं खलु न बालः ॥ ४५ ॥

इमामपि वन्ध्यां मां क्षणं क्षणमात्रं कुमारललितां व्यधादकरोद्यः स सकलपालः विधिर्ब्रह्मा बालः किं न खलु अपि तु बाल एव मुग्धचेष्टितत्वात् ॥ ४५ ॥

(माणवकाक्रीडितकं वृत्तम्)

माणवकाक्रीडितकप्रायविचेष्टो हि स कः ॥

प्राक्तनदुष्कर्मवशात्प्रादुरभूत्किं कुदशा ॥ ४६ ॥

आक्रीडितमेवाक्रीडितकं माणवकस्याल्पबुद्धेराक्रीडितकप्रायाः विविधा-
ऋष्टा यस्य तथाभूतः सः कः प्रजापतिरस्तीति शेषः । हीति स्वानुभव-
प्रसिद्धं । अथवा किं तच्छब्देन ममैव प्राक्तनदुष्कर्मवशादियं कुदशा पुत्र-
शोकरूपा प्रादुरभूत्किं अपि तु सैव ॥ ४६ ॥

(चित्रपदावृत्तम्)

चित्रपदार्थसुचौर्याच्चित्रमभूत्किमिहार्या ॥

एहि कुरु स्तनपानं देहि सुदर्शनमानम् ॥ ४७ ॥

चित्रा विचित्रा ये पदार्थाः धनरत्नप्रभृतयः तेषां सुतरां चौर्यादिहेदं चित्रं अकस्मात्पुत्रनाशनलक्षणमद्भुतमभूत् किं? अस्तु नाम तथा हे आर्या ३ हे महाकुलप्रसूता ३ दूराध्दूते प्लुतिः एहि आगच्छ स्तनपानं स्तन-
रसपानं कुरु मद्यं शोभनदर्शनलक्षणं मानं सत्कारं देहि ॥ ४७ ॥

(विद्युन्मालावृत्तम्)

विद्युन्मालातुल्यो योगः स्वानां यद्यप्येषोऽयोगः ॥

सोढुं शक्यो नैवातीव प्राप्तं कष्टं दुष्टं देव ॥ ४८ ॥

यद्यप्येषः स्वानां स्वजनानां योगो विद्युन्मालातुल्यः क्षणभङ्गुरोऽस्ति
तथाप्येषामयोगः योगाभावो विरहः सोढुं न शक्यः विवेकाभावात् अत
एव हे देव दत्ताक्षेय अतीव दुष्टं कष्टं प्राप्तम् ॥ ४८ ॥

(भुजगशिशुभृतावृत्तम्)

भुजगशिशुभृता रोषः कृत इह मयि तत्तोषः ॥

प्रणतिमखत एवास्तु प्रश्नरथ स मुदं यातु ॥ ४९ ॥

अङ्गुलिमुद्रात्वेन करशाखादिषु भुजगशिशून्विभर्ति धारयतीति तथा
तेन शंकरेण दत्तात्रेयेण आपत्स्वेव मां स्मरति नानन्दकाले इति मत्वा
रोषः कोपः कृतः । अतः प्रणतिर्नमस्कार एव मखस्तत एव इहापराध-
वत्यां मयि तत्तोषोऽस्तु भवतु अथ मन्त्रमस्कारानन्तरं स प्रभुर्मुदं प्रीति
यातु यतः श्रूयते ' यो नमसा स्वध्वर इति नमस्कारेण वै खल्वपि न वै
देवा नमस्कारमति यज्ञो वै नम इति हि ब्राह्मणं भवति ' इति ॥ ४९ ॥

(अनुष्टुप्)

आयुरप्याकुलप्राणवायुरत्यार्त एत्य तां ॥

मूर्छितां वीक्ष्य वनितां मूर्छितोऽगादचेष्टताम् ॥ ५० ॥

अतिशयेनार्तः पीडितः अत एवाकुला व्याकुलाः प्राणवायवो यस्य स
आयूराजाऽपि अरिष्टं एत्य मूर्छितां तां वनितां वीक्ष्य स्वयं मूर्छितः
सन् अचेष्टतामगात् ॥ ५० ॥

(उपेन्द्रवज्रावृत्तम्)

स लब्धसंज्ञोऽवनिपोऽथ दैवप्रलब्ध आह प्ररुदन् तदैव ॥

सदैव रक्षार्थमिहार्चिता ये मुदैव तेऽप्यप्रभवस्त्वपाये ॥ ५१ ॥

अथ दैवप्रलब्धः प्रारब्धेन वञ्चितः सोऽवनिपः राजा लब्धा संज्ञा
चेतना येन स तथाविधः तदैव प्ररुदन् प्राह इह ये रक्षार्थं सूतिकाबाल-
रक्षार्थं सदैव देवब्राह्मणादयोऽर्चिताः पूजिताः भृत्यादयोऽर्चिताः वस्त्र-
घनदानादिना सत्कृताः ते च मुदैव न तु सङ्कटेन ते सर्वेऽपि अस्मिन्न-
पाये तु अप्रभवोऽसमर्था अभवन् ॥ ५१ ॥

(अनुष्टुप्)

धिवप्राकारान्सपरिखान्धिवप्रासादांश्च साररान् ॥

धिग्बलं मंत्रजालं च धिग्धर्मं कोऽपि न प्रभुः ॥ ५२ ॥

साररान्सकपाटान् । स्पष्टमन्यत् ॥ ५२ ॥

(इन्द्रवज्रावृत्तम्)

वन्ध्यं तपोऽभूदपि कृल्लाध्यं वन्ध्यं जपाद्यं च सुयत्नसाध्यं ॥

साध्यं किमेभिर्यदि वामदैवमाध्यंचितोऽत्र त्वभवं सदैव ॥ ५३ ॥

कष्टसाध्यं तपो वन्ध्यं निष्फलमभूत् सुयत्नसाध्यं जपाद्यं च
वन्ध्यमभूत् यदि यर्हि वामदैवं प्रतिकूलं दैवं जातं तर्हि एभिः पूर्वोक्तैः किं
साध्यं न किमपि अत्रास्मिन्जन्मनि तु पुत्रलाभात्पूर्वं तपआदिना अधुना
पुत्रवियोगेन चैवं सदैव आध्यंचितो मानस्या व्यथया व्याप्तोऽभवम् ॥ ५३ ॥

(उपजातिवृत्तम्)—

दुर्दर्श ईशोऽपि मयात्रिजातः संपूजितो येन वरोऽपि दत्तः ॥

दत्तामये तत्पदि मेऽस्ति चित्तं दत्ताश्रयं तं प्रणमामि दत्तम् ५४

दैवहतकानां दुर्दर्शोऽपि अत्रिजातः आत्रेय ईशः दत्तः मया पूजितः
येन दत्तेन वरोऽपि दत्तः दत्तं अभयं येन तस्मिन् तत्पदि तच्चरणे मे चित्तं
संलग्नमस्ति दत्त आश्रयो येन तमीदृशं दत्तं प्रणमामि ॥ ५४ ॥

(योगिनीवृत्तम्)

भगवन्किमु मामुपेक्षसे मघवन्मान्य सहापि नेक्षसे ॥

चरितं किमु दुष्कृतं मया चरितं वाग उतेश ते मया ॥ ५५ ॥

हे भगवन्मां भक्तं उपेक्षसे किमु ममोपेक्षा नाचितेति भावः। हे मघ-
वन्मान्य सहैकवारमपि मां नेक्षसेऽपि अपिः प्रश्ने ईदृशं दुष्कृतं मया कि-
मु चरितं आचरितं हे ईश वाथवा उतापि आगोऽपराधः मयाचरितं वद
॥ ५५ ॥

(योगिनीवृत्तम्)-

प्रणमामि विभो प्रसीद मे प्रणतेऽपीश धृते महादमे ॥

शरणं क्व परं परेश नश्वरणं तेऽभयदं गतिर्हि नः ॥ ५६ ॥

हे विभो त्वां प्रणमामि मे प्रसीद हे ईश त्वया प्रणतेऽपि मयि महा-
दमे महादण्डे धृते सति हे परेश त्वत्तः परमन्यन्नोऽस्माकं शरणं क्व न
क्वापीत्यर्थः अतः प्रसीद हि यस्मात्कारणादभयदं ते चरणं नोऽस्माकं
तव भक्तानां गतिरस्ति नेतोऽन्या गतिरिति सत्यमेव ॥ ५६ ॥

(शालिनीवृत्तम्)

पुत्रार्थं त्वाराध्य लब्ध्वापि कान्तं पुत्रार्थं ते सत्प्रसादादकान्तं ॥

नेक्षेऽद्यातो नष्टपुत्रः सुरेश वीक्षे त्वत्तोऽन्याश्रयं नो परेश ५७

हे दत्त पुत्रार्थं त्वा त्वामाराध्य ते प्रसादात् कान्तं मनोहरं पुत्ररूपं अर्थं
लब्ध्वापि अकान्तं दुःखनाशं नेक्षे हे सुरेश हे दत्त नष्टः पुत्रो यस्य सः
अत एवाद्यार्तः सन् त्वत्तोऽन्यमाश्रयं नो वीक्षे त्वमेवास्माकमाश्रय इति
तत्त्वम् ॥ ५७ ॥

(योगिनीवृत्तम्)

इति विक्लवितं निशम्य तन्मतिवित्किञ्चनमना मनागपि ॥

सदकासहनो मनोजवं मुनिमेवेरयितुं स्म वाञ्छति ॥ ५८ ॥

इति तत् नृपकृतं विक्लवितं निशम्य श्रुत्वा मतिवित् भक्तमतिज्ञः छिन्न-
मार्द्रं मनो यस्य सः मनागपीषदपि सदकासहनः साधुदुःखासहनः मन-
सो जव इव जवो यस्य तं मुनिमेव नारदमेव ईरयितुं नृपसंनिधौ प्रेरयितुं
वाञ्छति स्म ॥ ५८ ॥

(अनुष्टुप्)

अर्थार्थी पूर्वमप्यार्तो भक्तोऽनुग्राह्य एव मे ॥

इति देवर्षिमात्रेयो मतिदेवः समीरयत् ॥ ५९ ॥

पूर्वं प्रथमतः पुत्ररूपार्थार्थी अपि भक्तोऽयमधुना पुत्रनाशेनार्तोऽस्ति
अतो वर्धितद्विगुणभक्तिरयं भक्तो मे मेयानुग्राह्य एवेति मतिदेवः
बुद्धिप्रकाशकः श्रीदत्त आत्रेयः देवर्षिं नारदं सम्यगीरयत् प्रेरयत् ॥ ५९ ॥

(अनुष्टुप्)

विष्वक्प्रसारिधामाधः पतन्सूर्य इवापतत् ॥

रणद्वीणो हरिं गायन्नारदो दिव्यदर्शनः ॥ ६० ॥

विष्वक् अध ऊर्ध्वं तिर्यक्चेत्येवमासमंतात् प्रसरणशीलं धाम तेजो-
यस्य स तथा सूर्य इवाधः पतन् कुशलशिल्पिनिर्मिता स्वयमेव रणन्ती
वीणा यस्य सः संसारभयं हरतीति हरिः विष्णुस्तं गायन्दिव्यमलौकिकं
दर्शनं दृष्टिर्ज्ञानं वा यस्येदृशो नारदः आपतत् । रणन्ती वीणा यस्येति
स्वयमेव वादनसूचनात्कोऽपि लोकातिक्रान्तो यः शिल्पसौष्ठवातिशयो
विणायास्तेनातिशयः । पतत्पतंग इत्यत्र पतंगस्य सूर्यस्य पतनासंभवा-
द्भूतोपमेति प्राञ्चः । अप्रसिद्धस्योपमानत्वायोगादुत्प्रेक्षेत्याधुनिकाः ।
विष्वक्प्रसारिधामेत्यत्र सूर्यस्य धाम्नस्तिर्यग्गतित्वं बह्वेध्वोर्ध्वगतित्वं
प्रसिद्धमाभ्यां मुनिधाम्नो व्यतिरेकः विष्वक्प्रसरणशीलत्वात् ॥ ६० ॥

(उपजातिवृत्तम्)

तदोर्ध्वमुत्क्रामत आत्मनोऽसून्मुदोत्थितोस्याश्चभिवादनेन ॥
भूयो यथावत्प्रतिपाद्य पाद्यपूर्वैः स आनर्च सुरर्षिमाद्यम् ॥६१॥

तदा नारदागमनकाले मुदा उत्थितः स राजा उर्ध्वमुत्क्रामत आत्म-
नोऽसून् प्राणानाशु शीघ्रं अस्य नारदस्याभिवन्दनेन । ‘ वामोपरि करं-
कृत्वा दक्षिणं नाम चोच्चरेत् ॥ जानुप्रभृति पादान्तं विमृज्य पदयोर्नमेत्’
इत्युक्तलक्षणेन भूयो यथावत्प्रतिपाद्य निधाय पाद्यपूर्वैरुपचारैः आर्घ्यं
सुरर्षिं नारदं आनर्चं पूजयामास । ऊर्ध्वमुत्क्रामतोऽसूनित्यत्र स्मर्यते ।
‘ ऊर्ध्वं प्राणा ह्युत्क्रामन्ति यूनः स्थविर आगते ॥ प्रत्युत्थानाभिवादाभ्यां
पुनस्तान्प्रतिपद्यत ’ इति ॥ ६१ ॥

(उपजातिवृत्तम्)

भक्त्या विधाय प्रणतीरुदन्तं विज्ञाप्य दुःखं पुरतो रुदन्तं
हसन् तमाश्वास्य स चारुवाचमृषिः स्मरन्नात्रिजमित्युवाच ॥६२॥

भक्त्या प्रणतीः कृत्वा उदन्तं पुत्रनाशलक्षणवृत्तान्तं तद्विरहजं दुःखं
च विज्ञाप्य पुरतः रुदन्तं तं राजानं आश्वास्य अत्रिजं दत्तं स्मरन् देव-
भक्तोऽप्ययं रोदितीति हसन्नुषिर्नारदः इति उक्तप्रकारां वाचं
उवाच ॥ ६२ ॥

(उपजातिवृत्तम्)

कथंचनापि स्मरणेन यस्य सद्यो भवान्तो भवतीह तस्य ॥
पदं चिदानन्दमयात्मलोकं भजंश्चिरान्नापि जहासि शोकम् ६३

कथंचनापि पुत्राद्यर्थार्थित्वेनापि यस्य स्मरणेन सद्यो भवान्तो भवति
इहास्मिन्लोके लोकयत इति लोकः आत्मैव लोक आत्मलोकः चिदानन्द-
मयश्चासौ आत्मलोकश्च तद्रूपं पदं चिराद्भजन्नपि शोकं न जहासि चित्र-
मेतत् ॥ ६३ ॥

ननु 'तरति शोकमात्मविन' इत्यात्मज्ञानाच्छोकतरणं तत्कथं दत्त-
भजनादित्यत आह—

(अनुष्टुप्—)

विधूतरागपङ्कं हि श्रेयोयनमुपेयुषः ॥

निरपायाश्रयानन्ता प्राप्यासौ वसुधा मता ॥ ६४ ॥

विशेषेण धूतः रागो विषयाभिलाष एव पङ्को यस्य तत् । श्रेयसो
मोक्षस्यायनं मार्गं उपेयुषः प्राप्तवतः । उपेयिवानिति क्सुप् निपातः ।
तस्य मुक्तस्य भगवद्भक्तस्य असौ भगवान्दत्तः । निरपायः पुनरावृत्ति-
रहित आश्रयः प्राप्तिर्यस्याः सा 'न स पुनरावर्तत' इति श्रुतेः । अनन्ता
परिच्छेदरहिता ईदृशी प्राप्या भक्तैः प्राप्तुं योग्या वसुधा प्राप्यस्थानं ।
मता उपनिषदामिति शेषः 'तमेव विदित्वातिमृत्युमेति नान्यः पन्था
विद्यतेयनाय' इति श्रुतेः ॥ ६४ ॥

ननु प्रकृतिपुरुषविवेचनान्मुक्तिरित्यत आह उपजात्या—

अध्यात्मदृष्ट्या प्रकृतेः परस्ताद्बहिर्विकारं पुरुषं महर्षिः ॥

यं वा उदासीनमनाद्यनन्तं शशंस सोऽस्मात्क इहापरोपि ॥ ६५ ॥

महर्षिः कपिलः । निगृहीतान्तःकरणद्वारा आत्मन्यधीत्यध्यात्मं ।
विभक्त्यर्थेव्ययीभावः । अध्यात्ममेव दृष्टिर्ज्ञानं तयोपलभ्यं उदासीनं
प्रकृतौ स्वार्थं प्रवृत्तायामपि स्वयमस्पृष्टं अतो बहिर्विकारं षोडशविकारे-
भ्यो बहिः बहिर्विकारं । अपपरिबहिरिव्ययीभावः । प्रकृतेः विकार-
मूलकारणभूतायाः परस्तात् भिन्नं अत एवानाद्यनन्तं पुरुषपदवाच्यं यं
शशंस प्रतिपादयामास । तथा हि 'मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृति-
विकृतयः सप्त ॥ षोडशकस्तु विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुष' इति स
पुरुषः अस्माच्छ्रीदत्तादपरः इह कोऽपि न कोऽपीत्यर्थः ॥ ६५ ॥

(उपजातिवृत्तम्)

स एव तप्त्वा तप आत्मनोदः स्वाभिन्नशक्त्यासृजदप्रमेयः ॥
सद्धर्मगुप्त्यै मुनिजोऽवतीर्णः कस्तद्गुणान्सद्गतिदान्वितीर्णः ६६

स एव पूर्वोक्तः अप्रमेयः दत्तः तपस्तप्त्वा पर्यालोचनं कृत्वा ' यस्य
ज्ञानमयं तपः ' ' स तपस्तप्त्वा इदं सर्वमसृजत ' इति श्रुतेः अनिर्वच-
नीयया स्वाभिन्नशक्त्या कृत्वात्मनोभिन्ननिमित्तोपादानरूपात्स्वस्माददः
विश्वं असृजत् स्वयमेव जगदभूदिति भावः । ' तदात्मानं सर्वमभूतम् ' इति श्रुतेः । पुनश्च सतां धर्मस्य च गुप्त्यै अवतीर्णः मुनिजोऽत्रिपुत्रोऽ-
भूत्सद्गतिदान्मोक्षदानं तद्गुणान्को वितीर्णः न कोऽपि गुणानामा-
नन्त्यात् ॥ ६६ ॥

(इन्द्रवज्रावृत्तम्)

तस्मात्प्रसन्नात्तु शुगास्पदः सुतः प्राग्याचितः सद्गतिदाद्वि-
मोहतः ॥ योऽजायमानः पितरौ पुरा चिरात्संक्लेशयेच्च प्रसवा-
त्ततः परम् ॥ ६७ ॥

जातो ग्रहातेः परतोऽपि मौर्याद् व्रती त्वविद्योविबुधोऽ-
विवाहात् ॥ युवौपपत्यात्सुतवांश्च नैस्व्यात्पुत्रेण किं शर्म
सदार्तिदेन ॥ ६८ ॥

प्रसन्नात्तस्माच्छ्रीदत्तात्सद्गतिदान् विमोहतस्त्वया प्राक्पुरा शोकास्पदः
सुतः याचितः यः पुत्रः अजायमानोऽपि कृच्छ्रजपादिना पितरौ क्लेशयेत्
ततः परः गर्भतोऽपि प्रसवाच्च क्लेशयेत् ॥ जातोऽपि ग्रहातेर्निमित्तात्पर-
तश्च बाल्ये मौर्यात् । व्रती सञ्जातव्रतबन्धोऽपि अविद्यश्चेत्क्लेशयेत्
अबुधो मूर्खः अविवाहात् । युवा औपपत्याज्जारकर्मतः सुतवान् च नैस्व्या-
हारिद्याच्च क्लेशयेदेवं सदार्तिदेन पुत्रेण किं शर्म न किमपीत्यर्थः ।
अभियुक्तोक्तिश्च । ' अजायमानस्तनयः पितरौ क्लेशयेच्चिरं । लब्धोऽपि

गर्भपातेन प्रसवेन च बाधते ॥ १ ॥ जातस्य ग्रहरोगादिः कुमारस्य च मूर्खता । उपनीतेष्वविद्यत्वमनुद्वाहश्च पण्डिते ॥ २ ॥ यूनश्च पारदारदि दारिद्र्यं च कुटुम्बिनः ॥ पित्रोर्दुःखस्य नास्त्यन्तो धनी चेन् म्रियते तदा ॥ ३ ॥ एवं विविच्य पुत्रादौ प्रीतिं त्यक्त्वा निजात्मनि । निश्चित्य परमां प्रीतिं वीक्षते तमहर्निशम्'इति । तस्मात्सूक्तं सदातिदेन पुत्रेण किं शर्मेति । वंशस्थवृत्तं अनन्तरोदीरितलक्ष्मभाजावित्युक्तलक्षणात् ॥ ६७-६८ ॥

ननु 'आत्मा वै पुत्रनाम'इति श्रुतेः कथं पुत्रस्य नात्मत्वमित्यत आह प्रहर्षिण्या—

गौणात्मा नृहरिरिवात्र पुत्रसंज्ञो मिथ्यात्मा घट इव चात्र गात्रसंज्ञः ॥ मुख्यात्मा परतरचित्स एष दत्तः सख्या युग्मव खलु तेन चाप्रमत्तः ॥ ६९ ॥

ना हरिः सिंह इवेतिवपुत्रसंज्ञो गौणात्मा न मुख्यः । अत्र गात्रसंज्ञः देहसंज्ञकः घट इव मिथ्यात्मा जडत्वात् । देहाद्यहंकारेभ्यः परतरचित् चैतन्यं मुख्यात्मा स एष दत्त एवाबाधितत्वात् । स एव सदा परमोपकारकत्वात्सखा । 'द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया' 'सर्वे नन्दन्ति यशसागतेन सभासाहेन सख्या सखाय' इति च श्रुतेः । त्वं खलु निश्चयेन तेन सख्या युज्यत इति युग्युक्तो भव तदर्थं चाप्रमत्तो भव स नान्यथाप्यत इति भावः ॥ ६९ ॥

भवतु नाम पुत्रस्य गौणात्मत्वं तथापि प्रेमास्पदत्वाच्छोको दुर्वार्य इत्यत आह भुजंगप्रयातेन—

यतो यावदिष्टं ततः प्रेम तावत्सदा प्रेयसि त्वात्मनि प्रेम शश्वत् अतश्चान्यतः संविचिच्य प्रियत्वं विधेह्याशु दत्तात्मनि क्षत्रिय त्वम्

यतः पुत्रदारादेः यावत्कालं इष्टं भवेत्तावत्कालपर्यन्तं ततोऽनुकूले पुत्रादौ प्रेमावाप्तिः प्रतिकूले त्विष्टत्वाभावाद्दुःखमेवातः प्रेम्णो न निरतिशयत्वं व्यभिचारापत्तेः । प्रेयसि निरतिशयप्रेमास्पदे आत्मनि तु शश्व-

त्प्रेमैव मां धिगित्यादि तु दैहिकादिदुःखोपलब्धिनिमित्तं । 'मा न भूवं हि भूयासमिति प्रेमात्मनीक्षयत' इत्युक्तेः । तस्मादतः पुत्रादेरन्यतश्च देहादेः आत्मानं सम्यग्विविच्य पृथक्कृत्य हे क्षत्रिय दुःखादात्मतारक । त्वं आशु देहपातात्पूर्वं शीघ्रं दत्तात्मनि प्रियत्वं विधेहि कुरु तद्बोध एव प्रियत्वं । श्रुतिश्च 'इह चेदशकद्वोद्धं प्राक्शरीरस्य विस्रसः । ततः सर्गेषु लोकेषु शरीरत्वाय कल्पत इति ॥ ७० ॥

प्रियत्वाख्यबोधलक्षणं तत्फलं चाहेन्द्रवज्रया—

तत्रात्मनीदं जगदत्र चात्मेत्येवंविदो नैव हि शोकमोहौ ॥

एवं विचार्य त्यज राजवर्य शोकं कुरु स्वीयमवश्यकार्यम् ७१

तत्र परोक्षे दत्ताख्ये आत्मनि इदं प्रत्यक्षादिप्रमाणगोचरं भूतभौतिकाख्यं विश्वं जगत् । अत्र चापरोक्षे स्वरूपभूते साक्षिणि प्रत्यगात्मनि च स दत्त आत्मा तयोरभेदात् । 'सूक्ष्मात्सूक्ष्मतरं ब्रह्म तत्त्वमेव त्वमेव तत्' इति श्रुतेः 'प्रत्यक्षं नात्मनोऽन्यत् प्रतीचोन्यत्र नात्मता' इत्याभियुक्तोक्तेश्च । एवंविदः शोकमोहौ नैव इति श्रुतिप्रसिद्धं श्रुतिश्च 'तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यत' इति । हे राजवर्य एवं विचार्य शोकं त्यज अवश्यं स्वीयं कार्यं भगवद्भजनं कुरु ततः कृतार्थतेति भावः ॥ ७१ ॥

(अनुष्टुप् -)

हुण्डासुरेण नीतोऽपि सुतस्ते दत्तरक्षितः ॥

गेहेऽस्ति कस्यचिद्वेषः स तं दैत्यं हनिष्यति ॥ ७२ ॥

स्फुटार्थः ॥ ७२ ॥

तं पश्यस्यचिरेणेति निवेद्य मुनिपुंगवः ॥

नृपस्य पश्यतस्तत्र विद्युद्वत्स तिरोदधे ॥ ७३ ॥

स्फुटार्थः ॥ ७३ ॥

(स्वागतावृत्तम् -)

नारदेन गदितं गतशोकः शारदेन्दुवदनः सविवेकः ॥

वल्लभां स पुनरुक्तमिवोचे सापि हापितशुगात्तमुदूचे ॥७४॥

शारदः शरत्कालीनः स्वच्छः स चासौ इन्दुश्च तद्वद्वदनं मुखं यस्य सः
विवेकेन सहितः सविवेकः अत एव गतशोकः स राजा नारदेन गदितं
पुनर्वृत्तांतादि सर्वं पुनरुक्तमिव वल्लभां प्रियां इन्दुमतीं प्रत्युचे हापिता
त्यक्ता शुक् शोको यया सा आत्ता स्वीकृता मुन् आनन्दो यया तथा-
भूता सा इन्दुमती ऊचे वक्ष्यमाणमिति शेषः ॥ ७४ ॥

तदाह भुजंगप्रयातवृत्तेन—

नमस्तेऽकहन्त्रे समस्तेष्टदात्रे विहस्तेष्टकर्त्रे समस्तेडितात्रे ॥

प्रियायाः प्रभावात्तवेहोपलब्धिः क्रियाहीन ते मेऽर्पिताद्यो-
पलब्धिः ॥ ७५ ॥

हे समस्तेडित ऋषियोगिमुनिदुरासुरनरस्तुत । अकहन्त्रे दुःखहन्त्रे ।
समस्तेष्टदात्रे सकलाभीष्टार्थदात्रे । विहस्तेष्टकर्त्रे व्याकुलजनेष्टसंपाद-
काय ते नमः प्रह्वीभावोऽस्तु । अत्रेः प्रियाया अनसूयायास्तपःप्रभावा-
द्दस्माकं तवोपलब्धिर्जाता । हे क्रियाहीन कर्मासंस्पृष्ट चतुर्विधक्रियाफल-
शून्येति वा । अद्य ते त्वया मे मह्यं उपलब्धिः सद्बुद्धिः । प्रेक्षोपलब्धिश्चि-
त्संविदिति कोशान् । अर्पिता समर्पिता स्वविषयकज्ञानं वा दत्तं अहो
भाग्यमिति भावः । स्मृतिश्च ' तेषामेवानुकुं पार्थम् ' इत्यादिः ॥ ७५ ॥

सदैव तैर्धन्यं बुजपञ्जरेऽद्य मुदैव मे मानसहंस ईड्य ॥

अकंपमस्त्वित्यधिपं ननाम सकंपरोमाश्चयुगाह नाम ॥७६॥

हे ईड्य स्तुत्य मे मम मानसमेव हंसः मुदैवानन्देनैव ते तवांघन्यं-
बुजपञ्जरे सदैव सर्वदैवाकंपं निश्चलं यथा तथास्तु भवतु इत्येवं प्रकारे-
णाधिपं श्रीदत्तं ननाम । राज्ञीति शेषः । कंपेन सहितः सकंपः स चासौ
रोमाञ्चश्च तेन यज्यत इति सकंपरोमांचयक । सात्विकाष्टभावयुक्ता

राज्ञी दत्तात्रेय दत्तात्रेयेति नामाह प्राह । प्रेमभरातिरेकेणोच्चैर्भगवन्नाम-
घोषं चक्र इति भावः ॥ ७६ ॥

ततो नृपोऽपि स्तौत्युपेन्द्रवज्राभ्यां—

जगौ नृपालोऽखिलहेतुभूत विगौरवाद्याखिलसेतुभूत ॥

अभूतपूर्वा इह तेऽनुवेलं लीला विभांत्याधिहरा इहालम् ७७

इन्दुमतीकृतस्तवानन्तरं नृपाल आयुः जगौ उवाच हे अखिलहेतु-
भूत सर्वकारण । हे आद्य स्वतःकारणहीन । ‘न जायते म्रियते वा
विपाश्चिन्नायं कुतश्चिन्न बभूव कश्चित्’ इति श्रुतेः । हे विगौरव सर्वहेतुत्वेऽ
प्यभिमानरहित । हे अखिलसेतुभूत सर्वधर्मरूप । ‘एष सेतुर्विधरण’
इति श्रुतेः ईदृश श्रीकृत् इह लोके ते लीलाः अनुवेलं अभूतपूर्वा इव
भान्ति ताः इहास्मासु अलमत्यर्थं आधिहराः मानसीव्यथानिवारकाः
सन्तु ॥ ७७ ॥

योगीक्षते योगवशीकृतेन चित्तेन यत्सत्तव देव धाम्नः ॥

जिज्ञासुरस्मीश्वर धीरतं त्वां भक्त्या मुमुक्षुः शरणं प्रपद्ये ॥ ७८ ॥

हे देव तव यत् सन् निर्बाधं तव धाम योगश्चित्तवृत्तिनिरोधस्तेनाव-
शमपि वशत्वेन संपादितं योगवशीकृतं वशीकाराख्यवैराग्यपूर्वकाभ्यासेन
स्वाधीनीकृतेन चित्तेन योगी ईक्षते अपरोक्षीकरोति ‘मनसैवानुद्रष्टव्यम्’
इति श्रुतेः । तस्य तव धाम्नः स्वरूपस्य जिज्ञासुर्ज्ञातुमिच्छुरस्मि । तच्च
गुरुपसदनाज्जिज्ञासितव्यमित्यत आह धियं ईरयतीति धीरस्तत्संबुद्धौ हे
धीर हे ईश्वर सर्वगुरुणामपि गुरो अहं मुमुक्षुः सन् तं त्वां शरणं प्रपद्ये ।
एतेन जिज्ञासुभक्तत्वं क्रमप्राप्तं दर्शितं । ‘यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै
वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै । त ५ ह देवमात्मबुद्धिप्रकाशं मुमुक्षुर्वै शरण-
महं प्रपद्ये’ इति श्रुतेः ॥ ७८ ॥

(अनुष्टुप्)

इति संप्रार्थ्य देवेशमतिसन्तुष्टमानसः ॥ -

भगवत्कीर्तनप्रेमनिर्वृतोऽभूत्सदैव सः ॥ ७९ ॥

स्फुटार्थः ॥ ७९ ॥

(अनुष्टुप्)

नहुषस्त्वेकदारण्ये शुश्राव मृगयां चरन् ॥

आकाशवाण्या स्वोदन्तं गुरवे स शशंस तम् ॥ ८० ॥

स्वोदन्तं स्ववृत्तान्तं । शशंस कथयामास । शेषं स्पष्टम् ॥ ८० ॥

(अनुष्टुप्)

वसिष्ठोप्यादितः सर्वं निवेद्य सुरदुर्हदाम् ॥

वधायाज्ञापयत्सोऽपि प्रतस्थे चिन्तयन्गुरुम् ॥ ८१ ॥

सुरदुर्हदां देवशत्रूणां वधं कर्तुं । स्फुटमन्यत् ॥ ८१ ॥

प्रस्थानमाहोपजातेवृत्तेन—

धीसारथिर्देहरथोर्यवाहो हृत्प्रग्रहो ज्ञानिवदेक एव ॥

महाबलानां हतये प्रतस्थे सुरद्विषां देवगुरुक्तिशक्तिः ॥ ८२ ॥

धीर्निश्चयात्मिका सारथिः सहायभूता यस्य । देह एव रथो यस्य ।
 अर्था इन्द्रियाणि वाहाः यस्य । हृत्संकल्पात्मकं मनः प्रग्रहो रश्मिर्यस्य ।
 स एक एकाग्र्येव देवाभिन्नगुरुक्तिरेव शक्तिर्यस्य स नहुषः । महाबलानां
 सुरद्विषां दैत्यानां हतये वधाय दैत्यान्हन्तुमित्यर्थः प्रतस्थे किं वन् ज्ञानि-
 बद्धिवेकीव स च धीः प्रवृत्तिं च निवृत्तिं चेत्यादिलक्षणा सात्विकी बुद्धिः
 सारथिर्यस्य । तपःकृत्वादिना शोषितो देह एव रथो यस्य । अर्थाः
 प्रत्याहृतेन्द्रियाण्येव वाहा अश्वा यस्य प्रशान्तं हृन् मनः प्रग्रहो यस्य एवं-
 भूतो ज्ञानी विवेकी यथा दुर्जयत्वान्महाबलानां सुरद्विषां शमादयो एव
 सरास्तान्द्विषन्ति ते रागद्वेषदंभदर्पादयोऽसुरास्तेषां हतये निर्दलनाय यथा

तथा प्रतस्थे सोऽप्येकाकी । यदुक्तं 'वासे बहूनां कलहो भवेद्वार्ता द्वयो-
रपि । एक एव चरेत्तस्मात्कुमार्या इव कंकणम्' इति । स च देवगुरु-
क्तिशक्तिः श्रुतिश्च 'यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ । तस्यैते
कथिता ह्यर्थाः प्रकाशंते महात्मन' इति ॥ ८२ ॥

(उपजातिवृत्तम्)

आजानुबाहुं शरचापहस्तं पद्भ्यां चरन्तं निजकार्यसक्तम् ॥

दृष्ट्वेव रामं मघवा ससूतं तस्मै रथं प्रेरयदाशु सास्त्रम् ॥ ८३ ॥

आजानुबाहुं दीर्घबाहुं शरचापौ लौकिकौ हस्तयोर्यस्य तं पद्भ्यां चरन्तं
पादाभ्यां गच्छन्तं निजकार्ये देवकार्ये दैत्यवधे सक्तं राममिव दाशरथि-
मिव दृष्ट्वा ससूतं ससारथिं सास्त्रं सशस्त्रं रथं तस्मै नहुषायाशु शीघ्रं
मघवा प्रेरयत् रामोऽप्याजानुबाहुः शरचापहस्तः पद्भ्यां चरन्निजकार्य-
सक्त इति दृष्ट्वा मघवा रावणयुद्धे तस्मै ससूतं सास्त्रं रथमाशु प्रेरय-
दिति रामायणे प्रसिद्धं ॥ ८३ ॥

(अनुष्टुप्)

उग्रायेव रथं तस्मै भूरथाय स मातलिः ॥

सोपस्करं रथं प्रादात्सन्नद्धः सोऽपि चारुहत् ॥ ८४ ॥

भूरेव रथो यस्य सः पादचारीत्यर्थः तस्मै नहुषाय उग्रायेव उग्रो रुद्रः
सोऽपि त्रिपुरासुरसंग्रामसमये भूरथो जात इत्यादि शैवस्कान्दादौ प्रसिद्धं ।
स इन्द्रप्रेरितः मातलिः सारथिः सोपस्करं रथं प्रादादत्तवान् । सोऽपि
नहुषोऽपि च 'आत्वाहार्षमन्तरे धीति पश्चाद्रथस्यावस्थाय जीमूतस्यैव
भवति प्रतीकमिति कवचं प्रयच्छेत्' इत्यादिना सन्नद्धः कवचादिना मंत्र-
पूर्वकं बद्धः सन् । 'रथमारोक्ष्यन्नाना पाणिभ्यां चक्रे अभिमृशेत्' इत्यादि-
क्रमेणारुहत् आरुरोह रथमिति शेषः ॥ ८४ ॥

(अनुष्टुप्)

तत्साहाय्याय सन्नद्धाः स्वयं देवाः समागताः ॥

तत्कोलाहलमाकर्ण्य चकितोऽभून्महासुरः ॥ ८५ ॥

नहुषसहायार्थं सन्नद्धाः सन्तो देवाः स्वयमेव समागताः तेषां देवानां कोलाहलं श्रुत्वा हुण्डासुरः कोऽयं शत्रुः ससंभ्रमं प्राप्त इति चकितोऽभूत् ॥ ८५ ॥

(गद्यम्)

तदनु दनुजायायुःपुत्रो युद्धायागच्छतीति श्रुतवते पूर्वदत्तोऽर्भो हतो न वेति शश्वत्पृच्छते हुण्डाय स्वप्राणपरीप्सया भार्यादयो हत एवेति मृषा प्रतिपादयामासुः ॥ ८६ ॥

तदनंतरं आयुःपुत्रो नहुषो युद्धाय युद्धं कर्तुमागच्छतीति श्रुतवते वधार्थं पूर्वदत्तोऽर्भः बालः भवद्भिर्हतो वा न वेति शश्वत्पुनः पुनः पृच्छते दनुजाय हुण्डाय हुण्डभार्यादयः स्वप्राणरक्षणेच्छया हत एवेति मृषा कथयामासुः ॥ ८६ ॥

(गद्यम्)

अत्रांतरे हुण्डकारारुद्धयाऽशोकसुन्दर्यां शुककन्यया प्रेरितां रंभां दैत्यवधोत्तरं देव्या दर्शनं भविष्यतीति नहुषो निवर्तयामास

अत्रांतरेऽस्मिन्नवसरे हुण्डासुरेण कारायां बन्धनालये रुद्धया निरुद्धयाऽशोकसुन्दरीनामिकया शुककन्यया मां मोचयेति कथयितुं प्रेरितां प्राप्तां रंभां दैत्यवधोत्तरं देव्या अशोकसुंदर्याः दर्शनं भविष्यतीति नहुषस्तां निवर्तयामास परावर्तयामास ॥ ८७ ॥

हुण्डोसुरोऽपि संशुष्यत्तुण्डोऽसुरबलं बली ॥

चतुरं राजपुत्राय चतुरंगमचोदयत् ॥ ८८ ॥

बली बलवान् हुण्डोऽसुरोऽपि संशुष्यत् तुण्डं यस्य तथाभूतः सन् चतुरं युद्धदक्षं चत्वार्यंगानि यस्य तच्चतुरंगं । हस्त्यश्वरथपादातिसेनांस्तस्याच्चतुष्टयमित्यमरः । ईदृशं बलं सैन्यं राजपुत्राय नहुषाय अचोदयत् प्रेरयत् ॥ ८८ ॥

(सिंहोन्नतावृत्तम्)

दैत्याः समेत्य रणसीमन्यमृतानवेक्ष्य

मर्त्यं ह्युपेक्ष्य सहसारिहृदोभिलक्ष्य ॥

बाणांस्तरां खरतरान्मुमुचुः कृतान्त-

प्राणापहारकुशलान्युयुधुर्नितान्तम् ॥ ८९ ॥

हुण्डासुरेण प्रेरिताः दैत्याः रणं समेत्यागत्य तत्र रणसीमि रणमूर्धनि मृतं मृतिर्नपुंसके भावे क्तः । न विद्यते मृतं येषां तेऽमृताः देवाः तान् अवेक्ष्य दृष्ट्वा मर्तुं योग्यो मर्त्यः मरणधर्मा नहुषस्तमुपेक्ष्य सहसा अरीणां हृदो हृदयस्य कर्मणि पष्ठी । देवहृदयं देवहृदयाप्यभिलक्ष्य तरां अत्यन्तं खरतरान् तीक्ष्णतरान् कृतान्तप्राणहरणकुशलान्बाणान्मुमुचुः नितान्तं तुमुलं युयुधुः ॥ ८९ ॥

(योगिनीवृत्तम्)

नहुषोऽसुरपीडितान्सुरानवलोक्यथ जघान सोऽसुरान् ॥

पतिताः कतिचिद् द्विधा कृता भुवि कृत्वा दितमस्तका मृताः

स नहुषः असुरपीडितान्सुरान् अवलोक्य अथ तदनन्तरं असुरान्जघान । तदाह । कतिचिदैत्याः द्विधा कृताः भुवि पतिताः । कतिचित्कृत्वाः भुवि पतिताः । कतिचिन् दितानि छिन्नानि मस्तकानि येषां ते दितमस्तका एवं दैत्या मृताः ॥ ९० ॥

(वंशस्थवृत्तम्)

क्षणेन सैन्यं चतुरंगभोजसा रणे हतं मत्तमतीव तेजसा ॥

पलायिताः केऽपि हताश्च केऽपि तान्वलाद्विलोक्यापतदाशु

हुण्डकः ॥ ९१ ॥

नहुषेणातीव तेजसा मत्तं चतुरंगं सैन्यं रणे क्षणेन ओजसा हतं । केऽपि वीराः पलायिताः केऽपि हताश्च । हुण्डकः हुण्डासुरः तदा स्वसैन्यं

पराभवकाले विलोक्य तान्पतितान् दृष्ट्वा बलात् आशु शीघ्रं आप योद्धुं प्राप ॥ ९१ ॥

(इन्द्रवज्रावृत्तम्)

हुण्डासुरः प्राह मनुष्यपोत ज्ञातं न ते मे बलमल्पचित्त ॥

प्राप्तोऽस्मि कालो यदि जीवनेहा चेन्मां गतास्त्रः शरणं ब्रजेह ९२

हुण्डासुरः नहुषं प्राह हे मनुष्यपोत हे मनुष्यार्भक । ते त्वया मे बलं न ज्ञातं । हे अल्पचित्त हे बालबुद्धे ते तव कालः प्राप्तोऽस्मि । यदि ते जीवनेहा जीवनेच्छास्ति चेत्तर्हि इह रणे गतास्त्रः सन्मां शरणं ब्रज ॥ ९२ ॥

(हरिणवृत्तम्)

हसितवदनो बालो दीनो जगौ खलु मे शृणु

प्रहर कुचर त्वं मां कामं दयामिह मा कुरु ॥

न हि शशिकुले जातः कश्चिन्नरः शरणं गतो

जनुषि विरहं पित्रोः कर्तुस्तवास्म्यसुहागतः ॥ ९३ ॥

अदीनः अत एव हसितवदनः बालो नहुषः हुण्डासुरं जगौ उवाच हे दुष्ट त्वं मे मत्तः खलु निश्चयेन शृणु हे कुचर कुत्सिताचरण त्वं मां कामं यथेष्टं प्रहर प्रहारं कुरु इह मयि दयां मा कुरु हि यस्माच्छशिकुले सोम-वंशे जातः कश्चिन्नरः प्रतिभटं न हि शरणं गतः जनुषि जन्मकाले मे पित्रोः विरहं वियोगं कर्तुः तवासुहा प्राणहरः काल आगतोऽस्मि ॥ ९३ ॥

(शार्दूलविक्रीडितम्)

इत्युक्त्वा निजघान बाणनिचयैर्हुण्डं स मायाविनं

मायां तस्य विधूय देवगुरुपद्धयानप्रमावाच तम् ॥

हत्वान्हाय जयश्रिया सह तदाऽशोकान्वितां सुन्दरीं

वव्रे गुर्वनुमोदितोऽपि च सुरान्स्वर्गाय स प्रैरयत् ॥ ९४ ॥

इत्युक्त्वा स नहुषः मायाविनं बाणनिचयैर्जघान तेन कल्पितां बहुरूपां
मायां विधूय च देवगुरुपदध्यानप्रभावतः तं हुण्डासुरं हत्वा तदान्हाय
शीघ्रमेव विजयश्रिया सह अशोकान्वितां सुन्दरीं अशोकसुन्दरीं पूर्वो-
क्तां गुरुणा वसिष्ठेनानुमोदितो वव्रे अपि च स नहुषः युद्धे सहायार्थं
आगतान्सुरान्स्वर्गाय स्वर्गं प्रति गन्तुं प्रैरयत् ॥ ९४ ॥

(शिखारिणीवृत्तम्—)

वसिष्ठेनाज्ञप्तः सह वनितयांपेत्य विनयी
जयी पित्रोः पादान्विधिवदभिवाद्याह न मयि ॥
विधेयाऽसूया स्वाचरणगुणबद्धो हि जनिमान्
परेशाधीनोऽसौ कुहकगुणबद्धेध्मनरवत् ॥ ९५ ॥

त्वं पितृदर्शनार्थं गच्छेति वसिष्ठेनाज्ञप्तः वनितया भार्यया सह उपेत्य
समीपमागत्य विनयी विनयवान् जयी प्राप्तविजयश्च सः विधिवद्यथा-
विधि पित्रोः पादौ अभिवाद्य आह भवद्विर्मयि असूया गुणवत्यपि दौषारो-
पो न कर्तव्यः कुतः हि यस्मात् जनिमान् जन्ममरणादियुक्तः नरः स्वाच-
रणं स्वकर्म विविधं अत्यागिविहितं तदेव गुणः रज्जुस्तेन बद्धः । स्मृतिश्च
'अनिष्टमिष्टं मिश्रं च त्रिविधं कर्मणः फलं । भवत्यत्यागिनां प्रेत्य न तु
संन्यासिनां क्वचित्' ॥ 'अयुक्तः कामकारेण फले सक्तो निबध्यते'इति
अत एवासौ जीवः परेशाधीनः कर्मफलदातृपरमेश्वराधीनः 'फलमत
उपपत्तेः'इति न्यायाऽधिकरणात् । किंनृ कुहकेन सूत्रधारेण गुणबद्धो य
इध्मनरः काष्ठनिर्मितनरस्तद्वत् । 'यथा कृत्रिमनर्तक्यो नृत्यन्ति कुह-
केच्छया'इत्यादिवचनात् ॥ ९५ ॥

जननी नवनीतकोमलं सुविशालं सुतवर्ष्म मञ्जुलम् ॥
परिरभ्य मुमोद साप्यलं खलु मातुर्यदु चन्द्रशीतलम् ॥ ९६ ॥
जननी नहुषस्य माता सापि नवनीतमिव कोमलं मृदुलं मञ्जुलं सुतरां

विशालं सुतस्य वर्ध्म परिरभ्यालिङ्ग्य अलं मुमोद । यदु यदेव सुतालिंग्गं
खलु निश्चयेन मातुः इन्दुः कर्पूरश्च चन्द्र इव शीतलं अस्ति ॥ ९६ ॥

(उपजातिवृत्तम्)

प्रभोर्वरं नारदवाक्यमायुः स्मृत्वा पुनर्नष्टमुताप्तिमोहः ॥
मुमोद नालं सकलं मृषेति विद्वान्विरक्तः स गृहाश्रितोऽपि ९७

प्रभोः श्रीदत्तस्य वरं नारदस्य वाक्यं च स्मृत्वा आयुः पुनर्नष्टमुतस्या-
मितः प्राप्यापि अलं न मुमोद कुतः गृहाश्रितोऽपि सः सकलं मृषेति
विद्वान् अत एवालं न ननन्द ॥ ९७ ॥

(आर्यावृत्तम् —)

जरसा पलितत्वेन श्रुतिमेत्यावेदितान्तकोपगमः ॥

पुत्रन्यस्तमहीधूः सस्त्रीकोऽगाद्वनं वृतावगमः ॥ ९८ ॥

जरसा वृद्धत्वेन पलितं जरसा केशशौक्ल्यं तस्य भावस्तत्त्वं तेन पलि-
तत्वेन श्रुतिं कर्णमूलदेशं पत्यागत्याऽऽवेदितो निवेदितोन्तकस्य मृत्योः
उपगमः समीपदेशप्राप्तिर्यस्मै सः अत एवौरसे पुत्रे नहुषे न्यस्तः महीधूः
भूभारो येन स तथोक्तः सस्त्रीकः स्त्रियेन्दुमत्या सहितः वृतः स्वीकृतः
अवगमो बोधः ज्ञानमात्मविषयकं येन तथाभूतो राजा वनमगान्
वानप्रस्थाश्रमं स्वीचकारेत्यर्थः तावतैव क्षत्रियस्य कृत्यकृत्यता तुर्याश्रम-
स्वीकारे नाधिकारः यदुक्तं 'मुखजानामयं धर्मो यद्विष्णोर्लिंगधारणम् ।
बाहुजातोरुजातानामयं धर्मो न विद्यते' इति ॥ ९८ ॥

(रथोद्धतावृत्तम्)

तत्र विप्रधन आवभौ प्रभौ लब्धभक्तिरथ योगविद्विभौ ।

लीन आस सुतरां स विद्विषड्विण्डिमोपममहोक्तिरद्विषत् ॥ ९९ ॥

तत्र वने विप्रस्य ब्राह्मणस्य धनमिव धनं यस्य स विप्रधनः । ब्राह्मण-
धनं सनत्सुजातीये उद्योगपर्वण्युक्तं धर्मश्च सत्यं च दमश्चेत्यादि । प्रभौ

भक्तानुग्रहसमर्थे दत्तात्रेयविषये लब्धा प्राप्ता भक्तिर्येन सः पूर्वं तस्य गौणीभक्तिरासीत् अधुना तु ज्ञामोत्तरकालीनपराभक्तिः 'सा परानुरक्ति-रीश्वर' इति भक्तिमीमांसाकृच्छ्राण्डित्यः । स्मृतिश्च 'बुद्ध्या विशुद्ध्या युक्त' इत्युपक्रम्य मद्भक्तिं लभते परामित्यन्ता । ईदृगावभौ अत्यन्तं शुशुभे अथानन्तरं योगवित्प्राप्तयोगः प्राप्तजीवब्रह्मात्मैक्यलक्षणयोग इति यावत् । विद्विषत् विगतकामादिरिपुः यद्वा विशिष्टाः द्विषद् द्वादशसंख्याकास्वस्वविषयेभ्य इन्द्रियव्यावृत्त्या प्रत्यक्तत्वाधिगमहेतवो धर्मादयो यस्य स आयू राजा विभौ व्यापके दत्ताख्ये परे ब्रह्मणि सुतरां लीन आस नामरूपोपाधिपरित्यागेन पुनरावृत्तिरहितं ब्रह्मभावं गतः 'न स पुनरावर्तत' इति श्रुतेः । 'भक्त्या मामभिजानाति यावान्यश्चास्मि तत्त्वतः । ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा विशते तदनन्तरम्' इति स्मृतेः । एवं च सति डिण्डिमोपममहोक्तिः 'ज्ञानादेव तु कैवल्यमिति शास्त्रस्य डिण्डिमः' इति महतामुक्तिः अद्विषत् अप्रतिपक्षभूता निर्वाधेति यावत् । बभूवेति शेषः । यद्वा 'कौन्तेय प्रतिजानीहि न मे भक्तः प्रणश्यति' इति महतो भगवत उक्तिः अद्विषत् निःपक्षपातरूपा बभूवेति । अत्र द्विषडित्यत्रैवं महाभारते बन्धुवक्रप्रभ्रप्रतिवचनांनि स्मर्यन्ते । बन्धुवाच । एकादशैकादशिनः पशूनामेकादशैवात्र भवन्ति यूपाः । एकादश प्राणभृतां विकारा एकादशोक्तो दिवि देवेषु रुद्राः ॥ १८ ॥ अत्रोत्तरमष्टावक्र उवाच । संवत्सरं द्वादशमासमाहुर्जगत्याः पादो द्वादशैवाक्षराणि । द्वादशाहः प्राकृतो यज्ञ उक्तो द्वादशादित्यान्कथयन्तीह धीराः ॥ १९ ॥ अत्र नीलकण्ठी टीका । एकादशेति । प्राणभृतां पशूनां जीवपशूनां एकादशिन एकादशेन्द्रियाणि' येषु ते विषयाः शब्दादयः ते एकादशैव संख्याताः त एव सर्वेऽपि प्रत्येकं यूपा बन्धका रागादयः नैषां कश्चिदप्यबन्धकोऽस्तीति वक्तुं पुनरेकादशग्रहणं अतोऽत्राविमृष्टविधेयांशता दोषो नास्तीति ज्ञेयं शब्दादिग्रहजाः हर्षविषादास्त एव ते दिवि स्वर्गेऽपि रुद्रा रोदयितारो देवानामपि सन्ति किमुत मनुष्याणां । तथा च सति आत्मनोऽसंगतत्वं कथं स्यात्

प्रत्यक्षेण दुःखानुभवादाक्षेपः । रुद्रा एकादशोक्ताः स्वरिति सुरपशून्नेद-
यन्तीन्द्रियाणि तेषामेकादशार्था नृपशुनिगडने गृपभूता भवन्ति । रागद्वेष-
द्वयानि प्रतिविषयममी तद्युजां स्युर्विकारास्तद्वन्तस्तेऽपि चैकादश यदि हि
सिनोत्येक एकैवमेषां ॥ १८ ॥ दृष्टान्तमुखेनैव दार्ष्टान्तिकं निर्दिशन्परि-
हरति अष्टवक्रः यद्यप्यत्र संवत्सरजगत्यौ मासाक्षरेभ्योऽनतिरिक्ते एवं
संघातादन्यः शुद्धश्चेतनो मूढानामप्रसिद्धस्तथापि आनन्दात्थ्येव खत्वि-
मानि भूतानि जायन्त इति श्रुतेर्यथाहर्गणानां द्वादशाह एवं संघातस्य कृ-
त्तनस्य शुद्धं ब्रह्मैव प्रकृतिः एतदेव कुत इत्यपेक्षायां चित्तशुद्धयैकगम्योऽ-
यमर्थो न शुष्कतर्कगम्य इत्याह द्वादशादित्यानि । धीराः ध्यानवन्तो
योगिनः आदित्यान् आददते इन्द्रियाणि स्वस्वविषयेभ्यो व्यावर्तयन्ति
तद्द्वारा प्रत्यक्त्वमधिगमयन्ति तान्द्वादशसंख्याकानाहुः सनत्सुजाताश्च
उद्योगादौ । धर्मश्च सत्यं च दमस्तपश्च अमात्सर्यं ऋषिस्तितिक्षानसूया ।
यज्ञश्च दानं च धृतिर्यमो महाव्रतानि वै द्वादश ब्राह्मणस्येति । बन्धप्रत्यक्ष-
मेतद्दृढमथ जगतीवर्षवद्वर्णमासात्संघातात्प्रत्यगात्मानधिक इति यद-
प्यस्ति लोके तथापि । वागारभ्यो विकारः प्रकृतिरविकृतिर्द्वादशाहादिव-
त्कोऽप्यस्त्येषां भान आत्मा शमिभिरधिगतो वैकृता नैवमीयुः इति ।
तस्माद्विशिष्टशमादियुक्तो विभौ सुतरां लीन आसेति सुस्थितम् । न केवलं
स एव विभौ लीन आस किन्त्वन्योऽपि कश्चन क्रमादवाप्तभक्तिवैभवो यदा
भवति तदा सोऽपि विभौ सुतरां विलयमेव्यतीत्यपि वेदितव्यं गम्यत एतच्च
काठके मृत्युप्रोक्तां०त्ममेवेति ॥ १९ ॥

ग्रन्थालंकारं शालिन्याह—

या सारात्रेरात्मजस्येयमत्रेरुक्तारात्रेर्दिव्यलीला मयात्रेः ॥

सात्रेयस्य प्रीतिदास्त्वीरकस्य प्रेम्णोत्सृष्टा शालिनीयं परस्य ॥

सारात्रेररात्रेरत्रेरात्मजस्य या मयोक्ता दिव्यलीला प्रेम्णा मयोत्सृष्टा
दत्तपदे अर्पिता सेयमात्मज्ञानदानेन शोभत इति शालिनी दिव्यलीला

बुद्धयोदेः परस्येरकस्य प्रेरकस्यात्रेर्मायिकगुणत्रयतत्कार्यातीतस्यात्रेयस्य दत्तात्रेयस्य प्रीतिदास्तु । ननु साराज्याद्यत्रिविशेषणैः कोऽर्थः प्रत्येतव्य इति चेत् 'स यदिदं सर्वं पाप्मनो त्रायत यदिदं किञ्च' इत्यादिश्रौतार्थः प्रत्येतव्यः भारतेऽप्यानुशासनिकपर्वण्यत्रिणा स्वयमेवोक्तं 'अरात्रिरात्रिः सारात्रिर्या नाधीते त्रिरद्य वै । अरात्रिरात्रिरित्येव नाम मे विद्धि शोभनं' इति ८६ नीलकण्ठोक्तात्रटीकाऽरात्रिरिति 'स यदिदं सर्वं पाप्मनो त्रायत यदिदं किञ्च तस्मादत्रय' इति श्रुतौ पाप्मनस्त्रातात्रिरित्यतिशब्दस्य निर्वचनं तदेव शब्दान्तरेण प्रदर्शयति यातुधानीं मोहयिष्यन् अरयः कामादयः सन्त्यस्मिन्नित्यरं तस्मात् त्रायत इत्यरात्रिः अरशब्दाल्लुप्तपञ्चमीकात्परस्य त्रायतेरुपरि क्षिप्रत्ययः । अरिशब्दान्मत्वर्थीयेर्शाद्यच्चि यस्येतीकारलोपेऽरमिति सिद्धयति यस्मादरात्स्तिस्मादत्रिः अत्तीत्यद्मृत्युः तस्मात्त्रायत इत्यविरित्यवयवार्थेन पाप्मानं मृत्युमन्ववायानि इत्यादौ मृत्युशब्दस्य पाप्मनि प्रयोगदर्शनाद्धर्मेण पापमपनुदतीति धर्मोऽप्यत्रिः स्यादत आह सारात्रिर्या नाधीते त्रिरद्य वै इति वै इति निश्चितं अद्य वर्तमानकाले यां त्रिस्त्रिवारं नाधीते नाधिगच्छति अतीतस्य हि पुत्रादेः अनुत्पत्तावनागतत्वेनोत्पत्तौ वर्तमानत्वेन नाशेऽतीतत्वेन नान्वेति त्रिरधिगमोऽस्ति तद्यत्र नास्ति सर्वं वर्तमानमेव भवति यत्रावस्थायां सा हार्दाकाशाख्यजगत्कारणप्राप्तिः सर्वपाप्मोच्छेदिका सारात्रिरुच्यते अत्र ह्यतीतानागतं सर्वमस्तीति श्रूयते । यच्चास्येहास्ति यच्च नास्ति सर्वं तदत्र गत्वा विन्दत इति । अत्र हि सर्वे कामाः समाहिता इति च । यस्मादेवमरात्रिरस्मि तस्मादत्रिरेव मम नामेति तस्माद्देहाद्युपाधिपरिच्छेदरहितनिर्विकारब्रह्मात्मत्वापरोक्षसाक्षात्कारवानात्रिः । ईदृशस्य पुत्राद्येषणाभावेऽपि ब्रह्मविदां वरत्वाद्बृत्तिसद्भावाच्च स्वत उत्थानाभावेऽपि परत उत्थानसद्भावाद्भोक्तृसंग्रहार्थं जीवतो वाक्यकरणादितिस्मार्तवचनेन पितृवाक्यपालनपरत्वात्कथंचित्पुत्रैषणा संभाव्यते । भागवतेऽपि 'ब्रह्मणा नोदितः सृष्टावत्रिर्ब्रह्मविदां वरः । सहपत्न्या ययाव्रक्षं कुलाद्रिं तपसि स्थित'

इति । तथा च शाण्डिल्योपनिषदि 'अथ कस्मादुच्यते दत्तात्रेय इति यस्मान्मुदुष्करं तपस्तप्यमानायात्रये पुत्रकामायातितरां तुष्टेन भगवता ज्योतिर्मयेनात्मैव दत्तो यस्माच्चानसूयामात्रेऽत्रेस्तनयोभवत्तस्मादुच्यते दत्तात्रेय इति । एवं परमात्मनो भक्तानुजिघृक्षयावतारत्वेनात्रिपुत्रत्वं श्रौतमत्र प्रतिपादितं । अत्रिरात्रेय इत्यत्राप्यत्रिपदेन लोकोत्तरज्ञानवत्त्वं ब्रह्मत्वं च ऋक्शाखीया आमनन्ति । 'यं वै सूर्यं स्वर्भानुस्तमसाविध्यदासुरः । अत्रयस्तमन्वविन्दन्नह्यन्ये अशक्रुवन्' । सूरिवन्द्यः सूर्यः जगत्प्रसवकर्ता वा विवर्ताधिष्ठानभूतः उपलक्षणाञ्जगदुत्पत्तिस्थितिलयकर्ता । सूर्य आत्मा तं 'सूर्य आत्मा जगतस्तस्थुषश्च' इति श्रुत्यन्तरान् जगतो जंगमस्य तस्थुषः स्थावरस्य चात्मा सूर्य इति श्रुत्यन्तरार्थः यं सूर्यं परं-ब्रह्म । स्वर्भानू राहुरूपो मृत्युरविध्यत् व्यापवान् केन तमसाऽनात्मबुद्धिरूपाविद्या तमः तेनाविद्ययेत्यर्थः अत्तीत्यत् अविद्या ततस्त्रायंत इत्यत्रयः पूजायां बहुवचनं ते सूर्यमात्मानं अविद्यातत्कार्यसाक्षिणं अन्वविदन्न-परोक्षीकृतवन्तः । अन्येऽन्विष्यतिरिक्ता ज्ञातुं हि निश्चयेन नाशक्रुवन् । एवमध्यात्मपरोर्थः । अधिदैवतपरोर्थस्तु यममृतपानसमये आत्मानं दर्शयंतं सूर्यमादित्यं स्वर्भानू राहुर्देत्यविशेषः छिन्नशीर्षाऽपि शिववरदानाप्त-सामर्थ्यात्कु (प्र) भामंडलमध्यगतः सन्तमसा आविध्यत् तदा विस्मि-तानामृष्यादीनां सतां अत्रयस्तं ग्रहं पक्षवर्जितयुतैः पण्मासैः पक्षेण वा ग्रहोयमित आरभ्यानेन प्रकारेण ग्रसितेति स्वयं ज्ञात्वान्येभ्यो ज्ञापयामासुरित्यन्वविदन्निति क्रियया ज्ञाप्यतेन्ये तु तथा नाशन्कुवन् ॥ इति श्रीवासुदेवानंदसरस्वतीकृतश्रीदत्तचंपूटीका समाप्ता दत्तपदेर्पिता च ॥

॥ श्रीगणेशदत्तगुरुभ्यो नमः ॥

त्रिशर्तिकाव्य व श्रीदत्तचंपू यांतील

वृत्तालंकारविवरण

लेखक—पं. श्रीपादशास्त्री तापस, मुळगुंद जि. धारवाड.

॥ श्रीः ॥

श्रीगणेशदत्तगुरुभ्यो नमः॥

वृत्तालंकारविवरणम् ॥

सदया गुरुभूधरजा विरजाः पदभक्तिदत्तनानार्था ।

प्रस्तुत-बहुसुचरित्रा त्रिशती त्रिपुराम्बिका चिरं जयति ॥ १ ॥

वृत्तालङ्कृतिकेन्द्रान्नत्वा श्रीवासुदेवयोगीन्द्रान् ।

त्रिशतीवृत्तालङ्कृतिविवृतिं तत्कृतिगतीहया कुर्वे ॥ २ ॥

अथ पूज्यचरणा अकारणकरुणार्णवायमानान्तःकरणाः करणाकरणा-
तीतसरणिविचरणा अपि लोकसङ्ग्रहणैककारणतपश्चरणा द्रुहिणरम-
णीनटनचर्याचार्यायितरसनाचणाः श्रीवासुदेवानन्दसरस्वतीगुरुचरणाः,
अनेकैरप्यद्वितीयैरुद्धिभिरिवात्यगाधैरविद्याग्रन्थिमन्थैरपि पूर्वग्रन्थैरस्मा-
दृशामसूक्ष्मदृशां तादृशमुपकारमपश्यन्तः, पश्यन्तश्च श्रीगुरुभक्तिमेव
अविचिकित्सां चिकित्सां मायामयस्यामयस्य, गुरुपरम्पराकिरणतरणेः
श्रीदत्तगुरुशिरोमणेः पवित्रैश्चरित्रैः सान्द्रसन्दृढं विविधोपममपि
निरुपमं सितासितमहाभेषजमिव बालग्राह्यं मन्दारतरुमिव विबुध-
कुलसुलभसकलार्थं लघुगात्रमपि बहुपात्रं त्रिशतीं नाम भव्यं काव्यं
विधित्सवः, स्मृतिमात्रसुदूरोत्सारितनिखिलप्रत्यूहव्यूहा अपि शिष्टा-
चारमिवानुबध्नन्तः प्रकृतकाव्यनायकश्रीदत्तगुरुनायकभजनरूपमभिरूपं
परममङ्गलं मङ्गलमादौ निबध्नन्ति—सुशङ्करमिति । सु=शोभना एकी-
भावेन विलसन्तः, शं=शङ्करः, को=ब्रह्मा; रः=रामाभिन्नो विष्णुश्च

१ त्रिशत्यां त्रिपुराम्बिकायां च श्लिष्टानि सर्वाणि विशेषणानि । २
वृत्तं=सदाचारः स एव अलङ्कृतिभूषणं येषां ते वृत्तालङ्कृतिकाः; तेषामिन्द्रा-
श्रेष्ठास्तान् । ३ करणाकरणे = विधिनिषेधौ । ४ सितासितं = शर्कराव-
गुण्ठितम् ।

यस्मिन्स सुशङ्करः तं ब्रह्मविष्णुमहेशरूपमित्यर्थः । सुशं=मोक्षरूपं
 सुखं (भक्तेभ्योऽविलम्बेन वितरणार्थं) करेपु=हस्तेपु यस्य तमिति वा ।
 सु=सम्यक् शम्=ऐहिकमामुष्मिकं च सुखं येभ्यस्तादृशाः कराः=
 किरणा यस्य तमिति वा । सु=(मनुष्याद्यपेक्षया) अधिकं शं=सुखं
 येषां ते देवाः सुशम्पदार्थाः, तेऽपि कराः=करप्रदा (बलिप्रदा) यस्य त-
 मिति वा । “ सर्वेऽस्मै देवा बलिमावहन्ति ” इति श्रुतेः । अथवा कोश-
 प्रामाण्याद् अर्कवाय्वादयो, जीवाश्च कपदार्थः । रपदार्थश्च धनादयः ।
 ते सर्वे सुशम्=जनकतयाऽनुभवितृतया वा मुखविशिष्टा भवन्ति येन स
 सुशङ्करः तम् । “ अस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ति ”
 इति श्रुतेः । यद्वा सुशं=विश्वकल्याणकरं वेदं काय=ब्रह्मणे राति=ददा-
 तीति सुशङ्करः तम् । “ यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च
 प्रहिणोति तस्मै ” इति श्रुतेः । अथवा शं=त्रिपुरसुन्दरीसमालिङ्गनादि-
 सुखं; कं=शिरःस्थगङ्गारूपजलं करस्थब्रह्मशिरःकपालश्च; रः=ललाट-
 स्थो वह्निः ते सर्वे सु सम्यञ्चः समाना यस्य शिवरूपस्य स सुशङ्करः तम् ।
 ‘ भीतिर्नास्ति भुजङ्गपुङ्गवविषात्प्रीतिर्न चन्द्रामृतान्नाशौचं नृकपाल-
 दामलुलानाच्छौचं न गङ्गाजलात् । नोद्वेगश्चितिभस्मना न च सुखं
 गौरीस्तनालिङ्गनादात्मारामतया हिताहितसमः स्वस्थो हरः पातु वः ’
 इत्युक्तेः । यद्वा कुरुपुरे कृष्णासारिति विलासिनीभिः समं तरणौ विहरन्तं
 कश्चिन्न्यञ्चं क्षितिपतिमवलोक्य समुत्पन्ना सु=शोभना ‘ को देवोऽनेना-

१ “ बलिहस्तांशवः कराः ” इत्यमरः । २ “ शं सुखं शङ्करः श्रेयः ”
 इति, “ कः प्रजापतिरुद्दिष्टः कोऽर्कवाय्वनिलेपु च । कश्चात्मनि मयूरे च कः
 प्रकाश उदाहृतः । क शिरो जलमाख्यातं कं सुखं च प्रकीर्तितम् । ” इति
 “ रश्च रामेऽनिले बहौ भूमावपि धनेऽपि च ” इति चैकाक्षरकोशोऽत्र
 प्रकरणेऽनुसन्धेयः । शमिति मान्तमव्ययम् । तेन विविधेष्वपि समासेषु
 मकारलोपो न शङ्क्यः ।

राधितः ? केषां वा सद्गुरुणां चरणार्चितौ ? येनेत्थं सुखमनुभवति
 इत्याद्याकारिका शङ्का अनिश्चयो यस्य स सुशङ्कः कुरुपुरवासी श्रीपाद-
 स्वामिसेवकः कश्चिद्रजकः । तस्मै तदैव तदिच्छानुसारेण साम्राज्यदं वरं
 राति ददातीति सुशङ्करः श्रीपादश्रीवल्लभः तम् । अनेन श्रीगुरुचरित-
 नवमाध्यायस्था श्रीपादावतारीया कथा सूचिता । अथवा “ किमिदम् ?
 सर्वेऽत्र दण्डधारिणः ?, कोऽत्र गरीयान् ? को वा लघीयान् ? कः श्रीगुरुः ?
 के वा शिष्यादयः ?, इत्याद्याकारिकाः सु=अधिकाः शङ्का यस्य स
 सुशङ्कः=गाणगापुरसन्निहितकुमसीग्रामस्थः श्रीनृसिंहोपासकः श्रीगुरु-
 निन्दकः त्रिविक्रमभारती, यत्सन्निधौ श्रीगुरुभिर्मायया सर्वेषां नृप-परि-
 जनादीनां यतित्वमिव प्रादर्शि । तं तादृशं सुशङ्कं निन्दकमपि राति=
 रलयोरभेदान्निजरूपदर्शनदानेनानुगृह्य भक्तत्वेन लाति=स्वीकरोतीति
 सुशङ्करः श्रीनरसिंहसरस्वती सद्गुरुनाथः तम् । अनेन श्रीगुरु-
 चरितचतुर्विंशध्यायकथासारः समुद्धृतः । इत्थमन्येऽपि श्रीदत्तात्रेय-
 श्रीपाद-श्रीनृसिंहसरस्वतीरूपावतारत्रयसाधारणाः तत्तदवतारासाधारणा-
 श्रार्था अस्मिन्पदे पदान्तरेषु च यथासम्भवमूह्याः । एवं सति श्लोके
 ऽस्मिन् श्रीचरणो (प्रकृतग्रन्थकृदु) क्तः श्लेषालङ्कारः सम्यक् स्वारस्य-
 मश्नुत इति भावुकैर्भावनीयम् । श्रीचरणाशयसिन्धोः कश्चिद् बिन्दुर्मया-
 यमालक्षि । श्रद्धाकृतगुरुभजनो बुधध्वजजननो मुहुस्तंमतिपिबतु ॥ त-
 देवमत्र श्लोके प्रकृतानामेव श्रीदत्तात्रेयश्रीपादश्रीनृसिंहसरस्वतीगुरु-
 णामनेकार्थशब्दविन्यासेन कीर्तनात्प्रकृतानेकविषयः श्लेषालङ्कारः ।
 लक्षणं तु श्रीचरणैरुक्तम् । प्रणमत्पुरन्दरमिति महेन्द्रगतश्रीगुरु-
 विषयकरतिभावस्य कविगतं तं प्रत्यङ्गतया प्रेयोऽलङ्कारश्च ।
 अनयोरर्थालङ्कारयोः श्रीचरणोक्तानुप्रासाख्यशब्दालङ्कारस्य च मिथोऽ-

१ सन् सुधीः कोविदो बुधः, इत्यमराद्विद्वद्बुधौ घटजननः=अगस्त्यः ।
 २ तं सिन्धुम् ।

त्वादिदं समवृत्तमित्युच्यते । एवमग्रेऽपि । पादान्ते यतिः (विरामः) ।
 मस्त्रिगुरुस्त्रिलघुश्च नकारो भादिगुरुः पुनरादिलघुर्यः । जो गुरुमध्यगतो
 (SSS) (III) (SII) (ISS) (ISI)
 रलमध्यः सोऽन्तगुरुः कथितोन्तलघुस्तः ॥ इति गणलक्षणसङ्ग्रहश्लोकः ।
 (SIS) (IIS) (SSI)

अत्र “ जोऽर्को रुजं मध्यगः ” इति मध्यगुरोर्जगणस्य रोगफलकत्वेन
 काव्यारम्भे प्रयोगो निषिद्धोऽपि मङ्गलवाचकसुशब्दादितया न दोषमाव-
 हति । देवतावाचकाः शब्दा ये च भद्रादिवाचकाः । ते सर्वे नैव निन्द्याः
 स्युर्लिपितो गणतोऽपि वेति भामहोक्तेरिति सर्वं सुस्थमिति दिक् ॥ १ ॥

(श्लो. २) अत्र विकारादिकारणाभावेऽपि आकारादिकार्योत्पत्तेर्वर्णनाद्
 विभावनालङ्कारः । “ विभावना विनापि स्यात्कारणं कार्यजन्म चेत् ” इति
 लक्षणात् । स च पुत्रस्यास्यादिवेति इवशब्दवाच्यया पूर्णोपमया सङ्कीर्णः ।
 उपमावाचकशब्दस्याभावे अर्थादौपम्यस्यार्थत्वे बिम्बप्रतिबिम्बभाव-
 सत्त्वे दृष्टान्तालङ्कारः । तद्वाचकशब्दसत्त्वे तूपमालङ्कार इति काव्यप्रकाश-
 टीकादौ स्पष्टीकृतम् । श्रीचरणास्तु अत्र श्लोके दृष्टान्तालङ्कार इत्याज्ञाप-
 यन्ति तन्समन्वयः कथमिति न शङ्क्यम् । पुत्रस्यास्यादिवेत्यत्रोत्तरीत्या
 उपमालङ्कारस्यैव सत्त्वेऽपि पूर्वार्धे विकारिवद्भवनविमलयशोवाचनयो-
 रार्थौपम्यस्य सत्त्वेन तत्र तदुक्तदृष्टान्तालङ्कारस्यापि समन्वयसम्भवेना-
 विरोधात् । शिखरिणीवृत्तम् । “ रसै रुद्रैः छिन्ना यमनसभलागः शिख-
 रिणी ” इति लक्षणात् । रसैः=षडभिः, रुद्रैः=एकादशभिः, छिन्ना=यति-
 य म न स भ ल गु
 मतीत्यर्थः । समन्वयश्च-विकारा-भावेऽपि-प्रभुर-भवदा-कारिव-दजो
 ISS SS S III IIS SII IS
 इति । इदमपि समवृत्तम् ॥ २ ॥

(श्लो. ३) अत्र बालाद्याक्तिमिष्टत्वरूपसामान्येन प्रकृतप्रन्थकृदुक्तिमिष्टत्व-
 रूपविशेषस्य समर्थनादर्थान्तरन्यासो नामालङ्कारः । “ उक्तिरर्थान्तरन्यासः

स्यात्सामान्यविशेषयोः, इति लक्षणात् । न च “समर्थनीयस्यार्थस्य काव्यलिङ्गं समर्थनम्” इति लक्षणलक्षणलक्षितं काव्यलिङ्गमेवात्र किं न स्यादिति वाच्यम् । समर्थ्यसमर्थकयोः सामान्यविशेषभावसम्बन्धेऽर्थान्तरन्यासः, तदितरसम्बन्धे काव्यलिङ्गमित्यालङ्कारिकैर्व्यवस्थापनात् । गीतिर्नाम अर्धसमवृत्तमार्याप्रभेदः । “आर्याप्रथमदलोक्तं यदि कथमपि लक्षणं भवेदुभयोः । दलयोः कृतयतिशोभां तां गीतिं गीतवान् भुजङ्गेशः” इत्युक्तेः । आर्यालक्षणं च—“यस्याः प्रथमे पादे द्वादश मात्रास्तथा तृतीयेऽपि । अष्टादश द्वितीये चतुर्थे पञ्चदश सार्या ॥” इति । अस्य मात्रावृत्तत्वान्नातीय गणादरः ॥ ३ ॥

(श्लो. ४) अत्रोपमानोपमेययोः सहृदयाह्लादकत्वेन सुन्दरसादृश्यस्य स्पष्टं प्रकाशनादुपमालङ्कारः । “उपमा यत्र सादृश्यलक्ष्मीरुहसति द्वयोः ।” इति लक्षणात् । तत्रापि पूर्णोपमेयम् । उपमानयोर्दर्पणमठयोः, उपमेययोः प्रकृतग्रन्थचरितसारयोः, सामान्यधर्मस्फुटप्रेक्षणस्य, उपमावाचकस्य इव-शब्दस्य चोपादानात् । अनुपुवृत्तम् । लक्षणं च “पञ्चमं लघु सर्वेषु सप्तमं द्विचतुर्थयोः । गुरु षष्ठं च सर्वेषामेतच्छ्लोकस्य लक्षणम् ॥ इति । एतत्पद्यानुरूपं पद्यं श्रीविद्यारण्यप्रणीते श्रीमच्छङ्करविरचिते—

यद्वद् घटानां पटलो विशालो विलोक्यतेऽल्पे किल दर्पणेऽपि । तद्वन्मदीये लघुसङ्ग्रहेऽस्मिन्विलोक्यतां शाङ्करवाक्यसारः ॥ इति ॥ ४ ॥

(श्लो. ५) अत्र गोगन्धर्वपूर्णा, अमरजापरीता, गन्धर्वपूर्वामरमण्डिता, गन्धर्वपुस्तुल्यकुसंस्तुतिप्री, इत्येतैर्विशेषणैः प्रकृतगाणगपुर्याः क्रमेण अर्थधर्मकाममोक्षरूपसकलपुरुषार्थप्रदत्वं ध्वन्यते । इन्द्रवज्राख्यं समवृत्तम् । “स्यादिन्द्रवज्रा यदि तौ जगौ गः” इत्युक्तेः । समन्वयश्च—

त त ज गु. गु.
गन्धर्व - पूर्याप्र - यिताक्षि - तौ गो इति ॥ ५ ॥
SSI SSI ISI SS

(श्लो.६) अत्र प्रकृतगाणगापुरस्य चिरार्जितपातकसंहारकवाद्युपन्यासो दुष्करविषयत्वात्समर्थनसापेक्षः । तस्य च “शुचिराजेन विराजितम्” इति तत्र पावनसम्राजः श्रीदत्तराजस्य निवासप्रदर्शनेन समर्थनं कृतमिति काव्यलिङ्गालङ्कारः । “समर्थनीयस्यार्थस्य काव्यलिङ्गं समर्थनम्” इति लक्षणात् । सुन्दरीनामकमर्धसमवृत्तम् “अयुजोर्यदि सौ जगौ युजोः सभरालौ यदि सुन्दरी तदा ” इति छन्दोमञ्जरीवचनात् । श्रीचरणास्तु अत्र योगिनीवृत्तमित्याज्ञापयन्ति । तदेव वाऽभिधानमस्तु । लक्षणं

स स ज गु
तु न भिद्यते। सुचिरा-र्जितपा -तकान्त - कं
।। ५ ।। ५ । ५ । ५

स भ र ल गु
रुचिरा - गारमि दंष्ट्रका - न्तकम् । इति समन्वयः ॥६॥
।। ५ ।। ५ । ५ । ५

(श्लो.७) अत्रापि पूर्ववद्वृत्तनिवासेन सत्रसाफल्यदीनां समर्थनात्काव्यलिङ्गम् । वृत्तं पञ्चमश्लोकवत् ॥ ७ ॥

(श्लो. ८) वृत्तम् ६ वत् ॥ ८ ॥

(श्लो.९) शालिन्याख्यसमवृत्तम् । “शालिन्युक्ता म्ता तगौ गोऽब्धिलोकैः” इति लक्षणात् । अन्धिभिश्चतुर्भिः, लोकैः सप्तभिश्च यातिरित्यर्थः ।

म त त गु.गु.
सायन्दे-वान्नाग-नाथोऽथ -दे व इति समन्वयः ॥ ९ ॥
५ ५ ५ ५ ५ । ५ ५ । ५ ५

(श्लो.१०) अत्र सर्वज्ञोऽपि न वेत्ति साक्ष्यपि नेक्षसे इति विरोधः । स च काकाऽऽभासीकृत इति विरोधाभासालङ्कारः । “आभासत्वे विरोधस्य विरोधाभास इष्यते” इति लक्षणात् “पूर्वप्रभो” इति सम्बुद्धिविशेषणस्य “मया परिचर्याऽकरणेऽपि मत्पूर्वजकृतसेवाफलत्वेन मद्यं दर्शनाद्यभीष्टं वितरणीयम्” इत्यभिप्रायगर्भतया “अलङ्कारः परिकरः साभिप्राये गु. च....१६

विशेषणे ” इति लक्षणलक्षितः परिकरालङ्कारश्च । अद्वयदित्युपमा च ।
शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् । “सूर्याश्वैर्मसजस्तताः सगुरवः शार्दूलविक्री-
डितम् । ” इति । द्वादशभिः सप्तभिश्च यतिः ।

म स ज स त त गु
मानोवेत्स्यपिने-क्षसेन-शृणुषे-सर्वज्ञ-साक्षिन्वि-भो॥इति समन्वयः॥१०॥
SSS IIS I S I I S S S I S S I S

(श्लो.११) अत्र मालिनीनाम समवृत्तम् । “ननमयययुतेयं मालिनी
भोगिलोकैः । ” इति तद्वक्षणात् । समन्वयश्च—

न न म य य
द्विजइ तिनुति-मुक्त्वागा-त्समोऽहं-समोहम् । इति ॥ ११ ॥
I I I I I I S S S I S S I S S

(श्लो.१२) अत्राद्यपादत्रये उपेन्द्रवज्राया अन्तिमपादे चेन्द्रवज्रायाः
सत्वेन जया नाम उपजातिभेदः । “अनन्तरोदीरितलक्ष्मभाजौ पादौ यदी-
यावुपजातयस्ताः” इति लक्षणात् । अनन्तरोदीरिते=इन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्रे ।
तत्रेन्द्रवज्रालक्षणं पूर्वमुक्तम् (५ मश्लोके) । उपेन्द्रवज्रालक्षणं तु “उपेन्द्रवज्रा
जतजास्ततो गौ” इति । यथाऽत्रैव श्लोके

ज त ज गु.गु.
ततःप्र-बुद्धःस - तदाप्र - बुद्धम् इति ॥ १२ ॥
I S I S S I I S I S S

(श्लो.१३) वृत्तम् ४ वत् ।

(श्लोक १४) अत्र (गुरु) चरित्रमेवामृतमिति विषयिणोऽमृतस्य
रूपेण विषयस्य श्रीगुरुचरित्रस्य रञ्जनाद्रूपकालङ्कारः । “विषय्यभेद-
ताद्रूप्यरञ्जनं विषयस्य यत् । रूपकं तत् ” इति लक्षणात् । विषयि=उप-
मानम्, विषयः=उपमेयम् । वृत्तम् आर्द्राख्य उपजातिभेदः ॥१४॥

(श्लोक १५) अत्र गन्धर्वस्थेत्यादिपदैः प्रकृतश्रीगुरोरप्रकृतहेरम्बस्
च वर्णनात्प्रकृतानेकविषयः श्लेषालङ्कारः । “नानार्थसंश्रयः श्लेषो वर्ण्यो

चर्ष्योभयाश्रितः” इति लक्षणात् । स च चिन्तामणिरिवेति धर्मलुप्तो-
पमया संसृष्टः । वृत्तम् ३ वर्त ॥ १६ ॥

(श्लोक १६) भव एवाम्बुधिरिति रूपकम् । रथोद्धतावृत्तम् ।
“रात्परैर्नरलगै रथोद्धता ” इति लक्षणात् । समन्वयः—

र न र ल.गु.
नामधा-रकउ-वाचनो-गुरुः इति ।
S I S I I I S I S I S

(श्लोक १७) वृत्तं कीर्तिर्नाम उपजातिभेदः ॥ १७ ॥

(श्लोक १८) अत्र पूर्वार्धार्थस्य श्रीगुरुरोषतोषहेतुकविनाशाभ्युदया-
न्यथाकरणाशक्यत्वरूपस्य ब्रह्मवैवर्तपुराणगतकलिकमलासनसंवादेन
विनिश्चयात् शब्दप्रमाणमलङ्कारः । यथोक्तं कुवलयानन्दव्याख्यातृभि-
राशाधरभट्टैः=“श्रुत्यादिवाक्यविन्यासान्निश्चयः शब्द उच्यते ” इति ।
उदाहारि च “साम्बः शम्भुः परं ब्रह्म कैवल्योपनिषच्छ्रुतेः ” इति ।
काव्यप्रकाशकृदादयस्तु अलङ्कारत्वजीवातुभूतचमत्कृतिजनकत्वाभावेन
ईदृशेषु अलङ्कारत्वं नेच्छन्ति । वृत्तं बाला नाम उपजातिः ॥ १८ ॥

(१) अत्र मुद्रितपुस्तके एतत्पद्यव्याख्यानान्ते “ अनुमानालङ्कारः ”
इति पाठो दृश्यते । तत्पाठप्रामाण्याय लिखितमूलपुस्तकसंवादः शरणीकर-
णीयः । संवादकृतप्रामाण्यावगतौ चात्र श्लोके तदलङ्कारसमन्वयः श्रीगुरु-
प्रसादेनासादनीयः । तल्लक्षणं तु “ अनुमानं तदुक्तं यत्साध्यसाधनयोर्वचः ।
इति काव्यप्रकाशेऽभिहितम् । मम तु कदाचिद् अग्रिमश्लोकव्याख्यानान्तेऽयं
पाठः स्यादिति भाति । तत्र “ ऐहिकतुच्छदुःखवारणाभावे दुःखसमुद्राय-
माणसंसारवारणं कथं भवेदित्युक्त्या “ अयं भवमहादुःखसागरवारणाभा-
ववान्, तदल्पैहिकदुःखवारणाभावात् ” इति साध्यसाधनवचनस्य कथंचि-
च्छक्योपपादत्वात् । परन्तु तत्रापि तस्यालङ्कारत्वे सदृश्यदृश्यमनुयोक्तव्यम् ।
अन्यथा वह्निमान् धूमादित्यादावपि तत्त्वं केन दण्डेन वार्यतेत्यलं पल्लवितेन ॥

(श्लोक १९) अत्रापि पूर्ववच्छद्वप्रमाणालङ्कारः । स्रग्धरावृत्तम् ।
 “स्रग्धर्यानां त्रयेण त्रिमुनियतियुता स्रग्धरा कीर्तितेयम् ” इति वृत्त-
 रत्नाकरात् । समन्वयश्च—

म र भ न य य य
 काश्यांक-ष्टेनचे-ष्टार्पण-तउत-मुदातं-विशिष्टे-ष्टजुष्टम् इति ॥ १९ ॥
 S S S S I S S I I I I S S I S S I S S

(श्लोक २०) अत्र उपमानादिचतुष्टयोपादानेन चारुसाहस्यभाना-
 त्पूर्वोपमालङ्कारः । स च सत्त्वावृत्तेत्याद्यभङ्गश्लेषानुप्राणितः । वृत्तम्
 ४ वृत् ॥ २० ॥

(श्लोक २१) अत्र कैमुत्यन्यायेन श्रीदत्तगुरुमहिमसिद्धेर्वर्णनात्का-
 व्यार्थपत्तिरलङ्कारः । “कैमुत्येनार्थसंसिद्धिः काव्यार्थापत्तिरिष्यते ” इति
 लक्षणात् । वृत्तम् १६ वृत् ॥ २१ ॥

(श्लोक २२) तोटकं नाम समवृत्तम् । “ इह तोटकमम्बुधिसैः
 प्रचितम् ” इति लक्षणात् । समन्वयश्च इति—

स स स स
 अतनुः-सतनुः-कुतआ-सतनुः ॥ २२ ॥
 I I S I I S I I S I I S

(श्लोक २३) वृत्तम् १६ वृत्

(श्लोक २४) लोचनाभ्यां साकं रसं ददतुरित्यत्र “दिगन्तमग-
 मत्तस्य कीर्तिः प्रत्यर्थिमिः सह” इत्यादाविव सहोक्तिरलङ्कारः । “सहोक्तिः
 सहभावश्चेद् भासते जनरञ्जनः ।” इति लक्षणात् । वृत्तम् १९ वृत् ॥ २४ ॥

(श्लोक २५) अत्रैतत्पद्यगतप्रमिताक्षराख्यवृत्तस्य प्रकृतार्थपरेण
 प्रमिताक्षरपदेन सूचनान् मुद्रालङ्कारः । लक्षणं श्रीचरणैरुक्तम् । तद्वृत्त-
 लक्षणं तु “प्रमिताक्षरा सजससैरुदिता ” इति । समन्वयश्च—

स ज स स
 अथसा-विभून्सु-यशसा-पयसा इति ॥ २६ ॥
 I I S I S I I I S I I S

(श्लोक २६) अत्र स्वसम्बद्धबालकालगतकौटिल्यरूपगुणस्य अन-
सूयाम्बालोचनाभ्यामनङ्गीकृतत्ववर्णनाद् अतद्गुणालङ्कारः । “ सङ्गतान्य-
गुणानङ्गीकारमाहुरतद्गुणम् ” इति लक्षणात् । तस्य चानङ्गीकारस्य
“ सद्दृशेर्न हि विपर्ययः ” इति सामान्येन समर्थनादर्थान्तरन्यासश्च ।
वृत्तम् १६ वत् ॥ २६ ॥

(श्लोक २७) वृत्तम् ९ वत् ॥ २७ ॥

(श्लोक २८) प्रहर्षिण्याख्यं समवृत्तम् । त्रिभिर्दशभिश्चाक्षरैर्यतिः ।
“ औ औ गच्छिदशयतिः प्रहर्षिणीयम् ” इति लक्षणात् ।

म न ज र गु.

योविश्वं-सृजति-चपाति-हन्त्यधी-शो इति सङ्गतिः ॥ २८ ॥

५ ५ ५ । । । । ५ । ५ । ५

(श्लोक २९) वृत्तम् १ वत् ।

(श्लोक ३०) अत्र उत्तरश्लोके च वृत्तम् ४ वत् ॥ ३० ॥ ३१ ॥

(श्लोक ३२) ईन्द्रवज्रावृत्तम् ।

(श्लोक ३३) अत्र तप्ताम्बरीषाक्ष इत्यत्र साधारणधर्मयो रक्तत्व-
विस्फारितत्वयोरुपमावाचकशब्दस्य चानुपादानात्लुप्तोपमालङ्कारः । श्रूय-
माणेशब्दस्य समासगोपमायामन्वयाभावात् । अतोऽत्र शप्त्वेवेति भिन्न-
क्रम इवकारः । साक्षात्परशिवावतारभूतदुर्वासोमहर्षेः स्वाभिन्नविष्णु-
परमभक्ताम्बरीषराजर्षिविषये वास्तविककोपशापादेरसम्भवेन, लोको-
द्धाराय भगवन्तं दशकृत्वोऽवतारयितुमेव सर्वोऽप्ययं महर्षेः शापाटोपाद्य-
भिनय इति तद्व्यङ्ग्योऽर्थः । अस्तु । शापरूपकारणस्याम्बरीषगतत्वेन
तत्कार्यभूतान्यथात्वस्य च विष्णुगतत्वेन वर्णनादसङ्गत्यलङ्कारश्च ।
“ विरुद्धं भिन्नदेशत्वं कार्यहेत्वोरसङ्गतिः । ” इति लक्षणात् । वृत्तम् ५
वत् ॥ ३३ ॥

(श्लोक ३४) इयं (कथा) नवसुधेति व्यस्तरूपकम् । तत्रापि, नवत्वविशेषणेन प्रसिद्धसुधातो भेदे प्रतीयमान एव तदीयमाधुर्यादिधुर्य-धर्मारोपमात्रपर्यवसितत्वात् ताद्रूप्यरूपकमिदम् । द्रुतविलम्बितनामकं समवृत्तम् । “ द्रुतविलम्बितमाह नभौ भरौ ” इति लक्षणात् । सङ्गतिश्च

न भ भ र

नवसु-धावसु-धातल-आहृता इति ॥ ३४ ॥

। । । ५ । । ५ । । ५ । ५

(श्लोक ३५) अत्र वृत्तम् २५ वत् । अग्रिमश्लोके च ४ वत् ॥ ३५, ३६ ॥

(श्लोक ३७) अत्र कीर्तेः स्वर्गादिन्याप्तिसम्बन्धाभावेऽपि तत्सम्बन्धवर्णनात्सम्बन्धातिशयोक्तिरलङ्कारः । “ सम्बन्धातिशयोक्तिः स्यादयोगे योगकल्पनम् । ” इति लक्षणात् । अत्र आदिमचरणद्वये त्रिष्टुभः, अन्तिमचरणद्वये पङ्क्तेश्च छन्दसः सत्वेन अर्धसमो वृत्तविशेषः । नास्य विशिष्टं नाम छन्दोग्रन्थेषूपलभ्यते । न चात्रोपजातित्वं शङ्क्यम्, विजातीय-च्छन्दोभेदेनेन तत्त्वाभावात् । अन्यथा सर्वेषामप्यर्धसमवृत्तानामुपजातित्व-प्रसङ्गात् । इष्टापत्तौ च अपसिद्धान्तात् । श्रीचरणास्तु अत्र त्रिष्टुबित्या-ज्ञापयन्ति । तत्पूर्वार्धमात्रामिप्रायेणेति भाति ॥ ३७ ॥

(श्लोक ३८) वृत्तम्=माला नाम उपजातिभेदः ॥ ३८ ॥

(श्लोक ३९) ब्रात्योऽप्यब्रात्य इति विरोधस्य अवतारभेदेनाभासीकरणाद्विरोधाभासालङ्कारः । कलाधर इत्युपमा च । वृत्तम्=शालाख्या उपजातिः ॥ ३९ ॥

(श्लोक ४०) अत्र उत्तरश्लोके च श्रीचरणैरेव अलङ्कारस्य सलक्षणस्योक्तत्वात्समन्वयस्य च स्पष्टत्वाच्च पुनः पिष्टं पिष्यते । वृत्तम् = १-४ वत् ॥ ४० ॥

(श्लोक ४१) एतदनुरूपः श्लोको यया श्रीमच्छङ्करविजये-“ आजन्मनो गणयतो ननु तान्गताद्वान् माता पिता परिणयं तव कर्तुंकामौ ।

पित्रोरियं प्रकृतिरेव पुरोपनीतिं यद्वयायतस्तनुभवस्य ततो विवाहम् ॥ ”
वृत्तं पूर्ववत् ॥ ४१ ॥

(श्लोक ४२) अत्र (योगश्रीवरण) भोगश्रीनिराकरणोपन्यासस्य सामान्यतया दुष्करविषयत्वात्समर्थनसापेक्षस्य समर्थनं श्रीपाददेशि-
केन्द्रस्य स्वानन्दपरिपूर्णत्वादिप्रदर्शनेन कृतमिति काव्यलिङ्गमलङ्कारः ।
“ न हि स्वात्मारामं विषयमृगतृष्णा भ्रमयति ” इति भावः । वृत्तमिन्द्र-
वज्रा । ५ श्लोकवत् ॥ ४२ ॥

(श्लोक ४३) अलङ्कारः श्रीचरणैरेव स्फुटीकृतः । वृत्तं वसन्त-
तिलका । “ उक्ता वसन्ततिलका तभजा जगौ गः । ” इति लक्षणात् ।

त भ ज ज गु.गु.
उक्त्वात-देतिवि-रराम-सधर्म-सेतु इति प्रकृते लक्षणसङ्गतिः । अस्यैव
SS । S । । S । S । SS
वृत्तस्य “ सिंहोन्नता ” उद्धर्षिणी, इति नामान्तरे । अतः श्रीचर-
णोक्त्या न विरोधः ॥ ४४ ॥

(श्लोक ४४) अत्र वाचि निम्बातिशायितित्त्वस्य मोचाति-
शायिमाधुर्यस्य वाऽभावेऽपि तत्सम्बन्धवर्णनादतिशयोक्तिरलङ्कारः । वृत्तम्
४ वत् ॥ ४४ ॥

(श्लोक ४५) वृत्तम्=प्रेमानामा उपजातिः ॥ ४५ ॥

(श्लोक ४६) अत्र लोकप्रवादस्यानुकरणाद् लोकोक्तिरलङ्कारः (?) ।
“ लोकप्रवादानुकृतिलोकोक्तिरिति भण्यते ” । इति लक्षणात् । चरम-
चरणे लुप्तोपमा च । वृत्तम् = १६ वत् । एतदत्यन्तानुरूपं पद्यं यथा
श्रीमच्छङ्करविजये —

“ कति नाम सुता न लालिताः कति वा नेह वधूरभुञ्जि हि ।

क्व नु ते क्व च ताः क्व वा वयं भवसङ्गः खलु पान्थसङ्गमः ॥ ” इति ॥ ४६ ॥

(श्लोक ४७) अत्र मातुर्वाञ्छाधिकफलप्राप्तेर्वर्णनान्प्रहर्षणालङ्कारः ? ।

“ वाञ्छितादधिकार्थस्य संसीद्धश्च प्रहर्षणम् ” इति लक्षणात् । सन्नि-

णीवृत्तम् । “ रैश्चतुर्भिर्युता स्रग्विणी सम्मता । ” इति लक्षणात् । सम-

र र र र

न्वयश्च— साम्पराया धिला -भोम्बते- न्यासतः इति ॥ ४७ ॥

S I S S I S S I S S I S

(श्लोक ४८) अत्र एकान्तरितोत्तरश्लोके च श्रुत्यादिवाक्योपन्यासेन पितृपूज्यत्वाद्यर्थस्य विनिश्चयाच्छद्व्यप्रमाणालङ्कारः । एतदादिश्लोकद्वये वृत्तम्=४ वृत् । तदुत्तरपद्ये च १९ वृत् ॥ ४८-४९-५० ॥

(श्लोः ५१) अत्र अपर्णापक्षेत्रेऽपर्णानामनुरूपाणां निवासवर्णनात्समालङ्कारः । “ समं स्याद्वर्णनं यत्र द्वयोरप्यनुरूपयोः ” इति लक्षणात् । आनुरूप्यं च अपर्णानासमन्तात्पातीति व्युत्पत्त्यन्तरकृतमनुसन्धेयम् वृत्तम् ४ वृत् ॥ ५१ ॥

(श्लोक ५२) अत्र कल्पवृक्षस्य श्रीपादकर्तृकलधूकरणाऽसम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धोक्तेः सम्बन्धातिशयोक्तिरलङ्कारः । लक्षणमभिहितचरम् ॥ ५२ ॥

(श्लोक ५४) अत्रत्यभुजङ्गप्रयाताख्यसमवृत्तस्य लक्षणम्—‘ भुजङ्ग-प्रयातं भवेद्यैश्चतुर्भिः ’ इति । समन्वयश्च—

य य य य

स्वयंती-र्यरूपोऽ-पितीर्थ-प्रकाशम् इति ॥ ५४ ॥

I S S I S S I S S I S S

(श्लोक ५५) यतिरूपोपमेयस्य राजरूपोपमानस्य राजनरूपसाधारणधर्मस्य उपमाचक्रेवशब्दस्य चोपादानात्पूर्वोपमा । सा च श्रीचरणव्याख्यातरीत्या श्लेषानुप्राणिता ॥ ५५ ॥

(श्लोक ५६) कोः = भूमेः सुतं मङ्गलं बुधं (तदाख्यग्रहं) व्यधादिति विरोधः परिहारस्तु श्रीचरणव्याख्याने स्पष्ट एव ॥ ५६ ॥

(श्लोक ५७) पुष्पिताम्राख्याधसमवृत्तस्य लक्षणम्—‘अयुजि नयुगरे-फतो यकारो युजि च नजौ जरगाश्च पुष्पिताम्रा’ इति । प्रकृते तत्सङ्गतिश्च—

तृतीयाविभक्तिनिर्देशयोः । परन्तु तथा सति दर्शितसाधनतांशः सर्वथा श्लोकबहिर्भूत इति प्रोक्तलक्षणोऽनुमानालङ्कारः स्वरसतो नात्र पदं निदध्यादिति प्रथमप्रकार एव ज्यायानित्यलम् ॥ ६९ ॥

(श्लोक ७१) हतानां तस्कराणां शोणितमिव शोणा = रक्ता निभा = नितरां कान्तिर्यस्येति रक्तवर्णत्वे उपमा । सन्मणिवदिति च प्रशान्ततेजस्त्वे ॥ ७१ ॥

(श्लोक ७४) अत्र 'मुधापवादो मुग्धाक्षि त्वन्मुखाभं किलाम्बुजम्' इत्यादाविव श्रीगुरुणोपमीयमानस्याभ्रमुदारस्य स्वल्पतरगुणत्वेनोपमाऽ-निष्पत्तेर्वर्णनात्प्रतीपालङ्कारः । 'वर्ण्येनान्यस्योपमाया अनिष्पत्तिवच्चञ्च तत्' इति प्रतीपप्रकरणे कुवल्यानन्दोक्तेः । उदाहरणे अनिष्पत्तिनिमित्तं नोक्तम्, अत्र तु 'एष मितदः' इत्यादिना तदुक्तमित्यन्यत् । स्वागताख्य-समवृत्तस्य लक्षणम्—'स्वागतेति रनभाद्रुयुग्मम्' इति । प्रकृते तत्सङ्गतिश्च

र न भ गु.गु.
त्वांविने-तरम-दभ्रमु-दारम् इति ॥ ७२ ॥
S | S | | | S | | S S

(श्लोक ७५) अत्र मन्दर्मतिकरणकभगवद्गुणगणनरूपे उपमेय-वाक्यार्थे पाणिकरणककलानिधिकलनरूपस्य उपमानवाक्यार्थस्याभेदा-रोपान्निदर्शनालङ्कारः । 'वाक्यार्थयोः सदृशयोरैक्यारोपो निदर्शना' इति । हरिणीनामकसमवृत्तस्य लक्षणम्—'रसयुगहयैस्सौ औ स्लौ गो यदा हरिणी तदा' इति । समन्वयश्च—

न स म र स ल.गु.
' शतमु - खमुखाः-स्तोतुंयं - त्वांप्रवृ - त्तधियोऽ- पिते' इति ॥ ७५ ॥
| | | | | S S S S | S | | S | S

(श्लोक ७६) 'श्रीपदः श्रीप्रदो नः' इत्यत्र श्रीपद इति विशेष्यं श्रीः पदयोर्यस्येति व्युत्पत्त्या श्रीप्रदानसामर्थ्याभिप्रायगर्भम् । अतोऽत्र 'चतुर्णां

(१) मन्दमतिरित्यत्र कर्मधारयः ।

पुरुषार्थानां दाता देवश्चतुर्भुजः' इत्यादाविव परिकराङ्कुराख्योऽलङ्कारः
'साभिप्राये विशेष्ये तु भवेत्परिकराङ्कुरः' इति । सोऽयं जयदेवाद्यादृतः
पन्थाः । प्रकाशानुयायिनस्तु-निर्धर्मकस्य विशेष्यांशमात्रस्य कापि साभि-
प्रायकत्वासम्भवात् सर्वत्र विशेषणांश एव साभिप्रायकत्वस्य वक्तव्यतया
ईदृशस्थलेष्वपि परिकरालङ्कार एवेति प्राहुः । तल्लक्षणं च काव्यप्रकाशे-
'विशेषणैर्यत्साकूतैरुक्तिः परिकरस्तु सः' इति ॥ ७६ ॥

(श्लोक ७७) अम्बा=पार्वती, माधवस्य=विष्णोः कान्तासीदिति
विरोधाभासः स च चक्रवदित्युपमया संसृष्टः । मन्दाक्रान्ताख्यं समवृत्तम् ।
'मन्दाक्रान्ता जलधिषडगैर्भौ नतौ ताद्गुरुचेत्' इति तल्लक्षणम् ।

म भ न त त गु.गु.
'यापूर्वो- क्ताद्विज - सुवनि- ताविप्र - कन्याथ - जाता' इति च सङ्गतिः
SSS SII III SSI SSI SS
॥ ७७ ॥

(श्लोक ७८) अत्र त्रिदशनर्मसुखस्य तुच्छीकरणासम्बन्धेऽपि तत्स-
म्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिः । देवी च देवश्च देवौ=पार्वतीपरमेश्वरौ । ताविवे-
त्युपमा च । देवपदेन सामान्यत्रिदशपरिग्रहे 'तुच्छीकृतत्रिदशनर्मसुखौ'
इति नोपपद्येत । भगवत्याः पार्वत्या एव सर्वमङ्गलात्वात्तद्वल्लभस्य परमे-
श्वरस्यैव च सदाशिवत्वाद् 'भद्रपात्रौ' इति विशेषणमप्यत्रैव विशेषार्थे
स्वारसिकमिति सहृदयैराकलनीयम् ॥ ७८ ॥

(१) 'योग्यभाजनयोः पात्रम्' इत्यमराद्, रोपदाधिकारस्य लिङ्गानु-
शासनाद्, अभियुक्तप्रयोगाच्च पात्रशब्दस्य नित्यनपुंसकतया तस्यात्र पुंस्त्वे-
न प्रयोगो यद्यपि न साधीयानिव भाति, तथापि, 'अर्धर्चादयः पुंसि च'
इति भगवता पाणिनिनैव अर्धर्चादिगणपठितशब्दानां विभाषया पुंस्त्वस्याप्य-
भ्यनुज्ञानात्पात्रशब्दस्य च तद्वर्णे पाठात्साधुरेवायं प्रयोगः । न च तल्लिङ्गस्य
शास्त्रसम्मतत्वेऽपि तथाऽभियुक्तैरप्रयुक्तत्वाद् 'अप्रयुक्तं दैवतादौ शब्दे

(श्लोक ८०) अत्र द्वैतवादिनां मुखे भ्रूणकर्तृकनीलिमाधाना-
सम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धोक्तेरतिशयोक्तिः कुचयोरिवेत्युपमया सङ्कीर्णा ।
चरमचरणे च सैव श्लेषसङ्कीर्णा । ईदृशमेव शङ्करदिग्विजयस्थपद्यं यथा-
द्वैतप्रवादं कुचकुम्भमध्ये मध्ये पुनर्माध्यामिकं मतं च ।

सुभ्रूमणेर्गर्भग एव सोऽर्भो द्रागर्हयामास महात्मगर्हम् ॥ इति ॥

(श्लोक ८१) अत्र विरोधाभासः स्पष्टः । अल्पीयसि गर्भे सर्व-
व्यापकत्वेन महीयसः परमेश्वरस्याधेयत्ववर्णनाद् अधिकालङ्कारश्च ।
'आधाराधेययोरानुरूप्याभावोऽधिको मतः ' इति लक्षणात् ॥ ८१ ॥

(श्लोक ८२) हृदयद्वययोगरूपकारणाभावेऽपि दोहदरूपकार्योत्पत्ति-
कीर्तनाद्विभावनालङ्कारः । 'विभावना विनाऽपि स्यात्कारणं कार्यजन्म-
चेत्' इति ॥ ८२ ॥

(श्लोक ८४) अत्र क्षणलवचपलत्वादिविशेषणानामायुराद्यस्पृहणी-
यत्वाभिप्रायगर्भतया परिकरालङ्कारः । लक्षणं तूक्तम् । अत्र श्रीचरणा-
ज्ञप्तं पुष्पिताग्राभिधमर्धसमवृत्तम् उत्तरार्धे सम्यक् सङ्गच्छते । पूर्वार्धे
तु प्रथमचरणे यथोक्तलक्षणसत्त्वेऽपि द्वितीय-चरणे क्रमेण स-भ-र-याणां
गणानां सत्त्वादन्ते च गुरोरसत्त्वाद् 'युजि च नरौ जरगाश्चेति समपाद-
लक्षणं न समन्वेतीति चिन्तनीयं चिन्तकैः ॥ ८४ ॥

(श्लोक ८५) अत्र हेतुमताः = मोह (इदम्पदोक्त) स्त्रीसम्भोग-
योरैक्यवर्णनाद् 'लक्ष्मीविलासा विदुषां कटाक्षा वेङ्कटप्रभोः ' इत्यादाविव

पुलिङ्गतादिकम् ' इति जयदेवादिदर्शितः काव्यदोषः स्यादेवेति वाच्यम् ।
प्रयोगस्य सर्वथा शास्त्रसम्मतत्वे, गतानुगतिकतामात्रबीजस्य तद्दोषस्याकि-
ञ्चित्करत्वात् । अत एव अन्यैर्महाकविभिः सम्प्रदायभङ्गकभिया सुदूरो-
जिज्ञतमपि अनुशासनसम्मतं पद्मादिब्दानां पुंस्यपि प्रयोगं निर्भीकतया विरच-
यन् विद्वद्दोषधनैषधादिप्रणेता कविताकामिनीर्षः श्रीहर्षः न केनापि विदुषा
ईषदपि दूषयितुं शक्य इति विदितमेव तत्कृतिजुषाम् ॥

हेतुरलङ्कारः । 'हेतुहेतुमतोरैक्यं हेतुं केचित्प्रचक्षते' इति । पूर्वार्धादौ विषमालङ्कारस्तु न शङ्क्यः । योगामृतगलललादीनां मिथोऽत्यन्तानुसृत्येऽपि तद्वघटनाया अवर्णनात् ॥ ८५ ॥

(श्लोक ८६) अत्र विरतिभिन्नानां स्त्रीणां दारत्वसम्बन्धे, अभयार्पणभिन्नानां यज्ञ-दानादीनां धर्मत्वसम्बन्धे च सत्यपि तदसम्बन्धकीर्तनादतिशयोक्तिभेदः । 'योगेऽप्ययोगोऽसम्बन्धातिशयोक्तिरितीर्यते' इति ॥ ८६ ॥ (१)

(श्लोक ८७) अपमानोदः सुधात्वादिना रञ्जनाद्रूपकालङ्कारः ॥ ८७ ॥

(श्लोक ९०) अजातो जात इति विरोधाभासः ॥ ९० ॥

(श्लोक ९१) अतिशयाधानमलक्ष्यसत्त्वं पूर्णत्वनिरञ्जनत्वाभ्यां समर्थितमिति पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् ॥ ९१ ॥

(श्लोक ९२) मूकवाचालीकरणसमर्थे अर्थात्स्वयं पटुवाचि श्री-गुरौ, सादृश्यमूलको मूकत्वभ्रमो लोकस्य वर्णित इति भ्रान्तिमानलङ्कारः । 'भ्रान्तिमानन्यसंबित्तुल्यदर्शने' इति प्रकाशोक्तेः ॥ ९२ ॥

(श्लोक ९५) उपमा स्पष्टा ॥ ९५ ॥

(श्लोक ९६) अत्र श्रूयमाणतथाशब्दप्रतियोगितया यथाशब्दाध्याहाराद् 'यथा कालोप्तबीजं फलति तथा स्वकाले कृतमुद्रहनादि फलति' इति योजनादुपमालङ्कारः । अत एव वस्तुप्रतिवस्तुभावस्य बिम्बप्रतिबिम्बभावस्य वाऽभावान्न प्रतिवस्तूपमा दृष्टान्तो वा शङ्क्यः । एतच्छ्लोकोत्तरार्धस्य व्याख्यानमिव श्रीमच्छङ्करदिग्विजयकाव्यस्थं पद्ययुगलं यथा—

(१) अत्र श्लोके यथामुद्रितपुस्तक 'विरतीतरा हि दाराः' इति पाठस्य प्रामाणिकत्वे 'विरतीतराः' इति प्रयोगश्चिन्त्यः । दारशब्दस्य नित्यपुंलिङ्गतया तद्विशेषणस्य इतरशब्दस्यापि तल्लिङ्गत्वावश्यंभावात् सर्वनाम्नस्तस्मात्परस्य जसः शीभावे, विरतीतरे' इति रूपसिद्धेर्दुर्निवारत्वात् । जसि विकल्पितसर्वनामसंज्ञाकेषु पूर्वपरावरादिशब्देषु इतरशब्दस्य पाठाभावादिकल्पोऽपि न शक्योद्भावन इति ।

कालोत्पत्तीजादिह यादृशं स्यात्सस्यं न तादृग्विपरीतकालात् ।

तथा विवाहादिकृतं स्वकाले फलाय कल्पेत न चेद् वृथा स्यात् ॥

तत्तत्कुलीनपितरः स्पृहयन्ति कामं

तत्तत्कुलीनपुरुषस्य विवाहकर्म ।

पिण्डप्रदातृपुरुषस्य ससन्ततित्वे

पिण्डाविलोपमुपरि स्फुटमीक्षमाणाः ॥ इति ॥ ९६ ॥

(श्लोक ९९) ‘ नवनीतकोमलम्’, ‘ नवनीहारभम् ’ इति लुप्तोपमे श्रीचरणाज्ञप्तेन काव्यलिङ्गेन संसृज्येते ॥ ९९ ॥

(वलोक १००) अत्र सर्गान्त्यश्लोके पुनरेकमुतावलोकनकुतूहलिन्या अम्बाया भगवदनुग्रहेण युगपत्सुतयुग्मप्राप्तिरनुवर्णितेति प्रहर्षणालङ्कारः । ‘ वाञ्छितादधिकार्थस्य संसिद्धिश्च प्रहर्षणम्’ इति । उदाहृतं च कुवलयानन्दे —

चातकस्त्रिचतुरान्नयः कणान्याचते जलधरं पिपासया । सोऽपि पूरयति विश्वमम्भसा हन्त हन्त महतामुदारता ॥ इति ॥ महाराष्ट्रभाषामयश्रीगुरुचरित्रे च चरमभागेऽयमलङ्कारो रूपकेणापि संयोज्य अति-सुन्दरतया विनिवेशितः — ‘ किं वा सिद्धमुनि बलाहक । नामधारक शिष्य चातक । मुख पसरौनि बिन्दु एक । मागता अपार वर्षला । (अ. ५३ ओ. १०१ ॥ इति ॥ १०० ॥

जननीजनकाधिक तव जननी नीता नृसिंह यमलार्थम् ।

जननीरहमापि मुहुरिह जननी मामपि नयस्व यमलार्थम् ॥

(जनं भक्तजनं नयति परमदं प्रापयतीति जननीः । तत्सम्बुद्धौ हे जननीः ! । सेनानीशब्दव्याक्रिया । अत एव हे जननीजनकाभ्यामधिक ! । तौ तु न तथा कर्तुं पारयत इति प्रसिद्धमेव । हे नृसिंह गुरो । तव जननी अम्बा त्वया यमलार्थं युग्मपुत्ररूपं फलं नीता प्रापिता । इह संसारे अहमपि मुहुः जननी जननानि (उच्चावचानि) अस्य सन्तीति

जननी । मुहुरित्यनेन सा सकृदेव जननी अहं तु पुनः पुनर्जननीति
व्यतिरेको व्यज्यते । अतः मामपि यमलार्थं=यमालः यमलः यमजन्यं
भयम्, तस्य अर्थं=निवृत्तिं नयस्व प्रापय । नरकाद्यनर्थकरविषय-
वासनां दूरीकृत्य त्वत्पदं प्रापयेति भावः । ‘लो दीप्तौ द्यां लश्च भूमौ भये
चाल्हादनेऽपि च’ इत्येकाक्षरकोशः । ‘अर्थोऽभिधेयैवस्तुप्रयोजन-
निवृत्तिषु’ इत्यमरश्च ।)

इति प्रथमः सर्गः

श्रीगणेशदत्तगुरुभ्यो नमः ।

अथ द्वितीयः सर्गः ।

दलयसि संशयदोलां गलयसि लौल्यं न लालयसि बाल्यम् ।

अनया गुरुमातस्त्वं तनयासुस्थितिमपीह न हि सहसे ॥ १ ॥

(श्लोक १) अत्र भज भजेति वीप्साद्योतितसादरभगवद्भजनस्य, भजनीयगतनैकगण्यगुणोपन्यासमुखेन कृत्स्नश्लोकेन समर्थनं कृतमिति काव्यलिङ्गम् (वाक्यार्थहेतुकम् ।) तच्च मातेवेत्युपमया, 'कामधुग्' 'दयाब्धिः' इति रूपकाभ्यां च सङ्कीर्णम् ॥ १ ॥

(श्लोक २) उपमालङ्कारः स्पष्टः ॥ २ ॥

(श्लोक ३) उमा तावच्छङ्करस्य भार्या, रमा च विष्णोः, त्वं तु ब्रह्मविष्णुमहेश्वराणां त्रयाणामपि (तदात्मकस्य मम) माता । अतः उमातो रमातोऽप्यधिकपूज्यासीत्युपमानापेक्षयोपमेये गुणाधिक्यवर्णना-व्यतिरेकालङ्कारः 'व्यतिरेको विशेषश्चेदुपमानोपमेययोः' इति ॥ ३ ॥

(श्लोक ६) श्रीगुरोः कल्पद्रुमत्वेन सम्भावनादुत्प्रेक्षालङ्कारः । सम्भावना स्यादुत्प्रेक्षा वस्तुहेतुफलात्मना इति लक्षणात् । स च श्रीचरणाज्ञप्तेन व्यतिरेकेण सङ्कीर्णः ॥ ६ ॥

(श्लोक ७) विधुन्तुदार्तिदेत्युपमा स्पष्टा । तथा मर्मस्पृग्भाषणरूप-कारणसत्त्वेऽपि दुरितरूपकार्यस्यानुदयवर्णनाद्विशेषोक्तिश्च । 'कार्याजनि-विशेषोक्तिः सति पुष्कलकारणे' इति लक्षणात् ॥ ७ ॥

(१) व्याजस्तुतिः । हे गुरुरूपे मातः ! इति सम्बोधनम् ।

लौल्यं चाञ्चल्यं सत्पुण्यत्व च । 'लोलश्चल-सत्पुण्ययोः' इत्यमरः । बाल्यं बालावस्था अज्ञानं च । अनया=लोकप्रसिद्धमातृनीतिविरुद्धा । पक्षे अयो लोहः । भावप्रधाननिर्देशाल्लोहत्व काठिन्यमित्यर्थः । तन्नास्ति यस्याः सा अनयाः । अत्र पक्षे सान्तोऽयं शब्दः । तनयस्य असूनां स्थितिं जीवनमित्यर्थः पक्षे तनयस्य शिष्यस्य अ-सुस्थितिं दुःस्थितिमित्यर्थः ॥

(श्लोक ११) अत्र भृङ्गस्य; शुकास्ये सादृश्यमूलकः किंशुक-
कुसुमभ्रमः, शुकस्य च भृङ्गे तादृशो जम्बूफलभ्रमो वर्णित इति
भ्रान्तिमान् नाम अलङ्कारः । तल्लक्षणं च काव्यप्रकाशे-‘भ्रान्तिमान्
अन्यसंविन् तत्तुल्यदर्शने’ इति । तथा तयोरेवाभीष्टप्रसूनरसलिप्सया प्रवृ-
त्तयोस्तद्विपरीतक्लेशप्राप्तिरनुवर्णितेति विषमालङ्कारोऽपि । तदुक्तं कुवल्या-
नन्दे विषमाधिकारे-‘अनिष्टस्याप्यवाप्तिश्च तदिष्टार्थसमुद्यमान्’ इति ।
एवं कृत्स्नपूर्वार्धार्थः उत्तरार्धार्थस्योपमानीकृत इति वाक्यार्थोपमा च ॥
एतच्छ्लोकपूर्वार्धार्थः कुवल्यानन्दे भ्रान्तिमत्प्रकरणेऽनुष्टुभाऽभिहितः-
‘पलाशकुसुमभ्रान्त्या शुकतुण्डे पतत्यलिः । सोऽपि जम्बूफलभ्रान्त्या
तंमलिं धर्तुमिच्छति’ ॥ इति ॥ ११ ॥

(श्लोक १५) अत्र भ(ग)वान्; राम इव सेतुं बध्नातिव्युपमालङ्कारः
स्पष्टः । स च भवेऽन्धाविवेत्यादिभिरङ्गोपमाभिरुपस्कृतः । सेतुमिति
शब्दश्लेषश्च ॥ १५ ॥

(श्लोक १७) बृहस्पतिधिकरणासम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धोक्तेरति-
शयोक्तिः ॥ १७ ॥

(श्लोक १८) प्राचामाचार्योऽप्याचार्यमाचकाङ्क्षे, भगवानपि भैक्ष्यं
भेज इति विरोधाभासः । आहमेवोपवीतं यस्येति रूपकं च ॥ १८ ॥

(श्लोक १९) अत्रोपमालङ्कारः स्पष्टः । न च कपर्दिनः श्रीशिवस्य
मुण्डित्वाद्यभावान्न सादृश्योपपत्तिरिति शङ्क्यम् । ‘नमः कपर्दिने च व्युप्त-
केशाय च’ इति श्रीरुद्राध्यायश्रुत्या; कपर्दित्वस्यैव व्युप्तकेशत्वापरपर्याय-
मुण्डित्वस्य; उपलक्षणेन दण्डित्वादीनामपि श्रीशिवे प्रतिपादनेन तदुप-
पत्तेः । अथवा अत्र ‘चण्डीद्’पदेन जगद्गुरुशङ्कराचार्यरूपः शिवो ग्राह्यः ।
तथा च उपमानेऽपि सर्वाणि विशेषणानि स्वरसतः श्लिष्यन्तीति न
काऽप्यनुपपत्तिः । अस्मिन्पक्षे चण्डीडित्यस्य स्वायत्तीकृतमाय इत्यर्थः
॥ १९ ॥

(श्लोक २१) अत्र एकस्यैव श्रीगुरोः सौन्दर्यादिविषयानेकत्व-
प्रयुक्ता मन्मथत्वाद्यनेकप्रकारा उल्लिखिता इति उल्लेखालङ्कारः । लक्षणं
श्रीचरणैरेव प्रसादीकृतम् ॥ २१ ॥

(श्लोक २४) अत्र मातुरसाधारणधर्माणां वर्णनात्स्वभावोक्तिर-
लङ्कारः । 'स्वभावोक्तिस्तु डिम्भादेः स्वक्रियारूपवर्णनम्' इति लक्षणान्
॥ २४ ॥

(श्लोक २५) अत्र अग्रिमश्लोके च सन्तः सर्वेऽलङ्काराः श्रीचरणै-
रेव समुद्घाट्य दर्शिता इति नाधिकं किञ्चिल्लेख्यम् ॥ २५ ॥

(श्लोक २८) अत्र सकलभक्तगृहेषु युगपत्सपर्यास्वीकरणाय श्रीगुरु-
भिर्विधृतं बहुरूपत्वम्, 'इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते' इति श्रुतिसत्यत्व-
द्योतनार्थत्वेनोत्प्रेक्षितमिति हेतूत्प्रेक्षा । 'सम्भावनं स्यादुत्प्रेक्षा वस्तुहेतु-
फलात्मना' इति । सा च इवादिप्रतिपादकशब्दराहित्याद्रम्या ॥ २८ ॥

(श्लोक ३१) उदरशूलरोगवर्धकत्वेन प्रसिद्धस्य मिष्टान्नस्य तद्गोमनि-
वर्तकत्वेन वर्णनाद् 'दृशा दग्धं मनसिजं जीवयन्ति दृशैव या' इत्यादा-
विव व्याधातालङ्कारः । 'स्याव्याधातोऽन्यथाकारि तथाकारि क्रियेत
चेत्' इति । तथा उत्तरार्धाथीलोचने प्रकृतपूर्वार्धार्थस्य कैमुत्येन सिद्धय-
वगमादर्थोपत्तिरपि ॥ ३१ ॥

(श्लोक ३२) अत्र 'कारकशक्तेर्धर्ता' इति विशेषणस्य प्रकृतनीच-
यवनबाह्याभ्यन्तरकरणकुण्ठीकरणसामर्थ्याभिप्रायगर्भतया 'अलङ्कारः परि-
करः साभिप्राये विशेषणे' इति लक्षितः परिकरालङ्कारः । त्रासत्रास इति-
रूपकम् ॥ ३२ ॥

(श्लोक ३३) अत्र श्रीगुरुसेवक-पन्नगाशननन्दनयोः, यमपन्नगयोः,
अनीक्षणोनदनयोश्चेति सर्वेषां (उपमेयोपमानादीनां) बिम्बप्रतिबिम्बभावेन

१ अत्र श्लोके मुद्रिकपुस्तके 'व्यदर्शयन्' इति पाठ उपलभ्यते ।
वस्तुतः 'विदर्शयन्' इति 'निदर्शयन्' इति वा भाव्यम् ।

निर्देशाद् दृष्टान्तालङ्कारः । ' दृष्टान्तः पुनरेतेषां सर्वेषां प्रतिबिम्बनम् ' इति । एवं सिंहनन्दनमिति दृष्टान्तान्तरेऽपि योज्यम् । वस्तुतो भिन्नयोरप्युपमानोपमेयधर्मयोः परस्परसादृश्यादभिन्नयोः पृथगुपादानं बिम्बप्रतिबिम्बभावः इत्यालङ्कारिकसमय इति कुवलयानन्देऽप्ययदीक्षितपादाः । चरमचरणे अर्थापत्त्यलङ्कारश्च स्पष्टः॥ श्रीचरणैः 'चामरम्' इत्याज्ञापमिदं वृत्तं वृत्तरत्नाकरटीकायां नारायणभट्ट्यां—' विबुधप्रिया ' इति नाम्ना व्यवहृतम् । लक्षितं च—रसजजभरैर्विबुधप्रिया' इति । उदाहृतं च—

कुन्दकोमलकुङ्कुमललुतिदन्तपङ्क्तिविराजिता
हंसगद्गदगामिनी वनिता भवेद्विबुधप्रिया ।
पीनतुङ्गपयोधरद्वयभारमन्थरगामिनी
नेत्रकान्तिविनिर्जितश्रवणावतंसितकैरवा ॥ इति ।

प्रकृते समन्वयो यथा—

र स ज ज भ र
'पन्नगा-शनन-न्दनकि-मुपन्न-गोऽत्यपि-किङ्करी' इति ॥ ३३ ॥
S I S I I S I S I I S I S

(श्लोक ३७) अत्र 'भवदाज्ञानुसारमस्माभिराचर्यते' इति वक्तव्ये साक्षात्तथाऽनुक्त्वा ' भवदाज्ञा कुसुमवन्मूर्ध्ना धृता' इति तस्यैवार्थस्य पर्यायेण (चारुतरेण प्रकारान्तरेण) कथनान् पर्यायोक्तमलङ्कारः । यथा-हृदंष्ट्रदुषाध्यायाः—'अर्थमिष्टमनाख्याय साक्षात्तस्यैव सिद्धये । यत्प्रकारान्तराख्यानं पर्यायोक्तं तदिष्यते ॥ ' इति । कुवलयानन्देऽपि सोदाहरणमिथमलक्ष्यदम्—'पर्यायोक्तं तु गम्यस्य वचो भङ्ग्यन्तराश्रयम् । नमस्तस्मै कृतौ येन मुधा राहुवधूकुचौ ॥ ' इति । प्रकृते चायमलङ्कारः कुसुमवदित्युपमया सङ्कीर्णः ॥ उपेन्द्रवज्रावृत्तम् ॥ ३७ ॥

(श्लोक ३८) अत्र वक्तरि सिद्धे (नामधारकगुरौ) अलित्वारोपे, श्रीगुरोः पादेऽञ्जत्वारोपो निमित्तभावमापन्न इति (हेतुहेतुमद्भावापन्न-

(१) मुद्रितपुस्तके ' उपजातिः ' इत्युदटङ्कि टीकायाम् । तच्चिन्त्यम् ॥

मिदं रूपकद्वयमिति) परम्परितरूपकमलङ्कारः । 'नियतारोपणोपायः स्यादारोपः परस्य यः । तत्परम्परितं श्लिष्टे वाचके भेदभाजि वा ' इति कान्यप्रकाशोक्तेः ॥ ३८ ॥

(श्लोक ३९) विषमे पादे तगणद्वयजगणगुरुद्वयानि, समे च ज-त-ज-गुरुद्वयानि यदि स्युः, वृत्तमिदम् 'आख्यानकी' इत्युच्यते । इयमेव वैपरीत्येन विषमे पादे उक्तसमपादलक्षणेन समे च विषमपादलक्षणेन-आक्रान्ता चेद् 'विपरीताख्यानकी' इति । यथोक्तं रत्नाकरे- 'आख्यानकी तौ जगुरु ग ओजे जतावनोजे जगुरु गुरु चेत् । जतौ जगौ गो विषमे समे चेतौजौ ग एषा विपरीतपूर्वा ॥' इति । प्रकृते च विपरीताख्यान-की यथा—

ज त ज गु.गु. त त ज गु.गु.
सवैद्य-नाथंत्व-थलोक नाथः, प्राप्तस्त-दाप्तोद्वि-जडज्झि-ताप्तः इति
। ५ । ५ ५ । ५ । ५ ५ ५ ५ । ५ ५ । ५ । ५ ५

वस्तुतस्तु इन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्राभेलनजन्य उपजातिविशेष एवायम् । स्वतन्त्र-संज्ञाविधानार्थमेतावान्प्रयास इति नारायणभट्ट्यां स्पष्टम् ॥ ३९ ॥

(श्लोक ४०) अत्र 'गर्वितस्य अज्ञस्य गुरोरपि त्यागो न्याय्यः' इति सामान्येन स्वगुरुत्यागरूपविशेषस्य समर्थनं मूर्खाशिष्येण कृतमिति अर्थान्तरन्यासालङ्कारः । 'उक्तिरर्थान्तरन्यासः स्यात्सामान्यविशेषयोः' इति ॥ ४० ॥

(श्लोक ४४) अस्मिन्नुत्तरस्मिंश्च श्लोके उपमालङ्कारः स्पष्टः । एका-न्तरिते चार्थान्तरन्यासः ॥ ४४, ४५, ४६ ॥

(श्लोक ४९) अत्र दारिद्र्यमनाशयदिति वक्तव्ये 'शोकागारं समुच्छि-

(१) अत्र; मुद्रिते पुस्तके मूले टीकायां च 'समुच्छिन्नत्' इत्येव पाठो दृश्यते । तस्यैव प्रामाणिकत्वे, अडभावः, आर्षत्वेन वा आगमशास्त्रस्य अनित्यत्वेन वा समर्थनयो भवति । अशरणशरणमियं सरणिः । 'उद-च्छिन्नत्' इति पाठलाभे तु महान्प्रमोदः ॥

नत्' इति चारुपर्यायेण तदर्थप्रतिपादनात्पर्यायोक्तमलङ्कारः । लक्षणं प्रागुक्तम् । (२-३७) ॥

(श्लोक ५०) अत्र समस्तैकपदबोधेन पुरन्दररुचिपदार्थेन (श्रीगुरु-
रूप) शुचिपदार्थस्यान्वयोऽनुपपन्नः, अन्यरुचिधारणस्यान्येन असम्भ-
वात् । अतः पुरन्दररुचिसदृशीं रुचिमित्युपमामाक्षिप्य पर्यवस्यतीति
पदार्थनिदर्शनालङ्कारः । 'निदर्शना । अभवन्वस्तुसम्बन्ध उपमापरि-
कल्पकः' इति लक्षणात् । तादृशोपमाप्रयोजकं च सादृश्यं श्रीचरण-
व्याख्यातरीत्या श्लेषोपजीवकमित्युभयोः सङ्करः ॥ ५० ॥

(श्लोक ५१) अत्र क्षणमात्रेण त्रिस्थलीदर्शनोपन्यासस्य दुष्कर-
विषयत्वात्समर्थनसापेक्षस्य समर्थनं, दर्शयितुः श्रीगुरोरचिन्त्यसामर्थ्य-
प्रतिपादनपरेण 'ईक्षणेनेदं ततान यः' इति वाक्येन कृतमिति वाक्यार्थ-
हेतुकं काव्यलिङ्गम् । 'समर्थनीयस्यार्थस्य काव्यलिङ्गं समर्थनम्' इति
॥ ५१ ॥

(श्लोक ५३) अत्र श्रीचरणाज्ञप्ररीत्या वरशब्दस्य सौभाग्यलक्षककुङ्कुमवाचित्वपक्षे नृसिंहवाटिकापुरस्यारोप्यमाणं कुङ्कुमत्वं शब्दोपात्तमन्यथाऽनुपपद्यमानं सन्, पृथिव्याः स्ववासिनीत्वमारोपयतीति एकदेशविवर्तिरूपकमलङ्कारः । 'श्रौता आर्थाश्च ते यस्मिन्नेकदेशविवर्ति तत्' इत्युक्तेः । तथा प्रकृतार्थपरेण पृथ्वीपदेन एतत्पद्यगतपृथ्वीनामकवृत्तस्यापि सूचनात् 'सूच्यार्थसूचनं मुद्रा प्रकृतार्थपरैः पदैः' इति लक्षणलक्षितो मुद्रालङ्कारश्चेति तयोरेकवचनानुप्रवेशलक्षणः सङ्करः । अथ पृथ्वीवृत्तलक्षणम्- 'जसौ जसयला वसुप्रहयतिश्च पृथ्वी गुरुः' इति । तत्समन्वयश्च—

ज स ज स य ल.गु.
ततःप्र-भृतित-त्पुरंप्र-वरमा-बभौसु-न्दरम् । इति ॥ ५३ ॥
। ५ । । । ५ । ५ । । । ५ । ५ ५ । ५

(श्लोक ५४) अत्र 'गत्यादिहीनोऽपि गन्धर्वपुरं गतः' 'तत्र गतोऽपि कृष्णातटेऽटति' इति विरोधयोः सगुणनिर्गुणत्वव्याप्यव्यापकत्वादि-स्वरूपभेदालम्बनेनाभासीकर्तव्यत्वाद्विरोधाभासः ॥ ५४ ॥

(श्लोक ५५) अत्रापि 'दुःखिता आर्तिदं(दुःखप्रदं) भेजे' इति विरोधः आर्तिं द्यति खण्डयतीति व्युत्पत्त्यन्तरेण तत्परिहारश्चेति स एवालङ्कारः ॥ ५५ ॥

(श्लोक ५८) सिंहोन्नताक्षमिति वाचकलुप्तोपमा । तनूनः वक्रागतां सुधांशुतनुमिव (तां त्यक्त्वा) इति पूर्णोपमा । न चात्र श्लोके उपमेयवाचकस्य कस्यापि शब्दस्याभावादत्रापि तल्लोपप्रयुक्ता लुप्तोपमैव किं न स्यादिति वाच्यम् । तथा सति वाक्यार्थस्यैवापर्यवसानप्रसङ्गेन श्रीचरणाज्ञप्तरीत्या तदध्याहारस्यावश्यकत्वात् । अत एव 'क्यचि वाद्युप-मेयासे' इति वदद्भिः श्रीमम्मटाचार्यैः क्यजन्तादन्यत्र कापि उपमेयलोप-प्रयुक्ता लुप्तोपमा न सम्भवतीत्यनुशिष्टमिति विज्ञातमेव तज्ज्ञानाम् । एवं च पूर्णोपमेयम् । एतच्छ्लोकगतवृत्तस्य 'सिंहोन्नता', 'वसन्तीतलका' इति द्वे अपि नामनो रुचिरतया सूचिते इत्यहो मुद्रालङ्कारनिवेशकौशलम् ॥ ५८ ॥

(श्लोक ५९) 'यते !' इति सम्बुद्धिविशेषणस्य 'रागाद्याक्रान्तस्वान्तम्य गृहस्थादेर्युज्येतापि जातुचित्पक्षपातः । तव तु एषणात्रयपरित्याग-पूर्वकस्वीकृतसंन्यासाश्रमस्य सर्वसमस्य सर्वथाऽयं न युज्यते' इत्यभि-प्रायगर्भतया परिकरालङ्कारः । 'अलङ्कारः परिकरः साभिप्राये विशेषणे' इति ॥ दुष्टनिग्रहशिष्टपरिपालनार्थमवतीर्णे भगवति, अज्ञानविजृम्भितं प्रौढिवादमात्रमिदं पिशाचहतकस्येति तु स्पष्टमेव ॥ ५९ ॥

(श्लोक ६२) पञ्चचामरसंज्ञकं समवृत्तम् । 'जरौ जरौ ततो जगौ च पञ्चचामरं वदेत्' इति । श्रीचरणैस्तु नामैकदेशे नामग्रहणमिति न्यायम-खलमन्य 'चामरम्' इत्युक्तमिति भाति । समन्वयो यथा—

ज र ज र ज गु
सतीम-तीवनी-तिमानि-मांजगौ- त्वयाक्रि-या इति । रावणकृत-शिवता-
। S । S । S । S । S । S । S । S

ण्डवस्तोत्रे आमूलचूडमुपयोजितं वृत्तमिदम् ॥ ६२ ॥

(श्लोक ६६) विद्युन्मालालीलालम्बीत्यत्र अन्यलीलाया अन्येनाल-
म्बनायोगेन तत्सदृशलीलेत्यौपम्ये पर्यवसानात्पदार्थहेतुका निदर्शना ।
विद्युन्मालेति वृत्तनाम्नः सूचनान्मुद्रा च । तद्वृत्तं च 'मो मो गो गो
विद्युन्माला' इति लक्षितम् । समन्वयश्च—

म म गु.गु.
निःसारोऽ-यंसंसा-रोयम् इति ॥ ६६ ॥
S S S S S S S S

(श्लोक ६७) उपमा, पूर्वश्लोकवन्मुद्रालङ्कारश्च स्पष्टौ । भुजर्गशिशु-
भृतावृत्तलक्षणं तु—'भुजगशिशुभृता नौ मः' इति सङ्गतिश्च—

न न म
भुजग-शिशुभृ-तायद्वत् इति ॥ ६७ ॥
। । । । । S S S

(श्लोक ७०) एतदादिश्लोकत्रये तत्तद्वृत्तनामसूचनान्मुद्रालङ्कारः ।
कुमारललितावृत्तलक्षणं पैङ्गले छन्दःशास्त्रे—'कुमारललिता ज्सौग्' इति ।

ज स गु.
कुमार-ललितां-माम् इति सङ्गतिः ॥ ७० ॥
। S । । । S S

(श्लोक ७१) माणवकाक्रीडितकवृत्तलक्षणं छन्दःशास्त्रे—'माणवका-
क्रीडितकं भौ लौ' इति । वृत्तरत्नाकरे तु आक्रीडितकपदवर्जं 'माण-
वकं भात्तलगाः' इति लक्षितमिदम् ।

(१) अत्र मुद्रिकपुस्तके टीकायां 'भुजङ्गप्रयातम्' इति पाठः मुद्रका-
चनबधानपतित इति भाति ।

भ त ल.गु.

सोऽवद-दीशःस्व-वरम् इति समन्वयः॥ ७१ ॥

५ ॥ ५५ ॥ ५

(श्लोक ७२) सन्ध्याकालीनमभ्रं मेघः (अतिरुदितेन) तद्वद्वक्ते
अक्षिणी यस्याः सेति लुप्तोपमा । 'त्यौस्तस्तनुमध्या' इति तनुमध्यावृत्त-
त य

लक्षणम् । 'श्रुत्वेत्य-थसन्ध्या' इति च सङ्गतिः ॥ ७२ ॥

५५ ॥ ५५

(श्लोक ८०) अत्र अल्पीयसि गाणगापुरमठेऽनन्तजगदाश्रयत्वेन
महीयसः श्रीगुरोराधेयत्ववर्णनादधिकालङ्कारः । 'आधाराधेययोरानुरूप्या-
भावोऽधिको मतः' इति । तथा जगद्वासस्य जगदेकदेशवासित्वमिति
विरोधश्च । एवं त्यकारादेः केवलस्यासकृदावृत्त्या जगज्जगदिति सकृद्-
व्यञ्जनद्वयसादृश्याच्च वृत्त्यनुप्रासभेदौ शब्दालङ्कारौ । एषां च सर्वेषा-
मन्योन्यनैरपेक्ष्येण समावेशात्तिलतण्डुलवत्संस्पृष्टिरिति श्रीचरणोद्घाटित-
स्यैव अलङ्कारकरण्डकस्य विस्फारितेन चक्षुषा प्रेक्षणमिदम् ॥ ८० ॥

(श्लोक ८२) अन्यश्रियः (शोभायाः) अन्येन भजनायोगात्तत्सदृश-
श्रियमित्यौपम्ये पर्यवसानान्निदर्शनाभेदः । लक्षितोऽयं कुवल्यानन्दे
सोदाहरणं दीक्षितैः—'पदार्थवृत्तिमप्येके वदन्त्यन्यां निदर्शनाम् । त्वन्नेत्र-
युगलं धत्ते लीलां नीलाम्बुजन्मनोः ॥ ' इति ॥ ८२ ॥

(श्लोक ८८) अत्र श्रीगुरोरारण्यकबन्धित्वारोपे द्वन्द्वस्य अरण्यत्वा-
रोपो निमित्तमिति परम्परितरूपकमलङ्कारः । 'नियतारोपणोपायः स्यादा-
रोपः परस्य यः । तत् परम्परितम्' इति रूपकप्रकरणे प्रकाशोक्तेः । एतेन
'वाददावदव' इत्यपि व्याख्यानम् ॥ ८८ ॥ रथोद्धृतावृत्तम् ॥ ८८ ॥

(श्लोक ९८) अत्र निमित्तविशेषप्राप्तजातिविशेषापरित्यागरूपस्य
एकसामान्यधर्मस्य 'मां द्विजेषु योजय' इति वाक्येऽग्रिमवाक्ययोश्च शब्द-
भेदेनोपादानात्प्रतिवस्तूपमालङ्कारः । 'वाक्ययोरेकसामान्ये प्रतिवस्तूपमा

(१) अत्र मुद्रितपुस्तके ' अनुष्टुप् ' इति मुद्रकानुबोधनम् ॥

मता' इति लक्षणात् । श्रीगुरुकृपा-मानससरोऽवगाहन-स्पर्शमणिस्पर्श-
रूपा निमित्तविशेषः, ब्राह्मणत्व-हंसत्व-कनकत्वरूपा जातिविशेषाश्च
क्रमेण त्रिषु वाक्येषु बोध्याः । यदि त्वेवमनुगममकृत्वा ब्राह्मणत्वहंसत्वा-
दीनां बिम्बप्रतिबिम्बभाव इष्यते तदा दृष्टान्तोऽस्तु । एकस्यार्थस्य शब्द-
द्वयेनाभिधानं वस्तुप्रतिवस्तुभावः । द्वयोरर्थयोर्द्विरूपादानं बिम्बप्रतिबिम्ब-
भावः । आद्ये प्रतिवस्तूपमा । अन्त्ये च दृष्टान्तोऽलङ्कार इति विवेकः
॥ ९८ ॥

(श्लोक १०२) अत्र पादावेव अम्बुरुहे इति मयूरन्यसकादिसमासा-
श्रयणात्परिणामालङ्कारः । आरोप्यमाणसरसीरुहयोरारोपविषयपादात्मता-
परिणतिं विना आराधनक्रियाकर्मत्वानुपपत्तेः । 'परिणामः क्रियार्थश्चे-
द्विषयी विषयात्मना' इति तल्लक्षणात् । न च पादौ अम्बुरुहे इवेति
उपमितसमासाश्रयणेन तदुपपत्तौ कुतोऽयं क्लेश इति वाच्यम् । 'आधिहे'
इति सामान्यधर्मप्रयोगेण तथा समासाश्रयणासम्भवात् । 'उपमितं
व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे' इति तदप्रयोग एवोपमितसमासानुशास-
नात् । अत उक्तरीत्या परिणामस्यावश्यकतया स एवालङ्कारः । यदि तु
सुन्दरत्वकोमलत्वादिवन् आधिहत्वविशेषणं न सरसीरुहे स्वारसिकं
किन्तु उपमेयभूतपादमात्रगामि अत एव न तस्य सामान्यधर्मत्वम्
इति पर्यालोच्यते तदा उपमितसमासाश्रयणमेवास्तु । अलङ्कारश्च उप-
मैवास्तु ॥ १०२ ॥

वत वामदेव आवीद्रक्षोऽघनिधिं विभूतिदानेन ।

अव वामदेव नृहरे मां तादृशमपि विभूतिदानेन ॥

१ वामाः वक्राः (अधमा इति यावत्) देवा यस्मात्स वामदेवः ।
तत्सम्बुद्धौ हे वामदेव ! तादृशम्=अघनिधिम्, तमआधिक्येन रक्षःसदृ-
शं वा । विविधा भूतयः उत्पत्तयो यस्याः सकाशात्सा विभूतिर्माया, तस्या
दानेन खण्डनेनेत्यर्थः ।

इति द्वितीयः सर्गः

श्रीगणेशदत्तगुरुभ्यो नमः ।

अथ तृतीयः सर्गः

क्षपयति भवयक्ष्माऽयं विरक्तिशमदमसुखप्रमुखधातून् ।

न स्यान्वृहिरिगुरुर्यदि को भिषगपरः कृती प्रतिविधातुम् ? ॥

अस्मिन्सर्गे २ ये उपमा, १२ शे उपमारूपके, १४ शे रूपकाणि अतिशयोक्तिश्च, १७ शे १८ शे च श्लोके रूपकमित्येतेऽलङ्कारा अति-स्फुटा न विवरणमपेक्षन्ते ॥

(श्लोक १०) (१)

(श्लोक २०) (२)

(श्लोक २२) एतत्पद्यगतस्य इन्द्रवंशावृत्तस्य लक्षणम्—‘स्यादिन्द्र-वंशा ततजै रसंयुतैः’ इति तत्सङ्गतिश्च प्रकृते—

त त ज र
एवंवि - नाथौश - रणाग - तौनतौ इति ॥ २२ ॥ (३)

SS । SS । । S । S । S

(१) अत्र श्लोके ‘न गमागमनेऽस्य’ इत्यत्र सन्धिश्चिन्त्यः । ईका-रान्तद्विवचनस्य ‘ईदूदेद्द्विवचन प्रगृह्यम्’ इति प्रगृह्यसंज्ञाविधानेन प्लुत-प्रगृह्या अचि नित्यम्’ इति प्रकृतिभावस्यावर्जनीयत्वात् ॥

(२) अत्र पद्ये मूले टीकायां च (मुद्रितपुस्तके) ‘स्त्रियः’ इति पाठो दृश्यते अर्थानुसारेण षष्ठीविभक्तिरियम् । तत्र चैकवचने ‘स्त्रियाः’ इति दीर्घान्तमेव रूपमनुशासनसम्मत न तु दर्शितं ह्रस्वान्तम् । ‘डिति ह्रस्वश्च’ इति सूत्रे ‘अस्त्री’ इत्यनुवृत्तेस्तत्प्रयुक्तविकल्पाभावेन नदीसंज्ञानित्यत्वे आण् नद्याः’ इत्याडागमस्यापरिहार्यत्वादिति चिन्तनीयमिदम् ॥

(३) अस्मिन्पद्ये ‘यत्यपकारदम्पती ! इत्यत्र पकाररहितत्वं ‘दम्पती’ शब्दस्य न तु संज्ञिनस्तदर्थस्येति संज्ञायाः संज्ञिगतत्वाभावाद् ‘अवाच्यवचनम्’ नाम दोषमाहुरालङ्कारिकाः । ‘यदेवावाच्यवचनमवाच्यवचनं हि तत्’ इति । समाधानं तु—अत्रत्य ‘दम्पती’ शब्दो न जायापत्याख्यार्थपरः । किन्तु

(श्लोक ३७) अत्र अश्वत्थसेवनशंसनस्य अपुष्पफलवृत्तासूचनत्वेन सम्भावनादुत्प्रेक्षा । सा च पुष्पफलशब्दयोर्व्यर्थतया श्लेषोत्थापिता ॥ ३७ ॥

(श्लोक ३८) प्रकृतगङ्गाख्ययोषितो वनस्पतित्वेन सम्भावनादुत्प्रेक्षा । उपमानवनस्पत्यपेक्षया उपमेययोषितो जङ्गमत्वरूपाधिक्यवर्णनाद् व्यतिरेकश्चेति श्रीचरणाज्ञप्रमलङ्कारयुगलम् । तथात्रैव पूर्वार्धे 'दृष्टरजाः' इत्युक्तेः सपुष्पायामेव तस्यामपुष्पफलवत्त्वरूपवनस्पतित्वसम्भावनाद् भ्रान्तिमानपि ॥ ३८ ॥

(श्लोक ४४) अत्र कैमुत्यन्यायेन कुष्ठनिवृत्तिरूपार्थसिद्धेः कीर्तनादर्थोपत्तिरलङ्कारः ॥ ४४ ॥

(श्लोक ४७) 'विदर्भात्मजासन्निभान्' इति, 'इन्दुभास्यम्' इति च उपमे स्पष्टे । इन्दोर्भा इव भा यस्य तदिन्दुभम् । तादृशमास्यं मुखं यस्य तमिति विग्रहः ॥ ४७ ॥

(श्लोक ४८) कौण्डिन्यगोत्राय कोण्डिन्यर्षिकृतं व्रतमुक्त्वेति अनुरूपयोर्घटनावर्णनात्समालङ्कारः उपमा च ॥ ४८ ॥

(श्लोक ४९) 'रुचिरा' इति वृत्तनाम्नः प्रकृतार्थे योजनान्मुद्रालङ्कारः । अत्र श्रीचरणैः 'रुचिरा' इत्याज्ञप्रमिदं वृत्तं रत्नाकरे 'अतिरुचिरा' इति व्यवहृतम्—'चतुर्भ्रैरतिरुचिरा जभस्जगाः' इति । तत्सङ्गतिश्च—

ज भ स ज

'कथांप-रांशृणु-रुचिरांसुभावि-कः' इति ॥ ४९ ॥

।। १ ।। १ ।। १ ।। १ ।। १ ।।

(श्लोक ५०) पूर्ववन्मुद्रालङ्कारः । उपमा च । मत्तमयूरवृत्तलक्षणम्—'वेदै रन्ध्रैर्मूर्तो यसगा मत्तमयूरम्' इति । तत्तद्भक्तिश्च—

कोशादिष्विव शब्दपरः । तस्य च 'अ-पकारत्व' रूप विशेषणं तावदुपपन्नम् । ततश्च प्रकृतार्थान्वयानुपपत्तिप्रतिसन्धाने तस्माद्विशिष्टशब्दाद्यथा श्रीचरणव्याख्यान 'श्रेष्ठः' इत्यर्थो लक्षणया बोद्धव्य इति । सोऽयं सर्वोऽप्यर्थः 'धनुरूपपदमस्मै वेदमभ्यादिदेश' इत्यादिविवरणावसरे घण्टापथादिषु व्याख्यातृसार्वभौमैर्महिलनाथोपाध्यायैः सूपपादित इति अधमर्णं जिज्ञासुकुलं तेषाम् ॥

म त य स गु.

मत्वाङ्गं-तंसातु-जगामा-गमयो-चे इति ॥ ५० ॥

SSI SSI I SS I SS S

(श्लोक ६२) अत्र हरिसेवनसुधापानयोर्नरत्वसंशयजलत्वभ्रमयोः कुष्ठशेषमरणयोश्चेति सर्वेषामुपमेयोपमानादीनां बिम्बप्रतिबिम्बभावेन निर्देशाद्दृष्टान्तालङ्कारः । 'दृष्टान्तः पुनरेतेषां सर्वेषां प्रतिबिम्बनम्' इति । एवमग्रिमवाक्येऽपि हरिसेवनानलस्पर्शादीनां बिम्बप्रतिबिम्बभावो बोध्यः । श्रीगुरुप्रतिवचने उपमा च स्पष्टा ॥ ६२ ॥

(श्लोक ६५) यथाऽबुधानामिति उपमा स्पष्टा । उपेन्द्रवज्रावृत्तम् एतदुत्तरार्धसदृशं यथा पाण्डवीतासु प्रल्हादवचनम्- 'या प्रीतिरविवेकानां विषयेष्वनपायिनी । त्वामनुस्मरतः सा मे हृदयान्माऽपसर्पतु' इति ॥ ६५ ॥

(श्लोक ६६) अत्र कामस्य अवश्यनाश्रयत्वं तदनु क्रोधादीनामयत्न-निवृत्तिं च वक्तुं, सर्वसमर्थस्यापि भगवतः षडरिजयासामर्थ्यं 'चेत्पदेन सम्भावितमिति सम्भावनालङ्कारः । 'सम्भावना यदीत्थं स्यादित्यूहोऽन्यस्य सिद्धये' इति लक्षणात् । प्रकाशकारास्त्विममलङ्कारमतिशयोक्तिप्रभेदेषु पठन्ति । पञ्चतामिति श्लेषस्तु श्रीचरणैर्व्याकृत एव ॥ ६६ ॥

(श्लोक ७३) विबुधप्रिया वृत्तम् । लक्षणं प्रागुक्तम् (२-३३) । प्राकृतपैङ्गले वृत्तमिदं 'चर्चरी' इति मीयते । श्रीचरणैरत्र 'धृतिः' इति यदुक्तं, तदष्टादशाक्षरपादत्वाच्छन्दोजात्यभिप्रायेण न तु वृत्तनामत्वेनेति ज्ञेयम् ॥ ७३ ॥

(श्लोक ७४) स्रग्विणीवृत्तम् । लक्षणमुक्तचरम् (२-४७) ॥ ७४ ॥

(श्लोक ७८) अत्र शूद्रभक्तकर्तृकसङ्गममार्गं (विशदी) करणं जीव-शिवसङ्गमपद्धत्याधानत्वेन सम्भावितमित्युत्प्रेक्षा । तेन च, शूद्रेण वक्ष्य-माणाभ्युदयवद् गुरुभक्तिमहिम्ना निश्रेयसमपि लप्स्यत इति ध्वन्यते ॥ ७८ ॥

(श्लोक ८०) चूर्णमुपमानं यस्याः सा चूर्णोपमाना । न चूर्णोपमानाऽपि तथात्वेन सम्पद्यमाना चूर्णोपमानीकृता, पादधूलिर्यस्या इत्यतिशयोक्ति-

गर्भा उपमा । नदीगामिनि मार्गे हि सिकताकणक्षुद्रपाषाणादयो बहुलमुप-
लभ्यन्ते न तु पिष्टमयी धूलिः । प्रकृतशूद्रभक्तक्षेत्रं च गाणगमामतो
मध्येसङ्गममार्गं विद्यत इति प्रत्यक्षमेवाद्यापि । अभिहितं चात्रापि पूर्व-
श्लोके-‘प्रोचे स चेति त्वमनेन गच्छसि’इति । अपक्वसस्यलवनप्रवृत्तं पतिं
श्रुत्वा तन्निवारणाय शूद्रपत्न्या तथाऽतिरभसेन क्षेत्रं प्रति धावनं कृतं
यथा तन्मार्गस्थास्ते क्षुद्रपाषाणादयस्तत्पादाघातैश्चूर्णीभावमिवापन्ना इत्यर्थः
ईदृश्यतिशयोक्तिरेव श्रीचरणैरभूततद्भावार्थकेन च्विप्रत्ययेन द्योतितेति
भाति ॥ ८० ॥

(श्लोक ८४) कालान्तभीत्यन्तकरीत्यतिशयोक्तिरत्र श्लोके, उत्तर-
श्लोके उपमा च स्पष्टा ॥ ८४ ॥

(श्लोक ९१) (१)

(श्लोक ९८) अनयोपमया भक्तभगवतोरपि दम्पतित्वमिव प्रतीयते
तच्चानुचितमिति नोद्विजितव्यम् । विरहे तद्वदतिमात्रदुःखित्वमात्रे
तात्पर्यात् । शान्ति-प्रीति-सख्य-वात्सल्य-माधुर्याख्येषु पञ्चसु भक्तिरसप्रभे-
देषु धुर्यमाधुर्यरसे तयोर्दम्पतित्वस्यापीष्टत्वाच्च । परंतु तदम्पतित्वं चिन्म-
यम् । अस्मादृशैर्मनसाप्यचिन्त्यमित्यन्यदेतत् । सर्वथा निर्दुष्टेयमुपमा
॥ ९८ ॥

(श्लोक १०१) अत्र एकस्यैव श्रीगुरुरूपोपमेयस्य, सदानन्दादि-
बहूपमानोपादानान्मालोपमालङ्कारः । तथा प्रसिद्धसहपाठानां ब्रह्मविष्णु-
महेश्वराणां सदानन्दादिपदैस्तेनैव क्रमेण निवेशनाद् रत्नावली च ।
‘क्रमिकं प्रकृतार्थानां न्यासं रत्नावलीं विदुः’ इति ॥ १०१ ॥

(१) म्लेच्छजात्युत्पन्नस्यास्य भक्तभूपालस्य, अनधिकाराच्छ्रुतिस्मृत्यध्य-
यनतच्छ्रवणान्यतराभावैऽपि तत्प्रतिपादिततत्त्वप्रतिपादनं जन्मान्तरीयश्रवणा-
दिसंस्कारमूलकं भाषाप्रबन्धादिसम्पादिततदवगममलकं वेति न अपशूद्राधि-
करणमर्यादोलङ्घनं शङ्क्यम् ॥

(श्लोक १०२) अत्र पारावाराभेत्युपमा स्पष्टा । तथा रागादिषु गज त्वारोपो भगवति सिंहत्वारोपे निमित्तभावमापन्न इति परम्परितरूपक मलङ्कारः । लक्षणं तूक्तम् । (२-८८) ॥ १०२ ॥

(श्लोक १०३) अत्राप्येकान्तरितपूर्वश्लोकवन्मालोपमा, दशानामप्य वताराणां प्रसिद्धेनैव क्रमेण विन्यसनाद्वत्नावली चालङ्कारौ । तथा वनजादि शब्दानां प्रकृतानेकार्थपरतया श्लेषश्च ॥ 'अतिशक्तीजातौ 'चन्द्रावर्ता नाम समवृत्तम् । तथा च पैङ्गलं सूत्रम्—'चन्द्रावर्ता नौ नौ स्' इति अस्यैव वृत्तस्य 'शशिकला, स्रक्, मणिगुणनिकरः' इति यतिभेदेः संज्ञाभेदा वृत्तरत्नाकरेऽभिहिताः । प्रकृते समन्वयो यथा—

न न न न स

वनज-तुसतु-वनज-तुसतु-यदिवा इति १०३ ॥

।।। ।।। ।।। ।।। ।।। ।।।

(श्लोक १०४) अत्र दत्तवित्तयोर्मुक्तिभुक्त्योश्च बिम्बप्रतिबिम्बभाव सद्भावाद्वदृष्टान्तालङ्कारः । न च भजनरूपसामान्यधर्मस्याभिन्नतया 'वाक्ययोरेकसामान्ये प्रतिवस्तूपमा मता' इति प्रतिवस्तूपमा कुतो नोच्यत इति वाच्यम् । शब्दाभेदेऽपि अर्थभेदान् । दत्तस्य भजनं नाम 'सा परानुरक्तिरीश्वरे' इति भक्तिसूत्रात्तद्विषयकपरमप्रेमरूपम् । स च मानसो धर्मः । वित्तस्य तु भजनं सम्पादनम् । तच्च मुख्यतया शरीरेन्द्रियसाध्यमिति महान्भेदः । अत एव—

देवीं वाचमुपासते हि बहवः सारं तु सारस्वतं

जानीते नितरामसौ गुरुकुलङ्घिष्ठो मुरारिः कविः ।

अब्धिलङ्घित एव वानरभटैः किन्त्वस्य गम्भीरता-

मापातालनिमग्नपीवरतनुर्जानाति मन्थाचलः ॥

इत्यस्मिन्पद्ये उभयोरपि वाक्ययोः 'जानीते, जानाति इति' ज्ञाधा-
तोरेभेदेऽपि अचेतने मन्थाचले ज्ञानस्य बाधितत्वेन तत्र जानातीत्यनेन
सागराधस्तलाबधिसंस्पर्शमात्रस्य विवक्षितत्वाद्वदृष्टान्त एवालङ्कारो न

प्रतिवस्तूपमा इत्युक्तं कुवलयानन्दे अप्पय्यदीक्षितेन्द्रचरणैरित्यलं पल्लवि-
तेन ॥ १०४ ॥

(श्लोक १०७) अत्र अजम् अत्रिजमिति विरोधाभासः । तथा
काव्यारम्भश्लोकवत् 'त्रिजम्' इति पदं छित्वा अर्थान्तराणामपि शक्य-
वर्णनत्वात्तत्र, श्रीचरणव्याख्यातरीत्या त्रिदेवमित्यत्रापि श्लेषोऽलङ्कारः ।
मङ्गलादीनि मङ्गलमध्यानि मङ्गलान्तानि च शास्त्राणि प्रथन्ते वीर-
पुरुषाण्यायुष्मत्पुरुषाणि च भवन्ति अध्येतारश्च प्रवक्तारो भवन्ति इति
महाभाष्यकारोक्तनियमानुसारेण सकलशास्त्रसारभूतस्यास्य काव्यस्य
प्रथनाय अध्येतृजनकल्याणाय चान्तेऽपि स्वान्तशान्तिदमिदं मङ्गल-
मयोजि करुणाभरणैः श्रीचरणैरिति सर्वं सुमङ्गलम् ॥ १०७ ॥

इति तृतीयः सर्गः ।

वन्दे कुवलयानन्दं गुरुं काव्यप्रकाशकम् ।

यत्सेवयालङ्कृतिषु ख्यातिमाप्नोति मानवः ॥

अचरणगिरिसञ्चरणं चक्षुश्चरणादिधीमदवतरणम् ।

कविराङ्गगुरुवरचरणं चेतश्चरणं कृणोतु संसरणम् ॥

भूषाप्रकाशेऽल्पमनीषकृपे दोषा अशेषाः स्युरथाप्यनेन ।

काषायवासा ननु तोषमेयाद् दोषाकरो येन कृतो विभूषा ।

इषुमुनिवसुभूमीसम्मिमे वैजयाब्दे

(१८७५)

शुचिगतशुचिपक्षे पक्षतौ पुण्यघस्त्रे ।

कलिमलहरलीलाशालिनां सद्गुरुणां

पदनलिनमितेयं पङ्कवाभूपभृङ्गी ॥

॥ ॐ तत्सन् ॥

वन्द इति—कुवलयं भूमण्डलं (ज्ञानदानादिना) आनन्दयतीति
कुवलयानन्दः तम् । काव्यं प्रकृतत्रिशतीकाव्यम् उपलक्षणेनान्यांश्च बहू-

नुपकारकग्रन्थान्प्रकाशयति आविर्भावयतीति काव्यप्रकाशकः तम् । ईदृश-
ग्रन्थप्रपञ्चनिर्माणेनाखण्डं भूमण्डलानन्दप्रदमित्यर्थः । तं गुरुं वन्दे ।
यस्य गुरोः सेवया परिचर्यया भक्त्या वा मानवः कृतिषु सुकृतिषु अलम्
अत्यर्थं ख्यातिं प्रसिद्धिमाप्नोति । पुण्यवतामप्रगण्यो भवतीति भावः ॥ एवं
कुवलयानन्दः काव्यप्रकाशश्च प्रसिद्धौ ग्रन्थौ । ययोः सेवया परिशीलनेन
अलङ्कृतिषु उपमाद्यलङ्कारेषु ख्यातिं ज्ञानमाप्नोतीत्यपि ध्वनिः ॥ १ ॥

अचरणमिति—अचरणः पङ्क्तुः, सोऽपि-गिरिसञ्चरणो भवति येन तत् ।
पङ्क्तुं लङ्घयते गिरिमित्यर्थः । चक्षुश्चरणः अक्षपादः, तदादयो ये धी-
मन्तः ज्ञानिनः तेषामवतरणम् अवतारस्वरूपम् । आदिपदेन व्यासादयो
ग्राह्याः । ईदृशं कविराजां कवीश्वराणां (प्रकृत) गुरुवराणां चरणं कर्तुं,
चेतसि चरतीति चेतश्चरणम् । मनसा ध्यायमानं सदित्यर्थः । संसरणं
पुनर्जननादिलक्षणं कृणोतु नाशयतु । ‘कृञ् हिंसायाम्’ इति स्वादेः
प्रार्थनायां लोट् । ‘चरणोऽस्त्रियाम्’ इत्यमराच्चरणशब्दस्य पाक्षिकं क्लैब्यम् ।
अङ्गिधर्माणामङ्गे उपचाराच्चरणेऽवतारत्वाद्युक्तिः ॥ २ ॥

भूषेति—भूषाप्रकाशे = अस्मिन्नलङ्कारविवरणे । काषायवासाः =
श्रीदत्तयतिपतिः । दोषाकरः = दोषाणामाकरश्चन्द्रश्च । अत्रैव काव्ये
‘यन्मूर्ध्न्यभान्निर्मलचन्द्रहासः’ इति श्रीचरणैरेव वार्णितत्वात् श्रीदत्त-
प्रभोश्चन्द्रशेखरत्वे न प्रमाणमन्वेषणीयम् ॥ ३ ॥

इष्विति—वैजयाब्दे=विजय एव वैजयः । स्वार्थेऽण् । तस्मिन्नब्दे
विजयनामसंवरसरे । शुचिः आषाढमासः, तद्रते शुचिपक्षे शुक्लपक्षे ।
पक्षतौ=प्रतिपदि । पुण्यघस्त्रे = पुण्यदिने । श्रीचरणानां पुण्यतिथिवित्यर्थः
‘शुचिस्त्वयम् । आषाढे’ इति, ‘शुक्लशुभ्रशुचिश्चेत’ इति, ‘अथ पक्षतिः ।
प्रतिपद्’ इति, ‘घस्त्रो दिनाहनी’ इति चामरः । पदनलिनम् इता (प्राप्ता)
इयम्’ इति छेदः । अतिरोहितमन्यदिति शिवम् ॥

श्रीगुरुचरणार्पितमस्तु ॥ ॐ तत्सत् ॥

अथ त्रिशतीकाव्यप्रयुक्तवृत्तनामानि, तद्वततत्तद्वृत्ताधिकरणी-
भूतादिमश्लोकसङ्ख्या च यच्छ्लोकटिप्पण्यां तत्तद्वृत्तलक्षणं समन्वयश्च
दर्शितौ—

वृत्तनाम	सर्गः-श्लोकः	वृत्तनाम	सर्गः-श्लोकः
अनुष्टुप्	१—४	भुजङ्गप्रयातम्	१—५४
आर्यागीतिः	१—३	मत्तमयूरम्	३—५०
इन्द्रवज्रा	१—५	मन्दाक्रान्ता	१—७७
इन्द्रवंशा	३—२२	माणवकाक्रीडितकम्	२—७२
उपजातिः	१—१२	मालिनी	१—११
उपेन्द्रवज्रा	१—१२	योगिनी(सुंदरी-उदिता)	१—६
कुमारललिता	२—७०	रथोद्धता	१—१६
चन्द्रावर्ता	३—१०३	रुचिरा (अतिरुचिरा)	३—४९
चामरम् (विबुधप्रिया)	२—३३	वंशस्थम्	१—१
चामरम् (पञ्चचामरम्)	२—६२	विद्युन्माला	२—६६
तनुमध्या	२—७२	विपरीताख्यानकी	२—३९
तोटकम्	१—२२	शार्दूलविक्रीडितम्	१—१०
त्रिष्टुप् (पङ्क्तिश्च)	१—३७	शालिनी	१—९
द्रुतविलम्बितम्	१—३४	शिखरिणी	१—२
पुष्पिताम्ना	१—८४	सिंहोन्नता(वसंततिलका)	१—४३
पृथ्वी	२—५३	स्रग्धरा	१—१९
प्रमिताक्षरा	१—२५	स्रग्विणी	१—४७
प्रहर्षिणी	१—२८	स्वागता	१—७४
भुजगशिशुभृता	२—६७	हरिणी	१—७५

(सङ्कलने सङ्ख्या ३८)

श्रीगणेशदत्तगुरुभ्यो नमः ।

श्री. वासुदेवानन्दसरस्वतीयतीन्द्रचरणारविन्दाभ्यां नमः ।

अलङ्कार म्हणजे काय ? (अलङ्कारसामान्यलक्षणम् ।)

‘अत्रिनन्दनपादाब्जवन्दनं बहूनन्दनम्’ या वाक्यांतील शब्दश्रवणाने किंवा अर्थज्ञानाने जो चमत्कार (आनंद) प्रतीतीस येतो; तो ‘दत्तपाद नमस्कारो बहुसौख्यप्रदायकः’ या वाक्यांतील शब्दांच्या अथवा अर्थीच्या ज्ञानापासून—तात्पर्यार्थी समान असला तरी—येत. नाही यावरून दुसऱ्या वाक्यापेक्षा पहिल्या वाक्यांतील शब्दांत व अर्थात कांहीं तरी वैशिष्ट्य असले पाहिजे हें उघड आहे. अशा वैशिष्ट्यालाच अलंकार असे म्हणतात. हीच गोष्ट एखाद्या नियमाच्या (लक्षणाच्या) रूपाने सांगणे झाल्यास अर्श सांगतां येईल---

शब्दांमध्ये किंवा अर्थांमध्ये असलेल्या ज्या विशिष्ट धर्माच्या (पदार्थाच्या) योगाने त्या शब्दांचे अथवा अर्थांचे ज्ञान विशिष्ट आनन्द उत्पन्न करतें तो धर्म (पदार्थ) म्हणजेच अलंकार होय. उदाहरणार्थ घेतलेल्या वरील वाक्यांत ‘वन्दनम्, नन्दनम्’ या शब्दांमध्ये वर्णसाम्यरूपी अनुप्रास हा धर्म असून त्यामुळेच या शब्दांचे ज्ञान आपणांस विशिष्ट आनन्द देतें म्हणून येथे अनुप्रास हा अलङ्कार होतो. हा धर्म शब्दगत असून अर्थाशी याचा कांही सम्बन्ध नाही—अर्थात् अर्थज्ञान नसतांही केवळ एतादृशशब्दश्रवणानेच आनन्दानुभव होतो म्हणून हा शब्दालङ्कार होय. याच उदाहरणामध्ये ‘पादाब्जम्’ या ठिकाणी, (पादः अब्जमिव असा उपमितसमास केल्याने) अब्जाचे म्हणजे कमलाचे साधर्म्य (सादृश्य) दत्तचरणरूपी अर्थांमध्ये असून त्या योगानेच त्या अर्थाचे ज्ञान विशिष्ट आनन्द देतें म्हणून येथे साधर्म्य अर्थात उपमा हा अलंकार होतो.

हा धर्म अर्थगत आहे-अर्थाचें ज्ञान नसेल तर केवळ शब्दश्रवणानें (पादाब्जम्) या स्थळी आनन्दानुभव होत नाही-म्हणून हा अर्थालङ्कार म्हटला जातो.

हे सादृश्य वगैर पदार्थ जर व्यङ्ग्य (व्यञ्जनावृत्तिगम्य) असतील तर त्यांना अलंकार न म्हणतां अलंकारध्वनि म्हणतात. पण रस भाव वगैरे कांही पदार्थ व्यङ्ग्य असले तरी त्यांची मात्र 'रसवान्, प्रेयः-' अशी अलंकारांतच गणना करण्याचा संप्रदाय आहे.

अलंकाराच्या सामान्य स्वरूपाबद्दलचे हे विचार. शास्त्रीय भाषेच्या चौकटीत बसवून चन्द्रिका (कुवलयानन्दटीका)कारांनी असें व्यक्त केले आहेत-‘अलङ्कारत्वं च रसादिभिन्नव्यङ्ग्यभिन्नत्वे सति शब्दार्थान्यतरनिष्ठा या विषयितासम्बन्धावच्छिन्ना चमत्कृतिजनकतावच्छेदकता तदवच्छेदकत्वम् । अनुप्रासादिविशिष्टशब्दज्ञानादुपमादिविशिष्टार्थज्ञानाच्च चमत्कारोदयात्तेषु लक्षणसमन्वयः । शब्दार्थयोर्ज्ञाननिष्ठचमत्कृतिजनकताया विषयितयाऽवच्छेदकत्वेन, तद्विशेषणीभूतानुप्रासोपमादेस्तन्निष्ठावच्छेदकतावच्छेदकत्वात् । रसवदाद्यलङ्कारसङ्ग्रहाय व्यङ्ग्योपमादिवारणाय च भेदद्वयगर्भसत्यन्तोपादानम्।

प्रसिद्ध नाट्यशास्त्रकार भरतमुनींनी यमक हा एकच शब्दालंकार सांगितला असून त्यानंतरच्या ग्रंथकारांनी ‘वृत्त्यनुप्रास, लटानुप्रास, पुनरुक्तप्रतीकाश’ इत्यादि अनेक शब्दालंकार सांगितले आहेत. (त्रिशती-वृत्तादिविवरणांत १ त्या श्लोकांत यांपैकी कांही अलंकारांची लक्षणे जयदेवकवींचे सोदाहरण श्लोक देवून दाखविली आहेत) शिवाय हार, चक्र, सर्वतोभद्र इत्यादि बंधांचाही शब्दालंकारांतच समावेश होतो (यांपैकी हार वगैरे कांही बन्ध श्रीमहाराजांनी त्रिशतीच्या शेवटी ग्रथित केले

(१) ‘ विषयितासम्बन्धावच्छिन्ननिवेशाचें प्रयोजन अद्याप अनिर्णीत आहे असें म्हणतात.

आहेत. त्रिशती सर्ग ३ श्लोक १०२ इ. पहा.) अर्थालंकारांच्या संख्ये-
बद्दलहि प्राचीन ग्रंथकारांचा मतभेद फारच आढळतो. भरतमुनींनी उपमा,
दीपक आणि रूपक हे तीनच अर्थालंकार मानले असून महाकवि दंडीनी
ते पसतीस सांगितले आहेत. काव्यप्रकाशकारानी ती संख्या बासष्टापर्यंत
नेली तर चन्द्रालोककारानी 'इत्यलङ्कृतयः शतम्' म्हणून १०० (शतक)
पूर्ण केले आहे. चन्द्रालोकव्याख्याकार (कुवलयानन्दकार) अप्पय्यदीक्षि-
तांनी जवळ जवळ आणखी पावशतकाची त्यांत भर टाकली आहे.

अलंकारसंख्येबद्दल असा मतभेद होण्यास त्या त्या ग्रंथकारांचा
दृष्टिकोणभेदच प्रमुख कारण आहे. रूपक, उत्प्रेक्षा, अतिशयोक्ति इत्यादि
(२०-२५) अलंकारांचा, उपमेतच अंतर्भाव मानल्याने भरतमुनींनी
त्यांचा निराळा उल्लेख केला नाही. पण इतर ग्रंथकारांना त्या अलंकारांचे
चमत्कृतिजनकत्व अन्यादृश (उपमेपेक्षां विलक्षण) वाटल्यामुळे त्यांनी
त्यांचीं नावे व लक्षणें निराळीं दाखविली. भारतीयांचे पदार्थविज्ञानशास्त्र
अर्थात् न्यायशास्त्रांतही पदार्थांच्या संख्येबद्दल असाच मतभेद आढळतो.
गौतममुनींनी १६ पदार्थ मानले तर कणादऋषींनी सहाच सांगितले
आहेत. नव्य नैयायिकांनी-जणू त्या दोघांत तडजोड घडविण्याकरितां-
सात पदार्थ प्रतिपादिले आहेत. पण हा सर्व संख्याविषयक मतभेद,
स्वसंमत ठराविक पदार्थांत इतर पदार्थांचा अन्तर्भाव मानणे अगर न
मानणे यांवरच आधारलेला असून कोणीही कोणत्याही प्रसिद्ध पदार्थांचे
असत्त्व किंवा अप्रामाणिकत्व, अगर अप्रसिद्ध पदार्थांचे सत्त्व किंवा प्रामा-
णिकत्व मानीत नाहीं-मानू शकत नाहीं-ही गोष्ट जरूर लक्षांत ठेवली
पाहिजे. प्रकृत अलंकारांच्या बाबतींतही हीच स्थिति आहे. आतां एका
अलंकारांत इतर अनेक अलंकारांचा अन्तर्भाव मानणे कसे शक्य
आहे हें समजून घेण्याकरितां आधी ' श्रीदत्तस्य वदनं कमलमिव मनो-
हरम् ' हें उपमालंकारघटित वाक्य उदाहरणार्थ घेऊन यांत थोडासा

बदल केल्यानें निरनिराळे अनेक अलंकार कसे बनतात तें पाहूं—‘कमलं वदनमिव’ प्रतीप, ‘वदनं वदनमिव’ अनन्वय, ‘कमलमिव वदनं वदनमिव कमलम्’ उपमेयोपमा, ‘वदनमेव कमलम्’ रूपक, ‘कमलं दृष्ट्वा वदनं स्मरामि’ स्मृति, ‘वदनं वा कमलं वा’ सन्देह, ‘नेदं वदनं किन्तु कमलम्’ अपन्हुति ‘मन्ये कमलमिदं वदनम्’ उत्प्रेक्षा, ‘सर्वदा विकसितं वदनं कमलादधिकमनोहरम्’ व्यतिरेक, ‘कमलधिकरणं वदनम्’ अतिशयोक्ति असाच थोडा फेरबदल केल्यानें तुल्ययोगिता, भ्रान्तिमान् निदर्शना, दृष्टान्त इत्यादि अलंकारही तयार होतात. सरते शेवटी या सर्वांचें पर्यवसान सादृश्यामध्येच होतें म्हणून यांचा अन्तर्भाव उपमालंकारांत होवू शकतो. पण या सर्वांचें चमत्कृतिजनकत्व मात्र सर्वत्र केवळ सादृश्यमूलक नाही. रूपकामध्ये तें अभेदारोपमूलक, व्यतिरेकामध्ये आधिक्यमूलक असें निरनिराळें आहे. या दृष्टीनें विचार करून या अलंकारांची नावे व लक्षणे विभिन्न मानली तर त्यांतही कांही वावगें नाही. असो. या प्राचीन अर्वाचीन ग्रंथकारांनी सांगितलेल्या सर्व अलंकारांत वर लिहिलेले वैद्यनाथांचे (चन्द्रिकाकारांचे) लक्षण सुसमन्वित होत असल्यानें तें अलंकारांचें निर्दुष्ट सामान्य लक्षण म्हणून गणलें गेलें आहे.

या लक्षणांतील ‘चमत्कृतिजनकता’ हा अंश फार महत्वाचा आहे. अलंकाराच्या प्रत्येक विशेष लक्षणांत ‘चमत्कृतिजनकत्वे साति’ हें पालुपद पाहिजेच. त्या त्या अलंकारास लागणारी इतर सर्व सामुग्री तयार असून देखील हें ‘चमत्कृतिजनकत्व’ नसेल तर ती सामुग्री वायां जाणार अर्थात् तेथें कोणताही अलंकार निष्पन्न होणार नाही. आणि ही चमत्कृति उत्पन्न होण्यास सादृश्यादि पदार्थ सत्यसृष्टींतले चालत नाहीत तर ते कविप्रतिभानिर्मित असावे लागतात. ‘वदनं कमलमिव पार्थिवम्’, अथवा ‘वदनं घट इव भौतिकम्’ या वाक्यांमध्ये उपमालङ्कारास लागणारी सर्व सामुग्री-म्हणजे उपमान, उपमेय. साधारण धर्म व सादृश्यवाचकशब्द-सिद्ध असली तरी ती नैसर्गिक आहे, कविप्रतिभा-

निर्मित नाही म्हणून चमत्कृति नाही. अत एव येथे उपमालङ्कारही निष्पन्न होत नाही. अर्थात् असल्या सादृश्याला अलङ्कारत्व येत नाही. हा नियम प्रत्येक अलंकारास लागू आहे.

श्रीगणेशदत्तगुरुभ्यो नमः ।

१ श्लेषालङ्कारः ।

अनेकार्थी शब्दाच्या योजनेला श्लेष म्हणतात. [नानार्थस्य शब्दस्य योजनं श्लेषः । (चन्द्रिका)] शब्दश्लेष व अर्थश्लेष असें त्याचे दोन प्रकार असतात. प्रकृत शब्दाच्या ऐवजी दुसऱ्या पर्यायशब्दाचा प्रयोग, विवक्षित अनेक अर्थांचा बोध करून देण्यास समर्थ होत नसेल तर तो शब्दश्लेष व दुसऱ्या पर्याय शब्दानेहि विवक्षित अर्थांचा बोध होत असेल तर तो अर्थश्लेष. [परिवृत्तिसहानां श्लिष्टानां शब्दानामनेकार्थप्रतिपादकत्वेऽर्थश्लेषः । (काव्यप्रकाशटीका बालबोधिनी)]

प्रकृत श्रीदत्तचम्पूच्या मंगलश्लोकामध्ये ' अम्बासुतः ' या व्यर्थी शब्दाची योजना असल्याने येथे श्लेषालंकार आहे. (अम्बा=पार्वती व श्रीनरसिंहसरस्वतीची माता) अम्बा शब्दाच्या ऐवजी गिरिजा, दाक्षायणी इत्यादिकांपैकी एखाद्या पर्याय शब्दाचा या ठिकाणी प्रयोग केल्यास त्या (गिरिजासुतः इ.) शब्दाने गणपतीचा बोध झाला तरी श्रीनरसिंहसरस्वतीचा बोध होत नाही. कारण ' अम्बा ' ही त्यांच्या मातोश्रीची संज्ञा म्हणजे नांव असून त्यांत पर्याय प्रयोग चालत नाही. एवंच, असें केल्यास येथे विवक्षित उभयार्थबोध होत नाही अर्थात् शब्दपरिवृत्तिसहत्व नाही म्हणून हा शब्दश्लेष होय.

' द्विजराजो राजते ' या वाक्यांतहि ' द्विजराजः ' हा शब्द श्लिष्ट म्हणजे, चन्द्र व श्रेष्ठ ब्राह्मण या दोन अर्थांचा बोधक आहे. पण या ठिकाणी द्विज, राजन् या शब्दांऐवजी क्रमाने ब्राह्मण नृप इत्यादि पर्या-

यांचा प्रयोग केला तरी विवक्षित उभयार्थबोधाला कांहीं बाध नसल्याने हा अर्थश्लेष आहे.

दुसऱ्या अर्थाच्या बोधाकरितां निराळ्या रीतीने पद तोडावे लागलें तर त्यास समझश्लेष, व तसें न करताच दोनही अर्थांचा बोध होत असेल तर त्यास अभङ्गश्लेष म्हणतात. वर दोन्ही उदाहरणें अभङ्गश्लेषाचीच होत. त्रिशती काव्यांतील ' निष्ये गन्धर्वस्थः-' या श्लोकांतल्या ' सम्योमाधवतनयः' या शब्दांत समझश्लेष आहे. (त्रिशतीकाव्य सर्ग १ श्लोक १९ पाहा)

' श्लेषः स वाक्य एकस्मिन्यत्रानेकार्थता भवेत् ' असें काव्यप्रकाशकारांनी या अलंकाराचें लक्षण सांगितलें आहे. ' श्लिष्यतः अर्थावस्मिन् श्लिष्यन्ति अर्था अस्मिन्निति वा श्लेषः' अशी श्लेष शब्दाची व्युत्पत्ति आहे. अर्थात् या अलंकाराचें 'श्लेष' हे नांव अन्वर्थक आहे. (सर्व अलंकारांचीं नांवें बहुतेक अशी अन्वर्थकच आहेत.)

१-१, १-१३, १-२४, १-३८, १-३९, १-४०, ३-१४.

श्रीगणेशदत्तगुरुभ्यो नमः ।

२ पर्यायोक्तम्

विवक्षित व्यंग्यार्थ, स्वरूपाने न सांगता सुन्दर अशा प्रकारान्तरानें सांगितल्यास त्यास पर्यायोक्त म्हणतात. [विवक्षितमर्थं साक्षादकथयित्वा प्रकारान्तरेण कथनं पर्यायोक्तम् । का.टी. वा.] अलंकारशास्त्राच्या भाषेत या प्रकारास 'व्यञ्जना वृत्तीनें वाच्यार्थाचा बोध करून देणें' असें म्हणतात.

(१) अलंकार शास्त्रांत, वाचक, लाक्षणिक आणि व्यञ्जक असें शब्दाचें तीन प्रकार सांगितलें आहेत. त्याच्या अर्थांना क्रमानें वाच्य, लक्ष्य आणि व्यंग्य अशा संज्ञा आहेत. या अर्थांच्या बोधास कारणीभूत (शब्दगत) विशिष्टशक्तींना क्रमानें अभिधा लक्षणा आणि व्यञ्जना असें म्हणतात. शब्द उच्चारल्याबरोबर प्रतीत होणारा अर्थ 'वाच्य' अनुपपत्तीमुळे भाषणारा अर्थ 'लक्ष्य' म्हटला जातो. उदा० 'गङ्गायर्ष घोषः' या ठिकाणी 'गङ्गा

बहुतेक सर्व ठिकाणीं वाच्यार्थ आणि व्यंग्यार्थ निरनिराळे असून व्यंग्यार्थ, वाच्यार्थापेक्षां (गूढ व) जास्त सुंदर असतो. पण क्वचित् स्थळी व्यंग्यार्थापेक्षां वाच्यार्थच जास्त सुंदर असला तर व्यंग्यार्थ आपल्या रूपानें प्रकट न होता त्या वाच्यार्थाच्या रूपानेंच प्रकट होतो. अर्थात् अशा स्थळांत अभिधावृत्तीनें ज्या अर्थाचा बोध होतो व्यंजनावृत्तीनेंही त्याच अर्थाचा बोध होतो, म्हणजे पर्यवसानी व्यंग्यार्थ आणि वाच्यार्थ एक होतात. असें झालें कीं पर्यायोक्त हा अलंकार तयार होतो.

शब्दाचा वाच्यार्थ 'जलप्रवाहविशेष' असा असून या प्रवाहांत घोष म्ह० गौळवाडा असणें शक्य नाही हें लक्षांत आलें की (त्या अनुपपत्तीमुळे) आपण गंगाशब्दाचा अर्थ 'गंगेचें तीर' (कांठ) असा करतो. हाच लक्ष्यार्थ होय. पण येवढ्याच अर्थाची विवक्षा असली तर सरळ 'गङ्गा-तीरे घोषः' असें न म्हणता हा द्राविडी प्राणायाम (गङ्गायां घोषः असें असंबद्ध सांगून मग तीरबोधाकरितां लक्षणा मानणें) का? या प्रश्नाचें उत्तर असें आहे की—वक्त्यांची या ठिकाणीं इतकीच विवक्षा नसून 'शैत्य पावनत्वादिविशिष्ट म्ह० गार आणि पवित्र अशा गंगेच्या कांठी' इतक्या अर्थाचा विवक्षेनें त्यानें 'गङ्गायाम्' हें पद या ठिकाणी वापरलें आहे. म्हणून येथें लक्षणा सप्रयोजन आहे. व्यर्थ नाही. आतां या शैत्यपावनत्वादिरूप अर्थाचा बोध गङ्गापदानें कसा (कोणत्या वृत्तीनें) होतो हें पाहिलें पाहिजे. अभिधा, प्रवाहरूप अर्थाच्या ठिकाणी नियंत्रित आहे, अर्थात् या शैत्यपावनत्वादिरूप अर्थामध्ये गङ्गाशब्द संकेतित नाही म्हणून ती (अभिधा) हा विशिष्ट अर्थ बोधण्यास असमर्थ आहे. ('तीर' इतका अर्थ स्वीकारल्याबरोबर) अनुपपत्तीचा परिहार होत असल्यानें लक्षणाही गप्प बसते. तेव्हां या अर्थाच्या बोधाकरिता शब्दामध्ये एक तिसरी वृत्ति मानणें अपरिहार्य आहे. या वृत्तीचें नांवच व्यञ्जना ['गङ्गा-तीरे घोषः' इति प्रयोगे स्वायत्ते सत्यपि गङ्गायां घोषः' इत्यनन्विता-भिधानं शैत्यपावनत्वादिरूपप्रतिपत्त्यर्थम् इत्यङ्गीकर्तव्यम् । न च सा प्रती-तिर्लक्षणयाऽन्युपपद्यते । केवल तीरलक्षणयैवानुपपत्तिपरिहारे शैत्यपावन-

कोणी थोर मोठे लोक आपल्याकडे आले की आपण त्यांना विनयाने (आगम्यताम्) ' इदमासनमलङ्कित्यताम् ' असे म्हणतो. येथे विवक्षित व्यंग्यार्थ ' अस्मिन्नासने उपविश ' असा आहे. पण (वाच्यार्थाइतका तो रमणीय नसल्याने) व्यञ्जनावृत्ति, त्या रूपाने त्याचा बोध न करता वाच्यार्थरूपाने—'इदमासनमलङ्कित्यताम्' याच रूपाने—बोध करते, अर्थात् आता व्यंग्यार्थ आणि वाच्यार्थ यां मध्ये कांही भेद राहिला नाही. म्हणून (इदमासनमलङ्कित्यताम्) या ठिकाणी पर्यायोक्त अलंकार आहे. तसेच ' अयं प्रियताम् ' या अभिप्रायाने ' (अनेन) कीनाशभवना-तिथिना भाव्यम् ' असे म्हटल्यास त्या स्थळीहि हा अलंकार असणारच. पण खरोखरच एखाद्या (सिंहासनासारख्या) आसनाची (रत्नादिकांनी) सजावट करण्याकरितां (सोनाराला वगैरे उद्देशून) ' इदमासनमलङ्कित्यताम् ' हे वाक्य उच्चारले, किंवा याच देहाने यमाच्या घरी अतिथिरूपाने जाण्याची योग्यता बाळगणाऱ्या (नचिकेतासारख्या) एकाद्या धीर पुरु-

त्वादिविशिष्टलक्षणायां मानाभावात् ।... तस्मात् शैत्यपावनत्वादिप्रति-पत्त्यर्थं व्यञ्जना आवश्यकी (नीलकण्ठी शब्दखंड)] या वृत्तीने प्रतीत होणाऱ्या अर्थास व्यंग्यार्थ म्हणतात.

अभिधा आणि लक्षणा सर्व शास्त्रकारांनी मानल्या असून ही व्यञ्जना मात्र आलंकारिकांचा स्वतंत्र प्रतिभाविलास आहे. ही त्यांना जीव की प्राण वाटते. कोणत्याहि काव्यांत ही जर नसेल—सर्वथा भासत नसेल—तर ते काव्य अधम निर्जीव—समजले जाते. ही केवळ शब्दांमध्येच रहात नसून (परमेश्वराप्रमाणे) सर्व पदार्थांत भरली आहे. [' सर्वेषां प्रायशोऽर्थानां व्यञ्जकत्वमपीष्यते ' का प्र.] सहकारिकारणाच्या योगाने यथावसर प्रकट होते. हिंवापासून केवळ व्यंग्यार्थाचाच बोध होत नसून प्रसंग विशेषी वाच्यार्थाचाहि बोध होतो. (असे आलंकारिकांचे मत आहे. प्रकृत पर्यायोक्त अलंकारांत, हा म्हणजे व्यञ्जनावृत्तीने वाच्यार्थाचा बोध करून देणे हा—प्रकार असतो.

षाला उद्देशून ' त्वं कीनाशभवनातिथिर्भव ' असें म्हटलें, तर तेथें मात्र पर्यायोक्त अलंकार होणार नाही. कारण त्या स्थळी विवक्षित अर्थाचा बोध केवळ अभिधेनेच होत असून मुळी व्यंजनाच नाही; मग व्यंग्यार्थ आणि त्याचें प्रकारान्तराने प्रतिपादन कुठून असणार, ही गोष्ट लक्षांत ठेवण्याजोगी आहे.

‘ पर्यायोक्तं विना वाच्यवाचकत्वेन यद्वचः ’ (का. प्र.) असें या अलंकाराचें लक्षण असून ‘ पर्यायेण=प्रकारान्तरेण उक्तं=कथनं पर्यायोक्तम् ’ अशी या शब्दाची व्युत्पत्ति आहे. १-६.

श्रीगणेशदत्तगुरुभ्यो नमः ।

३ उपमा

कोणत्याहि दोन वस्तूंच्या सुंदर सादृश्यास उपमा म्हणतात. [अलङ्कारत्वे सति सादृश्यमुपमालङ्कारलक्षणं बोध्यम् ।—चंद्रिका.] हा अलंकार तयार होण्यास उपमान, उपमेय, साधारणधर्म आणि सादृश्यवाचक (इव यथा वगैरे) शब्द असे चार पदार्थ पाहिजेत. अमुक वस्तु अमक्या सारखी आहे असें वर्णन करावयाचे असल्यास हा अलंकार वापरतात ही गोष्ट प्रसिद्धच आहे. ज्या पदार्थाचें सादृश्य सांगावयाचें आहे (यालाच ‘सादृश्यप्रतियोगी’ अशी संज्ञा शास्त्रीय भाषेत देतात) त्या पदार्थास उपमान, ज्या ठिकाणी तें सादृश्य सांगणें आहे (म्ह. सादृश्यानुयोगी). त्यास उपमेय म्हणतात. यांपैकी उपमान हें बहुतेक उपमेयापेक्षां उत्कृष्ट म्ह. अधिकगुणविशिष्ट असें असतें. साधारणधर्म म्हणजे उपमान

(१) परमेश्वराचें किंवा तत्समान सद्गुरूंचें वर्णन करणें झाल्यास असले अधिक गुणशाली उपमान मिळणें सर्वथा अशक्यच. कारण त्यांच्या तोडीचा पदार्थच जर जगांत कोणताहि नाही. तेव्हां त्यांच्याहून श्रेष्ठ कसा असणार ? (‘ न त्वत्समोऽस्त्यभ्यधिकः कुतोऽन्यः ’—गीता. ‘ दृष्टान्तो

आणि उपमेय या दोनही पदार्थांत राहणारा विशिष्ट गुण. हा उपमाना-
मध्ये बहुतेक सिद्ध असून उपमेयांत याचें विधान करावयाचें असतें.
कांही ठिकाणी उपमानोपमेयांचे धर्म वस्तुतः विभिन्न असले तरी श्लेषानें
अथवा बिम्बप्रतिबिम्बभावाने त्यांचे ऐक्य साधलें जातें. (त्रिशती काव्य
सर्ग १ श्लोक २० पाहा.) आणि उपमेय हें, उपमानासारखें आहे असा
बोध करून देणाऱ्या ('इव' इत्यादि) शब्दास सादृश्यवाचकशब्द म्हण-
तात तें सादृश्य निसर्गनिर्मित नसून कविप्रतिभाकल्पित असावें लागतें.
हें आपण मार्गे (अलंकार सामान्यलक्षणामध्ये) पाहिलेंच आहे.

‘(श्रीदत्तस्य) वदनं कमलमिव मनोहरम्’ या आपल्या परिचित
वाक्यांत, आपणांस कमळाचें सादृश्य; वदनाच्या म्ह. मुखाच्या ठिकाणीं
सांगावयाचें आहे म्हणून कमल हें उपमान व वदन उपमेय होय. मनो-
हरत्व अर्थात् ‘आल्हादकत्व’ हा साधारण धर्म असून इव हा सादृश्यवाचक
शब्द आहे. आणि मुखाच्या ठिकाणी कमळाचें सादृश्य नैसर्गिक नसून
कल्पित आहे (कारण, वस्तुतः कमळाचें आल्हादकत्व (मनोहरत्व)
निराळें आणि मुखाचें निराळें. असें असूनहि त्या दोनही आल्हादकत्वांचें
काल्पनिक ऐक्य सिद्धवत् गृहीत धरून कवि, ‘वदनं कमलमिव मनोहरम्’
इत्यादि प्रयोग करित असतो) म्हणून या वाक्यांत उपमालंकार निष्पन्न
होतो.

नैव दृष्टस्त्रिभुवनजठरे सद्गुरोः ’-शतश्लोकी.) अर्थात् तशा ठिकाणीं
उपमानोपमेयभाव हा सर्वथा गौणच असतो. हा विषय (वरदराजस्तवा-
मध्ये) श्री. अप्पय्य दीक्षितांनीं किती सुंदर सांगितला आहे. पाहा—

‘यस्मिञ्जहात्यतिशयोक्तिरलङ्कृतित्वं न्यूनोपमात्वमुपमा समुपैति सर्वा।

सूक्ष्मस्वभावकलनाऽपि च न प्रतर्क्या तद्वर्णयामि भवतः

कथमाभिरूप्यम् ॥ ’

(२) बिम्बप्रतिबिम्बभावाचें स्पष्टीकरण पुढें दृष्टान्तालंकारांत केलें
जाईल.

या अलंकाराचे पूर्णोपमा आणि लुप्तोपमा असे दोन मुख्य प्रभेद आहेत. उपमान, उपमेय, साधारणधर्म, व वाचकशब्द हे चारही अवयव शब्दांनीं सांगितले गेले असतील तर ती पूर्णोपमा होते यांपैकी कांहीं पदार्थांचा म्हणजे पदार्थबोधक शब्दांचा लोप झाला असेल—उपमा वाक्यांत निर्देश केला नसेल—तर तिला लुप्तोपमा म्हणतात. पूर्णोपमेचें उदाहरण वर दिलेंच आहे. त्याच वाक्यांत ‘कमलं, मनोहरम्’ अशी व्यस्त पदे न ठेवतां ‘कमलमनोहरम्’ असें सामासिकपद ठेवले आणि इवशब्द काढून टाकला म्हणजे (श्रीदत्तस्य) ‘वदनं कमलमनोहरम्’ असें वाक्य तयार होतें. या वाक्यात ‘उपमानानि सामान्यवचनैः (२।१।५५)’ या पाणिनीय सूत्राच्या आधारे झालेल्या समासाच्या जोरावरच आपणांस सादृश्याचें ज्ञान होतें. सादृश्यवाचक कोणताही शब्द प्रत्यक्ष नाही—म्हणून या उपमेस ‘लुप्ता’ त्यांतहि वाचकशब्दाचा लोप झाल्याने ‘वाचकलुप्ता’—म्हणतात. असाच साधारण धर्माचा लोप असल्यास ‘धर्मलुप्ता’ दोनहि लुप्त असल्यास ‘धर्मवाचकलुप्ता’ इत्यादि अनेक प्रकार या लुप्तोपमेचे संभवतात. यांपैकी कांहीं पदार्थांचा लोप व्याकरणशास्त्रमूलक असतो तर काहींचा ऐच्छिक असतो. पूर्णोपमेचे सहा आणि लुप्तोपमेचे ‘एकोणीस असें एकंदर पंचवीस प्रकार, या अलंकाराचे काव्यप्रकाशांत सांगितले आहेत. उपमेय एक व त्याची उपमानें अनेक असें झाल्यास मालोपमा तयार होते (त्रिशती ३-१०१ पहा).

‘उपमा यत्र सादृश्यलक्ष्मीरुल्लसति द्वयोः’ असें कुवलयानंदांत या अलंकाराचें स्वरूप सांगितले असून ‘उप समीपे मीयते पारिच्छिद्यते (उपमानेन कर्त्री उपमेयं कर्म) अनया इत्युपमा’ (का. प्र. टी.) अशी ‘उपमा’ शब्दाची व्युत्पत्ति आहे.

१-१०, १-१२, १-१३, १-१६, १-२३, १-३४, १-४०, १-४४,
१-४६, १-४८, १-६२, १-६६, १-६९, १-७७, १-९२, १-९३,

१-१००, १-१०१, १-१०९, १-११३, १-११४, १-११९, १-१२६.
१-१३४, २-१८, २-४१, २-५१, २-५७, २-७०, २-७५, २-७६,
२-७७, २-७८, ३-१, ३-५, ३-२१, ३-२८, ३-३९, ३-४१, ३-४८,
३-७३, ३-७४, ३-८२, ३-८३, ३-८४, ३-९५, ३-९६.

४ दीपकम् ।

एका वाक्यामध्ये प्रस्तुत आणि अप्रस्तुत वस्तूंचा साधारणधर्म अथवा क्रिया एकवारच सांगितल्यास दीपक हा अलंकार निष्पन्न होतो. [वर्ण्या-वर्ण्यान्वितैकचमत्कारिधर्मो दीपकम्। (चन्द्रिका)] अर्थात् याचे दोन प्रकार असतात. एखाद्या क्रियेचा (क्रियारूपी धर्माचा) अनेक वस्तूंनी सम्बंध सांगणे हा एक, व एखाद्या (कर्ता कर्म वगैरे) कारकाचा अनेक क्रियेशी संबंध सांगणे हा दुसरा. पहिल्या प्रकारास क्रियादीपक व दुसऱ्या प्रकारास कारकदीपक म्हणतात. अशा वर्णनाचें पर्यवसान शेवटीं प्रस्तुताप्रस्तुतांच्या सादृश्यामध्ये होते.

‘भूष्यन्ते प्रमदवनानि बालपुष्पैः कामिन्यो मधुमांसलैर्विलासैः ।

ब्रह्माणः श्रुतिगदितैः क्रियाकलापै राजानो विरलितवैरिभिः प्रतापैः ॥’

(का. प्र. टी.) हे क्रियादीपकाचें उदाहरण आहे. यामध्ये भूषण=शोभणे—या एकाच क्रियेचा संबंध, प्रमदवन, कामिनी, ब्रह्मण, आणि राजेलोक या चारही पदार्थांच्या ठिकाणी सांगितला आहे.

दूरीकरोति कुमतिं विमलीकरोति

चेतश्चिरन्तनमधं चूलकीकरोति ।

भूतेषु किञ्च करुणां बहुलीकरोति

सङ्गः सतां किमु न मङ्गलमातनोति ? ॥ (का. प्र. टी.)

(१) दोन्ही प्रस्तुत, दोन्ही अप्रस्तुत अथवा एक प्रस्तुत आणि एक अप्रस्तुत या तीन प्रकारांपैकी कोणताहि प्रकार असला तरी हरकत नाही.

या श्लोकामध्ये सत्संगरूपी एकाच कर्तृकारकाचा संबंध, दूरीकरण, विमलीकरण इत्यादि अनेक क्रियेच्या ठिकाणी सांगितला असल्याने हे कारकदीपकच होय. आपल्या श्रीदत्तचम्पूच्या चौदाव्या श्लोकांतहि हे कारकदीपकच आहे.

या अलंकाराचें लक्षण काव्यप्रकाशकारांनी 'सकृद्वृत्तिस्तु धर्मस्य प्रकृताप्रकृतात्मनाम् । सैव क्रियासु बह्वीषु कारकस्येति दीपकम् ॥' असें सांगितलें आहे. 'दीप इव दीपकम्' ('संज्ञायां च' पा.सू. ५।३।९७ इति इवार्थे कन्प्रत्ययः) अशी दीपक शब्दाची व्युत्पत्ति आहे. [प्रस्तुतैकनिष्ठः समानो धर्मः प्रसङ्गादन्यत्रोपकरोति, प्रासादार्थमारोपितो दीप इव रथ्यायामिति दीपसाम्याद्दीपकम् (कुवलयानंद)] १-१४, १-३२.

५ काव्यलिङ्गम्

सहसा न घडणारी एखादी गोष्ट घडली असे वर्णन केल्यास आतां तरी ती कां घडली? याबद्दल विशिष्ट कारण सांगून तिचें म्हणजे घडलेल्या गोष्टीचें समर्थन करावें लागतें, अशा सुंदर समर्थनाभच काव्यलिङ्ग म्हणतात. ['स्वतोऽनुपपद्यमानार्थोपपादकहेतोर्वचनं काव्यलिङ्गम्' (चंद्रिका)] तें समर्थन करण्याकरितां दुसऱ्या एक अथवा अनेक वाक्यांची रचना केली असेल तर त्यास वाक्यार्थहेतुक काव्यलिङ्ग, व तसें न करतां त्याच वाक्यांतील एखाद्या पदानें तें समर्थन केल्यास त्यास पदार्थहेतुक काव्यलिङ्ग असें नांव आहे.

'जितोऽसि मन्द कन्दर्प ! मन्विच्छेऽस्ति त्रिलोचनः' असें वाक्यार्थ-हेतुक काव्यलिङ्गाचें उदाहरण कुवलयानंदांत दिलें आहे. या श्लोकाधीं-तील पूर्वार्ध म्ह०- 'जितोऽसि मन्द कन्दर्प' हें एक वाक्य असून 'मन्विच्छेऽस्ति त्रिलोचनः' हें दुसरें वाक्य आहे. नुसतें पहिलें वाक्य

तेवढें ठेवलें तर ' मोठ मोठया ऋषिमुनीनाहि मदनाचा पराजय करणें कठीण असून तो याला कसा करतां आला ? ' अशी जिज्ञासा उत्पन्न होते. अर्थात् पहिल्या वाक्याला समर्थनाची अपेक्षा आहे. तें समर्थन, ' तृतीय नेत्रानें मदनाला जाळणारे भगवान् शङ्कर माझ्या हृदयांत अखंड वास करीत असल्याने ' असें त्रिशिष्ट कारण सांगून दुसऱ्या वाक्यानें केलें आहे म्हणून या ठिकाणी वाक्यार्थहेतुक काव्यलिङ्ग आहे.

याच श्लोकार्धाचें उत्तरार्ध ' त्रिलोचनहृदा मया ' असें केलें तर दोन वाक्यें न राहता ' ' जितोऽसि मन्द कर्दप ! त्रिलोचनहृदा मया ' असें एकच वाक्य तयार होते. शङ्का समर्थन वगैरें वरच्यासारखेंच. पण तें समर्थन दुसऱ्या वाक्यानें न होतां 'त्रिलोचनहृदा' या एका (सामासिक) पदानेंच होत आहे म्हणून हें पदार्थहेतुक काव्यलिङ्ग होय. प्रकृत श्रीदत्त-चम्पूच्या २१-२२ या दोन श्लोकांत ' स्तेनमेनं कालो हन्ति ' ' भृत्याहस्तुर्यभागभाक् ' वगैरे कारणें देऊन कार्तवीर्यजिन्नानें साम्राज्य-त्यागाचें समर्थन सुंदर रीतीनें केलें असल्याने या दोन्ही श्लोकांत काव्य-लिङ्ग अलंकार आहे.

' हनूमानविधमतरद्दुष्करं कि महात्मनाम् । ' या वाक्यांतहि उत्तरार्धानें पूर्वार्धाचें समर्थन केल आहे. पण या स्थळी काव्यलिङ्ग नसून अर्थान्तर-न्यास हा अलंकार आहे. कारण, ' समर्थ्य आणि समर्थक यांच्यामध्ये कार्यकारणभाव इत्यादि कोणताहि संबंध असला तरी काव्यलिङ्ग मानायला हरकत नाही. पण तो संबंध सामान्यविशेषभावरूपी जर असेल म्ह० सामान्यानें विशेषाचें किंवा विशेषाने सामान्याचें समर्थन केलें असेल तर तेथें काव्यलिङ्ग न होतां अर्थान्तरन्यास निष्पन्न होतो' असा आलंकारिकांचा सिद्धांत आहे.

[' समर्थ्यसमर्थकयोः सामान्याविशेषसम्बन्धेऽर्थान्तरन्यासः, तदि-
तरसम्बन्धे काव्यलिङ्गम् ' इत्येव व्यवस्थाऽवधारणीया (कुवलयानन्द)]

म्हणूनच अर्थान्तरन्यासालंकाराच्या लक्षणामध्यं 'उक्तिरर्थान्तरन्यासः स्यात्सामान्यविशेषयोः' असा सामान्यविशेषभावसंबंधाचा स्पष्ट निर्देश केला आहे. वरील 'हनूमान—' या उदाहरणांत सामान्यानें विशेषाचें समर्थन केलें असल्यामुळें अर्थान्तरन्यासच आहे. एवंच त्याच कुवलयानंदांत काव्यलिंगाचें लक्षण, 'समर्थनीयस्यार्थस्य काव्यलिङ्गं समर्थनम्' असें सामान्यतः जरी सांगितलें असलें तरी त्याचा निष्कर्ष 'सामान्यविशेषभावातिरिक्तसम्बन्धेन चमत्कारि समर्थनम्' असा करून घ्यावा लागतो.

'काव्ये लिङ्गम्' अशी या शब्दाची व्युत्पत्ति आहे. काव्यांतला चमत्कारक रीतीनें सांगितला जाणारा हेतु म्ह० समर्थक असा याचा अर्थ आहे. काव्यप्रकाशकारांनी या अलंकाराचा निर्देश, काव्यहेतु; हेतु या नांवांनीहि केलेला आढळतो. कुवलयानंदकारांनी 'हेतु' या नांवाचा स्वतंत्र अलंकार सांगितला आहे. (पहा—त्रिशतीकाव्य सर्ग १ श्लोक ८९).

१-२१, १-२२, १-९१, १-९२, १-११९.

६ विरोधाभासः

आपाततः विरुद्ध पण पर्यवसानी म्ह० विचाराअंती अविरुद्ध असें कोणतेहि (जाति, गुण, क्रिया इ.) दोन (किंवा अधिक) धर्म एका वस्तूच्या ठिकाणीं सांगितलें तर तो विरोधाभास अलंकार होतो. परंतु तो विरोध प्रसिद्ध कार्यकारणभावभङ्गमूलक असतां कामा नये. [ऐकाधिकरण्येन प्रतीयमानयोः कार्यकारणत्वेनागृह्यमाणयोर्धर्मयोरभासमानापर्यवसन्नविरोधत्वं (विरोधाभासालङ्कारस्य) लक्षणं द्रष्टव्यम् (चन्द्रिका) स्वाभाविक विरोधाचा कालभेदानें, श्लेषमूलक विरोधाचा अर्थान्तरपरिग्रहानें परिहार केला जात असतो. (विरोध आणि त्याचा परिहार यांचे आणखीहि कांहीं प्रकार संभवतात).

प्रतीपभूपैरिव किं ततो भिया विरुद्धधर्मैरपि भेत्तुतोऽज्जिता ।

अमित्रचिन्मित्रजिदोजसा स यद्विचारदृक् चारदृगप्यवर्तत ॥

(नैषध १-१३) या नैषध महाकाव्याच्या श्लोकांत कवीने पुण्यश्लोक नलराजाच्या ठिकाणी ' मित्रजित्व ' आणि ' अमित्रजित्व ' हे सङ्कदर्शनी विरुद्ध धर्म चमत्कारिक रीतीने-श्लेषाने विरोधपरिहार करून-वर्णिले आहेत. (मित्रजित् = सूर्याला जिंकणारा, अमित्रजित् = सूर्याला न जिंकणारा आणि अ-मित्रजित् शत्रूंना जिंकणारा). आपल्या प्रकृत दत्त चम्पूच्या (स्तवक १ गद्य ३०) गद्यांत ' अर्जुनमशोकं चकार ' असा जो भाग आहे, त्यांतहि असा श्लेषमूलक विरोधाभासच आहे. कारण अर्जुन आणि अशोक हे दोन विजातीय वृक्षाविशेष असून यांतील अर्जुनाला अशोक करणे कोणालाहि शक्य नसल्याने विरोध भासतो, व अर्जुन म्ह० प्रकृत कार्तवीर्यार्जुन आणि त्याला अशोक म्ह० शोकरहित (दुःखरहित) करणे ' असा दुसरा अर्थ लक्षांत आला की लगेच त्या विरोधाचा परिहारहि होतो.

हा विरोध जर प्रसिद्ध कार्यकारणभावभंगमूलक असेल म्हणजे कारणाशिवाय कार्योंत्पत्ति झाल्याचें वर्णन असेल, तर त्या ठिकाणी विरोधाभास अलंकार न होता ' विभावना ' हा अलंकार निष्पन्न होतो. यांतहि आपाततः विरोध आणि विशिष्ट रीतीने त्याचा परिहार असतोच. ' विभावना विनाऽपि स्यात्कारणं कार्यजन्म चेत् । अप्यलाक्षारसामित्तं रक्तं तच्चरणद्वयम् ॥ ' असें या अलंकाराचें सोदाहरण लक्षण कुवल्यानंदांत दिलें आहे.

विरोधाचा परिहार होत नसेल अर्थात् खरोखरच जर विरोध असेल तर तो अलंकार नसून मोठा दोष होय.

' आभासत्वे विरोधस्य विरोधाभास इष्यते ' (कुवल्यानंद) असें याचें लक्षण आहे. ' आ ईषद् (आपाततः) भासत इत्याभासः । आभासश्चासौ विरोधश्च विरोधाभासः । (' वाऽऽहिताग्न्यादिषु ' २।२।३७ इति आभास-शब्दस्य परनिपातः) ' अशी या शब्दाची व्युत्पत्ति आहे. १-३०, १-१०६ गु.च... १९

७ रूपकम्

उपमान आणि उपमेय, परस्पर विरुद्ध अशा आपापल्या विभिन्न स्वरूपांनी ज्ञात होत असली तरी अत्यंत साम्य दाखविण्याकरिता त्यांच्यांत काल्पनिक अभेदाचा म्ह. ऐक्याचा आरोप करणे यास रूपक म्हणतात. [परस्परविरुद्धधर्मवत्त्वेनोपस्थिततया प्रकाशितभिन्नस्वरूपयोरप्युपमानोपमेययोरतिसाम्यप्रदर्शनाय काल्पनिकोऽभेदारोपो रूपकनामा अलङ्कारः (का. प्र. टी.)].

‘(श्रीदत्तस्य) मुखं चन्द्रः’ या उदाहरणांत मुखरूपी उपमेय मुखत्वानें आणि चंद्ररूपी उपमान चंद्रत्वानेंच आपणांस ज्ञात होत आहे. अर्थात् मुखत्व आणि चंद्रत्व हे दोन्ही पदार्थ परस्पर विरुद्ध आहेत म्हणजे एक ठिकाणीं राहणें शक्य नाही याची स्पष्ट कल्पना (ज्ञान) आपल्याला आहे. असें असलें तरी, ह्या दोन पदार्थांत फार फार साम्य आहे. हे दोन्ही पदार्थ अगदी अगदी एकमेकांसारखे आहेत — हें कळविण्याकरितां आपण यांच्यांत अभेदाचा (‘मुखमेव चन्द्रः’ असा) आरोप करतो म्हणून या ठिकाणीं रूपकालंकार आहे. अशा आरोपज्ञानाला शास्त्रीय भाषेत ‘आहार्यज्ञान’ म्हणतात.

(१) ‘बाधकालीनेच्छाजन्यं ज्ञानमाहार्यम्’ असें आहार्य ज्ञानचें लक्षण आहे. ‘प्रतिबंधक असें एक ज्ञान असलें तरी त्याला न जुमानतां इच्छेच्या जोरावर उत्पन्न होणारें दुसरें (तद्विरुद्ध) ज्ञान ’ असें या लक्षणवाक्याचें तात्पर्य आहे. उ. ‘मुखं चन्द्रो न ’ असें वास्तविक ज्ञान आपल्याला असतें. हें ज्ञान ‘मुखं चन्द्रः’ या दुसऱ्या ज्ञानाला सामान्यतः प्रतिबंध करतें, म्ह. या दुसऱ्या ज्ञानाची उत्पत्ति होऊं देत नाही. पण याच बेळीं ‘मुखे चन्द्रत्वज्ञानं (मुख चन्द्रः इति ज्ञानं) मे जायताम् ’ अशी इच्छा जर उत्पन्न झाली तर (त्या इच्छेपुढें पहिलें प्रतिबंधक ज्ञान फिकें पडतें अर्थात् त्याची प्रतिबंधकत्वशक्ति कुंठित होतें आणि लगेच)

या रूपकालंकाराचे सांग आणि निरंग असे दोन मुख्य प्रभेद आहेत. अंगी म्ह० मुख्य रूपकाच्या परिपोषकरितां तदङ्गभूत एक किंवा अधिक रूपकें असल्यास त्याला म्ह० अंगरूपकविशिष्टमुख्य रूपकाला सांगरूपक म्हणतात. (असें परिपोषक दुसरे रूपक नसून) मुख्य रूपक एकच असेल तर त्याला निरंग अथवा शुद्ध रूपक असें नांव आहे. वर दिलेल्या 'मुखं चन्द्रः' या उदाहरणांत निरंगरूपक असल्याचें स्पष्टच आहे. ' (भक्त) हृदयकुमुदविकासकः (श्रीदत्त) मुखचन्द्रः (शोभते)' या सविशेषण वाक्यांत 'मुखचन्द्रः' हें मुख्य रूपक, 'हृदयकुमुदम्' या परिपोषक अर्थात् अंगभूतरूपकानें युक्त असल्यानें सांगरूपक होय. 'हृदयकुमुदम्' हें रूपक नसलें तर 'मुखचन्द्रः' या रूपकाचें कांही अडतें असें नाही, पण तसें असलें तर याचा परिपोष होतो. म्ह० हें मुख्य रूपक जास्त खुलून दिसतं ही गोष्ट लक्षांत ठेवावी.

अशा दोन रूपकांमध्ये जर निमित्तनैमित्तिकभाव असेल अर्थात् अंगरूपकाशिवाय अंगरूपकाची (मुख्य रूपकाची) सिद्धि होत नसेल तर त्या विशिष्टरूपकाला ' परम्परितरूपक ' असें नांव आहे. आपल्या श्रीदत्तचम्पूच्या (१-७८) ' योगोऽयं दुःखसंयोगवियोगो भोगस-

या इच्छेमुल्लेखं ' मुखं चन्द्रः ' असें आरोपात्मक ज्ञान उत्पन्न होतें. तेव्हां हें ज्ञान ' बाधकालीनेच्छाजन्य ' झालें की नाही ? अशा ज्ञानालाच ' आहार्य ' असें नांव आहे.

शालग्रामशिला, नर्मदावाणलिंग इत्यादि वस्तूंचें ' देव ' म्हणून पूजन, श्राद्धांमध्ये ' पितृ ' स्वरूपानें ब्राह्मणांची पूजा, किंवा ' देशभक्त ' ' हुतात्मा ' म्हणून एखाद्या व्यक्तीच्या चित्राला (फोटोला) हार घालणें वगैरे जें आपण करतो याचें मूळ कारण, आपल्याला न कळत आपल्या ठिकाणीं उत्पन्न होणारें असलें आहार्यज्ञानच होय. याचें शास्त्रीय विश्लेषणात्मक स्वरूप लक्षांत आलें की, एक प्रकारची गंमत वाटते नाही ?

ज्ञद्धत् । हृद्वर्षसर्पसर्पघ्नः सुकृताद्वः कृतान्तकृत् ॥ ' या श्लोकांत (समाधि) योगाच्या ठिकाणी सर्पघ्नाचा म्ह० गरुडाचा अभेदारोप केला आहे. या रूपकाला, अंगरूपक (म्ह० दर्पाच्या (अहंकाराच्या) ठायीं केलेला सर्पाचा अभेदारोप) निमित्त झालं आहे. (अर्थात् हे अंगरूपक नसतं तर ' योगः गरुडः ' या मुख्य रूपकाची सिद्धि झाली नसती-तें मुख्य-रूपक असंबद्ध झालें असतें-) म्हणून हे परंपरितरूपक होय.

एका उपमेयाच्या ठिकाणी अनेक उपमानांचा अभेदारोप केल्यास मालोपमेप्रमाणें मालारूपक तयार होतें. याशिवाय सांगरूपकाचे 'समस्त-वस्तुविषय; एकदेशविवर्ति,' असे दोन, परंपरिताचे 'श्लिष्ट, अश्लिष्ट' इ. चार असे, या रूपकाचे अनेक प्रभेद काव्यप्रकाशकारांनी सांगितले आहेत.

'तद्रूपकमभेदो य उपमानोपमेययोः' (का. प्र.) असें या अलंकाराचें सामान्य लक्षण असून . 'रूपयति = एकतां नयतीति रूपकम्' अशी रूपक शब्दाची व्युत्पत्ति आहे. १-७८, १-८७, १-९४, १-११२, १-१२९, १-१३४, २-२९, २-३६, २-४१, २-५४, २-६५, २-६९, २-७४, ३-२८, ३-७६, ३८२.

(१) मुख आणि चंद्र यांचें आल्हादकत्वादि साम्य लोकप्रसिद्ध असून त्याच साम्याचें दार्ढ्य म्ह. आधिक्य दाखविण्याकरितां आपण त्यां-मध्ये अभेदारोप करूं शकतो. पण योग आणि गरुड यांमध्ये असें कोण-तेंच सादृश्य प्रसिद्ध नसल्यानें त्यांत एकदम अभेदारोप होऊं शकत नाही. तर अगोदर त्यांचें साम्य दाखवावें लागतें. हें साम्य दाखविण्याचें काम अंगरूपक करतें. अर्थात् त्यामुळे ' गरुड जसा सर्पाचा नाश करतो तसा हा समाधि योग अहंकाराचा नाश करतो ' असें ज्ञान होतें. आणि मग या साम्याच्या आधिक्याकरितां ' योगः सर्पघ्नः ' असा अभेदारोप होऊं शकतो. एवंच सांग आणि परंपरित या दोन्ही रूपकांमध्ये अंगरूपक असतेंच. पण उपमानोपमेयांचें सादृश्य प्रसिद्ध असेल तर ' सांग ' आणि अप्रसिद्ध असेल तर ' परंपरित ' रूपक होतें हें यांतील मर्म आहे.

८ अतिशयोक्तिः

१ केवळ उपमानवाचक शब्दानेंच उपमेयाचें वर्णन, २ (तीच असली तरी) ती वस्तु दुसरीच आहे असें वर्णन, ३ नसलेला संबंध असल्याचें वर्णन, ४ असलेला संबंध नसल्याचें वर्णन, ५ कार्य आणि कारण एकदम उत्पन्न झाल्याचें वर्णन, ६ केवळ कारणाच्या ज्ञानानेंच कार्यात्पत्ति झाल्याचें वर्णन, आणि ७ आधीं कार्याची, मग कारणाची उत्पत्ति झाल्याचें वर्णन या सातांपैकी कोणता तरी एक प्रकार असला कीं अतिशयोक्ति हा अलंकार असतो. अर्थात् या अलंकाराचे (अव्यय्यदीक्षितांच्या मताप्रमाणें) सात प्रभेद आहेत. प्रत्येक प्रकारांत 'चमत्कृतिजनकत्व' असलेच पाहिजे ही गोष्ट सांगावयास नको. या सातही प्रकारांची नांवे निरनिराळी आहेत. ती जाणण्याकरितां कुवलयानंदांच्या अतिशयोक्तिप्रकरणांतील सात कारिकांच आपण पाहूं या. म्हणजे नांवाबरोबर उदाहरणांचेहि ज्ञान होईल—'रूपका-तिशयोक्तिः स्यान्निर्गीर्याध्यवसानतः । पश्य नीलोत्पलद्वन्द्वान्निःसारान्ति

(१) (उपमेयवाचक शब्दानें उपमेयाचा निर्देश न करतां) उपमान-वाचक शब्दानेंच उपमेयाचा निर्देश करून उपमेय हें उपमानच आहे असें भासविणें याला 'निर्गीर्याध्यवसान' म्हणतात. रूपकाप्रमाणें यांतहि हें ज्ञान आहार्य निश्चयात्मकच असतें, पण रूपकामध्ये उपमेयाचा स्वशब्दानें उल्लेख असतो, तो यांत नसतो. हा या दोन अलंकारांतील मुख्य फरक आहे. 'पश्य—' या उदाहरणांत 'नेत्र-कटाक्ष' हे उपमेयवाचक शब्द अजीवात टाळून 'नीलोत्पल, शर' या उपमानवाचक शब्दांनीच त्या उपमेयाचें ज्ञान, (उपमान रूपानें) कवि आपणांस करून देत आहे. म्हणून या ठिकाणी 'रूपकातिशयोक्ति' हा अलंकार आहे. [विषयस्य स्वशब्देनोल्लेखनं विना विषयिवाचकेनैव शब्देन ग्रहणं विषयनिगरणं, तत्पूर्वकं विषयस्य विषयिरूपपतयाऽध्यवसानमाहार्यनिश्चयः ' तस्मिन्सति रूपकातिशयोक्तिः । यथा—नीलोत्पलशरशब्दाभ्यां लोचनयोः कटाक्षाणां च ग्रहणपूर्वकं तद्रूपताध्यवसानम् (कुवलयानंद)]

शिताः शराः ॥ भेदकातिशयोक्तिस्तु तस्यैवान्यत्ववर्णनम् । अन्यदेवास्य
गाम्भीर्यमन्यद्वैर्यं महीपतेः ॥ सम्बन्धातिशयोक्तिः स्यादयोगे योग-
कल्पनम् । सौधाग्राणि पुरस्यास्य स्पृशन्ति विधुमण्डलम् ॥ योगेऽप्ययो-
गोऽसम्बन्धातिशयोक्तिरतीर्यते । त्वयि दातरि राजेन्द्र । स्वर्द्धुमान्ना-
द्रियामहे ॥ अक्रमातिशयोक्तिः स्यात्सहत्वे हेतुकार्ययोः । आलिङ्गन्ति
समं देव । ज्यां शराश्च परांश्च ते ॥ चपलातिशयोक्तिस्तु कार्ये हेतु
प्रसक्तिजे । यास्यामीत्युदिते तन्व्या बलयोऽभवदूर्मिका ॥ अत्यन्ताति-
शयोक्तिस्तु पौर्वापर्यव्यतिक्रमे । अग्रे मानो गतः पश्चादनुनीता प्रियेण सा ॥'

श्रीदत्तचम्पूच्या 'सदयं हृदयं यस्य तेन प्रस्थापितोऽपि सः । वाचा
मोचातिरसया स्थितश्चित्र इवाग्रतः ॥' (स्तवक १ श्लोक ९२) या
श्लोकांतील 'वाचा मोचातिरसया' या भागांत (वाणीमध्ये केळीपेक्षां
जास्त गोडीचा संबंध वस्तुतः नसून तो आहे असें वर्णन केलें असल्यानें)
यांतील तिसरा प्रकार म्ह० सम्बन्धातिशयोक्ति हा अलंकार आहे.

'अतिशयेन=सम्भवातिरेकेण योग्यताऽतिक्रमेण वा उक्तिः अतिशयोक्तिः
अशी या शब्दाची व्युत्पत्ति आहे. याच अभिप्रायानें काव्यादर्शकारांनीं

या अतिशयोक्ति अलंकाराची महती, याचें सामान्य लक्षण इत्यादि-
काविषयीं चन्द्रिकाकारांनीं फार सुंदर विवेचन केलें असून त्यांतील
कांहीं भाग खाली उद्धृत करीत आहे—

'रूपकभिन्नत्वे सति चमत्कृतिजनकाहार्यारोपनिश्चयविषयत्वमेवाति-
शयोक्तिसामान्यलक्षणम् । रूपकवारणाय सत्यन्तम्, भ्रान्तिवारणाया-
हार्येति, उत्प्रेक्षानिरासाय निश्चयेति । रूपकातिशयोक्तावभेदस्य, द्वितीय-
प्रभेदेऽन्यत्वस्य, तृतीये सम्बन्धस्य, चतुर्थेऽसम्बन्धस्य, पञ्चमे सहत्वस्य,
षष्ठे हेतुप्रसक्तिजन्यत्वस्य, सप्तमे पूर्वापरत्वयोश्च तथाविधाहार्यारोपविष-
यत्वसत्त्वात्सर्वत्र लक्षणसमन्वयः । न च एवंविधारोपस्य रूपकस्वभावोक्ति-

असें म्हटलें आहे—‘विवक्षा या विशेषस्य लोकसीमातिवर्तिनी । असा-
वतिशयोक्तिः स्यादलङ्कारोत्तमा यथा ॥’

१-९२, १-१०७, १-१०८, १-१२६, १-१४८, १-१५१, २-१६
२-८९, ३-२८, ३-६०, ३-८९, ३-९८

भिन्नेषु प्रायशः सर्वालङ्कारेषु सत्त्वादतिप्रसङ्ग इति वाच्यम् । इष्टापत्तेः ।
अलङ्कारान्तराणां चमत्कारे प्रधानतया तदङ्गत्वेनावस्यताया अतिशयोक्ते-
रप्राधान्येन व्यपदेशानर्हत्वात् । ‘प्राधान्येन व्यपदेशा भवन्ति’ इति न्याया-
दलङ्काराणामेव प्रधानत्वेन व्यपदेशार्हत्वात् । ‘अत एव काव्यप्रकाशकृता
विशेषालङ्कारप्रसङ्गेऽभिहितम्—‘सर्वत्रैवविधे विषयेऽतिशयोक्तिरेव प्राणत्वे-
नावतिष्ठते । तां विना प्रायेणालङ्कारत्वाभावात् । अत एवोक्तम्—‘सैषा
सर्वत्र वक्रोक्तिरनयार्थो विभाव्यते । यत्नोऽस्यां कविभिः कार्यः कोऽलङ्कारोऽ
नया विना ॥’ इति । दण्डिनाऽप्युक्तम्—‘अलङ्कारान्तराणामप्येकमाहुः
परायणम् । वागीशमहितामुक्तिमिमामतिशयाह्वयाम्’ इति ।

९ विभावना

‘विरोधाभासः’ पाहा

१-९४

१० उत्प्रेक्षा

उपमेय हें जणू उपमानच, आहे. अशा संभावनेला (कल्पनेला) उत्प्रेक्षा म्हणतात. [उपमेयस्य उपमानत्वेन सम्भावना उत्प्रेक्षा इति निष्कर्षः (का. प्र. टी.)] ‘(श्रीदत्तस्य) मुखं चन्द्रं मन्ये’ या वाक्यांत ‘मुख’ या उपमेयाची ‘चन्द्र’ या उपमानाच्या रूपाने संभावना केली आहे म्हणून उत्प्रेक्षालंकार आहे.

कारणरूपाने संभावना, फलरूपाने संभावना, (एतद्विन्न) सामान्य संभावना असें या अलंकाराचे तीन मुख्य प्रकार असून क्रमाने, हेतूप्रेक्षा फलोत्प्रेक्षा, वस्तूत्प्रेक्षा अशी त्यांची नांवे आहेत. वर दाखविलेली ‘मुखं

(१) संभावना म्हणजे संशय आणि निश्चय यांच्या मधल्या अवस्थेतलें ज्ञान. तीनीसांजेच्या वेळी दुरून एखादे (झाडाचें) खोड दृष्टीस पडलें तर ‘हें माणूस असेल की खोड’ (अयं स्थाणुर्वा पुरुषो वा) असा आपणांस प्रथम संशय येतो. थोडा वेळ तसाच पहात राहिलों, त्या वस्तूत कांहीं हालचाल आढळली नाहीं म्हणजे ‘हें बहुतेक खोडच असावें’ (मन्ये स्थाणुरेवायम्) असें दुसरें ज्ञान उत्पन्न होतें. नंतर पुढें जावून स्पष्ट पाहिलें कीं ‘हें खोडच आहे’ (स्थाणुरेवायम्) असा निश्चय होतो. यांपैकी पहिल्या ज्ञानामध्ये म्ह. संशयामध्ये (स्थाणु व पुरुष हे) दोन्ही पक्ष समान असतात. शेवटच्या निश्चयांत (‘पुरुष’ हा) दुसरा पक्ष नाहीसाच होतो. मधल्या ज्ञानांत दोन्ही पक्ष असले तरी त्यांतील एक (‘पुरुष’ हा) पक्ष दुर्बल असून दुसरा (‘स्थाणु’ हा) पक्ष प्रबल असतो. अशा मधल्या ज्ञानालाच ‘संभावना’ म्हणतात. हें ज्ञानहि संशय जातीचेंच मानलें जातें. याला ‘उत्कटैककोटिकज्ञान’ म्ह. ‘एका पक्षाविषयी निश्चयप्राय झालेले ज्ञान’ असें नांव आहे. उपमानोपमेयाविषयीं शुद्ध म्ह. दोन्ही पक्ष समान असलेला (सुंदर असा) संशय वर्णिला असेल तर ‘ससन्देह’ हा अलंकार होतो. तोच निश्चय=म्ह. आहार्य अभेदारोपनिश्चय असेल तर ‘रूपक’ अलंकार असतो. आणि तेंच ज्ञान, वर दाखविल्याप्रमाणें मधलें म्ह. आहार्य संभावनात्मक असलें की हा आपला उत्प्रेक्षालंकार तयार होतो.

चन्द्रं मन्ये ' ही वस्तूप्रेक्षा होय. कारण त्या वाक्यामध्ये कोणत्याहि कार्य-कारणभावाची उत्प्रेक्षा न करितां केवळ मुखाच्या ठायीं चन्द्रतादात्म्य उत्प्रेक्षिलें आहे, श्रीदत्तचम्पूच्या ' पद्मिभिः सप्तधोत्सृष्टैर्दानोदैश्च सुगन्धिभिः । मुनेः पृथ्वी गन्धवतीत्युक्तिः सार्था कृता स्फुटम् ॥ ' (१-१०७) या श्लोकांत ' गन्धवती पृथिवी ' या न्यायशास्त्रवाक्याचें सार्थकीकरण, गज-मदोदकत्यागाचें (वस्तुतः फळ नसून) फळ म्हणून वर्णिलें असल्यानं फलोत्प्रेक्षा आहे. याच चम्पूप्रंथाच्या ' वडवातनयः खण्डपिण्डाशीतीर्ष्य-याऽऽगताः । वडवातनयाः खण्डपिण्डाः सन्तो मृतं गताः ॥ ' (१-११०) या पद्यांत अश्वांच्या आगमनाला, विशिष्ट ईर्ष्या (वस्तुतः कारण नसून) कारण म्हणून वर्णन (संभावन) केल्यामुळें हेतूप्रेक्षा आहे. यांशिवाय ' उक्तविषया, अनुक्तविषया, सिद्धविषया, असिद्धविषया ' इत्यादि अनेक अवांतर प्रकार या उत्प्रेक्षालंकाराचे सांगितले आहेत. साहित्यदर्पणांत यांची एकंदर संख्या १७६ दाखविली आहे.

हा अलंकार व्यक्त करण्याकरितां ' ध्रुवम्, प्रायः, नूनम्, मन्ये, शङ्के, अवैमि, ऊहे, जाने, उत्प्रेक्षे ' इत्यादिकांपैकी एखादा शब्द वापरीत असतात. उपमान अप्रसिद्ध असेलं तर ' इव ' शब्दहि उत्प्रेक्षाच दाखवितो. (उपमा प्रसिद्ध असेल तर ' इव ' शब्द उपमेचा बोधक होतो) अशा एखाद्या शब्दाने व्यक्त होणाऱ्या उत्प्रेक्षेला ' वाच्योत्प्रेक्षा ' आणि अशा शब्दांशिवाय भासणाऱ्या उत्प्रेक्षेला गम्योत्प्रेक्षा म्हणतात. वर दाखविलेल्या तीन उदाहरणांमध्ये पहिल्या दोन उदाहरणांत वाच्योत्प्रेक्षा असून तिसऱ्यांत गम्योत्प्रेक्षा आहे.

(१) यदाऽयमुपमानांशो लोकतः सिद्धिमृच्छति

तदोपमैव येनेवशब्दः साधर्म्यवाचकः ॥

यदा पुनरयं लोकादसिद्धः कविकल्पितः

तदोत्प्रेक्षैव येनेवशब्दः सम्भावनापरः ॥ (का. प्र. टी.)

‘सम्भावनमथोत्प्रेक्षा प्रकृतस्य स्मेन यत्’ (काव्यप्रकाश) हें या अलंकाराचें सामान्य लक्षण असून ‘उत्कटा प्रकृष्टस्य उपमानस्य ईक्षा उत्प्रेक्षा’ अशी उत्प्रेक्षाशब्दाची व्युत्पत्ति आहे.

१-१०७, १-११०, १-१३६, २-४४, २-७१, ३-१२, ३-२७, ३-६०

११ मुद्रा

प्रकृत अर्थात अन्वित असणाऱ्या पदांनीच, त्या श्लोकांतलें वृत्त, त्या काव्याची रीती अथवा पुढील कथाभाग इत्यादिकांचें मार्मिक रीतीनें सूचन केल्यास त्यास ‘मुद्रा’ (अलंकार) म्हणतात.

‘विद्युद्भास्वत्त्वं परितोऽस्त्रं विधुनानं मेघध्वानं मेघरुचोऽलं हृतमानम् । दृष्ट्वा मेघो भुव्यवतीर्णः किमिहास्ते मत्वापीत्थं मत्तमयूरा ननृतुस्ते ॥ ’ (१-१२८) या श्रीदत्तचम्पूच्या श्लोकांत प्रकृतार्थान्वित ‘मत्तमयूर’ शब्दानें या श्लोकाच्या ‘मत्तमयूर’ वृत्ताचेंहि सूचन केल्यानें मुद्रालंकार आहे.

असाच—‘धन्यासि वैदर्भि ! गुणैरुदारैर्यया समाकृष्यत नैषधोऽपि ।

इतः स्तुतिः का खलु चन्द्रिकाया यदब्धिमप्युत्तरलीकरोति ॥ ’ (३-११६) या नैषध महाकाव्याच्या श्लोकांत दमयंतीच्या उद्देशानें वापरलेल्या ‘वैदर्भि !’ पदानें त्या काव्यांतील वैदर्भीनामक रीतीचाहि अप्रत्यक्ष निर्देश केल्यानें तेथेहि हा अलंकार निष्पन्न होतो.

(१) ‘पदसङ्घटना रीतिरङ्गसंस्थाविशेषवत् । उपकर्त्री रसादीनाम् ।

(साहित्यदर्पण)

(२) माधुर्यव्यञ्जकैर्वर्णै रचना ललितात्मिका ।

अवृत्तिरल्पवृत्तिर्वा वैदर्भी रीतिरिष्यते ॥ (साहित्यदर्पण)

संस्कृत भाषेतल्या बहुतेक सर्व नाटकांत नांदीश्लोकानें पुढील कथाभाग सुचविला जात असतो. (शाकुंतल अनर्घराघव इत्यादि नाटकांतील नांदीश्लोकांची टीका पाहा.) त्या स्थळीहि हा अलंकार असतोच.

‘ सच्चार्थसूचनं मुद्रा प्रकृतार्थपरैः पदैः ’ (कुवलयानंद) असें या अलंकाराचें लक्षण सांगितलें असून ‘ अर्थान्तरसूचनेन मुद्रं सन्तोषं राति ददातीति मुद्रा, मुद्रा (शिक्का-मोहोर) सदृशत्वाद्वा मुद्रा ’ अशी मुद्रा शब्दाची व्युत्पत्ति होऊं शकते.

१-१२८, १-१९०, ३-४४, ३-४९, ३-४६, ३-४७, ३-४८, ३-४९, ३-१००

१२ अपन्हृतिः

उपमानोपमेयांचा अभेद वर्णन करण्याकरितां उपमेयाचा किंवा उपमानाचा निषेध केल्यास म्ह० ‘ हे उपमेय नसून उपमान आहे. (अथवा) उपमान नसून उपमेय आहे ’ असें वर्णिल्यास ‘ अपन्हृति ’ हा अलंकार होतो. हा निषेध बहुतेक अभेदारोपाला उपपादक (अङ्ग) व कचित्स्थळी उपपाद्य (अङ्गी) हि असतो. ‘ न नो ’ इत्यादि शब्दांनी तो (निषेध) सांगितला, अथवा ‘ कपट, मिथ ’ इत्यादि शब्दांनी सुचविला, किंवा मूर्ख लोक असें म्हणतात ’ इत्यादि रीतीने व्यक्त केला तरी हरकत नाही. [अभेदप्रदिपत्तिनिरूपिताङ्गाङ्गित्वान्यतरवान्निषेधोऽपन्हृतिरिति अपन्हृति-सामान्यलक्षणम् । निषेधश्च नञादिसत्त्वे वाच्यः, क्वचित्तु तदभावात्कैतवादि-पदैः पर-मतत्त्वोपन्यासादिभिश्च व्यङ्ग्यः (चंद्रिका)] रूपकामध्ये अभेदारोप असला तरी निषेध नसतो. अर्थात् रूपकास-उपमानोपमेयांच्या आहार्यभेदारोपास-वर दाखविल्याप्रमाणें निषेधाची पुस्ती जोडली कीं ‘ अपन्हृति ’ तयार.

‘नेदं नभोमण्डलमम्बुराशिनैताश्च तारा, नवफेनभङ्गाः ।

नायं शशी, कुण्डलितः फणीन्द्रो नासौ कलङ्कः शयितो मुरारिः ॥
(साहित्यदर्पण) या श्लोकांत ‘हैं आकाशमण्डल नसून समुद्र आहे.’
इ. रीतीने उपमेयनिषेधपूर्वक उपमानाभेद वर्णिल्याने ‘अपन्हति’ आहे.
या स्थळी निषेध (‘न’ शब्द-) वाच्य असून अभेदारोपाला उपपा-
दक अर्थात् अंगभूत आहे.

‘अत्यानन्दयति स्वान्तं, धनं कि, न, गुरोः पदम्’ या (भ्रान्ताप-
न्हृतीच्या) उदाहरणांतहि निषेध वाच्यच आहे. पण तो उपपादक नसून
स्वतःच उपपाद्य म्ह० ‘अङ्गी’ असा आहे.

‘जातमात्रं तु तं वीक्ष्य बोधदुग्धमपाययत् । स्तन्यं तु प्राणधृतय उल्ला-
पनमिषेण सा ॥ ’ (स्तवक २ श्लोक १९) या आपल्या चम्पूश्लोकांतहि
हाच अलंकार आहे. या ठिकाणी निषेध (‘नेदमुल्लापनम्, किन्तु बोध-
दुग्धपानम्’ अशा रीतीने) साक्षात् न सांगतां (‘उल्लापनमिषेण’
अशा) पर्यायानें सुचविला आहे.

‘प्रकृतं यन्निषिध्यान्यत्साध्यते सा त्वपन्हतिः।’ असें, काव्यप्रकाशांत
या अलंकाराचें लक्षण सांगितलें असून ‘अपन्हूयते निषिध्यते उपमान-
मुप मेयं वा अत्र इति अपन्हतिः’ अशी या शब्दाची व्युत्पत्ति आहे. २-१९

१३ व्यतिरेकः

उपमेय हैं उपमानापेक्षां उत्कृष्ट अथवा निकृष्ट असल्याचें वर्णिल्यास
‘व्यतिरेक’ हा अलंकार होतो. [‘उपमानादुपमेयस्य...येन केन प्रकारेण
उत्कर्षः, अथवा उपमानादुपमेयस्य.....येन केन प्रकारेण निकर्षो
व्यतिरेको नामालङ्कारः स्यात् । एतेन उपमानोपमेययोर्यत्किंचिद्वैधर्म्यं
व्यतिरेके इति लक्षणं फलितम् ’ (कुसुमप्रतिमा = साहित्यदर्पणटीका).
‘किञ्चिद्वैधर्म्यप्रयुक्तसाम्यवत्तया प्रतीयमानयोः किञ्चिद्वैधर्म्यप्रयुक्तवैलक्षण्यं
व्यतिरेकशरीरम् । ’ (चन्द्रिका)]

‘ निष्कलङ्कं दत्तमुखं शशाङ्कादतिरिच्यते ’ या वाक्यांत, मुखाच्या (म्ह० उपमेयाच्या) ठिकाणी चंद्रा (म्ह० उपमाना) पेक्षां निष्कलं-कत्वरूपी आधिक्य म्ह० उत्कर्ष वर्णिला असल्याने उपमेयाधिक्य-पर्यवसायी व्यतिरेक आहे.

‘ स्वनाम यन्नाम मुधाभ्यधामहं महेन्द्रकार्यं महदेतदुज्जितम् ।

हनूमदाद्यैर्यशसा मया पुनर्द्विषां हसैर्दूतपथः सितीकृतः ॥ ’

या नैषध महाकाव्याच्या (सर्ग ९ श्लोक १२३) श्लोकांत उपमानापेक्षां उपमेयाचा म्ह० मारुतीपेक्षां नलराजाचा अपकर्ष वर्णिला आहे. म्हणून उपमेयन्यूनत्वपर्यवसायी व्यतिरेक आहे. या दोन्ही उदाहरणांमध्ये हा अलंकार शुद्ध श्लेषासंकीर्ण असून आपल्या दत्तचम्पूच्या ‘ क्षमैकभद्रा-सनानां—’ या गद्यांत मात्र हा (व्यतिरेक) श्लेषमूलक आहे.

साहित्यदर्पणकारांनी या अलंकाराचे एकंदर अष्टेचाळीस (४८) भेद सांगितले असून ‘ आधिक्यमुपमेयस्योपमानान्यूनताऽथवा । व्यतिरेकः ’ असें याचें सामान्य लक्षण दिलें आहे. ‘ व्यतिरिच्यते = उपमानादुपमेयं किञ्चिद्वैषम्येणावगम्यते येन स व्यतिरेकः ’ (सा. द. टी.) अशी, व्यतिरेक शब्दाची व्युत्पत्ति आहे. २-३८, ३-६, ३-७, ३-८ ३-६०.

१४ दृष्टान्तः

उपमान, उपमेय, (असतील तितके) संबंधी पदार्थ, आणि साधारण धर्म या सर्वांचा बिंबप्रतिबिंबभावानें निर्देश केला तर ‘ दृष्टान्त ’ हा अलंकार होतो. [प्रकृतवाक्यार्थघटकानामुपमानादीनां साधारणधर्मस्य च बिम्बप्रतिबिम्बभावे दृष्टान्तः । (रसगंगाधर) हा अलंकार तयार होण्याला दोन वाक्ये असावी लागतात. एकांत उपमेय; संबंधी पदार्थ आणि साधारणधर्म यांचा निर्देश असतो तर दुसऱ्यांत, उपमान; संबंधी पदार्थ

आणि साधारण धर्म यांचा निर्देश असतो. या दोन्ही वाक्यांतले सगळे पदार्थ—म्हणजे उपमान आणि उपमेय, सगळे संबंधी पदार्थ आणि दोन्ही साधारण धर्म हे- वस्तुतः परस्परभिन्न असतात. पण ते परस्पर अगदीं सदृश असल्यामुळे त्यांना अभिन्न—जणू एकाचे प्रतिबिंबच दुसरें असें-मानून (हि) भिन्न शब्दांनी त्यांचे ग्रहण केले जातें. यालाच ' बिम्बप्रति-बिम्बभाव ' म्हणतात. [वस्तुतो भिन्नयोरप्युपमानोपमेयधर्मयोः परस्परसा-दृश्यादभिन्नयोः पृथगुपादानं बिम्बप्रतिबिम्बभावः (कुवलयानंद)] हे दोन्ही वाक्यार्थ सामान्यतः निराकांक्ष असले तरी उपमानवाक्यार्थाने उपमेय-वाक्यार्थाचें समर्थन केले जातें. सरते शेवटी या दोन्ही ' वाक्यार्थांचे पर्य-वसान सादृश्यामध्ये होते.

अविदितगुणापि सत्कविभणितिः कर्णेषु वमति मधुधाराम् ।

अनधिगतपरिमलाऽपि हि हरति दृशं मालतीमाला ॥ (वासवदत्ता) हे दृष्टान्तालंकाराचें उदाहरण असून यांतल्या पदार्थांची व्यवस्था अशी आहे—' सत्कविभणिति—उपमेय, मालतीमाला—उपमान, अविदितगुणत्व आणि अनधिगतपरिमलत्व—संबंधी पदार्थ (विशेषण), मधुधारावमन आणि दृग्ध-रण (दृष्ट्याकर्षण) साधारणधर्म. सत्कविभणिति आणि मालतीमाला हे दोन्ही पदार्थ वस्तुतः भिन्न असून यांतल्या अतिशय सादृश्यामुळे हे (सदृहयांना) अभिन्नच भासतात. (तरी पण) यांचा निर्देशमात्र भिन्न-

(१) यांत समर्थ्य आणि समर्थक दोन्ही वाक्यार्थ, सामान्यरूपी अथवा विशेषरूपी असावे लागतात. अर्थात् हे समर्थन, ' सामान्यानें विशेषाचें अथवा ' विशेषांनें सामान्याचें ' असें नसतें. कारण तसें असलें की, अर्था-न्तरन्यास' हा अलंकार होतो.

(२) पण ' इव, यथा ' वगैरे उपमावाचक शब्द मात्र नसावा. तो असल की ' दृष्टांता ' ऐवजी ' उपमा ' (वाक्यार्थोपमा) अलंकारच निष्पन्न होतो.

भिन्नशब्दांनीच केला आहे. संबंधी पदार्थ आणि साधारण धर्म यांचीहि हीच स्थिति आहे. अर्थात् या सर्वांमध्ये 'बिंबप्रतिबिंबभाव' आहे, म्हणून या ठिकाणी 'दृष्टान्त' हा अलंकार आहे.

श्रीदत्तचंपूच्या 'द्वयतोऽद्वयमात्मविद्यया पुनरैक्यं न भजेत्पृथक्कृतम् । मथनेन पृथक्कृतं पुनर्नवनीतं न हि तक्र ऐक्यभाक् ॥' (२-९६) या श्लोकांतहि, उपमानोपमेयादिकांचा बिंबप्रतिबिंबभाव; उपमानवाक्यार्थानें उममेयवाक्यार्थाचें समर्थन; विचाराअन्ती दोन्ही वाक्यार्थांचें सादृश्यांत पर्यवसान हें सगळें असल्यानें दृष्टान्तालङ्कारच आहे. (विशेष शंका-समाधानांकरितां त्रिशती सर्ग ३, श्लोक १०४ पाहा.)

काव्यप्रकाशकारांनी या अलंकाराचे लक्षण-‘दृष्टान्तः पुनरेतेषां सर्वेषां प्रतिबिम्बनम्’ असें सांगितलें आहे. या शब्दाची व्युत्पत्ति-‘दृष्टः अन्तः निश्चयः यस्मिन् सः दृष्टान्तः’ [एवं च यत्र दृष्टान्तवाक्येन दार्ष्टान्तिकवाक्यार्थनिश्चयस्य प्रामाण्यग्रहो भवति स दृष्टान्त...इत्यर्थः । ‘अन्तोऽध्यवसिते मृत्यौ स्वरूपे निश्चयेऽन्तिके’ इति वैजयन्ती । (का. प्र. टी.)] अशी आहे. (१) २-९६.

(१) या दृष्टान्तालंकारामध्ये दोन वाक्यांत दोन विभिन्न साधारण धर्म असून त्यांमध्ये बिंबप्रतिबिंबभाव असतो ही गोष्ट आतां आपल्या ध्यानीं आलीच आहे. पण तो साधारण धर्म दोन्ही वाक्यांमध्ये वस्तुतः एकच, असून विभिन्न शब्दांनी प्रतिपादिला गेला असेल तर (अशा प्रतिपादनाला ‘वस्तुप्रतिवस्तुभाव’ अशी संज्ञा आहे. [‘एकस्यार्थस्य शब्दद्वयेनाभिधानं वस्तुप्रतिवस्तुभावः’ का. प्र. टी.] ‘प्रतिवस्तूपमा’ हा अलंकार होतो. [यत्रोपमानोपमेयवाक्ययोरेकः समानो धर्मः पृथङ्निर्दिश्यते सा प्रतिवस्तूपमा । प्रतिवस्तु प्रतिवाक्यमुपमा समानधर्मोऽस्यामिति व्युत्पत्तेः ।

१५ अर्थान्तरन्यासः

‘काव्यलिङ्गम्’ पहा. २-९८, ३-१९, ३-२०, ३-९९.

(कुवल्यानंद)] बाकी-दोन्ही वाक्यार्थामध्ये समर्थसमर्थकभाव, शेवटीं औपम्यामध्ये पर्यवसान हें-सगळें दृष्टान्तालंकारासारखेंच.

तवामृतस्यन्दिनि पादपङ्कजे निवेशितात्मा कथमन्यदिच्छति ।

स्थितेऽरविन्दे मकरन्दनिर्भरे मधुव्रतो नेक्षुरस समीक्षते ॥ (कुवल्यानंद)

या भक्तोक्तीत दोन्ही वाक्यांमध्ये, ‘कथमिच्छति? न समीक्षते ’ या विभिन्न शब्दांनीं ‘अनिच्छा’रूपी एकच साधारण धर्म सांगितला असल्याने ‘प्रतिवस्तूपमा’ हा अलंकार आहे. अप्पग्यदीक्षितांनीं या अलंकाराचें लक्षण-‘वाक्ययोरेकसामान्ये प्रतिवस्तूपमा मता ’ असें दिलें आहे. व्युत्पत्ति बर दाखविलीच आहे.

वृत्ते

अक्षरें किंवा मात्रा यांच्या नियत परिमाणाला 'छंद' अथवा 'वृत्त' अशी संज्ञा आहे. अर्थात् 'अक्षरवृत्त, मात्रावृत्त' असे वृत्तांमध्ये दोन प्रकार आहेत.

अक्षरवृत्त

ज्यांत अक्षरांची संख्या ठराविक असते तें अक्षरवृत्त, प्रत्येक वृत्तांत (म्ह० वृत्तघटित श्लोकांत) चार पाद म्ह० भाग असतात. ते सगळे एकसारखे असल्यास तें 'समवृत्त' होय. पहिला आणि तिसरा हे दोन पाद एका तऱ्हेचे व दुसरा आणि चौथा हे एका तऱ्हेचे असल्यास तें वृत्त 'अर्धसम' आणि ज्याचे सर्व पाद एकमेकांपामून भिन्न तें 'विषम'. पहिला व तिसरा या पादांना 'विषम, अयुग्म, ओज' अशा, व दुसरा आणि चौथा या पादांना 'सम, युग्म, अनोज' अशा संज्ञा आहेत. प्रचारांत असलेल्या वृत्तांमध्ये अर्धसम आणि विषम यांपेक्षां समवृत्तांची संख्या फार मोठी आहे. या समवृत्तांच्या एकेका पादांत एकापासून

(१) यदक्षरपरिमाणं तच्छन्दः ।

(२) अङ्घ्रयो यस्य चत्वारस्तुल्यलक्षणलक्षिताः । तच्छन्दःशास्त्र-तत्त्वज्ञाः समं वृत्तं प्रचक्षते ॥ प्रथमाङ्घ्रिसमो यस्य तृतीयश्चरणो भवेत् । द्वितीयस्तुर्यवद्वृत्तं तदर्धसममुच्यते ॥ यस्य पादचतुष्केऽपि लक्ष्मं भिन्नं परस्परम् । तदाहुर्विषमं वृत्तं छन्दःशास्त्रविशारदाः ॥

(३) आरभ्यैकाक्षरात्पादादेकैकाक्षरवर्धितैः । पृथक्छंदो भवेत्पादैर्यावत् षड्विंशतिं गतम् ॥ उक्ताऽत्युक्ता तथा मध्या प्रतिष्ठान्या सुपूर्विका । गाय-त्र्युष्णिगनुष्टुप् च बृहती पङ्क्तिरेव च ॥ त्रिष्टुप् च जगती चैव तथाऽति-जगती मता । शकरी साऽतिपूर्वा स्यादष्टयत्यष्टी ततः स्मृते ॥ धृतिश्चाति-धृतिश्चैव कृतिः प्रकृतिराकृतिः । विकृतिः सङ्कृतिश्चैव तथाऽतिकृतिरुत्कृतिः ॥

(क्रमानें एकेक अक्षर वाढत) सव्वीसापर्यंत अक्षरें असली म्हणजे तयार होणाऱ्या सव्वीस प्रकारांना 'जाति' अशी संज्ञा आहे. या सव्वीस जातींचीं नांवां क्रमानें अशी आहेत—१ उक्ता, २ अत्युक्ता, ३ मध्या, ४ प्रतिष्ठा, ५ सुप्रतिष्ठा, ६ गायत्री, ७ उष्णिक्, ८ अनुष्टुप्, ९ बृहती, १० पङ्क्ति, ११ त्रिष्टुप्, १२ जगती, १३ अतिजगती, १४ शक्करी, १५ अतिशक्करी, १६ अष्टि, १७ अत्यष्टि, १८ धृति, १९ अतिधृति, २० कृति, २१ प्रकृति, २२ आकृति, २३ विकृति, २४ सङ्कृति, २५ अतिकृति, २६ उत्कृति. यांतल्या प्रत्येक जातीत अवांतर अनेक प्रकार होतात. उदाहरणांत प्रत्येक पादांत एकेक याप्रमाणें चार अक्षरें असली कीं 'उक्ता' तयार होते हें आपण वर पाहिलेंच आहे. ही चारही अक्षरें 'लघु' ठेविली तर पहिला आणि 'गुरु' ठेविली तर दुसरा असे यांत दोन प्रकार होतात. याच रीतीनें अत्युक्तेचे चार, मध्येचे आठ, प्रतिष्ठेचे सोळा, असे दुपटीनें वाढत वाढत शेवटच्या म्ह० उत्कृति जातीचे '६७१०८८६४' इतके अवांतर प्रकार बनतात. या व अशा रीतीनें अर्धसम आणि विषम वृत्तांत संभवणाऱ्या अनंत प्रकारांपैकीं प्रचारांत असलेल्या कांही विवक्षित प्रकारांना 'श्री, स्त्री, नारी तनुमध्या, मदलेखा, वसंततिलका, शिखरिणी, स्रग्धरा, हरिणप्लुता, पुष्पिताम्रा, कलिका, लवली, अमृतधारा इ० नांवां देऊन छंदःशास्त्रकारांनीं त्यांचें लक्षण वगैरे सांगितलें आहे. यांमध्ये कोणकोणती अक्षरें लघु किंवा गुरु असावीं हें सुलभतेनें सांगण्याकरितां आठ 'गण' कल्पिते आहेत. प्रत्येक गणांत तीन पूर्ण अक्षरे (स्वर अथवा स्वरसहित व्यंजन) असतात. ही तीनही अक्षरे गुरु, किंवा तीनही लघु, अथवा कांही गुरु : कांही लघु असूं शकतात. असे प्रकार आठ होतात. हेच आठ 'गण' होत. लघु अक्षराबद्दल 'ल' व गुरु अक्षराबद्दल 'ग' अशी चिन्हे वापरतात हींच चिन्हे वापरून या आठ गणांचीं स्वरूपे व नांवां खाली दिले आहेत. पाहिल्या चार गणांच्या व्युत्क्रमानें दुसरे चार गण तयार होतात.

मगण=SSS	नगण=
यगण= SS	भगण=S
रगण=S S	जगण S
सगण= S	तगण SS

अ इ उ इत्यादि ऋस्व अक्षरांना ' लघु ' ही संज्ञा आहे. आ ई ऊ इत्यादि दीर्घ (वा प्लुत) अक्षरांना ' गुरु ' म्हणतात. ' ऋस्व ' अक्षर देखील अनुस्वारसहित असेल; (त्याच्या) पुढे विसर्ग किंवा द्वित्ताक्षर येईल तर ' गुरु ' गणले जाते. पादाच्या शेवटी असलेले ऋस्वाक्षर आवश्यकतानुसारेण लघु अथवा गुरु कसेंहि मानायला हरकत नाही. ' प्र ' आणि ' ऋ ' या दोन्हीपैकी एखादे द्वित्ताक्षर पुढे असले तरी त्याच्या मागचे ऋस्व अक्षर स्थलविशेषी ' लघु ' च मानले जाते.

अक्षरांची संख्या, प्रसिद्ध (चत्वारि पञ्च इ.) संख्यावाचकशब्दांनी न सांगतां ' अब्धि, भूत, रस ' इ. लाक्षणिक शब्दांनी सांगण्याची छंदः-शास्त्रांत वहिवाट आहे. असें कांहीं लाक्षणिक शब्द व तद्बोध्यसंख्या-विशेष दिग्दर्शनाकरितां खाली दिले आहेत—

अब्धि= ४, भूत= ५, रस= ६, मुनि= ७, वसु= ८, ग्रह= ९, दिशा= १०, रुद्र= ११, आदित्य= १२ इ. इ.

उच्चारसौलभ्यार्थ घेतल्या जाणाऱ्या विश्रान्तीला ' यति ' म्हणतात.

(१) म्यरस्तजभ्रगैर्लान्तरैरोभिर्दशाभिरक्षरैः । समस्तं वाङ्मयं व्याप्तं त्रैलोक्यमिव विष्णुना ॥ सर्वगुप्तं मुखान्तलौ यरावन्तगलौ सतौ । मध्याद्यौ उभौ त्रिलो नोऽष्टौ भवन्त्यत्र गणास्त्रिकाः ॥

(२) सानुस्वारो विसर्गान्तो दीर्घो युक्तपरश्च यः । वा पादान्ते त्वसौ-ग्वक्रो शेषोऽन्यो मात्रिको लजुः ॥

(३) अब्धि-भूत-रसादीनां शेषाः संज्ञास्तु लोकतः ।

(४) यतिर्विच्छेदसंज्ञितः । यतिः सर्वत्र पादान्ते श्लोकार्धे तु विशेषतः ।

ही प्रत्येकपादाच्या शेवटी असतेच शिवाय निरनिराळ्या वृत्तांत कितव्या अक्षरापुढें यति असावी याबद्दल विशिष्ट नियम आहेत. वृत्तरत्नाकरादि ग्रंथामध्ये प्रत्येक वृत्ताच्या लक्षणांत बहुतेक त्याचा यतिनियमहि सांगितलाच आहे. यति असलेलें अक्षर पदाच्या शेवटचें असावें अर्थात् पदाच्या मध्ये यति होऊं नये. तसें झाल्यास 'यतिभङ्ग' दोष सांगितला आहे. श्लोकार्धाच्या शेवटी समास अपुरा राहिला तरी हा दोष मानतात. 'भरत' वगैरे कांही ग्रंथकार, यतिनियम अजीबात मानीत नाहीत. अर्थात् त्यांच्या मतांत यतिभंग दोषहि नाही.

मात्रावृत्त

ज्यांत मात्रांची संख्या नियत असते तें मात्रावृत्त. लघु अक्षराची एक मात्रा व गुरु अक्षराच्या दोन मात्रा मानतात. चार मात्रांचा एक गण होतो. लघुगुरुभेदांमुळें असे गण पांच होतात—

सर्वगुरु अन्त्यगुरु मध्यगुरु आदिगुरु सर्वलघु

SS ||S |S| S|| ||

ही मात्रावृत्ते बहुतेक अर्धसम अथवा विषम असतात. यांतल्या समवृत्तांना 'मात्रासमक' म्हणतात. 'आर्या, वैतालीय, मात्रासमक' हे मात्र वृत्ताचे मुख्य प्रभेद होत. अक्षरवृत्तांप्रमाणे यांचेही अवांतर प्रभेद अनेक होतात. उ. 'पथ्या' आणि 'विपुला' हे आर्येच्या अनेक प्रभेदांपैकी दोन प्रभेद असून फक्त यांतल्या अवांतर प्रकारांची संख्याच १६३८ ४०००० इतकी आहे. कांही मात्रावृत्तांत चार भाग (पाद) न मानत दोन अर्धे मानली आहेत अशा वृत्तांना 'द्विखण्डक' म्हणतात.

(१) ज्ञेयाः सर्वान्तमध्यादिगुरवोऽत्र चतुष्कलाः । गणाश्चतुर्लघूपेता पञ्चार्यादिषु संस्थिताः ॥

(२) उदाहरण—'नमस्तस्मै महादेवाय शशाङ्कार्धधारिणे ।'

(३) उ० 'सुरासुरशिरोरत्नस्फुरत्किरणमञ्जरी— । पिञ्जरीकृतपादाब्ज द्वन्द्वं बन्धुमहे शिवम्'॥

छंदोग्रंथांतं सांगितलेलें कोणतेंहि लक्षण जमत नसेल अथवा तीन पांच सहा असे माद असतील तर अशा वृत्तास 'गाथा' अशी संज्ञा आहे. आपल्या श्रीदत्तचम्पूत वापरलेल्या बहुतेक सगळ्या वृत्तांची लक्षणे वगैरे त्रिशतीकाव्याच्या वृत्तादिविवृतीमध्ये दिलीच आहेत. (त्रिशती-वृत्तानुक्रमणिका पाहा.) आतां त्रिशतीत न आलेल्या (या चंपूतल्या) पांच सात वृत्तांची लक्षणे वगैरे कशी काय आहेत पाहूं—

स्त.श्लो.	वृत्ताचें नांव	वृत्ताचें लक्षण	समन्वय
			स स स ल.गु.
१-४६	एक रूपम्	'उपचित्रमिदं सससा कचदो षउए-षवदा-न्यतः लगौ'	॥S ॥S ॥S ॥S

विशेष माहिती—वृत्तरत्नाकरांत या वृत्ताचें नांव 'उपाचित्रम्' असें आढळतें.

२-२० गीतम् हें मात्रावृत्त असून याच्या प्रत्येक पादांत बहुतेक १२ मात्रा आहेत. याचें विशिष्ट नांव किंवा लक्षण छंदो ग्रंथांत नसल्यानें याचा 'गाथा' मध्ये अंतर्भाव होतो.

२-२५ गीतिः 'उपचित्रा नवमे परयुक्ते' मास्वपमास्वपरे निजरूपे (उपचित्रा) S ॥S ॥S ॥SS

हें वृत्त 'मात्रासमकां'पैकी असून याच्या प्रत्येक पादांत सोळा मात्रा असतात. श्रीशंकराचार्यांच्या 'चर्पटपञ्जरिका' स्तोत्रांत हेंच वृत्त आहे.

२-१०० गीतिः । हें मात्रावृत्त असून बहुतेक याच्या प्रत्येक पादांत चौदा मात्रा आहेत. याचाही 'गाथा' मध्येच अन्तर्भाव मानावा लागतो. 'शांत हो श्रीगुरुदत्ता !'— या प्रसिद्ध पदामध्ये श्रीमहाराजांनी हेंच वृत्त वापरलें आहे.

(१) विषमाक्षरपादं वा पादैरसमं दशधर्मवत् । यच्छन्दो नोक्तमत्र गायेति तत्सूरिभिः प्रोक्तम् ॥

स्त.श्लो. वृत्ताचें नांव वृत्ताचें लक्षण समन्वय

म त न स गु.गु.

३-१९ असम्बाधा 'स्तौ न्सौ गावक्षग्रहविर शूरन्दा-तारंसु-रवर-सुतमु-त्तारम
तिरसम्बाधा' S S S S S | | | | | S S S S

या श्लोकाच्या पहिल्या व शेवटच्या पादांमध्ये हें वृत्त जरा चुकतें.

३-२० अपराजिता 'ननरसलघुगैःस्वरैरपराजिता'

न न र स ल.गु.

प्रभूर-पिचत-थाविधा-त्मजल-ब्धये

| | | | | S | S | | S | S

३-२१ प्रहरणकलिता 'ननभनलघुगैःप्रहरणकलिता

न न भ न ल.गु.

सनिज-पुरम-गात्सुफ-लमिद-मदात्

| | | | | S | | | | | S

३-४७ चित्रपदा 'भौगिति चित्रपदा गः' चित्रपम-दार्थसु-चौर्यात्

S | | S | | S S

सज्जनमानसहंसा ! चित्रभहंसा ! तुझ्या च या अंशा ।

जनन-ध्वंसां वारुनि तारी बा ! वासुदेव परहंसा ! ॥

श्रीगुरुचरणार्पणमस्तु । ॐ तत्सत् ॥

(१) 'भानुर्हसः सहस्रांशुः—' अमरसिंह. (२) 'ममैवांशो जीबलोबे
जीवभूतः सनातनः'—वासुदेव.

॥ श्रीगणेशदत्तगुरुभ्यो नमः ॥

श्रीगुरुचरितिकाव्य

प्रथमशतक

मराठी भाषान्तर मूळ श्लोक व अन्वयासहित

भाषांतरकार—‘काव्यतीर्थ’ वे. शा. सं. श्रीपादशास्त्री कवीश्वर,
नरसोबावाडी.

श्रीगणेशदत्तगुरुभ्यो नमः ॥

गुरुचरित्रकाव्यप्रथमशतक मराठी भाषांतर

मुशंकरं सन्तमजं गुरुं परं
परंपराध्रं प्रणमत्पुरंदरम्।
दरं हरन्तं प्रवरं सुसादरं
भजेऽत्रिजं योगिवरं निरन्तरम् ॥ १ ॥

जयाच्या कृपादृष्टिनें सर्व भक्त
अविद्यालयें, पूर्ण होताति मुक्त ।
जया वंदिती सर्वही ते सुदेव
विराजे यतिश्रेष्ठ तो वासुदेव ॥

अन्वयः—मुशंकरं, सन्तं, परं, अजं, गुरुं, परंपराध्रं, प्रणमत्पुरंदरं,
दरं हरन्तं, प्रवरं, योगिवरं, अत्रिजं, सुसादरं, निरन्तरं, भजे ॥

अर्थः—जो संपूर्ण कल्याणकारी असून अविनाशी आहे, श्रेष्ठ पुरुष
असल्यानें ज्याला जन्मादि विकार नाहीत, व म्हणूनच जो सर्वांचा गुरु
आहे, अवधूतादि रूपांनीं अवतरून जो धर्म, नीति इत्यादींची परंपरा
अबाधित ठेवतो, इन्द्रादि देवहि ज्याच्या चरणी नम्र होतात व जो
भक्तांची भीति दूर करणारा श्रेष्ठ योगिराज आहे अशा त्या अत्रिमहर्षीच्या
सुपुत्राची (दत्तात्रेयाची) मी अत्यंत नम्रतापूर्वक सेवा करतो ॥ १ ॥

विकाराभावेऽपि प्रभुरभवदाकारिवदजोऽ—

विकाराभावेऽपि स्वविमलयशोऽवाचयदतः ।

पिता पुत्रस्याऽऽस्यादिव नववचो यो निजमुदे

स देवोऽद्याप्युक्तिं शिव इह मुहुर्वाचयति हि ॥ २ ॥

अन्वयः—सः अजः प्रभुः विकाराभावे अपि आकारिवत् अभवत् ; यः अधिकाराभावे अपि अतः स्वविमलयशः अवाचयत्, पिता पुत्रस्य आस्यात् नववचः इव सः शिवः देवः निजमुदे मुहुः इह उक्ति हि वाचयति ॥

अर्थः—वस्तुतः जन्मादि विकार नसतां हि श्रीदत्तराज जणुं देहधारी झाले । ग्रन्थ रचण्याची माझी पात्रता ती काय ? पण पिता ज्याप्रमाणें मनोरंजनार्थ बालकाच्या तोडून बोबडे बोल वदवून घेतो त्याप्रमाणें दत्तराजानेंच स्वसंतोषार्थ आपले विशुद्ध यशोगान माझ्याकडून करविलें. खरोखर, तो शुभकारी दत्तात्रेय या जगतांत माझ्या तोडूनच पुनः पुनः काव्यरूपवाणी वदवून मला वक्त्याचे श्रेय देत आहे ॥ २ ॥

मुग्धा जग्धा दग्धा म्लिष्टा वाऽर्भस्य वाक् पितुर्मिष्टा ।

शिष्टाल्पदोषदुष्टा दिष्टाद्यूनोऽपि साऽस्य किं नेष्टा ॥ ३ ॥

अन्वयः—मुग्धा जग्धा दग्धा म्लिष्टा वा अर्भस्य वाक् पितुः मिष्टा । यूनः अपि दिष्टात् शिष्टाल्पदोषदुष्टा वाक् अस्य न इष्टा किं ? ॥

अर्थः—लहान बाळाचे बोबडे, तुटक, अस्पष्ट व रागामुळे अशुभ असणारिहि बोल पित्याला प्रियच असतात ना ? इतकेच काय पण, वयांत आलेल्या तरुण पुत्राची तरी प्रारब्धामुळे सदाप असलेली वाणी पित्याला अप्रिय वाटते काय ? तर मग, माझी तरी वाणी दत्तराजाला अप्रिय कशी असेल ? ॥ ३ ॥

धीशुद्धयै प्राक्चरित्रार्थ एष संगृह्यते स्फुटः ।

प्राज्ञैः प्रेक्ष्योऽत्र तत्सारो दर्पणेऽल्पे यथा मठः ॥ ४ ॥

अन्वयः—धीशुद्धयै एषः प्राक्चरित्रार्थः स्फुटः अत्र संगृह्यते; तत्सारः प्राज्ञैः प्रेक्ष्यः अल्पे दर्पणे यथा मठः ॥

अर्थः—ज्या परमेश्वराच्या बाबतीत—नेति नेति—म्हणून वेदांनाहि स्वस्थ बसावें लागले, त्या परमेश्वराचे संपूर्ण वर्णन करण्यास जरी मी

असमर्थ असलो तरी माझ्या कुवतीप्रमाणें मी स्वतःच्या व दुसऱ्याच्याहि बुद्धीचें मालिन्य जावें म्हणून या ग्रन्थांत पूर्वीच्या गुरुचरित्रांतील अर्थ सुलभपणें एकत्र करीत आहे. जसें लहान आरशांत मोठें घर दिसते, तसें विस्तृत गुरुचरित्राचेंहि सार विद्वानांना या ग्रन्थांत आढळेल. ॥ ४ ॥

गन्धर्वपूर्वा प्रथिता क्षितौ गो—

गन्धर्वपूर्णाऽमरजापरीता ।

गन्धर्वपूर्वामरमण्डिता च

गन्धर्वपूस्तुल्यकुसंसृतिघ्नी ॥ ५ ॥

अन्वयः—या क्षितौ गन्धर्वपः प्रथिता; गोगन्धर्वपूर्णा अमरजापरीता गन्धर्वपूर्वामरमण्डिता गन्धर्वपूस्तुल्यकुसंसृतिघ्नी च ॥

अर्थः—जी नगरी पृथ्वीवर गन्धर्वपूर (गाणगापूर) म्हणून प्रसिद्ध आहे, ती नगरी धेनु, अश्व इत्यादि सर्व धनांनी समृद्ध असून अमरजा नांवाची नदी त्या नगरीत आहे. तसेच, गन्धर्वादि देव तेथें राहत असून कल्पित गन्धर्वनगराप्रमाणे मिथ्या असणाऱ्या संसाराचा नाश करणारी अशी ती नगरी आहे. ॥ ५ ॥

सुचिरार्जितपातकान्तकं रुचिरागारमिदं ह्यकान्तकम् ।

अचिरादखिलार्थदं पुरं शुचिराजेन विराजितं वरम् ॥ ६ ॥

अन्वयः—सुचिरार्जितपातकान्तकं रुचिरागारं हि अकान्तकं अचिरात् अखिलार्थदं शुचिराजेन विराजितं इदं पुरं वरम् ॥

अर्थः—अनेक जन्मांतील पातकांना नष्ट करणारें, शोभायमान घरें असणारें, जिथे वास्तव्य केलें असतां दुःख विलयास जाऊन धर्म, अर्थ, काम व मोक्ष या चारी पुरुषार्थांची विनासायास प्राप्ति होते व विशेष म्हणजे अग्नि, वायु व तीर्थोदक या पवित्रतम देवतांचाहि राजा जो दत्तात्रेय त्याच्यामुळें जें सुशोभित आहे, असें तें गाणगापूर सर्वांत श्रेष्ठ दर्जाचें आहे. ॥ ६ ॥

सत्रक्रिया द्राक् सफला भवन्ति

यत्र प्रियार्थाश्च नरा भवन्ति ।

आपन्नदुःखाः सुखिनश्च दत्त

आपन्न दुःखानि यतोऽत्र दत्तः ॥ ७ ॥

अन्वयः—यत्र सत्रक्रियाः द्राक् सफलाः भवन्ति, च नराः प्रियार्थाः, आपन्नदुःखाः सुखिनः, (यत्र) आपत् दुःखानि न दत्ते, यतः अत्र दत्तः (वसति) ॥

अर्थः—ज्या नगरांत सर्व सत्कर्म तत्काल सफल होतात, प्रत्येक मनुष्याची इच्छा पूर्ण होऊन तो वैराग्यसंपन्न होतो, दुःखी लोक सुखी होतात, जिथे दुःख, संकट हे पदार्थ औषधालाहि मिळत नाहीत, असे असामान्य ऐश्वर्य गाणगापुरास कां लाभले? तर तेथे प्रत्यक्ष भगवान् दत्तात्रेयांचे वास्तव्य आहे म्हणून । ॥ ७ ॥

नरसिंहसुनामधारको नरसिंहः किमनामधारकः ।

इति तद्दृशयेऽवधारकः प्रथितः प्राप स नामधारकः ॥ ८ ॥

अन्वयः—नरसिंहसुनामधारकः (अतएव) अनामधारकः नरसिंहः किं? इति अवधारकः प्रथितः सः नामधारकः तद्दृशये प्राप ॥

अर्थः—नरसिंह असे ज्याचे सुंदर नांव आहे व म्हणूनच तो जणुं नांव नसलेला मानवसिंहच आहे की काय, असे समजणारा प्रसिद्ध नामधारक त्या नरसिंहावतारी दत्तात्रेयाच्या दर्शनासाठी गाणगापुरांत आला. ॥ ८ ॥

सायंदेवान्नागनाथोऽथ देव—

रावोऽस्माद्रंगाधरोऽस्मात्स एव ।

पूर्वे सर्वे भक्तिमन्तोऽथ तद्वत्

स्यामित्याकांक्षी सरस्वत्यभिख्यः ॥ ९ ॥

अन्वयः—सायंदेवात् नागनाथः, अथ देवरावः, अस्मात् गंगाधरः, अस्मात् स एव (जातः), पूर्वे सर्वे भक्तिमन्तः (जाताः) अथ अहं तद्वत् स्यां इति आकांक्षी सरस्वत्यभिल्यः (वक्ष्यमाणं उवाच) ।

अर्थः—श्रीनरसिंहसरस्वती गुरुंच्या शिष्यांत प्रसिद्ध जो सायंदेव त्याला नागनाथ नांवाचा पुत्र झाला. त्यापासून देवराव, त्याला गंगाधर व गंगाधराचा सुपुत्र तोच नामधारक होय. त्यानें मनाशी विचार केला की माझे सर्व पूर्वज सदगुरूंचे परम भक्त झाले. मी मात्र मन्दभागी. आतां मात्र मी वाडवडिलांप्रमाणे भक्तिमान् झाल्याशिवाय राहणार नाही. अशी आकांक्षा बाळगून सरस्वती नांवाचा तो नामधारक पुढें म्हणतो... ॥ ९ ॥

मां नो वेत्स्यपि नेक्षसे न शृणुषे सर्वज्ञ साक्षिन् विभो
नोपेक्षाऽर्हति सर्व मेऽज्ञानृपवत्त्वं नासि पूर्वप्रभो ।

किंदाता सतृडब्दवद्वितर मेऽतोऽर्थ्य पिताम्बा गुरु—

स्त्वं रुष्टो भव माऽऽगतोऽस्मि शरणं ह्यागःक्षमां मे कुरु ॥१०॥

अन्वयः—भो सर्वज्ञ ! मां नो वेत्सि अपि, भो साक्षिन् ! (मां) न ईक्षसे, विभो ! (मद्बचः) न शृणुषे, मे उपेक्षा न अर्हति, हे सर्व ! अज्ञानृपवत् त्वं नासि, हे पूर्वप्रभो ! (यः) सतृद् (सः) दाता कि ? अतः अब्दवत् मे अर्थ्य वितर, त्वं पिताम्बा गुरुः (असि) रुष्टः मा भव, शरणं आगतः अस्मि, मे आगःक्षमां कुरु ॥

अर्थः—हे सर्वज्ञ दत्ता ! मला ओळखत रे कसा नाहीस ? तूं साक्षी असून माझ्याकडे दुर्लक्ष कां ? सर्वव्यापी असून माझा टाहो तुला ऐकूं कसा येत नाही ? नाही रे शोभत तुला ही उपेक्षा ! हे सर्वज्ञ प्रभो ! अज्ञानी राजाप्रमाणें कां तुला कोणाची ओळख पटत नाही ? जरी साक्षात् माझा तसा संबंध नसला तरी माझ्या पूर्वजांचे आपणच गुरु आहांत ना ? जो लालसेनें दान करतो तो खरा दाता होईल काय ? तर मग

माझ्याकडूनहि सेवेची अपेक्षा न करतां, मेघ जसा निरपेक्ष वृष्टि करतो तसेंच आपणहि मला दर्शन द्या ना ! माझे आई, वडील, गुरु आपणच आहांत. मजवर रागावूं नका. मी शरण आलेलो आहे. माझे सर्व अपराध पोटांत घाला. ॥ १० ॥

द्विज इति नुतिमुवत्वाऽगात्स मोहं समोऽहं
न्विति निजभजकेभ्यः शंसमानः समानः ।

नरहरिरथ तं चाश्वासयत्स्वप्न एव
प्रकटितनिजधाम्नाऽत्राखिलं स्वप्न एव ॥ ११ ॥

अन्वयः—सः द्विजः इति नुति उक्त्वा मोहं अगात्, अहं समः नु, इति निजभजकेभ्यः शंसमानः नरहरिः अथ प्रकटितनिजधाम्ना तं स्वप्ने एव आश्वासयत्, अत्र अखिलं स्वप्नः एव ॥

अर्थः—अशा प्रकारें देवाची स्तुति गाऊन तो नामधारक ब्राह्मण मूर्छित झाला.—मी सर्वान्तर्यामी सम आहे—असे आपल्या भक्तांना पटविणाऱ्या त्या नरहरीने स्वतःचें खरें स्वरूप दाखवून स्वप्नांतच त्या नामधारकाला धीर दिला. नरहरी म्हणजे दुसरा कोणी नसून ज्याच्या ठिकाणी सर्व जगत् स्वप्नवत् मिथ्या आरोपित आहे तो सच्चिदानन्दरूप परमात्माच होय ! ॥ ११ ॥

ततः प्रबुद्धः स तदा प्रबुद्धं
जगत्प्रसिद्धं स ददर्श सिद्धम् ।
विचिन्त्य दत्तं स मुदाऽवदत्तं
कं येन दत्तं सुदृशाऽन्यदत्तम् ॥ १२ ॥

अन्वयः—ततः प्रबुद्धः सः प्रबुद्धं जगत्प्रसिद्धं सिद्धं ददर्श तदा दत्तं विचिन्त्य सः तं मुदा अवदत्, येन सुदृशा कं दत्तं अन्यत् अत्तम् ॥

अर्थः—स्वप्नांतून जागे होतांच नामधारकाला जगप्रसिद्ध सिद्धमुनींचें दर्शन झालें. तेव्हां, दत्ताचें चिंतन करून नामधारकाने त्या सिद्धांना कीं ज्यांनी—स्नेहमय दृष्टीनें उल्हसित करून दुःखाचा विसर पाडला—आनंदित होऊन विचारले. ॥ १२ ॥

को भवान् कुत आयाति कैति भाति पितेति सः ।

पृष्ठः सिद्धोऽवदच्छुद्धो बुद्धोऽनद्धोऽजमानसः ॥ १३ ॥

अन्वयः—भवान् कः, कुतः आयाति, क एति, (मे) पिता इति भाति, इति पृष्ठः, शुद्धः बुद्धः अनद्धः अजमानसः सः सिद्धः अवदत्...॥

अर्थः—आपण कोण ! कांटून आलांत ? जाणार कुणीकडे ? मला तर आपण प्रत्यक्ष पित्यासारखे वाटतां !—असे नामधारकानें विचारल्यावर रागद्वेषशून्य, ज्ञानी, त्यागी व ज्यांचें चित्त सदा दत्तचरणी स्थिर आहे; असे ते सिद्ध मुनि उत्तर देतात...॥ १३ ॥

गुरोश्चरित्रामृतशांततर्षः

सिद्धोऽयमीशेक्षणजातहर्षः ।

भूपृष्ठचारी विधिलब्धतोषः

सदा गुरोरस्य च संनिकर्षः ॥ १४ ॥

अन्वयः—गुरोः चरित्रामृतशांततर्षः, ईशेक्षणजातहर्षः, भूपृष्ठचारी, विधिलब्धतोषः, सदा गुरोः अस्य च संनिकर्षः, (अयं सिद्धः) ॥

अर्थः—अमृततुल्य गुरुचरित्राच्या श्रवणाने ज्याच्या सर्व इच्छा तृप्त आहेत, श्रीदत्तदर्शनाने जो सुखी आहे, लोककल्याणार्थ पृथ्वीतलावर सर्वत्र संचार करून अयाचित वृत्तीने मिळेल त्यावर संतुष्ट होणारा व श्रीगुरु दत्तात्रेय नेहमी ज्याच्याजवळ असतात तोच हा सिद्ध नांवाचा मी समोर उभा आहे. ॥ १४ ॥

तिष्ये गन्धर्वस्थश्चिन्तामणिरिव स नो गुरुर्द्विशयः ।

सभ्यो माधवतनयो योऽम्बागर्भाशयोदयोऽस्त्यभयः ॥ १५ ॥

अन्वयः—तिष्ये गन्धर्वस्थः, चिन्तामणीः इव द्विशयः सभ्यः माधव-
तनयः अम्बागर्भाशयोदयः अभयः सः गुरुः (अस्ति) ॥

अर्थः—जो कलियुगांत गाणगापुरी राहून चितामणीप्रमाणे चिंतित
मनोरथ पूर्ण करतो, जो दोन हाताचा व बंध आहे, ज्याच्या पित्याचें
नांव माधव व आईचे अम्बा, असा तो निर्भय नरसिंहावतारी दत्त माझा
गुरु आहे.

दुसरा अर्थः—जो कलियुगांत अश्वारूढ होतो, जो चितामणी-
समान इच्छापूर्क व पूज्य आहे, ज्याचा पिता शंकर व माता पार्वती आहे,
असा तो विघ्ननाशन गजानन माझा गुरु आहे. ॥ १५ ॥

नामधारक उवाच नो गुरुः

सोऽपि कष्टमसुखं च नो गुरु ।

वारयत्यपि कथं भवाम्बुधे—

स्तारयत्यवितथादयाम्बुधे ॥ १६ ॥

अन्वयः—नामधारकः उवाच, 'सः नो अपि गुरुः, गुरु कष्टं असुखं
च कथं नो वारयति । हे दयाम्बुधे ! अवितथात् भवाम्बुधेः कथं तारयति
अपि ? ॥

अर्थः—यावर नामधारक म्हणतो, तोच दत्तराज आमचाहि गुरु
आहे. असें असतांना तो आमचे अपार दुःख व त्रास कां बरे दूर करित
नाही ? सामान्य दुःखाच्या बाबतींत जर ही स्थिति तर मग, हे परम
दयाळू सिद्धमहाराज ! असत्य संसारसागरांतून तो आम्हांस वांचविणार
तरी कसा ? ॥ १६ ॥

उवाच सिद्धः शृणु वाचमद्वा
 त्वं द्वैतविद्वात्मक इत्यबोद्धा ।
 श्रद्धाविहीनश्च मुधा सुदीनः
 सिद्धाधिपे दोषमु मा निधा नः ॥ १७ ॥

अन्वयः—सिद्धः उवाच, (मे) वाचं अद्वा शृणु, त्वं द्वैतविद्वात्मकः
 अबोद्धा श्रद्धाविहीनः सुदीनः च, नः सिद्धाधिपे उ मुधा दोषं मा निधाः॥

अर्थः—सिद्ध उत्तरतात—खरं सांगूं ! नीट ऐक. तूं संशयी, अज्ञ,
 श्रद्धाहीन व अनुत्साही आहेस. अशी व्यक्ति इथ वा परलोकीहि कधीच
 सुखी होत नसते. तेव्हां निष्कारण मूढपण आमच्या योगिराजदत्तगुरूला
 दोष देऊं नकोस. ॥ १७ ॥

रुष्टे गुरावम्य न कोऽपि पाता तुष्टे गुरावस्य न कोऽपि हन्ता ।
 इत्यब्जयोनिः कलये शशंस स किं न देयात् सविमर्श शंस ॥ १८ ॥

अन्वयः—गुरौ रुष्टे सति अस्य कः अपि पाता न, गुरौ तुष्टे सति
 अस्य कः अपि हन्ता न, इति अब्जयोनिः कलये शशंस, सः किं न
 देयात् ? हे सविमर्श ! शंस ! !

अर्थः—अरे, गुरु जर शिष्यावर संतापले तर कोणीहि त्याचें संर-
 क्षण करूं शकत नाही व प्रसन्न झाले तर कोणीहि त्या शिष्यास मारूं
 शकत नाही. असे प्रत्यक्ष ब्रह्मदेवानेंच नाही का कलीला सांगितलें ?
 तर मग, असा समर्थ गुरु काय देऊं शकणार नाही बरें ? हे संशयी
 नामधारका ! तूंच सांग पाहूं. ॥ १८ ॥

काश्यां कष्टेन चेष्टार्पणत उत मुदा तं त्रिशिष्टेष्टजुष्टं
 पृष्ट्वा पृष्ट्वाऽपि रुष्टं स्वगुरुमविरतं प्रेष्टमेतं गरिष्ठम् ।
 मिष्टान्नाद्यैश्च तुष्ट्वा वरदहरिहरौ दीपकोऽतीत्य वेद-
 धर्माख्यात् स प्रकृष्टद्विमलभुभर्याभित्यवादीद्विधाता ॥ १९ ॥
 गु.च....२१

अन्वयः—काश्यां दीपकः विशिष्टेष्टजुष्टं गरिष्ठं प्रेष्ठं रुष्टं एतं स्वगुरुं, अविरतं पृष्ट्वा पृष्ट्वा, कष्टेन उत च इष्टार्पणतः मिष्टान्नाद्यैः च तं तुष्ट्वा, वरदहरिहरौ अतीत्य, वेदधर्माख्यात् सः उभर्यौ प्रकृष्टद्विं अलभत्, इति विधाता (कलिं) अवादीत् ॥

अर्थः—काशी क्षेत्रांत दीपक नांवाच्या शिष्याने, थोर प्रतिष्ठितांनीहि सेविलेल्या व सर्वत्र अत्यंत प्रिय अशा आपल्या वेदधर्म नांवाच्या गुरूची सतत एकवीस वर्षेपर्यंत-काय हवं ? काय नको ? ते सर्व पुनः पुनः विचारावे, कष्ट करून वा भिक्षा मागून ती ती इच्छित पकानें द्यावी, मलमूत्राची कामेहि मनोभावे करावी व गुरु रागावले तरी शांतच राहावे-अशा कडक रीतीनें इतकी सेवा केली की प्रत्यक्ष विष्णु व शंकर दीपकाला वर मागण्याचा आग्रह करूं लागले; पण, दीपकाने तिकडे दुर्लक्ष करून गुरूच्या सेवेतच धन्यता मानली. नंतर त्या परम कृपालु वेदधर्माने संतुष्ट होऊन दीपकाला इहपर लोकांतील उच्चतम ऐश्वर्य मिळवून दिलें. हीच कथा ब्रह्मदेवानें केलीला सांगितली आहे. ॥ १९ ॥

सत्त्वावृतो गुरुस्नेहभारितोऽस्ततमा द्युमान् ।

दीपको दीपक इव दिदीपे लोक उत्तमः ॥ २० ॥

अन्वयः—सत्त्वावृतः गुरुस्नेहभारितः अस्ततमा द्युमान् दीपकः दीपकः इव लोके दिदीपे ॥

अर्थः—तैलपूर्ण दीप जसा अंधार नष्ट करून स्वप्रकाशाने शोभून दिसतो, तसा सत्त्वगुणी, गुरुप्रेमानें भारावलेला व तेजस्वी दीपक अज्ञान नष्ट झाल्यानें सर्व लोकांत अधिकच शोभला. ॥ २० ॥

**लौकिकस्य तु गुरोर्महिमैवं किं पुनस्त्रिवपुषोऽस्य हि मैवम् ।
कुर्वशेषविदि नूनमसूयां यं ह्यर्जीजनदृषेरनसूया ॥ २१ ॥**

अन्वयः—लौकिकस्य तु गुरोः एवं महिमा, किं पुनः अस्य त्रिव-

पुषः, एवं हि नूनं अशेषविदि असूयां मा कुरु, यं हि ऋषेः अनसूया अजीजनत् ॥

अर्थः—सिद्ध म्हणतात—सामान्य मानवी गुरूचा (वेदधर्माचा) जर हा महिमा, तर मग ब्रह्मा विष्णु-महेश-रूपी असणाऱ्या दैवी दत्तगुरूचा महिमा काय वर्णावा ? आणि म्हणून सर्वज्ञ दत्ताला नसते दोष तू देऊ नकोस. प्रत्यक्ष महासाध्वी अत्रिमुनीची पत्नी अनसूया ही दत्तगुरूची माता आहे, हें लक्षांत ठेव. ॥ २१ ॥

**अतनुः सतनुः कुत आस तनुस्त्रितनुर्नृतनुः कथमत्रिजनुः ।
इति पृष्ट उवाच स तच्चरणं मतिजुष्टमवेक्ष्य जगच्छरणम् ॥ २२ ॥**

अन्वयः—त्रितनुः तनुः अतनुः सतनुः नृतनुः कुतः आस, कथं अत्रिजनुः, इति पृष्टः सः मतिजुष्टं जगच्छरणं तच्चरणं अवेक्ष्य उवाच ॥

अर्थः—स्वतः सच्चिदानंदरूप, सर्वव्यापक व अशरीरी असूनहि परमेश्वर कोणत्या कारणास्तव मानव देहाने साकार झाले ? विशेषतः अत्रिकृष्णकडेच कां अवतीर्ण झाले ? हा नामधारकाचा प्रश्न ऐकून सिद्ध-महाराज, विश्वपालक व अंतःकरणसेवित अशा दत्तचरणाचे ध्यान कळून उत्तरतात... ॥ २२ ॥

**लीलयैक इह भाति स स्वया मायया पुरुतनुर्ह्यमायया ।
नैव मुह्यति यदर्चको द्विज स्वैरगः स वरदानतो द्विजः ॥ २३ ॥**

अन्वयः—सः लीलया एकः अपि इह स्वया मायया पुरुतनुः भाति, हि अमायया यदर्चकः न एव मुह्यति, हे द्विज ! स्वैरगः सः वरदानतः द्विजः (अभूत्) ॥

अर्थः—परमेश्वर स्वतः एकच असला तरी लीलेने या जगतांत स्वतःच्या मायाशक्तीमुळे तो अनेकरूप भासतो. पण, जो भक्तियुक्त अंतःकरणाचा सेवक आहे तो मात्र देहाला आत्मा मानण्यांत वंचित होत नाही. हे ब्राह्मणा ! तो स्वच्छंदचारी परमेश्वर मुख्यतः वरदाना-मुळेच अत्रिमुनीकडे द्विजरूपाने अवतरला. ॥ २३ ॥

सासूयात्मीयशक्तीरितकहरिहराख्याऽतिथिभ्योऽनसूया
तत्कामा यासकामा परिहृतवसनान्नं ददौ बालदृष्ट्या ।
बाला जातास्तदा ते सपदि सुवनितातीर्थविख्यापकास्त—
द्वत्सोन्धौ वत्सलत्वाद्रसमपि ददतुर्लोचनाभ्यां च साकम् २४

अन्वयः—सासूयात्मीयशक्तीरितकहरिहराख्यातिथिभ्यः आसकामा
अपि तत्कामा या अनसूया बालदृष्ट्या परिहृतवसना अन्नं ददौ । तदा ते
सुवनितातीर्थविख्यापकाः सपदि बालाः जाताः, तद्वत्सोन्धौ वत्सलत्वात्
लोचनाभ्यां च साकं रसं अपि ददतुः ॥

अर्थः—सावित्री. लक्ष्मी व पार्वती या आपल्या मत्सरी स्त्रियांच्या
हृष्टामुळे अत्रीच्या आश्रमी अतिथीरूपाने आलेल्या ब्रह्मा-विष्णु-महेशांना
अनसूयेने स्वतः पूर्णकाम असूनहि केवळ त्यांच्या इच्छेसाठी—अतिथि
हे बालक आहेत—अशा भावनेने नम्र स्थितीत भिक्षा वाढली. साध्वी
स्त्री म्हणजे पवित्रतम तीर्थ हे दाखवून देणारे ते देव तत्काल बालक
झालेहि ! तेव्हां, त्या बाळांना अनसूयेने वात्सल्याने प्रेमाश्रुपूर्वक स्तन-
पान दिले. ॥ २४ ॥

अथ सा विभून्मुयशसा पयसा
शमिताशिषोऽत्रिदयिता शयितान् ।
प्रमितात्मपालकहितान्प्रमिता—
क्षरगीति शायितवती वरगीः ॥ २५ ॥

अन्वयः—वरगीः सा अत्रिदयिता मुयशसा पयसा शमिताशिषः
प्रमितात्मपालकहितान् शयितान् विभून् प्रमिताक्षरगीति शायितवती ॥

अर्थः—मधुरवाणीच्या अनसूयेने आपल्या सुप्रसिद्ध दुधानें, शोष
आलेल्या ब्रह्मा-विष्णु-महेशांना तृप्त करून व नंतर लहानशा पाळण्यांत
ठेवून प्रमिताक्षरावृत्तांत गात गात त्यांना निजविलें. ॥ २५ ॥

पालकाहितसुबालकालकालोचनात्कुटिललोचना न सा ।

सद्दृशेर्न हि विपर्ययोऽमताऽसद्दृशिस्तु कुटिलाऽपि चादृता २६

अन्वयः—सा पालकाहितसुबालकालकालोचनात् कुटिललोचना न, हि सद्दृशेः विपर्ययः न, असद्दृशिः तु आदृता अपि कुटिला, (अतएव) अमता ॥

अर्थः—पाळण्यांत निजविलेल्या त्या मनोहर बाळांचे कुरळे केस पाहूनहि अनसूयेची नजर मात्र कुटिल झाली नाही. कारण, मुळांत चांगल्या दृष्टीची स्त्री कधीच चळत नाही. पण, कुटिल नजरेची स्त्री कितीहि आदर केला तरी ती वाममार्गांतच राहते नी म्हणूनच अशी स्त्री सज्जनांना तिरस्करणीय असते. ॥ २६ ॥

श्रुत्वाऽर्द्रातं गेहमाप्तस्तदाऽत्रि—

ज्ञात्वा सर्वं तान्स तुष्टाव सत्री ।

पुत्रीभूता नौ भवन्तोऽद्य दिष्ट्या

सृष्ट्याद्याः स्वो वोऽद्य धन्यौ सुदृष्ट्या ॥ २७ ॥

अन्वयः—सत्री अत्रिः गेहं आतः उर्द्रातं श्रुत्वा, सर्वं ज्ञात्वा, तान् तुष्टाव । भो सृष्ट्याद्याः भवन्तः नौ अद्य पुत्रीभूताः एतत् दिष्ट्या; अद्य वः सुदृष्ट्या धन्यौ स्वः ॥

अर्थः—गृहस्थाश्रमी अत्रिमुनीनी घरी आल्यावर अनसूयेचें उच्च स्वरांतील गायन ऐकून व एकंदर सर्व घटना ज्ञानदृष्टीने ताडून त्या बालकांची स्तुति केली. सृष्टीच्या उत्पत्ति-स्थिति-लयाला कारण असलेल्या हे देवांनो ! तुम्ही आज आमचे पुत्र झालां, हें फार उत्तम झालें. आज आम्ही तुमच्या शुभ दृष्टीनें धन्य झालों...॥ २७ ॥

यो विश्वं सृजति च पाति हन्त्यधीशो

यो विश्वं विशति च वीक्षते ज्यधीशः ।

योऽध्यक्षो गुणरहितोऽप्यजो गुणात्मा

योऽज्ञेयस्त्वमपि परा गतिः स आत्मा ॥ २८ ॥

अन्वयः—यः अधीशः विश्वं सृजति, पाति, हन्ति; यः व्यधीशः विश्वं विशति वीक्षते च, यः अजः गुणरहितः अपि अध्यक्षः गुणात्मा, यः अज्ञेयः सः त्वं परा गतिः आत्मा असि ॥

अर्थः—जो परमात्मा विश्वाचा पालक, रक्षक व नाशकहि आहे, जो त्रिगुणात्मक मायेचा अधिपति जीवरूपाने जगतांत व्यक्त होऊनहि साक्षी म्हणून पाहतो, जो अजन्मा व निर्गुण असूनहि प्रत्यक्ष व साकार शाला, जो प्रत्यक्ष, अनुमानादि कोणत्याहि प्रमाणांनी अगम्य आहे असा तो सर्वान्तर्यामी व पुनर्जन्म चुकविणारा आत्मा तूंच आहेस. ॥ २८ ॥

वरं वृणीष्वेत्युदितोऽथ स स्तुतैः

परंतपः सत्यनुमोदितोऽमृतैः ।

नुतं सुतं वव्र इमे तथेति तं

मतं जगुर्जगुर्मुखो यथागतम् ॥ २९ ॥

अन्वयः—अथ स्तुतैः वरं वृणीष्व इति उदितः सः परंतपः सत्यनुमोदितः अमृतैः नुतं सुतं वव्रे, इमे मतं तं तथा इति जगुः, अथो यथागतं जग्मुः ॥

अर्थः—या स्तुतीने संतुष्ट झालेल्या देवांनी—वर माग—असे म्हटल्यावर जितेंद्रिय अत्रींनी अनसूयेने मुचित्रल्यावरून सर्व देवांना वंद्य अशा पुत्ररत्नाची इच्छा व्यक्त केली. ते देवहि माननीय अलि महर्षीना—ठीक आहे—असे म्हणून आपापल्या स्थानी निघून गेले. ॥ २९ ॥

अजानमूत जगति गतिदा इह येऽत्रिजाः ।

साऽदादत्रेर्द्युमत्तेज आधाद्र्भमथो द्विज ॥ ३० ॥

अन्वयः—सा अत्रेः द्युमत् तेजः अदात्, हे द्विज ! गर्भ आधात्, अथ काले अजान् अपि तान् असूत, ये इह गतिदाः अत्रिजाः (स्युः) ॥

अर्थः—ईशकृपे अनसूयेने अत्रीपासून दैदीप्यमान तेज ग्रहण केलें. आणि हे नामधारका ! गर्भधारणा झाल्यावर दहाव्या महिन्यांत वस्तुतः जन्मादि विकारशून्य अशा त्या पुत्रांना जन्महि दिला कीं जे परोपकारी अत्रिपुत्र जगतांत दत्त, चन्द्र व दुर्वास या नांवांनी परिचित झाले. ॥३०॥

मार्गे मार्गप्रदो मार्गशीर्षेऽभूच्छ्रुतिमार्गितः ।

सौम्यः सौम्यदिने पूर्णः पूर्णमास्यां निशामुखे ॥ ३१ ॥

अन्वयः—मार्गप्रदः मार्गे, श्रुतिमार्गितः मार्गशीर्षे, सौम्यः सौम्य-दिने, पूर्णः पूर्णमास्यां निशामुखे अभूत् ॥

अर्थः—भक्तांचे मार्गदर्शक असल्याने मार्गशीर्ष महिन्यांत, वेदांनीं शोधिल्याने मृगशीर्ष नक्षत्रावर, आल्हादक म्हणून बुधवारी व सकल ऐश्वर्यांनीं पूर्ण म्हणून पौर्णिमेला प्रदोषसमयी श्रीदत्तराज जन्मले. ॥३१॥

दत्तो मया तेऽहमितीह दत्तः

पूर्वोऽपरश्चन्दनतश्च चन्द्रः ।

दुर्वासआख्यः प्रथितस्तृतीयः

साक्षात् प्रभुर्दत्त इहाद्वितीयः ॥ ३२ ॥

अन्वयः—मया ते अहं दत्तः इति पूर्वः दत्तः, चन्दनतः च अपरः चन्द्रः, तृतीयः दुर्वासआख्यः प्रथितः, इह अद्वितीयः दत्तः साक्षात् प्रभुः ॥

अर्थः—हा मी तुला दिलेलाच आहे—असे त्रिष्णूंनी म्हटल्यानेच जणू प्रथम दत्तराज व दुसरा आल्हादकारी चन्द्र झाला. तिसरा जो दुर्वास त्याची चांगलीच ख्याति आहे. यांपैकी विशेषतः अद्वितीय दत्त-राज हेच साक्षात् भगवान् होत. ॥ ३२ ॥

यद्वर्जुनालर्कमुखोऽदृद्यो

वंशौषधीस्त्वद्विकृदिन्दुराप्यः ।

तप्ताम्बरीषाक्ष इवाम्बरीषं

शप्त्वाऽप्यजं निन्य उतान्यथत्वम् ॥ ३३ ॥

अन्वयः—यद्वर्जुनालर्कमुखोद्धृत आद्यः वशोषधीस्त्वृद्धिकृत आप्यः इन्दुः (द्वितीयः) तताम्बरीषाक्षः इव अम्बरीषं शप्त्वा (यः) अजं अपि अन्यथात्वं उत निन्ये (सः तृतीयः) ॥

अर्थः—यदु, कार्तवीर्यार्जुन, अलर्क इत्यादि भक्तांना तारणारा दत्तात्रेय हा पहिला; कुलाची व वनस्पतीची वृद्धि करणारा जलरूप चंद्र हा दुसरा व तिसरा म्हणजे तापलेल्या लाल लोहाप्रमाणे नेत्र असणारा क्रोधी दुर्वास होय. या दुर्वासाने-पुनः पुनः जन्म घेतील-असा अंबरीष राजास शाप दिला असतां, भक्तकैवारी विष्णूंनी तो शाप आपल्यावर उलटवून घेतल्याने अजन्मा असूनहि त्याला वारंवार जन्म घ्यावे लागले. ॥ ३३ ॥

**नवमुधा वसुधातल आहता—ऽद्य भवता भवतापहता सता ।
इयमथाऽन्यकथां कथयेत्ययं द्विजनुतो विरतोऽप्यवदयव्ययम्**

अन्वयः—अद्य सता भवतापहता भवता वसुधातले इयं नवमुधा आहता, अथ अन्यकथां कथय, इति द्विजनुतः विरतः अपि व्ययं अवदत् ॥

अर्थः—संसारताप शमविणान्या आपल्यासारख्या साधूंनी आज पृथ्वीतलावर आणलेले हे कथामृत अभिनव आहे. तेव्हां, कृपा करून आणखी कांही कथा सांगा-अशी नामधारकानें प्रार्थना केल्यावरून इतका वेळ स्तब्ध राहिलेले सिद्ध पुनः अनेक शुभ घटनांनी भरलेलें गुरुचरित्र सांगू लागले. ॥ ३४ ॥

सकलेश्वरे दिवमिते सकले सकले प्रवेशनमिहास कलेः ।

कुतलेऽप्यवातरदृषिः सुकुले विकलेंऽहसा सति जने सकले ३५

अन्वयः—सकलेश्वरे सकले दिवं इते इह सकले कुतले कलेः प्रवेशनं आस, तदा सकले जने अंहसा विकले ऋषिः अपि सुकुले अवातरत् ॥

अर्थः—ब्रळरामासह श्रीकृष्ण निजधामी निघ्न गेल्यावर कलीनें संपूर्ण जगतावर आपला अंमल ब्रसविला. त्यामुळे सर्व लोक पातकांनी दीन झाले असतां दत्तात्रेयांना सत्कुलांत पुनः अवतार घ्यावा लागला. ३५
प्राच्यदेशेऽत्रिजस्तारवाच्य एत्य स्म याचते ।
श्राद्धाहेऽन्नं द्विजस्य प्राक् श्राद्धाद्देहमदीनवाक् ॥ ३६ ॥

अन्वयः—अदीनवाक् तारवाच्यः अत्रिजः प्राच्यदेशे द्विजस्य गंहं एत्य श्राद्धाहे श्राद्धात् प्राक् अन्नं याचते स्म ॥

अर्थः—अधिकारी वाणीच्या ओकाररूपी दत्तराजांनी पूर्वं देशांत पीठापूर नगरांतील राजा नांवाच्या द्विजाच्या घरी येऊन श्राद्धादिनी श्राद्ध होण्यापूर्वीच भिक्षा मागितली. ॥ ३६ ॥

सुमतिर्नाम्नाऽस्य सती सुमतिः

सुदती कृत्वाऽतिथये सुनतिम् ।

यशसाऽऽनर्च प्रेम्णा यशमा

सरसाऽतो द्यौर्व्यासा महसा ॥ ३७ ॥

अन्वयः—सुदती सुमतिः सती नाम्ना अपि सुमतिः अतिथये सुनतिं कृत्वा प्रेम्णा यशसा आनर्च, अतः सरसा द्यौः महसा यशसा व्यासा ॥

अर्थः—सुंदर दांतांच्या व-सुमति-हे नांव सार्थ करणाऱ्या त्या द्विजपत्नीनें अतिथिरूप दत्ताला प्रणाम करून श्राद्धापूर्वीच भक्तिपूर्वक श्राद्धान्न देऊन संतुष्ट केले. त्यामुळे सुमतीची कीर्ति त्रैलोक्यांत दुमदुमली व म्हणूनच तिनें श्राद्धापूर्वी केलेले भिक्षा-दान अनुचित म्हणतां येणार नाही. ॥ ३७ ॥

कुपुत्रदुःखं परिहर्तुमस्याः सुपुत्रतां दत्त इतः सदस्याः ।

श्रीपादमाहुस्तमु योऽर्च्यवर्यः श्रीपा दयार्द्रेक्षणजीवितार्यः ३८

अन्वयः—कुपुत्रदुःखं परिहर्तुं अस्याः सुपुत्रतां दत्तः इतः, तदा सदस्याः तं श्रीपादं आहुः, यः अर्च्यवर्यः श्रीपाः दयार्द्रेक्षणजीवितार्यः ॥

अर्थः—एक पुत्र आंधळा तर दुसरा पांगळा अशा या संततीमुळें असमाधानी असलेल्या सुमतीच्या दुःखपरिहारासाठी दत्त तिच्या उदरी अवतरले. त्याचेंच नांव ज्योतिषांनी श्रीपाद असें ठेवलें. जो श्रीपाद सर्व देवांत वरेण्य असून ज्यानें आपल्या द्वाद्रीं दृष्टीने चोरांना मारून एका द्विजास सजीव केलें, तोच हा प्रसिद्ध श्रीपाद. ॥ ३८ ॥

ब्राह्म्योऽपि योऽब्राह्म्य इवात्र वेद-

वेद्योऽप्यखेदं खलु वेद वेदम् ।

कलाधराभः सकलाः कलाश्च

विद्याधराचर्योऽपि च सर्वविद्याः ॥ ३९ ॥

अन्वयः—ब्राह्म्यः अपि यः अत्र अब्राह्म्य इव, वेदवेद्योऽपि वेदं अखेदं वेद खलु, कलाधराभः सकलाः कलाः च वेद, विद्याधराचर्यः अपि सर्वविद्याः वेद ॥

अर्थः—स्वतः शुद्ध असलेले विष्णु लौकिक दृष्टीनें संस्कार नसल्यानें ब्राह्म्य असूनहि या श्रीपादावतारांत संस्कारामुळें जणूं अब्राह्म्य झाले. खरोखर वेदांनी ज्यांस जाणावे त्यानेंच सर्व वेद विनासायास जाणले. चंद्राप्रमाणें आल्हादक कांतीच्या श्रीपादावतारी विष्णूंनी समग्र कला हस्तगत केल्या. बृहस्पतीसारख्या विद्वान् देवांनीहि विद्याप्राप्तीस्तव ज्याची आराधना करावी त्यानेंच सर्व विद्या अवगत केल्या. ॥ ३९ ॥

शुशुभे त्रिवृतः श्रीमान् सुशुभेलः स बुद्धिमान् ।

या त्वस्य वाक् स्वतो मिष्टा किमु श्रेष्ठाऽथ शास्त्रतः ॥ ४० ॥

अन्वयः—त्रिवृतः श्रीमान् सुशुभेलः बुद्धिमान् सः शुशुभे, या तु अस्य वाक् स्वतः मिष्टा, अथ शास्त्रतः श्रेष्ठा इति किमु (वक्तव्यम्) ॥

अर्थः—मौजीबंधनाने सुंदर दिसणारा व मधुर वाणीचा बुद्धिमान् श्रीपाद खुलून दिसला. स्वभावतःच मधुर असलेली त्याची वाणी शास्त्राध्ययनानें अधिक श्रवणरम्य झाली तर त्यांत नवल तें काय ? ॥ ४० ॥

आजन्मात्मजसंस्कारं कर्तुकामौ मुदाऽन्वहम् ।

तातौ गणयतो वारानियं हि प्रकृतिस्तयोः ॥ ४१ ॥

अन्वयः—आजन्मात्मजसंस्कारं कर्तुकामौ तातौ मुदा अन्वहं वारान् गणयतः इयं हि तयोः प्रकृतिः ॥

अर्थः—आपल्या जन्मादिविकारशून्य पुत्राचा विवाहसंस्कार करावा, या इच्छेनें श्रीपादाचे आई, वडील (राजा व सुमति) स्वभावानुसार दररोज आनंदानें दिवस मोजूं लागले. ॥ ४१ ॥

श्रीपाद आनन्दभरो जगाद

श्रीवेदसद्वादविदस्तवादः ।

योगश्रियं तात वृणेऽम्ब मान्यां

भोगश्रियं नैव कदाऽप्यमान्याम् ॥ ४२ ॥

अन्वयः—श्रीवेदसद्वादवित् अस्तवादः आनन्दभरः श्रीपादः जगाद, हे तात ! भो अम्ब ! मान्यां योगश्रियं वृणे, अमान्यां भोगश्रियं कदा अपि न एव ॥

अर्थः—श्रीमान् यथार्थ वेदज्ञानी व प्रतिवादीना निरुत्तर करणारा श्रीपाद आनंदातिशयानें म्हणतो—बाबा ! आई ! साधूंना मान्य अशा योगश्रीला मी अवश्य वरेन. पण, सज्जनांना अमान्य अशा भोगश्रीला वरण्यास मी कदापि तयार नाही. ॥ ४२ ॥

उक्त्वा तदेति विरराम स धर्मसेतुः

श्रुत्वा पिताऽस्य वचनं द्विजवंशकेतुः ।

किं प्रव्रजिष्यति सुतोऽयमितीतकम्प्रो

विप्रोऽप्यकम्पत विनाऽनिलमेकपुत्रः ॥ ४३ ॥

अन्वयः—सः धर्मसेतुः इति उक्त्वा विरराम, तदा द्विजवंशकेतुः एकपुत्रः पिता अस्य वचनं श्रुत्वा, अयं सुतः प्रव्रजिष्यति किं इति इत-कम्प्रः अनिलं विना अपि अकम्पत ॥

अर्थः—धर्मतारक श्रीपाद इतके बोलून थांबला असतां, त्याचे तें व्याख्यान ऐकून, खऱ्या अर्थाने ज्याला एकच पुत्र आहे अशा त्या द्विजश्रेष्ठ पित्याला—आता हा लाडका लेक संन्यासाच्या वेडाने घर सोडून जातो काय—या विचाराने वायूचांचूनच कांपरे भरलें. ॥ ४३ ॥

वाचा मोचातिरसया हर्षदः सोऽप्यमर्षदः ।

इति मत्वाऽब्रवीत्पुत्रमम्बा निम्बातितिवतगुम् ॥ ४४ ॥

अन्वयः—मोचातिरसया वाचा हर्षदः अपि सः अमर्षदः इति मत्वा अम्बा निम्बातितिवतगुं पुत्रं अब्रवीत् ॥

अर्थः—पिकलल्या केळापेक्षांहि रसाळ अशा वाणीनें नेहमी रिश-विणारा श्रीपाद आज मात्र कर्णकटु बोलतो आहे, हें पाहून विवाहानुचित असे कडुलिंबाहून कडू बोलणाऱ्या श्रीपादाला आई म्हणते...४४

त्वमेकपुत्रोऽस्यत एधि गेही

यजाध्वरैर्यैश्च कृतीह देही ।

कृत्वाऽप्तपुत्रः पितृसांपरायं

व्रजान्यथा प्राप्स्यसि चान्तरायम् ॥ ४५ ॥

अन्वयः—त्व एकपुत्रः असि, अतः गेही एधि, अध्वरैः यज, यैः देही इह, कृती, आप्तपुत्रः पितृसांपरायं कृत्वा व्रज, अन्यथा च अन्तरायं प्राप्स्यसि ॥

अर्थः—इतर निरुपयोगी अंध व पंगु पुत्रांत तूच एक खरोखरी आम्हांस पुत्र आहेस. तेव्हां लवकर गृहस्थाश्रमी हो. त्यामुळें यज्ञ-यागादि कर्मांनी देवांना संतुष्ट करतां येऊन तू कृतार्थ होशील. पुत्रवान् होऊन पितृकृणांतूनही मुक्त होशील. आणि मग संन्यास घे. पण, ऋणांतून मुक्त न होतांच संन्यासी होशील तर मात्र पुनर्जन्म घ्यावा लागेल. ॥ ४५ ॥

श्रीपदाह कति लालिताः सुता
नापि मेऽम्ब वनिता मता वृताः ।
ते क ताः क जननि क चाप्यहं
पान्थसंगम इवैष संगमः ॥ ४६ ॥

अन्वयः—श्रीपत् आह, हे अम्ब ! (मया पूर्वं) कति सुताः न लालिताः ? मे मताः वनिताः अपि न वृताः ? हे जननि ! ते क, ताः क, अहं अपि च क ? एषः संगमः पान्थसंगमः इव ॥

अर्थः—सृष्टीच्या जन्म-मरण परंपरेला अनुसरून श्रीपाद उत्तर-तात—आई ! पूर्वजन्मांत मी माझ्या मुलांना म्नेहाने गोजारले नसेल किंवा प्रिय वनिता वरल्या नसतील असे का तुला वाटते ? हे सर्व कांही केले होते. पण, आज ती मुले, त्या स्त्रिया कुठे व मी कुठे ? आई ! याचाच अर्थ हा नव्हे काय, की हा सर्व स्त्रीपुढाचा सहवास म्हणजे प्रवाशांच्या भेटीसारखा तात्पुरता क्षणभंगुर आहे ! ॥ ४६ ॥

सांपरायाधिलाभोऽम्ब ते न्यासतः
सद्गतिर्मेऽप्यतः काऽऽसिरन्यासतः ।
इत्युदीर्याग्रजौ स्वक्षिपादौ तदा
संविधायाऽऽह सेव्यौ गुरू वां सदा ॥ ४७ ॥

अन्वयः—हे अम्ब ! न्यासतः ते सांपरायाधिलाभः, मे अपि अतः सद्गतिः, असतः अन्या का आतिः, इति उदीर्य अग्रजौ स्वक्षिपादौ संविधाय आह, सदा वां गुरू सेव्यौ ॥

अर्थः—हे आई ! माझ्या संन्यासाने तुला क्रियेपेक्षां पारलौकिक श्रेष्ठतर नरजन्म लाभणार असल्याने अधिकच लाभ होईल. शिवाय मलाहि सद्गति मिळेल. मिथ्या ससारांत गुरफटून काय साधणार बरे ! असे बोलून व स्वबंधूना दृष्टि आणि चरणांच्या लाभाने अव्यंग करून त्यांना श्रीपाद म्हणाले—बाबांना ! तुम्ही सदा मातापितरांच्या सेवेत तत्पर राहा. ४७

पुत्रैः पिताऽर्च्यो हि गृहिपुत्रदेवः श्रुतो यतः ।

मातृदेवो भवेत्यादिश्रुतेर्माताऽधिका ततः ॥ ४८ ॥

अन्वयः—पुत्रैः पिता अर्च्यः, हि गृहिपुत्रदेवः श्रुतः, मातृदेवो भव, इत्यादिश्रुतेः ततः माता अधिका ॥

अर्थः—गृहस्थाश्रमी पुत्राला पिता देवतुल्य असल्याचा उल्लेख वेदांत असल्याने जरी पिता हा पुत्रांना वंद्य असला तरी तत्पूर्वी वेदांत 'मातृदेवो भव' असा प्रथम उच्चार असल्याने विशेषतः माताच अधिक वंदनीय आहे. ॥ ४८ ॥

स्वरूपं दर्शयित्वाऽम्भामाश्वास्य विजहार सः ।

गामटन्नेत्य गोकर्णं जनशोकं जहार सः ॥ ४९ ॥

अन्वयः—अम्बां स्वरूपं दर्शयित्वा आश्वास्य च सः विजहार, गां अटन् गोकर्णं एत्य सः जनशोकं जहार ॥

अर्थः—पूर्वस्मरणासाठी आईला आपले दत्तरूप दाखवून व—कांही चिंता कळू नको—असे सांत्वन करून श्रीपादांनी सर्वसंगपरित्याग केला. नंतर पृथ्वीवर तीर्थे हिडत हिडत गोकर्णक्षेत्री येऊन त्यांनी तत्त्वज्ञाना-मृताने तेथील लोकांचा भवताप दूर केला. ॥ ४९ ॥

स्वं लिङ्गं दत्तमीशा निशिचरपतये गीतहर्षाद् गणेशा

व्याजाद्विष्ण्वाज्ञया तन्निहिमिः पुराऽभूमहाबल्यभिरव्यम् ।

क्षेत्रं गोकर्णकं चान्वहमिः हि सह स्वैरिहाऽऽस्तेऽत्र मुक्ता

चण्डालीत्याह मित्रसहनरपतये गौतमस्तद्वि सोऽगात् ॥ ५० ॥

अन्वयः—ईशा गीतहर्षात् निशिचरपतये स्वं लिङ्गं दत्तं विष्ण्वा-ज्ञया गणेशा व्याजात् तत् इह पुरा निहितं महाबल्यभिरव्यं गोकर्णकं च क्षेत्रं अभूत्, इह हि (ईशः) स्वैः सह अन्वहं आस्ते, अत्र चण्डाली मुक्ता इति गौतमः मित्रसहनरपतये आह, तत् हि सः अगात् ॥

अर्थः—भोलानाथ शंकराने रावणाला त्याच्या स्तुतीने खूष होऊन आत्मलिंग दिलें. ही गोष्ट अनिष्ट समजून विष्णूच्या आज्ञेने ब्रम्हचारी मिषानें रावणाच्या संध्यासमयी तें लिंग गणपतीनें घेऊन भूमीवर ठेविलें. नंतर रावणानें तें उपटण्याचा प्रयत्न करूनहि न निघाल्यानें महाबळेश्वर व गायीच्या कानासारखे मुरडल्याने गोकर्ण या नांवानें हे क्षेत्र प्रसिद्ध झाले. इथे प्रत्यक्ष शंकर सर्व परिवारासह नेहमीं राहतात. या क्षेत्रांत एक अत्यंत महापापी चांडाळीण तिच्या हातून अजाणतां हि बिल्वपत्र शिव-लिंगावर पडल्यानें मुक्त झाली. ही कथा प्रख्यात गौतम महर्षींनी वसिष्ठाच्या शापानें ब्रह्मराक्षस झाल्यावर त्या अवस्थेंत ब्रह्महत्येचे पातक लागलेल्या मित्रांसह राजाला सांगितलेली आहे असें हें पुण्यक्षेत्र म्हणून श्रीपाद गोकर्णांत गेले. ॥ ९० ॥

अपर्णापस्य तत्क्षेत्रमपर्णा यन्निवासिनः ।

गोकर्णाख्येऽवसत्त्र्यब्दं गोकर्णाकृतिलिङ्गभाक् ॥ ५१ ॥

अन्वयः—अपर्णापस्य तत् क्षेत्रं, यन्निवासिनः अपर्णाः, गोकर्णाख्ये गोकर्णाकृतिलिङ्गभाक् त्र्यब्द अवसत् ॥

अर्थः—पार्वतीपति शंकराचें तें क्षेत्र आहे. तेथील नागरिक ऋण-त्रयांतून (पितृऋण, देवऋण व ऋषिऋण) मुक्त होतात असें माहात्म्य असलेल्या गोकर्णक्षेत्री श्रीपाद गोकर्णाकार शिवलिंगाचें पूजन करीत तीन वर्षे राहिले. ॥ ९१ ॥

स विघने गगने गमने गुरुर्मतिमतीव नतीकृतगोतरुः ।

सुखकरोऽप्यकरोदकरोगहत् द्रुतविलम्बितगोऽखिलगोऽघहत् ५२

अन्वयः—अखिलगः अघहत् अकरोगहत् द्रुतविलम्बितगः सुखकरः अपि अतीव नतीकृतगोतरुः सः गगने विघने सति गमने मतिं अकरोत् ॥

अर्थः—सर्वव्यापी, पापहारी, दुःखरोगनिवारक, कामाच्या निकडी-प्रमाणे शीघ्रचालीच्या व भक्तांच्या कामनापूर्तीनें कल्पवृक्षालाहि लाज-

विणाग्या श्रीपादगुरूंनी आकाश निरभ्र असतांना कृष्णातीरीं जाण्याचा
बेत केला. ॥ ५२ ॥

कृष्णातीरं ययौ भक्ततृष्णाहच्छ्रीपदस्ततः ।

ययौ कुरुपुरं तारं सुयौवनतनूद्वहः ॥ ५३ ॥

अन्वयः—भक्ततृष्णाहत् श्रीपदः ततः कृष्णातीरं ययौ, सुयौवन-
तनूद्वहः तारं कुरुपुरं ययौ ॥

अर्थः—भक्तकामनापूरक व चित्ताकर्षक शरीराचे श्रीपाद गुरु कृष्णा-
तीरी येऊन पुढें मोक्षप्रद अशा कुरुपुरी (कुरुगड्डी) खाना झाले. ॥५३॥

स्वयं तीर्थरूपोऽपि तीर्थप्रकाशं

करिष्यन्स्वगत्या जनानुद्धरिष्यन् ।

स सस्नौ सुरादेः करोति स्म तृप्तिं

सुरर्ष्यादिवर्गः करोत्यस्य तृप्तिम् ॥ ५४ ॥

अन्वयः—स्वयं तीर्थरूपः अपि तीर्थप्रकाशं करिष्यन् स्वगत्या
जनान् उद्धरिष्यन् सः सस्नौ, सुरर्ष्यादिवर्गः अस्य तृप्तिं करोति सः
सुरादेः तृप्तिं करोति स्म ॥

अर्थः—स्वतः श्रीपाद तीर्थरूप अनूनहि तीर्थांचा (पुण्यक्षेत्रांचा)
महिमा लोकांना कळावा व स्वतःच्या चरणवूलीने लोकोद्वार व्हावा या
इच्छेने त्यांनी कृष्णातीर्थांत स्नान केलें. सर्व देव व ऋषींनी ज्यास
वंदनानें संतुष्ट करावें त्या श्रीपादगुरूंनी त्या सर्वांचे तर्पण केलें. ॥५४॥

रेजे राजेव यतिः क्षितितलभद्रासनः शशिच्छत्रः ।

दिग्भृतयशःप्रकीर्णः स्वच्छन्दगतिः क्षमेद् समानश्च ॥ ५५ ॥

अन्वयः—क्षितितलभद्रासनः शशिच्छत्रः दिग्भृतयशःप्रकीर्णः
स्वच्छन्दगतिः क्षमेद् समानः यतिः राजा इव रेजे ॥

अर्थः—भूतल हेंच ज्याचें सिंहासन, चंद्र ज्याचे छत्र, दिगन्त
कीर्ति हींच जणू चामरें, स्वच्छन्दगामी, शांत वृत्तीचे व सर्व प्राणिमात्रांचे

ठायी समान वागणारे यतिराज श्रीपाद एखाद्या सार्वभौम राजाप्रमाणें शोभून दिसले.

आसमुद्र पृथ्वीतलावर ज्याचें सिंहासन आहे, चंद्राप्रमाणें शुभ्र छत्र-धारी, दिगन्त कीर्तीचा, अकुण्ठित गति असलेला, शांत व सर्व दर्जाच्या प्रजेला समान लेखणारा जसा आदर्श सम्राट असावा, त्याप्रमाणें श्रीपाद-राज शोभले. ॥ ५५ ॥

विश्वस्ता वनितादिता सकुसुता मर्तु नदीमागता
काचित्तां तु गतागतापहृदयं सद्भाषितैः सांत्वयन् ।

आवन्तेयकचन्द्रसेनमणिसन्मन्दप्रदोषव्रता—

ख्यानैस्तत्कुसुतं व्यधाद्वुधमदादिष्टं वरं श्रीवरः ॥ ५६ ॥

अन्वयः—विश्वस्ता अदिता काचित् वनिता सकुसुता मर्तु नदीं आगता; गतागतापहृत् अयं आवन्तेयकचन्द्रसेनमणिसन्मन्दप्रदोषव्रता-ख्यानैः सद्भाषितैः तां सांत्वयन् तत्कुसुतं बुधं व्यधात्; श्रीवरः इष्टं वरं अदात् ॥

अर्थः—कोणी एक दुःखी विधवा आपल्या मूढ पुत्रासह जीव देण्यासाठी नदीवर आली असतां, जन्ममरण दूर करणाऱ्या श्रीपाद-स्वामीनी आपल्या परिणीमकारक वाणीनें अवन्ति देशाच्या चंद्रसेन राजानें आचरिलेल्या शनिप्रदोष व्रताचें आख्यान सांगून तिचें सांत्वन केलें. नंतर तिच्या मंदबुद्धि पुत्राला विद्वान् करून तिला असा वरहि दिला की, तुला जन्मान्तरी माझ्यासारखा पुत्र होईल. ॥ ५६ ॥

स यतिरथ भवान्तरेऽपि तस्यै

निजसदृशोत्तमपुत्रलब्धयेऽजः ।

अकथयद्भयं शनिप्रदोष-

व्रतमथ सापि च तं जगौ दयालुम् ॥ ५७ ॥

अन्वयः—अजः सः यतिः अथ भवान्तरे अपि तस्यै स्वसदृशो-
त्तमपुत्रलब्धये अभयं शनिप्रदोषव्रतं अकथयत्, अथ च सा अपि तं
दयालुं जगौ ॥

अर्थः—नंतर निर्विकार श्रीपाद यतीनी त्या द्विजस्त्रीला पुढील
जन्मांत स्वतःसारखा गुणसंपन्न पुत्र लाभवा म्हणून भयनाशक असें
शनिप्रदोषाचें व्रत सांगितलें. यानंतर परम दयाळू श्रीपादस्वामींना ती
स्त्री स्तुतिपूर्वक म्हणाली... ॥ ५७ ॥

भवत्तोऽभवत्तोकरक्षाऽकरक्षा

नमस्ते नमस्ते प्रसीद प्रसीद ।

स्मरामि स्मरामित्रपादं त्रपादं

न मन्ये त्वदन्येशितारं सुतारम् ॥ ५८ ॥

अन्वयः—भवत्तः तोकरक्षा अकरक्षा अभवत्, नमस्ते नमस्ते
प्रसीद, प्रसीद, स्मरामित्रपादं त्रपादं स्मरामि, सुतारं त्वदन्येशितारं न मन्ये ॥

अर्थ—महाराज ! आपल्यामुळेच माझ्या मूढ मुलाचें रक्षण होऊन
दुःखहि लयास गेलें. हे यतिराया ! तुम्हांला त्रिवार प्रणाम असो. पामरा-
वर अशीच कृपा असूं द्या. आपल्या आज्ञेप्रमाणें मी हरेक शनिप्रदोष-
समयी मदनारि शंकराचें लज्जाहर चरण पूजीनः भक्ततारक असा अन्य
देव आपल्याशिवाय कोणी असेलसें वाटत नाही. ॥ ५८ ॥

अणोरणिम्ने महतो महिम्ने

श्रीपादनाम्ने परतत्त्वसीम्ने ।

नमोऽस्तु भूम्नेऽमितसन्महिम्ने

सच्चित्कधाम्ने दितमोहदाम्ने ॥ ५९ ॥

अन्वयः—अणोः अणिम्ने महतः महिम्ने भूम्ने परतत्त्वसीम्ने अमि-
तसन्महिम्ने सच्चित्कधाम्ने दितमोहदाम्ने श्रीपादनाम्ने नमः अस्तु ॥

अर्थः—सर्वीत सूक्ष्म अशा परमाणूपेक्षांहि जो अति सूक्ष्म व सर्वीत विस्तृत अशा आकाशापेक्षांहि विस्तृत असून जो सर्वोच्च तत्त्वाची मर्यादा व सर्वान्तर्यामी आहे, ज्याचा महिमा अगाध असून ज्याने सर्व मोहपाश तोडले आहेत अशा त्या सच्चिदानंदरूपी व श्रीपाद नांव धारण करणाऱ्या आपणांस नमस्कार असो. ॥ ५९ ॥

स्तुत्वेति साऽभ्यनुज्ञाता नत्वेशं गृहमागता ।

त्यक्त्वेहां भेज इतरां कृत्वेश्व्रतमादरात् ॥ ६० ॥

अन्वयः—सा ईश इति स्तुत्वा नत्वा अभ्यनुज्ञाता गृहं आगता आदरात् ईशव्रतं कृत्वा इतरां ईहां त्यक्त्वा (श्रीपादं) भेजे ॥

अर्थः—याप्रमाणें त्या विधवा द्विजस्त्रीने श्रीपादस्वामीची स्तुति केल्यावर त्यांच्या अनुज्ञेनें ती घरी गेली. तिथें तिनें श्रद्धापूर्वक शिवव्रत आचरून व इतर सर्व कामनांचा त्याग करून श्रीपादयतीची सेवा केली. ॥ ६० ॥

ततः प्रेत्य साऽम्बाऽभवद्विप्रकन्या

प्रभुः सोऽप्यदृश्योऽभवद्यो वदान्यः ।

स्वतुल्यांग्यभावात्स्वसत्यत्वसिद्धयै

स्थितोऽत्रापि गुप्तोऽपि भक्तेष्टसिद्धयै ॥ ६१ ॥

अन्वयः—ततः सा प्रेत्य अम्बा विप्रकन्या अभवत्; यः वदान्यः सः अपि अदृश्यः अभवत्; स्वतुल्यांग्यभावात् स्वसत्यत्वसिद्धयै गुप्तः अपि भक्तेष्टसिद्धयै अत्र अपि स्थितः ॥

अर्थः—कालान्तरानें त्या स्त्रीनें दिवंगत झाल्यावर ' अम्बा ' या नांवानें ब्राह्मणकन्येचा जन्म घेतला. उदार अंतःकरणाचे श्रीपादहि अदृश्य झाले. कारण, स्वतःसारखा पुत्र होण्याचें जें सत्य वचन त्या स्त्रीला दिलेलें आहे, त्याच्या परिपालनासाठी स्वतःसारखा अन्य देह-

धारी दुर्मिळ असल्यानेच ते गुप्त झाले. तथापि भक्तांच्या कामनापूर्तीसाठी वस्तुतः श्रीपाद कुरवपुरीच राहिलेले आहेत. ॥ ६१ ॥

लब्धसंकल्पितेष्टार्थं द्विजं यान्तं गुरुं प्रति ॥

व्याजमैत्र्याऽनुगाः कंचिज्जघ्नुश्चोरा हि निर्जने ॥ ६२ ॥

अन्वयः—लब्धसंकल्पितेष्टार्थं, गुरुं प्रति यान्तं कंचित् द्विजं, चोराः व्याजमैत्र्या अनुगाः निर्जने तं जघ्नुः हि ॥

अर्थः—गुरुकृपेनें स्वमनोरथ पूर्ण झाल्याने श्रीपादगुरूंच्या दर्शनार्थ कुरवपुरास निवालेल्या एका ब्राह्मणाचा कपटमैत्रीने जवळ राहिलेल्या चोरांनी निर्जन अरण्यांत वध केला. ॥ ६२ ॥

सद्यो विद्योतितस्तत्र शंकरः किंकरार्तिहा ।

सहसा तरसाऽऽगत्य श्रीपदो विपदोऽहरत् ॥ ६३ ॥

अन्वयः—किंकरार्तिहा शंकरः श्रीपदः तत्र सद्यः विद्योतितः सहसा तरसा आगत्य विपदः अहरत् ॥

अर्थः—भक्तांचे दुःखहारी व कल्याणकारी श्रीपाद तात्काळ त्या ठिकाणी प्रगटले व लगेच त्या मृत ब्राह्मणाजवळ जाऊन त्यांनी त्याचें संकट दूर केलें. ॥ ६३ ॥

यन्मूर्ध्न्यभाभिर्मिलचन्द्रहास-

स्तेनोज्झितो दस्युषु चन्द्रहासः ।

क्षणेन सर्वानकरोद्रतासून्-

स्मृत्याऽऽत्मतां योऽनयदुद्रतासून् ॥ ६४ ॥

अन्वयः—यन्मूर्ध्नि निर्मिलचन्द्रहासः अभात्; तेन दस्युषु चन्द्रहासः उज्झितः क्षणेन सर्वान् गतासून् अकरोत् यः स्मृत्या उद्रतासून् आत्मतां अनयत् ॥

अर्थः—मस्तकी शुभ्र चंद्रकोर शोभलेल्या श्रीपादांनी त्या चोरांवर अर्धचंद्राकार खड्ग चालवून त्यांना क्षणार्धांतच गतप्राण केलें. जे श्रीपाद

गुरु अंतकाळी स्वतःचे केवळ स्मरण करणाऱ्यांनाहि सायुज्यमुक्ति देतात, ते त्या चोरांनाहि अमुक्तच कसे ठेवतील ? ॥ ६४ ॥

एकस्तत्रागतश्चोरः शरणं करुणं जगौ ।

तत्स्करोऽहं न हि भवान्तत्स्करो भास्करोऽपि सन् ॥ ६५ ॥

अन्वयः—तत्र एकः चोरः शरणं आगतः करुणं जगौ अहं तत्स्करः न हि; भवान् भास्करः अपि सन् तत्स्करः ।

अर्थः—त्यांपैकी एक चोर शरण येऊन दीन वाणीने श्रीपादांना म्हणाला, “महाराज, मी चोर नाही. तेव्हां, आपण मला मारू नका. उलट आपणचसूर्याप्रमाणे स्वयंप्रकाशी असूनहि चोर आहांत; कसे ते पाहा... ॥ ६५ ॥

महाचोरो हि भगवान्विलीयान्तर्विशन् द्युमान् ।

रहस्यमप्यधं धीमान्सर्वं हरति नो भवान् ॥ ६६ ॥

अन्वयः—हि भगवान् अपि महाचोरः; द्युमान् अपि विलीय अन्तः विशन् धीमान् भवान् रहस्यं सर्वं अधं हरति ॥

अर्थः—इतर चोर कुटुंबपोषणासाठी तरी चोरी करतात. पण, आपण मात्र सामान्य चोर नसून महाचोर आहांत. कारण, स्वयंप्रकाशी असूनही अदृश्यपणे देहांत शिरून सर्व कांही अज्ञेय असा पाप-संग्रह लुटणारे आपण अत्यंत चतुर चोर आहांत.

[भवैश्वर्यसंपन्न दत्तमहाराजांना पोटासाठी चोरी करण्याचें काय कारण ? उलट, ते तर परोपकारार्थ वरीलप्रमाणे अलौकिक चोरी करतात म्हणून ते महाचोर होत !] ॥ ६६ ॥

जन्मप्रभृति न स्तेयं ज्ञातं सुकृतमर्जितम् ।

तेन धर्मेण भगवन्नुद्धृतोऽस्मि न संशयः ॥ ६७ ॥

अन्वयः—जन्मप्रभृति स्तेयं न ज्ञातं; सुकृतं अर्जितं; तेन धर्मेण भगवन् उद्धृतः अस्मि, संशयः न ॥

अर्थः—महाराज, जन्मल्यापासून चोरी करणें मला माहीत नाही. कांहीं पुण्य मी संपादिलें असेल त्या पुण्याईनेंच आपण माझा उद्धार केला यांत संशय नाही. ॥ ६७ ॥

पदान्मुखाच्च भवतो गङ्गा धर्मश्च निर्गतः ।

गङ्गा मज्जयति स्पष्टं धर्म उद्धरति स्फुटम् ॥ ६८ ॥

अन्वयः—भवतः पदात् गङ्गा मुखात् च धर्मः निर्गतः; गंगा मज्जयति स्पष्टं, धर्म उद्धरति स्फुटं ॥

अर्थः—आपल्या चरणकमलांतून गंगेचा व मुखांतून धर्माचा उगम झालेला आहे. पैकी गंगा ही तर पाप बुडविणारी व धर्म तर पाप्याला उद्धरणारा आहे; हें काय माहीत नाही ? ॥ ६८ ॥

काहं मन्दमतिः क्रमे त्वद्गुणा भूकणाधिकाः ।

तथापि गुणवर्धिन्या दयया तेऽर्हताऽऽगता ॥ ६९ ॥

अन्वयः—मन्दमतिः अहं कः; भूकणाधिकाः इमे त्वद्गुणाः कः; तथापि ते गुणवर्धिन्या दयया अर्हता आगता ॥

अर्थः—वस्तुतः मंदबुद्धीचा मी कुठें व पृथ्वीच्या रजःकणाइतके असंख्य असे आपले गुण कुठे ! तरीहि आपलें जें अल्पसें गुणवर्णन मला करतां आलें याचें खरे कारण म्हणजे आपली ‘गुण वाढविणारी असामान्य कृपा’ होय.” ॥ ६९ ॥

श्रीपादोऽपि सकारुण्यां पुण्यामाकर्ण्य तद्गिरम् ।

दत्त्वाऽभयं ह्यभयकृदजो द्विजमजीवयत् ॥ ७० ॥

अन्वयः—अभयकृत् अजः श्रीपादः अपि सकारुण्यां पुण्यां तद्गिरं आकर्ण्य अभयं दत्त्वा द्विजं अजीवयत् ॥

अर्थः—याप्रमाणे त्या चोराची दीन व पावन वाणी ऐकून, भीति निरस्त करणाऱ्या व जन्मादिविकारशून्य अशा श्रीपादांनी त्या चोरास अभय दिलें व त्या मृत ब्राह्मणासहि सजीव केलें. ॥ ७० ॥

हृततस्करशोणितशोणनिभे सति पूषणि सन्मणिवच्च्युदिते ।

प्रभुरन्तरधाद्रसुधाविबुधः स च बुद्धवदुत्थित ईशदृशा ॥ ७१ ॥

अन्वयः—हृततस्करशीणितशोणनिभे सन्मणिवत् पूषणि उदिते सति प्रभुः अन्तरधात्; सः वसुधाविबुधः च ईशदृशा बुद्धवत् उत्थितः ॥

अर्थः—त्या मारलेल्या चोरांच्या रक्ताप्रमाणें लालबुंद व लाल माणकाप्रमाणें दिसणारे सूर्यबिम्ब उगवतांच श्रीपादराज अदृश्य झाले. त्याच सुमारास प्रभुकृपेने तो ब्राह्मणहि (वस्तुतः मृत झाला होता तरी) जणू झोपेतून जागा झाल्याप्रमाणे उठून बसला. ॥ ७१ ॥

हतशेषमुखात्सर्वं श्रुत्वा नत्वाऽस्तुवद्विजः ।

हरिं हरे कुतश्चोरगोचरोऽभूर्न मे कुतः ॥ ७२ ॥

अन्वयः—हतशेषमुखात् सर्वं श्रुत्वा नत्वा द्विजः हरिं अवदत्; हरे । कुतः चोरगोचरः अभूः मे कुतः न ॥

अर्थः—मारलेल्या चोरांत ज्याला जीवदान लाभलें होते, त्याच्या तोंडून घडलेला सर्व वृत्तान्त ऐकल्यावर श्रीपादांना वंदन करून तो ब्राह्मण म्हणतो—देवा ! काय म्हणावे बरें तुला ? अरे, चोराला दर्शन देतोस नि मला मात्र जागा होतांच दर्शन न देतां अदृश्य होतोस । ७२

कस्तेऽर्हतीहितं वक्तुं ब्रह्माद्या अपि मोहिताः ।

कृतं मे सुहितं तात स्ववित्तस्य निमित्ततः ॥ ७३ ॥

अन्वयः—ते ईहितं वक्तुं कः अर्हति, ब्रह्माद्याः अपि मोहिताः हे तात स्ववित्तस्य निमित्ततः मे सुहितं कृतम् ॥

अर्थः—हे प्रभो ! प्रत्यक्ष ब्रह्मादि देवहि जिथें आश्चर्यानिं थक झाले तिथें तुझ्या चरित्राचें गुणवर्णन करण्यास कोण समर्थ आहे ? देवा ! माझ्या द्रव्यरक्षणाच्या निमित्तानें आपण माझ्यावर फार उपकार केले आहेत. ॥ ७३ ॥

त्वां विनेतरमदभ्रमुदारं
 नेक्ष ईष्ण सममभ्रमुदारम् ।
 मन्य एष मितदो ह्यतिकामं
 त्वं ददासि च करोष्यतिकामम् ॥ ७४ ॥

अन्वयः—हे ईष्ट् त्वां विना अदभ्रं उदारं न ईक्षे, अभ्रमुदारं त्वया समं न मन्ये, एषः मितदः, त्वं अतिकाम ददासि, अतिकामं करोषि च ॥

अर्थः—स्वामी महाराज ! आपणांशिवाय अन्य दानशूर कोण आहे ? दानाच्या बाबतीत तुमची मेघराजाशी तुलना करावी तर तेहि अनुचितच. कारण, मेघ हा ठराविक काळांत मर्यादितच वर्षाव करणारा; उलट आपण मात्र भक्ताला इच्छित्यापेक्षां अधिक देताच, शिवाय त्याला निष्कामहि करता. ॥ ७४ ॥

शतमुखमुखाः स्तोतुं यं त्वां प्रवृत्तधियोऽपि ते
 विमुखविमुखा र्हीता जाता अपीदमवेक्ष्य ते ।

सुगुण गुणनां कर्तुं वर्ते सुमन्दमतिर्द्युम—

नहह कलये पाणिभ्यां किं कलानिधिमाधिहन् ॥ ७५ ॥

अन्वयः—हे सुगुण ! शतमुखमुखाः यं त्वां स्तोतुं प्रवृत्तधियः अपि विमुखविमुखाः र्हीताः जाताः इदं अवेक्ष्य अपि सुमन्दमतिः अदं ते गुणनां कर्तुं वर्ते; हे द्युमन् ! अहह ! हे आधिहन् ! पाणिभ्यां कलानिधि कलये किम् ॥

अर्थः—हे गुणवान् दत्ता ! तुझी सहस्रमुखांनी स्तुति करण्यास निघालेले शेषादि देवहि थकून लज्जित झाले. हे काय मला ज्ञान नाही ? पण, असें असूनहि मंदबुद्धीचा मी पुनः तुझे गुणवर्णन करण्यास प्रवृत्त झालों. काय म्हणावें माझ्या या वेडेपणाला ? हे तेजस्वी, व्यथाहर प्रभो ! आकाशांतील चन्द्र हातांनी घेण्यासारखाच माझा हा गुणवर्णनाचा प्रयत्न हास्यास्पद नाही काय ? ॥ ७५ ॥

द्विज इति नुतिमुवत्वा तत्पुरं प्राप्य चक्रे
द्विजभुजिमथ निन्ये श्रीपदस्तं पदं स्वम् ।
अकलि कलिमलघ्नं येन चित्रं चरित्रं
सजलजलदनीलः श्रीपदः श्रीप्रदो नः ॥ ७६ ॥

अन्वयः—द्विजः इति नुतिं उक्त्वा तत्पुरं प्राप्य द्विजभुजि चक्रे अथ श्रीपदः तं स्वपदं निन्ये; येन कलिमलघ्नं चित्रं चरित्रं अकलि सजलजलदनीलः सः श्रीपदः नः श्रीप्रदः अस्तु ॥

अर्थः—याप्रमाणे स्तुति करून कुरूगड्डी क्षेत्रांत पोहोंचतांच त्या ब्राह्मणानें पूर्वीच्या संकल्पाप्रमाणे ब्राह्मणांना भोजन दिलें. नंतर श्रीपादयतीनीहि त्या द्विजास आत्मस्वरूपांत स्थान दिले. ज्याने कलियुगांतील पाप नष्ट करणारे विस्मयकारक चरित्र निर्माण केले, असा तो सजल मेवाप्रमाणे नीलवर्णाचा श्रीपाद गुरू आपणां सर्वास ऐश्वर्य देवो. ॥ ७६ ॥

या पूर्वोक्ता द्विजसुवनिता विप्रकन्याऽथ जाता
साऽम्बा साम्बार्चनसुनिरता माधवस्यास कान्ता ।
विप्रस्योभौ मतिगुणलसद्रूपलक्ष्मस्वभावौ
प्रेम्णा बद्धात्मनयनधियौ चक्रवत्सुस्वभावौ ॥ ७७ ॥

अन्वयः—या पूर्वोक्ता द्विजसुवनिता सा अथ विप्रकन्या जाता; सा अम्बा साम्बार्चनसुनिरता माधवस्य विप्रस्य कान्ता आस; उभौ चक्रवत् सुस्वभावौ मतिगुणलसद्रूपलक्ष्मस्वभावौ प्रेम्णा बद्धात्मनयनधियौ (अभूताम्) ॥

अर्थः—जी पूर्वीची जीव देण्यास निघालेली द्विजस्त्री होती, ती आतां एका विप्राची अम्बा नामक कन्या झाली होती. शिवपूजनांत तन्मयतेनें काल घालवीत असतांच ती माधव नांवाच्या एका द्विजाची धर्मपत्नी झाली. चक्रवाकांच्या जोडप्याप्रमाणें सुस्वभावी असे अंबा व माधव परस्परांशी बुद्धि, गुण, रूप, स्वभाव इत्यादि सर्वच बाबतीत इतके एक-

रूप होते की, दृढ प्रेमानुष्ठे त्या उभयतांचे आत्मा, नेत्र, बुद्धि हेहि सर्व जणूं एकत्र गुंफलेले होते. ॥ ७७ ॥

तौ सुस्वरौ सुवसनौ सुमुखौ सुवृत्तौ

सत्रीडहावसुखवीक्षणदृष्टचित्तौ ।

तुच्छीकृतत्रिदशनर्मसुखौ सुगात्रौ

देवाविवासतुरुभावपि भद्रपात्रौ ॥ ७८ ॥

अन्वयः—तौ सुस्वरौ सुवसनौ सुमुखौ सुवृत्तौ सत्रीडहावसुखवीक्षण-दृष्टचित्तौ तुच्छीकृतत्रिदशनर्मसुखौ सुगात्रौ उभौ अपि देवौ इव भद्रपात्रौ आसतुः॥

अर्थः—उभयतां अंबा व माधव मधुर स्वराचे, सुंदर वस्त्रधारी सुस्वरूपी, सदाचारी, आकर्षक शरीरसौष्टव असलेले व विशेषतः सलज्ज हावभाव व प्रीतिमय कटाक्ष यांमुळे ते सदा इतके खुललेले असत की, देवांचे स्वर्गीय क्रीडासुखाहि त्यांना तुच्छ वाटे. एकंदरीत अंबा-माधवाची जोडी देवांच्या मंगलमय जोडप्याप्रमाणे होती यांत संशय नाही. ॥७८॥

अथ साऽमृतभागिनी परा परमानन्दभरादरा वरात् ।

निदधौ परतेज उत्तमं वरदानाच्छुशुभेऽपि सत्तमम् ॥ ७९ ॥

अन्वयः—अथ परा परमानन्दभरादरा अमृतभागिनी सा वरात् वरदानात् उत्तमं परतेजः निदधौ; ततः सा अपि सत्तमं शुशुभे ॥

अर्थः—गुरुकृपेमुळे परमानंदमय ईश्वराविषयी आदर बाळगणाऱ्या त्या सज्जन स्त्रीने रतिसुख उपभोगीत असतां श्रीपादस्वामींच्या वरदाना-मुळे अलौकिक तेज धारण केले. त्यामुळे ती अधिकच आकर्षक दिसू लागली. ॥ ७९ ॥

द्वैतवादे प्रवृत्ते तत्कुचयोरिव वादिनोः ।

भ्रूणोऽधात्तन्मुखे नैल्यं माध्यमे चापि गौरवम् ॥ ८० ॥

अन्वयः—वादिनोः इव तत्कुचयोः द्वैतवादे प्रवृत्ते भूणः तन्मुखे नैल्यं माध्यमे अपि च गौरवं अधात् ॥

अर्थः—द्वैतवादी द्वैतवाद करण्यास उद्युक्त झाले असतां एखादा कुशल अद्वैतवादी ज्याप्रमाणे खंडनाने त्या द्वैतवाद्यांची मुखे काळी करतो व माध्यमिकाच्या (शून्यवादीच्या) मतावर गौरव दोष देतो, त्याप्रमाणे या अंबेच्या गर्भाने द्वैतवाद्यांप्रमाणे असलेल्या तिच्या स्तनाप्रावर काळेपणा व माध्यमांत (उदरांत) स्थूलता निर्माण केली—म्हणजेच अंबा गर्भवती झाली. ॥ ८० ॥

सर्वगोऽपि खलु गर्भगोऽभव—

निष्कलोऽपि सकलोपमोऽभवः ।

मायिकोपमचरित्र ईश्वरे

नात्र चित्रमतिमायिके परे ॥ ८१ ॥

अन्वयः—सर्वगः अपि गर्भगः अभवत्; अभवः निष्कलः अपि सकलोपमः अभवत्; अत्र परे मायिकोपमचरित्रे अतिमायिके ईश्वरे चित्रं न ॥

अर्थः—सर्वव्यापी असूनहि जो गर्भांत व्यक्त झाला, त्याचप्रमाणे संसारतारक व निष्कल (अंशरहित) असूनहि जो सकल (षोडशकलावान्) जीव झाला अशा त्या ईश्वराविषयी आश्चर्य मानण्याचे कांहीं कारण नाही. कारण, असंगी व जादूगाराप्रमाणे चित्रविचित्र अशा त्या अतिमायावी ईश्वराला काय अशक्य आहे बरे ? ॥ ८१ ॥

हृदयद्वययोगतः स्मृतं दयनीयं खलु दोहदं मतम् ।

अहहाऽत्र विचित्रमूढ्यतेऽहृदयोऽजोऽप्ययथावदीक्ष्यते ॥ ८२ ॥

अन्वयः—हृदयद्वययोगतः मतं दयनीयं दोहदं स्मृतं खलु; अहहा ! अत्र विचित्रं ऊढ्यते; अहृदयः अजः अपि अयथावत् ईक्ष्यते ॥

अर्थः—मातृहृदय व गर्भस्थ जीवहृदय या दोवांचा योग आला की रूढीप्रमाणें डोहाळे पुरविले पाहिजेत असा सर्वसाधारण संकेत आहे. पण ज्याला हृदयादि अवयवच नाहीत, जो जन्मादिविकारशून्य आहे अशा त्या गर्भस्थ परमात्म्याविषयी सर्वथा विपरीत म्हणजे अवयवादिंकांची कल्पना करणें हें विचित्रच नव्हे काय ? ॥ ८२ ॥

महाभूतं भूतं तदहमिह ब्राह्मान्तरगतं

मतं ब्रह्मादीनामनिशममकृच्छेष्टयति यत् ।

यतो भीता जाताः पवनमुखदेवाः प्रचलिता

विरूपं सर्वादं यदिति वदति स्म द्विजसतीं ॥ ८३ ॥

अन्वयः—भूतं न, तत् महाभूतं अहं, यत् इह ब्राह्मान्तरगतं मतं ब्रह्मादीनां अपि अनिशं असकृत् चेष्टयति; यतः पवनमुखदेवाः भीताः जाताः प्रचलिताः; यत् विरूपं सर्वादं तत् अहं इति द्विजसती वदति स्म ॥

अर्थः—[दैवी गर्भ धारण केलेली अंबा कांहीशी बेहोष होऊन तात्त्विक बोल काढीत होती. तेव्हां, सामान्य लोकांनी तिला भूतबाधा झाली आहे, या समजुतीनें विचारलेल्या—अंगांत भूत आलें काय ? असल्यास तें कुठलें ? हिच्याच अंगांत तें कां आले ? तें कसें आहे ?—इत्यादि प्रश्नांना ती द्विजस्त्री अंबा उत्तर देते...]

...मी साधे सुधें भूत नाही. तर आंत बाहेर सर्वत्र व्यापून उरलेले जें अविनाशी महाभूत ते मी आहे. या अंबलाच नव्हे तर ब्रह्मादि सर्व देवांनाहि जें हालचाल करावयास लावतें तें महाभूत मी आहे. ज्याला भिऊन वायु, इन्द्र, अग्नि वगैरे सर्व देवताहि आपापल्या कार्यांत मग्न असतात, जें सर्वभक्षक व भयानक स्वरूपाचें आहे असे तें महाभूत ब्राह्मणांच्या मंत्रतंत्रांना दाद देईल किवा त्यांनी दिलेल्या बळीवर खूप होऊन निघून जाईल, हें कसें शक्य आहे बरे ! ॥ ८३ ॥

क्षणलवचपलं किलायुरेषा
तनुरस्थ्यामिषमांसयुङ्मलाढ्या ।
चलदलजलबिन्दुवच्छ्रियस्ता
मृगसलिलैस्तुलितं त्विहार्थजातम् ॥ ८४ ॥

अन्वयः—आयुः क्षणलवचपलं किल, एषा तनुः अस्थ्यामिषमांस-
युक् मलाढ्या, ताः श्रियः चलदलजलबिन्दुवत्; इह अर्थजातं मृगसलिलैः
तुलितम् ॥

अर्थः—[तर मग तुझी अपेक्षा तरी काय ? ऐहिक सुखाचा की
विरक्तीची ? या लोकांच्या प्रतिप्रश्नाला अंवा उत्तरते...]

...आयुष्य तर अत्यंत क्षणभंगुर आहे. हा देहहि बाहेरून हाडे,
मांस व रक्त यांनी नी आंतून मलमूत्रांनी भरलेला आहे. संपत्तिमुद्रां
कमलपत्रांवरील जलबिन्दूप्रमाणे अस्थिर असून जगतांतील सर्वहि पदार्थ
मृगजळाप्रमाणे सर्वथा मिथ्याच आहेत. ॥ ८४ ॥

योगामृतं क क गलल्लालस्त्रीमुखचुम्बनम् ।
क समाधिः क व्यवायो मोहो जडधियामयम् ॥ ८५ ॥

अन्वयः—योगामृतं क, गलल्लालस्त्रीमुखचुम्बनं क, समाधिः *क,
व्यवायः क, अयं जडधियां मोहः ॥

अर्थः—अष्टसिद्धीचे सामर्थ्य असलेले योगामृत कुठे व लाळ गळत
असलेल्या बीभत्स स्त्रीमुखाचे चुम्बनसुख कुठे ? अपूर्व स्वरूपानंद देणारे
समाधि-सुख कुठे व क्षणांत विरस करणारे संभोग-सुख कुठे ? असे
असूनहि जडवाद्यांचा संभोग-सुखाकडेच जो ओढा आहे याला कारण
मोह हेंच होय. ॥ ८५ ॥

शमदमसमबन्धुताऽत्युदारा
न न भुवने विरतीतरा हि दाराः ।

न्यसनसमसुधाशनं न चान्य-

न च सुवृषो ह्यभयार्पणात्तथाऽन्यः ॥ ८६ ॥

अन्वयः—अत्युदारा शमदमसमबन्धुता न, भुवने विरतीतराः दाराः न हि, व्यसनसमसुधाशनं अन्यत् न च, तथा अभयार्पणात् अन्यः सुवृषः न च ॥

अर्थः—[तर मग, तुला प्रिय तरी काय आहे ? असें लोकांनीं पुनः विचारल्यावर अंबा म्हणते...]

शम, दमासारखे (शांति व इंद्रियनिग्रह) सर्व श्रेष्ठ बंधु, विरति-सारखी (वैराग्य) स्त्री व संन्यासासारखे अमृतपान या जगतांत कोठेहि नाही. इतकेंच नव्हे तर, अभयदानासारखा अन्य धर्महि कोणता नाही (अर्थात् हे सर्व मला अभीष्ट आहे.). ॥ ८६ ॥

सुधापमानो विषमेव मानो

भिक्षासमानं न च सोमपानम् ।

तदेव मेऽभीष्टतरं परं नो

हृदाऽपि, काङ्क्षे कुसुखं न वीक्षे ॥ ८७ ॥

अन्वयः—अपमानः सुधा, मानः विषं एव, भिक्षासमानं सोमपानं न च, तत् एव मे अभीष्टतरं, परं हृदा अपि न काङ्क्षे कुसुखं न वीक्षे ॥

अर्थः—दुसऱ्याने केलेला अपमान हा अमृताइतका प्रिय व मान हा विषासारखा त्याज्य आहे. तसेंच, माधुकरीसमान सोमपानहि मी अन्य मानीत नाही. अर्थात् हे सर्वच मला अत्यंत प्रिय असल्यानं इतर कशाचीहि तिळमात्र इच्छा नाही. विषयसुखाचें तर नांवच नको. ॥ ८७ ॥

एवं ब्रूवन्ती सुदती सती सा

न साधु मन्येऽन्यदुदारहासा ।

वासालयं भासयती स्वभासा

न साध्वसं स्म क्व च वीक्षते सा ॥ ८८ ॥

अन्वयः—एवं ब्रुवन्ती सुदती उदारहासा सा सती अन्यत् साधु न मन्ये, सा स्वभासा वासालयं भासयती साध्वसं क्व च न वीक्षते स्म ॥

अर्थः—याप्रमाणे तात्त्विक भाषण करणाऱ्या त्या हंसऱ्या सुंदर अंबेला वैराग्यानुकूल पदार्थापेक्षां अन्य कांहीहि प्रिय वाटले नाही. आपल्या अलौकिक गर्भाच्या तेजाने राहते घर लखलखित करणाऱ्या त्या अंबेला स्त्रासुलभ भीतीहि वाटेनाशी झाली. ॥ ८८ ॥

विज्ञाय लोका इति दोहदेहां
तां वीक्ष्य विद्योतितचारुदेहाम् ।
विसस्मिरेऽथ व्यकरोद्धवश्च
क्रिया अभूत्तत्र वरोद्धवश्च ॥ ८९ ॥

अन्वयः—लोकाः इति दोहदेहां विज्ञाय, विद्योतितचारुदेहां तां वीक्ष्य विसस्मिरे, अथ ध्रुवः क्रियाः च व्यकरोत्, तत्र च वरोद्धवः अभूत् ॥

अर्थः—याप्रमाणे तेजःपुंज अंबेचे ते असामान्य डोहाळे व हालचाल पाहून सर्व लोक चकित झाले. नंतर शास्त्रानुसार तिचा पति माधव याने पुंसवनादि धार्मिक क्रियाहि मोठ्या समारंभपूर्वक पार पाडल्या ॥ ८९ ॥

अब्रह्मगोष्ठखगसूचितसिद्धिपूर्व—
प्रव्रज्यके सुसमयेऽनपरोऽनपूर्वः ।
स व्याहरन्प्रणवमाविरभूदजातो
जातोऽविता य इह भक्तिमतामजातः ॥ ९० ॥

अन्वयः—अब्रह्मगोष्ठखगसूचितसिद्धिपूर्वप्रव्रज्यके सुसमये अनपरोः अनपूर्वः अजातः प्रणवं व्याहरन् आविरभूत् यः इह भक्तिमतां अजातः अविता सः जातः ॥

अर्थः—दहा मास पूर्ण होतांच योग्य समयी सिद्धिपूर्वक संन्यास द्योतित करणारे ते ते अनूकूल ग्रह विराजित असतांनाच अपूर्व व जन्मादि विकारशून्य असे भगवान् अकाराचा उच्चार करीतच व्यक्त झाले. प्रसूतिमार्गानें न येणारे तेच हे भगवान् दत्तात्रेय की जे भक्तांचें अज्ञानापासून रक्षण करितात. ॥ ९० ॥

निरञ्जनेऽस्मिन्पूर्णेऽतिशयाधानमलक्षती ।

न स्तोऽथापि व्यधात्तातः संस्कारं बुद्धिमान्द्यतः ॥ ९१ ॥

अन्वयः—निरंजने पूर्णे अस्मिन् अतिशयाधानमलक्षती न स्तः, अथ अपि तातः बुद्धिमान्द्यतः संस्कारं व्यधात् ॥

अर्थः—शुद्ध, बुद्ध व परिपूर्ण अशा परमात्म्याला वस्तुतः अतिशयाधान, मलप्रक्षालन करणाऱ्या संस्कारांची काय आवश्यकता होती ? तरीहि माधवाने लोकाचारानुसार सामान्यबुद्धीनें जातकर्मादि संस्कार केलेच. अधिक तेज वाढविणें व असलेले पाप नाहीसैं करणें याकरितां शास्त्रांत सर्व संस्कार सांगितले आहेत. ॥ ९१ ॥

स च सुतो नृहरीत्यभिधानतः

सुविधितो जनकेन च संस्कृतः

प्रवृद्धे क्रमतो जनरंजनः

स तु धिया स्म न वक्ति निरञ्जनः ॥ ९२ ॥

अन्वयः—स च सुतः जनकेन सुविधितः अभिधानतः नृहरी इति संस्कृतः, स तु जनरंजनः क्रमतः प्रवृद्धे, निरंजनः धिया न वक्ति स्म ॥

अर्थः—माधवानें विधिपूर्वक यथास्थित नामकरण संस्कार करून त्या बाळाचें “नरहरी” असें नांव ठेविलें. जनाना आल्हाद देणाऱ्या त्या नरहरीची सर्व प्रकारें क्रमाक्रमानें जरी वाढ होऊं लागली तरी वाणीच्या बाबतीत मात्र तो मायारहित परमात्मा जाणूनबुजून मुकाच राहिला ॥ ९२ ॥

नानोपाया ये कृतास्ते वृथैव
जातास्तातौ दुःखितौ तौ मुधैव ।
मूकं वाचालं करोतीह यत्तु
ज्ञं तन्मूकं मेनिरे ब्रह्मवस्तु ॥ ९३ ॥

अन्वयः—ये नानोपायाः कृताः ते वृथा एव जाताः तौ तातौ मुधा
एव दुःखितौ, इह यत्तु मूकं वाचालं करोति तत् ज्ञं ब्रह्मवस्तु मूकं
मेनिरे ॥

अर्थः—मुकेपणा जावा म्हणून जे कांही नाना तऱ्हेचे उपाय केले
ते सर्व फुकट गेले. त्यामुळे उभयतां मातापित्यांना मात्र फार दुःख झाले,
पण ते व्यर्थच म्हटले पाहिजे. कारण, ज्या ब्रह्माचे मुख्यालाहि बोलका
करण्याचे सामर्थ्य आहे त्या सर्वज्ञ ब्रह्मरूपी नरहरीला अज्ञानाने मुका
मानतात व त्यावर व्यर्थ उपाय करतात, हे विचित्र नव्हे काय ? ॥९३॥

खिन्नौ वीक्ष्य गुरू व्रतोत्तरमहं वक्ष्ये तदेत्यात्मजः
संज्ञाप्याथ स तन्मुदे च कनकं लोहस्य चक्रे द्विजः ।
पारस्कारगिराऽकरोदुपनयं भिक्षां ययाचे तदा
वेदानप्यवदद्बटुः पटुगिराऽहं प्रव्रजिष्ये गुरू ॥ ९४ ॥

अन्वयः—तदा खिन्नौ गुरू वीक्ष्य आत्मजः व्रतोत्तरं अहं वक्ष्ये इति
संज्ञाप्य तन्मुदे लोहस्य कनकं च चक्रे; तदा द्विजः पारस्कारगिरा उप-
नयं अकरोत्, बटुः भिक्षां ययाचे, पटुगिरा वेदान् अपि अवदत्, हे गुरू
अहं प्रव्रजिष्ये ॥

अर्थः—मातापित्यांना कधी झालेले पाहून नरहरीने त्यांना खुणेने
सुचविले की, माझी मुंज करा, म्हणजे मी बोलेन. नंतर त्यांच्या संतोषा-
साठी नरहरीने लोखंडाचे सुवर्णीत रूपान्तर करून दाखविले. त्यामुळे
बिश्वास वाटून माधवाने नरहरीचा व्रतबंध स्वशाखेच्या पारस्कार गृह्यसूत्रा-
गु.च... ९३

नुसार पार पाडला. त्या वेळी नरहरी बट्टेने भिक्षा मागितली, सर्व वेद म्हणून दाखविले व शेवटी मातापित्यांना तो म्हणाला : आई! बाबा! मला संन्यास व्यावयाचा आहे, तेव्हां मी सर्वसंगपरित्याग करून पर्यटनास निघतो. ॥ ९४ ॥

तदा माता वाताहतसुकदलीवाऽपतदमुं
समुत्थाप्य प्राहाहह सुत नायं क्रम उत ।
पतस्येतेनाऽतो वरय रमणीं भो भव गृही
न हीतः पातस्ते परमहितमेतच्छ्रुतिमतम् ॥ ९५ ॥

अन्वयः—तदा माता वाताहतसुकदली इव अपतत् अमुं समुत्थाप्य प्राह, अहह भो सुत अयं क्रमः न, उत एतेन पतसि अतः रमणीं वरय, गृही भव, इतः ते पातः न हि, यतः एतत् श्रुतिमतं परमहितम् ॥

अर्थः—पुत्राची संन्यासाची भाषा ऐकल्याबरोबर वादळाच्या तडाख्याने जशी केळ पडावी त्याप्रमाणे अंबा धाडकन् पडली. सावध झाल्यावर शोकाने ती म्हणते, “बाळा ! अकाली संन्यास घेण्याचा हा धर्म नव्हे. अशाने अधःपातच होईल. सुस्वरूपी व अनुकूल भार्या करून गृहस्थाश्रमी हो. असे करण्यांत तुझे अधःपतन मुळीच नाही. उलट, हा गृहस्थाश्रमाचा धर्म वेदमान्य व परमहितकारक असाच आहे. ॥ ९५ ॥

संस्कारैः संस्कृतोऽन्तःशुचिरिह लभते साधनानीतरो नो
तस्मात्त्वं सद्वितीयो भव भवहतये देवपित्रर्चकः स्याः ।

कालोप्तं बीजमुच्चैः फलति सुत तथोद्वाहनादि स्वकाले
कार्यं पूर्वेऽपि सर्वे पितर इदमहो तात हीच्छन्ति नित्यम् ९६

अन्वयः—संस्कारैः संस्कृतः अंतःशुचिः इह साधनानि लभते, इतरः नो, तस्मात् त्वं सद्वितीयः भव, भवहतये देवपित्रर्चकः स्याः भो

सुत कालोत्तं बीजं उच्चैः फलति, तथा उद्रहनादि स्वकाले कार्यं, पूर्वं सर्वे अपि पितरः अहो तात ! इदं नित्यं इच्छन्ति ॥

अर्थः—ज्याचे सर्व संस्कार झालेले आहेत, अशा पुरुषालाच अंतःशुद्धि झाल्यानं संन्यासयोग्य शमदमादि साधनांची प्राप्ति होते. इतराला नाही. म्हणून तूं विवाहित होऊन देवऋण व पितृऋण यांतूनहि मुक्त होण्यासाठी त्यांचा पूजक हो. बाळा ! योग्य काळीं पेरलेलें बीजच उत्कृष्ट फलदायी होतें. तेव्हां विवाहादि संस्कारहि योग्य काळीच पार पडणें हितकर नाही का ? बा ! नरहरी ! आपल्या सर्व पूर्वजांचीहि हीच इच्छा होती बरें.” ॥ ९६ ॥

स प्राहाम्ब विवेकिनो न नियमोऽयं दुस्तरे नश्वरे
संसारे सति सारवर्जित इतो मातः पितः किं सुखम् ।

दुःखं दारपरिग्रहोऽप्यधनता चेत्क्लेशिताऽशान्तताऽऽ-

ढ्यस्याऽप्यन्वगकं स्वसंक्षयमुखं नाकोऽपि चैवंविधः ॥९७॥

अन्वयः—सः प्राह, हे अम्ब ! अयं नियमः विवेकिनः न, भो मातः ! भो पितः ! सारवर्जिते असति दुस्तरे नश्वरे संसारे इतः अन्यत् किं सुखं, दारपरिग्रहः दुःखं, अपि अधनता चेत् क्लेशिता, आढ्यस्य अपि अन्वक् अशान्तता स्वसंक्षयमुखं अकं, नाकः अपि च एवंविधः ॥

अर्थः—यावर तो बाल बटु नरहरी मातेला म्हणतो—
“आई ! तूं सांगितलेला हा गृहस्थाश्रमानंतर संन्यास घेण्याचा जो नियम आहे, त्याचा माझ्यासारख्या विवेकी विरक्ताला काय उपयोग ? आई ! बाबा ! हा जो असार, मिथ्या, नाशवंत व तरण्यास अशक्य असा संसार आहे, त्यांत संन्यासाशिवाय कोणतें सुख आहे बरें ? स्त्रीसहवासांत सुख मानावें तर वस्तुतः तोहि दुःखालाच कारण आहे. त्यांतहि आणखी दारिद्र्याची भर पडली तर मग संभवणारे क्लेश विचारूंच नका. बरें, श्रीमंत गृहस्थाला सुखी म्हणावें तर, तेथेंहि एकामागून एक याप्रमाणें

अशांतिदायक मोठाले खर्च इत्यादि दुःखे ठरलेलीच. स्वर्गीत तरी आनंदा-
आनंद आहे म्हणाल तर तोंहि खरे नसून उलट तोहि अंती दुःखालाच
कारण आहे. ॥ ९७ ॥

यज्ञे सामग्र्यभावे तु कृषिवदफलं चेत्सुसिद्धोऽपि चान्ते
पातः स्वर्गात्तदाज्ञां वितर हि विरतः प्रव्रजाम्येकपुत्रे ।

मध्यानात्त्वं तरिष्यस्यपि झटिति सुतास्ते भविष्यन्त्यपीत्थं
प्रोक्त्वाऽस्यै दर्शयित्वा प्रथमतनुमदात्प्राक्स्मृतिं च त्र्यधीशः

अन्वयः—यज्ञे सामग्र्यभावे तु कृषिवत् अफलं, अपि चेत् सुसिद्धः
अन्ते स्वर्गात् पातः, तदा हे एकपुत्रे ! आज्ञां वितर प्रव्रजामि, मध्या-
नात् त्वं तरिष्यसि, झटिति ते सुताः अपि भविष्यन्ति इत्थं अम्यै प्रोक्त्वा
त्र्यधीशः प्रथमतनुं दर्शयित्वा प्राक्स्मृतिं च अपि अदात् ॥

अर्थः—(समजा, स्वर्गसुखासाठी यज्ञादि कर्मे करावयाची ती तरी
फलदायी होतील अशी खात्री आहे काय ? मुळीच नाही...)

.....पावसापाण्याची कमतरता पडली की शेत जसे निष्फल हांते,
त्याचप्रमाणे यज्ञांतहि जर देश, काल, मंत्र, ब्राह्मण इत्यादि सामग्री यथा-
योग्य तसेल तर तोहि सफल होणार नाही. समजा, मोठ्या कष्टाने योग्य
सामग्रीनिशी यज्ञ तडीस गेलाच तरीहि शेवटी पुण्यक्षय झाल्यावर स्वर्गी-
तून पतन हें ठरलेलेंच आहे ना ! आणि म्हणून म्हणतों, आई ! मला
आज्ञा दे. मी विरक्त असल्यानें मला संन्यास घेऊं दे. माझ्या संन्यासग्रह-
णाने तुला चिंता वाटण्याचे कारण नाही. माझ्या ध्यानानेच तूं मुक्त
होशील. तुला आणखी पुत्रहि होतील.” या प्रमाणे त्रैमूर्ति दत्तात्रेयांनी
अंबेची समजूत घालून तिला विश्वास वाटण्यासाठी म्हणून आपलें पूर्वीच
श्रीपादावतारांतील स्वरूप दाखवून तिला पूर्वजन्माचे स्मरणहि करून दिलें.

जननी नवनीतकोमलं नवनीहारभमस्य सोज्ज्वलं ।

परिरभ्य वपुर्मुमोद सा यदु मातुर्हि सुचन्द्रशीतलम् ॥९९॥

अन्वयः—जननी नवनीहारमं नवनीतकोमलं सोज्वलं अस्य वपुः
परिरम्य मुमोद, यत् उ मातुः सुचन्द्रशीतलं अस्ति ॥

अर्थः—पहांटेच्या दवविदूंप्रमाणें शुभ्र, लोण्याप्रमाणे मृदु व तेजस्वी
अशा आपल्या पुत्राच्या देहाला आळिगन दिल्यावर अंबेला आनंद
झाला. कारण, तिला ते आळिगन कापूर किवा चंद्र या इतकेंच अत्यंत
शीतल वाटले. ॥ ९९ ॥

सा प्राहैकसुतं विलोक्य खलु ते दास्याम्यनुज्ञां भवां-
श्छ्रीपात्सत्यवचा त्वया सुकृपया गोत्रद्वयं पावितम् ।

ओमित्युक्तवताऽवतारसुभृता तस्याः स्मृतिलोपिता

धृत्वा गर्भमसूत साऽपि च सुतौ नित्यं सुतालहादिता १००

अन्वयः—सा प्राह, एकसुतं विलोक्य ते अनुज्ञां दास्यामि, भवान्
सत्यवचाः श्रीपात् खलु त्वया सुकृपया गोत्रद्वयं पावितं, ओम् इति उक्तवता
अवतारसुभृता तस्याः स्मृतिः लोपिता, नित्यं सुतालहादिता सा अपि च
गर्भं धृत्वा सुतौ असूत ॥

अर्थः—अंबा म्हणते—“आणखी एक पुत्र झाला की मग मी तुला
खुशाल संन्यास घेण्यास परवानगी देईन. खरोखरच आपण सत्यवचनी
श्रीपाद आहांत. तुम्हीच आपल्या कृपेने मातृवंश व पितृवंश
पुनीत केले आहेत.”—यावर ‘बरे तर, ठीक आहे.’ असें म्हणून
अवतारी भगवंतांनी तिची पूर्वजन्माची स्मृति नष्ट केली. नरहरीसारख्या
पुत्रामुळे सदा आनंदी असलेल्या अंबेला योग्य काळी गर्भधारणा
होऊन दोन जुळे पुत्रहि झाले. ॥ १०० ॥

॥ प्रथम शतक समाप्त ॥

॥ श्रीगणेशदत्तगुरुभ्यो नमः ॥

श्रीगुरुचरित्रकाव्याचें मराठी भाषांतर
मूळ श्लोक व अन्वयासहित

भाषांतरकार—वे. शा. सं. वामनशास्त्री गोविंदशास्त्री जेरे,
नरसोबावाडी.

श्रीगणेशदत्तगुरुभ्यो नमः

द्वितीयशतक

या दैन्यं पापतापौ शमयति नियतिध्वंसको हंसकोट्यै
वैराग्यज्ञानभक्तीवितरति तरति ज्ञो यदर्थो यदर्थः । तारस्तं
तारतारं हि भज भज भजद्वत्सलो वत्सलोभान्मातेवैति स्वका-
न्यश्चरणशरणसत्कामधुग्यो दयाब्धिः ॥ १ ॥

अथ श्रीगुरुचरित्रकाव्यांतर्गतद्वितीयशतकस्य प्रतिश्लोकं प्राकृते
सान्त्वयाऽर्थो लिख्यते श्रीशकृपया—

अन्वयः—नियतिध्वंसकः यः पापतापौ शमयति, यः हंसकोट्यै
वैराग्यज्ञानभक्तीः वितरति, यदर्थः ज्ञो भवति तरति च, यदर्थः तारः तं
तारतारं भो जन भज भज, भजद्वत्सलः यः स्वकान् माता इव एति,
यः चरणशरणसत्कामधुक् दयाब्धिः अस्ति ॥

अर्थः—जो भगवान् दत्तात्रेय भजकांचें दुर्दैव नाहींसे करतो,
त्रिविध पापताप नष्ट करतो, जो जिज्ञासू साधकांना व परिव्राजकांना
वैराग्य, ज्ञान व भक्ति देतो, भगवान् दत्तदेव हेंच ज्यांचें अभीष्ट ध्येय
आहे, असे लोक ज्ञानसंपन्न होतात, आणि तरतात. प्रणव त्यांचें
अभिधान आहे, म्हणून प्रणवाचें जपानुष्ठान करणाऱ्यांना तो प्रभु अविद्या,
काम कर्मापासून संरक्षितो, म्हणून हे मानवा, तूं श्रीदत्तदेवाचें सतत
भजन कर, तो दयाळू श्रीगुरु वत्साकडे धांवणाऱ्या प्रेमळ मातेप्रमाणें
स्वचरणी शरण आलेल्या संतांची इष्ट कामना पूर्ण करणारा दया-
सागर आहे. ॥ १ ॥

अथ सत्यगुरुर्मकयोस्त्रैमासिकयोः सतोर्जगावम्बाम् ॥

अर्चितसाम्बामम्बामिव हेरम्बाऽग्निजान्नितामम्बाम् ॥ २ ॥

अन्वयः—अथ सत्यगुः त्रैमासिकयोः अर्भकयोः सतोः हेरंबाग्निजा-
न्वितां अंबामित्र अर्चितसांबां अंबां जगौ ॥

अर्थः—नंतर सत्यवचन श्रीगुरु, गजाननकार्तिकेयसहित गिरिजे-
प्रमाणे शोभणाऱ्या अशा व शनिप्रदोषव्रत करून पार्वतीपरमेश्वराचे
अर्चनाने कृतार्थ झालेल्या आपल्या मातेस म्हणाले. ॥ २ ॥

जातौ द्वौ ते द्वौ भव्यन्ति पुत्रौ कन्या धन्या चापि मान्याऽ
सि माता ॥ माऽतः पातः संसृतौ ते ह्युमातो मातश्चाचर्याऽऽ
ज्ञापयाद्वाय माऽतः ॥ ३ ॥

अन्वयः—भो मातः ते द्वौ पुत्रौ जातौ द्वौ पुत्रौ कन्या च भवि-
ष्यन्ति अतः त्वं मान्या च धन्या अपि अस्मि, अतः ते पातः संसृतौ मा
भवतु, हे मातः त्वं उमातः मातः अपि अर्च्या आसि, अतः मा (मां)
काशी गन्तुं अन्हाय आज्ञापय.

अर्थः—“अहो आईसाहेब, आपणांस दोन मुलगे झालेले आहेत.
आणखी दोन मुलगे व एक कन्या होणार आहे. तेवढ्यानेच आपण धन्य
व मान्य झालेल्या आहांत. यापुढे संसारांत अधिक पडणें नको. कारण
आपण पार्वती व लक्ष्मीपेक्षां अधिक पूजनीय आहांत. म्हणून हे आई,
मला काशीस जाण्यास लवकर आज्ञा दे.” ॥ ३ ॥

इति वदति मतीश्वरेऽम्बिका प्राक्स्मरणत ईपदमाह तं चरित्रम् ॥
अकलि कलिलमलघ्नमत्र चित्रं किल भवता सुपवित्रमत्रिपुत्र ॥४॥

अन्वयः—इति मतीश्वरे वदति सति अंबिका (श्रीगुरोर्माता) प्राक्
स्मरणतः तं ईपदं आह, भो अत्रिपुत्र, भवता अत्र कलिलमलघ्नं चित्रं
सुपवित्रं च चरित्रं अकलि किल ॥

अर्थः—याप्रमाणे बुद्धिप्रेरक अशा श्रीदत्तगुरूंचें भाषण ऐकून
अंबानामक माता, पूर्वजन्मस्मरणानुरोधानें श्रीपादनामक आपल्या पुत्रांस
बोलली, ‘हे अत्रिपुत्रा, तुम्ही कलिदोषांचे नाश करणारें, विस्मयकारक व
अतिशय पवित्र असें चरित्र खरोखर केले आहे.’ ॥ ४ ॥

यं श्रीपदं वदन्ति त्वाऽखेदं हृतमदापदम् ॥

प्राप्तोऽसि मत्पुत्रपदं पदं वन्दे तवापदम् ॥ ५ ॥

अन्वयः—अखेदं हृतमदापदं यं त्वा (त्वां) श्रीपदं वदन्ति सः त्वं मत्पुत्रपदं प्राप्तोऽसि तव अपदं पदं वन्दे ॥

अर्थः—“हे श्रीदत्तदेवा, माझ्या पूर्वजन्मांत सर्व संकटांचा परिहार करून श्रीपादरूपाने तुम्ही माझी इच्छित कामना पूर्ण केली आहे. तेच श्रीपाद तुम्ही आहांत असे लोक म्हणतात. तेच तुम्ही माझे पुत्र झाला आहांत, म्हणून अजाणत्यांना समजणार नाही अशा तुमच्या चरणांस वंदन करतें. ॥ ५ ॥

ये ये कामा दुर्लभा मर्त्यलोके सर्वास्तांस्तांश्छन्दतो रासि लोके ॥ लोकेशस्त्वं श्रीश लोके वदान्यः कल्पद्रुः किं जंगमस्त्वं वदान्यः ॥ ६ ॥

अन्वयः—मर्त्यलोके ये ये दुर्लभाः कामाः तान् तान् छंदतः लोके रासि, सः त्वं वदान्यः लोकेशः श्रीश जंगमः अन्यः कल्पद्रुः असि किं ? एतद् वद ॥

अर्थः—“हे श्रीपाद देवा, त्रिभुवनांत जे जे दुर्लभ मनोरथ, ते ते तूं केवळ इच्छामात्रानेच पूर्ण करतोस, तो तूं अमर्याद देणारा, त्रिलोक-स्वामी, लक्ष्मीनिवास चालताबोलता दुसरा कल्पवृक्षच आहेस काय हें सांग. ॥ ६ ॥

कृतमन्तुरियं न जातु ते हितदा किं तु विधुंतुदार्तिदा ॥

यदरंतुदवाक् परंतु तेऽपि तु मातुर्न तु जातु दुष्कृतम् ॥ ७ ॥

अन्वयः—इयम् ते माता कृतमन्तुः अस्ति ! जातु अपि ते हितदा न, किं तु विधुंतुदार्तिदा यत् अरंतुदवाक् परंतु ते मातुः जातु अपि दुष्कृतं न तु ॥

अर्थः—“हे गुरुदेवा, ही तुमची आई अपराधी आहे. कारण हिने (मी) तुमच्या कल्याणाविषयी विचार करून प्रयत्न केलेला नाही. इतकेच नव्हे तर पीडादायक राहूप्रमाणे मर्मभेद भाषणांनी तुम्हांस दुःखःच दिले आहे. असें जरी आहे तथापि मी तुमची माता असल्याने माझ्यावर कोणताहि दोषारोप येणार नाही.” ॥ ७ ॥

सुत आह न दोष एष ते मम लीलेयमशेषहृत्स्थितेः ॥

अयि तारपुरीं प्रयामि मे स्मरणादस्तु समीपताऽम्ब ते ॥८॥

अन्वयः—सुतः आह एषः ते दोषः न अशेषहृत्स्थितेः मम इयम् लीला (अस्ति) अयि अम्ब तारपुरी प्रयामि स्मरणात् मे समीपता ते अस्तु ॥

अर्थः—श्रीपाद म्हणाले, “हे आई, हा तुझा दोष नाही, सर्वान्तर्यामी अशा माझीच ही लीला आहे. हे माते, मी काशीस जातो. परंतु, तूं जेव्हां माझे स्मरण करशील तेव्हां निश्चतपणें माझे दर्शन तुला होईल. कारण मी भक्तांना स्मर्तृगामी आहे. ॥ ८ ॥

तथेति मात्रापि तथैव पित्राऽनुमोदितो मोदितदेववर्गः ॥

भगर्प्रभोऽपीक्षितुमेति भर्गमित्यार्यवर्गस्तुत आप काशीम् ॥ ९ ॥

अन्वयः—तथेति मात्रापि तथैव पित्रा च अनुमोदितः मोदित-देववर्गः भर्गप्रभः अपि भर्ग ईक्षितुं एति इति आर्यवर्गस्तुत काशी आप ॥

अर्थः—ठीक आहे, असें म्हणून श्रीगुरूंना काशीस जाण्यास आई-वडिलांनी आज्ञा दिली. सर्व देवांना ज्यांनी संतुष्ट केले आहे, असे श्रीगुरू शिवसम प्रभावी असूनसुद्धां शिवदर्शनास काशीस निघाले. याप्रमाणें अधिकारी पुरुषांकडून स्तविलेले श्रीगुरू काशीस पोंचले. ॥ ९ ॥

सूरतं योगनिरतं यतयस्तमनारतम् ॥

अजं भजन्तं विरतं नत्वोचुः परधीरतम् ॥ १० ॥

अन्वयः—अनारतं अजं भजन्तं विरतं परधीरतं सूरतं योगनिरतं नत्वा यतयः ऊचुः ॥

अर्थः—नेहमी ईश्वरभजनमग्न, आत्मध्यानमग्न, आत्यंतिक वैराग्य-संपन्न, सत्त्वस्थ, दयाळू व लोकसंग्रहार्थं योगाभ्यासी, अशा श्रीपाद-गुरुंस नमस्कार करून काशीस्थ संन्यासी म्हणाले. ॥ १० ॥

भृङ्गो याति रसाय किंशुकसुमभ्रान्त्या शुकास्ये स तं
यद्वज्जम्बुफलभ्रमाद्विलति तौ पश्चादुभौ दुःखितौ ॥

एवं स्त्रीपुरुषौ परस्परमरं सौख्यभ्रमात्संगतौ

तौ स्यातामतिदुःखितौ विधुतसंन्यासायनौ व्यध्वगौ ११

अन्वयः—यद्वत् भृंगः किशुकसुमभ्रांत्या रसाय शुकास्ये याति यद्वत् शुकः तं जंबुफलभ्रमात् गिलति पश्चात् तौ उभौ दुःखितौ भवतः एवम् स्त्रीपुरुषौ परस्परं सौख्यभ्रमात् अरं संगतौ भवतः विधुतसंन्यासा-यनौ व्यध्वगौ तौ अतिदुःखितौ स्याताम् ।

अर्थः—ज्याप्रमाणे भ्रमर पलाशकुसुमाच्या भ्रमानें पोपटांच्या चोचीच्या आकारामुळे रसपानार्थं शुकमुखाकडे जातो, तसेच तो पोपटहि जांभळ समजून (सदृश आकारामुळे) त्यास गिळतो, नंतर ते दोघेहि दुःखी होतात. त्याप्रमाणेच स्त्रीपुरुष सुखभ्रमानें अतिशयच परस्पर प्रेमबद्ध होतात. भगवत्पदप्राप्तीचा राजमार्ग जो संन्यासाश्रम तो सोडून दिल्यामुळे कुमार्गावर असलेले असे ते अतिशय दुःख पावतात. ॥ ११ ॥

सुमखैः सततामृतामये द्विजमुख्यास्तु यजन्त्यहो भुवि ॥

दिविजा अमृताशिनोऽपि यत्स्मरणं नापि हि कुर्वते दिवि १२

अन्वयः—सततं अमृतामये द्विजमुख्याः भुवि सुमखैः यजन्ति अहो, अमृताशिनः अपि दिविजाः दिवि यत्स्मरणं अपि न हि कुर्वते ॥

अर्थः—द्विजवर अमृत मिळविण्यासाठी भूतलावर विधियुक्त अग्नि-द्योमादि यज्ञ करतात हें एक मोठें आश्चर्यच होय. कारण स्वर्गस्थ देव

सतत अमृतपानामुळे स्वर्गात अमृताचें स्मरणसुद्धां करीत नाहीत. हा अतिपरिचयाचाच प्रभाव आहे व हे व्यवहारसिद्धच आहे. ॥ १२ ॥

अप्रत्यक्षमशेषतोषकरणं पूर्णं जगत्कारणं यत्प्रत्यक्षविलक्षणं सुशरणं भूमाद्वयं तारणम् ॥ तद्ब्रह्म श्रवणादिनेक्ष्यत इति त्रय्याः श्रुतं भाषणं संन्यस्य श्रवणं त्रिति श्रुतिगणख्याति-
गुणव्यञ्जिका ॥ १३ ॥

अन्वयः—यत् अप्रत्यक्षम् अशेषतोषकरणं पूर्णं जगत्कारणं प्रत्यक्ष-
विलक्षणं सुशरणं भूमाद्वयम् तारणं तद् ब्रह्म श्रवणादिना ईक्ष्यते इति त्रय्या
भाषणं श्रुतं तत् तु श्रवणं संन्यस्य इति गुणव्यञ्जिका श्रुतिः (प्रसिद्धा)
अस्ति ॥

अर्थः—जें अतीन्द्रिय, सर्वानंदकारक, परिणामरहित, जगताचें मूळ
कारण, व्यापक, अवयवरहित, मुमुक्षूंना तारणार असें तें ब्रह्मस्वरूप सुख-
रूप व प्रत्यक्षादि अवस्थांमध्ये अखंड व पूर्णरूपाने आहे अशा त्या
ब्रह्मस्वरूपाचा साक्षात्कार व अनुभव श्रुतिवचनांच्या विधानयुक्त
श्रवणानेच होतो. आणि तेच श्रवण होय असें गुणरूपी श्रुति सांगतात.
तेच श्रवण संन्यस्त होऊनच कराव असे वेदवचन आहे. ॥ १३ ॥

न्यासमार्गमपि भ्रष्टं शंकरः सर्वशंकरः ॥

स्थापयामास मूढैः स मतस्तिष्ठेऽपि धिक्कृतः ॥ १४ ॥

अन्वयः—सर्वशंकरः शंकरः भ्रष्टं अपि न्यासमार्गं स्थापयामास सः
तिष्ठे मतः अपि मूढैः धिक्कृतः ।

अर्थः—सर्वांच्या कल्याणासाठी श्रीशंकराचार्यांनी बौद्ध व सौग-
तांच्या मताधिक्यानें बहुजनसमाजांतून भ्रष्ट झालेला असा संन्यासमार्ग
स्थापन केला. तो मार्ग श्रुतिवचनांवरून कलियुगांत मान्यहि केला आहे.
परंतु अपमत्प्रचारक अशा कांही मूर्खानी त्या मार्गाचा धिक्कार केला
आहे, हें योग्य नाही. ॥ १४ ॥

भवेऽब्धाविव सद्वाक्यैर्दृष्टद्विरिव रामवत् ॥

भगवान्कीशत इव सेतुं बध्नातु शिष्यतः ॥ १५ ॥

अन्वयः—भगवान् रामवत् अब्धौ इव भवे दृष्टद्विरिव सद्वाक्यैः
कीशतः इव शिष्यतः सेतुं बध्नातु ।

अर्थः—कल्याणप्रद असा संन्यासाश्रम जगांत कोणासहि असंमत
असणें योग्य नाही, म्हणून सर्वैश्वर्यसंपन्न अशा आपणांकडून, ज्याप्रमाणें
भगवान् रामचंद्रांनी वानरांकरवी दक्षिण समुद्रावर सेतु बांधला त्याप्रमाणेंच
शिष्यद्वारां सद्वाक्योपदेशाने संन्यासमार्ग दृढपणें स्थापण्यांत यावा, असें
आम्हांस वाटतें. ॥ १५ ॥

चञ्चत्पञ्चशराञ्चितं ह्यपचितं न्यञ्चं प्रपञ्चं श्रितं नीचं वञ्चक-
वञ्चितं कुचरितं मुञ्चन्तमश्रूचकैः ॥ काचप्रायसुखाप्तिवञ्चित-
हितं तूच्चावचं वीक्ष्य च स्वाचार्योक्त्यनुसार्यहं त्विति वचः
प्राचामुवाचाधिपः ॥ १६ ॥

अन्वयः—एवमुक्तो भगवान् श्रीपाद आह चंचत्पंचशरांचितं हि
न्यंचं अपचितं च प्रपंचं श्रितं नीचं वंचकवंचितं कुचरितं अतएव उच्चकैः
अश्रु मुंचंतम् च काचप्रायसुखाप्तिवंचितहितं उच्चावचं लोकं वीक्ष्य अहं
तु स्वाचार्योक्त्यनुसारी इति वचः प्राचां अधिपः उवाच ॥

अर्थः—काशीनिवासी यतीचें हें भाषण ऐकून भगवान् श्रीगुरु
श्रीपाददेव बोलले: “प्रपंच हा चंचल बाणयुक्त अशा कामाच्या वासनेनें
भरलेला आहे. त्यापासून सुखैश्वर्यादि कोणांसहि मिळालें नाही. हें खरें
असूनहि स्वतःस शहाणे समजणारेहि अवनतिप्रद अशा संसारास टांकीत
नाहींत, सामान्य लोक तर मामाच्यानें फसविलेल्या मंदधी मनुष्याप्रमाणें
दुराचारी होतात. आणि मोठ्यानें दुःखत्रस्त होऊन अश्रू ढाळतात.
कांचेप्रमाणें नयनमनोहर, क्षणिक व किंचित् भासमान अशा सुखामुळें
फसलेले सुजाण व अजाण असे संसारी समस्त लोक पाहून मीहि भगव-

तृज्यपाद शंकराचार्याप्रमाणे संन्यासमार्ग अवलंबून त्याची स्थापना लोकांत करणार आहे.” ब्रह्मादिदेवांचे अधिपति जे श्रीपादगुरु त्यांनी असें भाषण केलें. ॥ १६ ॥

इति सारसरस्वतीं गृगन्वृतवान्कृष्णसरस्वतीगुरुन् ॥

अवनीतसरस्वतीप्रभुः स नृसिंहाख्यसरस्वतीत्यभूत् ॥१७॥

अन्वयः—इति सारसरस्वती गृणन् अवनीतसरस्वतीप्रभुः कृष्ण-सरस्वतीगुरुन् सः वृतवान् नाम्ना नृसिंहाख्यसरस्वती इति अभूत् ॥

अर्थः—याप्रमाणे मथितार्थ पूर्ण बोलून श्रीपाददेवांनी वृद्ध व अधिकारी अशा श्रीकृष्णसरस्वती नामक यतीस गुरु केले, व त्यांचेकडून संन्यासदीक्षा घेतली. आणि स्वमाहात्म्याने बृहस्पतीवरहि वरचढ करणाऱ्या श्रीदत्तगुरूंनी नृसिंहाख्यसरस्वती असें अभिधान धारण केलें. ॥ १७ ॥

**आचार्य चाप्यचकाङ्क्षेऽमृतार्थं प्राचामाचार्योऽपि सन् संग्र-
हार्थम् ॥ रेजे न्यासी न्यस्तचूडोपवीतो भेजेऽभ्यासी भैक्ष्य-
माज्ञोपवीतः ॥ १८ ॥**

अन्वयः—स्वयं प्राचां आचार्योऽपि सन् संग्रहार्थं आचार्यम् अमृतार्थं आचकाक्षे। न्यस्तचूडोपवीतः न्यासी रेजे। आज्ञोपवीतः अभ्यासी भैक्ष्यम् भेजे।

अर्थः—स्वतः श्रीपाद गुरु श्रीनरसिंहाख्यसरस्वती देवाधिदेव व देव-गुरूचे आचार्य असूनमुद्रां लोकसंग्रहासाठी केवळ त्यांनीं गुरु केला. शास्त्रतः शिखा यज्ञोपवीत विसर्जन करून संन्यासी असें ते शोभू लागले. ज्ञानस्वरूप उपवीत ज्ञानमुद्रा धारण करून ज्ञानाभ्यासी नृसिंहगुरूंनी यथाविधि भिक्षान्नाचा स्वीकार केला. ॥ १८ ॥

कुण्डीमण्डितदोर्दण्डो दण्डी दण्डितधीजडः ॥

मुण्डी मुण्डितपाखण्डश्चण्डीडिव बभौ मृडः ॥ १९ ॥

अन्वयः—कुंडीमंडितदोर्दंडः दंडितधीजडः दंडी मुण्डितपाखंडः मुंडी चंडीद् मृडः इव बभौ ।

अर्थः—श्रीनृसिंहदत्तगुरुचें हातांस दण्डकमण्डलूनें अधिक शोभा आली, त्यांनी नास्तिकवादाचें खंडन करून अपमत्प्रसारक लोकांस शास्त्रोक्त दंड केला. ते नृसिंहगुरु कैलासनाथाप्रमाणे काशीत शोभले.

नैजं तेजोऽस्य परमं भास्वरं भास्करोपमम् ॥

किं पुनस्तपसा ब्रह्मवर्चमाढयेन भाष्यते ॥ २० ॥

अन्वयः—भास्करोपमम् अस्य नैजं तेजः परमम् आसीत् । तपसा ब्रह्मवर्चसा च आढयेन किं पुनः भाष्यते ।

अर्थः—श्रीनृसिंह यति हे मूळचेच सूर्याप्रमाणे तेजस्वी होते, त्यांतून ते तपस्तेज व ब्रह्मतेज यांमुळे अधिक भासमान शोभूं लागले हे काय सांगावें ? ॥ २० ॥

मारो रूपेण वाचा च वाक्पतिः क्षमया क्षमा ॥

बुध्या बुधो भया भास्वानिति भाति यतिप्रभुः ॥ २१ ॥

अन्वयः—भगवान् यतिप्रभुः रूपेण मारः वाचा वाक्पतिः क्षमया क्षमा बुद्ध्या बुधः भया भास्वान् इति भाति ॥

अर्थः—भगवान् यतिप्रभु नृसिंह हे रूपाने मदनाप्रमाणे, वक्त्यांना देवगुरुंसारखे, सहनशील लोकांना धरित्रीसम, पंडितांना बुधतुल्य व आदित्यासम दैदीप्य कांतिमान् असे दिसूं लागले. ॥ २१ ॥

काश्यां प्रकाशय विशदं श्रुत्याशयमसंशयम् ॥

प्रदक्षिणीकृत्य मेरुं बालादिच्छात्रयुग्गुरुः ॥ २२ ॥

अन्वयः—बालादिच्छात्रयुग्गुरुः काश्यां श्रुत्याशयं असंशयम् विशदं च प्रकाशय मेरुं प्रदक्षिणीकृत्य (इति अग्रिमश्लोकेन अन्वयः) ।

अर्थः—श्रीगुरु नृसिंहयतींनी बालकृष्णसरस्वती आदिकरून छात्रगणांसमवेत त्रिकांड वेदांचा मथितार्थ, सर्व संशय दूर करून बाल-

बोधपद्धतीने काशीत सांगितला. (व्याख्यानरूपानें) व मेरु प्रदक्षिणा शिष्यांतमवेत केली. ॥ २२ ॥

दत्त्वा प्रयागमागत्य माधवाय विदं मुदं ॥

गत्वा करञ्जनगरं नत्वाऽभाणीत्स्वमातरम् ॥ २३ ॥

अन्वयः—पुनः प्रयागं आगत्य माधवाय विदं च मुदं दत्त्वा करंज-
नगरं गत्वा स्वमातरं नत्वा अभाणीत् ॥

अर्थः—नंतर श्रीगुरु नरसिंहयति प्रयागक्षेत्री येऊन माधवनामक
विप्रांस ज्ञान देऊन स्वरूपानंदी (त्यास) विलीन करून स्वजन्मभूकरं-
नगरास आले, तेथे स्वमातेस नमस्कार करून म्हणाले ॥ २३ ॥

**सोढ्वा गर्भभरं दरं च नितरां कृच्छात्प्रसूयापि च त्यक्त्वा
स्वापमपास्य भोगसुरुचिं या पाति माता सुतम् ॥ स्नेहाद्राति
पयो न योग्यकरणं तस्या ऋणापाकृतेः स्नेहं दात्यपि का-
प्रसूतिरपि यः संन्यासिनां दुस्त्यजः ॥ २४ ॥**

अन्वयः—गर्भभरं दरं च नितरां सोढ्वा च कृच्छात् प्रसूय अपि
स्वापं च त्यक्त्वा भोगसुरुचिं अपास्य या माता सुतं पाति । स्नेहात् पयः
राति तस्याः ऋणापाकृतेः योग्यकरणं न सा काप्रसूतिः अपि स्नेहं दात्यपि
यः मातृस्नेहः संन्यासिनां अपि दुस्त्यजः ॥

अर्थः—श्रीनृसिंहयति म्हणाले, “ हे आई, ज्या मातेनें हें मोठें
गर्भाचें ओझें धारण केलें, गर्भामुलें उत्पन्न झालेले मृत्युभयहि सहन केलें,
मोठ्या कष्टाने प्रसूतिवेदनाहि सहन केल्या, संतानाच्या सुखाकरितां
निद्रात्याग केला, तारुण्यसुखद भोगेच्छाहि सोडली, इतकें अनिवार्य
असें दुःख केवळ संतत्यर्थ सोसून मोठ्या प्रेमानें आपलें स्तन्यपान देऊन
मुलाचें संरक्षण केलें, आपल्या सुखदुःखाचे विचार मनांत आणले नाहीत,
त्या मातेचे उपकार थोडे तरी फेडावे असे इच्छिणाऱ्यांना जगांत योग्य
पदार्थ मिळणार नाही, कदाचित् मुलें वाईट व दुराचरणी जरी असली
गु. च....१४

तरीहि माता त्यांच्यावर प्रेम करीत नाही काय ? तर करतेच, तसेंच मुलेहि वाईट जरी असली तरीहि तीमुद्दां मातेसंबंधी प्रेमादर बाळगतात म्हणून संन्याशांनामुद्दां मातृप्रेम सोडवत नाही.” ॥ २४ ॥

जहौ विरहजं तापं माताऽऽश्लिष्य सुतं तु तम् ॥

मातुः म तु सुताश्लेषः प्रायश्चन्दनशीतलः ॥ २५ ॥

अन्वयः—माता तु तं सुतं आश्लिष्य विरहजं तापं जहौ सः तु सुताश्लेषः मातुः प्रायश्चन्दनशीतलः अभूत् ॥

अर्थः—त्या आपल्या पुत्रास आलिंगन देऊन विरहामुळे झालेला ताप तिने नाहीसा केला, ते पुत्रालिंगन मातेस बव्हंशी चंदनासारखे शीतल वाटलें. ॥ २५ ॥

प्राह स्नेहयुता माता काहमङ्ग कुदेहभृत् ॥

चिन्मयस्त्वं क चाथाऽपि दयादृष्ट्याऽर्हताऽर्पिता ॥ २६ ॥

अन्वयः—स्नेहयुता माता प्राह हे अंग कुदेहभृत् अहं क च चिन्मयः त्वं क अथापि दयादृष्ट्या अर्हता अर्पिता ॥

अर्थः—स्नेहपूर्वक माता म्हणाली, “हे पुत्रा, देहादिकांविषयी ममता असलेली मी कोणीकडे व चिदानंदस्वरूप तूं कोणीकडे. तथापि दयादृष्टीने मला तूं मोठेपणा दिला आहेस इतकेंच.” ॥ २६ ॥

अवदत्स च सद्गुरुस्तु तां भवभीतां विनतां मुहुः स्तुताम् ॥

मम संन्यसनात्तु तेऽमृतं स्वकुलैस्तारपुरेऽपि ते मृतम् ॥ २७ ॥

अन्वयः—सः च सद्गुरुः भवभीतां विनतां स्वयं मुहुः स्तुतां तां मातरं अवदत् हे अम्ब मम संन्यसनात् स्वकुलैः सह ते अमृतं अस्तु ते मृतं अपि तारपुरे अस्तु ॥

अर्थः—नंतर भगवान् नृसिंह यति संसारास भ्यालेल्या, नम्र व वारंवार स्वतः प्रशंसिलेल्या अशा त्या आपल्या मातेस म्हणाले, “ हे

माते, माझ्या संन्यासाश्रमामुळे कुलासह तुला मोक्ष मिळेल, आणि तुझे मरण काशीत होईल.” ॥ २७ ॥

गृहे गृहेऽथ जगृहे क्षणात्पूजां व्यदर्शयन् ॥

सत्यत्वमिंद्रो मायाभिः पुरुरूप इति श्रुतेः ॥ २८ ॥

अन्वयः—अथ गृहे गृहे क्षणात् पूजां जगृहे इन्द्रः मायाभिः पुरुरूप इति श्रुतेः सत्यत्वं च व्यदर्शयत् ॥

अर्थः—नंतर श्रीगुरु नृसिंह यतीनी एक क्षणामध्ये घरोघर पूजा घेतली, त्यामुळे परमेश्वर मायेने पुष्कळ रूपे धारण करतो या श्रुतिवचनांचे सत्यत्वहि दाखविले. ॥ २८ ॥

स्वसाऽथ पप्रच्छ गुरुं स्वभव्यं स्वसाधनं चाह सतां सुभव्यम् ॥ सतीव्रतं तीव्रतरं यतित्वं पत्युस्तनौ कुष्ठमथाऽस्य शान्तिम् ॥ २९ ॥

अन्वयः—अथ स्वसा स्वभव्यं स्वसाधनं च गुरुं पप्रच्छ, सः तां तीव्रतरं सतीव्रतं पत्युः यतित्वं च तनौ कुष्ठं अथ अस्य शान्तिं च आह ॥

अर्थः—नंतर नृसिंहगुरु यतीना पूर्वाश्रमांतील त्यांच्या बहिणीने स्वतःचे भविष्य आणि आपणांस मोक्षाचे साधन कसे होईल, असे विचारले. त्यावर यतिगुरुंनी स्त्रियांना अखंड पातिव्रत्यानेच मोक्ष मिळतो; अन्य कोणत्याहि साधनाने मिळत नाही, असे सांगून तू पतीशी वैर केल्याने तुझा पति संन्यासी होईल, आणि गाईला लाथ मारल्यामुळे तुझे शरीर कुठ्ठी होईल, असे भविष्यहि सांगितले. ते ऐकून ती घाबरली. नंतर तिच्या प्रार्थनेवरून कुष्ठाचा परिहार कसा होईल हे सांगितले. ॥ २९ ॥

गोहत्याशान्तये शंभोर्गोतमेनाहतां नदीम् ॥

सशिष्योऽथैतय सोऽरक्षद्द्विजं शूलरुजार्दितम् ॥ ३० ॥

अन्वयः—अथ सशिष्यः सः गोहत्याशांतये शंभोः गोतमेन आहतां नदी एव शूलरुजार्दितम् द्विजं अरक्षत् ॥

अर्थः—नंतरा शिष्यांसमवेत गुरु नृसिंह यति, तपश्चर्येनें प्रसन्न करवून घेतलेल्या शंकरापासून गौतमऋषींनी आणलेल्या गोदावरी नदीच्या तीरावर आले, आणि तेथे त्यांनी पोटाशूलाने पीडिलेल्या ब्राह्मणाचे रोग-परिहार करून संरक्षण केले. ॥ ३० ॥

सायंदेवगृहेऽथ शिष्यसहितो गत्वाऽपि भुक्त्वाऽऽदराच्छूलार्तं प्रतिकूलशालियशसाऽरक्षत्क्षणद्रुग्दरात् ॥ नाश्चर्यं त्विदमस्य पादकमलध्यानं करोत्यादराद्यः सोऽपीह हि तारयत्यपि कृपालेशान्महारुग्दरात् ॥ ३१ ॥

अन्वयः—अथ शिष्यसहितः सायंदेवगृहे गत्वा आदरात् भुक्त्वाऽपि शूलार्तं प्रतिकूलशालियशसा रुग्दरात् क्षणात् अरक्षत् इदं तु न आश्चर्यं यः अस्य पादकमलध्यानं आदरात् करोति सः अपि कृपालेशात् महारुग्दरात् इह हि तारयति ॥

अर्थः—नंतर श्रीगुरु यति सायंदेवभक्ताच्या घरी गेले. तेथे त्यांनी आदराने भोजनही केले. नंतर शूलरोगाने पीडिलेल्या एका ब्राह्मणास प्रतिकूल अशा साळीच्या भाताचे पोटाभर जेवण करावयास सांगून एका क्षणांत रोगमुक्त केले. अहो, त्यांत काय आश्चर्य ! या भगवान् श्रीगुरु यतीच्या पादकमलांचे जो आदराने ध्यान करतो, तोसुद्धा आपल्या कृपालेशाने महासंसारभयापासून भजकांना तारतो. मग हे तर मुळीच आश्चर्यकारक नाही. ॥ ३१ ॥

सायंदेवं यवनान्मृत्योर्भतिं ततार द्रुहतां ॥

धर्ता कारकशक्तेस्त्रासत्रासो न किं किमिह कर्ता ॥ ३२ ॥

अन्वयः—दरहती कारकशक्तेः धर्ती मृत्योः यवनात् भीतं सायंदेवं ततार, यतः अयं त्रासत्रासः इह किं किं न कर्ता, अपि तु अघटितं अपि करोति ॥

अर्थः—भयनिवारक व अन्तःकरणसहित अशा इंद्रियांचे प्रेरक अशा गुरुनरसिंहयतीनीं साक्षात् यमच अशा यवनापासून सायंदेवाचे रक्षण केलें, यांत काय आश्चर्य ? कारण भगवान् यतिदेव भयालासुद्धां भीतिजनक आहेत. म्हणून ते या जगांत काय काय करणार नाहीत. खरोखर जे करतां येणार नाही तेहि तें सर्व कांही करतील. ॥ ३२ ॥

**पन्नगाशननन्दनं किमु पन्नगोऽन्यपि किं करी मिह नन्दन-
मष्टसिद्धियुताब्धिपुत्र्यपि किंकरी ॥ यस्य तस्य सुरार्चितस्य
तु सेवकं यम ईक्षितुं नेश्वरः किमुतेतरः किल पामरः पुनरी-
क्षितुम् ॥ ३३ ॥**

अन्वयः—पन्नगाशननन्दनं पन्नगः किमु अत्ति अपि तु न सिंह-
नन्दनं करी अत्ति कि अपि तु न यस्य अष्टसिद्धियुता अब्धिपुत्री किंकरी
सुरार्चितस्य तस्य सेवकं यमः ईक्षितुं न ईश्वरः पुनः च इतरः पामरः
किल तं ईक्षितुं किमुत ॥

अर्थः—गरुडाच्या मुलांस सर्प खाऊं शकतो काय ? नाही. सिंह-
शिशूला हत्ती खातो काय ? नाही. अष्टसिद्धिसहित महालक्ष्मी ही ज्यांची
दासी आहे, देवांना जे पूज्य आहेत त्यांच्या सेवकाला यमसुद्धां पाहण्यास
समर्थ नाही. त्याला पुनः दुसरा कोणी नीच रागानें कसा पाहूं शकेल ?
खरोखर त्यास कोणीहि कांही करूं शकणार नाही. ॥ ३३ ॥

द्विजो यवनराजेन प्राप्तो भीतेन सत्कृतः ॥

व्यष्टाब्दैर्दर्शनं दास्य इतीशेन निवारितः ॥ ३४ ॥

अन्वयः—भीतेन यवनराजेन सत्कृतः द्विजः गुरुं प्राप्तः व्यष्टाब्दैः
दर्शनं दास्य इति ईशेन निवारितः ॥

अर्थः—श्रीगुरु नरसिंहदेवयतीचा शिष्य सायंदेव यास ठार मारण्यासाठी म्हेछराजाने बोलाविले होते. परंतु गुरुमाहात्म्यामुळे भिऊन त्याने त्या द्विजाचा सत्कार करून परत गुरूंकडे पाठविले. गुरूंबरोबर तीर्थाटनास जाणेसाठी त्याची इच्छा होती. परंतु सोळा वर्षांनी मी पुनः तुला दर्शन देईन असे सांगून त्यांस तेथेंच राहण्यास सांगितले. ॥ ३४ ॥

बालः कृष्ण उपेन्द्रमाधवसदानन्दा अहं सप्तमो

ज्ञानज्योतिरितीतरेऽप्यज इमानूचे न चेहान्वहम् ॥

स्थेयं वर्णिवनिव्रतिभ्य उदिते धर्मेऽत्र तैश्चान्वहं

कर्तव्यं त्वितरैर्विनाऽजशयनं तीर्थाटनं चान्वहम् ॥ ३५ ॥

अन्वयः—बालः कृष्णः उपेन्द्रमाधवसदानन्दाः अहं च सप्तमः ज्ञानज्योतिः च इतरेऽपि शिष्याः इमान् अजः ऊचे इह अन्वहं न च स्थेयं वर्णिवनिव्रतिभ्यः उदिते धर्मे तैः अत्र स्थेयं इतरैः तु अजशयनं विना अन्वहं तीर्थाटनं कर्तव्यं ॥

अर्थः—बालसरस्वती, कृष्णसरस्वती, उपेन्द्र, माधव, सदानन्द, सहावा मी सिद्ध, सातवा ज्ञानज्योति आणि इतरहि सर्व शिष्यांना श्रीगुरु यति म्हणाले, “ब्रह्मचारी गृहस्थ, वानप्रस्थांनी नेहमी एके ठिकाणी शक्यतों वास्तव्य करावें, असे शास्त्रांत सांगितले आहे. स्नातक विधुर संन्याश्यानी मात्र चातुर्मासाशिवाय एका ठिकाणी सहसा वास करूं नये. त्यांनी तीर्थाटन करावें, मोक्षशास्त्र श्रवण करावें.” ॥ ३५ ॥

**पुरीः सप्त धाम्नां चतुष्कं विशोकं सरोरण्यतीर्थाश्रमादी-
न्नदीश्च ॥ द्विषड्ज्योतिराख्यानि लिङ्गानि दृष्ट्वा गुरौ सिंहगे
श्रीनगे मां मिलन्तु ॥ ३६ ॥**

अन्वयः—सप्तपुरीः विशोकं धाम्नां चतुष्कं सरोरण्यतीर्थाश्रमादीन् नदीः द्विषट् ज्योतिराख्यानि लिङ्गानि च दृष्ट्वा सिंहगे गुरौ श्रीनगे मां मिलन्तु ॥

अर्थः—अयोध्या, मथुरा, माया, वगैरे सात मोक्षनगरी, शोक-
नाशक अशी चार धामें, जगन्नाथ, रामेश्वर, द्वारका, बदरिकाश्रम, वगैरे
मानससरोवरादि उत्पलादि अरण्ये, पुष्करादितीर्थें पुलस्त्यादिकांचे आश्रम,
कृष्णा, वेणी, नर्मदा, गोदा, गंगा आदि करून नद्या, बारा ज्योतिर्लिंगे
इत्यादिकांचें ज्ञानदर्शनादि करून सिहराशीत गुरु असतांना शैत्य-
पर्वतावर मला पुनः भेटा. तेथे पुनः परस्परांचा समागमदर्शनाचा योग
येईल, असें श्रीनृसिंहयतीनी आपल्या शिष्यांना सांगितलें. ॥३६॥

गुरोरवज्ञा भवबन्धदैव गुरोरनुज्ञा भवबन्धदैव ॥

सदैव मूर्धा सुमवद्धृतैव मुदैव ते जग्मुरहं तु नैव ॥ ३७ ॥

अन्वयः—गुरोः अवज्ञा भवबंधदा एव, गुरोः अनुज्ञा भवबंधदा
एव, आज्ञा सदा सुमवत् मूर्ध्नि धृता, एवं ते शिष्याः मुदा एव जग्मुः अहं
तु न एव ।

अर्थः—“ हे गुरुवरा, शास्त्रकथित गुरुंचा कोणत्याहि कारणानें
अवमान करणे संसारभयजनक असेच आहे. आणि त्यांची आज्ञा पाळणें
भवतापनाशक आहे. म्हणून आम्ही आपली आज्ञा मस्तकावरील फुलां-
प्रमाणें शिरसाबंध मानून तीर्थयात्रेस जातो.” असें बोलून ते यात्रेस गेले.
सिद्धनामक मी मात्र गेलों नाही.

**अन्तेवासी दूरवासी यदि स्यादन्तेवासित्वं तदाऽस्तंगतं
स्यात् ॥ युष्मत्पादाब्जालित्राऽस्त्वतीशो यस्माद्भक्त्या
मेऽर्थितो मां जुगोप ॥ ३८ ॥**

अन्वयः—अन्तेवासी यदि दूरवासी स्यात् तदा तस्य अन्तेवासित्वं
अस्तं स्यात् युष्मत्पादाब्जालिः अत्र अस्तु इति यस्मात् मे भक्त्या
प्रार्थितः तस्मात् ईशः मां जुगोप ॥

अर्थः—हे यतिमान्या, शिष्य जर गुरूपासून दूर झाला तर त्याचें
शिष्यत्व नाहीसें होतें असें मला वाटतें. शिवाय मी तर आपल्या चरण-

कमलांतील भ्रमर आहे. म्हणून हा आपल्या समीपच असावा, अशी गुरुयतिवरांची भक्तीने प्रार्थना केल्यामुळे माझे सिद्धयतीचे गुरूंनी सान्निध्यांत रक्षण केले. ॥ ३८ ॥

**स वैद्यनाथं त्वथ लोकनाथः प्राप्तस्तदाप्तो द्विज उज्जिताप्तः ॥
तमाह कस्माद्विधुतस्त्वयाप्तः स प्राह हा कष्टमसौ किमाप्तः॥३९॥**

अन्वयः—अथ सः लोकनाथः वैद्यनाथं प्राप्तः तदा उज्जिताप्तः कश्चन द्विजः आतः तं आह भगवान् रे विप्र त्वया आतः गुरुः कस्मात् विधुतः स आह हा कष्टं असौ आतः किं अपि तु न ॥

अर्थः—नंतर लोकस्वामी गुरु यतिदेव हे परळी वैजनाथ क्षेत्री आले तेव्हां तेथे स्वकीय गुरूस सोडलेला कोणी एक कुविचारी ब्राह्मण आला. त्यास गुरुयति म्हणाले, ‘हे हीन विप्रा, तूं स्वगुरुत्याग कां केलास?’ त्यावर तो म्हणाला, ‘‘महाराज, तो गुरु काय चांगला आहे नाही? तर तो भलते भलते सांगणारा आहे.॥ ३९ ॥

**विद्यार्थी तं चाश्रयेऽहं सदैव सेवार्थी सन्मां बबाधे मुधैव ॥
स त्यक्तो मे देशिकस्येदृशोऽपि त्यागो न्याय्यो गर्विः स्याऽ-
विदोऽपि ॥ ४० ॥**

अन्वयः—विद्यार्थी अहं तं आश्रये सेवार्थी सन् सः सदैव मां मुधा बबाधे, अतः मे सः गुरुः त्यक्तः देशिकस्य ईदृशः त्यागः अपि न्याय्यः अविदः अत एव गर्वितस्यापि गुरोः त्यागः न्याय्य एव इति भावः ॥

अर्थः—‘‘हे यतिवरा, मी विद्यार्थी होऊन त्या गुरूंकडे अध्ययनार्थ आलों, परंतु तो मात्र केवळ सेवेची अपेक्षा करणारा असल्याने विनाकारण नेहमीं मला त्रास देऊं लागला. म्हणून मी त्या गुरूचा त्याग केला. कारण अशा गर्विष्ठ, अज्ञानी गुरूंचा त्याग करणे योग्य व नीतीस अनुसरूनच आहे. शिवाय अज्ञ व गर्विष्ठ गुरूला सोडणे योग्यच आहे.’’॥४०॥

गुरुराह महान्विहितस्त्वया कुबुध्याऽनयोऽयमविवादः ॥

सेवननमनप्रश्नैर्गुरुप्रसादो ह्यतोऽपि भवसादः ॥ ४१ ॥

अन्वयः—गुरुः आह हे विप्र त्वया कुबुध्या अविवादः अयं महान् अनयः विहितः हि यतः सेवननमनप्रश्नैः गुरुप्रसादो भवति, प्रसादात् भवसादः अपि भवति ॥

अर्थः—श्रीनृसिंहयति म्हणाले, “ हे द्विजा, तूं क्रोधानें व दुर्बुद्धीनें स्वगुरुत्यागरूपी मोठाच अन्याय केलास हें निर्विवाद आहे. कारण, सेवानमन प्रश्न यांनीच गुरुकृपा होते आणि गुरुकृपा झाल्यावरच संसारचा व तापाचा नाश होतो. ॥ ४१ ॥

दुर्वृत्तस्यैव भृत्यादेः परित्यागोऽपि नाऽन्यथा ॥

पुत्रमांसाशनं मातृगमनं च विधिर्भवेत् ॥ ४२ ॥

अन्वयः—अपि च दुर्वृत्तस्य भृत्यादेः एव परित्यागः न गुरोः अन्यथा पुत्रमांसाशनं मातृगमनं च विधिर्भवेत् ॥

अर्थः—‘गुरोरप्यवलितस्य’ इत्यादि शास्त्रवचनांनी गर्विष्ठ, कार्य-कार्य बोध नसलेला, उत्पथगामी, अशा गुरूचा त्याग करावा असे सांगितलें आहे, असें कांही लोक म्हणतात. परंतु त्या वचनांत ‘अपि’ शब्दानें दुराचारी, कुमार्गी अशा भृत्यादिकांचाच त्याग करावा असा अभिप्राय सुचविला आहे. कारण, तसें न मानल्यास ‘अपि वा मातरं गच्छेत् न तु गंगाप्रतिग्रहः’ ‘पुत्रमांसं वरं भोक्तुं’ इत्यादि शास्त्रवचनें निरर्थक होतील. म्हणून या वचनांतील ‘अपि’ शब्दानें गंगाप्रतिग्रह आणि राजप्रतिग्रह त्याज्य आहेत हेच सिद्ध होते. म्हणून तूं खरोखरच गुरुद्रोहरूपी मोठा अपराध केला आहेस हें जें सांगितलें तें योग्य आहे.” असें श्रीनृसिंहयति त्या ब्राह्मणांस म्हणाले. ॥४२॥

शिष्योऽरुणोऽम्बुहरणाद्गुरुदुःखभागी ब्रैदोऽनआनयनतो
गुरुभारभागी ॥ गोरक्षकोऽपि च तथा क्षुधितोपमन्युस्ते धौम्यदे-
शिकयशोऽनुदिशो विनिन्युः ॥ ४३ ॥

अन्वयः—धौम्यगुरोः शिष्यः अरुणः अंबुहरणात् गुरुदुःखभागी
नथा अपरः ब्रैदो अनआनयतः गुरुभारभागी, तृतीयः क्षुधितः अपि
गोरक्षकः उपमन्युः ते धौम्यदेशिकयशः अनुदिशः विनिन्युः ॥

अर्थः—यतिश्रेष्ठ नृसिंह गुरु म्हणाले, “ हे मूर्ख ब्राह्मणा, धौम्य
ऋषीच्या अरुणनामक एका शिष्याने गुरूंच्या शेतांस पाणी घालून
गुरुसेवाव्रत केले व भयंकर कष्ट सोसले. त्यांचाच दुसरा ब्रैदनामक
शिष्य त्याने शेतांतील तयार धान्याची गाडी आणून सेवेची पराकाष्ठा
केली, आणि त्या कामी तोहि फार कष्टी झाला. तिसरा उपमन्यु हा
खादाड असूनहि त्याने गुरुगृही गोरक्षकाचे काम केले. त्या कामी
त्यासहि अतिशय मेहनत घेऊन हाल सोसावे लागले. तरीहि ह्या तिवांनीं
गुर्वाज्ञा काटेकोरपणे पाळून गुरूंस प्रसन्न करून उभय लोकींचें कल्याण
साधलें, आणि धौम्य गुरूंची कीर्ति त्रैलोक्यांत पसरवली.” ॥ ४३ ॥

अधुना मधुना तुल्यो भवतुल्यगुरोर्भव ॥

यतिसूक्तिमिति श्रुत्वा नत्वा प्राहेति दुर्मतिः ॥ ४४ ॥

अन्वयः—भवतुल्यगुरोः अधुना मधुना तुल्यो भव इति यति
सूक्तिं श्रुत्वा दुर्मतिः ब्राह्मणः नत्वा प्राह ।

अर्थः—श्री नृसिंह यति म्हणाले, “ हे अविचारी ब्राह्मणा, तूं
आतां शिवसमान अशा गुरूंशी मधाप्रमाणें गोड व प्रेमळ वागून राहा,
म्हणजे तोच तुझे कल्याण करील.” असे यतिवरांचें गोड भाषण ऐकून
व नमन करून तो मूर्ख विप्र गुरूंना म्हणाला ॥ ४४ ॥

युज्यते भिन्नधात्वैक्यं न मुक्तायास्तथा हृदः ॥

अतस्तद्दोषहतये मतान्प्राणान्समर्पये ॥ ४५ ॥

अन्वयः—भिन्नधात्वैक्यं युज्यते न मुक्तायाः तथा हृदः न अतः तद्दोषहतये मतान् प्राणान् समर्पये ॥

अर्थः—“भिन्नधातुपात्राचे ऐक्य पुनः करतां येतें. परंतु फुटलेला मोती पुनः जोडतां येत नाही. तसेच अन्तःकरण एकदां कलुषित होऊन भिन्न झाल्यास तेंहि जोडणे निष्कलंक करणे अशक्य आहे. म्हणून आतां मी गुरुद्रोहदोषनाशाकरितां सदैव प्रिय अशा प्राणांचा त्याग करतो.” ॥ ४९ ॥

इति तन्निश्चयं विद्वान् कृतार्थं तं व्यधाद् द्युमान् ॥

निसर्गोऽयं हि महतां यदार्तातिनिवर्तनम् ॥ ४६ ॥

अन्वयः—इति तन्निश्चयं विद्वान् द्युमान् तं कृतार्थं व्यधात् हि यत् आर्तातिनिवर्तनं अयं महतां निसर्गः अस्ति ॥

अर्थः—याप्रमाणे त्या मूढ विप्राचा निश्चय जाणून स्वयंप्रकाश यति गुरूंनी त्यांस कृतार्थ केले. कारण पीडितांची पीडा नाहीशी करणें हा महात्म्यांचा स्वभावच आहे. ॥ ४६ ॥

**पुष्पाति याऽऽर्तान्विवृत्ततृणान् कृष्णामूर्तिः प्रथिताऽ-
त्र कृष्णा ॥ प्रत्यक्तटेऽस्या निवसन्विजिह्वं प्रत्यग्व्यधाद्विप्रसुतं
सुजिह्वम् ॥ ४७ ॥**

अन्वयः—या कृष्णा अजमूर्तिः इति प्रथिता अत्र या कृष्णा सा आर्तान् पुष्पाति, विनिवृत्ततृणान् अपि पुष्पाति अस्याः प्रत्यक्तटे निवसन् प्रत्यक् विजिह्वं विप्रसुतं सुजिह्वं व्यधात् ॥

अर्थः—जी कृष्णा नदी रंगानें काळीभोर असल्यामुळे साक्षात् मुकुंदमूर्तीच म्हणून लोकांत विल्यात आहे, आणि जी पातक्यांना व विरागी लोकांनादेखील पवित्र करून सर्वप्रकारें वैभवशाली करते, त्या कृष्णेच्या पश्चिम तीरी (औदुंबरक्षेत्री) श्रीगुरु राहिले तेथेंच पूर्वतटाकी असलेल्या भुवनेश्वरी नामक देवतेच्या चरणी विद्या मिळविण्यासाठी

स्वजिव्हा वाहून नंतर देवतेच्या आदेशानुसार गुरुंकडे आलेल्या करवीर-
निवासी स्वर्गस्थपंडिताच्या मूर्ख सुताला श्रीगुरुयतीनी जिव्हा देऊन
सुविद्य केलें. ॥ ४७ ॥

ततो दक्षिणकाशीति कृष्णापञ्चनदीयुतिः ॥

ख्याता यातामितो दत्तो यतोऽब्दान्द्वादशाऽवसत् ॥ ४८ ॥

अन्वयः—ततः दक्षिणकाशी इति या पंचनदीयुतिः ख्याता तां
दत्तो इतः प्रातः यतः द्वादशाद्वान् अवसत् ॥

अर्थः—यानंतर श्रीगुरु नृसिंहसरस्वती, दक्षिणकाशी म्हणून प्रसिद्ध
असलेल्या कृष्णापंचगंगासंगमावर (सध्यांच्या नृसिंहवाडीक्षेत्री)
आले व तेथेच बारा वर्षे राहिले. ॥ ४८ ॥

दरिद्रभूसुरागारं गत्वाऽमरपुरे हरिः ॥

शाकाहारं भजन्विप्रशोकागारं समुच्छिनत् ॥ ४९ ॥

अन्वयः—हरिः अमरपुरे दरिद्रभूसुरागारं गत्वा, शाकाहारं भजन्
विप्रशोकागारं समुच्छिनत् ॥

अर्थः—नंतर भगवान् यतिगुरु कृष्णापूर्वतटाकी असलेल्या अमरा-
पुरनामक ग्रामी गेले, तेथील एका दरिद्री ब्राह्मणाच्या घरी भिक्षेनिमित्त
जाऊन त्यानी आदराने दिलेली घेवड्याच्या शेगाची भाजी प्रेमाने खाल्ली.
नंतर सुवर्णवट देऊन त्याचे दारिद्र्य दूर केलें, आणि त्याचे सूचक अस-
लेला, त्याच्या अंगणांतील वेल तोडला. ॥ ४९ ॥

स्थित्वाऽमरपुरे भक्तपुरभित्सुरवेष्टितः ॥

बभारामरसंयुक्तपुरंदररुचिं शुचिः ॥ ५० ॥

अन्वयः—शुचिः भक्तपुरभित् सुरवेष्टितः अमरपुरे स्थित्वा अमर-
संयुक्तपुरंदररुचिं बभार ॥

अर्थः—पवित्र, दोषरहित, योगशास्त्रोक्तनियमानें भक्तांच्या अष्ट-
चक्रांचा भेद करणारे, अमरेश्वरादि देवांनी सहित असे नृसिंहगुरु पवित्र,

दैत्यांच्या नगरीचा नाश करणारा देवेंद्र ज्याप्रमाणें देवगणांसह अमरा-
वतीत शोभला, त्याप्रमाणेच तेहि कृष्णापंचगंगासंगमी शोभून
राहिले. ॥ ५० ॥

त्रिस्थलीं दर्शयामास योगिनीपूजितोऽजितः ॥

गङ्गानुजाय क्षणेनेक्षणेनेदं ततान यः ॥ ५१ ॥

अन्वयः—यः ईक्षणेन इदं विश्वं ततान सः योगिनीपूजितः अजितः
क्षणेन गंगानुजाय त्रिस्थली दर्शयामास ॥

अर्थः—ज्यांनी केवळ ईक्षणमात्रानेच अखिल ब्रह्मांड उत्पन्न केले
त्यांची अमरेश्वर सन्निध असलेल्या चौसष्ट योगिनींनी पूजा केली. नंतर
भगवान् श्रीगुरुदेवांनी गंगानुजाला एका क्षणांत प्रयाग, गया, काशी
अशी त्रिस्थली दाखविली. ॥ ५१ ॥

**ततो गन्तुकामो विलोक्याप्तकामो भृशं दुःखिता योगिनीस्ता
अकामः ॥ समागादिः पादुके स्थापयित्वा समाश्वास्य ताः
सद्वरांश्च प्रदत्त्वा ॥ ५२ ॥**

अन्वयः—ततः क्षेत्रात् गन्तुकामः स्वयं आप्तकामः अतएव अकामः
भृशं दुःखिताः ताः योगिनीः विलोक्य तत्र पादुके स्थापयित्वा ताः समा-
श्वास्य च सद्वरान् प्रदत्त्वा इदं समागात् (इति तत्र स्थितस्य सिद्धस्योक्तिः) ॥

अर्थः—नंतर श्रीगुरुयतिवर नृसिंहवाडी क्षेत्रांतून गाणगापुरी
जाण्यास निघाले, परंतु त्यामुळे अमरापुरक्षेत्री राहणाऱ्या चौसष्ट योगिनीस
अतिशयच विरहदुःख झालें, तें पाहून श्रीगुरुंनी त्यांचेकरितां कृष्णा-
पंचगंगासंगमी आपल्या पादुका स्थापन करून त्यांचें समाधान करून
व त्यांना अक्षय्यसुखप्रद असे वर दिले. नंतर वासनाविरहित असें तें
भीमामरजासंगमाकडे गेले. ॥ ५२ ॥

ततः प्रभृति तत्पुरं प्रवरमावभौ सुंदरं दरं हरति यत्सदा
निवसतां सतां सादरम् ॥ वरं च वितरत्परं गदहरं सुचारं नरं
न रञ्जयति किं न किं दुरितहारि पृथ्वावरम् ॥ ५३ ॥

अन्वयः—ततः प्रभृति तत्पुरं, प्रवरं च सुंदरं आवभौ, यत् सदा
सादरं निवसतां सतां दरं हरति च भक्तेभ्यः अरं वरं वितरति, यत् गदहरं
पुरं सुचारं नरं न रंजयति किं अपि तु रंजयति एव ईदृशं नगरं पापहारि
न किं अपि तु दुरितनाशकं एव, पुनः च यत् पुरं पृथ्वावरं. ॥

अर्थः—तेव्हांपासून त नृसिंहवाडी क्षेत्र श्रेष्ठ आणि सुंदर असें
झालें. कारण तें क्षेत्र तेथें वास करणाऱ्या व आदरयुक्त सेवावृत्ति कर-
णाऱ्या अशा सदाचारसंपन्न अशा लोकांचें भय नाहीसें करणारें झालें.
तें क्षेत्र भक्तांना शीघ्र व इच्छित वर देणारें झालें, अशा प्रकारचें तें क्षेत्र
सन्मार्गवर्ति जनांना मनोरंजक व दुरितहारक वाटणार नाही काय ?
अर्थात् वाटेलच. शिवाय तें क्षेत्र श्रेष्ठ होऊन पृथ्वीच्या कुंकुमतिलका-
प्रमाणें शोभलें. ॥ ५३ ॥

मुनिस्थितीत्यासनहीन एष कृष्णातटेऽभीष्टकरो विशेषः ॥

गतोऽपि गन्धर्वपुरं दरारिर्यो निर्जिताशेषपुरंदरारिः ॥ ५४ ॥

अन्वयः—मुनिस्थितीत्यासनहीनः एषः गन्धर्वपुरं गतः अपि अभीष्ट-
करः सः कृष्णातटे आस्ते अयं विशेषः यः निर्जिताशेषपुरंदरारिः दरारिः
(अस्ति इति भावः ॥)

अर्थः—जागृतिस्वप्नसुषुप्ति या अवस्थात्रयरहित असे भगवान्
यतिमान् नृसिंहगुरु जरी गाणगापुरी गेले, तरी भक्तकामना पूर्ण
करणारे ते कृष्णातटीच राहत असत हें विशेष होय. कारण त्यांना,
सकल देवशत्रूंचा नाश करून ज्यांचें संरक्षण केले त्या स्वभक्तांचेहि भय
निवारण करून संरक्षण करावयाचें होतें. म्हणून तें लौकिकदृष्ट्या

गाणगापुरीं होतें, आणि अलौकिकदृष्ट्या भक्तजनहितार्थ नृसिहवाडी क्षेत्रांतच होते, ही महत्त्वाची गोष्ट होय. ॥ ५४ ॥

तत्रत्यविप्रवनिता मृतापत्यत्वदुःखिता ॥

विप्रवाक्यादूरुपदं क्षिप्रदं भेज आर्तिदम् ॥ ५५ ॥

अन्वयः—मृतापत्यत्वदुःखिता तत्रत्यविप्रवनिता विप्रवाक्यात् क्षिप्रदं आर्तिदं च गुरुपदं भेजे ॥

अर्थः—मृतपुत्राच्या दुःखाने आर्त झालेली, नृसिहवाडीनजीक असलेल्या शिरोळ ग्रामांतील एक द्विजसती विद्वान् व गणक ब्राह्मणाच्या सांगण्यावरून गुरुपादुकांसमीप आली, आणि तिने कृष्णप्रवाहांत शुक्ल-तीर्थापासून संगमापर्यंत असलेल्या अष्टतीर्थांत स्नान करून तत्काळ इच्छित कामना पूर्ण करणाऱ्या व भयहारक अशा श्रीगुरुपादुकांची सेवा केली. ॥ ५५ ॥

**तया पुरा विप्रधनं हृतं मृतो दयाविहीनः स पिशाचतां गतः॥
स भीषयामास सतीमतीव तां सुभीषणः स्वप्न उपस्थ आन-
ताम् ॥ ५६ ॥**

अन्वयः—तया पुरा विप्रधनं हृतं मृतः सः दयाविहीनः पिशाचतां गतः सुभीषणः सः उपस्थे स्वप्ने आनतां तां सती भीषयामास ॥

अर्थः—त्या विप्रसतीनें पूर्वजन्मांत एका वसतीस आलेल्या ब्राह्मणाचे शंभर रुपये काढून घेतले होते. त्यामुळे तो लोभी ब्राह्मण मेला. त्याचा अंत्यविधि न झाल्यानें तो पिशाच झाला, आणि निर्दय बनला. नंतर अतिशय भयंकर असा तो त्या सतीच्या स्वप्नांत येऊन आपलें धन मागूं लागला, परंतु निर्धनतेमुळे तिला धन देतां आलें नाही. म्हणून तो पिशाच वारंवार स्वप्नांत येऊन तिला भीति दाखवूं लागला, व सतीच्या संततीचा नाश करून पीडा करूं लागला. ॥ ५६ ॥

सहसा गुरुराप तां नतां तरसा तं विनिवार्य दुःखिताम् ॥
स विधाय च पृष्ठतोऽवदत्सविधे मेप्यनयोऽसि को वद ॥ ५७ ॥

अन्वयः—सहसा तरसा गुरुः दुःखितां नतां तां प्राप च तं विनिवार्य
सः च तां पृष्ठतः विधाय मे सविधे अपि अनयः त्वं कोऽसि वद इति
अवदत् ॥

अर्थः—मृतपुत्र सतीच्या स्वप्रांत श्रीगुरु यतिवर अकस्मात् व
मोठ्या वेगानें गेले, आणि त्या पिशाचरूप ब्राह्मणांस दूर करून त्यांनी
तिला आपल्या पाठीशी घेतले. दुःखी असलेल्या सतीस अभय देऊन
गुरु म्हणाळे, 'ही सती माझ्या सेवेत व सान्निध्यांत आहे, असे असुर्नाह
हिच्यावर अन्याय व अपराध करणारा तू कोण आहेस तें सांग.' ॥ ५७ ॥

एवं वदन्तमवलोक्य स नारसिंहं सिहोन्नताक्षपि धूतविपक्ष-
पक्षम् ॥ त्यक्त्वा वसन्ततिलकामिव कान्तवक्त्रां वक्त्रागता-
मिव मुधांशुतनुं तनूनः ॥ ५८ ॥

अन्वयः—सः अपि पिशाच एवं वदन्तं धूतविधूतपक्षम सिहोन्नताक्षं
नारसिंहं अवलोक्य कान्तवक्त्रां अत एव वसन्ततिलकां इव तां तनूनः वक्त्रागतां
मुधांशुतनुं त्यक्त्वा एवं उवाच (इति अग्रिमण श्लोकेन अन्वयः) ॥

अर्थः—त्या पिशाच्यानेंमुद्गां अशा प्रकारें भाषण करणाऱ्या, शत्रुपक्ष
व अभक्तांचें निर्दलन करणाऱ्या, मिहाप्रमाणें टपोरें व पाणीदार डोळे
असलेल्या अशा नृसिंहगुरूंस पाहून सुंदरमुखी व वसन्तऋतंचा शोभा-
रूपी सौभाग्यकुंकुमतिलकच जणू असलेल्या अशा त्या विप्रसतीस,
राहू ज्याप्रमाणें ग्रासलेल्या चंद्रास सोडतो, पीडा करित नाही,
त्याप्रमाणेंच सोडले, येथून पुढे सतीस मी पीडा करणार नाही, असें
बोल्हून त्यानें नृसिंहगुरुचरणी पुढीलप्रमाणें विनंती केली. ॥ ५८ ॥

उवाच नीचः सततं पिशाचः शृणुष्व वाचं त्वमिहाऽप्रपञ्चः ॥
विपक्षभूतस्तु स पक्षपातो यते विघातश्च न ते प्रशस्तः ॥ ५९ ॥

अन्वयः—नीचः सः पिशाचः भगवन्त उवाच—हे भगवन् मे वाचं शृणुष्व इह त्वं सततं अप्रपञ्चः असि, तस्मात् भो यतिवर विपक्षभूतः स पक्षपातः तु ते न प्रशस्तः तथा च अस्मदादीनां विघातश्च अपि ते न प्रशस्तः ॥

अर्थः—नंतर तो नीच पिशाच श्रीगुरूंस म्हणालाः महाराज, गुरुदेवा, माझे म्हणणें ऐका. या जगांत आपण निःपक्षपाती व सर्वत्र समदर्शी असें आहांत म्हणून मी आपल्या चरणी विनंती करतो की, माझ्या विरुद्ध पक्षांस आपण भीति निवारण करून व अभयदान देऊन संरक्षण करीत आहांत तरी तसें करूं नका. कारण त्यायोगें आपण उघड उघड पक्षपात करीत आहांत असें सर्वत्र विश्रुत होईल. म्हणून तें आपणांस योग्य नाही. तसेंच पक्षपाती धोरणानें आमच्यासारख्यांचा समूळ नाश करणेंहि उचित होणार नाही. कारण, तेंहि आपल्यासारख्या थोर आणि महान् विभूतीस स्तुत्य होणार नाही. कारण, साधू असाधू आम्ही सारखेच आहोंत. ॥ ५९ ॥

अनयाऽपहतो ममैव रा अनया वासनयाऽस्य मेवरा ॥

सम योनिरुपागतार्थिता मम को वारयिता चिरागताम् ॥ ६० ॥

अन्वयः—अनया ब्राह्मणभार्यया ममैव राः अपहतः हे सम अनया वासनया मे अवरा योनिः प्रार्थिता सती उपागता मम चिरागतां तां योनिं को वारयिता (इति श्रीगुरुं प्रति पिशाचप्रश्नः) ॥

अर्थः—श्रीनृसिंहगुरु यतींना तो पिशाच पुनः म्हणालाः महाराज, आपण सर्वांवर समदृष्टि ठेवणारे आहांतच. ह्या द्विजसतीनें पूर्वजन्मांत मला ठार करून माझे सर्व द्रव्य हिरावून घेतलें. त्यामुळें संतापानें मी पिशाच होऊन तुझा घात करीन असे अभिनिवेशानें म्हटलें. त्यायोगें मला ही नीच अशी पिशाचयोनि मिळाली आहे. पुष्कळ दिवसांपासून भोगीत असलेल्या ह्या पिशाचयोनीतून मला आतां कोण सोडवणार गु.च....२५

आहे ? अर्थात् कोणीहि नाही. मग आपण कां बरे मला शासन करून भयभीत करीत आहांत ? ॥ ६० ॥

गुरुः प्राह ते सद्गतिं कारयिष्ये सुदीनां तथैनां पिशाचो-
द्धरिष्ये ॥ इमां भीषयस्यङ्ग चेत्ताडयिष्ये पिशाचोऽपि चोचे
तथाऽतस्तरिष्ये ॥ ६१ ॥

अन्वयः—गुरुः भगवान् तं प्राह, हे पिशाच, ते सद्गतिं कारयिष्ये
तथा च सुदीनां एनां उद्धरिष्ये हे अंग, हे पिशाच, अतःपरं इमां ब्राह्मणी
भीषयसि चेत् तर्हि त्वां ताडयिष्ये तत् श्रुत्वा पिशाचः ऊचे हे भगवन्
यथा त्वं वदसि तथा अस्तु अतः भवदुक्तोपायान् अहं तरिष्ये निश्चयेन
इति तात्पर्यं ॥

अर्थः—भगवान् श्रीगुरु नृसिंह यति त्या पिशाचास म्हणाले: 'हे
पिशाचा, मी तुला सद्गति मिळवून देतो व त्याचप्रमाणे तुझ्या पीडेनें
गांजलेल्या माझी सेवा करणाऱ्या, ह्या दीन द्विजसतीचाहि उद्धार
करणार आहे. हे पिशाचरूपी ब्राह्मणा, येथून पुढे या द्विजपत्नीस जर
भीति दाखवून पीडा करशील तर मी तुला ताडन करीन.' हें ऐकून तो
पिशाच म्हणाला: 'भगवन् गुरुदेवा, आपण जसे सांगाल तसे ऐकण्यास
मी तयार आहे. कारण गुरुदेवांनी सांगितलेल्याच उपायांनी मी भवपार
होऊन तरणार आहे. तेव्हां गुरुवचनांप्रमाणेच मी वागलें पाहिजे.' ॥६१॥

**सतीमतीव नीतिमानिमां जगौ त्वया क्रिया विधीयतां सतां
मता धिया तयाऽप्यमायया ॥ गतिं समाप्नुयादयं लयं च तेऽपि
दुष्कृतं मतं सुतं सुतन्तुवर्धकं द्रुतं लभस्व तम् ॥ ६२ ॥**

अन्वयः—अतीव नीतिमान् भगवान् इमां सतीं जगौ धिया सतां
मता क्रिया विधीयतां अमायया तया अपि पिशाचः गतिं च तेऽपि दुष्कृतं
लयं समाप्नुयात् मतं सुतन्तुवर्धकं सुतं द्रुतं लभस्व ॥

अर्थः—अतिशय काटेकोरपणें नीतिमार्गाचा अवलंब करणारे श्रीगुरु नृसिंह देव त्या विप्रसतीस म्हणाले: 'हे भूदेवसती, मी जरी सकलसामर्थ्यसंपन्न असलों, तरी देखील अन्यायानें कोणांस शिक्षा करणार नाही, करतां तूं त्या पिशाचाचें, शांतपणें व सहानुभूतीनें, सदाचारी धार्मिकांना मान्य होईल असें और्ध्वदेहिक कृत्य कर. त्यायोगें हा पिशाच सद्गतीस जाईल आणि धर्माप्रमाणें केलेल्या व कपटरहित अशा त्या कर्मानेंच तुझेहि दुष्ट कर्म नाश पावेल. नंतर लवकरच सर्व लोकांत मान्यतेस पोचणारा उत्तम संतति वाढवणारा असा, सुपुत्र तुला होईल व तुझी कीर्ति या जगांत सर्वत्र पसरेल.' ॥ ६२ ॥

ततो बुद्ध्वा तथा कृत्वा तस्मै दत्त्वा गतिं सती ॥

लेभे फले गुरोः काले ततो जातौ मतौ सुतौ ॥ ६३ ॥

अन्वयः—ततः सती बुद्ध्वा तथा कृत्वा तस्मै गतिं दत्त्वा गुरोः सकाशात् फले लेभे ततः काले मतौ सुतौ जातौ ॥

अर्थः—यानंतर ती विप्रस्त्री जागी होऊन अंधरुणावरून उठली. श्रीगुरुमहाराजांनी सांगितल्याप्रमाणें तिनें त्या पिशाचाच्या मुक्त्यर्थ शास्त्रोक्त रीतीनें अंत्यविधि करून त्यास सद्गतीस पोहोंचविलें. नंतर श्रीगुरुसन्निध ती आली, श्रीगुरुमहाराजांनी दोन नारळ प्रसादरूपानें दिले. नंतर योग्य काली तिला सर्वमान्य असे दोन मुलगे झाले. ॥ ६३ ॥

अष्टमेऽनिष्टदे वर्षे संनिपात उपागतः ॥

ततो मृतोऽग्रतो जातः पितृतः सः मतः सुतः ॥ ६४ ॥

अन्वयः—अनिष्टदे पुत्रस्य अष्टमे वर्षे संनिपातः उपागतः ततः सन्निपातात् पितृतः अग्रतो जातः यः सुतः सः मृतः ॥

अर्थः—यानंतर अनिष्टकारक अशा आठव्या वर्षी विप्रसतीच्या थोरल्या मुलास त्रिदोषजन्य असा संनिपात ज्वर झाला आणि त्यामुळे पितृसन्निध्यांत तो मुलगा मरण पावला. ॥ ६४ ॥

सतीं सुनीति रुदतीमतीव दयालुरेत्याऽखिलदृग्प्रतीव ॥
भूत्वाऽवदन्नैति मृतः कुतस्त्वं मुधोच्चकै रोदिषि मैत्र-
वित्त्वम् ॥ ६५ ॥

अन्वयः—अखिलदृक् दयालुः भगवान् व्रती इव भूत्वा अतीव
रुदती सुनीति सती एव अवदत् मृतः न एति त्वं कुतः मुधा उच्चकैः
रोदिषि तस्मात् हे ब्राह्मणि अवित्त्वं मा एहि ॥

अर्थः—नंतर सर्वसाक्षी दयाळू भगवान् नृसिंह गुरुराज ब्रह्मचा-
र्याचे रूप घेऊन पुत्रशोकानें विव्हल होऊन अतिशय आक्रोश करणाऱ्या
नीतिधर्मयुक्त अशा त्या द्विजभार्येकडे आलं आणि म्हणाले, ‘हे स्त्रिये,
मेलेलं पुत्रादि पुनः या जगांत मिळत नाहीत; असे सर्वश्रुत असूनहि तूं
विनाकारण कां बरें मोठ्याने रडत आहेस ? तुझा आक्रोश व्यर्थ आहे.
म्हणून हे अंगने, तूं अज्ञानी व अविचारी होऊं नकोस. कारण मेलेल्या
प्राणी रूपा आक्रोश करूनहि पुनः मिळत नाही.’ ॥ ६५ ॥

निःसारोयं संसारो यं यान्त्याश्रित्य भ्रान्त्याऽपायम् ॥

विद्युन्मालालीलालम्बी तं बीभत्सं जह्याघातम् ॥ ६६ ॥

अन्वयः—हे ब्राह्मणि, अयं संसारः निःसारः अस्ति भ्रान्त्या यं
आश्रित्य अपायं यान्ति (लोका इति शेषः) यः विद्युन्मालालीलालम्बी तं
आघातं अत एव बीभत्सं जहि ॥

अर्थः—श्रीगुरु नृसिंह यतिराज म्हणाले, ‘हे अप्रजसती, हा संसार
स्नेहशून्य, सुखविरहित म्हणूनच निःसार असाच आहे. भ्रममूलक सुख-
कल्पनेनें लोक संसाराचा आश्रय करतात आणि परिणामी अधिकच
दुःखांत पडतात, व नंतर शोकमग्न होतात. संसार विजेच्या माळे-
प्रमाणें अतिशय चंचल, दिसल्याबरोबर त्याच क्षणी नाश पावणारा असा
स्वाभाविकच आहे. शिवाय संसारांत सर्व बाजूंनी मनुष्यावर अनिष्ट
असे आघातच होतात. इतकेंच नाहीतर संसार सर्व तऱ्हेनें घाणीनें

भरलेला असून किळसवाण्या गोष्टीचें तो एक माहेरघरच आहे असें समज. ॥ ६६ ॥

भुजगशिशुभृता यद्वत्स्वपिति न भववान्तद्वत् ॥

तनुतनुजमुखं नित्यं भृशसुविपदहो सत्यम् ॥ ६७ ॥

अन्वयः—भुजगशिशुभृता यद्वत् न स्वपिति तद्वत् भववान् अपि न स्वपिति, अहो तनुतनुजमुखं नित्यं भृशं दुःखं एतत् सत्यम् ॥

अर्थः—पुनः श्रीगुरु यतिश्रेष्ठ म्हणाले: हे सदाचारसंपन्न स्त्रिये, मंत्रौषधिसामर्थ्याने नागपुत्रांना आपल्या मांडीवर धारण करणारी एखादी चेटकीण जशी सुखाने झोपत नाही, त्याचप्रमाणे संसारी मनुष्य अनेक प्रकारच्या सांसारिक चितेने व्याकुळ झाल्यामुळे त्याला क्षणभर सुखाने झोपहि मिळत नाही. यापेक्षां अधिक काय सांगावें? अहो! देहादि अहंकारबुद्धीने स्वदेहपुत्रादींचे निदर्शनादि कार्यमग्न असणें ही एक खरोखरच फार मोठी आपत्तीच आहे, ही गोष्ट निःसंशय सत्य आहे. ॥ ६७ ॥

**न विमतो हि सुतो यदि ते मतः स्मरसि किं गतजन्म-
कथां वृथा ॥ सुमति मा कुरु शोकमकास्पदं विपदधारि हरेः
स्मर रे पदम् ॥ ६८ ॥**

अन्वयः—विमतः सुतः न यदि ते सुतः मतः तर्हि गतजन्मकथां-
स्मरसि किं अपि तु न हि यस्मात् एवं तस्मात् हे सुमति अकास्पदं शोकं
वृथा मा कुरु रे सुमति विपदधारि हरेः पदं स्मर ततो मुक्तिरिति भावः ॥

अर्थ—श्रीगुरुदत्तमहाराज म्हणाले, “ हे सुबुद्ध व विचारी स्त्रिये, हा मृतपुत्र तुझाच आहे किवा नाही अशी संशयजनक-बुद्धि तुझी नाही. तर हा माझाच मुलगा आहे हें जर तुला मान्य असेल तर तुला पूर्वजन्म-
कथा आठवतें काय? कारण सध्यांच्या तुझा म्हणून मानलेल्या ह्या
पुत्राविषयी जर तूं शोक करीत आहेस, तर पूर्वजन्मांतील तुझ्या पुत्रा-

विषयीं तूं आतां कां शोक करीत नाहीस ? त्यावरून तुला पूर्वजन्मकथा स्मरत नाही हें निश्चित. असें जर आहे तर हे सुबुद्ध चतुर स्त्रिये, व्यर्थ दुःखाचें मूळ कारण असलेला हा पुत्रशोक करूं नको. त्याचा कांहीं उपयोग नाही. हे चाणाक्ष अंगने, सर्व संकटें आणि पातकें, महापातकें यांचा समूल नाश करणाऱ्या हरिचरणकमलांचेंच आतां स्मरण कर. कारण, त्यायोगेंच तूं भयंकर अशा या संसारांतून तरून मुक्त होशील. ” ॥ ६८ ॥

एवं सा बोधिता माता मृतस्यातीव दुःखिता ॥

गुरुं प्राह न वेदान्तोऽदान्ताया रोचते मम ॥ ६९ ॥

अन्वयः—एवं गुरुणा बोधिता अतीव दुःखिता सा मृतस्य माना गुरुं प्राह अदान्तायाः मम वेदान्तः न रोचते ॥

अर्थः—याप्रमाणें श्रीगुरु यतिवरांनी वारंवार आश्वासन देऊन त्या द्विजपत्नीस बोध केला तरी देखाळ अतिशय दुःखार्त झालेली मृतपुत्राची माता म्हणाली, “ महाराज, मी इन्द्रियनिग्रही नाही. त्यामुळें अनधिकारी अशा मला आपला वेदान्तोपदेश रुचत नाही. ” ॥ ६९ ॥

कुमारललितां मां व्यधात्पुनरपीमाम् ॥

स मज्जयति शोके कुतो वद नृलोके ॥ ७० ॥

अन्वयः—यः मृतवंध्या मां कुमारललितां व्यधात् सः भगवान् मां नृलोके शोके कुतो मज्जयति इदं वद ॥

अर्थः—ती विप्रसती श्रीगुरुमहाराजांना म्हणाली, “ हे यतिवरा, ज्यानें मृतवंध्या अशा मला दोन सुपुत्र दिले तोच भगवान् या जगांत मला शोकसागरांत कां बरें टांकीत आहे, हे सांग. हे यतिश्रेष्ठा, तो जर मला शोकसमुद्रांत लोटेल तर तो भगवान् मला परलोक कसा देऊं शकेल ! ” असें ती थोडी वक्त्रोक्तीने म्हणाली. ॥ ७० ॥

सोऽवददीशः स्ववरं सोऽपि हि वेदापि परम्॥

माणवकाक्रीडितकं तं परिपृच्छेदमकम् ॥ ७१ ॥

अन्वयः—सः अवदत् ईशः स्ववरं वेद सोऽपि हि परमपि माणवका-
क्रीडितकं वेद यत्र वरो लब्धः तत्र गत्वा इदम् अकं तं वरदातारं परिपृच्छ॥

अर्थः—ब्रह्मचारी वेषधारी भगवान् म्हणाले, “ हे द्विजकुटुंबिनी,
तू ज्याची आराधना केलीस त्यांचा वर ते जाणीत आहेत. त्यांनाहि ह्या
मृतमुलाचे व्यापार आणि त्रिविध कर्म माहीत आहेच. करितां तुला जेथें
वर मिळाले तेथें जा आणि हें पुत्रशोकाचे दुःख वर देणाऱ्यांनाच सांग
व विचार म्हणजे झालें. ” ॥ ७१ ॥

श्रुत्वेत्यथ संध्याऽभ्राक्षी तनुमध्या ॥

मध्याह्ण उपाप्ता साप्ताश्रममार्ता ॥ ७२ ॥

अन्वयः—इतीत्यं श्रुत्वा अथ तनुमध्या संध्याभ्राक्षी सा मध्याह्ने
शोकार्ता सती आत्मस्य गुरोः आश्रमं कृष्णातटं उपाप्ता ॥

अर्थः—याप्रमाणें ब्रह्मचारी वेषधारी गुरुवरांचे भाषण ऐकून सिंह-
कटी व आरक्तनेत्रा अशी ती विप्रसती शोकानें व्याकुळ होऊन मध्याह्न-
काळी वर देणाऱ्या नृसिंह गुरुंच्या आश्रमी म्हणजे कृष्णातटाकें पादुकां-
संनिध आली. ॥ ७२ ॥

सशवा सजवाऽगत्य पदोः साताडयच्छिरः ॥

नाऽऽदाद्गुं शवं जग्मुः सर्वे तत्र तु जंपती ॥ ७३ ॥

अन्वयः—सजवा सशवा सा आगत्य पदोः शिरः अताडयत् शवं
दग्धं न अदात् सर्वे ग्रामं जग्मुः तत्र तु जंपती तस्थतुः इति ॥

अर्थः—मोठ्या वेगाने प्रेत घेऊन ती साध्वी गुरुपादुकांसंनिध
आली आणि पादुकांवर आपलें डोके बडवून घेऊन त्या रक्तांनें भिजवून
टांकल्या. प्रेत दहन करण्याकरितां लोक मग्न लागले तरीहि तिनें तें प्रेत

दहन करण्यास दिलें नाही. लोक कंटाळून परत गांवीं निघून गेले.
परंतु फक्त पतिपत्नी मात्र तेथेच प्रेत घेऊन राहिली. ॥ ७३ ॥

चण्डी सोच्चण्डवाक् चक्रे चक्राङ्गे गुरुपादुके ॥

रक्तोक्षिते निजशिरस्ताडनेन पुनः पुनः ॥ ७४ ॥

अन्वयः—चण्डी उच्चंडवाक् सा ब्राह्मणी चक्राङ्गे गुरुपादुके पुनःपुनः
निजशिरस्ताडनेन रक्तोक्षिते चक्रे ॥

अर्थः—भयंकर रागीट, कठोर व कर्कश वाणी असलेली ती ब्राह्मणी,
तिने चक्रादि चिन्हांनी युक्त अशा श्रीगुरुपादुकांवर पुनः पुनः आपलें
डाकें बडवून घेऊन त्या रक्ताने भिजवून टांकल्या व तेथेच रात्रभर
राहिली. ॥ ७४ ॥

गुरुः स्वप्नेऽथ तां प्राह मा रोदीर्जीवितः सुतः ॥

प्राणो नामैष वायुः स यातोऽपि पुनराहतः ॥ ७५ ॥

अन्वयः—अथ भगवान् गुरुः स्वप्ने तां प्राह हे ब्राह्मणि मा रोदीः
तव सुतः जीवितः प्राणो नाम एष वायुः बहिः यातः अपि मया पुनः
आहतः ॥

अर्थः—नंतर भगवान् श्रीनृसिंह गुरु त्या ब्राह्मणीस स्वप्नांत म्हणाले,
“ हे स्त्रिये, रडूं नको, आक्रोश करूं नको. हा तुझा मुलगा जिवंत
झाला आहे. प्राण हा एक वायूच आहे. तो शरीरांतून बाहेर निघून गेला
होता. तो मी पुनः परत आणून घातला आहे. म्हणून आतां आक्रोश
नको. ” ॥ ७५ ॥

**मृतमुत्थितमुत्थितौ तु तौ मुदितं तं मुदितावपश्यताम् ॥
अपि कल्य उपागता द्विजा अजमापूज्य सुपूज्यमस्तुवन् ॥ ७६ ॥**

अन्वयः—मृतं उत्थितं मुदितं तं सुतं उत्थितौ मुदितौ तौ तु
अपश्यतां तथा कल्ये उपागताः द्विजा अपि तथाभूतं अपश्यन् ते सर्वे
भगवंतं सुपूज्यं आपूज्य अस्तुवन् ॥

अर्थः—प्रथम मेलेला व नंतर जिवंत झालेला व आनंदित असलेल्या अशा त्या पुत्रास झोपून उठलेल्या व अपेक्षित साध्य झालेल्याने हर्षपूर्ण झालेल्या अशा दम्पतीनी डोळे भरून पाहिलें. इतक्यांत सकाळीं प्रेतसंस्कारार्थ आलेल्या ब्राह्मणानीहि मृतपुत्र जिवंत झालेला पाहिला. नंतर त्या सर्वांनी सकलजनवदनीय अशा गुरुपादुकांची पूजा केली आणि आनंदित मनाने महाराजांची स्तुति केली. ॥ ७६ ॥

यातेऽपि भगवत्यत्र फलसिद्धिरलं नृणाम् ॥

एवमग्रेऽपि जागर्ति न निद्राति सतां पतिः ॥ ७७ ॥

अन्वयः—यातेऽपि भगवति अत्र नृणां फलसिद्धिः अलं एवं अग्रेऽपि जागर्ति सतां पतिः न निद्राति ॥

अर्थः—भगवान् श्रीगुरु नृसिंहदेव जरी नृसिंहवाडाक्षेत्रांतून गाणगापुरी गेले, तरीहि वाटिकाक्षेत्री भक्तजनांच्या अभीष्ट कामना निश्चित पूर्ण होतातच असे पुढेहि उत्तरांतर कालीहि होणारच. कारण, भक्तकामकल्पद्रुम असा तो भगवान् झांपलेला नाही. भक्तजनोद्धारार्थ भगवान् नेहमी जागृतच आहे. ॥ ७७ ॥

भीमामरजासंगममागत्य श्रीगुरुः स्थितः परदः ॥

भिक्षार्थं ग्रामगतो वन्ध्यामहिषीमदोहयद्वरदः ॥ ७८ ॥

अन्वयः—परदः श्रीगुरुः भीमामरजासंगमं आगत्य स्थितः भिक्षार्थं ग्रामगतः वरदः वन्ध्यामहिषीं अदोहयत् ॥

अर्थः—भक्तांना मोक्ष देणारे भगवान् श्रीगुरु नृसिंह यति भीमा व अमराजा यांच्या संगमावर येऊन राहिले. भिक्षेकरितां गाणगापुरी गेले असतांना एका सात्त्विकवृत्ति ब्राह्मणाच्या वरी गेले. द्विजसतीने आपले पति कोरान्नाकरितां बाहेर गेले असून ते परत आल्यानंतर भिक्षा मिळेल असें सांगितलें. हें सतीवचन ऐकून श्रीगुरूंनी वन्ध्यामहिषीची धार काढण्यास सांगितली. गुरूंच्या आज्ञेनुसार दूध काढलें.

तें गुरुंनीं प्राशन केलें. सर्वांना हा चमत्कार वाटला. परंतु श्रीगुरु वर देऊन मनोरथ पूर्ण करणारे असेच आहेत. ॥ ७८ ॥

भक्तिप्रियोऽपि स्वाधीनो राजाधीनोऽभवद्यतिः ॥

स्वयं निरुपचारोऽपि जातो राजोपचारभाक् ॥ ७९ ॥

अन्वयः—स्वाधीनोऽपि भक्तिप्रियः यतिः राजाधीनः अभवत्, स्वयं निरुपचारोऽपि राजोपचारभाक् जातः ॥

अर्थः—श्रीगुरुनृसिंह यतिमहाराज स्वतः स्वयंपूर्ण व स्वतंत्र असूनहि भक्तजनप्रिय असल्यानें गाणगानगरांतील राजाच्या आप्रह-पूर्वक विनंतीवरून पालखी, छत्र, चामर, चौरी इत्यादि राजैश्वर्याचा भोग घेऊन राजगुरु झाले. ॥ ७९ ॥

पुरमेत्य समुद्धृत्य ब्रह्मराक्षसमीक्षणात् ॥

सलीलोत्पादितजगज्जगद्वासो मठेऽवसत् ॥ ८० ॥

अन्वयः—सः भगवान् पुरं एत्य ईक्षणात् ब्रह्मराक्षसं समुद्धृत्य सलीलोत्पादितजगज्जगद्वासः मठे अवसत् ॥

अर्थः—गंधर्वपुरांत आल्यानंतर श्रीगुरुदेवांनी केवळ नुसत्या अवलोकनमात्रानेच एका ब्रह्मराक्षसाचा उद्धार केला. ज्यांनी केवळ लीलेनेच हा अखिल ब्रह्मांडाचा पसारा निर्माण केला आणि अखिल जगतांचा समावेश ज्याच्या स्वरूपांत विलीन आहे असे जगन्निवास श्रीगुरु यतिराज राजाने बांधून दिलेल्या मठांत स्वभक्तसंरक्षणार्थ सुखाने राहिले.

योऽभिधानत उत त्रिविक्रमः सार्थकं परमकं त्रिविक्रमम् ॥

सद्गतिं यतिपतिं स्म निन्दति यं हृदाऽपि हि मुनिर्न विन्दति ८१

अन्वयः—यः उत अभिधानतः त्रिविक्रमः सः सद्गतिं परमकं सार्थकं त्रिविक्रमं तं यतिपतिं निन्दति स्म हि यं हृदापि मुनिः न विन्दति ॥

अर्थः—जो केवळ नाममात्र त्रिविक्रममुनि होता, कुमशी गांवांतील त्या मुनीने, जो खरोखरच तीन पावलाने त्रिलोक व्यापणारा असा आहे,

आणि जो अत्यंत श्रेष्ठ कल्याणस्वरूप व परमानंदरूप आहे, जो सद्-भक्तांना परमगति देतो, अशा त्या श्रीनृसिंहदेवाची हा दांभिक संन्यासी आहे म्हणून निंदा केली. छत्रचामरादि राजचिन्हें धारण करणारे हे संन्यासी कसले अशी निंदा केली. ध्यानधारणा करून मननशील झालेले मुनि मनानेंसुद्धां ज्या प्रभूला जाणू शकत नाहीत. ॥ ८१ ॥

तं विद्वान्प्रययौ शास्ता राजलक्ष्मपरिष्कृतः

राजराजश्रियं भेजे नृधर्मा नरवाहनः ॥ ८२ ॥

अन्वयः—शास्ता (भगवान्) विद्वान् तं निन्दकं (कुमशीग्रामं) प्रययौ । राजलक्ष्मपरिष्कृतः नृधर्मा नरवाहनः (भगवान्) राजराजश्रियं भेजे ॥

अर्थः—सर्व लोकांचे शासनकर्ते भगवान् श्रीगुरु नृसिंह यति (सर्व विद्यापारंगत) निन्दा करणाऱ्या त्या त्रिविक्रम यतीकडे कुमशीग्रामी गेले. नृसिंहदेव त्या वेळी सामान्य मनुष्यधर्माप्रमाणे वागत असून पालखीत बसून संपत्तिमान् कुबेराप्रमाणें शोभायमान होऊन त्रिविक्रमयतीस भेट देण्याकरितां आले. ॥ ८२ ॥

मुदा नृसिंहं हृदि चिन्तयानस्तदा ददर्शाऽपि च मर्त्ययानम् ॥

नदीतटस्थं यतिभिः परीतं स दीनदीनः प्रययौ विनीतः ॥ ८३ ॥

अन्वयः—तदा मुदा हृदि (नृसिंहं) चिन्तयानः अपि नदीतटस्थं मर्त्ययानम् यतिभिः परीतम् च दीनदीनः विनीतः सः प्रययौ (ध्यानं विसृज्य नदीतीरं जगाम) ॥

अर्थः—तेव्हां आनंदानें हृदयांत नृसिंहाचे नेहमी ध्यान करणारा असा तो त्रिविक्रमयति नदीतीरावर पालखीतून व पुष्कळ संन्याशांनी युक्त अशा श्रीगुरुयतीना मानसिक स्वरूपानें पाहून आपल्यावर भगवान् गुरुदेवाची अवकृपा होऊं नये म्हणून तो अत्यंत नम्र झाला, व दीनापेक्षांहि दीन होऊन आपले नेहमीचें नृसिंहध्यान सोडून नदीतीरावर आला. ॥ ८३ ॥

त्रिविक्रमोऽपश्यदशेषसैन्यं संन्यासिरूपं न च कंचनान्यम् ॥
तं विस्मितं यानग आह देवस्त्वं यं यते निन्दसि सोऽ-
यमेव ॥ ८४ ॥

अन्वयः—त्रिविक्रमः अशेषसैन्यं संन्यासिरूपं अपश्यत् । (संन्या-
सान्) अन्यं कं पुरुषं न च अपश्यत् तदा (कुतोऽमी संन्यासिनः) इति
विस्मितं तं त्रिविक्रमं यानगः देवः भगवान् आह हे त्रिविक्रम यते त्वं यं
निन्दसि सः अयमेव संन्यासी अस्ति ॥

अर्थः—नदीतीरावर त्रिविक्रम भारतीने श्रीगुरुनृसिंह देव व त्यांच्या-
बरोबर असलेले सर्व सैन्य आणि इतर परिवार संन्यासी स्वरूपांत पाहिले.
संन्याशाव्यतिरिक्त त्या जमातीत त्याला दुसरे काणीहि दिसले नाही.
तेव्हा इतके हे संन्यासी एकदम येथे कोठून आले, म्हणून आश्चर्यचकित
झालेल्या त्रिविक्रमभारतीस पालखीत बसलेले यतिश्रेष्ठ नृसिंहगुरु म्हणाले,
“ हे त्रिविक्रमा, तू ज्याचा निन्दा करतोस, तोच मी गाणगापुरांतील
संन्यासी आहे.” ॥ ८४ ॥

अखर्वगर्वोऽप्यभवद्विगर्वः सर्वात्मकोऽसाविति शान्तिपर्व ॥
अपूर्वमाप्त्वा विनयेन नत्वा मत्वा नृसिंहं समदृक् च भूत्वा ८५

अन्वयः—अखर्वगर्वः अपि त्रिविक्रमः विगर्वः भूत्वा असौ यतिः
सर्वात्मक इति अपूर्व शान्तिपर्व आप्त्वा तं नृसिंहं मत्वा विनयेन नत्वा
समदृक् अभवत् ॥

अर्थः—त्रिविक्रम भारती हा जरी पुष्कळ गर्विष्ठ होता, तथापि हा
पालखीत बसून आलेला संन्यासी केवळ सामान्य मनुष्य नसून साक्षात
सर्वातिर्यामी अपूर्व पुरुष आहे, असे समजून गर्वरहित झाला, आणि
नंतर शांतिस्वरूपाला मिळवून हा माझ्या मानसपूजेतील नेहमीचाच
नृसिंहदेव आहे असे समजून त्याने श्रीगुरुस विनयाने नमस्कार केला,

व आत्मविलक्षण देहादिकाचा अभिमान सोडून देऊन तो सात्त्विक, सम-
दर्शी, शांत असा झाला ॥ ८५ ॥

ततः स्वरूपमादर्श्य तत्त्वमादिश्य पश्यतः ॥

तस्य सोऽन्तरधादद्वा कृतार्थोऽभूत् त्रिविक्रमः ॥ ८६ ॥

अन्वयः—ततः (गर्वापनयान्तरं) प्रथमतः सः भगवान् स्वरूपं
त्रिरादरूपम्) पश्चात् यतिरूपं प्रदर्श्य तत्त्वं (तत्त्वमस्यादि) वाक्योत्थं
तत्त्वज्ञानं आदिश्य पश्यतः त्रिविक्रमस्य तस्य सः अंतरधात् ततः त्रिवि-
क्रमः अद्वा कृतार्थः अभूत् ॥

अर्थः—त्रिविक्रम यतीचा गर्वपरिहार झाल्यानंतर भगवान् श्रीगुरुदेवांनी
त्रिविक्रमास प्रथम विश्वरूप दाखवून नंतर लौकिक यतिरूप दाखविले.
त्यानंतर महावाक्योत्थ तत्त्वज्ञानाचा त्यांस उपदेश केला. नंतर तो त्रिविक्रम
यति गुरुदेवांस आपल्या समोर पाहत असतांना तात्काळ श्रीगुरुदेव गुप्त
झाले. नंतर तेव्हांपासून तो त्रिविक्रम भारती खरोखर कृतार्थ व धन्य झाला.
तसाच अपरोक्ष ज्ञानीहि झाला. ॥ ८६ ॥

श्रावयन्तौ श्रुतीम्लेंच्छे तर्जयन्तौ द्विजौ द्विजान् ॥

जयार्थमागतौ नित्ये श्रागुरुं तौ त्रिविक्रमः ॥ ८७ ॥

अन्वयः—म्लेंच्छे श्रुतीः श्रावयन्तौ द्विजान् तर्जयन्तौ जयार्थ आगतौ
तौ द्विजौ त्रिविक्रमः श्रागुरुं नित्ये ॥

अर्थः—त्रिविक्रम भारतीची भेट घेऊन श्रीगुरुयति गाणगापुरी आले.
नंतर कांही काळाने सर्वत्र जयपत्र मिळवीत मिळवीत म्लेंच्छांना श्रुति व
यज्ञकांडांचा अर्थ ऐकविणारे, अभिमानानें इतर सर्व द्विजांचा तिरस्कार
करणारे, व सर्वत्र जय मिळविण्याचा हेतु धारण करणारे मदोन्मत्त दोन
ब्राह्मण पंडित कुमशी ग्रामी त्रिविक्रम भारतीकडे वाद करून जय मिळ-
विण्याकरितां अले. त्रिविक्रम भारतीनें त्यांना शिक्षा करण्यांकरितां गाणगा-
पुरीं श्रीगुरुंकडे नेलें. ॥ ८७ ॥

द्वन्द्वदावदव देव वेदविदेवदेव वद वेदवाददौ ॥

वाददावदव वेदवादविद्वद्वदोऽवदददं वदोवदः ॥ ८८ ॥

अन्वयः—हे देव, हे द्वन्द्वदावदव, हे वेदवित्, हे देवदेव, हे वाददावदव, हे वेदवादवित्, वेदवाददौ वद एवं वदोवदः (वक्ता) द्वन्द्वदः (द्वैतनिवारकः) अवदत् प्रार्थयामास इति भावः ॥

अर्थः—वादाकरितां आलेल्या मदोन्मत्त ब्राह्मणांस श्रीगुरु नृसिंह देवाजवळ नेऊन त्रिविक्रम यतीनें गुरूंची प्रार्थना केली: “ हे गुरुदेवा, तुम्ही मला साक्षात् भगवान् परमेश्वराप्रमाणें आहांत. तसेंच हे गुरुदेवा, तुम्ही इतरांस अमेघ असणाऱ्या द्वैतरूपी अरण्याचें दावाग्निरूप (नाश करणारे) आहांत. हे गुरुदेवा, तुम्ही कांडत्रयात्मक वेद यथार्थ जाणणारे आहांत. म्हणून हे गुरुदेवा, तुम्ही अन्वर्थक वेदवेत्ते आहांत. वेदवेत्त्या ब्राह्मणांना दरोज नमस्कार करावा असें श्रुतिवचन आहे. म्हणून मी आपणांस नमस्कार करीत आहे. आपल्या ठिकाणी व्यर्थ वादविवाद करणाऱ्या वावदूकांना (वाचकांना) जिंकण्याचें पूर्ण सामर्थ्य आहे. हे गुरुदेवा, तुम्ही प्रकाशमान इन्द्रियांनाहि प्रकाश देणारे आहांत. म्हणून वादरूपी अरण्याचे आपण दावानल आहांत. (प्रतिपक्षाचे सर्व वाद एका क्षणांत नाहीसे करणारे) हे गुरुदेवा, तुम्ही वेदवादवेत्ते आहांत. म्हणून मी हे दोन उन्मत्त ब्राह्मण आपणांकडे वादविवादाकरितां घेऊन आलों आहे. आपल्यासारखे वादविवादिनिष्णात गुरुजी असतांना आमच्या-सारख्यांची वादविवाद करण्याची शक्ति कशी असणार? अशा रीतीनें मोठा वक्ता असलेल्या व स्वतः गुरुजीच्या अनुग्रहानें प्रपंचाचा निरास केलेल्या त्रिविक्रम भारतीनें सर्व लोकांवर परोपकार करण्यासाठीं श्रीगुरूंस विनंती केली. ब्रह्मद्रोही ब्राह्मणांचेहि कल्याणाकरितांच वरील प्रार्थना त्रिविक्रमानें श्रीगुरूंस केली. त्यायोगें आत्मघाती ब्राह्मणांचा अपराध निरास होऊन गुरुकृपा होऊन उद्धार होईल. ॥ ८८ ॥

बोधितावपि तौ नैव हितं स्वीचक्रतुर्मतम् ॥

पतितं तत आनीय तद्गर्वं सर्व आहरत् ॥ ८९ ॥

अन्वयः—श्रीगुरुणा बोधितौ तौ विप्रौ मतं हितं वचः नैव स्वीच-
क्रतुः । ततः सर्वः भगवान् पतितं (बुरुडं) आनीय तयोः गर्वं अहरत् ॥

अर्थः—त्रिविक्रम भारतीने वादविवादाकरितां आणलेल्या उन्मत्त
ब्राह्मणांना भगवान् श्रीगुरुदेवांनी पुष्कळ उपदेश केला व म्हणाले,
“ मोठमोठ्या ऋषीना युगेच्या युगे खर्ची घालून वेदाचें संपूर्ण स्वरूप
समजलें नाही. अशा वेदांसंबंधी तुमच्यासारख्या मूर्ख पंडितांनी आमच्या
सारख्या संन्याशाबरोबर वाद काय करावा ! वेदवाद करणें ही गोष्ट
कठीण आहे. गर्विष्ठ होऊं नका व ही वादबुद्धि सोडून द्या. अशा
प्रकारचे श्रीगुरुवचन बोधप्रद व कल्याणप्रद असूनहि व सर्वसंमत असें
असूनहि त्या मदोन्मत्त ब्राह्मणांनी ऐकलें नाही. आम्ही वाद करणार,
वादावांचून आम्हांला राजदरबारी मान मिळणार नाही असे ते म्हणूं
लागले. तेव्हां श्रीगुरुंनी त्रिविक्रमाच्या त्रिंतीवरून रस्त्यानें जाणाऱ्या
एका पतितास (बुरुडास) बोलावून आणले, व त्याच्या करवी पंडितांचा
संपूर्ण गर्वपरिहार केला. ॥ ८९ ॥

ततो नरौ पलाहारौ भूत्वा शान्तिपरौ वरात् ॥

उषित्वा द्वादश समाः समाप्तौ सद्गतिं तु तौ ॥ ९० ॥

अन्वयः—ततः नरौ तौ विप्रौ पलाहारौ भूत्वा अपि भगवद्वरात्
शान्तिपरौ भूत्वा द्वादशसमाः उषित्वा तु सद्गतिं समाप्तौ ॥

अर्थः—त्यानंतर ते दोन मत्त पंडित स्वकर्मानेच ब्रह्मराक्षस झाले.
परंतु भगवान् श्रीगुरु नृसिंह यतिमहाराजांच्या कृपेनें ते शांत होऊन
बारा वर्षे ब्रह्मराक्षसाचा जन्म भोगून नंतर श्रीगुरुकृपेनेच शेवटी
सद्गतीस पोचले. हा अद्भुत प्रकार पाहून त्रिविक्रम भारतीस फार आनंद
झाला, व तो श्रीगुरुंना अनन्यभावानें शरण गेला. ॥ ९० ॥

पतितः पण्डितो भूत्वा ज्ञात्वा सप्त गतोद्भवान् ॥

प्राह मे दुर्गतेर्हेतुं ब्रवीतु ब्रह्मणो भवान् ॥ ९१ ॥

अन्वयः—पतितः भस्मप्रभावात् पण्डितो भूत्वा सप्त गतोद्भवान् ज्ञात्वा भगवंतं प्राह भवान् पूर्वं सप्तमे जन्मनि ब्रह्मणः मे दुर्गतिः हेतुं ब्रवीतु ॥

अर्थः—भगवान् श्रीगुरुयतीनी उन्मत्त पंडितांचा गर्वपरिहार करण्याकरितां जो एक पतित बोलविला होता, त्याचेकडून सात रेषा उलंघन करविल्यानंतर त्यांस मागील सात जन्माचें स्मरण झालें, आणि आपल्या मागील सातव्या जन्मांत तो ब्राह्मण असून महापंडित होता, असें त्यास गुरुमहाराजांच्या कृपेनें कळलें. नंतर तो वाद करण्यास तयार झाला. त्यामुळे त्रिविक्रम यतीबरोबर वादार्थ आलेल्या मदान्ध पंडितांचा गर्वपरिहार झाला. नंतर श्रीगुरुना सप्त जन्मांतील ज्ञान झालेल्या व सध्यां बुरुड जन्मांत असलेल्या त्या पतिताने मोठ्या नम्रतेनें नमस्कार करून प्रश्न केला, “महाराज, मी सातव्या जन्मांत ब्राह्मण असतांना क्रमाक्रमानें भ्रष्ट होऊन पतित कां झालों? याचें कारण, कृपा करून सांगावें अशी विनंती आहे. कारण सध्यां भस्मप्रभावाने मी पंडित व ब्राह्मण बनलों आहे.” ॥ ९१ ॥

मातापित्राप्तदारात्मजनिजसुवृषत्याजको निन्दकोऽर्च्य-

ब्रम्हश्रेयःसतां यः श्रुतिरमतनुजागोक्रयी क्रूरयायी ॥

इत्याद्याः प्रेत्य घोरं निरयमरमथो यान्ति चण्डालयोनि ।

योनीरन्याश्च पापो ह्यनुभूतितरां तारतम्यादघस्य ॥ ९२ ॥

अन्वयः—तद्दुर्गतिहेतुं वदन् भगवान् तावत् कर्मविपाकं आह-
यः मातापितरौ आत्माः गुर्वादयः हितशंसिनः दाराः आत्मजः निजसुवृष-
त्याजकः अर्च्यः ब्रह्मश्रेयःसतां यः निन्दकः च यः श्रुतिरसतनुजा-

गोत्रयी, ब्रूयायी इत्याद्याः प्रेत्य अरम् निरयम् यान्ति, अथ चण्डालयोनि यान्ति, अघस्य तारतम्यात् अन्याः स्थावरतिर्यगाद्याः योनीः असौ पापः अनुभवतितरां हि इति प्रसिद्धं ॥

अर्थः—भगवान् यतिश्रेष्ठ नृसिंहगुरुं नी पतिताचा प्रश्न ऐकून त्याच्या अधोगतीचें कारण सांगितलें, व त्या निमित्तानें थोडक्यांत कर्मविपाकाचेंहि स्पष्टीकरण केलें. तें असें जो आईबापांचा, आसेष्टांचा, हितोपदेश करणाऱ्या गुरुजनांचा, विनाकारण स्त्रियांचा, अपत्यांचा, आश्रम व वर्णधर्माचा त्याग करितो, तसेंच पूजनीय देवतेचा, स्ववेदशाखेचा, सत्कर्माचा जो निन्दक असतो, त्याचप्रमाणें जो वेद, दूध, गुळ, तेल, मीठ वगैरेंची विक्री करणारा, मुलगी, गाय यांची विक्री करणारा, दुष्टाची संगति करणारा इत्यादि असतील ते पातकी मेल्यानंतर घोर अशा नरकाला जातात, व तेथें त्यांना मोठ्या जलदीनें नेऊन यमकिंकरांकडून पापाचें फल दिले जातें, असे गरुडपुराणांत म्हटलें आहे. नंतर ते पातकी चांडालयोनीत जन्मतात. पूर्वकृत पातकाचें प्रायश्चित्त संपूर्णपणें भोगून झाल्यानंतर शास्त्रोक्त प्रायश्चित्ताच्या अनुरोधानें अन्य स्थावर वृक्ष, पशु, कीटक इत्यादि क्षुद्र योनींचा निश्चितपणें ते अनुभव घेतात. पापाचें प्रायश्चित्त न घेतां व पश्चात्ताप न पावतां पुनः पुनः जे पातकें करतात, तेच निरंतर भयंकर अशा नरकांत राहतात, असें गरुडपुराणांत म्हटलें आहे. प्रायश्चित्तानें व पश्चात्तापानें जे शुद्ध होतात, ते स्वकर्माचें बरें वाईट फल भोगून पुनः पूर्वस्वरूपाला पोहोचतात. ॥९२॥

भूतप्रेतपिशाचकाः स्युरितरे दुर्वासनावसिता

मत्ता विप्रगुरुद्विषोऽपि कुधियो रक्षस्त्वमायान्ति च ॥

उष्ट्रो द्रव्यहरोऽप्यलिर्विषहरः पत्रादिहृद्धानरो

गृध्रो मांसहरो नरो मधुकरो मध्वाहरोऽपीतरः ॥ ९३ ॥

अन्वयः—दुर्वासनावासिताः इतरे नीचाः भूतप्रेतपिशाचाः स्युः कुधियो दुर्बुधयः मत्ताः विप्रगुरुद्विषश्च रक्षस्त्वं आयायन्ति, द्रव्यहरः उष्ट्रो भवति विषहरः अलिः फलपत्रादिहृत् वानरो भवति, मांसहरो गृध्रो भवति, मध्वाहरो अपि इतरः नरः मधुकृत् मक्षिका भवति ॥

अर्थः—भगवान् श्रीगुरु नृसिंह देवांनी त्रिविक्रमादि आपल्या सच्छिष्यांपुढें क्रमप्राप्त मुबोध रीतीने कर्मविपाकाचें पुढीलप्रमाणें विवेचन केलें. ते म्हणाले: मरणकाली दुर्वासनाप्रेरित होऊन जे नीच लोक अन्त पावतात, ते भूतप्रेत पिशाच होतात. दुर्बुद्धि धारण करणारे मत्त असे जे गुरूंचा द्वेष करितात, ते मृत्यूनंतर ब्रम्हराक्षस होतात. तसेंच जे द्रव्य चोरतात, ते उंट होतात. विष देणारे व घात करणारे विंचू होतात. पानें फुलें व फळें चोरणारे लोक वानर होतात. मांस चोरणारे गिधाड होतात. मध, दही, दूध रस पदार्थ चोरणारे मक्षिका होतात. इतरहि लोक स्वकर्माप्रमाणें कर्मविपाकोक्त हीन योनींत जन्म घेतात. ॥ ९३ ॥

भोगी न योऽर्थस्य च किंपचोऽत्र भोगी स भूत्वापि भवे परत्र । न भोगभोगी भवितास्य किंतु नभोगभोगी शयिता ततस्तु ॥ ९४ ॥

अन्वयः—किंपचः यः अत्र अर्जितस्य अर्थस्य भोगी न भवेत् सः परत्र भवे जन्मनि भोगी सर्पः भूत्वापि अस्य स्वकीयार्थस्य भोगभोगी न भविता किं तु नभोगभोगी भूत्वा ततः तु तस्मिन्नर्थे भ्रम्यादौ निहिते शयिता भवेत् इति ॥

अर्थः—जो चिक्कु मनुष्य कवडी कवडी पैसा मिळवून मिळविलेल्या पैशाचा स्वभोगार्थ वा दानादिकांकरितां अथवा स्वकीयांकरितां उपयोग करित नाही, केवळ संग्रहच करतो, तो पुढील जन्मांमध्ये साप होऊन स्वतःचा पैसा केवळ रक्षण करतो, नंतर वायु भक्षण करून .

राहतो, आणि जेथें तें द्रव्य असेल तेथें सर्परूपानें कायम राहतो, म्हणजे कर्दर्य हा केवळ उभय जन्मांत धनरक्षकच असतो. ॥ ९४ ॥

अधस्तान्नृजातेः स्मृता यातनास्ताः

गवाद्यास्तृणान्ता अधान्ताय तास्ताः ।

स्वपापानुसारी कृचारी परीत्य

क्रमाद्याति भूयो नृयोनिं सचिन्हः ॥ ९५ ॥

अन्वयः—नृजातेः अधस्तात् गवाद्याः तृणान्ताः योनयः अधान्ताय पापनाशाय स्मृताः स्वपापानुसारी कुचारी पापी तास्ताः परीत्य क्रमात् भूयः सचिन्हः पुरुषः नृयोनिं मनुष्यजन्म याति ॥

अर्थः—श्रीगुरु नृसिंहदेव त्रिविक्रम मुनीस म्हणाले: “नरजातीपेक्षां हलक्या दर्जाच्या पशुपक्ष्यादि तृणकाष्ठपाषाणपर्यंत निरनिराळ्या योनि शास्त्रांत सांगितलेल्या आहेत. पापानुचारी मानव स्वपातकांप्रमाणें त्या सर्व योनींमध्ये क्रमाक्रमानें फिरून नंतर तो पुनः क्रमप्राप्त मनुष्यजन्मांस येतो, परंतु त्यावेळीं मात्र पूर्वकृत पापांची लक्षणे (शास्त्रानें सांगितलेलीं) त्याच्या अंगावर असतात. जलचर नऊ लक्ष दहा लक्ष मानव असें योनिसंख्येचे वर्णन गरुड पुराणांत आहे. नरजन्माव्यतिरिक्त जेवढ्या यातना आहेत, त्या सर्व यातना भोगून पुनः नरतनु मिळतें असें स्मृतीत म्हटलें आहे. ॥ ९५ ॥

श्वा शुनी च नरो नारी पारदार्यात्स्वरः खरी ।

औपपत्यान्नृनारीणां कृमियोनिः पुनः पुनः ॥ ९६ ॥

अन्वयः—पारदार्यात् नरः श्वः खरः च भवति, अत्यभ्यासे तु नृनारीणां पारदार्यात् औपपत्याच्च पुनः पुनः कृमियोनिः यावत्पापक्षयं भविष्यति ॥

अर्थः—परदारासंगतीनें मनुष्य कुत्रा व गर्दभ जन्म पावतो. तसेंच परपुरुषसंगमानें स्त्री कुत्री व गर्दभस्त्री जन्मास जाते. परस्त्री व परपुरुष

संगम वारंवार केल्याने स्त्रीपुरुषांना स्वपातकक्षय होईपर्यंत कृमिकीटक योनीत जन्मावे लागते, म्हणून परस्त्रीपुरुषसंगमापासून दूर राहावे असे श्रीगुरुमहाराजांनी त्रिविक्रमांस सांगितले. ॥ ९६ ॥

भारत्याऽथ कथं त्वघान्त इति संपृष्टोऽब्रवीच्छ्रीगुरुः

पश्चात्तापमघान्तकं स्वबलतः कृच्छ्रादिकं शोधकम् ॥

उक्त्वाऽघं च सदस्यूतं तदुदितं क्षौरादियुक्तं चरेत्

प्रायश्चित्तमदाम्भिकः शुचिरघादा मंत्रतीर्थव्रतैः ॥ ९७ ॥

अन्वयः—अथ त्रिविक्रमभारत्या कथं अघान्तः इति पृष्ठः श्रीगुरुः पश्चात्तापं अघान्तकं अब्रवीत् (इदं साधारणपापे, विशेषपापे तु शुद्धि आह) स्वबलतः स्वशक्तितारतम्यात् कृच्छ्रादिकं पापस्य शोधकं भवति । (तस्य इतिकर्तव्यतां आह) अदाम्भिकः निष्कपटः सदसि धार्मिकविद्वत्सभायां ऋतं सत्यं यथा विहितं अघं पापं उक्त्वा तदुदितं (तथा परिषदा अनुवादकद्वारा उदितं) क्षौरस्नानादियुक्तं प्रायश्चित्तं चरेत् इति भावः ॥

अर्थः—नंतर श्रीत्रिविक्रम भारतींनी श्रीगुरु नृसिंह यतींना विचारले: महाराज, चुकून एखादे वेळी मनुष्याकडून जर पातक घडले तर त्या पातकांचा नाश कसा होईल ? भारतींचा प्रश्न ऐकून श्रीगुरु म्हणाले, पश्चात्ताप हाच पापाचा नाश करणारा मुख्य उपाय आहे. पश्चात्तापाने पातकी मनुष्य शुद्ध होतो असे स्मृतिवचन आहे, ही गोष्ट साधारण पातकांची आहे, विशेष जबरदस्त जर पातक असेल तर धर्मशास्त्रकारांनी पातकशुद्धीचा मार्ग सांगितला आहे तो असा: प्रथमतः पश्चात्ताप झाला पाहिजे, नंतर निष्कपटपणाने, धार्मिक विद्वानांच्या सभेत, खरेपणाने आपल्या हातून पातक जसे घडले असेल, तशा प्रकारे पातक्याने स्वपातकांचा उच्चार करावा. नंतर सभेतील धार्मिक सदस्यांच्या अनुज्ञेने अनुवादकद्वारां ते जे प्रायश्चित्त सांगतील ते स्नानक्षौरपूर्वक प्रायश्चित्त

करविं, अशा प्रकारें पातकशुद्धीचें विशेष मार्गदर्शन आहे असें श्री गुरूंनी सांगितलें. ॥ ९७ ॥

नीचं तूच्च उवाच पित्रपकृतेस्त्वं चावचोऽभूरतो
मासं संगमसेवनादद्विजनितागाम्युद्भवे सोऽवदत् ।
विप्रं योजय मां द्विजेषु करटो हंसोऽपि सन्मानसे
भूयः किं करटोऽप्ययोऽपि कनकं भूत्वा पुनः किं त्वयः९८

अन्वयः—एवं त्रिविक्रमं आभाष्य उच्चः (भगवान्) नीचं तं (पतितं) तु उवाच । हे पतित त्वं पित्रपकृतेः मातापितृतिरस्कारात् अवचः (पतितः) अभूः । अतः मासं स्नानादिना संगमसेवनात् आगाम्युद्भवे द्विजनिता (द्विजत्वं तव भविष्यति) इति । तच्छ्रुत्वा सः पतितः अवदत् । विप्रं वेदाध्यायिनं ब्राम्हणं मां द्विजेषु योजय । करटः काकः सरसि हंसः सन् करटः काकः भविष्यति किं । तथा पूर्वं अयो (लोहमपि) स्पर्शयोगात् कनकं भूत्वाऽपि पुनः तु अयो भवति किं अपि तु न इति भावः ॥

अर्थः—भगवान् श्रीगुरुनृसिंह देव याप्रमाणे त्रिविक्रम भारतीस बोलून त्या पतितांस म्हणालेः हे पतिता, तूं मागील जन्मांत आईवडिलांचा तिरस्कार केला आहेस, त्यामुळे तूं हीन जातीत जन्म पावला आहेस, आतां यानंतर तूं एक महिनाभर भीमामरजासंगमांत स्नान कर, म्हणजे त्या स्नानपुण्यानें तूं पुढील जन्मी ब्राह्मण होशील. हें गुरुवचन ऐकून तो पतित म्हणाला, महाराज मला आतां आपण विप्रसमाजांत समाविष्ट करा. कारण कावळा मानस सरोवरांवर जाऊन हंस झाल्यावर तो पुनः कावळा होतो काय ? त्याचप्रमाणें स्पर्शमण्याचा लोखंडास स्पर्श होऊन लोखंडाचें सुवर्णरूप झाल्यावर पुनः त्या सुवर्णाचें लोखंड होईल काय ? महाराज, तसें कदापि होणार नाही. त्याचप्रमाणें तुमच्या कृपावलोकनानें मी

एकदां ब्राह्मण शाल्यावर पुनः बुरुड होईन कसा ? श्रीगुरुकृपा शाल्या-
नंतर तो पतित (नीच) कसा राहणार ? ॥ ९८ ॥

इत्थं तस्मिन्वदति युवतिस्तस्य चाप्ताऽथ तां स
त्यक्तुं हैच्छत् गुरुरथ जगौ स्त्रीर्न पूर्वं विवाहया ॥

पश्चात्त्यागे पतसि सदिति प्रोह्य तं स्नापयित्वा
गेहायाऽऽज्ञापयति स यतिः सोप्यगाज्ज्ञानहीनः ॥ ९९ ॥

अन्वयः—इत्थं तस्मिन् वदति सति तस्य युवतिः च पुत्रादयः
प्राप्ताः सः तां त्यक्तुं ऐच्छत् अथ गुरः तं जगौ, स्त्रीः पूर्वं न विवाहया,
पश्चात् त्यागे पतसि एतद् सत् प्रोह्य सः यतिः तं स्नापयित्वा गेहाय
आज्ञापयत् सः अपि ज्ञानहीनः गृहं अगात् ॥

अर्थः—अशा प्रकारें तो पतिन श्रीगुरु नृसिंह महाराजांना म्हणूं
लागला की महाराज, आतां मी पुनः पतित व संस्कारहीन कसा होणार?
असें बोलत आहे, तोच त्याचें स्त्रीपुत्रादिक तेथें आले व त्या पतिताला
घरांकडे बोलवूं लागले. तेव्हां तो त्यांना म्हणाला, मी आतां ज्ञानी व
पंडित झालों आहे. मी घरी येणार नाही. तुमचा व माझा आतां कोण-
त्यांही प्रकारें नात्याचा अगर जातीचा संबंध राहिला नाही. तुम्ही परत
जा. मी तुम्हांस आतां यापुढें स्वीकारणार नसून सोडणार आहे. हें
त्याचें म्हणणें ऐकून नंतर श्रीगुरु यतिमहाराज पतितांस म्हणाले, हे
पतिता अगोदर विवाह करूं नये, करण्यापूर्वीच विचार करावा.
एकदां विवाहबद्ध शाल्यानंतर विधिपरिणीत वधूचा त्याग करणें योग्य नाही,
आणि तें शास्त्रसंमतहि नाही, तसें करण्यानें मनुष्य पतित होऊन नरक-
गतीस जातो. ही गोष्ट सत्य व शास्त्रवचनांस धरून आहे. असें सांगून
पूर्वजन्माचें ज्ञान देणारें त्याच्या अंगास लागलेलें भस्म धुण्याकरतां त्यास
स्नान घालविलें, त्यामुळें त्याचें ज्ञान लुप्त झालें. नंतर त्यांस महाराजांनीं
घरी जाण्याची आज्ञा केली. तदनुसार तोहि पण ज्ञानविरहित झाला

आणि स्त्रीपुत्रादिकांना आलिगन देऊन कांहीं न बोलतां परिवारसमवेत घरीं निघून गेला. ॥ ९९ ॥

पावितोऽपि पतितः कुतो गतो हीनतामिति यतीरितो यतिः । प्राह भस्मवशतो मयार्पिता वेत्तृताऽऽप्लवत उद्रता ततः

अन्वयः—पावितः अपि पतितः कुतो हीनतां गतः इति त्रिविक्रम-यतिना यतिः प्रेरितः पश्चात् भगवान् प्राह भस्मवशतः मया वेत्तृता अर्पिता सा आप्लवतः ततः उद्रता नष्टा इत्यर्थः ॥

अर्थः—श्रीत्रिविक्रम भारतीमुनीनें श्रीयतिवर गुरुमहाराजांना प्रश्न केला कीं, महाराज, तो पतित आपण एकदां पक्विल करून विद्वान् केलात, नंतर पुनः तो पतित ज्ञानहीन कसा झाला ? यावर श्रीगुरु भगवान् म्हणाले, मी त्याच्या अंगास विभूति लावण्यास सांगितली. नंतर त्यामुळे त्यांस विद्वत्ता दिली, म्हणून तो ज्ञानी झाला व स्वस्त्री-पुत्रादिकांचा त्याग करण्यास तयार झाला. या सर्व गोष्टींचें मूळ कारण अंगी असलेली विभूति आहे हे लक्षांत घेऊन त्यांस स्नान घालविले. त्यामुळे त्याच्या अंगास लागलेली विभूति धुऊन गेली. त्या कारणानें तो पतित पुनः ज्ञानहीन झाला, आणि स्त्रीपुत्रांवर पूर्वीप्रमाणें आसक्त झाला, हें विभूतीचें माहात्म्य आहे. ॥ १०० ॥

दुराचारो जारो यतिवर पुरा कश्चन धरा-

पती रक्षो भूत्वा क्षुधित उपगं क्रौंचवनगः ।

मुनिं प्रापाचुं तद्धृतभसितसंस्पर्शवशतः

स्मृतप्राक्पंचाक्षिप्रमितगतजातोऽस्तकुकृतः ॥१०१॥

अन्वयः—पुरा दुराचारः जारः कश्चन धरापतिः दुर्जयाख्यः क्रौंच-वनगः रक्षः भूत्वा क्षुधितः सन् उपगं मुनि वामदेवं अचुं प्राप, तदा तद्धृत-भसितसंस्पर्शवशतः अस्तकुकृतः सः स्मृतप्राक्पंचाक्षिप्रमितगतजातः (अभूदिति तात्पर्यम्)

अर्थः—श्री त्रिविक्रम भारतीनें केलेल्या प्रश्नांचा आशय ध्यानीं घेऊन भगवान् श्रीगुरुसिंह यति म्हणाले, हे त्रिविक्रमा, पूर्वी कोणीएक अत्यंत दुराचारी व जारकर्मरत असा एक दुर्जय नामक राजा होता. तो आपल्या स्वतःच्या कर्मानुरोधाने क्रीच वनांत ब्रम्हराक्षस झाला. पुढे तो अत्यंत भुकेलेला असाच नेहमी असे. एकदां त्या वनांत यदृच्छेनें फिरत फिरत जवळ आलेल्या वामदेवनामक महामुनीस त्याने पाहिलें. नंतर त्यानें मुनीस भक्षण करावें म्हणून त्यांच्या अंगास घट्ट मिठी मारिली. मुनीचें सर्व शरीर भस्मचर्चित असल्याकारणाने राक्षसांच्या अंगास तें भस्म लागलें, त्यामुळे राक्षसांला मागील पंचवीस जन्मांचें पूर्ण ज्ञान झाले, त्यामुळे आपण राक्षस कसे बनलों, त्यांस मूळ कारणें कोणतीं घडलीं, हें राक्षसांस चांगलेंच समजून आलें, व तो राक्षस मुनींस खाण्याचा विचार सोडून देऊन त्यांचे चरणी लीन झाला व आपला उद्धार करावा अशी त्यानें विनंती केली. ॥ १०१ ॥

तस्मै द्राविडविप्रमुक्तिमवदच्छ्वांगस्थभस्माहितां

संवादं गतिदं कुमारहरयोर्भस्मार्पणं चोद्गतिम् ॥

एवं कर्मविपाकमाकलयतोऽप्याराध्य चाध्याधिहे

तत्पादांबुरुहे ययौ यतिरिति ख्याता विभूतेः कथा १०२

अन्वयः—तस्मै श्वांगस्थभस्माहितां द्राविडविप्रमुक्तिं अवदत् (वामदेवः इति शेषः) च गतिदं कुमारहरयोः संवादं आह, तस्मै वामदेवेन भस्मार्पणं कृतं तच्च आह तस्य उद्गमनं च आह. एवं कर्मविपाकं आकलयतः आध्याधिहे तत्पादांबुरुहे आराध्य असौ त्रिविक्रमः ययौ इति विभूतेः कथा ख्याता जाता ॥

अर्थः—भगवान् श्रीगुरु यति म्हणाले, श्रीवामदेव महामुनींनीं त्या राक्षसांला भस्माची कथा सांगितली. एक कुत्रें स्मशानांत भस्मावर बसलें. त्याच्या पोटास साहजिकच भस्म लागलें. नंतर तें एका द्रविड-

देशांतील ब्राह्मणाच्या शबावर मांस भक्षणासाठी बसलें. कुत्र्याच्या पोटाचें भस्म विप्राच्या कपाळी लागलें, त्यामुळें तो विप्र मुक्त झाला. नंतर पुनः त्यांनीं भस्म कसें असावें, तें कोणकोणच्या स्थळी मिळतें, स्वतंत्र भस्म कसें तयार करावें, तें लावण्याचा विधि कसा आहे, शरीरावर कोणत्या स्थळी लावावें, यासंबंधी सनत्कुमार आणि शंकर यांचा झालेला पुरातन संवाद वर्णन केला. त्यानंतर श्रीवामदेवांनी आपल्या अंगाचें भस्म तुझ्या अंगास लागलें, त्यामुळें खाण्याची बुद्धि नाहीशी होऊन तुला मार्गील जन्मांतरांचें ज्ञान झाले, असें सांगून त्यांस भस्म दिलें. त्यामुळें राक्षसाचा उद्धार होऊन तो स्वर्गास गेला. हें श्रीगुरुयतीनी त्रिविक्रमापुढें वर्णन केलें. अशा प्रकारें कर्मविपाक खंडाचें वर्णन करणाऱ्या भगवान् श्रीगुरु नृसिंह यतीदेवांच्या चरणकमलांस नमस्कार करून व मनांत पुनः पुनः ध्यान करून तो त्रिविक्रम महामुनि आनंदानें स्वग्रामीं परत गेला. नंतर अशा रीतीनें भस्ममाहात्म्य कथा प्रसिद्धीस पावली. याप्रमाणें श्रीमत्परमहंस परिव्राजकाचार्य श्रीमद्वासुदेवानंद सरस्वतीनी रचलेलें श्रीगुरु चरित्र काव्याचे द्वितीय शतक संपूर्ण झालें. भक्तकामकल्पद्रुम अत्रिमुतांस नमस्कार असो. ॥ १०२ ॥

॥ द्वितीय शतक समाप्त ॥

॥श्रीगणेशदत्तगुरुभ्यो नम ॥

श्रीगुरुचरित्रकाव्य मराठीभाषांतर तृतयिशतक अन्वयार्थसहित

भाषांतरकार—वे. शा. सं. ईश्वरशास्त्री दीक्षित.

प्राध्यापक—व्याकरणशाला, सांगली.

॥ अथ गुरुचरित्रकाव्यतृतीयशतकप्रारंभः ॥

अथ कोऽपि मृतार्भको वरे द्विज आस द्विज माहुरे पुरे ॥
स गुरोः कृपयाऽऽप सत्सुतं स च दत्तं वदन्ति स्म तं
मतम् ॥ १ ॥

अन्वयः—अथ सिद्धः उवाच हे द्विज वरे माहुरे पुरे मृतार्भकः
कः अपि द्विजः आस सः गुरोः कृपया सत्सुतं आप सः च तं मतं दत्तं
वदति स्म ॥

अर्थः—सिद्ध बोलले—हे नामधारका ब्राह्मणा, श्रेष्ठ अशा माहुर-
पुरांत मृतवत्स असा कोणीएक गोपीनाथ नांवाचा ब्राह्मण असे. तो
सेवावगैरेंनीं श्रीगुरु दत्तात्रेयांचे कृपेनें एक सत्पुत्र मिळविता झाला. तो
गोपीनाथ ब्राह्मण त्या मुलाला 'दत्त दत्त' म्हणत असे. म्हणजे 'दत्त'
नांवाने हांक मारीत असे. ॥ १ ॥

स तु धीगुणशीलशालिनीं स्वसमानां स्त्रियमेव लब्धवान् ॥
सुमतीं भुवि दंपती तथा शुशुभाते रतितत्पती यथा ॥ २ ॥

अन्वयः—सः तु धीगुणशीलशालिनीं स्वसमानां एव स्त्रियं
लब्धवान् यथा रतितत्पती शुशुभाते तथा सुमतीं दंपती शुशुभाते ॥

अर्थः—तो मुलगा दत्त बुद्धि, गुण व शील यानें शोभणाऱ्या व
आपल्यासारखीच असलेल्या स्त्रीला मिळविता झाला, आणि रतिकामा-
प्रमाणें सद्बुद्धीचे ते दोघे दंपती शोभते झाले. ॥ २ ॥

अथ दैववशात्क्षयार्दितः समभूत्कान्तिविवर्जितः सुतः ॥

शयनाशनवर्जितः कृशो ललना चाप्यभवत्तथा कृशा ॥ ३ ॥

अन्वयः—अथ दैववशात् क्षयार्दितः कान्तिविवर्जितः सुतः समभूत्
ततः शयनाशनवर्जितः कृशः अभूत् तथा ललना च अपि कृशा अभूत् ॥

अर्थः—विवाह झालेनंतर प्रारब्धाने मुलगा दत्त क्षयरोगाने पीडित होऊन निस्तेजस्क झाला. त्यानंतर क्रमाक्रमाने आहार निद्रा वगैरे टांकलेला अतएव अतिशय कृश झाला. त्याची पत्नीहि अतिशय कृश झाली ॥ ३ ॥

हवनार्चनशान्तिभेषजैर्जपनाद्यैर्न शशाम स द्विजैः ॥

उदितोऽयमसाध्य इत्यहो स रहोऽम्बामवदच्छृणु ह्यहो ॥ ४ ॥

अन्वयः—सः जपनाद्यैः हवनार्चनशान्तिभेषजैः न शशाम द्विजैः अयं असाध्यः उदितः सः रहः अम्बां अवदत् अहो हि शृणु ॥

अर्थः—तो रोग जप, होम, पूजा, शांति, औषध इत्यादिकाने शांत झाला नाही. वैद्य, ज्योतिषी वगैरे ब्राह्मणांच्याकडून हा रोग असाध्य आहे असे जेव्हां सांगितले गेले तेव्हां तो ब्राह्मण एकान्तांत आपल्या आईला म्हणाला— आई, निश्चित ऐक. ॥ ४ ॥

अयि मातरतः परं तु ते मयि माऽऽशाऽस्तु रुजार्दिते सुते ॥ दयिते मयि तेऽस्तु मा रतिर्दयिते श्रीदयितेऽस्तु ते रतिः ॥ ५ ॥

अन्वयः—अयि मातः अतः परं तु रुजार्दिते ते सुते मयि आशा मा अस्तु । हे दयिते ते दयिते मयि अतः परं रतिः मा अस्तु श्रीदयिते ते रतिः अस्तु ॥

अर्थः—अग आई, यानंतर रोगाने पीडित अशा तुझ्या या मुला-विषयीं अर्थात् मजविषयी तुझी आशा फुकट आहे. आसन्नमरण असल्या-मुळे आशा करूं नकोस. हे प्रिये माये, तुझ्या प्रिय वल्लभाविषयी अर्थात् मजविषयी यापुढे प्रीति करूं नकोस. मग माझ्याकडून प्रेम कुठे केलें जावें असें म्हणशील तर, श्रीलक्ष्मीवल्लभ भवतारक श्रीमहाविष्णूवर तुझी प्रीति होवो. ॥ ५ ॥

धृतभीतिरुवाच तं सती गतिरन्या भवतो न मे सती ॥

कति वच्म्यतिस्रक्तिभिस्त्वं मतिमान्मेऽस्ति भवान्सुमङ्गलम् ॥ ६ ॥

अन्वयः—धृतभीतिः सती ते उवाच । भवतः अन्या मे सती गतिः न एतत् अतिसूक्तिभिः कति वच्मि अलं मतिमान् भवान् मे सुमंगलं अस्ति ॥

अर्थः—घाबरलेली अशी ती भार्या त्याला म्हणाली:—“ आपल्या-शिवाय मला दुसरी चांगली गति नाही हें मी किती चांगल्या शब्दानें सांगूं ? असो—बुद्धिमान् असे आपण मला कल्याणकारक आहां. माझे सौभाग्य आहां.” ॥ ६ ॥

इति सा समुदीर्य निर्ययौ पतियुक्ता श्वशुरानुमोदिता ॥

गुरुदर्शनकाङ्क्षया नता वरगन्धर्वपुरं ह्युपागता ॥ ७ ॥

अन्वयः—इति सा समुदीर्य पतियुक्ता श्वशुरानुमोदिता गुरु-दर्शनकाङ्क्षया निर्ययौ शनैः वरं गन्धर्वपुरं हि उपागता ॥

अर्थः—याप्रमाणें ती बोद्धून पतीच्या आरोग्यार्थ पतीसह पतीला पाळण्यांत घाडून “ तूं जा.” याप्रमाणें सासू सासऱ्यांची आज्ञा घेऊन गुरुदर्शनाकांक्षेने निघाली. हळूहळू मुक्काम करीत कांहीं दिवसांनी श्रेष्ठ अशा (गाणगापुराच्या) गंधर्वपुराच्या जवळ प्राप्त झाली. ॥ ७ ॥

सहसा मृतिमाप तत्पतिर्युवतिस्तं च शुशोच साऽधृतिः ॥

अतिदीनमतिं तु तां स्तीं गुरुमूर्तिर्यतिराप सद्गतिः ॥ ८ ॥

अन्वयः—तदा तत्पतिः सहसा मृतिं आप अधृतिः सा तं शुशोच तु तदा अतिदीनमतिं तां सती सद्गतिः यतिः गुरुमूर्तिः आप ॥

अर्थः—तेव्हां तिच्या पति एकाएकी मरण पावला. धैर्यशून्य झालेली ती युवती—अर्थात् त्याची पत्नी—मृतपतीला उद्देशून शोक करती झाली. तेव्हां अत्यंत दीनबुद्धीच्या त्या सतीला चांगला मार्ग दाखविणारा यतिवर भगवान् गुरुमूर्ति अवधूत वेषानें तिच्याजवळ प्राप्त झाला. ॥ ८ ॥

धृतभूतिरुवाच मा शुचः सति कस्ते पतिरन्ति मे वचः ॥

वद चित्प्रतिबिम्बितोऽथवा सदचिद्वर्ष्म समीपवर्ति वा ॥९॥

अन्वयः—धृतभूतिः (तां) उवाच (हे) सति मा शुचः चित्प्रतिबिम्बितः ते पतिः अथवा अचित् समीपवर्ति वर्ष्म (ते पतिः,) कस्ते (पतिः) (इति) ते अन्ति वचः वद ॥

अर्थः—भस्म धारण केलेला असा तो भगवान् तिला म्हणालाः—“हे सती, शोक करू नकोस. चित्प्रतिबिम्बित जीव तुझा पति आहे अथवा जडदेह समीप असलेला हा तुझा पति आहे?” या माझ्या प्रश्नाचें उत्तर मजला दे. ॥ ९ ॥

उभयं न वयं यशस्विनि प्रवदामः परमं मनस्विनि ।

न गमागमनेऽस्य सोऽजरो निगमाद्योप्यवरोऽपरोऽमरः ॥१०॥

अन्वयः—(हे) यशस्विनि मनस्विनि वयं उभयं न प्रवदामः अस्य गमागमने न स्तः सः अजरः निगमाद्यः अवरः अपरः अमरः अस्ति ॥

अर्थः—या दोन्हीतील सिद्धान्त मला समजत नाही. हे गुरो, तुलाच मी शरण आहे, असें जर म्हणशील तर हे स्त्रिये ऐक. हे यशस्विनी, आणि प्रशस्त मन असलेल्या स्त्रिये, आम्ही या दोघांनाहि म्हणजे देह आणि जीव यांना परम सत्य तात्त्विक पदार्थ म्हणून सांगत नाही तर देह जो आहे तो जड, विकारी, अदृष्ट, नष्टस्वभावाचा असल्यानें सत्य न होवो. परंतु जीव हा परमार्थ तात्त्विक पदार्थ कसा नाही? तर ऐक. या स्वयंप्रकाशमान अपरोक्ष अशा आत्म्याला येणे जाणें, दुसऱ्या देहांत जाणें, मरणें, गर्भांत येणें, उत्पन्न होणें, इत्यादि नाहीत. तो आत्मा अजर अर्थात् जन्मादिविकारशून्य, वेदकर्ता, अत्यंत श्रेष्ठ आणि सगळ्या निषेधांचा अवधि असलेला व अमर असा आहे. ॥ १० ॥

यदनीदृगतादृगीक्षकं पुरुषाख्यं परमं ह्यमायिकं ।

निरुपाधिकमाद्यमेककं तदु शोकं कथमर्हति व्यकम् ॥ ११ ॥

अन्वयः—यत् अमायिकं ईक्षकं परमं पुरुषाख्यं तत् ईदृक् तादृक् च न भवति कुतः निरुपाधिकं आद्यं एककं व्यकं तत् उ शोकं कथं अर्हति ॥

अर्थः—कारण, ज्या अर्थी आवरणादिरहित साक्षीभूत, परमपुरुष-नामक ब्रम्हरूप तो परमात्मा असा तसा होत नाही. कारण तो अविद्या माया उपाधिरहित, आद्य, सर्वकारण, अद्वितीय, सृष्टिकाळांतहि एकटाच असा असणारा तो आत्मा ब्रह्मरूप असलेला शोक करण्यास योग्य कसा होईल ? सांग. कांही असलें तरी शोकास पात्र नाही. ॥ ११ ॥

यदु भाति जगत्यनेकवत्तदु मायामयमेणनीरवत् ॥

गुरुदर्शिततत्त्वदीपतः पुरुदृङ् मुक्तिमियाद्भमादतः ॥ १२ ॥

अन्वयः—यत् उ जगति अनेकवत् भाति तत् एणनीरवत् मायामयं गुरुदर्शिततत्त्वदीपतः पुरुदृक् अतः भ्रमात् मुक्तिं इयात् ॥

अर्थः—तर प्रत्यक्ष वस्तूचा अपलाप कसा केला जातो ते सांगतां. जें या लोकांमध्ये सुर नर, पशुपक्ष्यादि रूपानें अनेक स्वरूपानें भासतें तें मायामय मृगजळाप्रमाणें मिथ्या असें असून तें खरें नव्हे. तर मग हा भ्रम कसा निवृत्त होईल ? याचें उत्तर असें की, शब्द व परब्रह्मनिष्णात अशा सद्गुरूच्या द्वारां प्रकाशित जो तत्त्वज्ञानरूप दिवा, जीवब्रह्मैक्य-लक्षण असलेला त्यामुळें सर्वव्यापक आत्मदृष्टीच्या लाभानें विवेकी पुरुष मिथ्याभूत जगद्भ्रमांतून मुक्त होण्यास शक्य होतो. न होऊन या बाव-तींत अन्य उपाय नाही. ॥ १२ ॥

नरजन्मनि चेन्न रे मृतं परजन्मन्यत आसुरे मृतम् ॥

सति मुञ्च शुचं न चंक्रमं प्रति गच्छाश्रय मोक्षसत्क्रमम् ॥ १३ ॥

अन्वयः—रे नरजन्मनि अमृतं न चेत् तर्हि तेषां आसुरे मृतं अन्यत् परं न तस्मात् हे सति ! शुचं मुंच न चंक्रमं प्रति गच्छ मोक्षसत्क्रमं आश्रय ॥

अर्थः—हे साध्वी, या मनुष्य जन्मामध्ये जर मोक्ष प्राप्त करून घेतला नाही, तर प्राणपोषणतत्पर असे असुरांचा स्वभाव असलेले मानव परजन्मामध्ये मरणच प्राप्त करून घेतात. अमरपणाची वार्ताहि त्यांना नको आहे. ज्या अर्थी असें आहे त्या अर्थी तूं, हे सती, शोक टाकून दे. वारंवार या जन्ममरणाच्या फेऱ्यांत पडूं नकोस. याच जन्मांत ईश्वर-भजन, स्वधर्माचरणादिकांच्या योगानें मोक्षाच्या सन्मार्गाचा आश्रय कर. ॥ १३ ॥

स्वातंत्र्यं न हि योषितां सति पतिः स्त्रीणां सुरो नेतरो
हित्वा शाश्वमतः पतिं भज ततः श्रेयो गुरोरुक्तितः ।

सेवा तस्य सुरार्चनं पदुदकं तीर्थं प्रसादस्तदु-

च्छिष्टं धर्म उतास्य वाक्यकरणं संतोषणं भूषणम् ॥ १४ ॥

अन्वयः—हि योषितां स्वातंत्र्यं न तस्मात् हे सति ! स्त्रीणां पतिः एव सुरः इतरः न अतः शाश्वतं हित्वा पतिं भज । गुरोः उक्तितः ततः श्रेयः तस्य सेवा सुरार्चनं पदुदकं तीर्थं तदुच्छिष्टं प्रसादः उत अस्य वाक्यकरणं धर्मः संतोषणं भूषणम् ॥

अर्थः—कारण, हे स्त्रिये, स्त्रियांना केव्हांहि स्वातंत्र्य नाही. म्हणून हे सती, स्त्रियांना पति हाच देव, दुसरा शिव-विष्णु इत्यादिरूप कोणीहि देव नाही. ज्या कारणानें स्त्रियांचा पति हाच देव आहे, त्याकारणानें कापड टाकून पतीची सेवा कर. त्या पतिभजनानें श्रेय होईल. लोपा-मुद्देच्या स्तुतिप्रसंगानें सांगितलेल्या बृहस्पतीच्या उत्तीवरून पतिभजन करण्यानें श्रेय प्राप्त होईल. त्या भर्त्याची सेवा हीच तिची देवाची पूजा. दुसरी देवपूजा नाही. त्या पतीचें पादोदक हेंच तीर्थ. पतीचें उच्छिष्ट हाच देवाचा प्रसाद होय. पतीच्या वाक्याप्रमाणें वागणें हाच तिचा धर्म होय. पतीचा संतोष भूषण होय. बाकी सुवर्णादिक हे भूषण नव्हे. ॥ १४ ॥

नित्यं तज्जनगौरवं च सुहितं मर्यादयाऽदो व्रतं
 धार्यं स्वापभुजीतयस्तमनु च प्राक् स्नानबोधोत्थितिः ॥
 सर्वेनःशमनं धवानुगमनं गोत्रत्रयोत्धारणम् ॥
 भूशय्यावपनार्चनव्रतवृषैर्वैधव्यसेवाऽथवा ॥ १५ ॥

अन्वयः—च परं नित्य तज्जनगौरवं कार्यं सुहित कार्यं अदः व्रतं मर्यादया धार्यं तथा त अनु स्वापभुजीतयः स्नानबोधोत्थितिः प्राक् सर्वेनः-शमनं गोत्रत्रयोद्धारण धवानुगमनं अथवा भूशय्यावपनार्चनव्रतवृषैः वैध-व्यसेवा ॥

अर्थः—आणि नित्य पतीच्या संबंधीं अशा असलेल्या सासू, सासरा, दीर इत्यादिकांचे गौरव करणें हें अतिशय हिताचें आहे. म्हणून हें सर्व व्रत मर्यादेनें धारण करावें. आणि पतीच्या खाणें, पिणें, शोपणें इत्यादि-कांनंतर आपण खाणें, पिणें, शोपणें इत्यादि कार्ये करणारी आणि पतीच्या अगोदर उठणें, स्नान इत्यादि कार्ये करणारी अशी राहून दैव-वशात् पती मृत झाला असतां त्या स्त्रीनें प्रामुख्यानें सहगमन करावें अथवा भूशय्यादि वैधव्यव्रत पत्करून खाटेवर न शोपणें, केशवपन करणें, देवांची पूजा करून एकादशी जयंती इत्यादि उपवास करणें, कार्तिक, माघ, वैशाख, श्रावण मासादिकांमध्ये स्नान उपोषण, दीपा-राधना, दान इत्यादिकांच्या योगानें विधवाधर्मपालन करून सतीनें राहावें ॥ १५ ॥

सा ग्राह वैधव्यसुपालनं हा कष्टं युवत्या अपि धर्मवत्याः ॥
 अतोऽनुयानं मतमित्यथाऽक्षान्दत्त्वा विभूर्ति च तथेत्य-
 गात्सन् ॥ १६ ॥

अन्वयः—धर्मवत्याः अपि युवत्याः वैधव्यसुपालनं हा कष्टं अतः अनुयानं मतम् । अथ सन् अक्षान् दत्त्वा विभूर्तिं दत्त्वा तथेति अगात् ॥

अर्थः—सती म्हणाली: तरुण स्त्रियांना वैधव्यधर्म पालन करून आयुष्य घालविणें हें अत्यंत कष्टाचें आहे. तरी मला सहगमन करण्याला परवानगी द्यावी. त्यावर तें ऐकून श्रीगुरूंनी तिला पतीच्या कंठांत व कानांत धारण करण्याकरितां रुद्राक्ष तसेंच अंगाला लावण्याकरितां विभूति ही देऊन तुझ्या म्हणण्याप्रमाणेंच कर असें सांगितलें. ॥ १६ ॥

सापि श्मशानेऽनुपदं हयेष्टिप्रदं मुदा भर्तृशवाग्रयानम् ॥

कृत्वाखिलानन्दपदं पदं च गुरोर्दिदृक्षुर्लघु संगमेऽगात् ॥१७॥

अन्वयः—सा अपि मुदा अनुपदं हयेष्टिप्रदं स्मशाने भर्तृशवाग्रयानं कृत्वा अखिलानन्दपदं गुरोः पदं दिदृक्षुः लघु संगमे अगात् ॥

अर्थः—ती पतीव्रता स्त्री आनंदाने पावलोपावली अश्वमेधपुण्य प्राप्त करून देणारें, स्मशानांतील भर्त्याच्या शवापुढें गमन करून सर्वानंदस्थान असलेल्या गुरुचरणांना पाहणेची इच्छा असलेली शीघ्र भीमा-अमरजा संगमावर गेली. ॥ १७ ॥

सौभाग्यसंततिदया स दयासमुद्रस्तामाशिषालमभिनन्द्य शवं वितन्द्रः ॥ आनाय्य चाथ जलसिक्तमजीवयत्तं ताभ्यां स्तुतोऽवददजो निजदैवमुक्तम् ॥ १८ ॥

अन्वयः—सौभाग्यसंततिदया आशिषा तां अलं अभिनन्द्य दयासमुद्रः सः शवं आनाय्य अथ च जलसिक्तं तं अजीवयत् ताभ्यां स्तुतः अजः निजदैवमुक्तं अवदत् ॥

अर्थः—श्रीगुरु म्हणाले: हे सती, तूं अष्टपुत्रा सौभाग्यवती भव याप्रमाणें सौभाग्यसंततिदायक आशीर्वादानें त्या सतीचें अभिनंदन करून भक्त-कार्यार्थ सदा उद्युक्त, दयासागर तो भगवान् त्या प्रेताला आणून व नंतर कर्मडलजलानें प्रोक्षण करून त्या मृतपतीला जिवंत करतां झाला. आणि मृतसंजीवित ब्राह्मण व त्याची पत्नी यांच्याकडून स्तुति करून घेतां झाला सर्व लोक मेलेला हा मनुष्य जिवंत कस झाला या रीतीनें आश्चर्य-

चकित झाले असतां भगवंतांनीं सांगितलें कीं—निजभक्तांचें दैवरूप असलेलें या जन्मांत तीस वर्षांचें आयुष्य पुढच्या जन्मीच्या शंभर वर्षांच्या आयुष्यांतून काढून घेऊन या जन्मांत यास दिलें आहे. ॥१८॥

ततः परेद्युः प्रतिचोदितोऽवदत् वदद्वरेण्योऽक्षविभूतिसंभवे ॥

वाराङ्गनामर्कटकुक्कुटोद्भवक्षमेशभद्रात्मजरुद्रसत्कथे ॥१९॥

अन्वयः—ततः परेद्युः प्रतिचोदितः वदद्वरेण्यः अक्षविभूतिसंभवे वाराङ्गनामर्कटकुक्कुटोद्भवक्षमेशभद्रात्मजरुद्रसत्कथे अवदत् ॥

अर्थः—त्यानंतर दुसऱ्या दिवशी साध्वीकडून पूर्ववृत्त जाणण्याकरितां म्हणून विचारलेला भगवान् श्रेष्ठ वक्ता असा रुद्राक्ष, विभूति, यांच्यापासून निर्माण झालेल्या सतीवेश्या व तिने बाळगलेला माकड व कोंबडा यांच्या क्षमेश भद्रात्मज यांच्या रुद्राच्या कथा साध्वीला सांगता झाला. त्यांत क्षमेश काश्मीरदेशचा राजा, भद्रसेन नांवाचा त्याचा मुलगा यांच्या कथा सांगितल्या. ॥ १९ ॥

स्त्रियो न देयो मनुरेतदर्थं तद्देवयान्या विकचं चरित्रम् ॥

सतीं स ऊचे सकचं कचेन काव्यं वराङ्गं विकचं कृतं च ॥२०॥

अन्वयः—स्त्रियः मनुः न देयः एतदर्थं तत् देवयान्याः विकचं चरित्रं ऊचे सकचं काव्यं विकचं कृतं कचेन वराङ्गं विकचं कृतं च ऊचे ॥

अर्थः—स्त्रीला मंत्र देऊं नये या अर्थी त्या प्रसिद्ध देवयानीचे स्पष्ट चरित्र भगवंतांनीं सतीला सांगितलें. ॥ २० ॥

सोमवारव्रतं साध्व्यै सोमप्रियमुवाच सः ॥

सीमन्तिन्याप्यैन्द्रसेनिसीमन्तिन्या कृतं व्यकम् ॥ २१ ॥

अन्वयः—सः व्यकं ऐन्द्रसेनिसीमन्तिन्या सीमन्तिन्या कृतं सोमप्रियं सोमवारव्रतं साध्व्यै उवाच ॥

अर्थः—तो भगवान् दुःख हरण करणारें इंद्रसेनाच्या मुलाची पत्नी सीमंतिनीकडून मैत्रेयीवचनामुळे केलेले शंकर प्रिय सोमवारव्रत साध्वीला सांगता झाला ॥ २१ ॥

एवं विनाथौ शरणागतौ नतौ कृत्वा सनाथौ यशसाप्यलंकृतौ
प्रस्थापयामास गृहाय दंपती तौ हर्षितौ यत्यपकारदंपती २२

अन्वयः—एवं विनाथौ शरणागतौ नतौ सनाथौ यशसा अपि अलंकृतौ कृत्वा यत्यपकारदंपती हर्षितौ तौ दंपती गृहाय प्रस्थापयामास ॥

अर्थः—पूर्वी नाथरहित असलेल्या मागाडून शरणागत झालेल्या त्या दंपतींना सनाथ व यशानें अलंकृत करून त्या यतिश्रेष्ठ भगवानानें आनंदित अशा त्या दंपतींना घराकडे जाण्यास अनुज्ञा देऊन पाठविलें. ॥ २२ ॥

परान्नाभिलाषिण्यथ ब्रह्मयोषित्परान्नारुचिं स्वं पतिं प्रार्थ्य
चेक्षम् ॥ परान्नाय निन्ये भुजौ वीक्ष्य दंष्ट्रिश्चकोच्छिष्टमन्नं
विहायेशमाप्तौ ॥ २३ ॥

अन्वयः—अथ परान्नाभिलाषिणी ब्रह्मयोषित् परान्नारुचिं स्वपतिं, ईशं प्रार्थ्य परान्नाय निन्ये भुजौ दंष्ट्रिश्चकोच्छिष्टं अन्नं वीक्ष्य विहाय ईशं आप्तौ ॥

अर्थः—त्यानंतर परान्नाची अभिलाषा करणाऱ्या ब्राह्मणस्त्रीने परान्नाची इच्छा न करणाऱ्या आपल्या पतीला परान्नभोजनाकरितां पाठवा. याप्रमाणें भगवंताला प्रार्थना करून त्यांच्याकडून आज्ञा झालेल्या आपल्या पतीला परान्न घेण्यास नेलें. त्यानंतर ते दोघे दंपती जेवण्याच्या समर्थी दात्यांकडून दिल्या जाणाऱ्या श्वानसूकरांचें उच्छिष्ट असलेल्या अन्नाला पाहून तें अन्न टाकून भगवंताजवळ आलें. ॥ २३ ॥

तां बोधयित्वा द्विजमाह खिन्नं स्वेषां यज्वद्विजसज्जनान्नम् ॥
श्रावं तथा दानमसद्ग्रहादौ तीर्थे नृपाच्चापि न चापदादौ २४

अन्वयः—तां बोधयित्वा खिन्नं द्विजं आह । त्वया स्वेष्टातय-
ज्वद्विजसज्जनानं ग्राह्यं । तथा असद्व्यग्रहादौ आपदादौ च नृपात् अपि
दानं न ग्राह्यम् ॥

अर्थः—भगवान् म्हणाले: हे ब्राह्मणस्त्रिये, याप्रमाणें दुराग्रह करूं
नकोस असा तिला बोध करून आपल्या व्रतनियमाच्या भंगानें खिन्न
झालेल्या ब्राह्मणाला भगवान् म्हणाले: हे ब्राह्मणा, सगोत्रज व मित्र,
गुरु, संबंधी, उपकार केलेले, विधीनं याग करणारे द्विज, साधू, यांचें
अन्न घेत जा व यांच्यापासून दानहि वे. आपत्तीच्या वेळेलाहि वाईट
दान असलेले, ग्रहणादिकांच्या ठिकाणी तीर्थामध्ये दुष्ट राजांच्यापासून
दान घेऊं नकोस. ॥ २४ ॥

स्वाचारवान्न दुष्येत गृह्णन्नपि कुटुंबवान् ॥

स्वाचारं कथयेत्युक्तो ब्रह्मण्यो ब्रह्मणाऽवदत् ॥ २५ ॥

अन्वयः—कुटुंबवान् स्वाचारवान् गृह्णन् अपि न दुष्येत स्वाचारं
कथय इति ब्रह्मणा उक्तो ब्रह्मण्यः अवदत् ॥

अर्थः—कुटुंबवान् आणि सदाचारवान् ब्राह्मण यानें दान घेतलें
असतांहि तो दोषी होत नाही असें भगवंताचें म्हणणें ऐकून ब्राह्मणांकडून
हे भगवन्—सदाचार मला सांगा. याप्रमाणें विचारलेले ब्राह्मणप्रिय भग-
वान् सदाचार बोलले. ॥ २५ ॥

**बुद्ध्वा ब्राह्ममुहूर्त ईशगुरुगा नत्वा दिवोदङ्मुखो भूत्वा
मूत्रविशौ तृणेऽस्रपदिशि त्यक्त्वाम्मृदाऽधोबिले ॥ प्रक्षाल्यां-
घ्रिकरान्स्ववर्णवृषविद्वक्त्रं च गण्डूषतः क्षीरीधमेन रदान निन्द्य-
दिवसे स्नायात्पुराऽङ्गोमयैः ॥ २६ ॥**

अन्वयः—ब्राह्मे मुहूर्ते बुद्ध्वा ईशगुरुगाः नत्वा दिवा उदङ्मुखो
भूत्वा अस्रपदिशि मूत्रविशौ त्यक्त्वा अम्मृदा अधोबिले प्रक्षाल्य अग्नि-

करान् प्रक्षाल्य स्ववर्णवृषवित् वक्त्रं गंडूषतः प्रक्षाल्य अनिद्यदिवसे क्षीरीष्मेन रदा पुरा प्रक्षाल्य अब्रगोमयैः स्नायात् ॥

अर्थः—ब्राह्म मुहूर्तांत जागा होऊन अंधरुणावरून उठून परमेश्वर, गुरु, गार्ह, पृथ्वी यांना नमस्कार करून दिवसां उत्तरेकडे तोंड करून, रात्री दक्षिणाभिमुख होऊन आपले घराच्या नैऋत्य दिशेकडे यज्ञीय-भूमि नसलेल्या जागी वाळलेले गवत ठेवून त्यावर मलमूत्रविसर्जन करून पाणी व माती यानें लिंग, गुद, यांचें प्रक्षालन करून जलाशयांत येऊन पाणी व मातीनें हातपाय धुऊन आपल्या स्ववर्णधर्माचें ज्ञान मिळवून—त्याप्रमाणें तोंड धुऊन चुळा भरून, रविवार, षष्ठी, अष्टमी, चतुर्दशी, दर्श इत्यादि निषिद्ध दिवस सोडून, प्लक्षादि, क्षीर वृक्षाच्या काष्ठानें दंतधावन करून निद्य दिवशीं अगर काष्ठ न मिळाल्यास आम्रादि पर्णांच्या योगानें दांत स्वच्छ करून बारा वेळां चुळा भरून अगोदर प्रातःकाली पाणी व गोमयस्नान करावें. ॥ २६ ॥

मध्याह्नेऽप्यु मृदा व्रती त्रिषवणं भिक्षुः प्रवाहाभिदक्

गेहे प्राङ्मुख आचमाघहतितृप्युन्मार्ष्टिसंकल्पनम् ॥

वर्ज्य मन्त्रितशीतलोष्णसलिलैः स्नायाच्चिरण्टी सदा

नो शीर्ष्णा विधिवत्कृताचमनकः संध्यामुपासीत वित् ॥ २७ ॥

अन्वयः—मध्याह्ने गृहस्थः मृदा अप्सु स्नायात् व्रती भिक्षुः त्रिषवणं स्नायात् प्रवाहाभिदक् स्नायात्, गेहे प्राङ्मुखः स्नायात् आचमाघहतितृप्युन्मार्ष्टिसंकल्पनं वर्ज्यं । मन्त्रितशीतोष्णसलिलैः स्नायात् चिरण्टी सदा शीर्ष्णा नो स्नायात् । वित् विधिवत् कृताचमनकः संध्यां उपासीत ॥

अर्थः—गृहस्थांनी मृत्तिकास्नान करून पाण्यानें स्नान करावें. वनस्थ अगर कुटीचक, बहूदक संन्यासी यांनी त्रिकाळ स्नान करावें. हंसयतीनें एकवेळ स्नान करावें. परमहंसांनी नाही केलें

तरी चालेल, स्नानकाली सर्वांनीं प्रवाहाभिमुख होऊन स्नान करावें. घरामध्ये स्नान करीत असतांना आचमन, अघमर्षण, देवपितृ-तर्पण, मार्जन, संकल्प हें सर्व वर्ज करावें. अर्थात् बाहेरच्या जलाशयांत अवश्य करावें. घरामध्ये अभिमंत्रित शीतोष्णपाण्यानें स्नान करावें. सुवासिनीनें सदा नित्य डोक्यावरून स्नान करूं नये. बुधवार व शनिवार या दोन दिवशीं सुवासिनीना मांगलिक शिरस्नान विहित आहे. विधिवत् आचमन करून संध्यावंदन करावें. या संध्येचा काल जाणून त्या योग्य वेळींच संध्या करावी. नक्षत्रें असतांना प्रातःसंध्येचा काळ उत्तम होय. नक्षत्रें लुप्त झालीं असतां मध्यम होय. ॥ २७ ॥

मृद्भस्मागुरुचित्र आप्लवसवाचोर्ध्वं पवित्रोत्तरी-

यादयोऽसूत्रं नियम्य मार्जनमुखं कृत्वोपवीती स्वकम् ॥

दत्त्वाध्व्याणि परीत्य चासनगतः कृत्वा जपोपस्थिती

तां संध्यां विसृजेद्भुनेन्निशि दिवा संध्यावदचैत्सुरान् ॥२८॥

अन्वयः—आप्लवसवाचोर्ध्वं मृद्भस्मागुरुचित्रः पवित्रोत्तरीयादयः असून् च नियम्य उपवीती सन् स्वकं मार्जनमुखं कृत्वा अध्व्याणि दत्त्वा परीत्य आसनगतः जपोपस्थिती कृत्वा तां संध्यां विसृजेत् निशि दिवा हुनेत् संध्यावत् सुरानचैत्. ॥

अर्थः—स्नान झाल्यानंतर गोपीचंदनानें ऊर्ध्व पुंड्र धारण करावें अथवा भस्मानें त्रिपुंड धारण करावें. होम झाल्यानंतर भस्म लावावें. देवपूजेनंतर चंदनाचा तिलक लावावा. दोन्ही हातांत दर्भपवित्र, व अंगावर उत्तरीय धारण करावें. प्राणायाम करून यज्ञोपवीती होऊन बद्ध शिख होऊन स्वतःच्या गृह्यसूत्राप्रमाणें मार्जन, मंत्राचमन, पुनर्मार्जन, अघमर्षण आदि करून अर्घ्य द्यावेत. असावादित्यो ब्रह्मा याप्रमाणे आपल्या भोवती पाणी फिरवून आचमन करून पृथ्वीत्यादि मंत्रानें आसनावर बसून जप उपस्थान करून दिग्गत देवता, गुरु, विप्र यांना वंदन करून

उत्तमे शिखरे इति या मंत्राने संध्यादेवीचे विसर्जन करावे. सायंप्रातहोम करावे. संध्येप्रमाणे त्रिकाल पंचायतन देवतांची पूजा करावी. ॥ २८ ॥

यज्ञान्मासिकवार्षिकान्स्वसुगृहे नित्यांश्च पाठं सकृत्
श्राद्धं पोष्यभरोऽमृतं हितमितं सास्वग्निहोत्रं चरेत् ॥

निःशेषं लवणाज्यपायसमशब्दं मण्डले भोजने

मौनी स्नानजपाशनोत्सृतिषु चामन्त्राशने काकता ॥ २९ ॥

अन्वयः—स्वसुगृहे मासिकवार्षिकान् यज्ञान् नित्यान् च चरेत् पाठं सकृत् चरेत् श्राद्धं चरेत्। पोष्यभरः सास्वग्निहोत्रं हितमितं अमृतं चरेत् लवणाज्यपायसं निःशेषं अशब्दं च मण्डले भोजने चरेत् स्नान-जपाशनोत्सृतिषु मौनी भवेत्। अमन्त्राशने च काकता भवेत् ॥

अर्थः—दर्शपूर्णमासादि यज्ञांना आचरावे. आप्रयणादिक वार्षिक याग आचरावे. आपल्या घरीच करावेत. आपत्कालांत भाड्याच्या घरांत, परगुहांत असतांना यज्ञादिक केलें असतांना पुण्यहानि नाही. नित्य देवयज्ञ, भूतयज्ञ, पितृयज्ञ, मनुष्ययज्ञ हे आत्मसंस्कारार्थ अन्नसंस्कारार्थ पंचसूनादोषपरिहार्थ प्रातःकाल सायंकाल या दोन्ही वेळां आचरावे. ब्रह्मयज्ञ मात्र एकदांच दिवसां करावा. नित्य, मासिक, वार्षिक श्राद्ध करावे. अग्नि, अतिथि, भृत्यादिक पोष्यांना भरणान्या गृहस्थानें प्राणाग्निहोत्रसहित अनिच, पथ्यकारक, परिमित, पवित्र यज्ञशिष्ट भक्षण करावे. मीठ, तूप आणि पायस हे निःशेष खावे. बाकीचे पदार्थ थोडेथोडे शिळुक ठेवावे. पायसादिक शब्द न करितां खावे. भोजनाचें पात्र मंडलावर असावे. स्नान, जप, भोजन, मलमूत्रविसर्जन या वेळी मौन असावे. आपोशन प्राणाग्निहोत्र मंत्ररहित असे अन्न स्वेच्छेनें खाल्लें असतां द्विजाला कावळ्याचा जन्म प्राप्त होतो. अथवा आमन्त्रणाशिवाय दुसऱ्याचे घरी भोजन केलें असतां त्यालाहि कावळ्याचा जन्म प्राप्त होतो. ॥ २९ ॥

पर्वाकेंषु निशि व्रते न च चरेद्भूताष्टमीवासरे
 ताम्बूलं विधवा यतीतर इदं नाद्याद् व्रते चान्हिकम् ॥
 निश्याद्यप्रहरान्तमन्तरितकं नैशं निशीथात्पुरा
 प्रायश्चित्तमतः स्वदारग ऋतौ रागी क्षणेऽनिन्दिते ॥३०॥

अन्वयः—पर्वाकेंषु निशि न चरेत्. तथा भूताष्टमीवासरे व्रते न च
 चरेत् विधवा यती ताम्बूलं न अद्यात्। इतरः व्रते न अन्तरितकं निश्याद्यप्रहरान्तं
 कुर्यात् नैशं निशीथात् पुरा कुर्यात् । अतः प्रायश्चित्तं कुर्यात् । रागी अनि-
 न्दिते क्षणे स्वदारगः भवेत् ॥

अर्थः—पौणिमा, दर्श, रविवार या दिवशी रात्री जेवण करूं नये
 आणि चतुर्दशी, अष्टमी, या दिवशी दिवसां जेवूं नये. एकादश्यादि व्रत-
 दिवशीं अहोरात्र भोजन करूं नये. विधवा व यतीनें तांबूल खाऊं नये.
 याशिवाय दुसऱ्या लोकांनीहि व्रतदिवशी तांबूल भक्षण करूं नये. अडचणी-
 मुळें दिवसाचें आन्हिक अंतरल्यास रात्रीचा पहिला प्रहर संपेपर्यंत तें करावें.
 रात्रीचें कर्म रात्र संपण्याचें पूर्वी करावें. तें न झालेस अष्टोत्तरगायत्रीजप-
 रूप प्रायश्चित्त आचारावें. रागी पुरुषानें अनिन्दित वेळी स्वस्त्रीशी गमन
 करावें. अर्थात् परस्त्रीगमन करणारा, निन्दित वेळी स्वदारगमन करणारा
 हा नरकास जातो. ॥ ३० ॥

कौ न्यासी विधवा स्वपेन्न यमदिपाक्दोऽखिलो यत्कृतम्
 तं संन्यस्य हरात्रयं वरवृषः षट्कर्मणो ब्रह्मणः ॥

नातः श्रेय इदं पराशरमुखैरुक्तं मयोक्तं तु ते

श्रुत्वा सोऽपि तथाऽऽचरत्समुदितो लुप्तोऽपि धर्मः पुनः

अन्वयः—न्यासी विधवा कौ स्वपेत् । अखिलः यमदिक्पादो न
 स्वपेत् । यत् कृतं तत् हरौ संन्यस्य स्वपेत् । षट्कर्मणः ब्रह्मणः अयं वरवृषः
 अतः परं श्रेयः न इदं पराशरमुखैः उक्तं ते मया उक्तं सः अपि श्रुत्वा तथा
 आचरत् । लुप्तः अपि धर्मः पुनः उदितः ॥

अर्थः—संन्यासी व विधवा यांनीं जमिनीवरच झोपावें. खाटेवर चेंगरे झोपूं नये. सर्व लोकांनीं दक्षिणेकडे पाय करून झोपवें. आपण केलेलें सर्व कर्म परमेश्वरास अर्पण करून झोपावें. याग, अध्ययन, दान, याजन, अध्यापन, प्रतिग्रह ही सहा कर्मे ब्राह्मणांचीं आहेत. याप्रमाणें वागणें हाच ब्राह्मणांचा उत्तम धर्म होय. याप्रमाणें सर्व वर्णाश्रम्यांचा श्रेयःसाधन हा धर्म आहे. यापेक्षां दुसरें श्रेयःसाधन कांही नाहीं. हे पराशरादिक महर्षींनी सांगितलेलेंच मी तुला सांगितलेलें आहे. त्यांत माझ्या कल्पनेनें कांही सांगितलें नाही. याप्रमाणें गुरूंचा उपदेश ऐकून तोहि ब्राह्मण त्या प्रकारानें धर्माचरण करता झाला. कलियुगांत काल-वशात् लुप्त झालेला धर्म पुनः उदय पावला. ॥ ३१ ॥

**त्रिपुंभुक्तिपर्याप्तमन्नं गृहीत्वा ययौ भास्कराख्यो द्विजोऽ-
जाय भिक्षाम् ॥ प्रदातुं त्रिमासं स वासं चरन्वै न लेभेऽन्तरं
तं हसन्तीतरे स्म ॥ ३२ ॥**

अन्वयः—भास्कराख्यः द्विजः अजाय भिक्षां प्रदातुं त्रिपुंभुक्तिपर्याप्तं
अन्नं गृहीत्वा आययौ । स तत्र त्रिमासं वासं कुर्वन् अन्तरं न लेभे इतरे तं
हसन्ति स्म ॥

अर्थः—भास्कर नांवाचा ब्राह्मण भगवंताला भिक्षा घालण्याकरितां
म्हणून तीन माणसांना पुरेल एवढें अन्न घेऊन आला. तो भास्कर तेथें
तीन मासपर्यंत निश्चयानें वास करूनहि भिक्षा घालण्याला अवकाश न
मिळाल्यामुळे हा भिक्षा घालण्यास आलेला ब्राह्मण रोज गुरूमाऊलीच्या
पंक्तीत जेवण करून आपण पुष्ट होत चालला. याप्रमाणें इतर लोक
त्याचा उपहास करूं लागले. ॥ ३२ ॥

**गुरुः कारयामास पाकं च साकं स्र्यपत्यैद्विजैर्भोजयामास
लोकम् ॥ परं चापि चान्नं न हीनं हि जातं तदाऽलौकिकं
कौतुकं तत्र जातम् ॥ ३३ ॥**

अन्वयः—तदा गुरुः पाकं कारयामास स्र्यपत्यैः द्विजैः साकं लोकं भोजयामास परं अपि भोजयामास । तथापि अन्नं हीनं न जातं तदा तत्र अलौकिकं कौतुकं जातम् ॥

अर्थः—त्यावेळीं श्रीगुरूंनी त्याच्याकडून पाक करविला आणि सर्व स्त्रिया, मुलें, ब्राम्हण इत्यादिकांसह ४००० लोकांना त्या स्वल्प अन्नानेंच जेऊं घातलें. शिवाय पशुपक्षादिकांनाहि जेवविलें. तथापि त्याचें अन्न कमी न झालेलें पाहून हें अलौकिक कौतुक झाले, असे सर्व लोक म्हणाले. ॥ ३३ ॥

प्राकाम्यसिध्द्या स्वल्पान्नप्राकाम्यं हीश्वरोऽकरोत् ॥

सकाममागतं विप्रं निष्कामं चापि भास्करम् ॥ ३४ ॥

अन्वयः—हि ईश्वरः प्राकाम्यसिध्द्या स्वल्पान्नप्राकाम्यं अकरोत् । सकामं आगतं भास्करं विप्रं निष्कामं अकरोत् ॥

अर्थः—निश्चयानें हा भगवान् अष्टमहासिद्धीपैकी प्राकाम्यसिद्धीनें त्या थोडक्या अन्नाला परिपूर्ण करता झाला. सकाम भावनेनें आलेल्या त्या भास्कर ब्राह्मणाला निष्काम करितां झाला. ॥ ३४ ॥

गङ्गानाम्नी सोमनाथकामिनी पुष्पवर्जिता ॥

परजन्मनि पुत्रार्थं समर्थमजमाभजत् ॥ ३५ ॥

अन्वयः—पुष्पवर्जिता गंगानाम्नी सोमनाथकामिनी परजन्मनि पुत्रार्थं समर्थं अजं अभजत् ॥

अर्थः—अभीष्टदान करण्यास समर्थ असलेल्या भगवंताला शरण आलेली वृद्ध अशी सोमनाथ ब्राह्मणाची गंगा नांवाची पत्नी रजोदर्शन बंद झालेमुळें दुसऱ्या जन्मीं पुत्राची अपेक्षा करणारी अशी होऊन गुरूंच्या जवळ येऊन सेवा करती झाली. ॥ ३५ ॥

तामाह तादृशीं तातः क्व जन्मैष्यं क्व वा स्मृतिः ॥

मृतिर्विस्मृतिरेवात्र सत्पुत्रौ ते भविष्यतः ॥ ३६ ॥

अन्वयः—तातः तादृशीं तां आह । एष्यं ते जन्म क्व स्मृतिः क्व अत्र मृतिः विस्मृतिः एव ते सत्पुत्रौ भविष्यतः ॥

अर्थः—जगत्कर्ता भगवान् त्या वृद्ध ब्राह्मणस्त्रीला म्हणालेः—येणारे जन्म हे तुझे कोठें होणार, कोठून या वरदानाची आठवण ? कारण मरण हें पूर्वजन्मीच्या विस्मृतिरूपांत आहे, म्हणून याच जन्मामध्ये १ मुलगा व १ मुलगी माझ्या प्रसादानें होतील. ॥ ३६ ॥

इत्युक्त्वा नारदब्रह्मवादोक्ताश्वत्थसेवनम् ॥

शशंसाऽस्या अपुष्पत्वे फलवत्तेत्यसूचि किम् ॥ ३७ ॥

अन्वयः—इति उक्त्वा नारदब्रह्मवादोक्ताश्वत्थसेवनम् शशंस अस्याः अपुष्पत्वे फलवत्ता असूचि किम् ॥

अर्थः—इनकें बोलून भगवंतांनी नारद-ब्रह्मदेवसंवादरूपी अश्वत्थ-सेवा या ब्राह्मणीला सांगितली. पुत्रप्राप्त्यर्थ अश्वत्थसेवा सांगण्याचा काय अभिप्राय तर अश्वत्थ हा वनस्पति वृक्ष असलेने फूल नसतांनाहि फलवत्ता ज्याप्रमाणें दिसते, त्याप्रमाणें पुष्प (म्ह. रज) नसलेल्या वृद्ध अशा तुलाहि माझ्या अनुग्रहानें पुत्रवत्ता प्राप्त होणार. याप्रमाणें भगवंतांनीं सुचविलें. ॥ ३७ ॥

ततो दृष्टरजा भूत्वा सगर्भा जरती त्वभूत् ॥

तां वीक्ष्योच्चूर्जनाः किं नु जंगमोऽसौ वनस्पतिः ॥ ३८ ॥

अन्वय—ततः जरती दृष्टरजा भूत्वा सगर्भा अभूत् । तां वीक्ष्य जना ऊचुः असौ वनस्पतिः जंगमः किन्तु ॥

अर्थः—अश्वत्थसेवा झालेनंतर वृद्ध असली तरी ती रजस्वला होऊन गर्भिणी झाली. विटाळ थांबलेल्या त्या स्त्रीला गर्भिणी झालेली पाहून

लोक म्हणूं लागले, हा चालताबोलता फिरणारा वनस्पतीच आहे की काय ? कारण पुष्पाशिवाय फलद्रप होणारा वनस्पति चालत नाही. ही तर चालत आहे, म्हणून असें म्हणाले. ॥ ३८ ॥

**कन्याऽथास्या अभूतां सा शुद्धूर्ध्वं गुरुसंनिधिम् ॥
नीत्वोचं दारिका त्वेषा पितृहृद्दारिका न किम् ॥ ३९ ॥**

अन्वयः—अथ अस्याः कन्या अभूत् । सा तां शुद्धूर्ध्वं गुरु-
संनिधिं नीत्वा ऊचे एषा तु दारिका पितृहृद्दारिका न किं ॥

अर्थः—गर्भधारणेनंतर दहाव्या महिन्यामध्ये या ब्राह्मणस्त्रीला कन्या झाली. ती ब्राह्मणी शुद्धि झाल्यानंतर त्या कन्येला गुरुसंनिध नेऊन बोलली की, ही कन्या झाली ही पित्याच्या हृदयाला विदारण करणारी होणार नाही ? तर होणारच. अर्थात् पुत्र व्हावा. ॥ ३९ ॥

**तस्यै तदनुमत्यादादल्पायुष्यं बुधं सुतम् ॥
स तन्तुवर्धको जज्ञे तथा सा सद्रतिं गता ॥ ४० ॥**

अन्वयः—तस्यै तदनुमत्या अल्पायुष्यं बुधं सुतं अदात् । सः तन्तु-
वर्धकः जज्ञे । तथा सा सद्रतिं गता ॥

अर्थः—मूर्ख शतायु पुत्र अथवा पंडित अल्पायु पुत्र तुला पाहिजे ? याप्रमाणें गुरुमाउलीने विचारलें असतां ब्राह्मणीनें अल्पायुषी पंडित पुत्राला मागितलें. तिच्या म्हणण्याप्रमाणें त्या ब्राह्मणस्त्रीला अल्पायुषी अत्यंत विद्वान् मुलगा झाला. तो मुलगा अल्पायुषी जरी झाला तथापि तंतुवर्धक म्ह० पांच पुत्ररूपानें आपल्या वंशतंतूला वाढविणारा विद्वान् दीर्घायु असा उत्पन्न झाला. ती सकाम असलेली ब्राह्मणीसुद्धां सद्रतीला (मोक्षाला) प्राप्त झाली. ॥ ४० ॥

**शुष्कौदुम्बरकाष्ठसेवनमहो कष्टं सुकुष्ठाय स प्रोचे कुष्ठनिवृ-
त्तये नृहरये नत्वा गरिष्ठं स तु ॥ भेजे शिष्टनिवारितोऽपि तरुव-**

त्काष्ठं सुकष्टेन तल्लोका ऊचुरजं स ताञ्छबरसन्निष्टां तथारिष्ट-
दाम् ॥ ४१ ॥

अन्वयः—सुकुष्ठाय नृहरये कुष्ठनिवृत्तये कष्टं शुष्कौदुंबरकाष्ठसेवनं
प्रोचे । स तु गरिष्ठं नत्वा शिष्टनिवारितः अपि तस्वत् काष्ठं सुकष्टेन भेजे ।
तत् लोकाः अजं ऊचुः स तान् रिष्टदां शबरसन्निष्टां तां उवाच ॥

अर्थः—तो भगवान् कुष्ठनिवृत्तीकरितां अतिशय कष्टदायक
औदुंबर काष्ठाची कुष्ठानें व्याप्त नृहरी नांवाच्या आपस्तंबशाखीय
ब्राह्मणाला सेवा सांगता झाला. या काष्ठाची सेवा कर, हें काष्ठ पल्लवानें
युक्त झालें असतां तुझी शुद्धि होईल व तूं कुष्ठहीन चांगल्या शरीराचा
होशील असें गुरूनी सांगितलें. तो कुष्ठी गुरुसर्वोत्तम भगवंताला नमस्कार
करून लोकांनी या वाळलेल्या काष्ठसेवेचा काय उपयोग याप्रमाणें निवा-
रले असतांना सुद्धां मोठ्या कष्टानें वृक्षाप्रमाणें काष्ठाची सेवा करिता झाला.
त्याचें कष्टकारक कर्म पाहून लोक गुरूला म्हणाले, तेव्हां तो भगवान्
त्यांना क्षेमदायक अरिष्ट हरण करणाऱ्या लिंगार्चनाकरितां राजपुत्रांनी
सांगितलेल्या रोज शंकराला चित्ताभस्म अर्पण करणाऱ्या शबराची
सन्निष्ठा सांगता झाला. ॥ ४१ ॥

हन्ताऽहं तारकोऽप्येतान् चिन्तानन्ता वृथागता ॥

मयि संतारिका भक्तिर्जाता संतारयेन्न किम् ॥ ४२ ॥

अन्वयः—हन्त अहं तारकः अपि एतान् अनन्ता चिन्ता वृथा
आगता मयि संतारिका भक्तिः जाता सा संतारयेत् न किम् ॥

अर्थः—भगवान् आपले मनांत म्हणालेः—अरेरे, मी सर्वांचा
तारक आहे. तरी यांना अनंत व्यर्थ चिन्ता उत्पन्न झाली आहे. मज-
विषयी उत्पन्न झालेली भक्ति तारणार नाही काय ? तर तारणारच.
॥ ४२ ॥

इत्युक्त्वा तत्र गत्वा प्रभुरथ करकस्थोदकैः प्रोक्ष्य काष्ठं
तद्दृष्ट्या दिव्ययैक्षद्विटपिवदमितस्त्वङ्कुराः प्रादुरासन् ॥
सन्निप्रोऽभूद्विकुष्ठः परतरकृपया स्वर्णवर्णोऽस्तुवत्
देवः सस्त्रीकमेतं खलु निजनिकटे स्थापयामास नित्यम् ४३

अन्वयः—इति उक्त्वा अथ प्रभुः तत्र गत्वा करकस्थोदकैः तत् काष्ठं
प्रोक्ष्य दिव्यया दृष्ट्या ऐक्षत् । विटपिवत् अभितः अंकुराः प्रादुरासन्
परतरकृपया विकुष्ठः सन् स्वर्णवर्णः विप्रः अभूत् । तं अस्तुवत् । देवः
सस्त्रीकं एतं निजनिकटे नित्यं स्थापयामास खलु ॥

अर्थः—असें बोलून भगवान् तेथें जाऊन आपल्या कमंडलुजलानें
तें काष्ठ प्रोक्षण करून दिव्य दृष्टीनें पाहता झाला. तेव्हां त्या काष्ठावर
झाडाप्रमाणें सर्व बाजूंनी अंकुर उत्पन्न झाले. भगवत्कृपेनें तो कुष्ठरहित
झालेला, सोन्यासारखा रंग झालेला ब्राह्मण त्या भगवंताची स्तुति करतां
झाला. भगवंतांनीं निश्चयानें स्त्रीसहित त्या ब्राह्मणाला आपलेजवळ
नित्य ठेवून घेतलें. ॥ ४३ ॥

प्रेष्ठदृष्ट्या तु कामादिदुष्टा नष्टाऽस्य संसृतिः ॥

विशिष्टेष्टस्य यः प्रेष्ठः कुष्ठवार्ता कुतोऽस्य तु ॥ ४४ ॥

अन्वयः—प्रेष्ठदृष्ट्या तु अस्य कामादिदुष्टा संसृतिः नष्टा विशिष्टे-
ष्टस्य यः प्रेष्ठः अभवत् अस्य कुष्ठवार्ता कुतः ॥

अर्थः—सर्वांचा आत्मा असलेल्या प्रियतम गुरूंच्या कृपादृष्टीनें या
ब्राह्मणाचा कामादि दुष्टसंसार नष्ट झाला. विशेषानें शिष्टांना आवडता
भगवान् त्याला प्रसन्न झाला. मग या ब्राह्मणाची कुष्ठवार्ता कोठून
राहणार. ॥ ४४ ॥

नामधारक ते पूर्वः सायंदेवाभिधानकः ॥

वर्षादितोऽप्यजं भेजे तस्मै त्वाष्ट्रकथां जगौ ॥ ४५ ॥

अन्वयः—हे नामधारक, ते पूर्वः सायंदेवाभिधानकः वर्षादितः अपि अजं भेजे । तस्मै त्वाष्ट्रकथां जगौ ॥

अर्थः—हे नामधारका, तुझा पूर्वज सायंदेव नांवाचा पावसानें पीडित झाला असतांमुद्गां थंडीवारा इत्यादिक सहन करून भगवंताची सेवा करता झाला. भगवंतांनी त्याला काशीयात्रा आचरणरूप विश्वकर्माची कथा सांगितली. ॥ ४५ ॥

यात्रानिरूपणमिषेण स दर्शयित्वा काशीं निजासनगताय नताय तेन ॥ स्तोत्रेण किल्बिषहरेण सुतुष्ट ऊचे त्वं चेह दारसहितोऽवहितो वसेति ॥ ४६ ॥

अन्वयः—स यात्रानिरूपणमिषेण निजासनगताय नताय काशीं दर्शयित्वा तेन किल्बिषहरेण स्तोत्रेण सुतुष्टः ऊचे । त्वं हइ अवहितः दारसहितः वस ॥

अर्थः—काशीयात्रा निरूपणाच्या निमित्तानें आपल्या आसनावर बसलेल्या काशीत प्रविष्ट असलेल्या नम्र अशा सायंदेवाला काशी दाखवून त्या सायंदेवांकडून पापहारक स्तोत्रानें अत्यंत संतुष्ट झालेला भगवान् म्हणालाः—हे सायंदेवा, तूं समाधान मनानें भायें-सहित येथें माझ्याजवळ राहा. ॥ ४६ ॥

**उदारान्स दारान्समानीय सार्भान्विदर्भात्मजासंनिभा-
निन्दुभास्यम् ॥ ववन्देऽभवं देवदेवं स भावं निरीक्ष्यास्य
वंशाय चाऽदात्स्वभावम् ॥ ४७ ॥**

अन्वयः—स उदारान् सार्भान् विदर्भात्मजासंनिभान् दारान् समानीय इन्दुभास्यं देवदेवं ववन्दे स अस्य भावं निरीक्ष्य अस्य वंशाय च स्वभावं अदात् ॥

अर्थः—तो सायंदेव उदार अशा पुत्रासहित असलेल्या रुक्मिणी-सारख्या पत्नीला गुरुमाउलीसन्निध आणून प्रसन्नमुख अशा संसार-
गु.च...२८

निवर्तक देवदेवांना सपत्नीक नमस्कार करतां झाला. तो भगवान् त्याची भक्ति पाहून त्याला आणि त्याच्या वंशालाहि आपली भक्ति देता झाला. ॥ ४७ ॥

तस्मै कौण्डिण्यगोत्राय कौण्डिण्यर्षिकृतं व्रतम् ॥

उक्त्वाकारयदानन्तं पाण्डवेन हरिर्यथा ॥ ४८ ॥

अन्वयः—कौण्डिण्यगोत्राय तस्मै कौण्डिण्यर्षिकृतं आनन्तं व्रतं उक्त्वा अकारयत् । पाण्डवेन हरिः यथा तथा ॥

अर्थः—कौण्डिण्य गोत्राच्या त्या सायंदेवाला कौण्डिण्य ऋषीने केलेल्या अनंतव्रताला सांगून धर्मराजाच्याकडून श्रीहरीने जसे करवले त्याप्रमाणें त्याच्याकडून अनंतव्रत करविता झाला. ॥ ४८ ॥

कथां परां शृणु रुचिरां सुभाविकः कुविन्दकः प्रभुभजकः
स तन्तुकः ॥ तमाह्वयच्छ्रयगगमनाय बन्धुता स तां जगावग
इह मेऽर्च्यदेवता ॥ ४९ ॥

अन्वयः—(हे नामधारक) परां रुचिरां कथां शृणु । सुभाविकः कुविन्दकः सः तन्तुकः प्रभुभजकः आस । तं बन्धुता श्रयगगमनाय आव्हयत् । सः तां जगौ । इह मे अर्च्यदेवता (एव) अगः (अस्ति) ।

अर्थः—हे नामधारका, अतिशय सुंदर कथा ऐक. अतिशय गुरु-भक्तिमान् कोष्टी जातीचा तंतुक भगवत्सेवक होता. त्या तंतुकाला त्याच्या बंधुसमूहानें श्रीशैल्याला जाण्याकरितां हांक मारली. तो तंतुक त्या बंधूंना म्हणालाः येथें माझी उपास्य देवता भगवानच श्रीशैल्य आहे. ॥ ४९ ॥

मत्वाऽङ्गं तं सा तु जगामाऽगमथोचे मध्यान्हे तं संगम-
मासं स तु नो चेत् ॥ दृष्टोऽगोऽन्वेहीत्यनयत्तं स च दृष्ट्वा
नृत्यन्रेजे मत्तमयूरोपम इष्ट्वा ॥ ५० ॥

अन्वयः—सा तु तं अज्ञं मत्वा अगं जगाम. अथ मध्यान्हे संगमं आसं तं ऊचे । अगः त्वया न दृष्टश्चेत् त्वं अन्वेहि । इति तं अनयत् स तं दृष्ट्वा इष्ट्वा च नृत्यन् मत्तमयुरोपमः रेजे ॥

अर्थः—बंधुसमूहानी तसें बोलणान्या तंतुकाला अज्ञ समजून श्रीशैल्याला प्रयाण केलें. त्यानंतर शिवरात्री व्रताच्या दिवशीं मध्यान्हाच्या वेळीं संगमाला आलेल्या तंतुकाला भगवान् बोललेः—श्रीशैल्य तुझ्या-कडून पाहिला नसेल तर, तंतुका, माझ्या पाठीमागून ये. असें बोलून आकाशगमन सिद्धीनें क्षणांत श्रीशैल्याला भगवानांनी त्याला नेलें. तंतुकानें श्रीशैल्य मल्लिकार्जुन पाहून पूजा करून मत्त हर्षानें मयूरासारखें वर्तन केलें. ॥ ५० ॥

कृत्वा वपनं द्रष्टुं गुरुणाऽऽदिष्टः स मल्लिकार्जुनं गत्वा ॥

तत्र गुरुन्स्वजनानपि दृष्ट्वैत्य पुनर्जगौ गुरुं नत्वा ॥५१॥

अन्वयः—गुरुणा आदिष्टः वपनं कृत्वा मल्लिकार्जुनं द्रष्टुं गत्वा तत्र गुरुन् स्वजनान् अपि दृष्ट्वा पुनः गुरुं एत्य जगौ ॥

अर्थः—भगवंतांनी आज्ञा दिलेला तंतुक वपन व स्नान करून मल्लिकार्जुनाला पाहण्याकरितां जाऊन त्या देवस्थानांत गुरुमाउलीला आणि देवाळयांत आपल्या स्वजनबंधू इत्यादिकांना पाहून पुनः गुरुजवळ जें पाहिलें होतें तें सांगता झाला. ॥ ५१ ॥

अवेक्ष्याप्यन्तिकस्थं त्वामुपेक्ष्यापि कुतो जनः ॥

दूरमेतीति संपृष्टो दूरदृष्टिरुवाच तम् ॥ ५२ ॥

अन्वयः—अन्तिकस्थं त्वां अवेक्ष्य जनः दूरं कुतः एति इति पृष्ठः दूरदृष्टिः तं उवाच ॥

अर्थः—जवळ असलेल्या तुला भगवंताला पाहूनहि, देवा, पुनः उपेक्षा करून लोक काय हेतुनें येथें दूर येतात ? असा विचारलेला दूरदृष्टीचा भगवान् त्या तंतुकाला बोलला. ॥ ५२ ॥

कारुण्यात्स्वेच्छया मे जननमिह कृतं कर्म दिव्यं च तज्ज्ञा
गौण्या भक्त्या पवित्राः स्मृतिकथनमुखैश्चार्चनैर्नापराधैः ॥
पादोदाद्यैर्मदात्मा विदित इह तु यैर्भक्तिमाप्ताः परां ये
संमानाद्यङ्कितास्तत्कृतवसतिषु मे नित्यवासो विभोश्च ॥ ५३ ॥

अन्वयः—मे कारुण्यात् स्वेच्छया इह जननं कृतं दिव्यं कर्म
च कृतं तज्ज्ञाः, स्मृतिकथनमुखैः नापराधैः अर्चनैः गौण्या भक्त्या पवित्राः
यैः मदात्मा विदितः ये परां भक्तिं आप्ताः संमानाद्यङ्किताः तत्कृतवसतिषु
मे विभोः नित्यवासः अस्ति ॥

अर्थः—माझ्याकडून या लोकांमध्ये, लोकांच्या वरील करुणें
अवतार धारण केला गेला आहे. आणि दिव्य वर्णाश्रमाचारविहित कर्महि
केलेले आहे. याविषयी जे तज्ञ माझा अवतार व कर्म जाणणारे शास्त्रानुसारी
शुद्ध पूजनादिकांच्या योगानें व चरणतीर्थसेवनानें गौणी भक्ति करून
पवित्र झालेले नंतर ज्यांच्याकडून मत्स्वरूप ज्ञात झाले, जे पराभक्तीला
प्राप्त झाले, माझ्या सम्मानतेला प्राप्त झालेले जे आहेत त्यांच्या कृतीमध्ये,
वसतीमध्ये माझें नित्य वास्तव्य असतें. ॥ ५३ ॥

इत्युक्त्वा कथयित्वाऽस्मै विमर्षणकथां पुनः ॥

सुमर्षणो धारयित्वा पादुके मठमानयत् ॥ ५४ ॥

अन्वयः—सुमर्षण इति उक्त्वा पुनः अस्मै विमर्षणकथां कथयित्वा
पादुके धारयित्वा मठं आनयत् ॥

अर्थः—नित्य शांत भगवान् असें बोलून त्या तंतुकाला विमर्षण
राजाची कथा सांगून पुनः पादुका धरण्यास सांगून त्याला पुनः मठाकडे
आणता झाला. ॥ ५४ ॥

जनाय पृच्छते क्षौरहेतुं तन्तुक आह सत् ॥

असन्मेने स पक्षान्ते सदासाऽऽप्तात्तु तैर्थिकात् ॥ ५५ ॥

अन्वयः—क्षौरहेतुं पृच्छते जनाय तन्तुकः सत् आह. स असत् मेने । पक्षान्ते तैथिकात् आतात् तु सत् आस ॥

अर्थः—क्षौर केल्याचें कारण विचारणाऱ्या लोकांना तंतुकानें खरी गोष्ट सांगितली. तें ऐकूनहि ते लोक खोटे समजतें झालें. पुढें १९ दिवसांनंतर श्रीशैल्याहून आलेल्या लोकांकडून ऐकल्यानंतर सत्य असें त्यांना वाटलें. ॥ ९९ ॥

दूरीकृत्यान्तरं साक्षादूरीकृत्याङ्ग तन्तुकः ॥

परां भक्तिं ययौ साक्षात्परां भागवतीं गतिम् ॥ ५६ ॥

अन्वयः—अन्तरं दूरीकृत्य अङ्ग, परां भक्तिं उरीकृत्य तन्तुकः परां भागवती गति ययौ ॥

अर्थः—हे नामधारका, अविद्या माया उपाधिगत भेदाला तंतुकानें दूर करून साक्षात् पराभक्तीचा स्वीकार करून पराकाष्ठात्मक असलेल्या भगवद्गतीला (मोक्षाला) प्राप्त झाला. ॥ ९६ ॥

नन्दिशर्माऽभजद्देवीं कुष्ठान्ताय तया यतिम् ॥

गन्धर्वस्थं चरेत्युक्तः स्वप्ने बुद्धोऽवदत्स ताम् ॥ ५७ ॥

अन्वयः—नन्दिशर्मा कुष्ठान्ताय देवीं अभजत् । तया गंधर्वस्थं यतिं चर इति स्वप्ने उक्तः स बुद्धः तां अवदत् ।

अर्थः—कुष्ठी अशा नन्दीशर्मा ब्राह्मणानें कुष्ठनाशाकरितां देवी-चंदलापरमेश्वरीची भेवा केली. त्या देवीकडूनहि-तूं गाणगापुरीत राहणाऱ्या यतीच्याजवळ जा याप्रमाणें स्वप्नामध्ये सांगितलेला असा तो, जागा होऊन त्या देवीला बोलला (देवीसह साक्षात् भाषणाचा अभाव असला तरी देवीप्रतिमेसन्निध बोलणें शक्य आहे.). ॥ ९७ ॥

वृषाकपाय्योर्नो भेदो वृषाकप्योर्मनागपि ॥

संमतो देवदैवज्ञे विमतोऽमर्त्यमर्त्ययोः ॥ ५८ ॥

अन्वयः—वृषाकपाय्योः भेदः न संमतः वृषाकपाय्योः मनाक् अपि भेदः न संमतः हे देवदैवज्ञे अमर्त्यमर्त्ययोः भेदः विमतः न किन्तु मतः एव ॥

अर्थः—गौरी आणि लक्ष्मी एकरूप असलेमुळे यांच्यांत भेद नाही. आणि शिव व विष्णु यांच्यांतहि भेद संमत नाही. हे देवांचें दैव जाणणारे देवी, देव आणि माणूस यांच्यांत मात्र परस्पर विरुद्ध असलेमुळे भेद मानावाच लागतो. ॥ ९८ ॥

**नरं चरेति कथितुं देवि लज्जाऽपि ते न किम्
तेन किं मम चात्रैव कुर्वे प्रायोपवेशनम् ॥ ५९ ॥**

अन्वयः—नरं चर इति कथितुं देवि ते लज्जा न किं मम तेन किं प्रयोजनं अत्रैव प्रायोपवेशनं कुर्वे ॥

अर्थः—तूं मनुष्याजवळ जा-याप्रमाणें सांगतेस-असे सांगण्यास हे देवी, तुला लज्जाहि वाटत नाही काय ? त्या मनुष्याशी माझें काय प्रयोजन आहे ? म्हणून येथें प्रायोपवेशन सुरू करतो. ॥ ९९ ॥

ततोऽसौ हापितो यातो यति तेनोदितोऽपि ते ।

कृत्यं मर्त्येन किमिति स तदा वेद तं परम् ॥ ६० ॥

अन्वयः—ततः असौ हापितः यति यातः तेन अपि मर्त्येन ते किं कृत्यं इति उदितः स तदा तं परं वेद ॥

अर्थः—त्यानंतर देवीकडून आपल्या भक्ताच्या द्वारां घालविलेला हा ब्राह्मण गुरुमाउली भगवंताकडे गेला. तेथे त्या भगवंताकडून हि मानव अशा माझ्याकडून तुझें कार्य काय होणार असें बोललेला तं नंदी ब्राह्मण तेव्हां त्या भगवंताला बुद्धिसाक्षी परमेश्वर असें समजत झाला. ॥ ६० ॥

संगमे स्नापयित्वा स आनीतो गुरुणान्तिकम् ॥

गङ्कं प्रतीकं कषाक्तं दृष्ट्वाऽभाणीत्स तं हितम् ॥ ६१ ॥

अन्वयः—ततः गुरुणा संगमे स्नापयित्वा अन्तिकं आनीतः सः
एकं प्रतीकं कुष्ठाक्तं दृष्ट्वा हितं तं अभाणीत् ॥

अर्थः—त्यानंतर गुरुंकडून संगमावर स्नान घालून जवळ आणलेला
तो नंदीशर्मा ब्राह्मण एक कुष्ठयुक्त अवयव पाहून हितकारक अशा त्या
भगवंताला म्हणाला. ॥ ६१ ॥

कुष्ठं शिष्टमिदं कुतो वद हरे मत्संशयाच्चेत्सुधा पीताऽ-
प्यम्बुधिया मृतिं नयति किं स्पृष्टोऽनलोऽज्ञानतः॥ किं वाऽल्पं
दहतीत्यजोऽवददमुं जन्मान्धबुद्ध्या यथा भात्यर्कोऽपि
तमोमयो मयि तथा त्वत्कल्पनेयं वृथा ॥ ६२ ॥

अन्वयः—हरे ! इदं कुष्ठं कुतः शिष्टं मत्संशयात् अवशिष्टं इति चेत्
अम्बुधिया अपि पीता सुधा मृतिं नयति किं ? वा अज्ञानतः स्पृष्टः अनलः
अल्पं दहति किं ? इति श्रुत्वा अजः अमुं अवदत् । यथा जन्मान्धबुद्ध्या
अर्कः तमोमयः भाति, तथा मयि इयं त्वत्कल्पना वृथा ॥

अर्थः—हे हरे, हे कुष्ठ काय कारणास्तव शिल्पक राहिले ते सांगा.
हा मनुष्य आहे की देव आहे या माझ्या संशयाने हे कुष्ठ राहिले आहे,
असें जर आपण म्हणाला तर-पाण्याच्या बुद्धीने प्यालेलें अमृत मरण
देईल काय ? अथवा अज्ञानाने स्पर्श केलेला अग्नि थोडा जाळतो काय ?
असा विचारलेला भगवान् त्या नंदीशर्माला बोललाः—ज्याप्रमाणें
जन्मान्धाच्या बुद्धीने सूर्य तमोमय भासतो, त्याप्रमाणें मजविषयी व्यर्थ ही
तुझी कल्पना आहे. तुझा दोष हाच. ॥ ६२ ॥

विप्राऽथाऽपि स्तुहि परधिया मां तथा तेऽस्तु शुद्धिस्तद्धि
श्रुत्वाऽवददयमहो विद्धि मां हीनबुद्धिम् ॥ मौने जाने न च
लिपिमपीत्यत्रिजो भस्म दिव्यं तज्जिह्वाग्रेऽक्षिपदथ कविः
सोऽपि भूत्वेशमस्तौत् ॥ ६३ ॥

अन्वयः—विप्र ! अथापि परः इति धिया मां स्तुहि तथा ते शुद्धि-
रस्तु तद्धि श्रुत्वा अयं अवदत् । अहो मौने ! मां हीनबुद्धिं विद्धि । लिपिं
अपि न जाने इति अत्रिजः 'दिव्यं भस्म तज्जिह्वाग्रे अक्षिपत् । अथ सः
अपि कविः भूत्वा ईशं अस्तौत् ॥

अर्थः—हे ब्राह्मणा, तथापि हा परमात्मा आहे या बुद्धीने माझी
स्तुति कर. त्या स्तुतीने तुझी शुद्धि होईल. तें बोलणें ऐकून ब्राह्मण
म्हणालाः हे यतिवर्य, मी अत्यंत हीन बुद्धीचा आहे. मला लिपीचें सुद्धां
ज्ञान नाही. असें त्याचें म्हणणें ऐकून भगवानानें दिव्य अभिमंत्रित भस्म
त्याच्या जिह्वेवर टांकलें. त्यानंतर तो ब्राह्मण कवि होऊन भगवंताची
स्तुति करता झाला. ॥ ६३ ॥

**ब्रह्मन् तत्त्वमसि त्वमादिपुरुषः सन्निर्विशेषोऽकलः कालादी-
भिजशक्तितः सृजति यः सोऽचिन्त्यशक्तिः स्वराट् ॥ पंचा-
ग्निक्रमतोऽशकान्कृतफलप्राप्त्यै मुहुर्भ्रामयन्गर्भावासजनुर्दशा-
दिभिरहंत्वेनापि नो लिप्यते ॥ ६४ ॥**

अन्वयः—ब्रह्मन् ! त्वं तत्त्वमसि त्वं निर्विशेषः अकलः आदिपुरुषः
सन् निजशक्तितः कालादीन्सृजति । यः सः अचिन्त्यशक्तिः स्वराट् अंशकान्
पंचाग्निक्रमतः गर्भावासजनुर्दशादिभिः भ्रामयन् अपि अहंत्वेन नो लिप्यते ॥

अर्थः—हे ब्रह्मन्—आपण परब्रह्मरूप आहांत, तूं निर्विशेष म्हणून
षोडशकलारहित आहेस. आदिपुरुष असून आपल्या मायेच्या संबंधानें
कालादिकांना निर्माण करतोस. जो या तऱ्हेचा स्रष्टा तो तूं अचिंत्य, सत्त्वा-
सत्त्वाहून अनिर्वचनीय अशा मायाशक्तीने सपन्न स्वतःसिद्ध ज्ञानवान् ,
अंशभूत जीवांना त्यांनीं केलेल्या कर्माच्या फलप्राप्तीकरितां अंतरिक्ष, पर्जन्य,
औषधि, पुरुष आणि स्त्री या पंचाग्नीच्या क्रमानें गर्भवास जन्मादिक
अवस्थांप्रत फिरवीत असतांनाहि मी सर्वांचा कर्ता आहे या अभिमानानें
तूं लिप्त होत नाहीस. ॥ ६४ ॥

निवर्तते ज्ञानमृते त्वनादिभ्रमो न न त्वद्भजनं विना तत् ॥

अतस्त्वयि प्रीतिरनारताऽस्तु यथाबुधानां विषयेषु नाथ ॥६५॥

अन्वयः—अनादिभ्रमः ज्ञानं ऋते न निवर्तते त्वद्भजनं विना तत् न नाथ ? यथा अबुधानां विषयेषु प्रीतिः तथा त्वयि अनारता प्रीतिः अस्तु ॥

अर्थः—हा अनादिभ्रम आत्मज्ञानावांचून दूर होत नाही. भ्रम-निवृत्तीकरितां ज्ञानच आवश्यक आहे, तें ज्ञान तर तुझ्या भक्तीशिवाय प्राप्त होत नाही. म्हणून हे नाथा, मूर्खांची ज्याप्रमाणें विषयांच्या ठिकाणी सतत प्रीति असते, तशी त्वद्विषयी सतत माझी भक्ति असूं दे. ॥ ६५ ॥

एकस्त्वं षड्रिपून् जेतुं भगवन्न क्षमोऽसि चेत् ॥

जह्येकं काममेवाऽथो शिष्टा यास्यन्ति पञ्चताम् ॥ ६६ ॥

अन्वयः—भगवन् एकः त्वं षड्रिपून् जेतुं न क्षमः असि चेत् एकं काम एव जहि । अथो शिष्टाः पंचतां यास्यन्ति ॥

अर्थः—देवा, कामादि षड्रिपूनें व्याप्त चित्ताच्या लोकांची माझ्या विषयीकुठून सतत प्रीति होईल ? असें म्हणशील तर त्यांना नाहीसें करून प्रीति दे. जरी साही शत्रूंना मारण्यांत प्रयास आहे असें म्हणाल तर, भगवन्, एकटा तूं षड्रिपूंना जिंकण्यास समर्थ नसशील तर एका कामालाच नाहीसा कर. त्यानंतर कामवातानंतर बाकीचे पांच शत्रु आपोआपच नष्ट होतील. बाकीचे पांचहि कामोद्भव आहेत. ॥ ६६ ॥

तौतातितातीत तात तततन्तुततीत ते ।

तत्ता तूता तता तेऽन्तातीतताऽतितता ततः ॥ ६७ ॥

अन्वयः—हे तौतातित (हे) तात (हे) तततन्तुततीत ते तता तत्ता तु उत अस्ति (यत एवं) ततः अतितता ते अन्तातीतता अस्ति पक्षे (हे, तौतातितातीत (हे) तात (हे) तततन्तुततीत । तता ते तत्ता उत अस्ति हे ततः अतीत अतीतता ते अन्तातीतता चास्ति ॥

अर्थः—क्षपणक सौगत अशा बौद्ध अवांतर मतरहित अशा तेज, पाणी, अन्नादिलक्षण प्रकृत्यादि द्वारां जगत्विस्तारका, हे विस्तृत अशा प्रकृतिविकृतिलक्षण भूतभौतिकरूप पंक्तीना सोडून त्याहूनहि अधिक रूपांत असलेल्या हे भगवन्, तुझी सर्वत्र व्याप्ति ब्रह्मभावानें आहे. स्वकार्यसहित प्रधानतत्त्वाच्यापलीकडे असलेल्या ब्रह्मरूप भगवन्, तुझा ब्रह्मभाव सर्व प्रधानादिकांच्या ठिकाणी अनुस्यूत आहे. म्हणून सर्वत्र व्याप्त असल्यानें अतिशयानें असणारी तुझी व्याप्ति देशकाल-वस्तुविभागातीत अशी आहे. ॥ ६७ ॥

सरसासारसंसार सुरासारारिसारर ।

सूरिसूरेऽसुरारे रैरसारें रसोऽसि सः ॥ ६८ ॥

अन्वयः—(हे) सरस असारसंसार सुरासारारिसारर सूरिसूरे असुरारे रैरसारे (त्वं) अरं सः रसः (असि) ॥

अर्थः—या प्रकारच्या स्तुतीनें प्रोत्साहित नंदिशर्मा ब्राह्मण सद्गुरूंची स्तुति करूं लागला. विक्षेप, आवरणरहित अशा विशुद्ध सत्त्व-उपाधीमुळे अनुभवाला येणारा जो नित्य, निरतिशय, निरुपाधिक, आनंद त्यानें सहित अशा हे परमानंदा, हा असार संसार ज्याच्यामुळे आहे अशा संसारबीजा, संसारांत असणारा सारभूत आनंद तोहि तुझ्याच अस्तित्वानें भासणारा आहे. इंद्रिय अंतःकरणानें सहित असलेल्यांचें निर्बल असे जे रागादि शत्रु त्यांचें बल हरण करणाऱ्या म्हणजे आपल्या भक्तांच्या इंद्रियादि दुर्वृत्तीच्या सामर्थ्याला नाहीसा करणारा आहेस. शिवाय अज्ञानाच्या संशय, भावना, इत्यादिनाशक ज्ञान देणारा पंडित आहेस. म्हणून हे पंडितपंडिता, आणि असुरांचा म्हणजे दंभदर्पादिकांचा शत्रु असलेल्या हे प्रभो, ऐहिक आमुष्मिक धनाचा जो राग म्हणजे प्रीति त्याच्या विघातका, सर्व मोक्षमार्गातील अनर्थांना निवारण करणाऱ्या, तो जो ब्रह्मास्वाद आहे, तो प्रत्यक्ष ब्रह्मरूप तूं आहेस. ॥ ६८ ॥

एवं संस्तुवतोऽस्य कुष्ठमभवन्नष्टं विशिष्टेष्टसंतुष्ट्या तं च
सदारमात्मनिकटे तुष्टे ररक्षेष्टकृत् ॥ तस्याभूत्प्रथिता क्षितौ
सुकविता कश्चित्समाकर्ण्य तां मेने नृस्तुतिमण्डिताऽपि कविता
गर्ह्याप्युदारेत्यवित् ॥ ६९ ॥

अन्वयः—एवं संस्तुवतः अस्य कुष्ठं विशिष्टेष्टसंतुष्ट्या नष्टं अभवत् ॥
इष्टकृत् तं सदारं तुष्टेः आत्मनिकटे ररक्ष । तस्य सुकविता क्षितौ प्रथिता
अभूत् । कश्चित् तां समाकर्ण्य उदारा अपि कविता नृस्तुतिमंडिता गर्ह्या
इति मेने । यतः अवित् ॥

अर्थः—याप्रमाणे उत्तमप्रकारे स्तुति करणाऱ्या या ब्राह्मणाचें
शिल्पक राहिलेले कुष्ठहि भगवंतांच्या संतोषानें नष्ट झालें. अपेक्षित फल
देणाऱ्या भगवतानें संतोषाने पत्नीसहित त्या ब्राम्हणाला आपल्याजवळ
ठेवून त्याचें रक्षण केले. मग त्याची कवित्वाची प्रसिद्धि झाली. कोणी
एक नरकेसरी नांवाच्या कवीनें त्याचें कवित्व ऐकून उदार अशा कवि-
त्वाला मनुष्याची स्तुति आहे म्हणूनच निघ असे मानलें. कारण भग-
वंताचे तत्त्व त्याला समजले नाही. ॥ ६९ ॥

स नित्यवन्मानसपूजने नवस्वसत्कवित्वं गिरिशेर्पयन्निव ॥
ददर्श लिङ्गे यतिनं नृकेसरी ततः स तच्छिष्यपदं गतो
व्यरिः ॥ ७० ॥

अन्वयः—स नित्यवत् गिरिशे मानसपूजने नवस्वसत्कवित्वं
अर्पयन्निव लिङ्गे यतिनं ददर्श । ततः व्यरिः स नृकेसरी शिष्यपदं गतः ॥

अर्थः—तो नरकेसरी नित्याप्रमाणे कलेश्वराला मानसपूजनांच्या
वेळी आपण नवीन केलेल्या कवित्वाला अर्पण करतांना लिगावर बसल्या-
प्रमाणें असलेल्या भगवान् यतीला पाहता झाला. त्यानंतर अभिमाना-
दिक शत्रु गेलेला असा तो नरकेसरी त्या भगवंतांचा शिष्य झाला. ॥ ७० ॥

एवं विचित्रचरितो विचित्रगुणमण्डितः ॥

ततान भगवान् भव्यं नव्यं सेव्यं यशो भुवि ॥ ७१ ॥

अन्वयः—एवं विचित्रचरितः विचित्रगुणमण्डितः भगवान् भव्यं नव्यं सेव्यं यशः भुवि ततान् ॥

अर्थः—याप्रमाणे विचित चरित्रांना करणारा विचित्र गुणांनी अलंकृत असा तो भगवान् क्षेमकर अशी अपूर्व, सेवा करण्यास योग्य कीर्ति भूमंडलांत वाढविता झाला. ॥ ७१ ॥

सप्तर्षय इव सप्त प्रियभक्ता आप्तभक्तयः प्राप्ताः ।

आप्तं नेतुं स्वगृहान्दीपावल्युत्सवे तमनुरक्ताः ॥ ७२ ॥

अन्वयः—सप्तर्षय इव आप्तभक्तयः सप्त प्रियभक्ताः तं अनुरक्ताः दीपावल्युत्सवे स्वगृहान् आप्तं नेतुं प्राप्ताः ॥

अर्थः—सप्तर्षीप्रमाणे असलेले भगवद्विषयी भक्ति प्राप्त झालेले सात प्रिय भक्त अतिशय प्रेमाने अनुरक्त असलेले, दीपावलीच्या उत्सवाकरिता आपल्या घराकडे भगवंताला नेण्यासाठी प्राप्त झाले. ॥ ७२ ॥

मद्गृहं चर मद्गृहं चर मद्गृहं चर मद्गृहं मद्गृहं चर मद्गृहं चर
मद्गृहं त्विति तद्ग्रहम् ॥ सोऽवधार्य च तान्निवार्य विचार्य
कार्यमथार्यवानष्टमूर्तिरुताष्टभक्तहृदिष्टकृत्परिपृष्टवान् ॥ ७३ ॥

अन्वयः—मद्गृहं चर (सप्तभिः पृथक् पृथक् उक्तं) इति तद्ग्रहं अवधार्य तान् निवार्य कार्यं विचार्य अथ आर्यवान् अष्टभक्तहृदिष्टकृत् अष्टमूर्तिः सन् परिपृष्टवान् ॥

अर्थः—माझ्या घराकडे चला, माझ्या घराकडे चला, असे सातही भक्त म्हणू लागले. त्या सातही लोकांचा आग्रह ऐकून कलह दूर करून भक्तांचे मनोरथ पूर्ण करणारा, कार्याचा विचार करून आठही भक्तांच्या अंतःकरणाप्रमाणे इष्ट फल देणारा तो भगवान् अष्टमूर्ति असा देव विचारता झाला. ॥ ७३ ॥

सप्त यूयं त्वहं केवलस्त्वेकलः सप्तगेहेषु चैकक्षणेऽतोऽनलः॥
एष चैकत्र चैकैकगेहं हि वाऽनीयतामन्यथा स्याद्व्यथा सा
वृथा ॥ ७४ ॥

अन्वयः—यूयं तु सप्त अहं तु केवल एकलः अतः सप्तगेहेषु एक-
क्षणे अनलः अतः एषः एकत्र नीयतां अथवा एकैकगृहं नीयताम् अन्यथा
सा व्यथा वृथा स्यात् ॥

अर्थः—तुम्ही सात आहांत, मी केवळ एकटा आहे. तुम्हां सातहि
लोकांच्या घरांत एकाच वेळी एका उत्सवांत राहणें शक्य नाही. म्हणून
सातहि लोकांनी मिळून एके ठिकाणी कोठें तरी न्या अगर अनुक्रमानें
एकेकाचे घरी न्या, नाही तर व्यर्थ मला त्रास होईल. ॥ ७४ ॥

अथापि तेषां निरवद्यमाग्रहं महर्विदित्वा रह आह चैककम् ।
न वाच्यमन्यत्र चैरेष्य आलयं तवेत्यगुस्तेऽपि विभुस्त-
दालयान् ॥ ७५ ॥

अन्वयः—अथ अपि तेषां निरवद्यं आग्रहं महः विदित्वा एकैकं
रहः आहूय आह त्वया अन्यत्र न वाच्यं (त्व) तवालयं चर (अहं) ण्ये
इति ते अगुः विभुः अपि तदालयान् जगाम ॥

अर्थः—तथापि त्यांच्या अनिय अशा आग्रहाला ज्योतिस्वरूपी
भगवानें जाणून एकेकच्याला एकान्तांत बोलावून म्हणाले, तूं
कोणांलाहि बोलूं नकोस. तूं घराकडे जा. तुझ्या घराकडेच येईन, असें
सर्वांना सांगितलें. ते ऐकून सगळे आपापले घराकडे गेले. भगवानहि
त्यांच्या घराकडे गेले. ॥ ७५ ॥

सप्तात्मासौ सप्त गेहानि गत्वा स्थित्वाऽप्यस्मिन्नेवमेकोऽ-
पि भूत्वा ॥ अष्टात्मैवं ते विदुः प्राप्तकामाः कार्तिव्यां तं तुष्टु-
वुर्नेष्टकामाः ॥ ७६ ॥

अन्वयः—सतात्मा असौ अस्मिन् स्थित्वा अपि सप्त गेहानि गत्वा एवं एकः अपि अष्टात्मा भूत्वा भिक्षां जग्राह । प्राप्तकामाः तं कार्तिक्यां मिलिताः संतः विदुः नष्टकामाः संतः तं तुष्टुवुः ॥

अर्थः—सात रूपे धारण करून राहणारा भगवान् हा गाणगा-पुरांत राहूनहि सातहि लोकांच्या घराकडे जाऊन याप्रमाणें आठ रूपे धारण करून भिक्षा घेता झाला. प्राप्तमनोरथ असे ते भक्त कार्तिकी पौर्णिमेच्या दिवशी जमलेले, भगवंताचे हे स्वरूप समजते झाले. त्यानंतर ते नष्टकाम झालेले भगवंताची स्तुति करते झाले. ॥ ७६ ॥

श्रवणाध्ययनार्थप्रतिषेधात् कुर्वन् गुरोस्तु परिचर्याम् ॥

वर्या मर्यादातो वृषलो वृषलोभ्यगाद्रति वर्याम् ॥ ७७ ॥

अन्वयः—श्रवणाध्ययनार्थप्रतिषेधात् मर्यादातः वर्या गुरोः परिचर्यां कुर्वन् वृषलोभी वृषलः वर्यां गतिं अभ्यगात् ॥

अर्थः—शूद्रांना वेद स्मृति इत्यादिकांच्या श्रवणाचा निषेध असल्यामुळे मर्यादेने श्रेष्ठ अशा गुरूंची नमस्कारादिरूप सेवा करणारा, धर्माची अपेक्षा करणारा, कोणी एक शूद्र मुख्य अशा गतीला (मोक्षाला) प्राप्त झाला. ॥ ७७ ॥

कण्टकाश्माद्यपाकृत्य प्रत्यहं संगमायनम् ॥

व्यधाद्विशदमाधात्कि स्वात्मनोः संगमायनम् ॥ ७८ ॥

अन्वयः—कण्टकाश्मादि अपाकृत्य प्रत्यहं संगमायनं विशदं व्यधात् किं तु स्वात्मनोः संगमायनं व्यधात् ।

अर्थः—कांटे, दगड वगैरे प्रतिबंधक वस्तूंना दूर करून रोज संगमाकडचा मार्ग स्वच्छ उत्तम तयार करिता झाला. केवळ संगमा-कडचा मार्ग स्वच्छ केला नाही तर या सेवेने जीवात्मा व परमात्मा यांच्या संगमरूप अखंडैकरसरूपी मार्गाला तयार करता झाला. ॥ ७८ ॥

तं चैकदा प्राह गुरुः किमिच्छसि प्रोचे स चेति त्वमने-
न गच्छसि । सोध्वा सुसेव्यो भवदीक्षयाऽभवत्क्षेत्रे फलद्विस्तु
तदीक्षको भव ॥ ७९ ॥

अन्वयः—एकदा गुरुः तं प्राह किं इच्छसि इति स प्रोचे त्वं
अनेन अध्वना गच्छसि सः सुसेव्यः अस्तु । भवदीक्षया क्षेत्रे फलद्विः
अभवत् तदीक्षकः भव ॥

अर्थः—एकदा सद्गुरु त्या शूद्राला म्हणाले, हे शूद्रा, ‘तू काय
इच्छितोस ?’ याप्रमाणें विचारलेला शूद्र म्हणालाः—“ हे भगवन्, तूं
ज्या मार्गानें जातोस, तो मार्ग तुझ्या सुखाकरितां माझ्याकडून चांगला
केला जावा, अशी इच्छा करतो. तुझ्या कृपादृष्टीनें शेतांत धान्यसमृद्धि
झाली. तूं त्या धान्यसमृद्धीकडे पाहणारा हो. एकदां माझ्या शेताकडे
पाहा.”—असें म्हणाला. ॥ ७९ ॥

तथेति दृष्ट्वा तदजोऽप्यपक्वमुपादिशच्छेतुमथाप्यपक्वम् ॥
पत्याऽऽच्छिनद्वारित एव पत्न्या चूर्णोपमानीकृतपाद-
धूल्या ॥ ८० ॥

अन्वयः—तथा इति अजः अपक्वं अपि तत् दृष्ट्वा छेतुं उपादिशत्
अथ एषः पत्या वारितः चूर्णोपमानीकृतपादधूल्या पत्न्या वारितः अपक्वं
अपि तत् क्षेत्रं आच्छिनत् ॥

अर्थः—‘ठीक आहे,’ असें म्हणून भगवंतांनी अपरिपक्व अशा त्या
शेताकडे पाहून धान्य कांपण्याविषयी सांगितलें. त्यानंतर हा शूद्र
शेताच्या मालकांकडून निवारण केला गेलेला व पत्नीच्याकडूनहि पुढें
जाऊन कांपण्यास विरोध केला असतांना पाठीमागून जाऊन अपक्व
अशा तऱ्हेचें शेतांतील धान्य कांपता झाला. ॥ ८० ॥

आगच्छन् गुरुरप्यवेक्ष्य तुदितं तं प्राह किं ते कृतं नोक्तं
सत्यतया मया स च वचः प्रोचे न चेदं मया॥ मौढ्येनापि कृतं
त्वया यदुदितं मेऽभीप्सितं तन्मतं श्रुत्वा तद्गदितं तथेत्यपि
गुरुर्यातो मठं स्वर्चितम् ॥ ८१ ॥

अन्वयः—गुरुः अपि आगच्छन् तुदितं अवेक्ष्य तं प्राह किं ते
कृतं ? मया सत्यतया न उक्तं स वचः प्रोचे । मया मौढ्येन अपि न
कृतं यत् त्वया उक्तं तत् मे अभीप्सितं मतं च एवं तद्गदितं श्रुत्वा तथा
इति गुरुः स्वर्चितं मठं यातः ॥

अर्थः—गुरुर्नेहि संगमाकडून जात असतां कांपलेलें क्षेत्र पाहून
त्या शूद्राला म्हणाले की,—‘हे शूद्रा, तुझ्याकडून हें काम कां केलें गेलें ?
मी कांपून टांक असें खऱ्या अर्थानें सांगितले नव्हतें.’ तें ऐकून तो शूद्र
म्हणाला,—‘मी मूर्खपणानें हें केलें नाही. चुकीनेंही केलें नाही. जें तुझ्या-
कडून बोललें गेलें तें माझे इष्ट आहे व मान्य आहे.’ असें बोललेलें ऐकून
भगवान् “तथास्तु” असें बोलून शिष्यानें उत्तम पूजिलेल्या मठाकडे
जाते झाले. ॥ ८१ ॥

मूलं यातेंऽशुमालौ जलमुगलमपो मुक्तवान् तेन तत्र क्षेत्रे
छिन्नेऽप्यनेके वरगुरुकृपया त्वङ्कुराः प्रादुरासन् ॥ शूद्रा
दृष्ट्वाऽनुतप्ता तमु शरणमिता सोऽमुयाऽभ्यर्च्य देवं धान्यं लेभेऽ-
मितं द्रागुरुपदमपि यद्गोत्रमद्यापि धन्यम् ॥ ८२ ॥

अन्वयः—अंशुमालौ मूलं याते सति जलमुक् अपः अलं मुक्तवान्
तेन तत्र क्षेत्रे वरगुरुकृपया अंकुराः प्रादुरासन् । शूद्रा दृष्ट्वा अनुतप्ता तं
शरणं इता स अमुया सह देवं अभ्यर्च्य अमितं धान्यं लेभे । द्राक्
गुरुपदं लेभे ! अद्यापि यद्गोत्रं धन्यम् ॥

अर्थः—सूर्य मूल नक्षत्रावर आला असतां दगानें रूप पाणी टांकलें. त्यामुळें कांपलेलें शेतांत श्रेष्ठ गुरुरूपेनें अनेक अंकुर उत्पन्न झाले. त्यांना पाहून त्या शूद्राची भार्या अनुताप झालेली त्याच पतीला शरण गेली. तो शूद्र या भार्येसह येऊन भगवंताची पूजा करून अपरिमित धान्य मिळविता झाला, आणि लवकरच मोक्षाला प्राप्त करून घेता झाला. अद्यापि गुरुप्रसादामुळें त्याचें कुल अत्यंत धन्य असें आहे. ॥८२॥

काश्यादिक्षेत्रमुल्लंघ्य तस्थावत्राजितः कुतः ॥

इति पृष्ठः स तेनाऽसौ क्षेत्रमाहात्म्यमादिशत् ॥ ८३ ॥

अन्वयः—काश्यादिक्षेत्रं उल्लंघ्य अजितः अत्र कुतः तस्थौ इति तेन पृष्ठः स असौ क्षेत्रमाहात्म्यं आदिशत् ॥

अर्थः—भगवान् हा काश्यादि क्षेत्रांना सोडून या गाणगापुरांत कां राहिला ' याप्रमाणें नामधारकाकडून विचारलेला हा सिद्ध क्षेत्रमाहात्म्य सांगता झाला. ॥ ८३ ॥

जालंधरासुरहतामृतजीवनार्थं शर्वार्पितामृतघटश्च्युत इन्द्र-हस्तात् ॥ जाता ततोऽप्यमरजेति जगत्प्रतीता कालांतभीति-दुरितांतकरी परीता ॥ ८४ ॥

अन्वयः—जालंधरासुरहतामृतजीवनार्थं शर्वार्पितामृतघटः इन्द्र-हस्तात् च्युतः ततः कालान्तभीतिदुरितान्तकरी परीता जगत्प्रतीता अमरजा इति जाता ॥

अर्थः—जालंधरासुराकडून हत झालेल्या देवांना सजीव करण्याकरितां शंकरानें दिलेला अमृतघट इंद्राच्या हातांतून निसटला. त्यापासून कालमृत्यूची भीति आणि पाप यांचा नाश करणारी आणि आजूबाजूंनी वाहणारी जगांत प्रसिद्ध असलेली अमरजा नदी झाली. ॥ ८४ ॥

गङ्गयाऽर्कतनया यथा तथा भीमयाऽप्यमरजाऽत्र संगता ॥

अष्टतीर्थयुतसंगमोऽघहृत्स्यात्प्रयाग इव सर्वकर्महृत् ॥ ८५ ॥

अन्वयः—यथा गंगया अर्कतनया संगता तथा भीमया अपि अमरजा संगता अष्टतीर्थयुतसंगमः अघहृत् सर्वकर्महृत् प्रयागः इव स्यात्।

अर्थः—ज्याप्रमाणे गंगेशी यमुना मिळाली, त्याप्रमाणे भीमा नदीस अमरजा नदीहि येथें मिळाली आहे. हा आठतीर्थयुक्त संगम पापहारी व सर्वदुष्कर्म हरण करणारा प्रयागतीर्थाप्रमाणे आहे. ॥ ८५ ॥

इच्छासंतोषतीर्थे अभिमतफलदे विश्वनाथोऽयमग्रे जीव-
न्मुक्तोऽत्र शैवो जड इव विचरन् दर्शयामास काशीम् ॥ कल्प-
द्रव्यमूले कलुषहृदिह सा नष्टकुष्ठा स्वसाऽभृद्रत्नाख्या कोटि-
तीर्थं हरपदिह गया द्वार्वती चक्रतीर्थम् ॥ ८६ ॥

अन्वयः—अभिमतफलदे इच्छासंतोषतीर्थे स्तः अग्रे अयं विश्व-
नाथः अत्र जीवन्मुक्तः (कश्चित्) शैवः जड इव विचरन् कल्पद्रव्यमूले
(बंधुभ्यः) काशी दर्शयामास । ततः कलुषहृत् अस्ति इह रत्नाख्या स्वसा
नष्टकुष्ठा अभूत् ततः कोटितीर्थं ततः हरपत् इह गया अस्ति चक्रतीर्थं
द्वार्वती॥

अर्थः—त्यानंतर इच्छातीर्थ आणि त्यापुढे संतोषतीर्थ ही दोन्ही
अभिमत फल देणारी आहेत. त्यांच्यापुढे हा विश्वनाथ आहे. या ठिकाणी
एक जीवन्मुक्त शैव खुब्याप्रमाणे फिरणारा अश्वत्थमूलजवळ आपल्या
बंधूंना काशी दाखविता झाला. त्याच्यापुढे पापविनाशी तीर्थ आहे. या
तीर्थात जी पूर्वी सांगितलेली रत्ना नांवाची बहीण ती नष्टकुष्ठ झाली
त्याच्यापुढे कोटितीर्थ, त्यांच्यापुढे रुद्रपादतीर्थ हीच गया जाणावी. त्या-
पुढे असणारे चक्रतीर्थ—ती द्वारका होय. याप्रमाणे आठ तीर्थें समजावीत.
॥ ८६ ॥

एवमार्दानि तीर्थानि पावनानि प्रकाशयन् ॥

तस्थाविहैव भगवान्स्लेञ्छमुद्धृत्य योगवान् ॥ ८७ ॥

अन्वयः—एवमादीनि तीर्थानि पावनानि प्रकाशयन् योगवान् भगवान् म्लेञ्छं उधृत्य इहैव तस्थौ ॥

अर्थः—याप्रमाणे पवित्र अशा तीर्थाना प्रकट करून येथेंच योग-सामर्थ्यसंपन्न भगवान् म्लेछाचा उद्धार करून राहिले. ॥ ८७ ॥

भगवन् हीनसंभूतः को म्लेञ्छः कथमुद्धृतः ॥

एवं द्विजेन संपृष्टस्तुष्टः स उपदिष्टवान् ॥ ८८ ॥

अन्वयः—भगवन् हीनसंभूतः म्लेञ्छः कः कथं समुद्धृतः एवं द्विजेन संपृष्टः सः तुष्टः उपदिष्टवान् ॥

अर्थः—नामधारक ब्राह्मणांकडून—हे भगवन् हीन जातींत उत्पन्न झालेला कोण तो म्लेछ कसा उद्धरला गेला असें विचारला गेलेला सिद्ध संतुष्ट होऊन सांगता झाला. ॥ ८८ ॥

कृष्णातीरे कुरुपुरे सेवको रजकोऽभवत् ॥

श्रीपदो विपदो हर्तुर्वरं तस्मै स दत्तवान् ॥ ८९ ॥

अन्वयः—कृष्णातीरे कुरुपुरे विपदः हर्तुः श्रीपदः रजकः सेवकः अभवत् तस्मै स वरं दत्तवान् ॥

अर्थः—कृष्णातीरी कुरवपुरामध्ये आपत्ति दूर करणाऱ्या श्रीपाद-बल्हमांचा एक परीट सेवक होता. त्याला श्रीपादश्रीबल्हमांनीं राज्यप्राप्ती-रूप वर दिला. ॥ ८९ ॥

**भवान्तरे म्लेञ्छकुलेऽभवत्स क्षमापतिः सन्मतिरात्तनीतिः।
प्राक्संस्कृतिप्राप्तसुरद्विजातिभक्तिर्निजज्ञातिसुशिक्षितोऽपि । ९० ।**

अन्वयः—भवान्तरे म्लेञ्छस्य कुले सन्मतिः आत्तनीतिः निजज्ञाति-सुशिक्षितः अपि प्राक्संस्कृतिप्राप्तसुरद्विजातिभक्तिः क्षमापतिः अभवत् ॥

अर्थः—जन्मांतरी म्लेछ कुलांत चांगल्या बुद्धीचा आपल्या ज्ञाति-बंधूंनीं युक्त होऊन त्यांच्याकडून स्वधर्माचे शिक्षण दिलें असतांही पूर्वे

संस्कारानें देवद्विजांच्या बाबतीत अतिशय भक्ति असलेला असा तो म्लेंच्छ राजा झाला. ॥ ९० ॥

वक्त्राद्यैर्देहसाम्येऽपि कथमवयवैर्वर्णभेदो विभेदो देवत्वं मृच्छिलादौ कथमिति स पतिर्ज्ञातिप्रष्टः स्म वक्ति ॥ धीमान्द्यं वोद एते गुणचरणभिदा देवसृष्टास्त्वनादिर्वेदः सत्यः स्मृतिश्च प्रभुरिह भजतामस्ति सर्वत्र पूर्णः ॥ ९१ ॥

अन्वयः—वक्त्राद्यैः अवयवैः देहसाम्ये अपि विभेदः वर्णभेदः कथं ? मृच्छिलादौ देवत्वं कथं ? इति ज्ञातिप्रष्टः पतिः वक्ति स्म । वः अदः धीमान्द्यं एते गुणचरणभिदा देवसृष्टाः वेदः अनादिः सत्यः स्मृतिः (सत्या) इह भजतां प्रभुः सर्वत्र पूर्णः अस्ति ॥

अर्थः—हात पाय तोंड अवयवानें सर्वांच्या देहांत साम्य असतांहि ब्राह्मणादि जातिभेद वर्णभेद कसा आणि माती शिला इत्यादि जड पदार्थांत देवभाव कसा ? याप्रमाणे स्वज्ञातीकडून विचारलेला तो राजा म्हणाला की, 'हे जातभाई हो, हें तुमचें बुद्धिमांघ आहे. कारण हे ब्राह्मणादिक चार वर्ण गुणकर्मविभागानें ईश्वराकडून रचिले गेले आहेत. तत्प्रतिपादक वेद अनादि, अपौरुषेय म्हणून सत्य व स्वतः प्रमाणभूत असा आहे. आणि वेदानुसारी स्मृति ही सत्य आहे. येथें सेवा करणाऱ्यांना सर्वत्र माती, शिला इत्यादिकांत पूर्ण असा प्रभू आहे. ॥ ९१ ॥

श्रुतिस्मृती निश्चित ईश्वराज्ञे राज्ञेह नीतिर्विहिता यथाऽज्ञा ॥
भवेदलंघ्याऽपि तथैव लोके लोकेश्वराज्ञे निहिते किलाज्ञे ॥ ९२ ॥

अन्वयः—श्रुतिस्मृती ईश्वराज्ञे निश्चिते यथा इह राज्ञा नीतिः विहिता सा आज्ञा अलंघ्या भवेत् । तथैव अज्ञे लोके लोकेश्वराज्ञे निहिते एव किल ॥

अर्थः—श्रुति स्मृति या ईश्वराच्या आज्ञा निश्चित आहेत. ज्याप्रमाणें इहलोकांत राजांनीं केलेली नीति (कायदे) जसे त्या राज्यांत असणाऱ्या लोकांना पाळावे लागतात, तसेंच तत्त्वज्ञान नसलेल्या लोकांत श्रुतिस्मृतिरूप देवाच्या आज्ञा अनुल्लंघ्य आहेत. ॥ ९२ ॥

तस्मादस्पानसूयामुखमकदमदः संविशयाऽऽश्रयंतु भक्त्येत्यूचे स चेशः स्वयमभजदिमान्भूसुरांस्तत्सुरांश्च ॥ तस्याप्येवं सतोऽभूदनिशमसुखदः स्फोटकोङ्के स तेन क्लिष्टोऽनिष्टेन शिष्टक्षितिसुरमवरः पृच्छति स्मास्य शान्ति ॥ ९३ ॥

अन्वयः—तस्मात् अकदं अदः असूयामुखं संविहाय अस्मान् भक्त्या आश्रयंतु इति स च ईशः ऊचे स्वयं अपि भूसुरान् तत्सुरान् च अभजत् एवं सतः अपि तस्य अंके स्फोटकः अभूत् स तेन अनिष्टेन क्लिष्टः अवरः शिष्टक्षितिसुरं अस्य शान्ति पृच्छति स्म ॥

अर्थः—ज्या अर्थी असें आहे त्या अर्थी तुम्ही दुःख देणाऱ्या असूया वगैरे टाकून या ब्राह्मणादिकांचा भक्तीने आश्रय करा. याप्रमाणें तो राजा बोलला, व आपणहि ब्राह्मणांची आणि त्यांच्या हरिहरादिदेवांची सेवा करता झाला. असें असलेल्या त्याच्या मांडीवर अतिशय दुःख देणारा फोड झाला. त्या अनिष्टकारक विस्फोटकाने अतिशय त्रासलेला यवनराजा शिष्ट अशा ब्राह्मणांना त्या विस्फोटकाच्या उपशमासंबंधी विचारता झाला. ९३

जनापवादात्स च विप्रवर्यो भीतोऽघहन्नामकतीर्थदेशे ॥

तस्मै रहः प्राह दशार्णराजस्त्रीपुत्रकष्टं त्वृषभप्रसादम् ॥ ९४ ॥

अन्वयः—जनापवादात् भीतः सः विप्रवर्यः अघहन्नामकतीर्थदेशे रहः तस्मै दशार्णराजस्त्रीपुत्रकष्टं तु ऋषभप्रसादं च आह ॥

अर्थः—तो विचारलेला ब्राह्मण जनापवादांमुळे भ्यालेला, पापविनाशी तीर्थप्रदेशांत एकान्ती त्या राजाला मात्सर्यानें सपत्नीनें दिलेल्या

सर्पगरळामुळे उत्पन्न झालेलें दशार्णराजाच्या स्त्रीपुत्रादिकांचें दुःख आणि मृतपुत्राचें पुनर्जीवनरूप ऋषभाचा प्रसाद सांगता झाला. ॥९४॥

मृतस्यापि भद्रायुषो जीवनं तत्समाकर्ण्य स प्राह नाहं हि वेद्मि ॥ कुहेदृङ् महासाधुरास्ते नमस्ते समस्तेष्टकृच्छं स मे दीनबंधो ॥ ९५ ॥

अन्वयः—तत् मृतस्य अपि भद्रायुषः जीवनं समाकर्ण्य स प्राह । ईदृक् महासाधुः कुह अस्ति ? अहं न वेद्मि । ते नमः समस्तेष्टकृत् दीनबंधो तं मे शंस ॥

अर्थः—त्या मृत अशा भद्रायूचें पुनर्जीवन ऐकून राजा म्हणालाः— ‘असा महासाधु कोठें आहे तें मला माहीत नाही. हे ब्रह्मन्, तुला नमस्कार असो. हे सर्व अपेक्षा पूर्ण करणाऱ्या दीनबंधो, हे ब्रह्मन्, तो कोण साधु आहे तें मला सांगा.’ ॥ ९५ ॥

स प्राह गंधर्वपुरेऽस्ति साधुर्ल्लेच्छोभिपूज्यापि च तं स साधु ॥ क्षेत्रं ययौ षड्बलयुक् तरस्वी ददर्श देवं स गुरुं मनस्वी ॥ ९६ ॥

अन्वयः—स प्राह गंधर्वपुरे साधुः अस्ति सः ल्लेच्छः तं साधु अभिपूज्य षड्बलयुक् तरस्वी क्षेत्रं ययौ मनस्वी सः देवं गुरुं ददर्श ॥

अर्थः—तो ब्राह्मण त्या राजाला म्हणाला, ‘गाणगापुरांत साधु आहेत.’ तें ऐकून तो ल्लेच्छ राजा त्या ब्राह्मणाची उत्तमप्रकारें पूजा करून षडंग सैन्य घेऊन त्वरित गर्तीनें गंधर्वपुराला आला. प्रशस्त मनाच्या त्या राजानें देवाचें व गुरूंचें दर्शन घेतलें. ॥ ९६ ॥

दृष्ट्वा तं गुरुराह रे रजक किं हृष्टोऽसि मां नागतः कस्मादित्यवधार्य हृष्टहृदयस्तं प्राह लब्धस्मृतिः ॥ स्वामिन्मां रजकं स्वसेवकमकप्राये भवाब्धौ प्रभो कस्मात्पातयसि प्रियं कमनयं प्रागाचरं वेद्मि नो ॥ ९७ ॥

अन्वयः—तं दृष्ट्वा गुरुः आह रे रजक ! त्वं हृष्टोसि किं ? कस्मात् मां न आगतः ? इति अवधार्य दृष्टद्वयः लब्धस्मृतिः सन् तं प्राह । स्वामिन् ! प्रियं रजकं मां स्वसेवकं अकप्राये भवाब्धौ कस्मात्पातयसि ? प्रभो ! प्राक् कं अनयं आचरं नो वेद्मि ॥

अर्थः—त्या म्लेंच्छ राजाला पाहून भगवान् गुरु म्हणाले:— ' हे रजका, तू आनंदांत होतास काय ? तू इतका काल काय म्हणून माझ्याकडे आला नाहीस ? सांग. ' याप्रमाणें भगवद्वाक्य ऐकून हर्षयुक्त अंतःकरणाचा राजा पूर्वीची आठवण झालेला असा, भगवंताला म्हणाला:— ' भो स्वामिन्, आपल्या प्रिय सेवकाला (रजकाला) दुःखप्राय भवसागरांत कां म्हणून पाडतां ? पूर्वीच्या अन्यायामुळें असें जर म्हणाल तर पूर्वीचा अन्याय तरी काय घडला आहे हें मी जाणत नाहीं. ॥ ९७ ॥

सती पतिवियोगेन प्राणेश्वर यथा तथा ॥

भगवन् त्वद्वियोगेन सदा दुःखातुरोऽभवम् ॥ ९८ ॥

अन्वयः—सती पतिवियोगेन यथा तथा प्राणेश्वर त्वद्वियोगेन सदा दुःखातुरः अभवम् ॥

अर्थः—'हे प्राणेश्वर भगवन्-पतिव्रता स्त्री पतिवियोगानें ज्याप्रमाणें दुःखातुर होते, तद्वत् तुझ्या वियोगानें सदा दुःखातुर झालों आहे. ॥ ९८ ॥

दिष्ट्या स्फोटकदुर्निमित्तत इदं जातं भवदर्शनं श्रीशः प्राह कुशस्ति दर्शय स तं सन्तं निजाङ्गे स्थितम् ॥ नापश्यत्स सुविस्मितोऽथ बहुशस्तं प्रार्थ्य निन्येऽर्थितः पूर्वं पापविनाश-तीर्थमगमत्प्राङ् नागनाथार्चितः ॥ ९९ ॥

अन्वयः—स्फोटकदुर्निमित्ततः इदं भवदर्शनं जातं । एतत् दिष्ट्या जातं । श्रीशः प्राह । कुह अस्ति तं दर्शय ? स निजाङ्गे स्थितं सन्तं तं न

अपश्यत् । सुविस्मितः तं बहुशः प्रार्थ्य स्वराष्ट्रं निन्ये अर्थितः पूर्वं नाग-
नाथार्चितः पापविनाशितीर्थं अगमत् ।

अर्थः—‘या फोडाच्या दुर्निमित्तानें हें आपलें दर्शन झालें हें माझ्या
सुदैवानें फार चांगलें झालें.’ भगवान् म्हणाले:—‘फोड कोठें आहे मला
दाखीव.’ तेव्हां तो राजा आपल्या मांडीवर असलेल्याहि फोडाला पाहता
झाला नाही. नंतर अत्यंत विस्मित झालेला राजा त्या भगवंताला पुष्कळ
प्रार्थना करून आपल्या राष्ट्राला नेता झाला. त्या राजाकडून प्रार्थना केले
गेलेले भगवान् पुढें जाऊन अगोदर सायंदेवाचा मुलगा नागनाथ याचे-
कडून पूजा घेतलेला व भोजन घेतलेला असा होऊन राजा येण्याचे
अगोदर पापविनाशी तीर्थावर आला. ॥ ९९ ॥

**राजा स्वैर्निन्दितोऽपि प्रशुमपि पदगः पालकस्थं द्विजेड्यं
नीत्वा वाद्यादिघोषैः पुरमतिमुदितोऽन्तःपुरे भद्रपीठे ।
स्वास्तीर्णे चोपवेश्य स्वविभवमखिलं दर्शयामास तस्मै दत्त्वाऽजो
भक्तिमाप्तः स्वमठमिति जगौ पृच्छते सिद्ध एतत् ॥ १०० ॥**

अन्वयः—राजा स्वैः निन्दितः अपि स्वयं पदगः प्रभुं पालकस्थं
द्विजेड्यं वाद्यादिघोषैः पुरं नीत्वा अतिमुदितः अन्तःपुरे स्वास्तीर्णे भद्रपीठे
उपवेश्य अखिलं स्वविभवं दर्शयामास । तस्मै अजः भक्तिं दत्त्वा स्वमठं
आतः इति पृच्छते एतत् सिद्धः जगौ ॥

अर्थः—राजा आपल्या ज्ञातिबंधूंकडून निन्दित, स्वतः पायानें
चालणारा असाहि होऊन पालखीत बसलेल्या, ब्राह्मणांच्याकडून स्तुति
केल्या जाणाऱ्या भगवंताला वाद्यादिघोषपूर्वक नगराकडे नेऊन स्वतः
अत्यंत आनंदित झालेला अंतःपुरांत आपण स्वतः घातलेल्या सिंहासना-
वर भगवंताला बसवून आपलें सर्व ऐश्वर्य दाखविता झाला. भगवंतानें
त्या राजाला आपली भक्ति देऊन आपल्या मठाकडे येणें केलें. हें विचार-
णाऱ्या नामधारकाला सिद्धांनी सांगितलें. ॥ १०० ॥

सदानन्दति विद्वत्त्वात्सर्वदाऽति विभुत्वतः ॥

मृत्युंजयति योगित्वाद्यः स मे हृदि तिष्ठतु ॥ १०१ ॥

अन्वयः—यः विद्वत्त्वात् सदानन्दति । विभुत्वात् सर्वदा अति योगि-
त्वात् मृत्युंजयति सः मे हृदि तिष्ठतु ॥

अर्थः—जो भगवान् ब्रह्मज्ञ असल्यानें सदानंद ब्रह्मदेवाप्रमाणें
आहे, सर्वदा व्यापक असल्यामुळे वासुदेवाप्रमाणें आहे आणि योगीपणा-
मुळे मृत्युंजय शंकरासारखा आहे तो भगवान् माझ्या हृदयांत राहो. १११

वन्देऽहं देवदेवं धृतिमतिगतिदं साङ्गयोगप्रगम्यं पारावारा-
भरागाद्यरिकरिहरिमाह्लादकं दत्तदक्षम् ॥ तं यज्ञं यज्वयज्ञं सुर-
वरपरदं पारदं रम्यरम्यं पातारं तारतारं खलबलदलनं श्रीवरं
वक्रवक्रम् ॥ १०२ ॥

अन्वयः—देवदेवं धृतिमतिगतिदं सांगयोगप्रगम्यं पारावाराभरागा-
द्यरिकरिहरि आल्हादकं दत्तदक्षं ज्ञेयज्ञं यज्वयज्ञं सुरवरपरदं पारदं रम्यरम्यं
पातारं तारतारं खलबलदलनं श्रीवरं वक्रवक्रं तं देवं अहं वन्दे ॥

अर्थः—प्रकाशकत्वामुळे सूर्यादि देवांचा चक्षुरादि इंद्रियांचा
देव असा असलेल्या धैर्य, बुद्धि ज्ञान देणाऱ्या अष्टांग योगानें समजण्यास
योग्य असलेल्या समुद्राप्रमाणे दुष्पार व अगाध असलेले जे रागादिक
शत्रु आहेत तत्स्वरूपी हत्तीना सिंहाप्रमाणें घातक अशा, भक्तांना
आल्हादक अशा, दानदक्ष अशा, ज्ञेय अशा स्वरूपाला जाणणाऱ्या,
विधीनें याग करणाऱ्यांच्या यज्ञरूपांत असलेल्या, इंद्रादि देवांना परमपद
देणाऱ्या अतिरम्य अशा आपल्या सेवकांचें रक्षण करणाऱ्या, यतींना
प्रणवानें रक्षण करणाऱ्या, दुर्जनांचें बल खंडण करणाऱ्या, त्या लक्ष्मी-
पतीला अथवा मोक्षलक्ष्मीविलासाला कुटिल लोकांना कुटिल असा अस-
लेल्या अशा भगवंताला मी नमस्कार करतो. ॥ १०२ ॥

वनजतु स तु वनजतु स तु यदि वा सुरवरतु स तु नरवरतु
स तु वा ॥ निजचरणशरणतरणचरणकृद्य उ महितमहिमयुगिह
तसु नुमः ॥ १०३ ॥

अन्वयः—सः वनजतु । सः वनजतु । यदि वा सः सुरवरतु । सः
नरवरतु वा यः उ निजचरणशरणतरणचरणकृत् महितमहिमयुक् इह
लोके वर्तते तं उ नुमः ॥

अर्थः—तो भगवान् मत्स्यावतार वा कूर्मावतार धारण करो अथवा
सुरश्रेष्ठ वामनाचा अवतार धारण करो किंवा राम, कृष्ण, बुद्ध, कलंकी
आदि मानवी अवतार धारण करो. पण जो आपल्या चरणांचा
आश्रय केलेल्या भक्तांच्या उद्धारांत नेहमी रत असतो आणि जो दिव्य
ऐश्वर्यवान् आहे, त्यालाच आम्ही नमस्कार करितों. ॥ १०३ ॥

दत्तं यो भजते नित्यं मुक्तिमेति न संशयः ॥

वित्तं यो भजतेऽनित्यं भुक्तिमेति न संशयः ॥ १०४ ॥

अन्वयः—यः नित्यं दत्तं भजते सः मुक्तिम् एति । अत्र संशयः न
यः अनित्यं वित्तं भजते सः भुक्तिम् एति । अत्र न संशयः ॥

अर्थः—जो अविनाशी असलेल्या दत्ताची उपासना करतो, तो
मोक्षाप्रत पावतो. आणि जो विनाशी असलेल्या द्रव्याची सेवा करतो
म्हणजेच जन्मभर जो द्रव्य मिळविण्यासाठीच धडपडत असतो, तो ह्या
जन्ममरणरूप संसाराच्या फेऱ्यांत सांपडतो. ह्याविषयी अणुमात्र संशय
नाहीं. ॥ १०४ ॥

सा का र ता ता र का सा

का पि सा र र सा ऽऽ पि का ॥

र सा य मे मे य सा र

ता र मे य य मे र ता ॥ १०५ ॥

(सर्वतोभद्रः)

अन्वयः—हे अमेय ! सारतारमेय ! तारका साररसापिका सा का अपि साकारता मे रसाय भवतु ॥

अर्थः—हे भगवन्, तूं प्रत्यक्षादि प्रमाणांनीं जरी अगम्य आहेस तथापि वेदांचा सारभूत जो ओंकार (प्रणव) त्याच्या उपासनेनें तुझें ज्ञान होऊं शकतें. हे ईश्वरा, दत्तात्रेया, तुझी ती द्विभुज षड्भुज चतुर्भुज आदि वेदपुराणांमध्ये प्रसिद्ध असलेली आणि सर्वसारभूत भक्ताला आनन्द देणारी, त्याचप्रमाणे भक्ताला भवसागरापासून तारणारी तुझी सर्व सगुणरूपें मला परमानन्द देवोत. ॥ १०९ ॥

अ व रं श्री व रं वं देऽ

श्री व रं श्री क रं व दे ॥

दे व रं श्री ध रं स न्तं

नृ व रं श्री प रं स तं ॥ १०६ ॥

(मुरजबंध.)

अन्वयः—अश्रीवरं देवरं सन्तं सतं नृवरं श्रीपरं अवरं श्रीवरं श्रीकरं श्रीधरं वन्दे वदे च ॥

अर्थः—अज्ञान दूर करणाऱ्या, देवांना, स्वपदाची प्राप्ति करून देणाऱ्या—अथवा—इन्द्रादि देवांनासुद्धां ज्याची भीति वाटते अशा, ब्रह्मरूप असणाऱ्या अथवा—तीनहि कालांमध्ये—अबाधित आणि पूजनीय किंवा भक्ताच्या कामक्रोधादि विकारांचा नाश करणाऱ्या अशा, श्रीपादश्री-वल्लभश्रीनृसिंहसरस्वतीरूपाने अवतार धारण करणाऱ्या—असें असूनहि वेदांनासुद्धां ज्याचें यथार्थ स्वरूप कळत नाही—अशा, म्हणूनच ज्यापेक्षां कांहीं दुसरे श्रेष्ठ नाही, अर्थात्—श्रेष्ठतेची परमावधि असलेल्या सरस्वतीचा पति ब्रह्मा, लक्ष्मीचा स्त्री म्हणून स्वीकार करणारा—विष्णु, व हालाहल विषाची शोभा धारण करणारा शंकर—अशा ब्रह्मा-विष्णु-महेशस्वरूप

असणान्या भगवान् दत्तात्रेयाला मी नमस्कार करतो, व त्याची स्तुतीहि करतो. ॥ १०६ ॥

(पं. श्रीपादशास्त्री तापस यांची टीका)

अवरं श्रीवरं वन्देऽश्रीवरं श्रीकरं वदे ।

देवरं श्रीधरं सन्तं नृवरं श्रीपरं सतम् ॥

अन्वयः—अश्रीवरं देवरं सन्तं सतं नृवरं श्रीपरम् अवरं श्रीवरं श्रीकरं श्रीधरं वन्दे वदे (च) ।

अश्रियम् अज्ञानं वारति वारयतीति अश्रीवरः तम् । ‘ अहम-
ज्ञानजं तमः । नाशयामि ’ इति स्मृतेः । ‘ वृञ् आवरणे ’ इति चुरादिषु
आभृषीयेषु पठ्यते । देवेभ्यो निजपदं रातीति (ददातीति) देवरः तम् ।
‘—भगवता स्वपदं प्रवेशिता देवता अद्यापि त भगवन्तं भजन्ते ’ इति
श्रीदत्तचम्पूक्तेः । ‘ चतुर्थी ’ इति योगविभागात्समासः । अथवा देवाना-
मिन्द्रादीनामपि रः रलयोरभेदात् लः भयस्वरूपः तम् । ‘ भीषास्माद्वातः
पवते । भीषोदेति सूर्यः । भीषास्मादग्निश्चेन्द्रश्च—’ इत्यादिश्रुतेः । ‘—लश्च
भूमौ भये चाल्हादनेऽपि च ’ इत्येकाक्षरात् । सन्तं ब्रह्मज्ञस्वरूपम् ।
‘ अस्ति ब्रम्हेति चेद्वेद । सन्तमेनं ततो विदुः—’ इति श्रुतेः । यद्वा सन्तं
त्रिकालाबाध्यम् पूज्यं वा । ‘ सत्ये साधौ विद्यमाने प्रशस्तेऽभ्यर्हिते च सत् ’
इत्यमरः । ‘ सः कोपे वरणे—’ इत्येकाक्षरकोशात् ‘ स ’ पदार्थः क्रोधः ।
उपलक्षणात्कामादयोऽपि । तेषां ‘ तः ’ चोरः तम् । भक्तकामक्रोधादिना-
शकमित्यर्थः । ‘ तावद्वागादयः.....यावत्कृष्ण न ते जनाः ’ इति श्रीमद्वा-
गवतात् । ‘ तकारः कीर्तितश्चोरे ’ इत्येकाक्षरकोशः । नृवर पुरुषश्रेष्ठम् ।
श्रीपादश्रीवल्लभनरसिंहसरस्वत्यादिपुण्यपुरुषरूपेणावतीर्णमित्यर्थः । एवं
यथाशाक्तिवर्णनेऽपि वस्तुतः श्रीपरं श्रिया वेदत्रय्या अपि परं परतो
वर्तमानम् । तस्या अगोचरमित्यर्थः । ‘ ऋचो यजू ५ षि सामानि । सा
हि श्रीरमृता सताम् ’ इति, ‘ अथात आदेशो नेति नेति ’ इति, ‘ यतो
वाचो निवर्तन्ते ’ इति च श्रुतिभ्यः । अत एव अवरं नास्ति वरः श्रेष्ठो

यस्मात्सः अवरः तम् । श्रेष्ठतायाः परमावधिभूतमित्यर्थः । ' न त्वत्समोऽस्य
भ्यधिकः कुतोऽन्यः ? ' इति स्मृतेः । ईदृशं, ' श्रीवरं श्रीकरं श्रीधरं '
ब्रह्मविष्णुमहेशात्मकं दत्तं वन्दे नमस्करोमि । श्रियाः सरस्वत्या वरो बल्लभो
ब्रह्मा । श्रियं करोति लक्ष्मी पत्नीत्वेन स्वीकरोतीति श्रीकरो विष्णुः ।
(भक्त्यभ्योऽविलम्बेन दानाय) श्रीः करेषु यस्य स इति वा । ' अनन्तहस्तैः
कमलावरेण दत्तं किमादत्त करद्वयेन ' इत्यभियुक्तोक्तेः । श्रियं हालाहलविष-
शोभां (कण्ठे) धरतीति श्रीधरो महेश्वरः । (तमेव दत्तं) वदे स्तौमि च ।
चुरादेर्वदधातोरावृषीयत्वाणिजभावपक्षे रूपमिदम् । ' सतम् ' इत्यत्र ' सः
तम् ' इति पदद्वयं वा । तं प्रसिद्धम् । सः तत्स्वरूपी (दत्तस्वरूपी) अहं
वन्दे इति ' अहं ' पदमध्याहृत्य योजना । ' ब्रह्मविद्ब्रह्मैव भवति ' इति
श्रुतेः । ' दासोऽहमिति या बुद्धिः पूर्वमासीज्जनार्दने । ' दा ' कारोऽपहृत-
स्तेन गोपीवस्त्रापहारिणा ॥ ' इति अभियुक्तोक्तेश्चेत्यलं विस्तरेण ॥

दासपं गतिदं वन्देऽत्रिजं चारुहितं वृतम् ॥

तं वृतं हि रुचाऽजं त्रिदेवं दन्तिगपं सदा ॥ १०७ ॥

अन्वयः—दासपं गतिदं, चारुहितं भक्तैः प्रेम्णा वृतं रुचा वृतं
दन्तिगपं त्रिदेवम् अजम् अपि अत्रिजम् अहं सदा वन्दे ॥

अर्थः—भक्तांचें पालन करणारा, भक्तांना मुक्ति देणारा, मोक्षांमध्ये
पर्यवसान पावणारे हित करणारा, भक्तांनी प्रेमपाशांनी बांधलेला, व
ज्याच्याभोंवती दिव्य तेजोवलय आहे, आणि ज्याने सहस्रार्जुनादि राजांचें
पालन केलें, त्या भूलोक, भुवर्लोक व स्वर्गलोक या तिन्ही लोकांना
प्रकाश देणाऱ्या अजन्मा असूनसुद्धां भक्तानुग्रहासाठी अत्रिऋषीपासून
ज्ञालेल्या दत्तात्रेयाला मी प्रणाम करितों. ॥ १०७ ॥

॥ श्रीगणेशदत्तगुरुभ्यो नमः ॥

श्रीदत्तचम्पूचें भाषांतर

प्रथम स्तवक

भाषांतरकार—वे. शा. सं. रामचंद्रशास्त्री नारायणशास्त्री जेरे
नरसोबावाडी

॥ श्री गुरुदेवदत्त ॥

श्रीदत्तचम्पूः प्रारभ्यते

[प्रथम स्तवक]

श्रीपादश्रीवल्लभश्रीनृसिंहसरस्वतीदत्तात्रेयचरणारविंदाभ्यां नमः ।

श्रीमद्वासुदेवानंदसरस्वतीस्वामिचरणकमलाभ्यां नमः ॥

वासुदेवयतिपादपंकजं चितयन् हृदि विभाव्य तत्कृतिम् ।
प्रार्थयामि दयया प्रपूरितं तत्कृतेर्विवरणार्थमादरात् ॥ १ ॥

बालोऽयं किं कुर्याद्व्याख्यां ग्रंथस्य दुरवबोधस्य ।
इति मनसि च मा कुर्याद्युष्मत्कृपयाह्यसंभवं किं मे ॥२॥

चरितं दत्तचम्पूख्यं वासुदेवैर्विनिर्मितम् ।
कुर्वे विवरणं तस्य महाराष्ट्रगिरा मुदा ॥ ३ ॥

(१)

अन्वयार्थः—(स्मृतोऽपि) स्मरण केले असतां सुद्धां (विघ्नं-
निघ्नन्) विघ्नाचा नाश करणारा असा (यः) जो (अवति) भक्तांचें
रक्षण करतो (सः) तो (गंधर्वस्थः) घोड्यावर बसलेला अथवा
गाणगापुरांत असणारा (हि) हे सर्व लोकप्रसिद्धच आहे कीं देवांनीं व
मनुष्यांनीं (स्तुतः) स्तुति केला गेलेला (कलौ) कलियुगामध्ये (मलौ-
घघ्नः) सर्व पापांचा नाश करणारा (अम्बासुतः) अंबा या नांवाच्या
ब्राह्मणस्त्रीचा मुलगा नृसिंहसरस्वती दत्तात्रेय किंवा अंबा म्ह. पार्वती
तिचा मुलगा गजानन (सः) तो (मे) माझ्या (हृदि) हृदयामध्ये
(अस्तु) असो. म्ह. त्याचें मी स्मरण करतों. ॥ १ ॥

(२)

अन्वयार्थः—(योगभ्रष्टः) ब्रह्मसाक्षात्कार होण्याकरितां योगाभ्यास करणारा व ब्रह्मज्ञान न होतां मध्येच मरण पावलेला व योगीकुलांत जन्मलेला (कश्चन) कोणी एक (ब्रह्मपुत्रः) ब्राह्मणाचा मुलगा (अत्रिपुत्रः) त्रिगुणात्मक श्रीदत्तात्रेयानें (यां सल्लीलां) जी लीला (चक्रे) केली (तां) ती (पित्रे प्रोचे) आपल्या वडिलांना सांगता झाला. (तां) ती लीला (चिच्छुध्यै) बुद्धि शुद्धी होण्याकरितां मी (संक्षेपतः) संक्षेपानें म्ह. थोडक्यांत (वच्मि) सांगतो (हि) कारण (एतदंतं) या लीलेचें संपूर्णतया वर्णन (कश्चित्) कोणीहि (न यायात्) करूं शकला नाही. ॥ २ ॥

(३)

अन्वयार्थः—(पुरा) कृतयुगामध्ये (प्रतिष्ठानपुराग्न्ये) प्रतिष्ठान या नांवाच्या गांवांत (द्विजः) कौशिक नांवाचा ब्राह्मण (आसीत्) राहत असे. (सः) तो (रुजार्तः) रोगानें अत्यंत पीडित होऊन (गन्तुम्) पायानें चालण्याविषयीं (एव) सुद्धां (अक्षमः) असमर्थ झाला; तेव्हां (दिनस्त्री) रस्त्यानें चाललेल्या वेश्येला (दृष्ट्वा) पाहून (निजस्त्रियं) आपल्या बायकोला (जगौ) म्हणाला (हे साध्वि) हे प्रिये, (तद्धाम) त्या वेश्येच्या घरी (मां) मला (अद्य) आज (रंतुं) संभोग करण्याकरितां (नय) घेऊन चल. ॥ ३ ॥

(४)

अन्वयार्थः—(इति) याप्रमाणें (पतिगदितं) पतीचें भाषण (निशम्य) ऐकून (स्मितवदना) हास्यमुखी पतिव्रता (निजासं) आपल्या पतीला (निजभुजाशिरसि) स्वतःच्या खांद्यावर (प्रगृह्य) घेऊन (निजात्) आपल्या (सदनात्) घरांतून (याता) बाहेर गेली. (निशि) रात्री गाढ अंधकारांत (तडिता) विजेच्या प्रकाशानें (अपथं) कुमार्गाला (अवलोक्य) पाहून (शांता) स्थिर अंतःकरणानें (सती) पतिव्रता (याता) चांढ लागली. ॥ ४ ॥

गु.च....१०

(५)

अन्वयार्थः—(कांता) स्वतः सुस्वरूप ती स्त्री (कांताऽकांताय) नवव्याच्या कामरूप दुःखाचा नाश करण्याकरितां (प्रयाता) निवालेली (अकांतरे) अंधाररूपी दुःखामध्ये (स्थिता) असलेली (सा) ती (सती) कौशिक ब्राह्मणाची बायको (कांतारे) निर्जन मार्गावर (स्थितं) असलेल्या (शूलोत्तं) सुळावर चढविलेल्या (तं) त्या (मांडव्यं) मांडव्य ऋषीला (अवीक्ष्य) जाण्याच्या वेगांत न पाहिल्यामुळे (अताडयत्) धक्का देऊन पुढे गेली. ॥ ९ ॥

(६)

अन्वयार्थः—(ततः) सुळाला धक्का लागल्यानंतर (मुनिनाथे-नापि) सर्व मुनीमध्ये श्रेष्ठ असूनहि (कुद्वेन) क्रोधयुक्त (मुनिना) मांडव्य ऋषींनी (इनालोकनात्) उद्यां सूर्योदय होतांच (एतत्पतिना) या स्त्रीचा पति (कीनाशभवनातिथिना) यमलोकाला (भाव्यम्) जाईल (इति) असा (अभिहितं) शाप दिलेला (आकर्ण्य) ऐकून (उद्रतिं) हे सूर्या, तूं उदयाला (मैहि) येऊं नकोस (इति) असा (द्युनाथं) सूर्याला (शप्त्वा) शाप देऊन (अभीष्टं) पतीला जें इष्ट होतें तें (संपाद्य) प्राप्त करून घेऊन (स्वसदनं) ती स्त्री आपल्या घरी (अगमत्) परत आली. ॥ ६ ॥

(७)

अन्वयार्थः—(शापादभीतः) पतिव्रतेच्या शापाने भ्यालेला (अर्कः) सूर्य (नोदितः) उदयाला आला नाही तेव्हां (अत्र) भूमितलावर (गाढे-ध्वांते) गाढ अंधकार पडल्यामुळे (लुप्ताचारः) यज्ञयागादि सर्व क्रिया बंद पडल्या. (सर्वो लोकः) सर्व पृथ्वीवर (सशोकः) हाहाकार (आस) झाला. (एवमेव) याचप्रमाणें (यज्ञभोक्तापि) यज्ञयागादिकांवरच ज्यांची उप-जीविका आहे असे (नाकः) स्वर्गामध्ये राहणारे लोकसुद्धां (शोकाविष्टः) दुःख्याप्त व (अनाकः) सुखरहित (आस) झाले. ॥ ७ ॥

(८)

अन्वयार्थः—(अथ) सर्व देव दुःखी झाल्याबर (धातृगिरा) ब्रह्म-
देवाच्या सांगण्यावरून (अमरावराः) इन्द्रादिदेव (सतीवरां) सर्व पति-
व्रतांमध्ये श्रेष्ठ अशा (अत्रिसर्ती) अनुसूयेकडे (अगमन्) गेले, (अभि-
वाद्य) आणि तिला सर्वांनी नमस्कार करून प्रार्थना केली व (सदराः)
भीतियुक्त (सुराः) इन्द्रादिदेव (कृतादरां) जिने इन्द्रादिदेवांचा आदर-
सत्कार केला आहे अशा अनुसूयेला (सतीगृहं) कौशिकपत्नीच्या घरीं
(लघु) ताबडतोब (निन्युः) घेऊन गेले. ॥ ८ ॥

(९)

अन्वयार्थः—(अथ) कौशिक पत्नीच्या घरीं गेल्यानंतर (अन-
सूया) जिच्या अंतःकरणांमध्ये मात्सर्य वगैरे कांहीच दोष नाहीत अशी
अत्रिक्रूषीची पत्नी अनुसूया (द्विजसती) कौशिक ब्राह्मणाच्या पत्नीला
(सर्ती) पतिव्रतेला (भारती प्राब्रवीत्) गौरवयुक्त वाणीनें म्हणाली. (हे
साधिव) हे पतिव्रते (एषः) विद्वान लोकांनाच माहीत असणारा (वृषः)
पातिव्रत्यधर्म (साधु) चांगल्या तऱ्हेनें (ते) तुझ्याकडून (धृतः) आच-
रला गेला आहे. म्हणून (एषः) हा (लोकः) लोक (ते) तुझ्या (वशे)
ताब्यांत (विहितः) आहे. ॥ ९ ॥

(१०)

अन्वयार्थः—(अनन्यगतिः) पति हेंच जिचें दैवत आहे अशी (या)
जी स्त्री (छायेव) जणुं आपलें प्रतिबिंबच आहे असें समजून (पतिं) आपल्या
पतीची (भजेत्) सेवा करील. (अत्र) या लोकांत (प्राक्) आपला पति
निजण्यापूर्वी, भोजन करण्यापूर्वी व गमन करण्यापूर्वी (स्वापभुक्ती) आपलें
जेवण निजणें (गतिं) बाहेर कोठेंतरी जाणें इत्यादि (या) जी
स्त्री (त्यजेत्) आचरण करीत नाही. (उत्थानबोधापूर्वं) त्याचप्रमाणें पति
उठण्यापूर्वी, जागा होण्यापूर्वी व स्नान करण्यापूर्वी (अग्रतः चरेत्) जी

स्त्री उठते, जागी होते व स्नान करते, (हे सति) हे पतिव्रते (सैव) तीच स्त्री (पत्या) आपल्या पतीशी सह (उर्ध्वलोकं) पतिलोकाला (संचरेत्) जाते. ॥ १० ॥

(११)

अन्वयार्थः—(सती) कौशिक पत्नी (इति ब्रुवन्ती) पातिव्रत्यधर्माचें निरूपण करणाऱ्या (सती) अनुसूयेला (अवदत्) म्हणाली, (हे सति) हे अनुसूये (इदं) हे धर्मतत्त्व (प्रशस्तं) व्यवस्थित (उक्तम्) सांगितलेस (कुतः) कां बरें (आगमः) आपले येथें येणे झालें. (इति) याप्रमाणें कौशिक-पत्नीचें भाषण ऐकून (इनोदयायेति) सूर्योदय व्हावा म्हणून या ठिकाणी मी आलें, असें (तया) अनुसूयेने (सती) कौशिकपत्नीला (उदिता) सांगितलें. (तदा) तेव्हां (सतीक्षणदृक्) कौशिकपत्नी कठोर दृष्टि करून (मुनेः सती) अनुसूयेला (प्राह) म्हणाली. ॥ ११ ॥

(१२)

अन्वयार्थः—(प्रियं) मला जें प्रिय असेल तें (वद) तूं बोल (का) कोण बरें (निजसखीं) आपल्या मैत्रिणीचा (अत्ति) घात करील? (अद्य) पण या वेळेला तर (अत्तिकापि) वडील बहिणीप्रमाणें असणारी तूं (प्रियं-वदा) प्रिय बोलणारी (कागिर) कुत्सित शब्द (वक्ति) बोलतेस ? (अहो) खरोखर (न वेद्म्यहं) माझ्या कानांवर ते शब्द आले नाहीत असेच मी समजतें. (पुत्तिकासमतनुः) पण हे शब्द कानी पडतांच लांकडाच्या बाहुलीप्रमाणें (अहं) मी (भवामि) निश्चल झालें. ॥ १२ ॥

(१३)

अन्वयार्थः—(अनुसूया) ऋषिपत्नी अनुसूया (उवाच) म्हणाली हे पतिव्रते, (अर्कं) सूर्याला (आव्हय) बोलाव. (हे दयालो) हे सदय पतिव्रते, (ते प्रियाग्न्ये) तुझा प्राणप्रिय पति (हरेर्धाम) सूर्योदयानंतर जर यमलोकाला (याते) गेला तर (ततः) यमलोकांतून (अपि) सुद्धां (निवर्त्य)

परत या ठिकाणी आणून (नीरूक्) रोगरहित (सुराभः) देवाप्रमाणें कांति-
युक्त करून (असौ) हा तुझा पति (मया) मी (द्रुतं) लौकरच (अद्य)
आजच्या आज (दीयते) देईन. (यर्हि) जर (ते) तुला (रोचते) आवडेल
तर. ॥१३॥

(१४)

अन्वयार्थः—(तथेति) जशी तुझी इच्छा असेल त्याप्रमाणें असें
म्हणून (प्रणता) नम्र अशा (सा सती) त्या पतिव्रतेने (अर्कं) सूर्याच्या
(आन्वयत्) उदयाला ये असें म्हणून बोलाविलें. (सः) तो (तीक्ष्णगुः)
प्रचंडसूर्य (स्राक्) ताबडतोब (उदितः) उदयाला आला. (अब्जिनीनां)
कमलिनीच्या (ततिं) समुदायांना (प्रहर्षयन्) विकसित करणारा (सती)
कौशिकपत्नीला (भृशं) अत्यंत (व्यथयन्) पीडा देणारा (द्विजासूंश्च)
कौशिकाच्या प्राणांचें (हरन्) हरण करणारा (समं) त्याचबरोबर
(तमस्ततिं) अंधकारसमुदायाचाहि नाश करणारा असा सूर्य उदयाला
आला. ॥ १४ ॥

(१५)

अन्वयार्थः—(सा) ती (देवहूतिदुहिता) अनुसूया (दयितांगि)
अत्रिऋषीच्या चरणाचें (विचित्य) ध्यान करून (सहसा) हास्यमुद्रेनें
(सहसा) एकदम (आह) म्हणाली. (भर्तुः) पतीचे (एव) च (चरणं)
पाय (मे) मला (यर्हि) जर (अनन्यशरणं) एकमेव उपास्य असतील
(तर्हि) तर (जीर्णः) मेलेला वृद्ध (स तु) कौशिक ब्राह्मण (जीवतु) जिवंत
व्हावा. ॥ १५ ॥

(१६)

अन्वयार्थः—(तत्र) त्यावेळीं (इति) पूर्वी सांगितल्याप्रमाणें (सत्यां)
पतिव्रता अनुसूया (वदन्त्यां) बोलली (सत्यां) असतां (प्रमीतः) मेलेला
(अपि) असतांही (सत्याः) पतिव्रतेचा (दयितः) पति (विप्रः) कौशिक

ब्राह्मण (सः) तो (जीवितः) जिवंत झाला. (सतीप्रभावात्) अनुसूयेच्या प्रभावामुळे (नितान्तशान्तः) अत्यंत समाधानशील (देव इव) देवाप्रमाणे (नीरूक्) निरोगी (च) हि पण (आस) झाला. ॥ १६ ॥

(१७)

अन्वयार्थः—(तदा) सूर्योदय झाला तेव्हा (सुमनसः) इन्द्रादिदेव (अपि) सुद्धा (सवराः) वराशीसहित (सुमनसः) फुलें (ववृषुः) उधळूं लागले (मुदा) आणि आनंदानें (स्वपदं) आपआपल्या स्थानाला (ययुः) गेले. (यदनुभावतः) देवांच्या वरप्रभावाने (इह हि) खरोखर या लोकांत (सुरत्नयं) ब्रह्मदेव, विष्णु आणि शंकर हे तिघे (कर्दमजात्रिसुतत्नयं) कर्दम-ऋषींची मुलगी व अत्रि यांची तीन मुलें होऊन (आस) राहिले. ॥ १७ ॥

(१८)

अन्वयार्थः—(लोकेशः) ब्रह्मदेव (तारकेशः) चन्द्ररूपानें (दिविचरः) आकाशसंचारी (आस) झाला. (चंडिकेशः) शंकर (दुर्वासाः) दुर्वासऋषि होऊन (गविचरः) भूमीवर संचार करणारा (आस) झाला. (स्वय) स्वतः (भगवान् व्यधीशस्तु) त्रिगुणमायाधीश भगवान् श्रीविष्णु (श्रीदत्तः) श्रीदत्तरूपानें (इह) अत्रिऋषींच्या घरी (आस) राहिला. (यदृष्टं यशतः) ज्या श्रीदत्ताच्या कृपाकटाक्षलेशमात्राने (क्षमेशाः) राजे (उभयर्त्विगाः) स्वर्ग व मृत्युलोकांतील मुक्ति व धनसमृद्धियुक्त झाले. ॥ १८ ॥

(१९)

अन्वयार्थः—(अथ खलु) पूर्वी (अत्र) येथें (कश्चन) कोणी एक (सोमवंशीयः) चंद्रवंशामध्ये उत्पन्न झालेला (हैहयोत्तमः) हैहयकुलश्रेष्ठ (कृतवीर्यः) कृतवीर्य नांवाचा राजा होता. (मृततनयोऽपि) ऋषींच्या शापानें त्याचा मुलगा मेल्यामुळे (गुरुवर्योपदेशेन) बृहस्पतीच्या सांगण्यावरून (सूर्यसप्तमीव्रतं) रविवारी सप्तमी आली असतां करण्याचें व्रत (स्वयं) स्वतः राजानें (कृत्वा) करून (मैत्रेय्याज्ञयापि) मैत्रेयीने सांगितलेलेहि

(द्वादशमासात्मकं) एक वर्षभर करण्याचें (अनंतव्रतं) अनंताचें व्रत (जायया) स्त्रीकडून (कारयित्वा) करवून घेऊन (कुमारपराक्रमं) कार्तिकेयाच्या तोडीचा (शूरतरं) अत्यंत शूर असा (कुमारं) मुलगा (अलभत्) मिळविला. ॥ १९ ॥

(२०)

अन्वयार्थः—(अथ) पुत्रप्राप्तीनंतर (काले) अकराव्या वर्षी (तमेव) त्या (सुतं) अर्जुनाची (उपनीय) मुंज करून (ताते) राजा (दिवमिते सति) स्वर्गवासी झाला असतां (अमात्यमुखैः) सर्व मंत्र्यांनीं (पित्र्यं राज्यं) वडिलोपार्जित राज्यकारभार (कुरु) तू आतां पाहा (इत्युदितः) असें सांगितलें असतां (विनीतोऽपि) अत्यंत नम्र असणारा (सः) तो (सुतः) अर्जुन (हसन्) हंसून (आह) मंत्र्यांना म्हणाला ॥ २० ॥

(२१)

अन्वयार्थः—(यः) जो राजा (प्रजाः) लोकांना (स्वप्रजावत्) आपल्या कुटुंबीयांप्रमाणें (अपश्यन्) न पाहतां (भूषष्ठांशं) भूमीचा सहावा भाग (पण्यकद्वादशांशं) व्यापारांतील बारावा भाग (भुङ्क्ते) कर म्हणून घेतो, (दंडयादंडयौ) दंड करण्यास कोण योग्य व अयोग्य (नो वेत्ति) याचा विचार जो करित नाही (एनं) अशा प्रकारच्या (स्तेनं) चोराला (कालः) यम (हन्ति) शासन करतो. (ईदृक्) अशा प्रकारचें अनिष्टपरिणामकारक (राज्यं) राज्य (मम) मला (न इष्टम्) इष्टकारक वाटत नाही. ॥ २१ ॥

(२२)

अन्वयार्थः—(धार्मिकोऽपि) धर्मानें वागणाराहि (नृपः) राजा (भृत्य-कृतांहस्तुर्यभागभाक्) सेवकांनीं केलेल्या पापाचा चतुर्थांशभागी होतो. (अतः) म्हणून (इदं) हें (अपूज्यवत्) निंद्य असल्यामुळें (प्राज्यं राज्यं) पुष्कळ मोठें व एकचक्री राज्य जरी असलें तरी (तोषदं) मला संतोषकारक (न) वाटत नाही. ॥ २२ ॥

(२३)

अन्वयार्थः—(मुनिवर्गोत्थितः) सर्व मुनींमधून उठलेले (भर्गोपमः) शंकराप्रमाणे असलेले (गर्गः) गर्गाचार्य (तं) त्या अर्जुनाला (उवाच) म्हणाले, (अनिर्गलं) तूं कोणाचेहि न ऐकतां (दत्तं) श्रीदत्ताला (निर्गच्छ) शरण जा. (सः) तो श्रीदत्तात्रेय (ते) तुझ्या (चित्तं) अंतःकरणांला (प्रसादयेत्) शांति देईल. ॥ २३ ॥

(२४)

अन्वयार्थः—(यदा) ज्या वेळी (देवानां) इन्द्रादिदेवांची (पदानि) स्थाने (बलात्) बलात्कार करून (जंभासुरः) जंभ नांवाच्या दैत्याने (अहरत्) हरण केली, (तदा) त्या वेळी (पदार्थिनः) आपापली स्थाने मिळावीं म्हणून इच्छा करणारे (देवाः) इन्द्रादिदेव (श्रीदत्तपदं) श्रीदत्तात्रेयाला (आश्रिताः) शरण गेले. ॥ २४ ॥

(२५)

अन्वयार्थः—(तदनु) इन्द्रादिदेव श्रीदत्ताला शरण गेल्यावर त्यांचे मागोमाग (दनुजाः) दैत्य (अपि) सुद्धां (योद्धुकामाः) देवांबरोबर युद्ध करण्याकरितां (तमाश्रमांतं) दत्तात्रेयांच्या आश्रमांत (आसाद्य) येऊन (दत्तांके) श्रीदत्तांच्या मांडीवर (आसीनां) बसलेल्या (अनुत्तमां) अत्यंत सुंदर पण (मायामयीं) मायेने निर्माण केलेल्या (मानिनीं) स्त्रीला (विलोक्य) पाहून (कामातुरतया) दैत्य अत्यंत कामपीडित झाल्यामुळे (बलात्) बळजबरीने (तां) त्या स्त्रीला (आदाय) घेऊन (द्रुतं) वेगाने (निर्ययुः) निघून गेले. ॥ २५ ॥

(२६)

अन्वयार्थः—(ततः) स्त्री हरण केल्यानंतर (भगवता) श्रीदत्तात्रेयांनी (निमित्तभूतैः) निमित्त मात्र असणाऱ्या (देवैः) इन्द्रादि देवांकडून (तान्) त्या (असुरान्) दैत्यांचा (घातयित्वा) नाश करवून (देवताः) इन्द्रादि देव (स्वपदं) आपापल्या स्थानाला (प्रवेशिताः) पोचविले;

(अद्यापि) हल्लींसुद्धां (तं) त्या (भगवंतं) श्रीदत्तात्रेयाची (भजंते) देव उपासना करतात. (एवंप्रभावं) तेव्हां सर्व समर्थ अशा (भावज्ञं) सर्वांचें हृद्गत जाणणाऱ्या (भावलभ्यं) भक्तीनें मिळणाऱ्या (सदयहृदयं) दयाशील ज्याचें अंतःकरण आहे अशा (दत्तात्रेयं) श्रीदत्तात्रेयाला (शरणं) शरण (व्रज) जा. ॥ २६ ॥

(२७)

अन्वयार्थः—(तथा) ठीक आहे (इति) असें म्हणून (तत्) गर्ग-ऋषींच्या उपदेशाचा (अंगीकृत्य) अंगिकार करून (असह्यपराक्रमः) भयंकर पराक्रमी (अर्जुनः) अर्जुन (सह्यं) सह्याद्रि (अंगं) पर्वतावर (गतः) गेला, (नम्रः) आणि नम्रतेनें (अंगं) शरीरानें (दत्ताग्रतः) दत्तात्रेयांच्यापुढें (निपात्य) साष्टांग नमस्कार घातला व (तं) श्रीदत्तात्रेयाला (आह) म्हणाला, (प्रमो) हे समर्था, (मां) माझे (पाहि) रक्षण कर. (तव) तुझ्या (कम्रः) प्राप्तीच्या इच्छेनें या ठिकाणी आलों (अस्मि) आहें. ॥ २७ ॥

(२८)

अन्वयार्थः—(दत्तेन) श्रीदत्तात्रेयांनी (सकोपं) अत्यंत क्रुद्ध होऊन (निर्भर्त्स्यमानोऽपि) निर्भर्त्सना केली असतांही (सेवनतत्परः) सेवेमध्ये तत्पर असा (अकंपं) निश्चल (भावं) भक्तीमध्ये (गतः) स्थित असा (सः) तो (नृपः) राजा अर्जुन (न विव्यथे) यत्किंचित्ही वावरला नाही. (येन) ज्या गुरूंनी (भयं निरस्तं) दर्शनमात्रानें भय नाहीसें केलें, (गुरुः) ते दत्तात्रेय (तं) अर्जुनाला (प्रोचे) म्हणाले. ॥ २८ ॥

(२९)

अन्वयार्थः—(हे आयुष्मन्) दीर्घायुषी अर्जुना, (ते) तुझे (भद्रं) कल्याण असो. (इतः) येथून (गच्छ गच्छ) तूं आतां जा. (यतः) कारण (अहं) मी (स्त्रिया) या स्त्रीमुळें (उच्छिष्टभाक्) उच्छिष्ट भक्षण करणारा (विवसनः) विवस्त्र असा (धर्माधर्मानभिज्ञः) धर्म कोणता व अधर्म कोणता हें न जाणणारा (भक्ष्याभक्ष्यविवर्जितः) कांहीही भक्षण करणारा (अंकगत-

व नितासंगदूषितः) मांडीवर बसलेल्या या स्त्रीमुळें दोषी व (उन्मत्तः) उन्मत्त असा मी झालों आहे. (अतः) म्हणून (मत्संगतः) माझ्या संगतीनें (तें) तुझे कार्य (अशुभंभावी) शुभ होणार नाही (इति) असें (उक्त्वा) म्हणून (दृष्ट्मात्रेण) केवळ दृष्टिक्षेपानें (तद्भुजौ) त्याचे दोन्ही हात (अपातयत्) खाली पाडले. ॥ २९ ॥

(३०)

अन्वयार्थः—(हे भगवन्) षडगुणऐश्वर्यसंपन्न श्रीदत्ता (त्वदभिन्नवात्) तूं व मी एकच असल्यानें (इतः) तुला सोडून (क्व) कोठें (अस्य) या देहानें (गमनं) जावें? (भवान्) आपण (मायारचितपदार्थभागिव) आपल्या मायेनें निर्माण केलेल्या वस्तूंचा उपभोग आपण घेतां असें मूढ लोकांना वाटतें. (विक्षेपावरणाभावात्) विक्षेप व आवरण ह्या अज्ञानाच्या शक्ति असल्यानें व आपण तर ज्ञानी असल्यानें आपणांला कोणतेंच आवरण नाही, अर्थात् विक्षेप व आवरणहि नाही. (विवसनः) म्हणूनच आपण विवस्त्र अहांत. (नित्यमुक्तत्वात्) आपण नित्यमुक्त असल्यानें (धर्माद्यतीतः) धर्माधर्माचें उल्लंघन केले आहे. (स्वयमनश्चन्) आपण न खातां (अश्वतः) खाणाऱ्या (जीवस्य) जीवाला (साक्षी) साक्षीभूतपणें पाहतां (इतः) म्हणूनच (भक्ष्यादिवर्जितः) भक्ष्याभक्ष्य उभयवर्जित आहांत. (भवतः) आपल्या (मायायाः) मायेमध्ये (एकदेशस्थितत्वात्) आपण एकांशानें आहांत म्हणून (वनितायाश्च असंगतत्वं) स्त्रीसंगति ही तुम्हांला नाही. (लोकदृष्ट्या तु) परंतु लोकांच्या दृष्टीनें पाहिलेंतर (दूषितत्वं) दोषी आहांत, (उन्मत्तत्वं च) व उन्मत्तहि आहांत असें वाटतें. (अतः) म्हणून माझ्या दृष्टीनें (मम) माझें (शुभं) शुभ (भावी) होणार (इत्युक्त्वा) असें बोलून (मां) माझें (पाहि) रक्षण करा (इति) असें म्हणून (प्रणिपतंतं) नमस्कार करणाऱ्या (शोचंतं) आक्रोश करणाऱ्या (अर्जुनं) अर्जुनाला (वरान्) वर (वृणीष्व) मागून घे (इति) असें (आश्वास्य) आश्वासन देऊन (अशोकं) शोकरहित (चकार) केलें. ॥ ३० ॥

भावार्थः—अर्जुनाला श्रीदत्तात्रेयांनी येथून जा असें सांगितलें असतां अर्जुन म्हणतो, हे षड्गुणैश्वर्यसंपन्न श्रीदत्ता, जीवब्रह्म यांचें ऐक्य असल्यामुळें आपल्याहून मी वेगळा नाही. तेव्हां आपण ज्या ठिकाणी असाल त्या ठिकाणीच मी असणार. आपणांला सोडून मी कोठें बरें जाणार ? आपण मायाविनिर्मित पदार्थांचा उपभोग घेत असून मीहि इतर लोकांप्रमाणेंच एक आहे असें भासवितां. पण खरें पाहिलें असतां तसें नाही. कारण ‘असंगो ह्ययं पुरुषः’ अशी श्रुति असल्यानें आपण असंग आहांत. आपण पूर्वीं सांगितलें की मी विवस्त्र आहे, पण तो आपला दोष नसून उलट गुणच आहे. कारण अज्ञानाच्या आवरण व विक्षेप अशा दोन शक्ति आहेत. सद्ब्रह्मचें आच्छादन करून ती नाही असा व्यवहार करविणारी आवरणशक्ति व आवरणानंतर त्या वस्तूला विपरीत रूपानें भासवून विपरीत व्यवहार करविणारी विक्षेपशक्ति या दोनही शक्ति अज्ञानाच्या असल्यानें आपल्या स्वरूपावर त्यांची मात चालत नाही. म्हणून आपण दिगंबर आहांत. धर्माधर्माचे अधिकारी बद्ध अज्ञानी पुरुषच आहेत. आपण नित्यमुक्त असल्यानें आपणांला धर्माधर्म कांहीच नाही. “अनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति” या श्रुतीवरून आपण कांहीच न खातां जीव खात असतां साक्षीभूतपणें त्याचेकडे पाहतां म्हणून भक्ष्य असा पदार्थच आपणांला नसल्यानें अभक्ष्यभक्षणरूप दोष आपणांला कोठून लागणार ? आपणांला स्त्रीसंगाची बाधा नाही. कारण “विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नं एकांशेन स्थितो जगत्” असें असल्यानें सर्व जगत् एकांशानें व्याप्त करून टाकल्यामुळें आपल्या एकदेशामध्ये मायेचा संबंध आहे. तेव्हां आपला त्या स्त्रीशी कांहीच संबंध नाही. परंतु हें सर्व परमार्थदृष्टीनें. लोकांच्या दृष्टीनें तर आपण उन्मत्त व दोषी आहांत असें वाटतें. म्हणून सत्यान्वेषण केलें असतां आपल्या संगतीनें माझे निश्चित कल्याण होणार यांत शंका नाही. असें म्हणून वारंवार त्यांच्या पायां पडूं लागला व शोकहि करूं लागला.

आणि माझे आपण रक्षण करा असें मुखानें बोलत असतां श्रीदत्तात्रेय त्याला म्हणाले, अरे अर्जुना वर मागून घे; मी तुझ्यावर संतुष्ट झालों आहे. असें त्याला आश्वासन देऊन त्याचा शोक नाहीसा केला. ॥ ३० ॥

(३१)

अन्वयार्थः—(कृतवीर्यसमुद्रकः) धार्ष्ट्य दाखवून आपलें बल ज्यानें प्रगट केलें आहे असा (कृतवीर्यनृपार्भकः) कृतवीर्य राजाचा मुलगा अर्जुन (दत्ताभयं) ज्यांनी अभयदान दिलें आहे अशा (दत्तात्रेयं) श्रीदत्तात्रेयांना (नमस्कृत्य) नमस्कार करून (इदं) पुढील श्लोकांत निर्दिष्ट केलेलें (जगौ) बोलला. ॥ ३१ ॥

(३२)

अन्वयार्थः—(सप्तद्वीपधरेशता) संपूर्ण पृथ्वीवर माझेच राज्य असावें, (अन्यवशता) सर्व लोक माझ्या ताब्यांत असावेत, (युद्धेऽप्रतिद्वंद्वता) युद्धा-मध्ये माझ्यापेक्षां मोठा योद्धा कोणी असूं नये. (बाहूनां च सहस्रता) मी इच्छा करीन त्यावेळीं मला हजार हात असावेत, (विजयता) कुठल्याहि परिस्थितींत माझा विजय असावा, (ख्यात्याधिकात्पंचता) आपल्यासारख्या प्रसिद्ध पुरुषापासून मरण यावें, (वित्ता) माझे ठिकाणी विद्वत्ता असावी, (सिध्यनुकूलता) सर्व सिद्धि माझ्या ताब्यांत असाव्यात, (अर्थबहुता) अक्षय्य धन असावें, (अकुंठेतिता) अस्खलित गमन असावें, (दातृता) दानशील स्वभाव असावा, (आयुष्मत्ता) दीर्घायुष्य असावें, (भवदंघ्रि-भक्तिदृढता) आपली चरणसेवा घडावी (च) आणि (अन्ते) शेवटीं (सायुज्यता) जन्ममरणरहित अशा आपल्या स्वरूपाची प्राप्ती (अस्तु) व्हावी. ॥ ३२ ॥

(३३)

अन्वयार्थः—(अर्थविदा) आशय जाणणाऱ्या श्रीदत्तात्रेयांनी (तथेति) ठीक आहे असें म्हणून (उदितः) आश्वासन दिलेला (नतः)

नम्र असणारा (भूपः) राजा अर्जुन (गतः) आपल्या नगराला परत गेला. (मुनिभिः) गर्गादि सर्व मुनीनी (अभिषिक्तः) राज्याभिषेक केलेला अर्जुन (पदे स्थितः) राज्यपदावर आरूढ झाला. (अधर्मकर्ता) भमीवर अधर्म करणारा (परपीडकः) दुसऱ्यांना त्रास देणारा व (मया विना) माझ्या-शिवाय (अस्त्रभृत्) जो कोणी हातांत शस्त्र धरील (तं) त्याला (हन्मि) मी ठार मारीन (इति) अशी (अवोषयत्) दवंडी गांवांत पिटली. ॥ ३३ ॥

(३४)

अन्वयार्थः—(पूः, ग्राम, गो, क्षेत्र, धन, अश्व, पाता) नगर, खेडे, गाय, शेत, धन व घोडे वगैरेंचें पालन करणारा, (स्मृतोऽपि) केवळ स्मरण केलें असतांही (सर्वातिहरः) सर्वांची सर्व पीडा नाश करणारा, (अरिहन्ता) शत्रूंचा नाश करणारा, (प्रपन्नस्य) शरणागताचें (त्राता) रक्षण करणारा, (रुगाधिहर्ता) शारीरिक व मानसिक पीडा नाश करणारा, (नैकांगधर्ता) अनेक शरीरें धारण करणारा, (अत्रिजवत्) अत्रिपुत्र दत्ता-त्रेयाप्रमाणें (विहर्ता) सर्वत्र संचार करणारा राजा अर्जुन राज्य करूं लागला. ॥ ३४ ॥

(३५)

अन्वयार्थः—(नयविदि) नीति जाणणारा, (भूपाले) अर्जुन राजा (इज्यपूज्यं) श्रेष्ठ लोकांना मान्य असणारा, (राज्यं) राज्य (शासति) कारभार करीत असतां (अकाले) अयोग्य वेळी (मृतिः) कोणालाही मरण (नास) येत नसे. (अरिभीतिः) शत्रूंची भीति (न हि) वाटत नसे. (दुर्मिक्षं) दुष्काळ (मारिकेतिभीतिः) अतिवृष्टि, अनावृष्टि इत्यादिकांपासून भीति (न हि) वाटत नसे. (स्तेनाग्निजभयं) चोर व जाळपोळ यांपासूनही भय (नास) नसे. (कूटनीतिः) गुप्त कारभारही त्याच्या राज्यांत नव्हता. ॥ ३५ ॥

(३६)

अन्वयार्थः—(बहुनर्मदां) पुष्कळ क्रीडानंद देणाऱ्या (शर्मदां) व सुख देणाऱ्या (नर्मदां) नर्मदा नदीच्या (परावर्त्य च) पलीकडे जाऊन

आणि (तत्पति) त्या नर्मदेचा पति (सिंधु) जो समुद्र त्याला (जित्वापि) जिंकून आणि (कर्कोटकाहिजित्) कर्कोटक सर्पाचा जो मुलगा यालाहि जिंकणारा अर्जुन (रमे) नर्मदा नदीच्या तीरावर स्त्रियांसहित रममाण झाला. ॥ ३६ ॥

(३७)

अन्वयार्थः—(चतुरशीतिसहस्रसमाः) अर्जुनाने याप्रमाणे चवव्या-
ऐंशी हजार वर्षे (भुवि) भूमितळावर (राज्यं) राज्य (व्यधात्) केले. (भुवने-
शकृपावशात्) श्रीदत्तात्रेयांच्या कृपाप्रसादाने (त्रिभुवने) स्वर्ग, मृत्यु व
पाताळामध्ये (सुयशोऽपि) आपले चांगले यशहि प्रस्थापित केले. (अहो)
काय आश्चर्य आहे! (अथ) नंतर (सः) राजा अर्जुन (विधेर्वशात्) पूर्व पुण्या-
ईने (विरागं) विरक्त (गतः) झाला. ॥ ३७ ॥

(३८)

अन्वयार्थः—(कुस्त्रियां) दुष्ट स्त्रियांचे ठिकाणी (वर्णरतिरप्रमोदाः-
शृंगारादि क्रिया करून होणारा हर्ष (क्व) कोणीकडे (आत्मरूपानुभव)
प्रमोदाश्च) आणि आत्यंतिक दुःखनिवृत्तिपूर्वक सुखप्राप्तिरूप आनंदा-
नुभवजन्यहर्ष (क्व) कोणीकडे? (ये) जे कुत्सित स्त्रियांचे ठिकाणी शृंगारादि
क्रिया करून होणारे आनंद (इन्द्रियाणां) इन्द्रियांचे (तेजः) सामर्थ्य
(जरयन्ति) नाहीसे करतात, (अजः) ब्रह्मदेवसुद्धां (तैः) त्या आनंदाशी
(चिरजीविते) पुष्कळ आयुष्य असूनहि (रमेत किं) रममाण होतो का ?
अर्थात् दीर्घायुषी ब्रह्मदेवसुद्धां ज्या गहर्ष आनंदाचा उपभोग घेत नाहीं,
तर अल्यायुषी मनुष्यांनी त्या आनंदामध्ये कां रममाण व्हावे? ॥ ३८ ॥

(३९)

अन्वयार्थः—(जन्मांतरे) पूर्व जन्मामध्ये (ये) जे भोग उपभोगले
(ते च) तेच (अद्य) या जन्मामध्येहि आहेत. (श्वः एव) व उद्यांहि तेच
उपभोगावयाचे आहेत. (सदा तद्भुक्) जो नेहमी अशा प्रकारचे भोग

भोगतो (सः) तो मनुष्य (श्वा, खरः, अश्वः एव) कुत्रा, गाढव किंवा घोडा आहे असेच म्हटलें पाहिजे. त्याच्यांत व याच्यांत फरक नाहीच. (मनोविभ्रमबंधहेतून्) मनाच्या विविध भ्रमाला कारणीभूत असलेल्या (तान्) त्या भोगांना (धिक्) धिक्कार असो. (आत्मसेतून्) स्वतःला संसारसागरांतून पार जाण्यास मार्गरूप असलेल्या (सतः) संतांना (न च ईक्षे) मी पाहत नाही. (मां) तेव्हां मलाहि (धिक्) धिक्कार असो.॥३९॥

(४०)

अन्वयार्थः—(चलदलांतजलोपमजीविते) हालत्या पानावर असलेल्या पाण्याच्या थेंबाप्रमाणें आपलें नश्वर जीवित असतांना (मृग-जलोपमभोगे) मृगजलाप्रमाणें भोग हे खोटे असतांना (सेविते) अशा अल्पायुष्यांत जर त्या भोगांचा उपभोग घेतला तर (क्व सुखम्) सुख कसे बरें मिळणार ? (अद्य) ईश्वरानुग्रहानें आज मला (विवेकः) सुविचार (उपस्थितः) उत्पन्न झाला आहे हें मी माझें भाग्य समजतों. (ततः) म्हणून (इतस्तु) इथन पुढें (उपस्थितः) त्या श्रीदत्तात्रेयांच्याजवळ जाऊन (अजं) त्या दत्तात्रेयांची (भजे) सेवा करतों.॥ ४० ॥

(४१)

अन्वयार्थः—(एवं) याप्रमाणें संसार हा असार आहे असें पाहून (सुनिर्विण्णमतिः) ज्याच्या अंतःकरणांत वैराग्य उत्पन्न झालें आहे, असा (नृपतिः) अर्जुन राजा (सत्पतिं) श्रीदत्तात्रेयांच्याकडे (प्रातः) गेला. (सद्गतिः) साधु लोकांना एकमेव गति असलेले श्रीदत्तात्रेय (तत्परीक्षार्थं) अर्जुन राजाची परीक्षा घेण्याकरितां (व्यर्थं) उगीचच (ध्यानस्थवद्भवौ) समाधिस्थितींत बसले. ॥ ४१ ॥

(४२)

अन्वयार्थः—(भूयो भूयः) पुनः पुनः (उच्चैः) मोठ्या आवाजानें (भूयो भूयः) पुनः पुनः (नामभिः) पुष्कळ नांवांनीं (देवं) श्रीदत्तात्रेयांना

(हंत) खेदानें (संबोध्य) हांक मारून (गिरा) वाणीनें (साकं सास्त्रं) प्रेमा-
श्रूनें युक्त (कं) असें मस्तक (नीचैः) नत (आधाय) करून (तद्यशः)
भक्तानुग्रह करणाऱ्या प्रभूचें यश (स्मारं स्मारं) पुनः पुनः स्मरण करून
(तं देवं) त्या श्रीदत्तात्रेयांची (एवं) पुढील श्लोकांत सांगितल्याप्रमाणें
(अस्तौत्) अर्जुनानें स्तुति केली. ॥ ४२ ॥

(४३)

अन्वयार्थः—(हे भगवन्) सर्वश्रेष्ठ (मान्य) सर्वमान्य (हे दयानिधे)
कृपासागर (हे सन्निधे) साधु लोकांना आश्रयभूत असणाऱ्या (भगवन्)
षड्गुणैश्वर्यसंपन्न श्रीदत्ता, (अद्य) आज (तव) तुझ्या (सविधे) जवळ
(पतितं) अनन्य होऊन शरण आलो असतां (मां) माझा (उपेक्षसे किं)
तिरस्कार करणार की काय ? (हे स्वदृक्) स्वरूपानुभवामध्ये निमग्न
असणाऱ्या (ईश) श्रीदत्ता, (हि) ज्या अर्थी (ते) आपला (दृक्) कृपा-
दृष्टिलेशमुद्धां (पतितं) पतितालाहि (पावयति) पावन करूं शकतो, मग
माझ्यासारख्या भक्ताला पावन करील यांत काय शंका ? ॥ ४३ ॥

(४४)

अन्वयार्थः—(अयं) शरण आलेला हा भक्त अर्जुन (अघवान्)
भयंकर पापी आहे (इति) म्हणून जर (भगवान् भवान्) षड्गुणैश्वर्यसंपन्न
आपण (अद्य) आज (मां) माझी (उपेक्षते) उपेक्षा करीत असाल तर
(अघवानपि) अत्यंत पापी असूनहि (नतो भगवा) पण आपणाला शरण
आलेल्या इन्द्राचें (यथा) जसें (अवितः) रक्षण आपण केले (तथापि)
त्याचप्रमाणें (अघवंतं) मी जरी पापी असलों तरी (नतं मां) आपणांला
शरण आलों आहे. म्हणून (अव) इन्द्राप्रमाणें माझेहि आपण रक्षण
करा. ॥ ४४ ॥

(४५)

अन्वयार्थः—(प्रथमं) मी आपल्याकडे पूर्वी आलों त्या वेळी (तव
मायया) आपल्या मायेनें (आवृतः) आवृत केला गेलों व माझे हित मला

समजलें नाही. (ततः) म्हणूनच (एतद्विभवः) हें सर्व राज्यवैभव (मया वृतः) मला असावें म्हणून मी वर मागून घेतला. (स्वयमेव) मी स्वतःच (निजा-हितः) माझ शत्रु (अभवम्) झालों. (अतः) म्हणून (अद्य) आज (अहं) मी (त्वां) आपणाला (शरणं) अनन्यशरण (गतः) आलों आहे. ॥ ४९ ॥

(४६)

अन्वयार्थः—(एष उ) राज्यादि वैभव मागून घेतलें हाच दोष (अन्यतः) माझ्याशिवाय दुसऱ्याचा (क्व च वद) कोणाचा आहे हें आपण सांगावें. अर्थात् दुसऱ्याचा नाही. (वदान्यतः) कोणताहि वर मागून घे असें म्हणणाऱ्यापासून (तुषकांक्षिवदेव) ज्याप्रमाणें कोंडा मागून घ्यावा त्याप्रमाणें माझे झालें. (भवतोषधिया) स्त्रीपुत्रादिसुखप्राप्तीच्या इच्छेनें (भवः) पुनर्जन्माला देणारा संसारच (ईप्सितः) मागून घेतला. (हे अभव) संसाराला नाशक श्रीदत्ता, (भवतः) आपल्यापासून (अभवः) मोक्ष (न ईप्सितः) मागून घेतला नाही. ॥ ४६ ॥

(४७)

अन्वयार्थः—(हे वरद) वर देण्यामध्ये समर्थ श्रीदत्ता, (द्विरदा-श्वधनादिषु) हत्ती, घोडे, धनसंपत्तीमध्ये (किं) काय (सुखम्) सुख आहे? (अर्भवधूत्थं) स्त्रीपुत्रादिकांमध्ये (उ) हि (किं सुखम्) काय सुख आहे? (सुखरूपनिजात्मविवातकैः) सुखरूप जो आपला आत्मा त्याचा नाश करणारे (भवसागरपातकैः) संसारसमुद्रामध्ये ढकलून देणारे (तैः) राज्य, स्त्रीपुत्रादि वपश्वादि जे पदार्थ त्यांच्याशी (किमु) काय कर्तव्य आहे? ॥ ४७ ॥

(४८)

अन्वयार्थः—(अहिताः) माझ्याशी द्वेष करणारे शत्रू (मया) मी (अनुगाः) माझे सेवक (विहिताः) केले. (सानुगापि श्रीः) अष्ट महासिद्धी-सहित लक्ष्मीचा मुद्रां (सुहिता कृता) इष्ट वाटेल त्याप्रमाणें उपयोग केला.

(सुराः) इन्द्रादि देवांनी सुद्धां (अनुगायकवत्कृताः) माझीच री ओढणें केलें. (अनुगा) प्रत्येक जन्मामध्ये मागोमाग येणारे (मृतिः) मरण मात्र (नैव परा-कृता) मी नाहीसें केलें नाही. ॥ ४८ ॥

(४९)

अन्वयार्थः—(यथा) जसा (भवचक्रतः) जन्ममरणरूप संसार-चक्रापासून (अहं) मी (विभेमि) अत्यंत भयग्रस्त होतो, (तथा) तसा (नयमानी) न्यायानें वागणारा मी (यमाच्च) मला साक्षाद्यमापासूनहि (न विभेमि) भीत नाही (ते पदं) तेव्हां निर्भय असे जें आपलें स्थान ते (यमादिभिः) यमनियमादि अष्टांग योगानेंहि (न आप्यते) मिळू शकत नाही अशा आपल्या स्थानाला (आद्य) सर्व कारणांचे कारण (ईश) श्रीदत्ता, (अभयं) भयरहित अशा (ते पदं) आपल्या स्थानाला (मां) मला (नय) नेऊन पोचवा. ॥ ४९ ॥

(५०)

अन्वयार्थः—(हे ईश) सर्व जगन्नियंत्या श्रीदत्ता, (भौमवैभवं) हे राज्यवैभव (न स्पृहयामि) मला नको. (दैववैभवं) इन्द्रादि देवांचे ऐश्वर्यहि (न स्पृहयामि) मला नको. (सिद्धिवैभवं) अणिमादि अष्ट सिद्धिहि (न स्पृहयामि) मला नकोत. (दास्यवैभवं) केवळ आपल्या चरणाची सेवा (स्पृहयामि) अखंड मिळावी एवढीच इच्छा आहे. ॥ ५० ॥

(५१)

अन्वयार्थः—(दासवतः अपि) ज्यांना पुष्कळ सेवक आहेत अशा राजांनासुद्धां (परतन्त्रता) पारतन्त्र्य आहेच. (तव दास्यतः इत्) पण तुझे जे सेवक आहेत त्यांनाच मात्र (निजतन्त्रता) स्वातन्त्र्य आहे. कारण ते विधिनिषेधातीत आहेत. (अतः एव) असें आहे म्हणूनच (तव) आपली (सेवनं) सेवा करावी असें (मतं) मला वाटतें. (ततः एव) म्हणूनच (वन-सेवनं) वन्य फलपुष्पादिकांचें सेवन (चरे) मी करतो. ॥ ५१ ॥

(५२)

अन्वयार्थः—(यदा) जर (नरकोद्यधिपस्य) कोद्यवधि लोकांच्या स्वामीला (नरकः) नरकवास असेल, (नरकोत्तरकोशभृतोऽपि) त्याच-प्रमाणे धनधान्य संपत्ति ज्यांच्याजवळ पुष्कळ आहे अशांनासुद्धां जर नरक असेल, (तदा हि) तर मग (अमानद) लाजिरवाणें (भैक्ष्यं) हें भिक्षा मागणें (वरं) उत्तम दर्जाचें आहे. (तत्र यत्परं पदं) कारण अशा भैक्ष्य वृत्तीनें राहिलें असतां आपले जें श्रेष्ठ पद आहे (एव लभेत) तेंच मिळेल. ॥ ५२ ॥

(५३)

अन्वयार्थः—(अत एव) माझे ठिकाणीं दृढ वैराग्य उत्पन्न झालें आहे म्हणूनच (योग्यं) जें योग्य असेल तें (योग्याय) योग्य असणाऱ्या (मे) मला (देहि) आपण द्यावें. (हे स्वतःपूर्णकाम) कारण आपण पूर्णकाम आहांत, आपणांला मोबदला नको. (मद्दृष्ट्या) माझ्या दृष्टीनें आपण मला निजलेले दिसतां म्हणून म्हणतो की (उत्तिष्ठोत्तिष्ठ) आपण आतां उठावें. (प्रभो) सर्वसमर्थ श्रीदत्ता, (जागृहि जागृहि) आपण मला आज्ञा देण्याकरितां आतां जागें व्हा. लवकर जागें व्हा. ॥ ५३ ॥

(५४)

अन्वयार्थः—(भूमृति) राजा अर्जुन (इति) याप्रमाणें श्रीदत्तमहाराजांची (स्तुवति) स्तुति करीत असतां (च) आणि (भूमृति) सद्याद्रि पर्वतावर (मूर्छी याति) मूर्छी येऊन पडला असतां (उषसि) प्रातःकाली (ऋषयः) ऋष्यादि ऋषि (च) आणि (देवाः) इन्द्रादि देव (एव) त्या पर्वतावर येऊन (ईशं नत्वा) श्रीदत्ताला नमस्कार करून (निर्ययुः) पुनः परत निघून गेले. ॥ ५४ ॥

(५५)

अन्वयार्थः—(तदनु) कश्यपादि ऋषि व इन्द्रादि देव दर्शन करून गेल्यावर (उत्थितः श्रीदत्तः) श्रीदत्तमहाराज उठले. (शिष्याभिवादितः) ज्यांना शिष्यांनीं नमस्कार केला आहे असे (स्वीकृतशिष्यदत्तामृतः) शिष्यांनीं दिलेलं पाणी ज्यांनीं घेतलं आहे असे (आचांतः) ज्यांनीं आचमन केलं आहे असे (श्रितनैर्ऋतदिक्प्रान्तः) शौचाकरितां नैर्ऋत्य दिशेकडे गेलेले (कृतमलोत्सृतिः जलाशयमितः) शौचविधि आटोपून पाण्याकडे गेलेले (शोधितपद्मस्तमुखदंतः) पाण्यानें हात, पाय, मुख व दांत धुतले आहेत असे (सुस्नातः) ज्यांनीं स्नान केलं आहे असे (कृतसंध्योपास्तिः) संध्यावंदन ज्यांनीं केले आहे असे (तर्पितदेवतादिः) ज्यांनीं ब्रह्मयज्ञ केला आहे असे (श्रीपत्तनादाहृतयाचितकः) कोल्हापुराहून ज्यांनीं भिक्षा आणली आहे असे (कृतभुक्तिः) ज्यांनीं भोजन केलं आहे असे (आचांतः) आचमन केले आहे असे श्रीदत्तात्रेय (पुनर्ध्यानमास्थितः) पुनः ध्यान लावून बसले, (तदा) तेव्हां (प्रणतः शांततपाः) नम्र असा शांततपा नांवाचा शिष्य म्हणाला, (भगवन्) हे श्रीदत्ता (उपोषितं) उपाशी व (मूर्छितं) बेशुद्ध अवस्थेत (स्थितं) असणाऱ्या (एतं कृतवीर्यसुतं) ह्या कृतवीर्याच्या मुलाला अर्जुनाला (द्रष्टुमर्हसि) आपण डोळे उघडून पाहावे (इति प्रणिपपात) असें म्हणून श्रीदत्तात्रेयांना शिष्यांनीं नमस्कार केला.॥ ५५ ॥

(५६)

अन्वयार्थः—(उदारचित्तः) ज्यांचें उदार अंतःकरण आहे असे (दत्तः) दत्तात्रेय (तं) त्या शांततपा नामक शिष्याला (उवाच) म्हणाले, (प्रियाय) मत्प्रिय अर्जुनाला (ससुसिद्धिवित्तः) ऋद्धिसिद्धिसहित (भूगोलः एव) सप्तद्वीपात्मक राज्य (दत्तः) दिलें आहे. (अद्य) पण आज (अस्मै) अर्जुनाला (अदत्तं) न दिलेलें (स्वरादिं) स्वर्गादि ब्रह्मलोकांपर्यंतचें राज्य (ददामि) देतो. (यतः) कारण (एषः) हा माझा (भक्तः) भक्त आहे.॥५६॥

(५७)

अन्वयार्थः—(कृतवीर्यसुतः) कृतवीर्य राजाचा मुलगा अर्जुन (ऋतः) लज्जायुक्त (नतः) व नम्र झाला आणि (अमृतं) मला मोक्ष (वत्रे) पाहिजे असें म्हणाला. (यतः) कारण (श्रुतभ्रांतिनिवृत्तिश्च) शास्त्राध्ययनानें उत्पन्न झालेले असंभावनादि भ्रम मोक्षानेंच नाहीसे होतात. तेव्हां (प्राचामाचार्यः) ब्रह्मादि देवांचेहि जे गुरु श्रीदत्तात्रेय (तं) अर्जुनाला (आह) म्हणाले. ॥ ५७ ॥

भावार्थः—लोभ दाखविला असतांहि अर्जुनानें स्वर्गाची अपेक्षा न करतां मोक्षच मागून घेतला. कारण ब्रह्मज्ञानानें, शास्त्रश्रवण केल्यावर ज्या शंका येतात त्या नाहीशा होतात. प्रमाणासंभावना, प्रमेयासंभावना व विपरीत भावना असे तीन प्रकारचे भ्रम आहेत. हे ज्ञानाला म्ह० मोक्षाला विघ्न करतात, त्यांतील पहिला प्रमाणासंभावना अद्वैत व निरतिशय अखंड एकरस जें ब्रह्म त्याला प्रतिपादक जी प्रमाणभूत श्रुति तिच्याबद्दल शंका येणें. दुसरा प्रमेयासंभावना आपल्या ज्ञानांत विषय जें ब्रह्म तेंच आपलें वस्तुतः स्वरूप आहे की नाही असा संशय येणें. तिसरा विपरीत भावनानित्यनिरतिशय सुखरूप व सर्वज्ञ जें ब्रह्म तें अनित्य सातिशय दुःखी व किंचिज्ञ असें माझे स्वरूप कसें असूं शकेल. याप्रमाणें भ्रमत्रयानें भ्रमग्रस्त होऊन शास्त्र वाचून अथवा श्रवण करूनहि त्या मनुष्यास ब्रह्मज्ञान होऊं शकत नाही. म्हणून त्याकरितां नेहमीं श्रवण मनन व निदिध्यासन केलें पाहिजे व यानेंच हे भ्रम नाहीसे होऊन ब्रह्मज्ञान होऊं शकतें. म्हणूनच अर्जुनानेहि इतर स्वर्गादि राज्य न मागतां मोक्षच मागून घेतला. नंतर ब्रह्मादि देवांचे गुरु श्रीदत्तात्रेय अर्जुनाला म्हणाले ते पुढील श्लोकांत सांगतात. ॥ ५७ ॥

(५८)

अन्वयार्थः—(हे भूतिनाथ) हे ऐश्वर्यसंपन्न अर्जुना, (बृहस्पतिः) देवांचे गुरूंनीं (देवपतिं) इन्द्राला (गाथाततिं) जी हकीगत (वक्ति स्म)

सांगितली, (तां) ती हकीगत (शृणु) मी तुला सांगतो ऐक. (पुरा) पूर्व-
युगामध्ये (अत्र) पृथ्वीतलावर (शास्त्रवित्) कोणी एक शास्त्र जाणणारा
(अभवत्) होऊन गेला. (त्वाष्ट्रं शास्त्रं विद्वान् सः) शिल्पशास्त्र जाणणारा
तो शास्त्री त्याने (कृतभूरिगेहः) पुष्कळ लोकांची सुंदर तऱ्हेने घरे
बांधिली. ॥ ५८ ॥

(५९)

अन्वयार्थः—(सः) तो शिल्पशास्त्री (आयादिवित्) आयव्यय
जाणणारा (यस्य) त्याने कोणाचेहि (गृहं चक्रे) घर केले की (सायास-
दुःखार्तिरुगादिहीने) त्रास दुःखपीडा रोगरहित (तद्भवने) अशा त्या
घरांत (यज्ञादयः) यज्ञयागादि (अभिताः स्युः) अनेक पुण्यकारक
क्रिया होत असत. (ततः) याप्रमाणे कांही काळ गेल्यावर (सुपुण्यः)
चांगल्या प्रकारचे पुण्य ज्याचे आहे (सः) असा तो शास्त्री (मृतः) मेल
व (स्वर्गमितः) स्वर्गाला गेला. ॥ ५९ ॥

(६०)

अन्वयार्थः—(भूयः) पुनः (सः) तो शास्त्री (अत्र) पृथ्वीवर
(नृपो भूत्वा) राजा होऊन (ततः भूयोऽपि) नंतर पुनः पुनः जन्माला
आला व मेलालाहि पण शेवटी (विप्रः अभूत्) ब्राह्मण झाला व (अमृतं
गतः) मोक्षाला गेला (हि) असे पुराणांत प्रसिद्ध आहे. (एषा तु) ही तर
(आदिगाथा) त्या सातपैकी पहिली गोष्ट आहे. (अपरा तु गाथा) आतां
दुसरी गोष्ट सांगतो (कश्चन) कोणी एक (कामशास्त्री) कामशास्त्र जाण-
णारा (विप्रः) ब्राह्मण (अभवत्) होऊन गेला. ॥ ६० ॥

(६१)

अन्वयार्थः—(सः) तो कामशास्त्री (स्त्रीसुमान्यः) स्त्रियांना अत्यंत
प्रिय असा (वृतराजकन्यः) ज्याने राजकन्येशी विवाह केला आहे असा
(वात्स्यायनोक्तं सुरतं) वात्स्यायन कामसूत्राप्रमाणे संभोगक्रिया (स वेद)

तो जाणत असे. (मृतः सः) कांही दिवसांनी तो कामशास्त्री मेला, (गंधर्व-
तां प्राप्य) व गंधर्व होऊन (धातृप्रसादतः) ब्रह्मदेवाच्या कृपाप्रसादाने
(सः) तो कामशास्त्री (तत्र) त्या गंधर्व अवस्थेत असतांना (मुक्तिं गतः)
मोक्षाला गेला. ॥ ६१ ॥

(६२)

अन्वयार्थः—(विक्रमप्रःसन्) एकचित्त करून (तथा) पूर्वीप्रमाणे
(अन्यगाथां) तिसरी गोष्ट (शृणु) ऐक. (इह) या देशांत (सप्तग्रहप्रस्तः) सात
पिशाचांनी पळाडलेला (विप्रः) एक ब्राह्मण (आस) होता. (क्षिप्रप्रसादः
भगवान्) आशुतोष श्रीदत्तात्रेय (तदोकः) त्या ब्राह्मणाच्या घरी (प्रातः)
आले, (येन) व श्रीदत्तात्रेयांच्या दर्शनाने (लोकः) त्या ब्राह्मणाचे शरीर
(सुगुप्तःखलु) खरोखर पिशाचपीडेपासून सुरक्षित झाले. ॥ ६२ ॥

(६३)

अन्वयार्थः—(द्विजस्य पिता) पिशाचपीडित ब्राह्मणाच्या बापाने
(तल्लब्धमंत्रैः) त्या श्रीदत्तात्रेयाच्या कृपेने मिळालेल्या मंत्रांनी (विधिना)
न्यासध्यानादि विधीने (स्वजस्य प्रसादात्) व दत्तात्रेयांच्या कृपेने
(क्रमतः) क्रमाक्रमाने एकेक पिशाच (न्यवारयत्) नाहीसे केले. (यद्वत्)
ज्याप्रमाणे (इह) मोक्षमार्गामध्ये (क्रमात्) क्रमाने (योगैः) दोषदृष्टीला
उपायभूत असलेल्या योगांनी म्ह० चित्तवृत्तिनिरोधांनी (आत्मदोषाः)
आत्म्याचे किंवा मनाचे रागादि दोष नाहीसे केले जातात, त्याप्रमाणे
(तदा) पिशाचांचा नाश झाल्यावर (एषः) त्या ब्राह्मणाचा मुलगा (क्रमात्)
श्रवण, मनन, निदिध्यासनाच्या योगाने (मुक्तिमगात्) मोक्षाला
गेला. ॥ ६३ ॥

(६४)

अन्वयार्थः—(तथा) त्याचप्रमाणे (अन्यगाथां) आणखी एक गोष्ट
सांगतो. (शृणु) ऐक. (स्वकर्मणाम्यर्चितदेवदत्तः) आपल्या वर्णाश्रमा-

चाराप्रमाणें वागून श्रीदत्तात्रेयांची ज्यानें उपासना केली आहे असा (विष्णुदत्तः) विष्णुदत्त नांवाचा ब्राह्मण माहुरपुरांत होता. (बल्यन्नमुजा भूतेन) भूतबली खाणाऱ्या कोणी एका पिशाचानें (त्रिदत्तोऽपि दार्शितः) तीन वेळेस त्या विष्णुदत्त ब्राह्मणाला श्रीदत्तात्रेयांचें दर्शन करवून दिलें. (येन) ज्या श्रीदत्ताचें दर्शन झालें त्यानें (परोऽपि) मोक्षहि (दत्तः) विष्णुदत्ताला दिला. ॥ ६४ ॥

(६५)

अन्वयार्थः—(तथापि) त्याचप्रमाणें (गाथापि) पांचवी गोष्ट सांगतों ऐक. (पिशुनः) अत्यंत दुष्ट (झुटिंगः) एक पिशाच (साध्वी-शतुल्याकृतिगः) एका पतिव्रतेच्या नवऱ्याप्रमाणें आपण रूप घेऊन (सतीगः) कपटानें त्या पतिव्रतेशी तिचा पति बाहेर गेला असतां संभोग करित असे (तयोः स्वरादिसाम्येऽपि) त्या दोघांचा आवाज, स्वरूप सौन्दर्य हें सर्व एकसारखें जरी होतें तरीपण (द्विजेन) त्या विष्णुदत्तानें (अनृतिवत्) मंत्राच्या सामर्थ्यानें (कुसंगः झुटिंगः) दुष्ट तो पिशाच (बद्धः) एका मडक्यांत वाढून बंद करून टाकला. ॥ ६५ ॥

(६६)

अन्वयार्थः—(तथापि) त्याचप्रमाणें (गाथा) सहावी गोष्ट सांगतों ऐक. (अपिबते) औषध म्हणून न पिणाऱ्या (रुग्णाय अर्भकाय) रोगी लहान मुलाला (खंडप्रलोभनात्) साखरेच्या लाडवाचें मिष दाखवून (तदम्बा) त्या मुलाची आई (निबं प्रददौ) ज्याप्रमाणें कडु लिंबाचा रस पाजते, (तथा) त्याप्रमाणें (भवपीडिताय) संसार हाच कोणी एक रोग त्यांनी पीडित मनुष्याला (श्रुतिः) चातुर्मास्य याग केला कीं पुष्कळ पुण्य मिळतें असें सांगणारी श्रुति (अमुख्यफलं स्वरादि) स्वर्गादि गौण फल सांगून त्या मिषानें मुख्य फल जें कर्म त्यामध्ये रुचि उत्पन्न करते. ॥ ६६ ॥

भावार्थः—याप्रमाणें पांच गोष्टी सांगून सहावी गोष्ट सांगणेश आरंभ करतात व ती दोन श्लोकांत सांगतात. आरोग्य होण्याकरितां कडू लिंबाचा रस पी असें रोगी मुलाला सांगितलें तर तो कडू आहे म्हणून पिणार नाही म्हणून जर युक्तीनें त्या मुलाला आई सांगेल कीं, अरे, तो रस पी मग मी तुला साखरेचा लाडू देईन, असें प्रलोभन करून आईनें त्या मुलास सांगितलें तर तो मुलगा झटकन् तो रस पितो व निरोगी होतो. त्याचप्रमाणें संसार हाच कोणी एक रोग त्यांनी पीडित मनुष्याला श्रुति माऊली सांगते की, अरे कर्म करा, पण त्यांत कष्ट फार म्हणून कोणीहि कर्म करण्यास प्रवृत्त होत नाही. मग श्रुति सांगते कीं या कर्मानें अक्षय्य पुण्य मिळतें असे गौण फल स्वर्गादि सांगून मुख्य फल म्हणजे चित्तशुद्धि करून जीवाला आत्मस्वरूप करते आणि चित्तशुद्धि कर्मानें होतें म्हणून कर्माचें स्वर्गादि गौण फल सांगून श्रुति कर्मांमध्ये जीवाची रुचि उत्पन्न करते व त्यामुळें चित्तशुद्धि होते. नंतर ज्ञानोत्पत्ति होऊन अज्ञान नाश होतो. एकंदरीत चित्तशुद्धि कर्मानें होते व त्यानंतर शमदमादि साधनानें ज्ञान होतें. सारांश, अंतःकरणाच्या शुद्धीकरतां कर्माची अपेक्षा आहे म्हणून परंपरेनें कर्मच ज्ञानाला कारणीभूत असल्यानें श्रुतीनें तें सांगून यत्किंचित् कर्मानेहि जीवांचा उद्धार केला. ॥ ६६ ॥

(६७)

अन्वयार्थः—(सत्यर्थितः) माझ्या पतीचा रोग बरा करून मला सौभाग्यदान द्यावें अशी पतिव्रतेनें प्रार्थना केलेला (कृती) कुशल विष्णुदत्त (प्रायश्चित्त्यस्तगुल्मादिरुजं) ज्याचा देवद्रोहादि पापानें झालेल्या गुल्मव्याधीचा नाश प्रायश्चित्तादि विधीनें केला आहे अशा (तं द्विजं) त्या ब्राह्मणाला (रसेन) रसायनादि औषधें देऊन (प्रकृतिं) पूर्वीप्रमाणें निरोगी (निन्ये) केलें (भवार्तमिव) संसारपीडित मनुष्याप्रमाणें. ॥ ६७ ॥

(६८)

अन्वयार्थः—(अथ अंतिमा गाथा) आतांपर्यंत सात गोष्टी सांगितल्या पण त्याचप्रमाणे ही एक शेवटची गोष्ट आहे ती सांगतो ऐक. (योगभ्रष्टः) ध्यानधारणा करित असता मध्येच मेलेला योगी ज्ञान नसल्यामुळे पुनः सत्कुलांत जन्मास येतो. त्याला योगभ्रष्ट म्हणतात. असा कोणी योगभ्रष्ट (द्विजस्य अर्भकः) एका ब्राह्मणाचा मुलगा (आस) होता. (उज्झितभोगसंगः) आपले खाणेपिणे किंवा कोणत्याही गोष्टीशी संगति न करणारा असा, (संसर्गहृत्यै कृतदुष्टचेष्टः) ज्याने लोकांशी आपला संबंध येऊं नये म्हणून विचित्र चेष्टा करून वेडेपणा प्रगट केला आहे असा, (संबंधभीत्या) हा पिता ही माता इत्यादि संबंधाला भ्याल्यामुळे (अस्य) त्या योगभ्रष्ट मुलाला (गुरुः न चेष्टः) आपले आईवापसुद्धां इष्ट वाटत नसत. ॥ ६८ ॥

(६९)

अन्वयार्थः—(विष्णुदत्तः) विष्णुदत्तांनी (अंतःसंगविसर्गेण) आंतून संगति सोडावी असे सांगून (तस्य भयं व्यस्य) त्या मुलाचे भय नाहीसे करून (नयं आदेश्य) वेदान्तशास्त्रोपदेश करून (तं) त्या मुलाला (सतीं प्रकृतिं आनयत्) त्याचा वेडेपणा घालवून शहाणे केले. ॥६९॥

(७०)

अन्वयार्थः—(हे आर्य) अरे अर्जुना (दभ्राणामदभ्राणां) लहान व मोठ्या (शास्त्राणां) शास्त्रांचे (पर्यवसानं तु) शेवटी पर्यवसान तर (स्रोतसां सिंधौ इव) सर्व नद्या शेवटी ज्याप्रमाणे समुद्रामध्येच जातात त्याप्रमाणे (परेऽद्वये ब्रह्मणि) श्रेष्ठ व एकमेव जे ब्रह्म त्यामध्येच आहे असे तूं समज. ॥ ७० ॥

(७१)

अन्वयार्थः—(इदं) हे प्रत्यक्ष दिसणारे जगत् (पुरा) सृष्टिउत्पत्तीच्या पूर्वी (अजं अद्वयं ब्रह्मैवैकं) जन्मादि विकाररहित असे अद्वितीय ब्रह्म-

स्वरूपानेंच होतें. (यन्मायया रूपाख्यात्मकमेतत्) ज्या ईश्वराच्या मायेनें नामरूपात्मक ब्रह्मादिस्तंत्रपर्यंत हें सर्व जगत् (उज्जृम्भितम्) उत्पन्न केलें. (अत्र) या ब्रह्मामध्ये (सदसत्) जगद्रूपी कार्य सत् व कारणमात्र प्रकृतिमहत्तत्त्व अहंकार वगैरे असत् (तत्कार्यकमपि मिथ्या) त्या असत्कारणाचें कार्य पंच महाभूतें, चतुर्दश भुवने वगैरे कार्य करूनहि तें कारण मिथ्या म्ह. खोटेंच आहे. (एतदनुप्रवेशतः कार्यकृत्) पण त्या खोट्या कारणाला ब्रह्माची सहायता घेतल्याशिवाय मात्र कोणतेंहि कार्य करतां येत नाही. (इतः परं) पूर्वी सांगितल्यापेक्षां निराळें म्ह. प्रकृतिविकृतिरहित (सत्यादिरूपं) सत्य, ज्ञान, आनंद रूप असें जे (तत्त्वं) मूलस्वरूप तें तूं (धिया विद्धि) सूक्ष्म बुद्धीनें जाण आणि (योगेन सुखी कृती भव) योगाभ्यास करून निरतिशय आनंदरूप व कृतकृत्य हो. (भोगेन किम्) परमसुख मिळाल्यावर मग या क्षुद्र राज्यभोगाची काय पर्वा ! ॥७१॥

भावार्थः—सर्व शास्त्रें ज्या परब्रह्माचें वर्णन करतात असें तें परब्रह्म कोणतें असें म्हणशील तर हे अर्जुना, त्या परब्रह्माचे स्वरूप तुला सांगतो. आपणाला प्रत्यक्ष दिसणारें हे जगत् उत्पन्न होण्यापूर्वी निर्विकार अद्वितीय असें ब्रह्म तेंच एकमेव होते. माया जरी अनादि असली तरी तिच्यामुळें द्वैत येऊं शकत नाही. कारण तिला वस्तुस्वरूप नसल्यानें व ती अनिर्वचनीय असल्याने ब्रह्मापेक्षां विलक्षण द्वितीय म्हणून म्हणतां येत नाही. एकंदरीत सजातीय, विजातीय व स्वगत अशा भेदत्रयाने रहित ब्रह्म होतें. पूर्वी एकरूपानें असणारें व आतां तेंच द्वैतरूपानें भासतें. हा विरोध वाटतो पण तो सत्य आहे. जें आम्हांला द्वैत दिसते तें केवळ मायेमुळेंच, वास्तविक नाही. त्यामुळें विरोध येऊं शकत नाही. यालाच 'बाधासामानाधिकरण्य' असें म्हणतात. म्हणजे जें द्वैत दिसतें तें मायेमुळेंच, वास्तविक नाही. आणि अशा ब्रह्मानेंच मी पुष्कळ व्हावें अशी इच्छा केली व मायाउपाधि घेऊन आकाशादि सर्व जगत् उत्पन्न केलें.

‘तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्’ आणि त्या जगांत समाविष्ट झालें. त्यामुळे चतुर्दशभुवनांची निर्मिति व त्यांतील लोकांची निर्मिति प्रत्यक्ष सत्य वाटत असूनसुद्धां ती मिथ्या म्हणजे खोटी आहे असें म्हणणें सयुक्तिक वाटतें. नाहींतर मिथ्याप्रकृतिरूप कारणांपासून दृश्यमान सत्य कार्य कसें होईल, ही शंका ब्रह्म त्यांत समाविष्ट झाल्यामुळे आतां येऊं शकत नाहीं. ज्याप्रमाणें राजाची सही किंवा शिक्षा एखाद्या कागदाच्या चिठोरीवर असल्यास त्या जड कागदाचा खरेपणानें व्यवहार केला जातो. त्याच-प्रमाणें या जगालासुद्धां ब्रह्मांमुळेच सत्यता आली आहे. अर्थात् जी ब्रह्माची सत्ता तीच जगाची सत्ता. म्हणजे ब्रह्माहून जगाला स्वतंत्र अस्तित्वच नाही. सर्वच ब्रह्ममय आहे. तेव्हां अशा या प्रकृतिविकृति-स्वरूपाहून विलक्षण म्हणजे निराळें असंग सत्य, ज्ञान, आनंदरूप व जें देहेन्द्रियादि विलक्षण जें तुझें चैतन्य तें एकच आहे, असें तूं सूक्ष्म बुद्धीनें जाण. सर्व भूतांमध्ये सूक्ष्म रूपाने हें ब्रह्म राहिलें असल्यामुळे आम्हांला प्रत्यक्ष दिसत नाही. पण ‘दृश्यते त्वग्न्यया बुद्ध्या’ या उक्तीप्रमाणें अंतःकरणशुद्धि झाली असतां त्या ब्रह्माचा साक्षात्कार होतो. तेव्हां अशा या योग, ध्यान, धारणाजन्य ज्ञानानें निरतिशय सुखरूप होऊन कृतकृत्य हो. एवढा आत्मरूप मोठा लाभ झाल्यावर यकींचित् क्षुद्र राज्यभोगाची कोण बरें इच्छा करील ? अर्थात् कोणीहि करणार नाहीं. ॥ ७१ ॥

(७२)

अन्वयार्थः—(प्रत्यहं) दररोज (यमाद्यभिज्ञः) यम, नियम, आसन, प्राणायाम, प्रत्याहार, धारणा, ध्यान, समाधि हीं अष्टांगें जाणणारा, (आसनज्ञः) पद्मासनादि जाणणारा, (इडया असुं पीत्वा) इडा नामक नाडीनें, श्वासपूरण करून (कृतकुंभकः) मध्ये कुंभक म्हणजे प्राण स्तब्ध करून (अर्कात् त्यक्त्वा) पिंगला नामक नाडीनें पुनः श्वास बाहेर सोडून

(पुनर्व्यस्तं) पुनः पूर्वीपेक्षां विरुद्धं म्ह० पिंगलेनें आंत घेऊन इडेनें बाहेर सोडावा. (इति त्रिकालं) याप्रमाणें त्रिकाल म्ह० सकाळ, दुपार व संध्याकाळ करावें. (हे नृप) हे राजा (त्रिमास्या) याप्रमाणें तीन महिन्यांनंतर अभ्यास केला असतां (अलं) निश्चयानें (सः) तो योगी (कालं जयेत्) समाधि लावूं शकतो. ॥ ७२ ॥

भावार्थः—ज्या योगाभ्यासाने आनंदानुभव आपणाला प्राप्त होतो तो योग कोणता हें सांगतात. यम, नियम, आसन, प्राणायाम, प्रत्याहार धारणा, ध्यान, समाधि याप्रमाणें योगाची अष्टांगें जाणणारा पद्मासनादि आसनें व शास्त्रशुद्ध प्राणायाम केला असतां योगी होतो. तो प्राणायाम याप्रमाणें इडा व पिंगला अशा दोन नाड्या आपल्या शरीरांत आहेत. चित्त एकाग्र करून आसनाधिष्ठित होऊन प्रथमतः इडा नामक नाडीनें (म्हणजे डाव्या नाकपुडीद्वारां) श्वास आंत घेऊन तो आंत थांबवून ठेवून म्हणजेच कुंभक करून नंतर पिंगला नामक नाडीतून उजव्या नाकपुडीद्वारां बाहेर सोडावा नंतर याच्या उलट म्ह. पिंगलेनें श्वास आंत घेऊन द्वाराबाहेर सोडावा; याप्रमाणें सकाळ, दुपार व संध्याकाळ प्राणायामाचा अभ्यास केला असतां तीन महिन्यांनंतर निश्चयानें तो योगी समाधि लावूं शकतो. ॥ ७३ ॥

(७३)

अन्वयार्थः—(घटशोधनाज्ञः) देहशुद्धि न जाणणारा (त्रिबंधयुक्ताष्टककुंभकाज्ञः) जालंधरबंधयुक्त सूर्यादिभेदरूपी कुंभक न जाणणारा, (मुद्रादशकानभिज्ञः) शक्तिचालनादि ज्या दहा मुद्रा आहेत त्या न जाणणारा, (नादश्रवणानभिज्ञः) आंतून अनाहतनाद येत असतो तो न जाणणारा, (विज्ञोऽपि) स्वतः ज्ञानी असूनहि (योगसिद्धि) योगानें मिळणारी सिद्धि जिला जीवन्मुक्ति असें म्हणतात, ती (नोपैति) वर सांगितलेल्या योगी प्राप्त करून घेऊं शकत नाही. ॥ ७३ ॥

भावार्थः—धौति १, बस्ति २, नेति ३, त्राटक ४, नौलिक ९ व कपालभाति ६ या सहा प्रकारच्या कर्मांनी योग्याने देहशुद्धि करावयाची असते. ही देहशुद्धि झाल्यावर मग प्राणायाम करणेस कठिणता येत नाही. पण ही न करणारा योगी व पद्मासन घालून हनुवट छातीवर टेकवून खाली मान घालून केला जाणारा प्राणायाम याला जालंधरबंध-युक्त प्राणायाम असे म्हणतात. प्राणायामांत आठ प्रकारचे कुंभक आहेत. ते म्हणजे सूर्यभेद १, उज्जायी २, सीत्कारी ३, शीतली ४, भस्त्रिका ५, भ्रामरी ६, मूर्च्छा ७ आणि प्लाविनी ८ याप्रमाणे आहेत. **सूर्यभेद** म्हणजे उजव्या नाकपुडीने श्वास पूरक करून कुंभक करून नंतर डाव्या नाकपुडीने रेचक म्हणजे श्वास बाहेर सोडणे याला सूर्यभेद असे म्हणतात. **उज्जायी** म्हणजे मुख बंद करून इडा व पिंगला या नाडीने श्वास हळू हळू आंत घ्यावा. तो घेत असतां कंठापासून हृदयापर्यंत त्याचा आवाज व्हावा व सूर्यभेदाप्रमाणेच कुंभक करून नंतर डाव्या नाकपुडीने रेचक करावा. याला उज्जायी असे म्हणतात. **सीत्कार** म्हणजे यांत जिभेने आवाज करित तोंडाने कुंभक करावा व रेचकमात्र दोन्ही नाकपुडीने करावा. याला सीत्कार असे म्हणतात. **शीतली** म्हणजे यांत जीभ ओठाच्याबाहेर काढून श्वासाचे पूरण करावे. नंतर सूर्यभेदनाप्रमाणे नाकपुडीने रेचक करावा याला शीतली असे म्हणतात. **भस्त्रिका** म्हणजे दोन्ही पाउले मांडीवर ठेवून म्हणजे पद्मासन घालून ताठ बसून तोंड बंद करून नाकाच्या एका पुडीतून प्रथम रेचक करावा म्ह. श्वास बाहेर सोडावा. सोडतांना त्याचा आवाज होऊं नये व दुसऱ्या नाकपुडीने श्वासपूरण करावा. उजव्या हाताच्या किंगळी व तिच्या जवळील बोटांनी डावी नाकपुडी बंद करून ठेवून उजव्या नाकपुडीने श्वास जोराने बाहेर सोडावा. असें करतांना थकल्यास अंगठ्याने उजवी नाकपुडी बंद करून डाव्याने श्वास बाहेर सोडावा. याप्रमाणे अदलाबदल करून श्वासप्रश्वास केला असतां भस्त्रिका नामक कुंभक होतो. **भ्रामरी** म्हणजे वेगाने

भोग्याच्या आवाजाप्रमाणें आवाज करून प्राणायाम व कुंभक करावा व नंतर हळू हळू रेचक करावा. याला भ्रामरी असें म्हणतात. मूर्च्छा म्हणजे यांत पूरक करून जालंधरबंधाने पुष्कळ वेळ कुंभक करून नंतर हळू हळू रेचक करावा, याला मूर्च्छाकुंभक असें म्हणतात. प्लाविनी म्हणजे सर्व शरीरभर प्राणसंचार करून त्या प्राणांत जो योगी बुडून जातो म्ह. प्राणमय होतो. ज्याप्रमाणें कमळपत्र आश्रयाशिवाय पाण्यांत राहतें त्याप्रमाणें हा योगी प्लाविनी कुंभकानें पाण्यावरून चालू शकतो. याला प्लाविनी कुंभक म्हणतात. याप्रमाणे जालंधरबंधयुक्त सूर्यभेदादि अष्टकुंभक न जाणणारा योगी, त्याचप्रमाणें महामुद्रा १, महाबंध २, महावेद्य ३, खेचरी ४, उडथानबंध ५, मूलबध ६, जालंधरबंध ७, विपरीतकरणी ८, वज्रोली ९ व शक्तिचालन १०, या दहा मुद्रा न जाणणारा व कान, नाक, डोळे, मुख हे सर्व बंद करून मन एकाग्र करून बसलें असतां अनाहत म्ह. न वाजवितां झालेला आरंभी नगाऱ्यासारखा व शेवटीं घंटेसारखा नाद ऐकूं येतो तोहि ज्यांनो ऐकला नाही, पण सर्व योगप्रक्रियेचें ज्ञान मात्र उत्तम आहे अशा योग्याला जीवन्मुक्तिरूप योगसिद्धि मिळत नाही. म्हणून या सर्व क्रिया केल्या पाहिजेत तरच स्वरूपसुखाचा अनुभव येईल. ॥ ७२ ॥

(७४)

अन्वयार्थः—(सपंचविपले पले) पांच विपलांसहित दोन पल म्ह० इतका वेळ (अंडजः प्राणः) जर ब्रह्मरंध्रांत प्राण राहिल तर (प्राणायामः) त्याला प्राणायाम असें म्हणावें. (द्वादशभोक्तोत्तरं) अष्टांगामध्ये प्रत्येक अंग बारा बारा पट वाढविणें (प्रत्याहारादयो ज्ञेयाः) याचप्रमाणें प्राणायामाच्या बारा पट प्रत्याहार करावा. ॥ ७४ ॥

भावार्थः—जर पांच विपलांनीं सहित दोन पलें इतका काळ ब्रह्मरंध्रांत प्राण राहिला तरच त्याला प्राणायाम असें म्हणावें आणि तोच

प्राणायाम अंतःकरणशुद्धि करून सर्व पापांचा नाश करतो. केवळ पोटा-
मध्ये श्वास दाबून ठेवून जर प्राणायामरूपी क्रिया केली तर तो प्राणायाम
होत नाही व त्याने अंतःकरणशुद्धिही होत नाही. आतां प्रत्येक जी
अष्टांगें आहेत ती किती वेळ करावी याचा खुलासा करतात. यम जर
१पट केला तर त्याच्या बारापट नियम व नियमाच्या बारापट आसन.
याप्रमाणें प्राणायामादि सर्व प्रत्येकाच्या बारा बारापट वाढवावें. याप्रमाणें
केलें असतां चोवीस तासांत एक ध्यान होतें व बारा दिवसांनीं समाधि
म्हणजे ब्रह्मप्रांत जर बारा दिवस प्राण राहील तर समाधि साध्य होईल.
पुढील श्लोकांत प्रत्याहार व धारणा म्हणजे काय तें सांगतात. ॥ ७४ ॥

(७५)

अन्वयार्थः—(प्राणे जिते) याप्रमाणें प्राणायाम करून प्राणाला
चश केलें असतां (हृदा) सत्त्वप्रधान अंतःकरणानें (अर्थेभ्यः) शब्दादि
बाह्य विषयापामून (अखिलेन्द्रियम्) सर्व इंद्रियांना (प्रत्याहृत्य) पुनः आंत
ओढून घेऊन (अविक्षिप्तम्), विषयाकडे न जाऊं देतां (अचंचलं) शांत
अशा (मनः) मनाला (आत्मनि) आत्म्याचे ठिकाणीं (स्थिरीकुर्यात्)
स्थिर करावें. ॥ ७५ ॥

भावार्थः—पूर्वी सांगितल्याप्रमाणें प्राणायाम करून प्राणाला
आपल्या ताब्यांत ठेवल्यावर मग प्रत्याहार करावा, म्हणजे अंतःकरण
हें त्रिगुणात्मक प्रकृतीच्या सत्त्वगुणापासून झालें आहे, अर्थात् तें निर्मल
आहे अशा अंतःकरणानें शब्दादि विषयाकडे गेलेलीं पांच इंद्रियें
विषयापासून परत फिरवावी; या क्रियेला प्रत्याहार असें म्हणतात. एकदां
प्रत्याहार झाला कीं नंतर मनोजय करण्याकरितां (अंतःकरण व मन
एकच) विषयांकडे मनाला जाऊं न देतां त्याला शांत करून म्ह०
त्यांतील जो थोडा रजोगुण आहे तो शांत करून तें आत्म्याचे ठिकाणीं
स्थिर करावें, यालाच धारणा असें म्हणतात. ॥ ७५ ॥

(७६)

अन्वयार्थः—(तदनु) याप्रमाणे मन स्थिर केल्यावर (श्रुत्यनुकूल-युक्त्यनुसारी) श्रुतीला अनुकूल अशा युक्तीचें अनुसरण करणारा अधि-कारी (गुरुक्तम्) गुरुंनी सांगितल्याप्रमाणें (षड्विधवित्तम्) उपक्रमादि षड्विध लिंगांनीं तात्पर्यावधारण करून जाणलेले (भागत्यागलक्षितम्) विरुद्ध जें किंचिज्ञत्व व सर्वज्ञत्व हे दोन भाग टाकून लक्षणेनें मिळणारे (सोऽहमात्मेत्यभेदतः श्रुतं परमात्मैकत्वं) तो मी आत्मा आहे अशा श्रुतींनीं अभेद रूपानें सांगितलें जाणारें ब्रह्मात्मैक्य करून (विजातीय-प्रत्ययनिरासपूर्वकं) असत् जड आणि दुःखरूप जो प्रत्यय त्याचा निरास करून (सजातीयप्रत्ययप्रवाहीकरणं) सत्यज्ञानानंदादि जो सजातीय प्रत्यय त्यानें सहित मी आहे असें जाणून (अनुक्षणं) प्रत्येक क्षणीं (त्रिपर्यास-निरासकृत्) विरुद्ध धर्माध्यासांचा निरास करणाऱ्यानें (निदिध्यासेत्) याप्रमाणें निदिध्यासन करावें. ॥ ७६ ॥

भावार्थः—याप्रमाणें धारणा करून मन स्थिर केल्यावर श्रुत्यनुकूल ज्या तर्कांनीं श्रुतीला बाध येणार नाही अशा तर्कांनीं म्हणजे युक्तीनें गुरुंनीं सांगितल्याप्रमाणें उपक्रमोपसंहारादि जी षड्विध लिंगें त्यांनीं तात्पर्यावधारण करून 'सोऽहमात्मा' या वाक्यांनीं सांगितलेल्या जीव-ब्रह्मैक्य श्रुतीमध्ये लक्षणेनें म्ह० जीव किंचिज्ञ आहे व ब्रह्म सर्वज्ञ आहे तर दोघांचें ऐक्य कसें होणार ? पण ऐक्य करण्यामध्ये विरोधी जें किंचिज्ञत्व व सर्वज्ञत्व हे भाग टाकल्यावर फक्त चैतन्य मात्र शिल्लक राहतें व तें तर एकच आहे. हा वाक्यार्थ लक्षणेनें मिळाल्यावर व त्यामुळें ऐक्यबुद्धि झाल्यावर जीवामध्ये भासणारें नश्वरत्व, जडत्व व दुःखत्व या सर्वांचा निरास करून त्याचें मूळचें स्वरूप जें सत्यज्ञानानंदादि अखंडैकरस जो ब्रह्मानुभव त्याचा निरंतर अनुभव घ्यावा. यालाच निदिध्यास असें म्हणतात. आणि हा निदिध्यास नेहमीं करण्याचें कारण हें की आपणाला नेहमीं जो

विपर्यास म्हणजे मी दुःखी वगैरे विरुद्ध धर्माध्यास होत असतो तो होऊं नये व आपलें मूळचें स्वरूप आपणांला समजावें याकरितां हा निदिध्यास सांगितला आहे. ॥ ७६ ॥

(७७)

अन्वयार्थः—(हे नृप) हे राजा (कुबुद्धयः) मंदबुद्धि असणारे (ते) लोक (भोगबुद्ध्या) उपभोग व्यावा या बुद्धीने (याः सिद्धयः) ज्या सिद्धि (आददते) प्राप्त करून घेतात (एताः) त्या सिद्धि (इह) मोक्षमार्गांत असतांना (उपस्थिताः अपि) जरी प्राप्त झाल्या तरी (तापदाः) त्या पीडाकारक आहेत. म्हणून (ताः) त्या सिद्धि (त्यज) तू टाकून दे. ॥ ७७ ॥

(७८)

अन्वयार्थः—(समाधिसमये विक्षिप्तं चित्तं) समाधीच्या वेळी चंचल झालेलें चित्त (शमयेत्) शांत करावें. (लये बोधयेत्) जर मनाला निद्रा येऊं लागली तर जागें करावें (च) आणि (तत्) तें चित्त (अभये आत्मनि संस्थं) जर निर्भय अशा आत्म्यामध्ये स्थिर असेल तर (न चालयेत्) त्याला हालवूं नये. (मध्येऽसाररसं) आत्मनिष्ठ असतांना असार जो आनंदरस त्याचा (नास्वादयेत्) स्वाद वेऊं नये. (चित्तं संयमितं) अशा रीतीनें चित्ताचा संयम करून (निर्वातदीपस्थितं) शांत स्थळीं असलेल्या दिव्याप्रमाणें जर मन शांत असेल तर (तदेव हि शांतं समाधि गतं) त्या शांत अशा चित्तालाच समाधीमध्ये आहे असें म्हणतां येईल; म्हणूनच (परं रसं इतं) परमानंदाला प्राप्त झालें असें (मतं) वाटतें. ॥७८॥

(७९)

अन्वयार्थः—(ब्रह्ममर्तिः) जे ब्रह्मरूप आहेत (शून्यवृत्तिः) ज्यांच्या चित्तांत कोणत्याहि वृत्ति नाहीत असे (स्वात्मरतिः) आत्मनिष्ठ, (भिन्न-संशयहृद्ग्रंथिः) ज्यांचे संशय व हृदयग्रंथि नष्ट झाल्या आहेत असे

(सद्गतिः) परब्रह्मामध्ये नेहमी रत असलेले (कृती) कृतकृत्य असणारे
(यतिः) संयमी (मे) मला (अतिवल्लभः) अत्यंत प्रिय आहेत. ॥ ७९ ॥

(८०)

अन्वयार्थः—(प्रारब्धाय तनुर्यस्य) ज्ञानानें संचित व क्रियमाण
कर्मांचा नाश होतो. पण प्रारब्धकर्म तसेंच राहते व त्या भोगाकरितां
शरीराची आवश्यकता ज्यांना आहे असें (जनुर्यस्य पुनर्न हि) पण ज्यांना
हें शरीर नष्ट झाल्यावर पुनर्जन्म नाही (हे हिमांशुकुलज) हे अर्जुना
(अशुभैः) अशुभ कर्मानें (अस्य महिमा) या ज्ञानी पुरुषाचा महिमा (न ही-
यते) कमी होत नाही. ॥ ८० ॥

(८१)

अन्वयार्थः—(हे कार्तवीर्य राजन्) हे कृतवीर्याच्या मुला, राजा
अर्जुना, (त्वमप्येवं युंजन्) तूंही याप्रमाणें अभ्यास करून (कृती भव) कृत-
कृत्य हो. (महान्) याप्रमाणें दत्तात्रेयांनी सांगितल्यावर अधिकारी अर्जुन
(भवदाज्ञा मता) आपली आज्ञा मला शिरसाबंध आहे (इत्युक्त्वा) असें
म्हणून (गुहां गत्वा) एका गुहेंत जाऊन (दध्यौ) ध्यान करूं लागला. ८१

(८२)

अन्वयार्थः—(सः सम्यः) तो श्रेष्ठ अर्जुन (भूयो भूयः) पुनः पुनः
(अभ्यसन्) अभ्यास करणारा (त्रिमासं समाहितः) तीन महिन्यांत
समाधि लावूं लागला. (सन्नतः) गुरूजवळ येऊन त्यानें साष्टांग नमस्कार
केला व (रवेस्तुल्याय गुरवे) सूर्याप्रमाणें दैदीप्यमान असणाऱ्या
श्रीदत्तात्रेयांना (तच्छंशंस) सर्व हकीगत सांगितली. ॥ ८२ ॥

(८३)

अन्वयार्थः—(असक्तः) निरिच्छ होऊन (गुर्वाज्ञया) श्रीदत्तात्रेयांच्या
आज्ञेनें (मुक्तः) भोग भोगून झाल्यावर (पुनः योगयुक्तः) नंतर पुनः
राजा अर्जुन योगी (अभवत्) झाला. (युक्तोऽपि) एक वर्ष समाधि स्थितींत

असतांहि (भक्तः) राजा अर्जुन (सता) श्रीदत्तात्रेयांनी (वर्षेण हर्षेण)
एक वर्षानंतर आनंदानें (उत्थापितः) समाधि स्थितीतून उठविला.॥८३॥

(८४)

अन्वयार्थः—(गुरुः) श्रीदत्तात्रेय (आह) म्हणाले (उद्गते महामते)
समाधीमध्ये ज्याची उत्तम गति आहे व बुद्धिमान् अशा अर्जुना, (अत्र ते
किं अनुभूतम्) तूं या समाधिस्थितीत कशाचा अनुभव घेतलास (वै
वद) तें निश्चयानें सांग. (परंतप) कामादि शत्रूंचा नायनाट करणाऱ्या
(उर्वीश) योगभूमीचें पालन करणाऱ्या अर्जुना, (हि) कारण (परं तपः
विना) मनाचे व इन्द्रियांचें ऐकाभ्य शाल्याशिवाय (चिरं) पुष्कळ काळ
(रहः) एकान्त (स्थितिः) वास (न) होऊं शकत नाही. ॥ ८४ ॥

(८५)

अन्वयार्थः—(नृपः) राजा अर्जुन (आह) म्हणाला, (हे महानुभाव
अज) हे महाप्रभावशाली स्वयंभू श्रीदत्ता, (ते कृपया) तुझ्या कृपेनें
(मयि समाहिते) मी समाधिस्थितीत गेलों असतां (पटीयसी) अत्यंत
कुशल अशी (धृतिमत्यपि) व कोणतीहि गोष्ट समजणारी अशी असूनहि
(भेदहृत्) सर्व भेद नाहीसे करणारी (मतिः) माझी बुद्धि (त्रिपुटी) ध्याता,
ध्यान, ध्येय, असा भेद (न वेद) जाणूं शकली नाही. ॥ ८५ ॥

भावार्थः—याप्रमाणें श्रीदत्तात्रेयांचे भाषण ऐकून अर्जुन म्हणाला,
हे नित्यसिद्ध महानुभावी श्रीदत्ता, आपल्या कृपेनें काहीं काळ अभ्यास
केल्यावर मला समाधियोग सिद्ध झाल्यावर अत्यंत कुशल असणारी
व कोणतीहि गोष्ट ध्यानांत ठेवणारी अशी असूनहि सर्व द्वैत भावांचा
नाश करणारी अशी माझी बुद्धि अत्यंत सूक्ष्म व कुशाग्र असूनहि
समाधीचे वेळीं ध्याता, ध्यान व ध्येय म्हणजे मी ध्यान करणारा, हें
ध्यान व ध्येय म्हणजे ज्याचें ध्यान करावयाचें तो विषय असा भेद ती
वेळू शकली नाही. अर्थात् मला कोणतेंहि भान नव्हतें. ॥ ८५ ॥

(८६)

अन्वयार्थः—(हे प्रिय) हे भगवन् (मनसा सह गावः पंच पंच च) मनाशी सहित पांच ज्ञानेन्द्रिये व पांच कर्मेन्द्रिये (स्थिरतां गताः) स्थिर झालीं (मतिरपि) आणि बुद्धिसुद्धां (स्थिता) स्थिर झाली. (अतिहर्षः) ज्याला अत्यंत हर्ष झाला आहे असा मी (उत्थितः) समाधीतून उठलों व (हे ईश्वर) हे श्रीदत्ता, (एतां अनुवृत्तिं) त्या वृत्तीच्या अनुवृत्तीचें (स्मरे) मी स्मरण करतो. ॥ ८६ ॥

भावार्थः—हे प्रिय भगवन् श्रीदत्ता, ज्या वेळी मी समाधि लावली त्या वेळी मनाशी सहित सर्व अकरा इन्द्रिये म्ह० पांच ज्ञानेन्द्रिये व पांच कर्मेन्द्रिये स्थिर झाली, व बुद्धिहि स्थिर झाली असतां मी अत्यंत हर्षयुक्त झालों व समाधि अवस्थेतून उठलों व समाधि अवस्थेत जी वृत्ति होती तिचें स्मरण करूं लागलो. यद्यपि स्मरणाला अनुभव पाहिजे व त्या वेळीं तर वृत्ति नसल्यानें अनुभव नाहीच मग स्मरण तरी कसें होणार ? पण विशिष्ट प्रकारची वृत्ति जरी झाली नाही तरी आरंभी प्रयत्न केला असल्यामुळे सामान्य रूपानें त्या अवस्थेचें स्मरण होण्यास हरकत नाही. त्या वेळी समाधि स्थितीत वृत्तीचें ज्ञान जरी होत नसलें तरी त्या वृत्ति आत्मगोचर असल्यामुळे तेवढ्या संस्कारानें समाधीतून उठल्यावर अनुमानानें वृत्तीचें ज्ञान होऊं शकतें. त्यामुळे त्या वृत्तीचें स्मरण करतो हें अर्जुनाचें म्हणणें संगतच आहे. ॥ ८६ ॥

(८७)

अन्वयार्थः—(मिमंक्षया) त्रिविध तापाच्या शांतीकरितां स्नान करण्याच्या इच्छेने (इमं) ह्या (आनन्दन्हदं) योगी लोकांना गोचर असणाऱ्या आनंदरूपी डोहांत (एत्य) जाऊन (विगतोपाधिः) ज्याची उपाधि गेली आहे असा होऊन (सुखांबुधि) निरतिशयानंद सागरांत (गतोऽस्मि) मी बुडलों आहें. (सुधीः) कृपासागर श्रीदत्ता, (आधिज्याधी) खरोखर मानसिक व शारीरिक पीडा (मे न) माझ्या नाहीशा झाल्या. ॥ ८७ ॥

भावार्थः—त्रिविध तापाने म्ह० कायिक, वाचिक व मानसिक तापानें पोळलो असल्यामुळें त्यांची शांती व्हावी म्हणून स्नान करण्याच्या इच्छेनें या योगी लोकांना माहीत असलेल्या आनंदरूपी डोहांत बुडी मारली असतां सर्वोपाधिरहित असा मी झालों व सुखसागरांत जाऊन निरतिशय अखंडानंदस्वरूपच झालों. हे श्रीदत्ता, खरोखर आतां माझ्या मानसिक व शारीरिक पीडा शिष्टक राहिल्याच नाहीत. ॥ ८७ ॥

(८८)

अन्वयार्थः—(अलिग्यधीशः) परमहंसामध्ये श्रेष्ठ श्रीदत्तात्रेय (तं) त्या अर्जुनाला (आलिग्य) आलिगन देऊन (शस्त्रं प्राह) खूष होऊन म्हणाले (हे नृप अर्जुन) हे राजा अर्जुना, (प्रजाधिभूः) तूं प्रजेचा नायक आहेस. (प्रजाः) म्हणून प्रजेचे (शाधि) नीतीनें पालन कर. (गच्छ गच्छ) तूं आतां आपल्या राष्ट्रांत जा (न ते द्वयम्) तूं विरक्त असल्यामुळें द्वैत व तदुत्पन्न सुख व दुःख तुला होणार नाही. ॥ ८८ ॥

(८९)

अन्वयार्थः—(अंतःसंगविहीनस्य) ज्यानें कामक्रोधादि आंतूनच सोडले आहेत (बहिःसंगो न बाधकः) त्यानें बाह्य जगाशी संबंध जरी ठेवला तरी तो त्याला बाधक होऊं शकत नाही. (परार्थ) दुसऱ्याकरितां म्हणून कां होईना (धर्म चर) धर्माचरण कर. (कच्चित्तु) आणि केव्हां केव्हां (बहिः व्यस्तं) बाहेर वागणूक अशी दाखीच की लोकांनी विक्षिप्त आहे असें म्हणावें. (चर) याप्रमाणें वागून राज्य कर. ॥ ८९ ॥

(९०)

अन्वयार्थः—(यथा देही) ज्याप्रमाणें सर्वसामान्य लोक माझी सेवा करितात त्याप्रमाणे (मे अंगि भज) माझ्या चरणांची सेवा तूंही कर. (यथा गृही) ज्याप्रमाणें फलाची इच्छा मनांत धरून यज्ञयागादि क्रिया गृहस्थ लोक करितात त्याप्रमाणें (आद्यं) सर्व कारणांचेहि कारण अस-

णाऱ्या (मां) माझी निष्कामपणानें (यज) यज्ञयागादि क्रियेनें सेवा कर. (हे नष्टभव) संसारभ्रम ज्याचा निवृत्त झाला आहे अशा अर्जुना, (आसक्ति त्यज) कर्मांमध्ये आसक्ति ठेवूं नकोस. (द्विजादेः) ब्राह्मण, गुरु वगैरे श्रेष्ठ लोकांची (अर्चको भव) पूजा नेहमी कर. ॥ ९० ॥

(९१)

अन्वयार्थः—(तथा) ठीक आहे (इति) असें म्हणून (आज्ञां) त्यांची आज्ञा (प्रगृह्यापि) शिरसामान्य करूनहि (अयं) हा राजा अर्जुन (श्लथच्चित्तः) ज्याचें अंतःकरण गहिवरून आले आहे असा (अंग्रिदत्तदृक्) श्रीदत्ताच्या चरणांवर दृष्टि ठेवणारा (दत्तदृग्जातमुद्) श्रीदत्तात्रियांच्या दर्शनानें ज्याला आनंद झाला आहे अशा राजाला (महोदयं) श्रीदत्तात्रेयांची संगति (त्यक्तुं नैच्छत्) सोडूं नये असे वाटूं लागलें. ॥ ९१ ॥

(९२)

अन्वयार्थः—(यस्य सदयं हृदयं) ज्याचें कृपामय अंतःकरण आहे (तेन) अशा श्रीदत्तात्रेयांनी (मोचातिरसया) अत्यंत पिकलेल्या केळापेक्षांहि गोड अशा (वाचा) वाणीनें (प्रस्थापितः) जा म्हणून पाठविलेला (सः) तो राजा (चित्र इव) एखाद्या चित्राप्रमाणे (अग्रतः) श्रीगुरुंच्यापुढें (स्थितः) तसाच उभा राहिला. ॥ ९२ ॥

(९३)

अन्वयार्थः—(ततः पुनः) नंतर पुनः (प्रभुः) श्रीदत्तात्रेयांनीं (सहासं) हास्ययुक्त वाणीने राजाला (प्रस्थापयामास) जा असें म्हणून पाठविलें. (नृपः) नंतर राजा (स्ववासं) आपल्या राजधानीत (प्राप) प्राप्त झाला. (नवोदयं) नवीनच उगवलेल्या (चन्द्रमिव) चंद्राप्रमाणें (तं प्रजाः) त्या राजाला सर्व प्रजाजन (दृशा पपुः) डोळे भरून पाहूं लागले. (च) (तदाधिः) त्याला पाहतांच प्रजेच्या मानसिक सर्व पीडा (अस्तमगात्) नाहीशा झाल्या. ॥ ९३ ॥

(९४)

अन्वयार्थः—(शशिवंशकेतुः) सोमवंश कुलाला भूषणभूत असा (सः)तो राजा अर्जुन(अगर्वकामः)अभिमान व फलाची इच्छा न करणारा (यज्ञान्) यज्ञयाग (चक्रे) करूं लागला. (तदैव) त्याच वेळीं (सदैवः) सर्व देवांशी सहित (सुरवंशकेतुः) इन्द्र (स्थिरासनस्थोऽपि) त्याचें आसन स्थिर असतांहि (अनिलं ऋतेऽपि) जोराचा वारा नसतांहि (भृशं) जोरानें (अकंपत) थरथर कापूं लागला. ॥ ९४ ॥

(९५)

अन्वयार्थः—(तःसत्त्वहृत्यै) राजा अर्जुनाचें सत्त्व हरण करण्या-
करितां (सुरनोदितः अर्कः) इंद्रादि देवांनीं पाठविलेला सूर्य (अतिथिः
भूत्वा) अतिथीचें रूप धारण करून (नृपाधिपौकः) राजाच्या घरी (प्राप)
आला. (सः) सूर्यानें (नृपात्) राजापामून (वृक्षभिक्षां उपादाय) वृक्षांची
भिक्षा घेऊन (नृपं) अर्जुनाला (मुनिशापशिक्षां) वसिष्ठ ऋषींच्या शापास
(निन्ये) पात्र केले. ॥ ९५ ॥

(९६)

अन्वयार्थः—(ततः) नंतर कांही कारणांनीं (दैववशात्) व कांहीं
दुष्ट दैव असल्यामुळे (उद्धतेन तेन) गर्विष्ठ अशा त्या अर्जुनानें
(पराजिताः देवताः) पराभूत केलेले इन्द्रादिदेव (अपराजितं उपेत्य)
श्रीविष्णूजवळ येऊन (अभिष्टय) त्याची स्तुति करून (ख्यात्याधिकात्)
प्रसिद्ध पुरुषाकडून (तन्मृतिं) अर्जुनाचा नाश व्हावा (कल्पयामासुः)
याप्रमाणें सर्व देवांनी ठरविलें. ॥ ९६ ॥

(९७)

अन्वयार्थः—(अथ ह किल) विष्णूनें वर दिल्यावर पूर्वी अशी
एक गोष्ट घडली कीं (गाधिभूभृति) गाधि नांवाचा राजा (वने निवसति
सति) वनामध्ये राहत असतां (परिणयार्थं) तूं लग्न कर अशी (भृगुणा-

दिष्टः) भृगु ऋषीर्नीं आज्ञा केलेला (ऋचीकः) ऋचीक ऋषी (योगप्रभा-
वात्) योगसामर्थ्यानें (वरुणादाहृतश्यामकर्णाश्वसहस्रं) वरुण लोकांतून
आणलेले निळ्या कानाचे हजार घोडे (शुल्कत्वेन राज्ञे प्रतिपाद्य) नजराणा
म्हणून गाधि राजाला देऊन (स्त्रीमुख्यां) सर्व स्त्रियांमध्ये श्रेष्ठ अशा
(सत्यवत्यभिल्यां) सत्यवती नांवाच्या (तत्तनयां) त्या गाधीच्या मुलीबरो-
बर (उपयेमे) ऋचीकांनी लग्न केलें. ॥ ९७ ॥

(९८)

अन्वयार्थः—(स्वस्याः) आपणाला (च) व (मातुः) आपल्या
आईला (अनुरूपपुत्राप्तये) योग्य मुलगा व्हावा म्हणून (भृगुणा)
भृगुऋषीकडून (कारितपुत्रकामेष्टिचरुप्राशनव्यत्ययेन) केलेल्या पुत्रकामेष्टि
यज्ञांतील चरुप्राशनाची अदलाबदल झाल्यामुळे (जनिष्यमाणपुत्र-
व्यत्यासं) होणाऱ्या मुलांचाहि बदल होणार असें पाहून (निवेद्य) ती
सर्व हकीगत मुनेला सांगितली. (स्तुपाप्रार्थनया) नंतर मुनेच्या प्रार्थनेनें
(तत्पुत्रस्यर्षित्वं) तुझा मुलगा ऋषीच होईल, (पौत्रस्य क्षत्रत्वं) व नातू
मात्र क्षत्रिय होईल, (चाकारि) असा तपःसामर्थ्यानें भृगु ऋषीर्नीं बदल
केला. ॥ ९८ ॥

(९९)

अन्वयार्थः—(गाधिपुत्रः विश्वामित्रः) गाधि राजाचा मुलगा
विश्वामित्र (क्षत्रियोऽपि सन्) क्षत्रिय असूनमुद्रां (चरुप्रभावात्तपसा)
चरूच्या प्रभावानें व तपश्चर्येच्या योगानें (ब्रह्मर्षित्वं गतः) ब्रह्मर्षि म्हणून
प्रसिद्ध झाला व (मतः) सर्वमान्य (मंत्रदृक्) मंत्रद्रष्टा झाला. ॥ ९९ ॥

(१००)

अन्वयार्थः—(शम्याः) शमीपासून (अग्निरिव) अग्नीप्रमाणे तेजस्वी
(सत्यवत्याः) सत्यवतीपासून (शिवांशः) शंकराच्या अंशरूपानें (जमदग्निः)
जमदग्नि ऋषि (अभवत्) झाले. (मंत्रदृक्) कांही ऋचा पाहणाऱ्या जम-

दग्नीने (शिवांशां) पार्वतीची कलारूप असणाऱ्या (रेणुकां सती) सती रेणुकेशी (वत्रे) विवाह केला. ॥ १०० ॥

(१०१)

अन्वयार्थः—(पंचाग्नय इव) पांच अग्नीप्रमाणे (तत्सुताः) त्या दोघांना (ख्याताः) लोकांमध्ये प्रसिद्ध (अर्चिताः) लोकपूजित (पंच) अशी पांच मुलें (आसन्) झाली. (अत्र) त्यांमध्ये (अन्तिमः) शेवटचा मुलगा (धीरः) युद्धामध्ये धैर्यसंपन्न, (अतिवीरः) अत्यंत बलशाली, (शूरजित्) शूरांना जिंकणारा, (रामः) राम नांवाचा (परमः) साक्षाद्विष्णूचाच अवतारभूत असा होता. ॥ १०१ ॥

भावार्थः—जमदग्नि व रेणुका यांना पांच मुलें झाली. जमदग्नि हे अग्निहोत्री होते म्हणून की काय दक्षिणाग्नि, गार्हपत्य, आहवनीय, सम्य व आवसथ्य हे पांच अग्नि पुत्ररूपानें त्यांच्या उदरी जन्मास आले. ती पांच मुले विख्यात होती. सर्व लोक त्यांचा सत्कार करीत असत. त्या पांच मुलांपैकी शेवटचा मुलगा राम या नांवाचा धैर्यशाली, वीर, शत्रूला जिंकणारा असा होता. साक्षात् विष्णूनेच अवतार घेतल्यामुळे त्याचे गुणानुवर्णन किती करावें तितकें थोडेच आहे. ॥ १०१ ॥

(१०२)

अन्वयार्थः—(सस्त्रीकदेवगायकरतिकौतुकदृष्टिदूषिता) एकदा गंगेमध्ये नावेंत बसलेला आपल्या स्त्रीसहवर्तमान एक गधर्व कीडा करितांना पाहिल्यामुळे दूषित झालेली (माता) आई रेणुका (ताता-ज्ञसेन) जमदग्नि ऋषीच्या आज्ञेनें (येन) ज्या रामानें (हता) मारली (सः) तो राम (साक्षात्पयोब्धिजामाता) समुद्राचा जांवई साक्षात् विष्णूच होता. ॥ १०२ ॥

(१०३)

अन्वयार्थः—(येन) रामानें (तातप्रसादतः) जमदग्नीच्या कृपा-प्रसादानें (मृता माता) मेलेली रेणुका (पुनरपि उत्थापिता) पुनः उठविली,

(आयुष्मत्ता जयिता च प्राता) आणि चिरंजीव असा आशीर्वाद व सर्वत्र जय असावा असा आशीर्वाद प्राप्त करून घेतला. (अस्य) या रामाच्या (गुणस्य) गुणाचे (माता) मापन(को भवेत्) कोण करू शकेल?॥१०३॥

(१०४)

अन्वयार्थः—(शिवातविद्ये) शंकरापासून ज्याने विद्या प्राप्त करून घेतली आहे असा (शिवतातभक्ते) शिवरूपी जमदग्नीचा भक्त असणारा राम (अटवी याते) वनामध्ये गेला असता (आश्रमगः भूपः अपि) जमदग्नीच्या आश्रमांत येऊन अर्जुन हा राजा असूनहि (प्रसह्य) जबरदस्तीने (मुनिकामधेनुं) मुनीच्या कामधेनूला (जहार) घेऊन गेला. (यः) ज्या राजाने (निजकामधेनुं) भक्त लोकांना कामधेनूप्रमाणे असणाऱ्या दत्तात्रेयाला (वशं निन्ये) वश करून घेतले त्याला दुसाध्य काय आहे?१०४

(१०५)

अन्वयार्थः—(रामः) राम (स्वाश्रमं) आपल्या आश्रमांत (प्राप्य) परत आला व (हृतां धेनुं) धेनूचे हरण राजाने केले (ज्ञात्वा) असे पाहून (नृप हंतुं प्राप) राजाला मारण्याकरितां निघाला. (तं आलोक्य) आपल्यावर चाल करून राम आला आहे असे पाहून (राजा बलमचोदयत्) राजाने आपले सैन्य त्याच्यावर सोडले. ॥ १०५ ॥

(१०६)

अन्वयार्थः—(एतैः रहस्विगंधर्वपदोत्क्षिप्तकुपांसुभिः) वेगवान् घोड्यांच्या टापांनी जमिनीवरून वर फेंकली जाणारी जी धूळ त्या धुळीच्या योगाने (पांसुघ्नी अपि) पापांचा नाश करणारी असूनहि (अमला) व स्वतः निर्मल असूनहि (मंदाकिनी) गंगा (अपापा कृता) पापरहित केली. ॥ १०६ ॥

(१०७)

अन्वयार्थः—(पद्भिः) हत्तीनी (सप्तधोत्सृष्टैः) सात वेळां टाकलेले (सुगंधिभिः दानोदकैः) सुगंधयुक्त, जे दानोदक म्ह० गंडस्थळांतून

गळणारें द्रव्य त्यांनी (गंधवती पृथ्वी) पृथ्वी ही गंधवती आहे, (इति मुनेः उक्तिः) असें नैयायिक गौतम ऋषींचें म्हणणें (स्फुटं सार्था कृता) स्पष्टपणें सार्थ करून दाखविलें. ॥ १०७ ॥

(१०८)

अन्वयार्थः—(तयोः) राम आणि अर्जुन यांचें (कलहात्पूर्व) युद्ध होण्यापूर्वी (अन्योन्यं) परस्पर (विजिगीषतां) विशेष प्रकारानें जिंकण्याची इच्छा करणाऱ्या (स्यंदनानां) रथांचे (इभानां) हत्तींचे (अश्वानां) घोड्यांचे (ध्वनीनां महान् कलहः) मोठमोठे आवाज होऊं लागले. १०८

(१०९)

अन्वयार्थः—(मुनेर्बालः) जमदग्नीचा मुलगा राम (गर्जदुद्वेलजल-ध्युपमितम्) आवाज करणाऱ्या व खवळलेल्या समुद्राप्रमाणें (चलं बलं) इतस्ततः पसरलेलें सैन्य (विलोक्य) पाहून (बलात्) वडिलांनी दिलेल्या वराच्या जोरावर (अलं) घनघोर (युयुधे) युद्ध करूं लागला. ॥ १०९ ॥

(११०)

अन्वयार्थः—(वडवातनयः) हा राम ब्राह्मणस्त्रीचा मुलगा असल्यानें (खंडपिंडाशीः) पोटभर गळ्याला येईपर्यंत साखरेचे लाडू खाणारा आमच्याबरोबर काय युद्ध करणार (इतीर्ष्या) अशा ईर्ष्येनें (आगताः) युद्धाला आलेले (वडवातनयाः) घोडे (खंडपिंडाः संतः) युद्धामध्ये तुकडे तुकडे होऊन (मृतं गताः) मरण पावले. ॥ ११० ॥

(१११)

अन्वयार्थः—(पंचधारतुरगौधं) पांच प्रकारच्या गति ज्या घोड्यांच्या आहेत अशा समुद्रावाला (अंजसा) एका झटक्यांत (इतस्ततः रयात्) चोहोंकडून वेगानें आलेल्या घोड्यांना (एकया परशुतिग्मधारया) एकाच कुन्हाडीच्या तीक्ष्ण धारिनें (घनगर्जनः रामः) मेघाप्रमाणें गर्जना करणारा राम (अंजसा) वेगानें (संजवान्) मारता झाला. ॥ १११ ॥

(११२)

अन्वयार्थः—(यद्वीत्या) ज्या रामाच्या भयानें (सरथे) रथानी सहित असणारे योद्धे (विरथे च कृते) रथरहित केले. (आधोरणे) हत्तीवर बसणारे माहुत, (रणे अधः कृते) युद्धामध्ये खाली पडले असतां (तदायुधं) त्या रामाचें शस्त्र जें परशु त्यानें (अवशेषबलं जप्ते) सर्व सैन्य नाहीसें केलें. (ततः) रणांगणांतून (असृङ्मयः) रक्ताच्या नद्या (सुस्त्रुवुः) वाहूं लागल्या. (चर्मवर्तयुताः) त्या नदीमध्ये कातडें ह्याच कुणी लाटा (मृतेभपुलिनाः) मेलेले हत्ती हेंच कुणी वाळवंट (छिन्नाग्निहस्ताहयः) वीर पुरुषांचे तुटलेले हात हेच कुणी साप (आमिषकर्दमाः) मांस हेंच जणूं चिखल (हतयहग्राहाः) मेलेले घोडे हे त्या नदीतील मगर (शिरःकच्छपाः) वीरांची मस्तकपंक्ति हीच कासवें (घोराः) म्हणूनच अत्यंत भीषण अशा त्या नद्या वाहूं लागल्या. ॥ ११२ ॥

(११३)

अन्वयार्थः—(किरीटी) किरीट धारण करणारा, (कुंडली) कुंडलें धारण करणारा, (छत्री) छत्री धारण करणारा, (प्रतापी) शूर (दुर्धरः) अत्यंत बलवान्, (रथी) रथावर बसलेला (सहस्रकरः) हजार ज्याला हात आहेत असा (अर्जुनः) राजा अर्जुन (अत्र) समरांगणांत (एत्य) येऊन (मित्रवत्) सूर्याप्रमाणें (युयुधे) युद्ध करूं लागला. ॥ ११३ ॥

(११४)

अन्वयार्थः—(अर्जुनस्येव) अर्जुन वृक्षाप्रमाणें (अर्जुनस्य) राजा अर्जुनाचे (स्कंदान् इव) वृक्षांच्या फांदीप्रमाणें (स्कंधान्) बाहु (रामः आच्छिनत्) रामानें तोडले. (भूयो जातानपि तान्) पुनः पुनः उत्पन्न झाले असतांहि ते पुनः तोडले. (तन्निर्गमं अशोषयत्) पुनः पुनः उत्पन्न होतात असें पाहून रामानें त्याचें मूळच नाहीसें केलें. ॥ ११४ ॥

(११५)

अन्वयार्थः—(येन) ज्या अर्जुनानें (अपवर्गस्तु) मोक्ष तर (पुरापि) पूर्वींच (उपात्तः) प्राप्त करून घेतला होता, (तदा) त्या वेळी (अकुंठचित्तः) ज्याचें चित्त सर्वत्र गमन करते असा तो अर्जुन (दत्तं अस्मरत्) श्रीदत्तात्रेयांचें स्मरण करूं लागला. (इहापि) अंतकाळीसुद्धां (स्वाभेदतः) स्वतःशी अभिन्न रूपानें (दत्तो ध्यातः) श्रीदत्तात्रेयांचें ध्यान केल्या-मुळें (नृपेण) अर्जुनानें (कृत्तोऽपि मूर्धा) जरी परशुरामानें मस्तक तोडलें तरी (न वित्तः) आपलें मस्तक तोडले असें जाणलें नाहीं. ॥ ११५ ॥

(११६)

अन्वयार्थः—(नृपं हत्वा) राजाला मारून (गां गृहीत्वा) कामधेनूला घेऊन (अश्रमः रामः) ज्याला कांहीच श्रम झाले नाहीत अशा परशुरामानें (आश्रमं एत्य) आपल्या आश्रमांत परत येऊन (ताताय) जमदग्नीना (तत्प्राह) सर्व हकीगत सांगितली. (असहनः सः) तें ऐकून जमदग्नीना अत्यंत वाईट वाटले व (हा) शोकानें (तं) परशुरामाला (आह) म्हणाले. ॥ ११६ ॥

(११७)

अन्वयार्थः—(राजा) पृथ्वीचा पालन करणारा राजा (दशश्रोत्रियवद्राजा) दहा वैदिक ब्राह्मणांप्रमाणें श्रेष्ठ असा राजा मानला जातो. (तद्धन्तुः ते) तेव्हां त्याला मारणाऱ्या तुझी (तीर्थसेवनात्) तीर्थयात्रा केल्यानें (शुद्धिः) पापशुद्धि होईल. (इति) याप्रमाणें वडिलांनीं सांगितलें असतां (तथेत्युक्त्वा) ठीक आहे असें म्हणून (रामोऽपि) परशुरामहि (तथाचरत्) तीर्थयात्रा करण्याकरितां म्हणून तेथून निघून गेला. ॥ ११७ ॥

(११८)

अन्वयार्थः—(योऽपि) जो (विधिवज्जमदग्निं) विध्युक्त प्रदीपार्थीची (उपास्य) उपासना करून (रेणुकया सह) स्त्रीशीं सहित (यत्रास्ते) ज्या

ठिकाणी बसला होता त्या ठिकाणीं (अनयाः ते) अन्यायानें वागणारे ते (अर्जुनस्य तनयाः) अर्जुनाचे पुत्र (प्राप्य) आश्रमांत येऊन (तं) त्या (जमदग्नि) जमदग्नीना (अरिवत्) शत्रूप्रमाणें (विजघ्नुः) मारते झाले. ११८
(११९)

अन्वयार्थः—(तदा) ऋषीना मारल्यावर (सा) ती (वियुक्तेश्वरतोक-रेणुका) जिचा पति मृत झाला आहे व पुत्रहि जवळ नाही अशी रेणुका (यथैका विपिने करेणुका) ज्याप्रमाणें निबिड वनामध्ये एकटीच हत्तीण असावी त्याप्रमाणें (आर्ता) अत्यंत पीडित झाली. (ममाधिभागः) ज्याच्या-वर माझे सौभाग्य अवलंबून आहे (यदुपरि) ज्याच्या जीवावर मी आज-पर्यंत (अदेवयत्) आनंदानें दिवस बालविले, (सः मे प्रियः) तो माझा प्रियपति (क्व) कोठें आहे (इति च पर्यदेवयत्) असें म्हणून शोक करूं लागली. ॥ ११९ ॥

(१२०)

अन्वयार्थः—(अहहा) हाय हाय (हे दिष्ट) हे भाग्या (हतास्मि) मी ठार झालें. (भ्रष्टाता) जिचा पति नष्ट झाला आहे अशी (स्मरहा) शंकरहि (मे) माझ्यावर (रुष्टः एव) रागावलाच आहे. (शरणं) माझे रक्षण करणारा (क्वापि) कुठेहि कोणीहि (न शिष्टं) राहिला नाही. (परं कष्टं दृष्टं) अत्यंत कष्ट झाले. (मरणं वरं) आतां यापेक्षां मरण आलेलें बरें. ॥ १२० ॥

(१२१)

अन्वयार्थः—(हा नाथ) हे प्रिय देवा, (शुद्धगाथ) पवित्रकीर्ति (प्रियकथ) हें प्रियचरित्र (शस्त्रदितगात्र) शस्त्रानें ज्याचें शरीर तोडलें असें आपण, (पवित्रपरगात्र) ज्यांनीं दुसऱ्यांचीं शरीरेंहि पवित्र केलीं आहेत असे (रतिपात्रं) रति करण्यास योग्य असे (इदं ते अर्ध गात्रं) हें तुजें अर्ध शरीर (अत्र कथं तिष्ठेत्) तुला सोडून या ठिकाणीं कसें बरें राहील ? ॥ १२१ ॥

(१२२)

अन्वयार्थः—(हतकायातेन समं) ज्याला मारलें आहे व जो आतहि आहे त्याच्याशीं सह (स्वः) स्वर्गाला (अद्यैव) आजच (यास्ये) मी जाईन. (दैवहतकामा) पण मी हतदैवी असल्यामुळे (हतकार्तवीर्यः) ज्यांनीं अर्जुनाला मारलें असा (मे) माझा (अर्भः) परशुरामहि (इह) आज या ठिकाणी (न) नाही. (अतः) जर तो असता तर या रामाकडून (अमी) हे शत्रू (हतकामाः भवन्ति) नष्ट झाले असते. ॥ १२२ ॥

(१२३)

अन्वयार्थः—(इति) याप्रमाणे (सत्यां रुदत्यां) सति रेणुका रडत बसली असतां (तत्पुत्रः रामः) तिचा मुलगा राम (उपेत्य) जवळ आला व (तत्सर्वं श्रुत्वा) ती सर्व हकीगत ऐकून (अनुतप्तः सन्) त्याला पश्चात्ताप झाला व (प्राह) तो म्हणाला, (गुर्वहितः) गुरूचे अहित करणारा (असन् अस्मि) मी दुष्ट पुत्र आहे. ॥ १२३ ॥

(१२४)

अन्वयार्थः—(हन्त हन्त बत) दुःखी असा मी (हे तात) हे बाबा (एषः) हा राम (ते) तुमचा (अहितः) शत्रु (जातः) झाला. (यतः) ज्या कारणांस्तव (त्वं मृतः) आपणांला मरण आले (सुतः न) तो हा मुलगा कसा ? (ततः) म्हणून (खलकुलाभिलांजलैः) दुष्ट शत्रूंची कुळें हेच पाणी व तीळ त्यांनीं अंजलीनें म्ह० तर्पणानें (अस्य) या परशुरामाची (निष्कृति) शुद्धि होईल. (पितः) बाबा (ततोऽन्यतः) यापेक्षां निराळ्या मार्गानें (न) होणार नाही. ॥ १२४ ॥

(१२५)

अन्वयार्थः—(इति) याप्रमाणें (तेषां वधाय) शत्रूंचा नाश करण्याची (प्रतिज्ञाय) प्रतिज्ञा करून (रामः) परशुराम (अचिराय) लवकरच (अशेषां धरां) सर्व पृथ्वी (अनृपां करिष्यन्) निःक्षत्रिय करण्याच्या इच्छेनें

(प्रययौ) तेथून निवाला. (कृपांशमप्यस्पृशन् सन्) मनांत यत्किंचित् हि दया न बाळगतां राजा असा (अर्जुनपुत्रान्) अर्जुनाचीं मुलें जेथें होर्ती तेथें (प्राप) येऊन पोचला. ॥ १२५ ॥

(१२६)

अन्वयार्थः—(निजजठरस्थितान्) परशुराम हा विष्णूचा अवतार असल्यामुळें त्याच्या उदरांत असणारीं (अनंतान्) अनंत (ब्रह्मांडान्) ब्रह्मांडें त्यांना (विस्मृत्य) विसरून (चरन्) वेगानें धांवणारा (तोयस्थां तरीमिव) नदीमधील नावेप्रमाणें (अनंतां) भूमीला (प्रपदभरात्) जोरानें पावले टाकल्यामुळें (चालयन्) कांपविणारा (महात्मा), ज्याचें भव्य शरीर आहे असा (महारिधामहात्मा) मोठमोठ्या शत्रूंचा पराभव करणारा राम (सपदि) तात्काळ (अरीन्) अर्जुनाच्या मुलांना (जघ्ने) मारता झाला. ॥ १२६ ॥

(१२७)

अन्वयार्थः—(अतितीक्ष्णपरश्वधेन) अत्यंत तीक्ष्ण अशा कुन्हाडीनें (द्विधाकृतान्) तोडलेल्या (अनतान्) उद्धट असणाऱ्या (तान्) त्या शत्रूंना (रणे भुवि) त्या रणभूमीवर (भूतगणाय) भूतबली म्हणून (सः) रामानें (आशु अर्पयत्) तात्काळ अर्पण केलें. (यस्य च निनदः) ज्याचा आवाज ऐकून (गां व्यकम्पयत्) पृथ्वी किंवा स्वर्ग थरथर कापूं लागले. ॥ १२७ ॥

(१२८)

अन्वयार्थः—(विशुद्धास्वत्) दैदीप्यमान् (अस्त्रं) परशु (स्वं परितः) आपल्या चोहों बाजूंनी (विधुनानं) फिरविणाऱ्या (मेघध्वानं) मेघाप्रमाणें आवाज असणाऱ्या (मेघरुचोऽलं हृतमानं) मेघापेक्षांहि ज्याची कांति उत्तम आहे अशा अत्यंत शामल परशुरामाला (दृष्ट्वा) पाहून (मेघः भुवि अवतीर्णः) हा मेघच भूमीवर आला आहे (किं इहास्ते) कां हा इथेंच गु.च....११

आहे (इत्थं मत्वापि) असें समजूनहि (ते) जे मत्त झाले होते (मत्तमयराः) ते मत्त मोर (ननृतुः) नाचूं लागले. ॥ १२८ ॥

(१२९)

अन्वयार्थः—(सः) राम याप्रमाणें (जयश्रियं) जयरूपी लक्ष्मीशी (उद्वाह्य) विवाह करून (अंबामेत्य) आईजवळ येऊन (प्राह) म्हणाला, (त्रिःसप्तकृत्वा) एकवीस वेळां (अस्त्रैः) या परशूनें (भूभृतः) राजे लोकांना (हत्वा) मारून (पितृमुक्तये) वडिलांना मुक्ति मिळावी म्हणून (तर्पये) मी तर्पण करतो. ॥ १२९ ॥

(१३०)

अन्वयार्थः—(इति) याप्रमाणें (प्रतिज्ञां) प्रतिज्ञा (कुर्वंतं) करणाऱ्या (सुतं) परशुरामाला (प्रसूः) रेणुकामाता (प्राह) म्हणाली, (पुरा) अगोदर (नौ) आम्हा दोघांची (और्ध्वदेहिकं) उत्तरक्रिया (कृत्वा) करून (प्रतिज्ञातं) जी प्रतिज्ञा केलीस ती (त्वं) तूं (ऋतं कुरु) खरी कर. ॥ १३० ॥

(१३१)

अन्वयार्थः—(तुलायां) कावडीत (एकतः) एका बाजूला (मृतं तातं) मेलेल्या तुझ्या वडिलांना (तथा) त्याचप्रमाणें (मां) मला (एकतः) एका बाजूला (धृत्वा) घालून (अवाचीं दिशं) दक्षिणेकडे (याहि) जा. (यत्र) ज्या ठिकाणीं (खाद्वचः) आकाशवाणी (श्रोष्यसि) ऐकशील (तत्र) त्या ठिकाणीं (विमात्सर्यं आचार्यं) द्वेषरहित स्वकर्मानुष्ठान करणारा आचार्य (लब्ध्वा) तुला मिळेल, (मया अनुगमनं कार्यं) व त्या ठिकाणीं माझा या अनुगमनाचा सती जाणेचा विधि यथासांग होईल. (ते नौ कर्म कार्यं) त्या ठिकाणीं तूं आमचें और्ध्वदेहिक कर्म कर. (ततः) नंतर (तव) तुझें (कार्यं) निःक्षत्रिय पृथ्वी करण्याचें कार्य (सिध्येत्) सिद्धीस जाईल. ॥ १३१ ॥

(१३३)

अन्वयार्थः—(गुणीशः) गुणिश्रेष्ठ (रामोऽपि) परशुराम असूनहि (तथेति) ठीक आहे असें म्हणून (तथैव) रेणुकेनें सांगितल्याप्रमाणें (गत्वा) दक्षिणेकडे जाऊन (रमणी) रम्य अशी (खवाणी) आकाशवाणी (श्रुत्वा) ऐकून (मातृगिरा) या आश्रमांत जा असें रेणुकेच्या सांगण्यावरून (आश्रमं गत्वा) सहज त्या आश्रमांत जाऊन (पवित्रं आश्रमं दृष्ट्वा) पवित्र आश्रम पाहून (तत्र) त्या आश्रमांत (विचित्रगात्रं) विचित्र ज्याचें शरीर आहे अशा (शतपत्रनेत्रम्) कमलाप्रमाणें ज्याचे नेत्र आहेत अशा (वृत्रघ्नमित्रम्) इन्द्राचा मित्र असणाऱ्या (करुणैकपात्रं) करुणासागर असणाऱ्या (अंके चित्रं कलत्रं परिगृह्य क्रीडंतं) मांडीवर विचित्र स्त्री घेऊन तिच्याशी क्रीडा करणाऱ्या, (सत्त्रम्) साधु लोकांचें रक्षण करणाऱ्या (एतं अत्रिपुत्रं) त्या दत्तात्रेयांना (सः) राम (मुदा) आनंदानें (ददर्श) पाहूं लागला. ॥ १३३ ॥ १३४ ॥

(१३५ व १३६)

अन्वयार्थः—(भगवान्) षड्गुणैश्वर्यसंपन्न आपण आहांत; (भर्त्रा सह गमे) पतीशी सह सती जाण्याकरितां (मात्रा प्रार्थितः) आईनें आपली आचार्य म्हणून प्रार्थना केली आहे. (तत्र कर्माणि) तेव्हां त्या कर्मांमध्ये (च) आणि (और्ध्वदेहिनेऽपि) उत्तरक्रियेमध्येहि (भवान्) आपण (आचार्यो भवतु) पुरोहित व्हावें (इति) याप्रमाणें (रामेण) परशुरामानें (अयं) त्या श्रीदत्ताची (अर्थितोऽपि) प्रार्थना केली असतां हि (क्रमेण सन्निष्ठां) क्रमाक्रमानें सज्जनांचे ठिकाणीं निष्ठा असावी (व्यापयन्) असें सांगून (असन्निष्ठां) दुर्जनांचे ठिकाणीं निष्ठा असणारा (यातः इव) तूं झालास (तं) याप्रमाणें परशुरामाला (मतः) मान्य असणारे श्री दत्तात्रेय (अवदत्) म्हणाले, ॥ १३५ ॥ १३६ ॥

(१३७)

अन्वयार्थः—(यः) जो मनुष्य (शास्त्रार्थ आचिनोति) शास्त्रार्थे अध्ययन करतो, (यः) जो (स्वतः) आपण (तथाचरति) त्याप्रमाणे म्ह० शास्त्राप्रमाणे वागतो, (आचारे स्थापयत्यन्यान्) आणि दुसऱ्याकडून शास्त्रविहित आचरण जो करवून घेतो (स एव आचार्यः) त्यालाच आचार्य म्हणावे. (इतरः न च) असें जो करित नाही त्याला आचार्यः म्हणूं नये. ॥ १३७ ॥

(१३८)

अन्वयार्थः—(अहं) मी तर (परिग्रहं) पत्नीला (त्यक्त्वा) टाकून दिलें आहे आणि (आत्मरतिं) संभोगसाधनोपयोगी स्त्रीचा (वृत्त्वा) स्वीकार करून (अक्रियः) नित्य जें संध्याकर्म त्यांनीं रहित असा मी (स्वच्छंदे आनंदे) मला वाटेल तसा आनंदोपभोग घेत (वर्ते) वर्तन करित आहे. (मम) तेव्हां मला (आचार्यत्वं) आचार्य म्हणून घेण्याची योग्यता (कथं) कोठून येणार ? ॥ १३८ ॥

(१३९)

अन्वयार्थः—(नमः) विवस्त्र होऊन (उन्मत्तवत्) उन्मत्ताप्रमाणे (धर्माधर्मविवर्जितः) ज्याला धर्म व अधर्म दोनीही माहीत नाहीत असा (वर्ते) मी वागतो. (वनचरप्रियः) वनामध्ये फिरणाऱ्या लोकांना मी प्रिय आहे म्हणून (वने तिष्ठे)मी वनामध्ये राहातो (इत्) म्हणूनच (अस्पृश्यः) मी स्पर्श करण्यालाहि अयोग्य व (अवाच्यः) बोलण्यालाहि अयोग्य (अस्मि) आहे. ॥ १३९ ॥

(१४०)

अन्वयार्थः—(सुपेशा) सुस्वरूप स्त्री (वयुनं) मनुष्याचें ज्ञान (वस्ते) नाहीसें करतें. (प्राग्भृतास्या) आरंभी सुवदना असणारी (नित्यं नूत्ना इयं युवतिः) नेहमीं तरुण दिसणारी ही स्त्री (ममांकगा) माझ्या मांडीवर आहे; (अहं तु) आणि मी तर (पुराणपुरुषः) म्हातारा आहे. ॥ १४० ॥

भावार्थः—सुस्वरूप स्त्रीला पाहिलें कीं ज्ञानी मनुष्याचेंहि ज्ञान नाहीसें होतें, त्याला भान राहात नाही तेव्हां मी ज्या वेळेस या स्त्रीचा स्वीकार केला त्यावेळेस ही सुमुखी होती व नेहमीं तरुण दिसणारी ही स्त्री माझ्या मांडीवर बसवून घेतली; इला पाहतांच माझे ज्ञान नष्ट झालें व मी तर म्हातारा आहे मग मी ही गोष्ट कशी काय केली हें माझे मलाहि समजेना. दुसरा अर्थः—अवटितघटनापटीयसी माया असें जिचें वर्णन आहे अशी ही मायारूपी स्त्री, तिचें स्वरूप अवर्णनीय आहे म्हणजे अनिर्वचनीय आहे; ही ज्ञानी लोकांची बुद्धि भ्रष्ट करते म्हणजे त्यांच्या ज्ञानावर आवरण करते. इचें मुख गोड आहे, ती नेहमींच तरुण अशी दिसते व माझ्या एकदेशांत ती आहे त्यामुळें तिची बाधा मला कांही नाही; कारण मी पुराणपुरुषोत्तम आहे. म्ह० निर्विकार असल्यामुळें ही माया मला बाधा करूं शकत नाही. ॥ १४० ॥

(१४१)

अन्वयार्थः—(हे प्राज्ञ) बुद्धिमान् रामा (अपूज्यः) अश्रेष्ठ मनुष्य (कर्मणि) कर्मामध्ये (न योज्यः) नियुक्त करूं नये (इति) याप्रमाणें (तद्वचः) श्रीदत्तात्रेयांचे वाक्य (श्रुत्वा) ऐकून (रामः) परशुराम (मौनी अभवत्) मौन स्वीकारून बसला. (तदा) त्या वेळी (मानिनी माता) रेणुका माता (आह) म्हणाली, ॥ १४१ ॥

(१४२)

अन्वयार्थः—(भेदिनां वादिनां) भेदवादी माध्वादि लोकांचा (मतभेदव्यतिगेन) जो मतभेद आहे की ब्रह्म अद्वितीय आहे का स-द्वितीय आहे, या दोन्हीपेक्षां विलक्षण अशा (भवता) आपल्याकडून (सदबादि) योग्यच सांगितलें गेलें. (हे वृषाकपे), हे इच्छित देणाऱ्या व पापांचा नाश करणाऱ्या श्रीदत्ता, (भवता उदितवत्) तुम्ही पूर्वी म्हटल्याप्रमाणें (भवतः अन्यः) आपल्याशिवाय दुसरा (इह त्रिविष्टपे कः) या त्रिभुवनांत कोण आहे? ॥ १४२ ॥

भावार्थः—द्वैतवादी माध्वादि लोकांनीं जें आपलें स्वरूप वर्णन केलें आहे; द्वैत, विशिष्टाद्वैत, शुद्धाद्वैत वगैरे या सर्व मतांपेक्षां विलक्षण असें आपलें स्वरूप आहे तें अवर्णनीय आहे; तेव्हां आपण जें पूर्वी सांगितलें ‘नम्रः उन्मत्तः’ वगैरे तें सर्व सत्यच आहे. कारण आपलें स्वरूपच तसें आहे. सर्व काम पूरण करणारे व सर्व पापांचा नाश करणारे आपण पूर्वी बोलल्याप्रमाणें ‘मी परिग्रह टाकून स्त्रीरत आहे वगैरे’ तें सर्व खरेंच आहे. या त्रिभुवनांत तरी आपल्यासारखा दुसरा कोणीहि नाही. ॥ १४२ ॥

(१४३)

अन्वयार्थः—(इति) याप्रमाणें (तन्मातृवचो निशम्य) राममातेचें रेणुकेचें वचन ऐकून (मतिमान्) कुशाग्र बुद्धि असणारे श्रीदत्तात्रेय (तन्मुखतः) तिच्या मुखांतून (निखिलं तन्निशम्य) सर्व वृत्तांत ऐकून (सादरं तं उवाच) आदरानें परशुरामाला म्हणाले (अदरं) निर्भय होऊन (सकलं क्षत्रकुलं) सर्व क्षत्रियांचें कूळ (हर) नाहीसें कर. ॥ १४३ ॥

(१४४ व १४५)

अन्वयार्थः—(इति प्रगल्भं) याप्रमाणें प्रशस्त असें (तद्वचः) श्रीदत्तात्रेयांचें भाषण (अवधार्य) ऐकून (अतिप्रतापः पुरुषः सः) अत्यंत पराक्रमी पुरुष तो राम त्यानें (देवाज्ञया) श्रीदत्ताच्या आज्ञेनें (अस्त्रादेव तार्थमानीय) आपल्या अस्त्रानेंच पाताळगंगातीर्थ त्या ठिकाणीं आणून (अजस्य आज्ञया) श्रीदत्ताच्या आज्ञेनें (सर्वस्त्रा सती) वस्त्रांशीं सहित ती रेणुका (अत्र स्नात्वा) गंगेमध्ये स्नान करून (सुभूषितांगानि कृत्वापि) सर्व शरीर अलंकारानें सुभूषित करून (आचार्याय) आर्च्याला (सुभूषितां गां दत्वापि) वस्त्रालंकारविभूषित अशी गायहि देऊन (सौभाग्यदानानि च) आणि सौभाग्यवायनदान करून (स्वयं सौभाग्यदापि) स्वतःला सौभाग्य देण्याची योग्यता असूनहि (सा) ती रेणुका (ईशा अग्नि विवेश) पतीबरोबर अग्नीत सती गेली. ॥ १४४॥१४५ ॥

(१४६)

अन्वयार्थः—(दिवि) स्वर्गामध्ये (सयोषितां मरुतां) आपापल्या स्त्रियेशीं सहित सर्व देव (ईक्षतां सतां) पाहत असतां (सधवा रेणुमवा) आपल्या पतीशीं सहित रेणु राजाची मुलगी रेणुका (अधिरूह्य) विमाना-मध्ये बसून (सती दिवि स्थिता) साध्वी रेणुका स्वर्गांत गेली (सुतायापि) रामालाहि आठवणीकरितां म्हणून (स्वमुखं) आपलें मुख (भुवि) पृथ्वीवर (ददौ) ठेवून गेली. ॥ १४६ ॥

(१४७)

अन्वयार्थः—(या) जी (रेणुनृपस्य) रेणु नांवाच्या राजाची (कन्या) मुलगी (त्रिकुलजानां) तिन्ही कुलांमध्ये उत्पन्न होणाऱ्यांना (सम्यगुन्नाय-का मान्या) उत्तम प्रकारची गति देणारी व मान्य अशी (या साक्षात्स्वय-मंबिका) जी साक्षात्पार्वतीच असणारी (सुभायिका) कुशल असणारी (असौ रेणुका धन्या खलु) ती रेणुका खरोखर धन्य आहे. (या प्रत्यंग्रि) जिनें पावलोपावली (ह्येष्टिकोटिसुफलं) कोटी अश्वमेधांचें निर्मळ सुफळ (अवाप) प्राप्त करून घेतलें. (ईदक् तु का अन्या) अशी दुसरी स्त्री कोणती आहे! (इह) या लोकांत (अग्नये) अग्नीला (अलं वर्ष्म) आपलें प्रिय शरीर (अर्पयत्) तिनें अर्पण केलें, अर्थात्सती गेली (मंगलं अलभत्) आपलें कल्याण करून घेतलें. ॥ १४७ ॥

(१४८)

अन्वयार्थः—(इति दिवि देवैः) याप्रमाणें स्वर्गामध्ये देवांनीं (च) आणि (भुवि मानवैः) पृथ्वीवर मनुष्यांनीं (स्तुतायाः) स्तुति केलेल्या (अतिधृतिं) अत्यंत धैर्य करून (सुगतिं च प्राप्य) चांगली गति प्राप्त करून घेऊन (नाकं गतायाः) स्वर्गाला गेलेल्या रेणुकेचें (इह प्रौढं यशः) या ठिकाणीं चिरकाल टिकणारें यश (समंतादाप्तं) सर्वत्र पसरलें (तत् अमित-त्वात्) तें यश पुष्कळच असल्यामुळें (शतमुखमुखाः) शेषादि प्रमुख लोक (वक्तुं न ईशाः) सुद्धां वर्णन करूं शकले नाहींत. ॥ १४८ ॥

(१४९)

अन्वयार्थः—(सुभाविकानां) भाविक लोकांना (निजार्चकानां) आपली पूजा करणाऱ्यांना (अभीष्टदा नाम) इच्छित देण्याकरितां (सा अद्यापि धरावरे) ती हल्लीसुद्धां सहाद्रीश्वर (मातृपुरे) माहर नांवाच्या गांवांत (जागर्ति) जागृत आहे. (तान् परेतान्) येथें गेलेल्या लोकांना व नरकांत गेलेल्यांनाहि (श्राद्धात्) त्या ठिकाणी श्राद्ध केलें असतां (ऊर्ध्वं नयति) स्वर्ग लोकाला घेऊन जाते. ॥ १४९ ॥

(१५०)

अन्वयार्थः—(दत्ताचार्येण) आचार्यरूपी श्रीदत्तात्रेयांनी (दत्ताचारः रामोऽपि) ज्याला आचारहि सांगितला आहे अशा रामाने (पित्रोः समं) दोघांचा एकाच वेळी (विधेः सांपराय) और्ध्वदेहिक विधि (अकरोत्) केला आणि (क्षत्रकुलं) क्षत्रियांचें कुळ (क्षयं निन्ये) समूळ नाहीसें केलें. ॥ १५० ॥

(१५१)

अन्वयार्थः—(यदागमः) ज्या रामाच्या आगमनाने (क्षत्रिया-गर्भस्त्रावी) क्षत्रियांच्या स्त्रियांचे गर्भस्त्राव होत असत, (यदीक्षणं) ज्याच्या पाहण्यानें (क्षत्रियप्राणहरणं) क्षत्रियांचे प्राण नाहीसे होत (तेन रामेण) त्या रामाने (यत्प्रभावतः) ज्या दत्तात्रेयांच्या प्रभावाने (त्रिःसप्तकृत्वः) एकवीस वेळां (उरुधारपरशुना) तीक्ष्ण धारेच्या कुन्हाडीनें (निःक्षत्रां गोत्रां विधाय) निःक्षत्रिय पृथ्वी करून (क्षत्रवधदोषहतये) क्षत्रियांच्या वधानिमित्त झालेल्या दोषांच्या शांतीकरितां (तमेव दत्ताचार्यं वृत्वा) श्रीदत्तात्रेयांना गुरू करून (चातुर्होत्रादिना इष्ट्वा) चातुर्होत्रादि यज्ञयाग करून (आचार्याज्ञया) गुरूंच्या आज्ञेने (सागरांबरां कश्यपाय प्रदाय) कश्यपाला भूमिदान देऊन (सर्वस्वं विप्रेभ्यः प्रदाय) ब्राह्मणांना सर्वस्व देऊन (स्वनिवासाय) आपणांला राहण्याकरितां (असायासं) जास्त त्रास न करितां (समुद्रादभिनवामवनि उपलभ्य) समुद्रांतून नवीनच एक भूमि

उत्पन्न करून (अवस्थाय) तिथें राहून (श्रीदत्तप्रसादात्) श्रीदत्तात्रेयांच्या प्रसादानें (सावर्णिकेऽन्तरे) सावर्णिक मन्वंतरांत (महर्षित्वं) महर्षित्व (अंते ब्रह्मभूयं) शेवटी ब्रह्मरूपता (उपलब्धम्) मिळविली. ॥ १९१ ॥

(१५२)

अन्वयार्थः—(बालः) मुलानें (यत्कीर्तिं ऊचे) ज्याची कीर्ति आपल्या बापाला सांगितली. (सुरवरवरतः) इंद्रादि देवांच्या वरानें (यः अनसूयात्रिपुत्रः जज्ञे) जो अनसूया आणि अत्रिऋषि यांचा मुलगा झाला, (अमरवरकरतः) इंद्रादि देवांकडून (यः जंभासुरं मारयामास) ज्याने जंभासुराला मारविले, (भर्गः) बृहस्पति व इंद्र यांच्या संवाद रूपानें (योऽपि) ज्याने स्वतः (सप्तभिः गाथाभिः) सात गोष्टी सांगून (यद्व्रजनरसे इनं भूपं योजयत्) ज्याच्या भक्तिरसांत अर्जुन राजाला गुंगवून टाकले, (तस्य ऋषेश्च) त्या अर्जुनाचा व रामाचा (इष्टदः) हितकारी जो श्रीदत्तात्रेय (तत्पदे) त्याच्या चरणांवर (इति) आतांपर्यंत सांगितलेल्या (स्वग्धरांतीं) स्वग्धरा जिच्या शेवटी आहे अशी (कवितां) कविता (प्रार्पये) मी अर्पण करतो. ॥ १९२ ॥

भावार्थः—स्तवकसमाप्ति या श्लोकांत वर्णन करतात, ज्या श्रीदत्ताची लीला लहान मुलाने आपल्या बापाला सांगितली व इंद्रादि देवांनी अनसूयेला वर देऊन श्रीदत्तात्रेयांचा अवतार अत्रि व अनसूया यांचे घरी करविला, ज्या श्रीदत्तात्रेयांनी इंद्रादि देवांकडून जंभासुराला मारविलें आणि बृहस्पति व इंद्र यांच्या संवादांत आपण स्वतः सात गोष्टी सांगून अर्जुन राजाला ज्या श्रीदत्तात्रेयांच्या भजनमृतांत गर्क करून सोडलें व अर्जुनाला आणि रामाला इच्छित देणारे जे श्रीदत्तात्रेय त्यांच्या चरणांवर ही कविता अर्पण करतो. त्या योगानें श्रीदत्तात्रेय संतुष्ट होवोत. ॥ १९२ ॥

प्रथम स्तवक समाप्त.

॥ श्रीगणेशदत्तगुरुभ्यो नमः ॥

श्रीदत्तचम्पूचें भाषांतर

द्वितीय स्तवक

भाषांतरकार—वे. शा. सं. वामनशास्त्री आत्मारामशास्त्री जेरे
नरसोबावाडी

॥ श्री गुरु देव दत्त ॥

श्रीदत्तचम्पू

[द्वितीय स्तवक]

श्रीपादश्रीवल्लभश्रीनृसिंहसरस्वतीदत्तात्रेयचरणारविदाभ्यां नमः ॥

श्रीमद्वासुदेवानंदसरस्वतीचरणकमलेभ्यो नमः ॥

श्रीमद्गुरुचरणसरोरुहेभ्यो नमः ॥ ॐ ॥

दत्तात्रेयं नमस्कृत्य वासुदेवं गुरुं सदा ।

धाशुद्धयर्थमहं कुर्वे टीकां मातृगिरा मुदा ॥ १ ॥

श्रीमद्वासुदेवग्रंथ प्रचंड । तेथें न चाले मतीचा पाड । म्हणोनि सद्-
गुरुंचे चरण दृढ । धरोनि कार्या प्रवर्तलों ॥ १ ॥ सद्गुरुसारिखा ।
असता पाठिआखा । तरीच या लेखा । धैर्य झालें ॥ २ ॥ सद्गुरु वासु-
देवानंद यती । ग्रंथरूपे श्रुतिसार वर्णिती । त्यांचे तेच जाणोत युक्ती ।
मतिमंदाचा तेथ न ठाव ॥ ३ ॥ परी सद्गुरुकृपा होतांचि । दत्तचंपू-
द्वितीयस्तवकाची । भाषांतररूपी सेवा दासाची । मानून घेवोत दत्त-
गुरु ॥ ४ ॥ श्रीगुरुंचे गुण माझे दोष । हा मानूनी येथ विशेष । वाचकें
ग्रंथ न करावा उदास । प्रार्थुनी ग्रंथा आरंभितो ॥ ५ ॥

(१)

अन्वयार्थः—(सर्वात्मनः) सर्वात्म स्वरूप असणाऱ्या(सकलेशितुः)
सर्वांचें नियमन करणाऱ्या (हृत्स्थस्य) हृदयामध्ये वास करणाऱ्या (भवारेः)
संसाराचा शत्रु असलेल्या (अस्य) दत्तात्रेयाचा (विधुतान्यभावः) दुसरे-
पणा टाकलेला, (उत्स्वभावः) उत्तम स्वभावाचा, (प्रियतमः) अत्यंत
आवडता, (अस्त्यमः) यमाचा त्याग करणारा, (भजकः) भक्त (तु) तर
(कस्यापि) कोणाचाहि (ऋणी न) ऋणी नाही, (स च) असा तो दत्तात्रेय

(त्वमेव) तूंच (मे) माझ्या (कुहदः) दुष्टांतःकरणरूप (अरेः) शत्रूचा (जिता) शासक (भव) हो. ॥ १ ॥

(२)

अन्वयार्थः—(शत्रुजितः) शत्रुजित राजाचा (सुतः) पुत्र (शत्रु-जित्) शत्रूला जिंकणारा (ऋतध्वज इति ख्यातः) ऋतध्वज अशा नांवाने प्रसिद्ध (जातः) झाला. (यः) जो ऋतध्वज (गालवयज्ञभंक्तारं) गालव ऋषींच्या यज्ञाचा विध्वंस करणाऱ्या (क्रोडांगं) डुकराचें शरीर असणाऱ्या (दनुजं) दैत्याला (उर्वीतले) पाताळांत (अहन्) मारता झाला. (ततश्च) आणि नंतर (तेन) दैत्यानें (प्रसह्य) बलात्कारानें (हतां) हरण केलेल्या (सन्मतां) सज्जनानां मान्य असलेल्या (दैवेनोपगतां) दैवानें प्राप्त झालेल्या (विश्वावसोः सुतां) विश्वावसु गंधर्वांच्या मुलीला (वत्रे) वरता झाला. (ततः) नंतर (अन्यार्पिताम्) पितरादिकांनी दिलेल्या (कुवल्याश्वाख्या) कुवल्याश्व अशा प्रसिद्धीस (गतः) प्राप्त झाला. ॥ २ ॥

(३)

अन्वयार्थः—(मदालसाख्या) मदालसा नांवाची (गंधर्वपुत्री तु) गंधर्वाची मुलगी तर (सख्याः) कुंडला मैत्रिणीच्या (प्रयत्नेन) प्रयत्नानें (नृपाय) राजाला (दत्ता) दिली. (या) जी मदालसा (परमोद्धवस्य) उत्कृष्ट सोहाब्यास (पात्रभूता) योग्य झाली, (सा) ती मदालसा (धवस्य) पतीच्या (चित्तानुसारिणी) मनोनुकूल (अभवत्) झाली. ॥ ३ ॥

(४)

अन्वयार्थः—(निहतासुरस्य) मारलेल्या दैत्याचा (पातालकेतोः) पातालकेतूचा (सहजः) बंधु (सः) तो (तालकेतुः) तालकेतु नांवाचा (नृपवंचनार्थं) कुवल्याश्वाला फसविण्याकरतां (वने) वनामध्ये (चिरस्य) चिरकाल (मुनिः सन्) मुनिवेष धारण करणारा असा (यज्ञार्थं) यज्ञाकरतां ऽर्बीशं राजाला (अर्थं) पैसे (अयाचत) मागता झाला. ॥ ४ ॥

(५)

अन्वयार्थः—(कुवल्याश्वः) ऋतध्वज (यज्ञसंपत्तये) यज्ञाच्या दक्षिणेकरितां (मुदा) आनंदानें (मृषा) कपटानें (वेषांतरजुषे) मुनिवेष धारण करणाऱ्या (तस्मै) त्या तालकेतूला (हिरण्मयीं) सोन्याची (कंठ-भूषां) गळ्यांतील कंठी (अदात्) देता झाला. ॥ ५ ॥

(६)

अन्वयार्थः—(ताम्) त्या (भूषां) अलंकाराला (आदाय) घेऊन (सः) तो (मायिकः) मायावी (तद्राष्ट्रं) त्या राजाच्या देशांत (आगत्य) येऊन (तत्र) त्या ठिकाणी (सर्वेषां) सर्व लोक (श्रृण्वतां) ऐकत असतां (भूषां दत्त्वा) ती कंठी देऊन (मृषा) खोटें (अवदत्) बोलता झाला. ॥ ६ ॥

(७)

अन्वयार्थः—(वैरं) वैर (स्मरन्) स्मरणारा (द्विषन्) शत्रु (दैत्यः) पातालकेतू (वने) वनामध्ये (एकलं) एकट्या (नृपं) कुवल्याश्वाला (अहन्) मारता झाला. (ततः) नंतर (आरण्यकैः) वनांतील भिल्लांनी (दग्धः) त्याला जाळलें. (एषा) ही (तद्भूषा) त्याची कंठमाला (मे) माझें (वचः) वचन (अमृषा) खोटें नाही. ॥ ७ ॥

(८)

अन्वयार्थः—(इत्युक्त्वा) असें बोलून (सः) तो दैत्य (अगात्) गेला. (योषा) स्त्री (मदालसा) कुवल्याश्वपत्नी (तद्भूषां) राक्षसांनं दिलेली ती कंठी (आदाय) घेऊन (अग्नौ) अग्नीमध्ये (विवेश) प्रवेश करती झाली. (ततः) अग्निप्रवेशानंतर (भूपः) कुवल्याश्व (एत्य) येऊन (तद्दधुतम्) राक्षसाच्या भाषणापासून मदालसेचा मृत्यु वगैरे विचित्र हकीकत (अश्रौषीत्) ऐकता झाला. ॥ ८ ॥

(९)

अन्वयार्थः—(प्रियानृण्याय) पत्नीच्या ऋणांतून मुक्त होण्यासाठीं (राट्) कुवल्याश्व (भोगं) राजविलास (त्यक्त्वा) टाकून (असंगं) एकटा

(वने) वनांत (वसन्) राहणारा होत्साता (विनयैः) विशेष नीतिमान् असलेल्या (कंबलाश्वाहितनयैः) कंबल आणि अश्वतर या दोन नागपुत्रांशीं (संगतोऽभवत्) संगती करता झाला. ॥ ९ ॥

(१०)

अन्वयार्थः—(अश्वतरकाद्रवेश्वरः) अश्वतर नांवाचा नाग (पुत्रमित्र-सुकलत्रलब्धये) आपल्या पुत्राच्या मित्राची कुवल्याश्वाची सुंदर मदालसा मिळण्यासाठी (वाक्प्रसादवशतः) सरस्वतीला प्रसन्न करून नंतर (कृपाब्धये) कृपासागर शंकरास प्रसन्न करण्याकरतां (रम्यं) सुस्वर (जगौ) गायन करता झाला. (तदा) त्या वेळीं (ईश्वरः) शंकर (प्रमुदितः) प्रसन्न झाला. ॥ १० ॥

(११)

अन्वयार्थः—(वयोवर्णा कृतिगतिध्वानैः) वय, वर्ण, शरीररचना, चालणें बोलणें यांनीं (तुल्यां) सारख्या (मदालसाम्) मदालसेला (प्राग्व-द्वत्रे) पूर्वीप्रमाणें असलेली मागितली. (ईशः) शंकर (तथेति) त्याप्रमाणें होईल असें (आभाष्य) बोलून (पुरः) समोरच (अंतरधात्) अंतर्धान पावले. ॥ ११ ॥

(१२)

अन्वयार्थः—(शिवप्रसादात्) शंकराच्या वरामुळें (श्राद्धीयमध्य-पिंडाशनात्) श्राद्धांतील मधला पिंड खाल्ल्यामुळें (अहेः) नागाच्या (पत्न्याः) पत्नीच्या (निश्वासतो) श्वासाबरोबर (सा मदालसा) ती मदालसा (पूर्ववत्) पूर्वी जशी होती तशी (जज्ञे) उत्पन्न झाली. ॥ १२ ॥

(१३)

अन्वयार्थः—(सा) ती मदालसा (स्वप्नोत्थितवद्बुध्वा) स्वप्नांतूनच जागे झालें असें समजून (हा नाथ) हे कांता (अनन्यशरणां) त्वदेक शरण असणाऱ्या अशा (मां) मला (हित्वा) टाकून (क्व यास्यसि) कोठें

जातोस (इति) असें (दीनवत्) दीनासारखी (पर्यदेवयत्) विलाप ३ करती झाली. ॥ १३ ॥

(१४)

अन्वयार्थः—(अहिः) अश्वतरनाग (इति) याप्रमाणें (विलपंतीं) विलाप करणाऱ्या (तां) त्या मदालसेला (आश्वास्य) आश्वासन देऊन (तत्पतिम्) तिच्या नवऱ्याला (आनाय्य) आणवून (तस्मै) कुवल्याश्वाय) त्या कुवल्याश्वाला (विधिना) विधिपूर्वक (मदालसाम्) मदालसा (अदात्) देता झाला. ॥ १४ ॥

(१५)

अन्वयार्थः—(नृपः) तो कुवल्याश्व (सपारिवर्ही) नजराण्यासहित असलेल्या (हृष्टां) आनंदित असलेल्या (तां) त्या मदालसेला (आदाय) घेऊन (हृष्टः) आनंदित (सन्) होत्साता (पुरमेत्य) आपल्या नगराला येऊन (तातं) बापाला (धूर्जटेर्वशात्) शंकराच्या प्रसादानें (यज्जातं) जें घडलें (तत्) तें (अवदत्) सांगता झाला. ॥ १५ ॥

(१६)

अन्वयार्थः—(शत्रुजित्) कुलवयाश्वपिता (आद्यां सृष्टिं) नवीन झालेल्या स्नुषेला (दृष्ट्वा) पाहून (प्रीतः) प्रसन्न झाला. (सुतन्यस्तधराभारः) आपल्या मुलावर पृथ्वीचा भार टाकलेला असा तो (वनं) सेवन करण्यास योग्य अशा (वनं) वनांत (यातः) गेला. (तत्र च) आणि तेथें (भागवतीं गतिं) मुक्तीला (भेजे) प्राप्त झाला. ॥ १६ ॥

(१७)

अन्वयार्थः—(पित्र्ये) बापाकडून मिळालेल्या (राज्ये) राज्यावर (स्थितः) बसलेला (ख्यातः) प्रख्यात असलेला (शस्तः) प्रशस्त असलेला (शत्रुजितः सुतः) शत्रुजिताचा मुलगा (युक्तदंडधरः सन्) योग्य दंड करणारा (समानदृक्) साम्यदृष्टी ठेवणारा होत्साता (प्रजा इव)

मुलाप्रमाणें (प्रजाः) राज्यांतील लोकांना (अरक्षत्) रक्षण करता झाला. ॥ १७ ॥

(१८)

अन्वयार्थः—(ततः) नंतर (सा) ती (पत्नी) मदालसा (अंतर्वत्नी) गरोदर (संजाता) झाली. (ततः) नंतर (गंगा देवव्रतमिव) गंगानदी भीष्माला जशी प्रसवली तशी (सती मदालसा) पतिव्रता मदालसा (सुतं) मुलाला (असूत) प्रसवती झाली. ॥ १८ ॥

(१९)

अन्वयार्थः—(जातमात्रं) उपजलेल्याच (सुतं) मुलाला (वीक्ष्य) पाहून (सा) ती मदालसा (उल्लापनमिषेण) गाण्याच्या निमित्तानें (बोधदुग्धं) ज्ञानरूपी दूध (अपाययत्) पाजती झाली. (स्तन्यं तु) स्तनांतील दूध तर (प्राणभृतये) प्राणाचे रक्षण होण्याकरितां (अपाययत्) पाजती झाली. ॥ १९ ॥

(२०)

अन्वयार्थः—(रे) अरे मुला(त्वं) तूं (कस्मात्) कशासाठी (रोदिषि) रडतोस ? (यस्मात्) ज्याअर्थी (त्वं) तूं (इतः) येथून (पूर्वं) पूर्वजन्मी (भ्रष्टपथः) मार्ग चुकलेला (अभूः) झालास (तस्मात्) त्याअर्थी (कष्टं) दुःख (अकस्मात्) एकाएकी (अवाप्तम्) प्राप्त झालें. ॥ २० ॥

(२१)

अन्वयार्थः—(ते) तुझे (वनितासुताः) बायका मुलें (अद्य) आज (क्व) कोठें आहेत ? (जनिता माता च अद्य क्व) पिता व जन्म देणारी आई हीं आज कोठें आहेत ? (जनता च अद्य क्व याता) ते तुझे आसेष्ट वगैरे लोक आज कोठें गेले ? (ते) तुझे (अंते) शेवटीं (कोऽपि) कोणीहि (न अविता) रक्षण करणारा नाही. ॥ २१ ॥

(२२)

अन्वयार्थः—(पूर्वनिकेतार्थरथाः) पूर्वीच्या जन्मांतील गृह धन व रथादि (अद्य क्व) आज कोठे आहेत? (तस्य कथापि न) त्या सर्वांची आज वार्तासुद्धा नाही (च) आणि (यथा) जसे (प्राक्) पूर्वी (तथा) तसे (अद्यापि) आज सुद्धा (भविष्यति) होईल. (तादृश चिंता) तशाची स्मृती (वृथा) व्यर्थ आहे. ॥ २२ ॥

(२३)

अन्वयार्थः—(हे कुमते) अरे व्यावहारिक बुद्धीच्या मुला, (यदि) जर (ते) तुला (रूपविमोहः न) लावण्याचा मोह झाला नसता (तर्हि) तर (अक्षिविभंगो न) यमाकडून नेत्रभंगहि झाला नसता (च) आणि (यदि) जर (भैक्षयशोत्तं) भिक्षा मागून संपादन केलेलें अन्न खाशील तर (ते) तुला (नारकभुक्तिर्न) नरक तोंडांत घातला जाणार नाही. ॥ २३ ॥

(२४)

अन्वयार्थः—(इदपरिरंभे तु) ईश्वरास आलिंगन दिलें तर (अयसः) लोखंडाच्या (स्त्रीपरिरंभः न) स्त्रीचें आलिंगन होणार नाही; (पुनः) वारंवार (मातुः उ पयसः पानं न) मातेचें दुग्ध प्राशन करावें लागणार नाही. (अतः) म्हणून (स्वमनः) स्वतःचें चित्त (सदा) नेहमी (पाहि) वश ठेव. ॥ २४ ॥

(२५)

अन्वयार्थः—(रे) अरे मुला (मा स्वप मा स्वप) निजून नको, ऊठ, निजून नको. (भूप) ज्ञान व योगभूमिकेचें पालन करणाऱ्या राजा (निज-रूप एव) स्वात्मसुखाचे ठिकाणीच (जागृहि जागृहि) जागा राहा, जागा राहा. ॥ २५ ॥

(२६)

अन्वयार्थः—(रे भूप) अरे राजा (हे स्वेक्षक) बा स्वरूपनिष्ठा (अगुणमथ्यां) त्रिगुणरहित असलेल्या (सकलनिशायां) सर्व लोकांना

रात्रीप्रमाणें असणाऱ्या चैतन्यस्वरूपांत (शय्यां) झोप (मा भज) घेऊं नको. ॥ २६ ॥

(२७)

अन्वयार्थः—(रे भूप) हे भूपा ('यस्यां) ज्या विषयनिष्ठेत (सर्वे जाप्रति) सर्व लोक जागतात, (गुणमय्यां तस्यां) गुणयुक्त त्या विषय निष्ठेत (त्वं) तूं (स्वापमेहि) झोपी जा. ॥ २७ ॥

(२८)

अन्वयार्थः—(सुमते आत्मज) ओरे बुद्धिवान् मुला (काकोल्लक-निड्वद्व्यवहरतस्ते) कावळ्याच्या व घुबडांच्या रात्रीप्रमाणें व्यवहार करणाऱ्या तुला (कापि) कोठेंहि (दिग्भ्रमः न) दिशाभूल होणार नाही. ॥ २८ ॥

(२९)

अन्वयार्थः—(अकास्पदात्) दुःखांचें स्थानभूत असलेल्या (कनक-सुकमनीयकामिनीप्रथितमहानरकात्) सुवर्ण व सुंदर स्त्रीरूपी प्रसिद्ध भयंकर नरकापासून (द्राक्) ताबडतोब (दूरं अपसर) दूर सरक, (तथा) त्याचप्रमाणें (विषयविषधराद्विषयहीद्रात्) विषयरूप विष धारण करणाऱ्या इंद्रियरूप सर्पीचा राजा जें मन त्यापासून (दूरं अपसर) दूर हो; (इतः) याच्यापासून (प्रमादमृत्युः) भ्रमरूपी मृत्यु येतो. ॥ २९ ॥

(३०)

अन्वयार्थः—(यदि) जर (त्वं) तूं (जातिमृतित्रासाद्रोदिषि) जन्म-मरणाच्या त्रासानें रडत असशील तर (तेऽपि) जन्ममरणसुद्धां (ते न) तुझे नाहीत; (भावषट्कयुतो देहः) उत्पन्न होतो, असतो, वाढतो, परिणामास पावतो, क्षीण होतो व मरतो या सहा भावांनी युक्त असलेलें शरीर (भावाभावविकारभाक्) जन्म व मरण या विकारांनी युक्त आहे. ॥ ३० ॥

(३१)

अन्वयार्थः—(क्षुतृडुभे असुजाते) क्षुधा व तृषा हे दोन्ही प्राणापासून उत्पन्न झाले आहेत, (मोहशुचौ ते न) मोह व शोक हे तुझे नाहीत (हि ते मनोजाते) कारण ते दोन्ही मनापासून झाले आहेत. (बंधमुक्ती न जाते) बंध व मोक्ष हे दोन्ही उत्पन्न झाले नाहीत (ते अपि) बंध व मोक्षसुद्धां (कर्तृसंजाते) कर्त्यापासून झाले आहेत. ॥३१॥

(३२)

अन्वयार्थः—(हे देहाद्यतीत) देहेद्रियादिकांहून पलीकडे असणाऱ्या, (तत्साक्षिन्) देहादिकांचा साक्षीस्वरूप असणाऱ्या, (ते) तुझे (साक्षित्व-बोद्धत्वे) साक्षित्व आणि बोद्धत्व हे (स्वतः) उपाधीशिवाय (निर्विकार-त्वतः) व विकार न होतां आहेत (विद्धि) असें जाण. ॥ ३२ ॥

(३३)

अन्वयार्थः—(देशाद्यतीत) देशकालाहून पलीकडचा असणाऱ्या, (अनंत) अंतरहित असणाऱ्या, (गमागमविवर्जित) जन्ममरणरहित असणाऱ्या, (केवलानुभवात्मनः) केवल अनुभवस्वरूप असणाऱ्या (ते) तुला (कर्तृत्वं न) कर्तृत्व नाही, (भोक्तृत्वं न) भोक्तृत्वहि नाही. ॥३३॥

(३४)

अन्वयार्थः—(परात्पर) सर्व कारणांच्या कारणस्वरूपा (एकमेवाद्वितीयं सत्) द्वैतरहित एकच असलेलें जें सद्ब्रह्म (तद्ब्रह्म त्वं असि) तें ब्रह्म तूं आहेस. (एवं शश्वत्स्वरूपानुसंधानं कुरु) याप्रमाणें सतत ब्रह्मस्वरूपाचें अनुसंधान कर; (ते शमस्तु) तुझे कल्याण असो. ॥३४॥

(३५)

अन्वयार्थः—(एवं) याप्रमाणें (उल्लापनमिषेणैव) गाण्याच्या निमित्तानेच (तं सुतं) त्या मुलाला (बोधयामास) बोध करती झाली. (यथा यथा स ववृधे) जसा जसा तो मुलगा वाढला (बोधोऽप्यस्य तथा तथा) तसा तसा त्या मुलाचा बोधसुद्धां वाढला. ॥ ३५ ॥

(३६)

अन्वयार्थः—(सा) ती मदालसा (भूयोऽपि जातं) पुनः झालेल्या (सुतं) मुलाला (नयं जगौ) नीतिधर्म गाण्याच्या रूपानें शिकविती झाली. (तथा तृतीयं) त्याचप्रमाणें तिसऱ्या मुलालाहि बोध करती झाली. (स्वरामं तनयं) स्वरूपसुखांत रममाण असणाऱ्या त्या मुलांना (कामकुड्-लोभदावाल्पशिखा) कामक्रोध लोभरूपी दावाग्नीची ज्वाळा (सर्वत्र ततापि) सगळीकडे व्यापून असली तरीमुद्द्यां (न पस्पर्श) स्पर्श करिती झाली नाही. ॥ ३६ ॥

(३७)

अन्वयार्थः—(तेषामपि त्रयाणां पुत्राणां) त्या तीनहि मुलांची (स्वयननुमताः) मदालसेला संमत नसलेली (विक्रांतमुबाहुशत्रुजित्संज्ञाः) विक्रांतवर्मा, मुबाहु व शत्रुजित् हीं नांवें (अनुक्रमेणैव) यथाक्रमच (राज्ञा योजिताः) राजानें ठेविली. ॥ ३७ ॥

(३८)

अन्वयार्थः—(क्षमैकभद्रासनानां) क्षमा हेंच एक सिंहासन आहे ज्यांचें अशा किंवा राजाचें विशेषण लावतांना—पृथ्वीवर एकच सिंहासन आहे ज्याचे—अशा (अनाहताग्न्यतूर्यस्वनानां) अनाहत नांवाचा योग प्रक्रियेंताळ ध्वनी हेंच श्रेष्ठ मंगलवाद्य आहे ज्यांचे अशा किंवा—कारा-गिरांच्या कुशलतेनें न वाजवितां होणारा आहे मंगलनाद ज्याचा अशी वाद्यें आहेत ज्याची, असा (समानानां) शत्रु व मित्रांचे ठिकाणी सारखें वर्तन आहे ज्याचें, अशा किंवा सर्वत्र मानसन्मानानें सहित असणाऱ्या (हरिन्नारीवृतयशःप्रकीर्णानां) दिशारूपी स्त्रियांनी यशरूपी चवऱ्या धारण केलेल्या आहेत ज्यांच्या अशा किंवा मनोहर स्त्रियांनी धरल्या आहेत यशाप्रमाणें शुभ्र चवऱ्या ज्याच्या अशा, (पुष्करछत्राणां) आकाश आहे छत्र ज्याचें अशा किंवा श्वेत कमलाप्रमाणें आहे छत्र ज्याचें अशा (पुत्राणां) तीन मुलांचें (तथाविधादपि भर्तुराधिक्यं) असल्या

प्रकारचें वैभव असणाऱ्या पतीपेक्षांहि श्रेष्ठ असणारे असें (सदाऽप्राकृतं वैभवं पश्यंती) नेहमी स्वतःसिद्ध असणारे वैभव पाहणारी (सती) साध्वी मदालसा (सुतरां जहर्ष) अत्यंत आनंदित झाली. ॥ ३८ ॥

(३९)

अन्वयार्थः—(बाह्यांतरावरणहीनान्) बाहेरील वस्त्रादि व आंतील अज्ञान या पांघरूणांनी रहित असलेल्या (अदीनान्) प्रसन्न असलेल्या (परतरलीनान्) परब्रह्मांत लीन असलेल्या (बहिर्मलीनान्) बाहेरील अंगास मळ वगैरे लागलेल्या (जडोन्मत्तपिशाचवत्स्थितान्) जडाप्रमाणे, उन्मत्ताप्रमाणे व पिशाचाप्रमाणे असलेल्या (तान्) त्या (सुतानपि वीक्ष्य) मुलांनासुद्धा पाहून (प्राकृतलोचनः पिता) व्यावहारिक दृष्टि असलेला पिता कुवल्याश्व (इदं वचनमुवाच) हें वचन बोलला. ॥ ३९ ॥

(४०)

अन्वयार्थः—(स्वधर्मे स्थितौ) आपल्या धर्माचे ठिकाणी निष्ठा असणारे, (सदाचाररतौ) नेहमी सदाचरणामध्ये रत असणारे, (मतौ) लोकांमध्ये मान्य असणारे, (पूतौ) पवित्र असणारे, (आवां दंपती) आम्ही पति-पत्नी दोघेहि असून (अथापि) तरी सुद्धा (इदं) हें (कुपुत्रफलदं कर्म कुतः) वाईट मुलें प्राप्त होणारें कर्म कोठून आलें ? ॥ ४० ॥

(४१)

अन्वयार्थः—(अत्र कुपुत्रः तज्जन्म धिक्) ज्यामध्ये कुपुत्र असतो त्या जन्मास धिक्कार असो ! (यत् पुत्रसुज्योतिः) जी पुत्ररूपी चांगली ज्योती (कुलं हि ऊर्ध्वं नयति) कुलास उत्कर्षास पोचविते. (तत्) ती पुत्ररूपी ज्योती (यत्र न) ज्या घरांत नाही (तत् वनोपमं सद्यं धिक्) त्या वनासारख्या घराला धिक्कार असो ! ॥ ४१ ॥

(४२)

अन्वयार्थः—(लोकजित्यै मतः पुत्रः) परलोकास साधन म्हणून पुत्र हा प्रशस्त आहे. (लोकपोऽपि) ब्रह्मदेवसुद्धा (तपोऽतपत्) पुत्राकरितां

तपश्चर्या करता झाला. (प्रजाकामः प्रजापाश्व) पुत्रांची इच्छा करणारे दक्षादिकसुद्धां (तपोऽतपत्) तपश्चर्या करते झाले. (प्रजा विना कुतो लोकः) पुत्राशिवाय कोठून स्वर्गादि लोक मिळणार ? ॥ ४२ ॥

(४३)

अन्वयार्थः—(एवं असौ अज्ञः) याप्रमाणें विचाराच्या योगानें अज्ञानी असलेला राजा (विपरीतभावनया) विरुद्ध कल्पनेनें (दीनोऽभूत्) दीन झाला. (अथ) कांही कालानंतर (जाया) मदालसा (भूयो गुर्विणी भूत्वा) पुनः गरोदर होऊन (मतं सुतमसूत) योग्य मुलाला प्रसविली. ॥ ४३ ॥

(४४)

अन्वयार्थः—(अथ) नतर (एषा योषा) ही स्त्री मदालसा (पंच-सु तुंगगेषु) पांच ग्रह उच्च स्थानांत गेले असतां (खगेषु अखगेषु) कोणतेहि ग्रह अस्ताला गेले नसतां (त्रिशक्तिजं) प्रभाव, उत्साह व संधी या तीन शक्तीपासून उत्पन्न झालेल्या (अक्षयं स्वमिव) नाश न पावणाऱ्या धनाप्रमाणें (जातं) झालेल्या (वीक्ष्य) पाहून (शंकितापि) साशंक असूनसुद्धां (विदोषा उपदिदेश) अज्ञानरहित होत्साती मदालसा उपदेश करती झाली. ॥ ४४ ॥

(४५)

अन्वयार्थः—(ज्योतिषकैः प्रोत्साहितः) ज्योतिषांनी उत्तेजन दिला गेलेला (स भूपतिः) तो राजा (आत्मजातं) आपल्या मुलाचा (जातकर्मा-करोत्) उत्पन्न झाल्यावर करणेचा संस्कार करता झाला. (अथ) जात-कर्मानंतर (नाम्ना संस्कृते) नामकरण करण्याकरितां (अर्भकाय) मुलाला (किंनाम देयं) काय नांव ठेवावें (मे वद) मला सांग (इति) असे (भार्या-मुवाच) मदालसेला विचारता झाला. ॥ ४५ ॥

(४६)

अन्वयार्थः—(अयि) हे प्रिये (प्राक्पुत्रनामानि) पूर्वीच्या मुलांचीं नांवें (ते कुतः अमतानि) तुला कां संमत नव्हतीं, (तानि निरर्थान्यपि

किं नु वद) तीसुद्धां निरर्थक कां आहेत तें सांग. (मानिन्युवाच) मदालसा म्हणाली, (अंग) वा प्राणप्रिया, (यस्य अजस्य गतिर्न) ज्या नित्य आत्म्याला गति नाही (तस्य विक्रांतसंज्ञा साधु न हि) त्या नित्य आत्म्याला विक्रांत म्हणजे गमन करणारा अशी संज्ञा योग्य होणार नाही. ॥ ४६ ॥

(४७)

अन्वयार्थः—(नाथ) हे प्राणनाथ, (अस्य अंगवार्ता न) या आत्म्याला निरवयव असल्यामुळें अंग असणें ही वार्तासुद्धां नाही; (तस्य) त्या आत्म्याला (सुबाहुसंज्ञा सार्था कि) सुंदर हाताचा हे नांव योग्य होईल काय? (अतो निरर्था) म्हणून सुबाहु हें नांव निरर्थक आहे. (एकस्य कः शत्रुः) एकच असणाऱ्या आत्म्याला शत्रु कोण असणार? (अतः) म्हणून (अस्य) या आत्मस्वरूपी तिसऱ्या मुलाला (शत्रुजित्-संज्ञा सार्था कि) शत्रूला जिंकणारा हे नांव सार्थक होईल काय? (अतो निरर्था) म्हणून ती संज्ञा निरर्थक आहे. ॥ ४७ ॥

(४८)

अन्वयार्थः—(एवं) याप्रमाणें (पारमार्थिकदृशा) पारमार्थिक दृष्टीनें (ईदृशी सार्थता न) याप्रमाणें सार्थकता नाही. (व्यावहारिक-दृशापि तादृशी सार्थता न) व्यावहारिक दृष्टीनें सुद्धां तसली सार्थकता नाही. (इह) आमच्या घरांत (जडमूढडिम्बवद्वर्ततां) जडाप्रमाणें, मूर्खा-प्रमाणें व पोरकटाप्रमाणें वागणाऱ्या मुलांना (निरर्थताभवत्) त्या नांवाची निरर्थकताच झाली. ॥ ४८ ॥

(४९)

अन्वयार्थः—(व्यवहारिन्) व्यवहारांत निष्णात असणाऱ्या, (यदा) जर (व्यवहारसुसिद्धये) लौकिक व्यवहार करण्याकरितां (आव्हयः) नांव (मतं) मान्य असेल (तदा) तर (नाथ) अहो पतिराज (यदि मे मतं ते सुमतं) जर मला मान्य असलेलें तुम्हाला संमत असेल तर (जातं) मुलांला (अलर्कसांज्ञितं कुरु) अलर्क असें नांव ठेवा. ॥ ४९ ॥

(५०)

अन्वयार्थः—(सः) तो कुवल्याश्व (तथा इति) तुझ्या सांगण्या-प्रमाणेंच ठेवूं या असे म्हणून (सुताय) मुलास (आख्यां अदात्) अलर्क हें नांव ठेवता झाला. (तनयाम्युदयार्थी) मुलाच्या उत्कर्षाची इच्छा करणारा होत्साता (विनयात्) नम्रतेनें (द्विजादिभ्यः अपि) ब्राह्मणांनासुद्धां (यथेष्टं धनादि अदात्) इच्छेप्रमाणें धन, वस्त्रे, धान्य वगैरे देता झाला. ॥ ५० ॥

(५१)

अन्वयार्थः—(मुदान्वितोऽपि) आनंदित असूनसुद्धां (नलिनाक्ष अयं) कमलनेत्र राजा (कदाचित्) एकदा (मलिनं द्वितीयं तनयं स्वयं वीक्ष्य) घाणेरडा झालेल्या दुसऱ्या मुलाला स्वतः पाहून (सदयं अब्रवीत्) दयायुक्त होत्साता बोलला. ॥ ५१ ॥

(५२)

अन्वयार्थः—(दंडनीत्यादि विज्ञाय) दंड, नीति वगैरे जाणून (सदृशी स्त्रियं विवाह्य) अनुरूप स्त्रीबरोबर विवाह करून (नीत्या स्वराज्यं कृत्वा) नीतीने स्वतःचें राज्य करून (पूज्यं इष्ट्वा) देव, पितर, वृद्ध वगैरे लोकांची सेवा करून (अनुणी व्रज) सर्व ऋणांतून मुक्त होत्साता मग वैराग्यानें वनांत जा. ॥ ५२ ॥

(५३)

अन्वयार्थः—(आत्मौढ्यं त्यज) हा खुलेपणा धारण केलास तो टाक.(तनुज)बा मुला (गेही एधि)गृहस्थाश्रमी हो.(अध्वरैर्यज) यज्ञ करून देवांना तृप्त कर.(यैः) ज्या यज्ञांच्या योगाने (इह देही कृती) या लोकांत मनुष्य कृतकृत्य होतो. (अत्रैव हि) या गृहस्थाश्रमांतच (अग्रतो) वान-प्रस्थाश्रम स्वीकारण्यापूर्वी (सांपरायं भज) पारलौकिक साधन कर. (ततः अटवी व्रज) नंतर अरण्यांत जा. (अंतरायं न प्राप्स्यसि) असें केलेंस तर विघ्न येणार नाही. ॥ ५३ ॥

(५४)

अन्वयार्थः—(स ज्ञाता) तो ज्ञानी सुबाहु (प्रहस्य)हंसून (तं आह) त्या राजाला म्हणाला, (सद्विद्या मातृतोर्जिता) मी ब्रह्मज्ञान आईकडून संपादन केलें आहे. (स्वानुभूतिः कांता वृता) स्वानुभूती हीच स्त्री मी वरली आहे. (स्वाराज्यस्थिरतागता) स्वयंप्रकाश आत्म्यामध्ये मला स्थिरता आली आहे. ॥ ५४ ॥

(५५)

अन्वयार्थः—(आर्या ते भार्या न आचार्या) पूज्य असलेली तुझी पत्नी आमची उपदेष्ट्री आहे. (वयं त्रयः सोदर्याः) आम्ही तिघे भाऊ (आर्याः) ईश्वरभक्त आहोंत. (तुर्यः) चौथा भाऊ (भविता) भक्त होणार आहे. (आर्य) श्रेष्ठ असणारा (त्वं) तू ही (अतः कृती भव) म्हणूनच कृती हो ! किंवा (त्व आर्यातः कृती भव) तू आईपासून ज्ञान मिळवून कृत-कृत्य हो ॥ ५५ ॥

(५६)

अन्वयार्थः—(आत्मविद्यया) ब्रह्मविद्येनें (द्वयतः) संसारापासून (पृथक्कृतं) वेगळें केलेलें (अद्वयं) शुद्ध आत्मतत्त्व (पुनः) परत (ऐक्यं न भजेत्) संसाराशी एकतापन्न होत नाही. (मथनेन) घुसळण्यानें (पृथक्कृतं) ताकापासून वेगळें केलेलें (नवनीतं) लोणी (पुनः) वेगळें केल्यानंतर (तत्रं) ताकांत (न हि ऐक्यभाक्) एकरूप होत नाही. ॥ ५६ ॥

(५७)

अन्वयार्थः—(इत्थं) या प्रकारचें, (सतां मतं) सज्जनांना मान्य असलेलें, (ऋत) खरें, (अमृतस्पर्धि भाषितम्) अमृताशी स्पर्धा करणारें भाषण, (तातः) बाप जो कुत्रलयाश्व, (यथा ज्वरितोऽन्नं) ज्याप्रमाणें तापकरी मनुष्य अन्नास मानतो, (तथा) तसें (तत्) तें भाषण (कर्णशूलवत् मेने) कानांत सूळ घातल्याप्रमाणें मानता झाला. ॥ ५७ ॥

(५८)

अन्वयार्थः—(प्राहववित्पतिः) भांडण जाणणारा राजा, (सती एत्य) मदालसेजवळ येऊन (असतीमुक्तिं प्राह) वाईट वचन बोलला; (मूढे) मूखे, (अश्राव्यं) ऐकण्यास अयोग्य, (वंशनाशनं वचः) वंशाचा नाश करणारे भाषण, (सुतान्) मुलांना (किं ब्रूषे) कां ऐकवितेस ? ॥५८॥

(५९)

अन्वयार्थः—(अनेन कूपदेशेन) या वाईट उपदेशाने (नौ) आमचे व पुत्रांचे (शं) कल्याण (न) होणार नाही. (इतः का गतिः) या मुलांच्या नंतर आमची काय गती होईल ? (नः) आमच्या (स्वर्गादिस्थपितृणां) स्वर्ग, पितृलोक व प्रेतयोनीत असलेल्या पितरांना (कः) कोण (निवापप्रदः वद) तिलोदक तर्पण वगैरे करणारा कोण आहे, सांग. ॥५९॥

(६०)

अन्वयार्थः—(विधिना) ब्रह्मदेवाने (कृत्तिवासः) ईश्वराला (सुतुष्टिदा) अत्यंत तुष्टी देणारी (इयं) ही (वृत्तिः) श्राद्धादिकवृत्ति (कृता) केली आहे. (नृणां च पुष्टिदा) ही वृत्ति श्राद्ध करणाऱ्या मानवांसहि सुख देणारी आहे. (गेही) गृहस्थाश्रमी, (सर्वोपजीवनं न हि किम्) सर्वांना उपकारक नाही काय ? ॥ ६० ॥

(६१)

अन्वयार्थः—(यः) जो, (गेही) गृहस्थाश्रमी, (कुमतिः) क्षुद्रबुद्धि होःसाता (मतां) सर्वमान्य असलेल्या (देवदत्तां) देवाने दिलेल्या (तां) त्या (गोहस्तिव्रीतिसंपात्तिं) गायी, हत्ती, घोडे व धनधान्यादि संपत्तीला (जहाति) टाकून देतो, (देवद्रोही सः) देवाचा द्वेष करणारा असा तो (अधः पतेत्) अवनतीस जाईल. ॥ ६१ ॥

(६२)

अन्वयार्थः—(नः) आमचा (सर्वोपकरणक्षमः) सर्वांना उपकार करण्यास योग्य असा (प्रवृत्तिमार्गः) कर्ममार्ग (मान्यः) मान्य आहे.

(कुमतीनां) क्षुद्रबुद्धी लोकांचा (अन्यः) दुसरा निवृत्तिमार्ग (तथा न) तसा सर्वांना उपकारक नाही. (तद्गतिः हि नोऽपि द्वारं) कारण निवृत्तिमार्गी लोकांना तर आमच्या गृहस्थांच्या दारांतच वाव आहे. ॥ ६२ ॥

(६३)

अन्वयार्थः—(दुर्दैवस्य) दुर्दैवी निवृत्तिमार्गरत असणान्याचा (अन्यो मार्गस्तु) दुसरा निवृत्तिमार्ग तर (उभयक्लेशदो न किम्) दोन्ही लोकांत कष्टप्रद नाही काय ? (अपुत्रस्य) निपुत्रिकाला (लोकः नास्ति) स्वर्गादि परलोक मिळत नाही. (इत्येषा) अशी ही (भाषा) वाणी (श्रुतेर्न किम्) श्रुतीची नाही काय ? ॥ ६३ ॥

(६४)

अन्वयार्थः—(तस्मात्) म्हणून (अर्थः) श्रेष्ठ असलेला (तुर्यः) चौथा (अर्भकः) लहान मुलगा अलर्क (अन्यवत्) तीन मुलांप्रमाणे (भ्रष्टः) कर्मभ्रष्ट (न भवतु) होऊं नये (इति) असें (पतिवचः श्रुत्वा) पतीचें भाषण ऐकून (प्राज्ञी) ज्ञानी असलेली (राज्ञी) मदालसा राणी (तम्) त्या राजाला (अब्रवीत्) म्हणाली, ॥ ६४ ॥

(६५)

अन्वयार्थः—(सतः) स्वप्रकाश व स्वतः प्रमाण वेदाला (मतः) मान्य असलेला (निवृत्तिमार्गः) मोक्षमार्ग (परमः) श्रेष्ठ आहे. (यतः) ज्या निवृत्तिमार्गामुळे (अमृतं) अविनाशित्व प्राप्त होते. (इह) या मनुष्य-जन्मांत (प्रबोधपुत्रेण) ज्ञानरूप पुत्राने (आत्मलोकः) परब्रह्म (जय्यः इत्) प्राप्त करून घेणें शक्य आहेच. (परेण न) प्रवृत्तिमार्गांनीं नाही. (पते) हे नाथा (अशेषविन्मतम्) सर्वज्ञ लोकांना मान्य असलेला (श्रुतेः शीर्षम्) वेदांत आहे. ॥ ६५ ॥

(६६)

अन्वयार्थः—(श्रुतदृक्नाथ) लौकिकशास्त्रदृष्टि असणान्या नाथा (अथापि) वेदांत श्रेष्ठ अमूनमुद्धां (भवप्रियार्थं) तुम्हांला आवडण्याकरतां (अस्मै) या अलर्काळा (अद्य) आज (यथार्थं नयार्थं) योग्य प्रकारचें नीति-शास्त्र वगैरे (साधूपदेक्ष्ये) चांगले शिकवीन. (एवमुक्त्वा) असें बोलून (अत्र) उपदेश न करण्याबद्दलचा (स्वाग्रहं मुक्त्वा) स्वतःचा निश्चय सोडून (सा) ती मदालसा (अखिलमेव) सर्वच विद्या (तम् अपाठयत्) त्याला पढविती झाली. ॥ ६६ ॥

(६७)

अन्वयार्थः—(अवया शिक्षितः) आईने शिकविलेला (स अलर्कः) तो अलर्क (सर्वविद्याः आददे) सर्व विद्या ग्रहण करता झाला. (नयादि-निपुणायाम्) नीति वगैरेमध्ये निपुण असणान्या अलर्काळा (भूधुरम्) राज्याचा जू (दापयामास) देवविती झाली. ॥ ६७ ॥

(६८)

अन्वयार्थः—(वनं जिगमिषुं) वनांत जाण्याची इच्छा करणाऱ्या (कांतं अनुयास्यंती) पतीच्या मागोमाग जाणारी (सा) ती मदालसा (तदा) जाते वेळीं (पुत्राय) अलर्काळा (भाविरिष्टहरं) पुढें येणाऱ्या संकटाचें निवारण करणारें (गुप्तं) पेटीत झाकलेलें (पत्रं) पत्र (मुदा) आनंदानें (अदात्) देती झाली. ॥ ६८ ॥

(६९-७०)

अन्वयार्थः—(तरुणारुणदीप्त) प्रखर सूर्याप्रमाणें दीप्तिमान् असणाऱ्या (गुप्तचित्) बुद्धीचें रक्षण करणाऱ्या (करुणाब्धे) कृपासागरा (द्युमन्म-हिमन्) प्रकाशशाली महिमा असणाऱ्या (महन्) पूज्य असणाऱ्या (अत्रिभूः) अत्रिपुत्रा (नुः) मनुष्याचे (भवतः विना कश्चन क्वचित् तारकः न हि) तुमच्याशिवाय कोणीहि व कोठेहि रक्षण करणारा नाही. (एष

बालकः) हा मुलगा (भवतेऽर्पितः) आपणांस अर्पण केला आहे. (इह अस्य पालकः) येथे याचा रक्षण करणारा (भवतोऽन्यः कः) आपल्या-शिवाय दुसरा कोण आहे ? (इति) याप्रमाणे (योगिनी सा) तापसी असणारी ती मदालसा (प्रतिपाद्य) मुलास दत्तात्रेयाला अर्पण करून (भोगिनीव) भोगिनी स्त्रीप्रमाणे (आर्या पतिं अनुगता) साध्वी मदालसा पतीच्या मागोमाग गेली. ॥ ६९ ॥ ७० ॥

(७१)

अन्वयार्थः—(अथ ह) वनांत गेल्यानंतर (तातयोः निर्वाण गतयोः सतोः) आईबाप मुक्तीला गेले असतां (पित्र्यभद्रासनासीनं) बापाकडून आलेल्या सिंहासनावर बसलेल्या (सुधर्माश्रितं) निष्कपट धर्म करणाऱ्या (विबुधगणपरीतं) सुबुद्धिमान् लोकांनी परिवेष्टित असलेल्या (गुर्वभिमतं) मान्य लोकांना अभिमत असलेल्या (मघवंतं) बलवान् असणाऱ्या (अपरं जिष्णुमिव संतं) दुसरा इंद्रच जणू असणाऱ्या (चोदनाधिया) विधीपूर्वक स्वीकारण्याच्या बुद्धीने (रतामिषसुरासक्तं) मैथुन, मांस व सुरा यांचे ठिकाणी आसक्त असणाऱ्या (तमलर्कं) त्या अलर्काला (बुबोधयिषुः) बोध करण्याची इच्छा करणारा (सुबाहुः) वडील बंधु सुबाहु (उत्सृष्टान्तमौढ्यः) स्वीकारलेला मृदपणा टाकणारा होत्साता (एत्य) तेथे येऊन (पित्र्यराज्यभागं) बापाच्या राज्याच्या भाग (याच-यित्वा) मागून (तेन प्रत्याख्यातः) त्या अलर्काने नाकारलेला होत्साता (प्रयत्नतः) प्रयत्नाने (काशिराजसाहाय्येन) काशिराजाच्या साहाय्याने (कांश्चित्सामंतामात्यादीन्साम्ना) कांही मांडलिकांच्या प्रधान वगैरे लोकांना सामोपचाराने (कांश्चिद्दानेन भेदनं च) कांहीना पैसे देऊन व कांहीना फितवून (वशीकृत्य) आपल्या वश करून (अग्रजः) वडील बंधु सुबाहु (अनुजं जिगाय) धाकट्या भावाला पराभूत करता झाला. ॥ ७१ ॥

(७२)

अन्वयार्थः—(विजितः अलर्कः) जिंकला गेलेला अलर्क (रात्रौ) रात्री (अलर्कवत्) बास दिलेल्या कुठ्याप्रमाणे (वनं अगात्) वनांत गेला.

(तल) वनामध्यें (मातृवचः स्मृत्वा) आईचें वचन आठवून (पत्रं दृष्ट्वा) आईनें दिलेलें पत्र पाहून (सुविस्मितः) अतिशय आश्चर्यचकित झाला. ॥ ७२ ॥

(७३)

अन्वयार्थः—(विरुद्धानां) दुसऱ्या लोकांचा (स्वेषां) आपल्या लोकांचा (संगं) सहवास (त्यक्त्वा) टाकून (सत्संगमाचरेत्) सत्संग करावा, (इति मातृहार्दं ज्ञात्वा) असें आईचें हृद्गत जाणून (श्रीदत्तं शरणं ययौ) श्रीदत्तात्रेयाला शरण गेला. ॥ ७३ ॥

(७४)

अन्वयार्थः—(स नृपतिः) तो राजा (सह्यधामानं) सह्यपर्वत स्थान असणाऱ्या (अपेतमानं) प्रमाणातीत असणाऱ्या (असह्यधामानं) सहन करण्यास अशक्य असें तेज ज्याचें आहे अशा (अमानमानं) प्रमाणातीत पदार्थांच्यापेक्षां श्रेष्ठ असणाऱ्या (आत्मने) आपले (श्रेष्ठं मानं ददंतं) चांगल्या प्रकारचें स्वागत करणाऱ्या (तं आनंदकंदं) त्या आनंदाचा सांठा असलेल्या दत्तात्रेयाला (ददर्श) पाहता झाला. ॥ ७४ ॥

(७५)

अन्वयार्थः—(खलमोहनाय) दुष्टांना भ्रम वाटण्याकरितां (तडि-निभां) विजेप्रमाणें कांती असणाऱ्या (मायामयभीरुं) मायारूपी स्त्रीला (विधाय) करून (तां) त्या मायारूपी स्त्रीला (अंके निधाय) मांडीवर ठेवून (अस्तमारः) कामाचा ज्यानें जय केला आहे असा (आर्यः) श्रेष्ठ असलेला (नीलनिभः) नील मण्याप्रमाणें कांती असलेला (धरगः) पर्वतावर बसलेला (यः) जो अत्रिनांदन (सः) तो (तडित्वदाभां जहार) बीज असलेल्या मेघाची शोभा हरण करता झाला. ॥ ७५ ॥

(७६)

अन्वयार्थः—(अशेषदोषक्षपणक्षमाभिः) सर्व पापांचा नाश करण्यास समर्थ असलेल्या (निःशेषसत्तीर्थसमाह्वताद्भिः) संपूर्ण चांगल्या

तीर्थातून आणलेल्या पाण्यांनी (पूर्ण) भरलेला (कमंडलुं) कमंडलु,
(दधानः) धारण करणारा (अमरदत्तमानः) देवांनी ज्याला मान दिला
आहे असा (असौ) हा दत्तात्रेय (स्रष्टेव रेजे) ब्रह्मदेवाप्रमाणें शोभला.
॥ ७६ ॥

(७७)

अन्वयार्थः—(शरदभ्रनिभाच्छभस्मना) शरद् ऋतूतील पांढऱ्या
दगाप्रमाणें स्वच्छ भस्म जें (परिलिताखिलकोमलात्मना) लेपन केलें आहे
कोमल शरीर ज्यानें अशा (अतिपिंगजटाकिरीटिना) अतिशय पिंगट
जटांचें किरीट असणाऱ्या (पिनाकिना) शंकराशी (यः समतां गतवान्)
जो दत्तात्रेय सारखेपणास प्राप्त झाला. ॥ ७७ ॥

(७८)

अन्वयार्थः—(यः) जो (सद्यगः) सद्यादीवर असलेला (अत्रिपुत्रः)
दत्तात्रेय (सजलजलदमित्रांगद्युतिः) पाण्यानें युक्त काळ्या मेवाप्रमाणें
अंगकांति असणाऱ्या (विमलकमलनेत्रः) स्वच्छ कमलाप्रमाणें
नेत्र असणाऱ्या (मंजुलाशेषगात्रः) मनोहर शरीर असणाऱ्या (अमल-
सकलचंद्रस्पर्धिवक्त्रः) कलंकरहित संपूर्ण चंद्राची स्पर्धा करणारें मुख
असणाऱ्या (पवित्रः) पवित्र अशा (विपत्रः) गरुडवाहन असणाऱ्या (श्री-
कलत्र इव) लक्ष्मीपति विष्णूप्रमाणें (शुशुभे) शोभता झाला. ॥ ७८ ॥ ,

(७९)

अन्वयार्थः—(अग्रतः एव) श्रीदत्ताच्या पुढंच (दंडनिपातवत्)
काठी पडल्याप्रमाणें (वर्ध्म निपात्य) शरीर लांब टाकून साष्टांग नमस्कार
करून (आत्तपीडः) दुःख प्राप्त झालेला अलर्क (तम्) त्या दत्तात्रेयाला
(प्राह) म्हणाला, (यतीश) अहो दत्तात्रेया (मम हि) मला तर (अतीव दुःखं
उपपन्नं) फारच दुःख प्राप्त झालें आहे. (तस्मात्) म्हणून (प्रपन्नं मां)
शरण आलेल्या मला (अव) प्रसन्न हो. ॥ ७९ ॥

(८०)

अन्वयार्थः—(श्रीदत्तः) श्रीदत्तात्रेय (प्राह) म्हणाले, (तव वपुषि) तुझ्या शरीरांत (दुःखं क तदर्शय) दुःख कोठे आहे तें दाखीव (च) तसेंच (त्व वा कः ब्रूहि) तूं कोण आहेस तें सांग. (इत्युक्तः सः) असें विचारला गेलेला तो अलर्क सांगतो, (देहो घटवत्) देह हा घटाप्रमाणें जड आहे. (तथा) त्याचप्रमाणे (इह)या शरीरांतील (एष प्राणः) हा प्राण (अचेतनः) अचेतन आहे. (क्षुत्तृद्वान्) व क्षुधा आणि तृषा हे धर्म प्राणाचे आहेत; (इंद्रियाणि) सर्व इंद्रिये (चित्संनिधानात्) चैतन्याच्या सांनिध्यामुळे (स्वविषयग्रहणार्हाणि) आपापले विषय ग्रहण करण्यास समर्थ असतात; (हृद्धी च) मन आणि बुद्धी तर (अकादिहेतू अपि) सुखदुःखाचें स्थान असून सुखदुःखाला कारणीभूतहि आहेत. (निखिलमिदं) सर्व हें (योऽहं वेद्मि) जो मी जाणतो (स साक्षी) तो साक्षीरूप मी आहे. ॥ ८० ॥

(८१)

अन्वयार्थः—(अहं आत्मा) मी ब्रह्म आहे. (दुःखसौख्ये मम न) सुखदुःख हे माझे नाहीत (ते) सुख व दुःख (कुमनसः) कुत्सित मनाचे आहेत. (अध्यासतः मे मते) अध्यासामुळे ते माझे आहेत असें वाटलें. (अद्य श्रीगुरोः संप्रसादात्) आज सद्गुरूच्या प्रसादामुळे (ते) सुख व दुःख (अंजः) झटकन् (मयि विलयमिते) माझ्या ठिकाणी सर्व नाश पावले. (नाहं दुःखी सुखी वा) म्हणून मी दुःखी किंवा सुखी नाही. (मे अंगस्य संबधो न) मला शरीराचा संबंध नाही (ततः) म्हणून (स्त्रयनुगसुतधरा-देरपेक्षा कुतः) बायको-मुलें-राज्य वगैरेची इच्छा कोठून असणार? (इह तु) या अवस्थेत तर (स्वात्मनः मे) स्वरूपनिष्ठ असलेल्या मला (शत्रुमित्रे कुतः) शत्रु व मित्र कोठून असणार ? ॥ ८१ ॥

(८२)

अन्वयार्थः—(गुरुः) गुरुदत्तात्रेय (जगौ) म्हणाले (संचित् साध्वपि) तत्त्वज्ञान चांगलें असलें तरीसुद्धां (अस्याः स्थेम्ने) हिच्या स्थैर्याकरतां (अद्य मितभैक्ष्यभुक् स्याः) आज प्रमाणयुक्त अन्न खाणारा हो, (तथा जितासनश्वासहृषीकचित्तः) त्याचप्रमाणें आसन, प्राण, मन व इंद्रियें ही ताब्यांत ठेवणारा होत्साता (अंतः) अंतःकरणांत (अभेदतः) भेदरहित अशा (आत्मानं संचितय) आत्म्याचें चितन कर. ॥ ८२ ॥

(८३)

अन्वयार्थः—(पीयूषविषदृष्टयात्तौ) अमृत व विषबुद्धीने स्वीकारलेले (मानामानौ) मान व अपमान (सुबंधदौ) अतिशय बंधांत टाकणारे आहेत; (विषपीयूषदृष्टयात्तौ) विष व अमृत दृष्टीने स्वीकारलेले (मानामानौ) मान व अपमान (सुमुक्तिदौ)चांगली मुक्ति देणारे आहेत. ॥ ८३ ॥

(८४)

अन्वयार्थः—(यत्र ममता) ज्या ठिकाणी आपलेपणा असतो (तत्र दुःखं) त्या ठिकाणी दुःख असतें; (यद्वत्) ज्याप्रमाणें (मार्जारभक्षिते स्वशुके दुःखं) मांजराने खाल्लेल्या आपल्या पोपटाबद्दल दुःख असतें (न वृके) मांजरानें खाल्लेल्या उंदराबद्दल असत नाही (तद्वत्) त्याप्रमाणें (अहंयोः) ज्याला अहंकार आहे त्याला (सदैव) नेहमीच (सुखदुःखे) सुखदुःख असतें. ॥ ८४ ॥

(८५)

अन्वयार्थः—(येन ममताहंता त्यक्ता) ज्याने ममत्व व अहंकार टाकले आहेत (अस्य मुक्तता) त्याला मुक्ति मिळते, (ततः सुमते) म्हणून शहाण्या अलर्का, (ते त्यज) ममता अहंता टाकून दे. (सारसदृक् ते) ब्रह्मनिष्ठ असणाऱ्या तुला (सुमदलनादपि सुकरः) फूल चुरगाळण्यापेक्षांहि ममतादि टाकणे सोपें आहे. ॥ ८५ ॥

(८६)

अन्वयार्थः—(अत्र) या योगमार्गात् (यद्यप्युपस्थिताः) जरी सिद्धि प्राप्त झाल्या तरी (अंतरायस्ताः) विघ्नरूप त्या आहेत म्हणून (जहि) टाकून दे. (ततः) नंतर (ते समाधिसिद्धिः) तुला समाधि सिद्ध होईल. (ततः) नंतर (ते भूयः भ्रमो न) तुला पुनः भ्रम होणार नाही. ॥ ८६ ॥

(८७)

अन्वयार्थः—(प्रत्यगभिन्नपरमात्मतत्त्वविज्ञानात्) प्रत्यक्ष स्वरूप असणारे जे परब्रह्मतत्त्व त्यास जाणल्यामुळे (सुतरां मनोविनाशात्) चांगल्या प्रकारच्या मनोभंगामुळे (त्रिविधवासनाहानात्) देह, शास्त्र व लोक या तीन वासनांच्या नाशामुळे (अत्रैव जीवन्मुक्तिः) या जन्मांतच जीवन्मुक्ति मिळते. ॥ ८७ ॥

(८८)

अन्वयार्थः—(एवं) याप्रमाणे (श्रीगुरुणा) दत्तात्रेयाने (यथावच्छि- क्षितस्य) योग्य प्रकाराने शिकविलेल्या अलर्काला (देहाद्युपाधिकमात्मनो नानात्वं) देहोपाधीमुळे आत्मा अनेक भासतो हे, (कर्तृत्वं भोक्तृत्वं च) त्याचप्रमाणे आत्म्याला कर्तृत्व भोक्तृत्वहि देहोपाधीमुळेच भासते हे, (लोककालागमानित्यत्वं च) आणि स्वर्गादिलोक भोगकाल व श्रुति यांची अनित्यता (भोग्यभावानां भगवन्मायामयत्वं) तसेच भोग्य स्रक्- चंदनादि पदार्थ हे ईश्वराच्याच मायेमुळे उत्पन्न झाले आहेत हे, (सर्वं गुरु- प्रसादाद्विज्ञानतः) सर्व गुह्यच्या कृपेमुळे जाणणाऱ्या (विरतस्य) वैराग्यशील असणाऱ्या (प्रशांतस्य तस्य) चित्तांत शांत असणाऱ्या त्या अलर्काला (युगपत्त्रिकाभ्यासवशात्) एका कालांतच तत्त्वज्ञान, मनोभंग आणि वासनाक्षय या तिघांच्या अभ्यासामुळे (अपरोक्षसाक्षात्कार- दाढर्यमभवत्) प्रत्यक्ष साक्षात्कार होऊन ज्ञानाची दृढता प्राप्त झाली. ॥ ८८ ॥

(८९)

अन्वयार्थः—(गुणरचितनृदेहसंस्तिग्नी) मायारूप गुणानें केलेल्या नरदेहरूप संसाराला नाश करणारे असें (परमात्मविदं) श्रेष्ठ अशा परमात्मविषयक ज्ञान (द्रुतं) फार लौकर (स्वशिष्यलब्धो) आपल्या शिष्याला मिळालें असें पाहून (सावकाशांडचयभूतः) मोकळेपणानें अनंत ब्रह्मांडें धारण करणाऱ्या (अस्य विदुषः) या ज्ञानी दत्तात्रेयाच्या (जठरे) उदरांत (मुदः) आनंद (न ममुः) मावला नाही. ॥ ८९ ॥

(९०)

अन्वयार्थः—(गुर्वाज्ञया) गुरूंच्या आज्ञेनें (सः) तो अलर्क (अग्रजं) वडील बंधु सुबाहूकडे (उपेत्य) येऊन (आह) म्हणाला, (अस्तसमस्त-मुदुःखसिंधो) सर्व दुःखरूप समुद्राचा नाश करणाऱ्या (बन्धो) वा अग्रजा, (इदं) हें (गुर्वातराज्यं) पित्याकडून मिळालेल्या राज्याचा (त्वं स्वीकुरुष्व) तूं स्वीकार कर (वा) किंवा (तव सुहृदे) तुझ्या मित्राला काशीराजाला (यच्छ) दे. (स्वीकृत स्वत्वं) पूर्वी स्वीकारलेली मालकी (परिहृतं) टाकली. (प्रभुता-मुपास्व) तूं आतां मालकीचा स्वीकार कर. ॥ ९० ॥

(९१)

अन्वयार्थः—(सुबाहुः) सुबाहु (तं आलिंग्य आह) अलर्काला आलिंगन देऊन म्हणाला (अस्तबन्धो) मायेचा नाश करणाऱ्या (बन्धो) भावा (कारुण्यसिंधोः कृपया) करुणासागर दत्ताच्या कृपेनें (ते कृतार्थता जाता) तुला कृतार्थता आली. (अद्य दैवेन नः समता कृता) आज दैवानें आम्हां चौवा भावंडांचा सारखेपणा झाला आहे. (एकतानः भव) एकाप्र चित्त हो. ॥ ९१ ॥

(९२)

अन्वयार्थः—(काशिप) अरे काशिराजा (ते स्वस्त्यस्तु) तुजें कल्याण असो. (गच्छ) तूं आतां जा. (कृतार्थो वनं यामि) कृतार्थ

असा मी आतां वनांत जातो. (कामकामी न) मला कोणतीहि इच्छा नाही. (काशिराजोऽपि तं अवदत्) काशिराजसुद्धां सुबाहूला म्हणाला (त्वया किमासं तन्नैव जाने) तूं काय मिळविलेंस ते मी कांही जाणतच नाही (तवासं मां वद) तुला काय इष्ट होतें तें मला सांग. ॥ ९२ ॥

(९३)

अन्वयार्थः—(योगी जगौ) सुबाहु म्हणाला (वयं मान्यसतीसुताः) आम्ही सर्वमान्य पतिव्रता मदालसेची मुलें आहोंत. (अयं) हा अलर्क (क्षितौ) पृथ्वीवर (ऋषभवत्) बैलाप्रमाणें (भोगी जजान) भोग भोगणारा होत्साता जन्मला होता. (भवत्सहायात्) तुझ्या साहाय्यानें (अत्रिजेभ्रया) श्रीदत्ताच्या कृपाकटाक्षानें (सगर्भस्य) या आमच्या भावाला (अक्षया-शांतिः) नाश न पावणारी शांती (च समता अभवत्) आणि आमच्या तिघांशी साम्य झालें. ॥ ९३ ॥

(९४)

अन्वयार्थः—(अथ) सुबाहुभाषणानंतर (सः तं जगौ) काशिराजा सुबाहूला म्हणालाः (सद्गुणशेवधे कृपानिधे) सद्गुणांचा सांठा असणाऱ्या कृपासागरा, (ते स्वत्वान्यत्वे न) तुला आपलेपरकेपणा नाही. (निरुपम-दयाक्लिन्नस्वांतोऽसि) उपमारहित अशा दयेनें भिजलेल्या अंतःकरणाचा तूं आहेस. (अधुना) आतां (दैवात्) सुदैवाने (ते मुसासपदीनभाक्) तुझी सत्संगति करण्यास मी पात्र (अभवं) झालों. (ततः कथमपि मां शाधि) म्हणून कसेंहि करून मला ज्ञान दे; (येन पुनः भ्रमो न) ज्या ज्ञानामुळें पुनः मला भ्रम होणार नाही. ॥ ९४ ॥

(९५)

अन्वयार्थः—(अथ) काशिराजानें प्रार्थना केल्यानंतर (एवं दीनं प्रण-तं) याप्रमाणें दीन होऊन नमस्कार करणाऱ्या (नितांतं खिन्नचित्तं तं) व अत्यंत खिन्नचित्त असणाऱ्या त्या काशिराजाला (प्रोचे) सुबाहु म्हणालाः

(नरवर) अरे नरश्रेष्ठा, (इह) या मोक्षमार्गांत (आर्याः तत्त्वज्ञाः) श्रेष्ठ तत्त्वज्ञानी लोक (परमहितदां साधनाख्यां) अतिशय सुख देणारी साधना नांवाची (महासंपत् आहुः) मोठी संपत्ति आहे असें म्हणतात. (सा नो चेत्) ती संपत्ती जर नसेल तर (तां ऋते बोधाभिर्न भवति) तिच्यावांचून ज्ञान होत नाही. (भवतः असौ नास्ति) तुला ही साधना नाही (अतः एतां आश्रय) म्हणून तिचा तूं आश्रय कर. ॥ ९५ ॥

(९६)

अन्वयार्थः—(तदनु) साधनसंपत्ति मिळविल्यानंतर (महानुभाव-सेवया) सद्गुरूंच्या सेवेनें (षड्वर्लिगैस्तात्पर्यावधारणलक्षणेन श्रवणेन) उपक्रमादि सहा प्रकारच्या लिंगांनी ज्यांतील तात्पर्य जाणले आहे अशा श्रवणाने (युक्त्या संभाविततत्त्वानुसंधानलक्षणेन मननेन) व जीव-शिवांच्या एकतेनें उत्पन्न झाली आहे ध्येयाकारता ज्यामध्ये अशा मननाने (ताभ्यां निःसंशयेऽर्थे स्थापितचित्तस्य) श्रवणमननाच्या योगाने अखंडैकरस ब्रह्माचे ठिकाणी लावलेल्या अंतःकरणाच्या (विजा-तीयानात्मप्रत्ययातरित) देहादि विरुद्ध ज्ञानाने रहित (सजातीयप्रत्यय-प्रवाहीकरणलक्षणेन निदिध्यासनेन) नित्य शुद्ध, बुद्ध, अद्वय अशा ज्ञानस्वरूप निदिध्यासाने (ध्यातृध्यानभावरहित) ध्याता, ध्यान व ध्येय या त्रिपुटीने रहित (सुस्थिरध्येयाकारांतरस्थितिलक्षणेन) दृढ व ध्येयाकार मनाची स्थिति ज्यामध्ये अशा (समाधिना कृती भव) समाधिसुखाने कृतकृत्य हो. ॥ ९६ ॥

(९७)

अन्वयार्थः—(यद्यप्यलर्कः विषयाक्तचित्तः) जरी अलर्क विषयामध्ये निमग्न असा होता (तथापि) तरी (स्वांभाप्रसादेन) आपल्या आईच्या कृपाप्रसादाने (येन) ज्या अलर्काने (गुरूणां गुरुः) सर्व श्रेष्ठ लोकांचा गुरु (भगवानुपास्तः) जो भगवान् दत्तात्रेय त्याची

उपासना केली (ततः) म्हणून त्या दत्तप्रसादामुळे (अस्तसमस्तवित्तः स मुक्तः) सर्व दैवी व मानुषी वित्ताचा त्याग करून मुक्त झाला. ॥ ९७ ॥

(९८)

अन्वयार्थः—(कोटिजन्मसुकृतादपि) कोटि जन्मांमध्ये केलेल्या पुण्यानें सुद्धां (यस्य दुर्लभो लाभः) ज्याचा लाभ दुर्लभ आहे तरीहि (अस्य) या अलर्काला (इह लाभः समभूत्) या जन्मांतच लाभ झाला. (अयमलर्कः) हा अलर्क (तद्दृशा) त्या दत्तात्रेयाच्या कृपादृष्टीनें (वितिमिरः) हृदयांधकार गेलेला असा आहे. (उदितः अर्कः अंधं शेषयेत्किं) उगवलेला सूर्य अंधकार शिळक ठेवील काय ? ॥ ९८ ॥

(९९)

अन्वयार्थः—(इत्युक्त्वा अनुजमाह) असें काशिराजाबरोबर बोलून अलर्काला म्हणाला (विपिनं याहि) वनांत जा (अथवा) किवा (राज्यं कुरुष्व) राज्य कर (अहं तु यास्ये) मी तर वनांत जातो (इति स अगमत्) असें बोलून तो सुबाहु वनांत गेला. (पुत्रन्यस्तभरः काश्योऽपि) पुत्रावर राज्यभार टाकलेला काशिराजासुद्धां (तदनुगः) सुबाहूच्या मागोमाग जाणारा होत्साता (गतिमगात्) मुक्तीला गेला. (उदरामत्रः) उदर हेंच ज्याचें भोजनपात्र आहे असा (पुत्रन्यस्तभरः स अलर्कोऽपि) पुत्रावर भूमीचा भार टाकणारा तो अलर्क पण (आत्यंतिकबुद्धिलब्धपरमानंदः) बुद्धीनें अतिशय आनंद प्राप्त करून घेणारा होत्साता (पावनं वनं गत्वा) पवित्र अशा वनांत जाऊन (पावनं जगौ) प्रेमगद्गद रमणीय असें गायन करता झाला. ॥ ९९ ॥

अन्वयार्थः—(अहह) काय आश्चर्य आहे ! (मे) माझ्याकडून (अभेदेन) अभेदभक्तीनें (अयं) हा (निर्मायं भवहा) मायारहित असा संसार घालविणारा दत्तात्रेय गुरु (आप्तः) मिळविला. (भक्त्यर्थं) स्वतःची भक्ती सिद्ध होण्याकरतां (यस्य तु अत्यर्थं मृदुलं हृदयं) ज्याचें हृदय तर

अतिशय कोमल आहे, (युक्त्यर्थ) योगाभ्यास सिद्ध होण्यासाठी (भाविक-
हृद् अयम्) भाविकांच्या हृदयामध्ये वास करणारा आहे, (मुक्त्यर्थ) मुक्ति
मिळण्याकरितां (संसृतिहृत् अयं) संसाराचा नाश करणारा हा आहे,
(तं अमेयं) त्या प्रमाणागोचर भासणाऱ्या (श्रुतिगणगेयं अमायं) अनेक
श्रुतिद्वारा ज्याचें गायन केलें जातें अशा व मायारहित अशा
(मुनिविज्ञेयं अद्वयं) मुनीनी जाणलेल्या व द्वैतरहित असणाऱ्या
अशा (अत्रेस्तनयं दत्तात्रेयं भावये) अत्रिनंदन दत्तात्रेयाला
नमस्कार करतो ॥ १ ॥ (तृष्णायां सत्यां) इच्छा असेल तर (लोके)
लोकांमध्ये (स्थ्याद्यं यत्) स्त्री वगैरे जे विषय आहेत (तन्नैकस्य तृप्तिद) ते
विषय एकाला सुद्धां तृप्ती देणारे होऊं शकत नाहीत (अत्र तु) या
संसारांत तर (विषयसुभोगः) विषयाचा चांगल्या प्रकारे भोग (कस्य तृप्तये)
कोणाच्या तृप्तीला कारण झाला आहे ? (मे तृष्णायां नष्टायां) म्हणून
माझी भोगतृष्णाच जर नष्ट झाली तर (मे भोगेच्छा का शिष्टा) मला
कोणती भोगांची इच्छा राहील ? (आत्मारामे श्रीदत्ते) फक्त आत्मसुखांत
रममाण होणाऱ्या श्रीदत्ताचे ठिकाणी च (मे हृदयं सुतरां तस्थौ) माझे चित्त
अत्यंत स्थिर झालें आहे ॥ २ ॥ (आगमापायि) उत्पत्ति व नाशशील
(इंद्रियजं) इंद्रियापासून उत्पन्न झालेले (सोपाधिकमसंभिन्न) उपाधीहून
वेगळें असणारें (आगमान्यदृशा दृष्टं) वेदापेक्षां दुसऱ्या लौकिक दृष्टीनें
पाहिलेले (यत्सुखं तत्स्वस्माद्भिन्नं) जे सुख आहे तें आपल्यापेक्षां वेगळें
आहे (तन्मौर्ख्यं) असें इंद्रियापासून सुख मिळविणें मूर्खपणा होईल.
(सत्त्विदम्) खरे जें सुख आहे ते नष्ट तृष्णेमुळें झालेलें तेंच आहे.
(एवं) याप्रमाणें गाऊन (योगेन कुभावं दग्ध्वा) योगसामर्थ्याने अग्नि
धारणा करून त्या अग्नीनें देहादि कुत्सित वासना जाळून (अमायं)
मायारहित असें (वासुदेवेन दत्तेन) सर्व भूतें ज्यामध्ये वास्तव्य करतात
असा जो दत्तात्रेय देव त्याच्याशी (एकीभावं प्राप) एकरूप झाला ॥ ३ ॥

द्वितीय स्तबक समाप्तः

श्रीगणेशदत्तगुरुभ्यो नमः

श्रीदत्तचंपूचें भाषान्तर

तृतीय स्तवक

भाषान्तरकारः—वे. शा. सं. बापूशास्त्री

कोडणीकर, नरसोबावाडी

अथ दत्तचम्पूः—[तृतीयस्तवकः]

अन्वयः—मधुकृदजगरामौ वैराग्यतोषौ प्रन्हादं यः प्राह । (तथा) सशेषे (आत्मनि) स्वसौख्यं स्वजपिहितजलाभं मृगजलविषयात् विरक्तं प्रन्हादं ऊचे । च तं स्वभक्तं अनुपाधिं निजगतिं निन्ये ।

अर्थः—यानंतर संक्षेपाने प्रल्हाद भक्तावर केलला अनुग्रह मालिनी-वृत्ताने वर्णन करतात.

मधमाशी व अजगर यांच्यापासून आपणांला प्राप्त झालेलें वैराग्य व संतोष ज्यांनी आपल्या प्रन्हाद नामक भक्ताला सांगितले, स्रक्चन्दन-वनितादि उपकरणांनी युक्त असलेल्या आत्म्यांचे ठिकाणी असणारें जें स्वरूपसुख, जलापासून निर्माण झालेल्या शैवालानें आच्छादित असलेल्या जलाप्रमाणें अज्ञानानें आच्छादित झाल्यासारखे दिसतें तें, स्वरूपसुख मृगजलाप्रमाणें असणाऱ्या विषयापासून विरक्त झालेल्या प्रन्हादाला ज्यांनी सांगितलें व देहव्रयातीत अमणाऱ्या आपल्या वैष्णव-पदाप्रत प्रन्हादाला ज्यांनी पोचविले तेच हे श्रीदत्त होत. ॥ १ ॥

भावार्थः—कोणा एके वेळी लोकपरिस्थिति जाणण्याकरतां सह्य पर्वतावर फिरत असतां प्रन्हादाने कावेरी तीरावर भोगसाधनरहित असून ज्याचा देह पुष्ट आहे व जो आनंदांत आहे, अशा अवधूतांना पाहिलें व भोगसाधनें नसतांहि आपला देह पुष्ट कसा, व एवढा मोठा आनंद तुम्हांला कसा मिळाला, असें त्याने त्या अवधूतांना विचारलें असतां अवधूत सांगतातः—मधमाशी व अजगर या दोघांपासून मी वैराग्य व संतोष हे दोन गुण घेतले. ते असेः—मधमाशी दिवसभर खवून मध सांठ-विते पण स्वतः उपभोग घेत नाही व दुसऱ्याला घेऊ देत नाही. अखेर तो साठा मधमाशांना मारून तिसराच घेऊन जातो. यावरून विषय-संचय करणें दुःखाला कारण आहे. म्हणून विषय हे दुःखदायक अस-

त्यानें त्याज्य आहेत असा मधमाशीपासून वैराग्य हा गुण घेतला. दुसरा जो अजगर, हा अन्नावांचून पुष्कळ दिवस काढतो. त्याकरतां कांहींसुद्धां श्रम करीत नाही. यदृच्छेनें केव्हां कांही मिळेल तितकेच खाऊन आनंदांत असतो. त्यापासून संतोष हा गुण घेतला. त्याचप्रमाणें स्रक्-चंदन-वनितादि उपकरणांनी युक्त असलेल्या आत्म्याचे ठिकाणी असणारें स्वरूपसौख्य अज्ञानाने आच्छादित आहे. ज्याप्रमाणें शैवालानें जल आच्छादिलेलें असतें, त्या जलाचा त्याग करून तृप्तार्त झालेला मनुष्य मृगजलाच्यामागे धांवूं लागतो व त्याला एक पाण्याचा थेंबसुद्धां मिळत नाही; पण जेव्हां त्याला विचार उत्पन्न होईल तेव्हां तो परत येऊन शैवाल दूर करून जलपान करतो व सुखी होतो. त्याचप्रमाणें जीव आपल्या अज्ञानानें झाकून गेलेलें स्वसौख्य सोडून देऊन सुख मिळण्याच्या आशेनें सुखाभासरूप असणाऱ्या विषयांकडे धांव घेतो. अर्थात् त्याला तेथे दुःखाचाच अनुभव येतो, आणि जेव्हां त्याला विषयदोष पाहून वैराग्य उत्पन्न होते, तेव्हां तो गुरुपदेशानें परत फिरून परमसुखाला मिळवितो.

याप्रमाणें प्रन्हादाला अवधूताने ज्ञानाचा उपदेश करून पुनरावृत्तिरहित अशा आपल्या वैष्णवपदाला नेलें. ॥ १ ॥

(२)

अन्वयः—पञ्चविंशतिभूम्यादिगुरुप्राप्तं हेयोपादेयलक्षणं अन्वीक्षणं स्वशिक्षणं यः यदु प्रोचे ।

अर्थः—पृथ्वीआदीकरून पंचवीस पदार्थरूप गुरुंपासून मिळविलेलें दोषत्याग व गुणग्रहण असें अन्तर्मुख वृत्ति उत्पन्न करणारें तत्त्वज्ञान ज्या भगवान् दत्तात्रेयानें यदु नामक राजाला सांगितलें, तेंच हे श्रीदत्त महाराज आहेत. ॥ २ ॥

(३)

अन्वयः—धृतिसत्यशमादिसाधनैः सकुसंगोत्सृतिभिः मरुद्भनैः
अहिपिंगलसाध्यदेवताः (प्रति) इह आनताविता यः गति ऊचे ।

अर्थः—सात्त्विक धैर्य, यथार्थ भाषण, व अन्तरिन्द्रियनिग्रह इत्यादि
अंतरंगसाधनांनी दुष्ट संगाचा त्याग करून दैवी संपत्तीने मिळणारे ज्ञान
या भूलोकी शरणागतरक्षक अशा ज्या श्रीभगवान् दत्तात्रेयाने पिंगल
नाग व साध्यदेव यांना सांगितलें, तेच हे दत्तात्रेय होत. ॥ ३ ॥

(४)

अन्वयः—यः विधिविष्ण्वजात्मा आत्रेयदत्तः मे गुरुदेवतात्मा
परात्मा सः अनुसूयात्रिसुतः सुरतः महात्मा इह नः अधिपुण्यात् उप-
लब्धः (अस्ति) ।

अर्थः—जो ब्रह्मा, विष्णु व महेश्वर असा त्रिगुणात्मक अत्रिकुमार
दत्तात्रेय माझा गुरु देवतारूप जो परमात्मा तो दयालु व आत्मदानामुळें
उदार असा या लोकी आमच्या अत्यन्त पुण्योत्कर्षांनी प्राप्त झाला. ॥ ४ ॥

(५)

अन्वयः—इह अनन्यगतिचातकं (अभिलक्ष्य) वनः अलं जलं
वर्षति । तथापि (तत्) सकलाऽसुधारिपरितृप्तये अलं (भवति एवं
यथा) तथा अत्र अवतीर्णः यः अनुसूयासुतः महर्षिवरदः अपि सद्गतिः
सः नः परदः अभवत् ! ॥ ५ ॥

अर्थः—या भूलोकी मेवाच्या पाण्याशिवाय ज्यांना पाणी नाही,
अशा चातकपर्श्यांना उद्देशून मेव भरपूर पाण्याचा वर्षाव करतो. तरी
पण तें पाणी सर्व जीवांच्या संतोषाला पुरेसें होतें. हें जसें आहे तसें
या लोकी अवतारित जे अनुसूयासुत श्रीदत्त अत्रि ऋषींना वर देणारे
असूनहि भक्तकामकल्पद्रुम जे दत्तात्रेय ते आम्हां सर्वांना मोक्ष देणारे
असे झाले आहेत. ॥ ५ ॥

(६)

अन्वयः—चातकस्य तृद् कियती (अत्यल्पजलापेक्षैव) यः(मेघः) अस्मै अपः वर्ष । ताः परस्मै (इतरजीवाय) अलं न किम् । (अपि तु पर्याप्तमेव) तथापि (ताः) चिरस्थितयः न भवन्ति ! अयं वरदः भगवान् (श्रीदत्तात्रेयः) नित्य एव (भवति) ॥ ६ ॥

अर्थः—चातकपक्ष्यांची तहान किती ! अतिशय थोडी, पण मेघ त्यांच्याकरतां वर्षाव करतो. तें पाणी सर्व प्राण्यांची तहान भागवीत नाही काय ? तर सर्वांची तहान भागवून पुष्कळ आनंद देतें. परंतु तें पाणी फार वेळ राहत नाही. हे वर देणारे श्रीभगवान् दत्तात्रेय निश्चयानें त्रिकालाबाधित म्हणजे अविनाशी आहेत म्हणून मेघाचा दृष्टान्त देणें योग्य होत नाही. ॥ ६ ॥

(७)

अन्वयः—भगीरथः स्वमुक्त्यै गङ्गां गां आनयत् । सा इह नः अपि मुक्त्यै अभूत् । तथैवाऽपि अयम् । सा च (गङ्गा) एकदेशे (विद्यते) अयं स्मर्तृगामी (अत एव) सकलप्रदेशे (उपलभ्यते) ।

अर्थः—राजा भगीरथानें आपल्या पूर्वजांच्या उद्धाराकरितां तपश्चर्यारूप प्रयत्न करून गंगा या भूमितलावर आणली. ती गंगा आम्हा सर्वांच्या उद्धाराकरितां उपयोगी पडली. त्याप्रमाणेंच हे श्रीभगवान् दत्तात्रेय अत्रिमुनीच्या मोठ्या तपश्चर्यारूप प्रयत्नांनी या भूलोकी अवतीर्ण झाले व आम्हां सर्वांच्या उद्धाराकरितां उपयोगी पडले. म्हणून भगीरथीची उपमा देणे योग्य आहे, असे कोणी म्हणेल तर ही उपमा बरोबर जुळत नाही. कारण ती गंगा एका उत्तर प्रदेशांतच आहे. पण श्रीमद्दत्तात्रेय हे स्मर्तृगामी असल्यामुळें जिथें स्मरण होईल तिथें ते येतात. म्हणजे सर्वच ठिकाणी त्यांची प्राप्ति होते. उपमान व उपमेय यांच्यांत वैशिष्ट्य दाखविल्यामुळें इथें व्यतिरेक नामक अलंकार होतो. ७

(८)

अन्वयः—कचित् आगतः घनः तोयैकदानः (एव भवति) (या पूर्वोक्ता गङ्गा) अघभङ्गा (एव भवति) स्थिरकल्पपादपः (संनिहितेभ्य एव) सङ्कल्पितं (एव) राति । यः (श्रीदत्तात्रेयः) (सः) अघतापपापहा चरकल्प-पादपः (सन्) असङ्कल्पितं (राति) ॥ ८ ॥

अर्थः—कुठून तरी आलेला मेव केवळ पाणीच देतो, आणखी कांहीच देऊं शकत नाही. पूर्वी वर्णिलेली गङ्गा नुसतें पापच नष्ट करते. कल्पवृक्षाची उपमा द्यावी तर तो स्थावर कल्पवृक्ष जवळ येणाऱ्यालाच व मागेल तितकेंच देतो. पण जो भगवान् श्रीदत्तात्रेय तो सर्वत्र सञ्चार करणारा कल्पवृक्ष पापताप दैन्य नाहीसे करतो. इतकेंच नव्हे तर आपला भक्त कुठेंहि असो, त्याच्या मनांतील कामना न मागतांहि पूर्ण करतो. या श्लोकांतहि पूर्वीच्या श्लोकासारखा व्यतिरेक आहे. ॥ ८ ॥

अन्वयः—अस्य निद्रा मातृपुरे सद्यःशिखरे पीठं काश्याल्ये पुरे अस्य मिमंक्षा करहाटके पुरे अर्ध्यम् । अवरे कोल्हापुरे भिक्षा (अस्ति) पाञ्चाले पुरे भुजिः (भवति) । विठ्ठलपुरे अस्य विचित्रं पत्रम् । गांधर्वे पुरे युजिः । कुरुपुरे आचमः । (एवं पर्यटनशीलोऽपि भक्तैः) स्मृतः (यः) दूरे न (वर्तते किन्तु) अन्तरे (प्रादुर्भवति) ॥ ९ ॥

(९)

अर्थः—या श्रीदत्तमहाराजांची निद्रा म्हणजे निद्रास्थान सद्यः पर्वताच्या पायथ्याशी रेणुकानगरांत आहे. त्यालाच हल्ली मातापूर असें म्हणतात. सद्यनामक पर्वताचे शिखरावर राहाण्याचें स्थान आहे. या श्रीदत्तात्रेयांचे काशीनामक महाक्षेत्रांत गङ्गास्नान होतें. कन्हाडनामक क्षेत्रांत अर्ध्यदान म्हणजे प्रातःसंध्यावंदन असतें. श्रीमहालक्ष्मीचें राहाण्याचें ठिकाण दक्षिण काशी, या दोन कारणांमुळे श्रेष्ठ अशा कोल्हापुरांत भिक्षा-म्हणजे माधुकरी मागणें असतें. पांचालेश्वर क्षेत्रामध्ये

त्या माधुकरीचें भोजन होतें. कोल्हापुरांतून भिक्षा आणावयाची आणि पांचालेश्वरी भोजन करावयाचें. भू-वैकुण्ठ श्रीपंढरीक्षेत्रांत या श्रीदत्तप्रभूचें चंद्रभागातीरावर तिलकधारण म्हणजे गंध लावणें होतें. प्रसिद्ध अशा श्रीगाणगापुरांत श्रीदत्तात्रेयांचें ध्यान होतें आणि कुरुक्षेत्रांत आचमन असतें. याप्रमाणें सर्वत्र संचार करणारा जरी हा प्रभू आहे, तरी भक्तांनीं स्मरण करतांच तो दूर राहात नाही, तर त्याच्या हृदयांत प्रकट होतो. ९

(१०)

अन्वयः—श्रुतिजातगीतं वदान्यवित्तं हि प्रथितं शरण्यं सद्वाचले (वर्तमानं) अत्रिजातं तं दत्तं चन्द्रकुलोत्थः आयुः राजा (पुत्रकामः सन्) शरणं जगाम ।

अर्थः—वेदतयीनें वर्णन केलेला, दानशूरांमध्ये श्रेष्ठ म्हणून सर्व-प्रसिद्ध, शरण आलेल्यांचें रक्षण करणारा, सद्दनामक पर्वतावर असणारा, असा जो अत्रिऋषि-कुमार त्या श्रीदत्तप्रभूला चंद्रकुलांत जन्मलेला आयु नांवाचा राजा पुढाची इच्छा असणारा शरण गेला. ॥ १० ॥

(११)

अन्वयः—स्वच्छाम्बुपूर्णसरसीसरसीरुहान्तः कलहंसजातं अत्र केलि-कलहं चक्रे । रुडाद्युपरमे तस्मिन् परमे (पर्वते) निविष्टं वरदण्डहस्तं वरदं देवं (श्रीदत्तं) ददर्श (आयुः)

अर्थः—निर्मळ पाण्यांनी तुडुंब भरलेल्या सरोवरामध्ये हंस पक्षी ज्या पर्वतावर क्रीडा करतात, त्या राग, द्वेष व मत्सररहित, श्रेष्ठ सद्द पर्वतावर दण्ड धारण करणारे, वर देणारे, व तेजःपुंज असे जे श्रीदत्तगुरु त्यांना आयुराजानें पाहिलें. ॥ ११ ॥

(१२)

अन्वयः—चिरोपोषिताक्षीष्टसत्पारणा इव (किं च) चिरभ्रान्तचित्त-भ्रमावारणा इव तस्य अजस्थ मूर्तिः कृपेक्षेच्छुना (नृपेण) मुदेव मूर्ता मुदा इव ईक्षिता ॥

अर्थः—दर्शनाच्या इच्छेनें पुष्कळ वेळ उपोषित असलेल्या नेतांना इच्छामोक्षणच कीं काय, किंवा फार दिवसांचा मोहच निरास करणारी काय, अशी त्या जन्मादिविकाररहित श्रीदत्तप्रभूची मनोहर मूर्ति कृपाकटाक्षाची इच्छा करणाऱ्या त्या आयुराजानें आनंदानें मूर्तिमंत देहधारी आनंदच काय अशी पाहिली ! ॥ १२ ॥

(१३)

अन्वयः—‘आत्मतुष्टये धुतमानं आत्मदृष्टये नतं आगतं (तं भूपं) सततं निजगौरवभृत् सुमर्षणः (ईदृगपि बहिः) मत्तः स्वमर्षण इव (श्री-दत्तात्रेयः) निजगौ ।

अर्थः—पुत्रलाभरूप मिळणाऱ्या आपल्या आनंदासाठीं अभिमान टाकलेल्या आणि आपल्या दर्शनाकरितां नम्र होऊन आलेल्या त्या आयुराजाला नेहमी स्वभक्ताचा अभिमान बाळगणारे म्हणूनच भक्त-वत्सल, भक्ताभिमानी, असें विरुद्ध धारणारे श्रीदत्तप्रभु आंत शांत जरी होते, तथापि बाहेरून उन्मत्त असून अतिशय राग आल्यासारखे बोलू लागले. ॥ १३ ॥

(१४)

अन्वयः—रे मूढ ! रे विरूढंदर्प ! हे कुपथारूढ ! (अस्मिन्) अतिगूढाश्रमे कस्मात् त्वं भ्रमसि । इतः आशु यदा न यास्यसि (चेत्तर्हि) अश्रमं ते निःशेषभ्रममूलकृन्तनं इह द्राक् अरं कारयिष्ये । (यतः) अधुना स्त्रीवक्त्रात् गलता मधुना समेन सीधुना अहं अशुद्धः अस्मि ।

अर्थः—अरे हे विवेकशून्या ! गर्विष्ठा ! कुमार्गगा ! या अगदीं एकांतांत असलेल्या आश्रमांत तू कां फिरतो आहेस ! एथून आतांच्या आतां जर गेला नाहीस तर विना आयास तुझा माझ्याबद्दल असलेला सर्व भ्रम या क्षणीच समूळ नष्ट करून टाकीन. कारण या वेळी मी या गु.च. .३६

स्त्रीच्या मुखांतील अतिमधुर व उच्छिष्ट मद्य प्राशन केल्यामुळे अशुद्ध आहे. १४ असा हा तात्काळ लक्षांत येणारा उत्तानार्थ झाला. पण भक्तवत्सल श्रीदत्तगुरु यांच्या बोलण्याचा गूढ अभिप्राय वेगळाच आहे. तो असा:—

अन्वयः—हे अमूढ ! विरूढदर्प कुपथारूढ ! (अस्मिन्) अति-गूढाश्रमे कस्मात् त्वं भ्रमसि । इतः आशु यदा न यास्यसि (चेत्तर्हि अश्रमं ते निःशेषभ्रममूलकृन्तनं द्राक् अर कारयिष्ये । (यतः) अधुना स्त्रीवक्त्रात गलता मधुना समेन सीधुना अहं शुद्धः अस्मि ।

अर्थः—हे विचारशीला ! गर्विष्ठ व दुराचारी लोकांपेक्षां विशेष म्हणजे सूज्ञपुरुषा राजा ! अत्यंत एकान्तांत असलेल्या या आश्रमांत येऊन येथे कां फिरू लागला आहेस ? येथून तात्काळ जर गेला नाहीस तर योगाम्यासादि श्रम पडू न देतां तुझे सर्व अज्ञान नष्ट करतो. कारण मी या वेळी सुषुप्ता या नांवाची अमृतस्त्रावी नाडी हीच कोणी स्त्री तिच्या मुखांतून येणारें मद्यासारखे गोड व उन्मत्त करणारें अमृत प्राशन करीत असल्यामुळे मी अत्यंत शुद्ध आहे. १४ श्रीदत्तात्रेयाचे षोडश अवतार आहेत. त्यांत “मायायुक्ताऽवधूत” या नांवाचा एक अवतार आहे. तो असा आहे.

(१५)

अन्वयः—एवं भर्त्सितः ताडितः अपि अग्रे पतितः नीतिमान भक्तिमान् सः (आयुः) दयालो ! उपेक्षां मा कुरु मां पाहि इति आह ।

अर्थः—याप्रमाणें तिरस्कार केलेला व दगडादिकांनी मार खाल्लेला असा जरी तो आयुराजा होता, तरीहि साष्टांग नमस्कार घालणारा, आचारसंपन्न व प्रेमळ असा तो राजा आयु, हे दयाळा ! माझा तिरस्कार करू नका, माझे रक्षण करा असें म्हणाला. ॥ १५ ॥

(१६)

अन्वयः—प्रणतं (राजानं) भगवान् प्राह । (राजन्) त्वं मयि भक्तिमान् असि (अतः मह्यम्) सास्त्रामिषं हृद्य मद्यं देहि । हि अन्यथा (मम) तोषः न (स्यात्) ।

अर्थः—नम्र अशा आयु राजाला श्रीदत्तात्रेय म्हणाले, राजा तूं माझ्यावर अत्यंत प्रेम करणारा आहेस, म्हणून मला रक्त व मांस यांसह गोड मद्य दे. कारण त्यावांचून मला आनंद होणार नाही. ॥ १६ ॥

(१७)

अन्वयः—तथा इति (उक्त्वा सः) अण्डयोनये (च) शास्त्रयोनये (श्रीदत्तात्रेयाय) साक्षात् पशुसोमबुध्या यथेष्टं संस्कृतं रुच्यं मांसं च मद्यं अदात् ।

अर्थः—बरे आहे, आपण म्हणतां त्याप्रमाणें देतो. असें म्हणून त्या आयुराजाने या ब्रह्मांडाला व वेदत्रयीला मूळ कारण अशा श्रीदत्तात्रेयांना प्रत्यक्ष मांसदानानें पशुयागसिद्धि व मद्यदानानें सोमसिद्धि होईल, अशा बुद्धीनें पुरे होईपर्यंत व मिष्ट जसें होईल तसें उत्तम रीतीनें तयार करून त्यांच्या इच्छेप्रमाणेच मांस व मद्य दिलें. ॥ १७ ॥

(१८)

अन्वयः—मतीश्वरः इति क्षितिपतिना (राज्ञा) प्रसादितः ईश्वरः (श्रीदत्तात्रेयः) प्रमोदतः रुचिरां गिरं जगौ । (हे राजन्) मदर्चकः इह पुनः इतरं वरं याचितुं क्षमः न (भवति) ।

अर्थः—बुद्धिप्रेरक व निष्कपट सेवेनी आयु राजानें प्रसन्न केलेले सर्व शक्तिमान् श्रीदत्तगुरु अति आनंदित होऊन मधुर वाणीनें म्हणाले, हे राजा ! माझी सेवा करणारा भजक या लोकी मी प्रसन्न जाहलों असतां दुसऱ्याजवळ कसलीहि याचना करीत नाही. कारण मीच सर्व इच्छा पूर्ण करण्यास समर्थ आहे, हें लक्षांत आणून जो वर मागावयाचा असेल तो माग. ॥ १८ ॥

(१९)

अन्वयः—भूपः तं ईशं (श्रीदत्तात्रेयम्) नत्वा आह । हे सुरवर ! असुरसुरनरजेतारं शूरं दातारं उत्तारं (ईदृशं) सुतं देहि । आयुः विधिहतमतिः एव (अभूत् हि) जगति रंकाय एकः ऊर्णायुः (अपि) अलं भवति ।

अर्थः—राजा आयु त्या सर्वसमर्थ श्रीदत्तात्रेयांना वंदन करून बोलला, हे देवश्रेष्ठा ! दत्तात्रेया ! दैत्य, देव व मनुष्य यांना जिकणारा, पराक्रमी, दाता, कुलाचा उद्धार करणारा असा सुपुत्र द्या. कोणी म्हणेल अहो मोक्ष न मागतां आयुराजाने श्रीदत्तमहाराजाजवळ नश्वर पुत्रच कां मागितला, तर दुर्दैवाने त्याच्या बुद्धीला मोह झाला. कारण एकाचा श्रेष्ठ दात्याने एकाचा दरिद्राला हा भाताचा कोंडा न मागतां जन्मभर तुझा चरितार्थ चालण्यासारखे एकादे गांव माग म्हणून पुनः पुनः सांगितले तरी तो कोंडाच मागून घेतो. तसे मोक्ष देणाऱ्या श्रीदत्तप्रभूजवळ राजाला पुत्रच मागण्याची बुद्धि झाली. लोकांमध्ये दुर्दैवाने पछाडलेल्या दरिद्राला श्रेष्ठ दात्यापासून एक बोकड जरी मिळाला तरी तो त्या एका बोकडानेच संतुष्ट होतो. १९. येथे अर्थान्तरन्यासनामक अलंकार आहे.

(२०)

अन्वयः—प्रभुः सः अपि तथाविधात्मजलब्धये च स्वविभूतये इनपतये (तस्य) सकलं भावि शं हृदि निधाय फलं ददौ । हि नृपः (अपि) मृदिभैः बालिशं मृडयति ।

अर्थः—सर्वसमर्थ श्रीदत्तप्रभूनेंहि वर मागितल्याप्रमाणे पुत्रप्राप्तिस्तव च विभूतिभूत जो नराधिपति आयुराजा त्याला त्याचे पुढील कल्याण लक्षांत आणून एक फळ दिले. कोणी म्हणेल हे अयोग्य केले. तर तसे नाही. या लोकींहि प्रत्यक्ष हत्ती, घोडे इत्यादि वैभव असणारा राजा देखील मातीच्या हत्तीनेच आपल्या अज्ञ बालकाची समजूत करितो. ॥२०॥

(२१)

अन्वयः—सः निजपुरं अगात् । अथ इदं फलं स्त्रियै अदात् । इयं अपि प्रभुफलबलतः (च) निजपतिरतितः जलधिजं दिक् इव दिगधिपलवजं चरं गर्भं अधात् ।

अर्थः—तो आयुराजा आपल्या नगराला आला; आणि त्यानें श्रीदत्तानें दिलेलें प्रसादरूप फळ राणी इंदुमतीला दिलें. तिनें श्रीदत्त-प्रसादभूतफलप्रभावानें व पतिसंभोगानें पूर्वं दिशा जशी चंद्राला धारण करते त्याप्रमाणें इन्द्रादि लोकपालांचा अंशभूत असा गर्भ धारण केला. ॥ २१ ॥

(२२)

अर्थः—नंतर सजळ मेवाप्रमाणें सुंदर व तेजस्वी अशा परमश्रेष्ठ पुरुषानें शंखोदकानें आपल्याला अभिषेक करून एक मुक्ताफल दिलें असें आपल्याला झालेले अति उत्तम स्वप्न इन्दुमतीनें राजाला कळविलें. आयुराजानें प्रातःकाळी शौनकांना तें स्वप्न सांगितलें. शौनकांनी श्रीदत्त-प्रसादानें हुण्डासुराचा नाश करणारा व पराक्रमी असा सुपुत्र इन्दुमतीला होईल, याप्रमाणें त्या स्वप्नाचा अर्थ राजाला सांगितला. हुण्डासुरकन्या आपल्या सखीसह बागेंत क्रीडा करीत असतां तिनें आयुराजाचा पुत्र हुण्डासुराचा अंतक जन्माला येणार, असें चारणांच्या संवादामध्ये ऐकिलें व तें वर्तमान तिनें हुण्डासुराला कळविलें. ॥ २२ ॥

(२३)

अन्वयः—यदि नृपः तपः तप्तुं इतः गतः । तर्हि जितसुरः गूरः हुण्डासुरः अत्र धरोपरि ईशः जातः । सः देवगदितं स्वमृतं सुतातः श्रुत्वा (विलीय राजगृहं) एत्य च तथा (तां) वीक्ष्य हि विमनाः जातः ।

अर्थः—ज्या वेळी तपश्चर्या करण्याकरतां आयुराजा आपल्या नगरांतून सह्यपर्वतावर गेला त्या वेळी सर्व देवांना जिकणारा म्हणूनच

पराक्रमी असा हुण्डासुर या पृथ्वीचा राजा झाला. त्याच्या कन्येने चारण-
देवांच्या बोलण्यांत ऐकलेला आपला मृत्यु, तिच्यापामून ऐकून त्या
बातमीचा खरेपणा समजून घेण्याकरतां लपून तो हुंडासुर राजवाड्यांत गेला
व गरोदर अशा इंदुमति राणीला पाहून अतिशय खिन्न झाला. ॥ २३ ॥

(२४)

अन्वयः—राज्ञ्याः अन्योन्यगौरवस्पर्धिकुचाऽस्ये गर्भेण केवलं
नीलता न अर्पिता । (किन्तु) असुरास्ये अपि सा (नीलता) अर्पिता ।

अर्थः—पोटांत असलेला सूक्ष्म गर्भ त्या हुण्डासुरानें कसा पाहिला
तें अनुष्टुप् वृत्तानें सांगतात.

राणी इन्दुमतीचे आपल्या मोठेपणाबद्दल एकमेकांचा हेवा करणारे जे
स्तन त्यांचें अग्र गरोदरपणामुळे काळे झाले एवढेच नव्हे तर मृत्युभयानें
हुण्डासुराचेंहि तोंड काळे ठिकर पडलें. गरोदर त्रियांच्या स्तनाची मुखें
काळी असतात असें गर्भलक्षण वाग्भट नांवाच्या वैद्यक ग्रंथांत
दिलें आहे. ॥ २४ ॥

(२५)

अन्वयः—तद्रर्भं हन्तुं आसुर्या मायया सः गुप्तः एत्य दष्टदशनः
(सन्) तत्र ज्वलत् सुदर्शन ददर्श ।

अर्थः—राणी इन्दुमतीचा गर्भ नष्ट करण्याकरतां आसुरी मायेचा
स्वीकार करून तो गुप्त म्ह. छपून त्या राजवाड्यांत आला व अतिशय
रागानें त्यानें तेथें तेजस्वी असें गर्भरक्षक श्रीदत्तप्रभूचें सुदर्शनचक्र
पाहिलें. ॥ २५ ॥

(२६)

अन्वयः—दुष्प्रधर्षात् (सुदर्शनात्) भीतः सः अस्यै दुःस्वप्नानि
व्यदर्शयत् । सा त्रयीतनुं (सूर्यम्) अनुष्टाय तद्भयं अनाशयत् ।

अर्थः—फार प्रयत्न करूनहि जवळ जावयास कठीण अशा त्या तेजस्वी सुदर्शनामुळे म्यालेल्या हुण्डासुरानें इन्दुमतीला पुष्कळ वाईट स्वप्ने पाडली. तेव्हां इन्दुमतीनें सूर्यनारायणाची प्रार्थनारूप उपासना करून ती स्वप्नभयापासून मुक्त झाली. ॥ २६ ॥

(२७)

अन्वयः—ततः काले तुङ्गगण्डग्रहे असौ सुतं असूत । (कथंभूतः) महेशः दैत्यनिग्रहे नृपग्रहे अवतीर्णः किम् ।

अर्थः—श्रीमदत्तात्रेयांनीं आपल्या सुदर्शन चक्रानें रक्षण केल्यानंतर दहाव्या महिन्यांत सूर्यादि सहा ग्रह उच्चीचे असतांना इन्दुमतीला पुत्र झाला. तेव्हां राजगृहांत जणूं काय दैत्य-नाशाकरतां श्रीशंकरच अवतीर्ण झाले की काय असें वाटलें. पांच ग्रह उच्चीचे असतां तो चक्रवर्ती होतो, व सहा ग्रह उच्चीचे असतील तर स्वर्गाचेंहि आधिपत्य त्याला मिळतें. हा नहुष दैवशाली असल्यानें, याच्या जन्मकाली सहा ग्रह उच्चीचे होते म्हणून याला याच देहानें इन्द्रपदाचा उपभोग घ्यावयास मिळाला. ॥ २७ ॥

या श्लोकांत श्रीशंकरच अवतीर्ण झाले काय हा उत्प्रेक्षा अलंकार होतो.

(२८)

अन्वयः—पुत्रसद्वत्नवीक्षणात् आनंदः भूपतेः अंतः स्थातुं न समर्थः अभूत् । (कस्य इव) अब्जवीक्षणात् अब्धेः पुर इव ।

अर्थः—ज्याप्रमाणें चंद्राला पाहून समुद्राचा आनंद पूररूपानें बाहेर पडतो तसा आपल्या सर्वोत्कृष्ट मुलाला पाहून झालेला आनंद आयु-राजाच्या अंतःकरणांत मावला नाही, तर तो बाहेर पडला. ॥ २८ ॥

(२९)

अन्वयः—मुदा प्लुतः महाधनः सः जातकृत्ये देवान् (च) पितृन् अभ्यर्च्य मुक्तबंधनः (सन्) द्विजातिभ्यः धनादि अदात् ॥

अर्थः—आनंदाश्रुंनी स्नान झालेला, श्रीमान् असा जो आयुराजा त्यानें जातकर्म संस्कारांत करावयास लागणारे देवपितृगणार्चन व नांदीश्राद्ध पुण्याहवाचनपूर्वक करून व वृद्धिश्राद्ध करून पितृऋणांतून मुक्त झालेल्या त्यानें ब्राह्मणांना द्रव्य, भूमि, इत्यादि दानें दिली. ॥२९॥

(३०)

अन्वयः—मायावी सः (तामसीम्) मायां आराध्य (दास्याः अंगं प्रविष्टः सन्) अरिष्टं गत्वा (तत्र प्रस्वापिन्याख्याम्) दानवी मायां उद्वाव्य सुप्तेभ्यः (मात्रदिभ्यः सकाशात्) अद्रुभुतं तं पोतं अहरत् ।

अर्थः—त्या मायावी हुण्डासुरानें तमोगुणात्मक मायेची उपासना करून तिच्या प्रभावामुळे व त्याच्या सुदैवानें, बाहेर आलेल्या एका दासीच्या अंगांत प्रवेश करून तो सूतिकागृहांत गेला; आणि तेथें सर्वांना निद्रा येणाऱ्या प्रस्वापिनी नांवाच्या दैत्यमायेचा मंत्रप्रयोग करून इन्दुमति वगैरे तेथील सर्व लोक झोंपले असतां तिथून त्या लोक-विलक्षण मुलाला घेऊन घरी गेला. ॥ ३० ॥

(३१)

अन्वयः—शक्तः अपि दत्तः मन्त्रशक्त्यै मानं अदात् । सः दानवः नवपाकं स्त्रियै दत्वा तत्पाकं कर्तुं आदिशत् ॥

अर्थः—मग काय श्रीदत्तात्रेयांना सुद्धां दैत्यमायेची भीति वाटली ? तेच अनुष्टुप् वृत्तानें पुढील श्लोकांत सांगतात. माया निवारण करण्यास समर्थ जरी दत्तमहाराज होते तरीहि त्यांनीं मंत्रशक्तीला मान दिला. त्या दानवानें नुकताच जन्मलेला तो कोमल बालक आपल्या स्त्रियेच्या स्वाधीन करून त्या मुलाचें मांस शिजवून दे असे तिला सांगितलें. ॥ ३१ ॥

(३२)

अन्वयः—सा सनालं (तं) बालं प्रेक्ष्य अपि साम्राक्षी प्राह । हे प्राज्ञ एषः (बालः) न वध्यः । (यतः सद्योजातः) अयं अमेध्यः (अस्ति) ।

अर्थः—त्या मुलाला पाहून आश्चर्यचकित होऊन ती दैत्यस्त्री बोलली तें असेः—ती हुण्डासुरपत्नी नाळेसह असलेल्या त्या मुलाला पाहून दयेनें तिच्या नेत्रांतून अश्रु वाहूं लागले व म्हणाली, हे सृज्ञ पतिदेवा ! हा बालक मारणे योग्य नव्हे. कारण आपण विद्वान् आहां तरी नुकताच जन्मलेला बालक मनुष्यभक्षक अशा आम्हांलासुद्धां भक्षण करण्यास अण्वित्र आहे. ॥ ३२ ॥

(३३)

अन्वयः—सः अपि असुरः प्राह (हे मूढे !) अयं बालः मम कालः । (अस्ति मया) प्राप्तः (अतः) अद्य दुरात्मा भक्ष्यः । (यतः) इह (अयं देहरूपः) आत्मा रक्ष्यः ।

तें आपल्या स्त्रियेचें भाषण ऐकून हुण्डासुर तिला म्हणाला,

अर्थः—तो हुण्डासुर बोलला. हे मूर्ख स्त्रिये ! हा बालक देवांनी योजलेला माझा मृत्यु आहे. याला मी महत्प्रयासानें मिळविलें आहे. म्हणून आज दुष्ट मृत्युरूप अशा या बालकाला भक्षण करणेंच उचित आहे. कारण हा देहरूपी आत्मा वाटेला ते करून रक्षण करणेंच योग्य आहे. रोचन नामक आपल्या गुरूंच्या मर्तांत देह हाच आत्मा आहे म्हणून वाटेला ती वाईट कृत्ये करूनहि देहाचे रक्षण केलें पाहिजे. शत्रु निर्बल आहे म्हणून त्याची उपेक्षा करणें बरे नव्हे. उपेक्षा केली तर सूक्ष्म रोग जसा उपेक्षा करणाऱ्याला बलवान् होऊन नष्ट करतो, तसाच शत्रूहि समूळ नाश करतो. द्रव्य, पुत्र, स्त्री इत्यादि पुनः पुनः मिळविणें शक्य आहे. पण देह मिळणें दुर्लभ आहे. म्हणून मृत्युरूप या मुलावर दया करणें म्हणजे आपणच आपला नाश करून घेतल्यासारखें होईल. तरी मी म्हणतों तेंच योग्य आहे. तरी सत्वर मांसपाक कर व मला दे. ॥ ३३ ॥

(३४)

अन्वयः—दुष्टधीः सा (तं) तथा इति (उक्त्वा तस्मात् बालं) आदात् । (च) स्वयं तं (हन्तुं) सैरन्ध्यै अदात् । सा च (तं) बलुवकरे (अदात्) सः हि (तं हन्तुं) करे अस्त्रं दधौ ॥

अर्थः—पतीच्या उपदेशाने निर्दय बनलेली ती हुण्डासुर स्त्री ' बरें आहे आपण म्हणतां तसे करितें ' असें बोलून तिने त्याच्यापासून त्या मुलाला आपल्याजवळ घेतलें व मारण्याकरतां स्वतः एका दासीच्या स्वाधीन केले. त्या दासीने तो मुलगा स्वयंपाक्याजवळ दिला. त्यांनीहि मुलाला मारण्याकरितां हातांत शस्त्र घेतलें. ॥ ३४ ॥

(३५)

अन्वयः—सुगुप्तचक्रोपरि प्रहृतं तत् शितास्त्रं भग्नम् । तथा अन्यत् (प्रहृतं) शितास्त्रं अपि ग्राष्णि खड्गं इव तथा भग्नम् । परभक्तिसारविप्रे प्रयुक्तः अभिचारः यथा (निष्फलः) (तथा बाले प्रहृतं शिताऽस्त्रं निष्फलं बभूव इति अपरः दृष्टान्तः) ।

अर्थः—श्रीदत्तसुदर्शनानें सुरक्षित त्या मुलावर मारलेले ते तीक्ष्ण शस्त्र मोडून पडले. नंतर बलुवाने दुसरें तीक्ष्ण शस्त्र घेऊन पुनः प्रहार केला. पण तेहि शस्त्र दगडावर मारलेल्या तरवारीप्रमाणें पूर्वीसारखेच मोडून गेलें. याला दुसरा दृष्टान्तः—ज्ञानोत्तरकालीन परभक्ति हेंच बल असलेल्या ब्राह्मणावर योजलेला मारक प्रयोग जसा निष्फल होतो, तसें तें शस्त्र निष्फल झाले. रक्ताचा एकही थेंब तेथें दिसला नाहीं. परमात्म्यानें रक्षिलेल्या भक्तास कोणीहि कांहीसुद्धां करूं शकत नाहीं. यावरून श्रीदत्तमहाराजांचें भक्तावात्सल्य किती आहे हें सहज लक्षांत येण्यासारखें आहे. ॥ ३५ ॥

(३६)

अन्वयः—तदा क्रूरा अपि (सा) सैरन्ध्री द्रुतचित्ता (सती) बलुवं आह । (हे बलुव !) एतं (बालम्) न जहि । हि देवः अस्य शिरसि कर-पलुवं अधात् ।

अर्थः—त्या वेळी निर्दय असूनहि ती दासी दयार्द्र होऊन त्या बलुवाला म्हणाली, हे बलुवा, आतां या मुलावर तू शस्त्रप्रहार करूं नको. कारण देवांनी याच्या मस्तकावर वरदहस्त ठेविला आहे. हा कोणाकडूनहि मारला जाणार नाही. ॥ ३६ ॥

(३७)

अन्वयः—तथा इति (उक्त्वा) सः धूर्तः (बलुवः तं) पोतं वसिष्ठ-द्वारे निधाय एकं कुरङ्गपोतं अचिराय हत्वा च (पक्त्वा) तत्पलं कुधिये असुराय ददौ ।

अर्थः—त्या दासीचें भाषण ऐकून बरें आहे, याला मी मुळींच मारीत नाही असें सांगून लवाड बलुवानें त्या बालकाला वसिष्ठ ऋषीच्या आश्रमद्वारांत नेऊन ठेविलें; आणि एका हरिणाच्या पाडसाला तात्काळ मारून व शिजवून तें मांस त्या दुष्ट हुण्डासुराला दिलें. हें काम त्या बलुवानें इतक्या त्वरेनें केलें की त्याचें कपट त्या हुण्डासुराला समजलें तर नाहीच, उलट आपल्या मृत्युरूप शत्रूला आपण खाऊन टाकलें, म्हणून त्याला अतिशय आनंद झाला. ॥ ३७ ॥

(३८)

अन्वयः—ततः प्रभाते विदुषां वरिष्ठः वसिष्ठः (तं) सुतं (प्रथमं प्राकृतया) दृष्ट्वा दृष्ट्वा च दिव्यदृशा दत्तप्रसादं आयुषः सुतं विज्ञाय (दयया काराम्यां) तं आदाय पस्त्यं निनाय ।

अर्थः—त्यानंतर इकडे प्रातःकाळी ज्ञानी जनांत श्रेष्ठ अशा वसिष्ठांनीं त्या मुलाला प्रथम सामान्य दृष्टीने पाहिलें. आणि नंतर ज्ञानदृष्टीने श्रीदत्त-कृपेनें मिळालेला आयुराजाचा हा पुत्र आहे, असें जाणून दयाळू होऊन आपल्या हातांनी त्याला उचलून आपल्या आश्रमांत नेलें. ॥ ३८ ॥

(३९)

अन्वयः—(हे पत्नि) अयं दत्तप्रसादः आयुषः अर्भः इह विधिना दत्तः प्रसादः इति सः पत्न्यै अदात् । सा अपि महापुरुषलक्षणं कमलेक्षणं तं प्रेम्णा अपात् ।

अर्थः—आणि वसिष्ठ बोलले, हे स्त्रिये ! हा बालक श्रीदत्तकृपेनें झालेला आयुराजाचा पुत्र आहे. येथे आपल्या मुदैवाने आणून दिलेला हा प्रसाद आहे. हें आपलें महद्भाग्य होय. असें बोलून वसिष्ठ मुनीनें त्या मुलाला सती अरुंधतीच्या स्वाधीन केलें. तिनेंही रेखांकित महापुरुष चिन्हांनी युक्त अशा त्या मनोहर बालकाचें मोठ्या प्रेमानें पालन केलें. ॥ ३९ ॥

(४०)

अन्वयः—हि अत्यर्थं अरिबंधनं करिष्यति (अयं बालः) इति अर्थ-ज्ञार्षिमारिषः (वसिष्ठः तस्मै) डिम्भाय नहुष इति अभिधानं ददौ ।

अर्थः—निश्चयानें हा शत्रुबंधन-शत्रुपराजय करणार म्हणून शब्दार्थ जाणणारे जे वसिष्ठमुनि त्यांनीं त्या मुलाचें नांव नहुष असें ठेविलें. ॥ ४० ॥

(४१)

अन्वयः—शशिवंशजः सः (नहुषः) तपनर्षिकरस्पर्शात् (च) परेशाऽनुग्रहात् अपि दिने दिने शशिवत् ववृधे ।

अर्थः—चन्द्रवंशांत जन्मलेला तो नहुष तपस्वी वसिष्ठमुनीच्या लालनपालनानें व श्रीदत्तकृपेनेंच शुक्रपक्षांतील चन्द्राप्रमाणें वाढूं लागला.

शुक्लपक्षांतील चन्द्राप्रमाणें नहुष वाढूं लागला. याला श्रीमहाराजांनीं दोन हेतु दिले आहेत. एक तपनर्षिकरस्पर्श व दुसरा परेशानुग्रह; यांमध्ये दुसरा हेतु चन्द्र व नहुष या दोहोंमध्ये समान आहे. कारण चन्द्र सर्वातर्यामीं भगवत्कृपेनें कला संपादन करतो, व नहुषहि श्रीदत्तकृपेनेंच वाढत होता. पहिल्या हेतूंत तपस्वी जे वसिष्ठ ऋषि नहुषाचें लालनपालन करीत असल्यामुळे कर म्हणजे हस्तस्पर्श असणें साहजिक आहे. करस्पर्शावांचून लालनपालन शक्य नाही हें नहुषपक्षी योग्य ज्ञालें. चन्द्रपक्षी तपनर्षि म्हणजे तापदायक व गति असणारा सूर्य त्याचे कर म्हणजे किरण त्यांचा स्पर्श म्ह. प्रवेश त्यामुळे चन्द्र वृद्धि पावतो असें आहे. जलमय चन्द्रामध्ये सूर्यकिरण संक्रामित होतात व त्यामुळेच त्याला प्रकाश मिळतो असा वैदिक सिद्धान्त आहे. हा श्लोक द्वर्थी असून उपमा अलंकार इतका बरोबर साधला आहे की उपमान व उपमेय यांची अनुक्रमें लिंग व वचनेंहि बदललेली नाहीत. वसिष्ठकरस्पर्श व सूर्यकरस्पर्श यांनी नहुष वाढतो व चंद्रहि वाढतो. अर्शां अगदी बरोबर उपमा काचित्च सांपडते हें विशेष आहे. ॥ ४१ ॥

(४२)

अन्वयः—अमुना मुनिना (वसिष्ठेन) उपनीतः च शिक्षितः विनीतः सः (नहुषः) विद्याकलासु निष्णातः । विशेषतः स्ववेदे (निष्णातः अभवत्) ।

अर्थः—नंतर त्या मुनि वसिष्ठानें त्याचें मौजीबंधन केलें, व त्याला शिक्षण दिलें. त्यामुळें नम्र असा तो नहुष सर्व विद्येंत व कलेंत पारंगत झाला. विशेषतः धनुर्विद्येंत तरबेज झाला. ॥ ४२ ॥

(४३)

अन्वयः—अथ सुमतिः प्राज्ञी सती सा राज्ञी इन्दुमतिः बुद्ध्वा अरिष्टे अर्भे अपश्यन्ती (ततः) अधृतिः मूर्छिता (सती भुवि) पतिता ॥

अर्थः—इकडे बुद्धिमति साध्वी ती राणी इन्दुमति जागी झाली व जवळ मूल नाही असे पाहून गतधैर्य होऊन भूमीवर मूर्च्छित पडली. ॥ ४३ ॥

(४४)

अन्वयः—सा (इन्दुमतिः) बुद्ध्या च उत्थाय निजबुद्ध्या बालं अन्वेष्य तनुमध्या आर्ता (सती) रुरोद ।

अर्थः—ती इन्दुमति शुद्धीवर येऊन उठून बसली व तिने आपल्या बुद्धीप्रमाणे इकडे तिकडे मुलाचा शोध केला, परंतु मूल न दिसल्यामुळे ती सौंदर्यवती दुःखाने व्याकुळ होऊन रडू लागली. ॥ ४४ ॥

अन्वयः—(यः) इमां (बन्ध्याम्) अपि मां क्षणं कुमारललितां व्यधात् । सः सकलपालः विधिः बालः किं न खलु ।

अर्थः—ज्याने बंध्या अशामुद्धां मला फार थोडा वेळच पुत्रवती केले तो सर्वपालक ब्रह्मदेव खरोखर अज्ञानी नव्हे काय ? तर हा त्याचा खेळ अज्ञानी मुलासारखाच आहे. ॥ ४५ ॥

(४६)

अन्वयः—माणवकाक्रीडितकप्रायविचेष्टः सः कः (ब्रह्मा) हि । (अथवा) प्राक्तन्नुकर्मवशात् (इयम्) कुदशा प्रादुरभूत् किम् ॥

अर्थः—तो ब्रह्मदेव अल्पबुद्धि मनुष्याप्रमाणे व्यवहार असलेला निश्चित आहे. कारण मी तसा अनुभव घेत आहे. किंवा त्याला तरी बोलून नांवे ठेवून काय उपयोग आहे ? माझ्याच पूर्व जन्माजित पापाने पुत्रविरहरूप ही दुर्दशा आली असेल काय ? तर त्यामुळेच आली हे निःसंशय. ॥ ४६ ॥

(४७)

अन्वयः—चित्रपदार्थमुचौर्यात् इह (इदम्) चित्रं अभूत् किम् ? हे आर्या एहि स्तनपानं कुरु (मह्यम्) सुदर्शनमानं देहि ।

अर्थः—किंवा धनरत्नादि चोरल्यामुळे अकस्मात् पुत्रनाशरूपी हे अद्भुत संकट आले असेल काय ? हे सत्कुलप्रसूता ! बाळा ये, स्तन प्राशन कर, आणि तुझें सुंदर मुख दाखवून मला आनंदित कर, ज्यायोगें मी कृतार्थ होईन. ॥ ४७ ॥

(४८)

अन्वयः—यद्यपि स्वानां योगः विद्युन्मालातुल्यः (अस्ति तथापि) अयोगः सोढुं न शक्यः । (अत एव) हे देव अतीव कष्टं प्राप्तम् ।

अर्थः—जरी हा स्वजनसमागम विद्युल्लतेप्रमाणें क्षणभंगुर आहे, तरी त्याचा विरह अज्ञानामुळे सहन करणे शक्य होत नाही म्हणूनच हे दत्तात्रेया ! हें अत्यंत दुःख मला प्राप्त झालें आहे. ॥ ४८ ॥

(४९)

अन्वयः—भुजगशिशुभृताः रोषः कृतः । (अतः) प्रणतिमखत एव इह मयि तत्तोषः अस्तु । अथ सः प्रभुः मुदं यातु ।

अर्थः—अलंकार म्हणून ज्यांनी लहान लहान सर्प आपल्या अंगावर धारण केले आहेत ते शिवरूप दत्तात्रेय, ही संकटाचे वेळी मात्र माझे स्मरण करते व सुखकाळी मला विसरते, म्हणून माझ्यावर रागावले आहेत. त्यांना माझे नमस्कार असोत. ते अपराधी अशा माझ्यावर या नमनरूपी यागानें कृपा करून संतुष्ट होवोत. ॥ ४९ ॥

(५०)

अन्वयः—अत्यार्तः आकुलप्राणवायुः आयुः अपि (अरिष्टम्) एत्य मूर्च्छितां तां वनितां वीक्ष्य मूर्च्छितः (सन्) अचेष्टतां अगात् ।

अर्थः—दुःखानें अतिशय व्याकूळ असा आयुराजाहि त्या सूतिकागृहांत येऊन मूर्च्छित पडलेल्या त्या इन्दुमतीला पाहून स्वतः मूर्च्छित होऊन निश्चेष्ट झाला. ॥ ५० ॥

(५१)

अन्वयः—अथ दैव प्रलब्धः सः अवनिपः लब्धसंज्ञः तदा एव प्ररुदन् आह । इह ये रक्षार्थं सदा एव अर्चिताः (ते च) मुदा एव ते अपि अस्मिन् अपाये अप्रभवः (अभवन्) ।

अर्थः—नंतर प्रारब्धानें फसविलेला तो आयुराजा शुद्धीवर येतांच शोक करूं लागला व म्हणाला, येथें मूल व बाळंतीण यांच्या संरक्षणाकरितां नेहमी देव व ब्राह्मणादिकांचें अर्चन केलें व नोकरचाकरांचा धनवस्त्रादि देऊन सत्कार केला. हें सर्व आनंदानेंच केलें असतां या संकटकाळी ते सर्व निरुपयोगी ठरलें. ॥ ५१ ॥

(५२)

अन्वयः—सपरिखान् प्राकारान् धिक्, च सारान् प्रासादान् धिक् । बलं धिक्, च मंत्रजालं धिक् (च) धर्मं धिक्, कः अपि प्रभुः न ।

अर्थः—खंदकांनी युक्त असलेल्या या तटबंदीला धिक्कार असो, व चांगले दरवाजे असलेल्या या राजवाड्यालाहि धिक्कार असो, आणि या चतुरंग सेनेला धिक्कार असो; मंत्रसमूहाला धिक्कार असो व या धर्मीलाहि धिक्कार असो. कारण मला या संकटांतून वांचविण्यासाठी यांपैकी कोणीहि समर्थ झाला नाही. ॥ ५२ ॥

(५३)

अन्वयः—कृच्छ्रसाध्यं तपः अपि वन्ध्यं अभूत् । च सुयत्नसाध्यं जपाद्यं वन्ध्यं (अभूत्) यदि वामदैवं (तर्हि) एभिः किं साध्यम् । (नकिमपि) अत्र तु सदा एव आध्यंचितः अभवम् ।

अर्थः—कष्टानें साध्य होणारें तपसुद्धां व्यर्थ गेलें, आणि मोठ्या प्रयत्नानें साध्य होणारे जपादिक फुकट गेले. प्रारब्ध प्रतिकूल असतां

काय साध्य होणार ? कांहीहि होणार नाही. या जन्मांत पुत्र होण्यापूर्वी पुत्राकरतां तपश्चर्या करून कष्ट भोगिले आणि आतां पुत्रवियोगानें दुःख भोगित आहे. एकूण सर्व काळ मानसिक दुःखांनी व्यापून गेलों आहेत. ॥ ९३ ॥

(५४)

अन्वयः—दुर्दर्शः अपि अत्रिजातः ईशः दत्तः मया संपूजितः । येन वरः अपि दत्तः । दत्ताभये तत्पदि मे चित्तं अस्ति । तं दत्ताश्रये दत्तं प्रणमामि ।

अर्थः—दुर्दैवी लोकांना ज्याचें दर्शनसुद्धां होणें कठीण अशाहि अत्रिकुमार समर्थ श्रीदत्ताचे मी चांगलें पूजन केलें, आणि त्यांचेकडून मी वरहि मिळविला. स्वभक्तांना अभय देणाऱ्या श्रीदत्तचरणी माझें चित्त स्थिर झाले आहे. त्या आपल्या भजकांना आधार देणाऱ्या श्रीदत्तात्रेयांना मी नमस्कार करतो. ॥ ९४ ॥

(५५)

अन्वयः—हे भगवन् ! मां (भक्तम्) उपेक्षसे किमु ? हे मयवन्मान्य ! सह (माम्) न ईक्षसे अपि ! (ईदृशम्) दुष्कृतं मया किमु आचरितम् । हे ईश ! वा उत ते आगः मया चरितं (नत) वद ।

अर्थः—हे भगवन् दत्तात्रेया ! आपला भक्त अशा माझेकडे आपण दुर्लक्ष कां करतां ? दुर्लक्ष करणें योग्य नाही. हे देवेन्द्रमान्या ! दत्तगुरो ! एकदांसुद्धां माझ्याकडे पाहत नाही काय ? असे कोणतें पाप मी केलें आहे, किंवा हे प्रभो ! असा अपराध तरी कोणता केला आहे तें सांगा, कीं ज्यामुळें आपल्याला माझ्याकडे पाहार्हेसुद्धां वाटत नाही ? ॥ ९५ ॥

(५६)

अन्वयः—हे विभो ! (त्वाम्) प्रणमामि । मे प्रसीद । हे ईश (त्वया) प्रणते अपि (मयि) महादमे धृते (सति) हे परेश ! (त्वत्तः) परं नः शरणं क्व (अतः प्रसीद) ।

अर्थः—हे सर्वव्यापी दत्तगुरो ! मी तुम्हांला नमस्कार करतो. माझ्यावर प्रसन्न व्हा. हे समर्था देवा ! आपण चरणीं नम्र असलेल्या मला अशी मोठी शिक्षा कराल तर हे सर्वश्रेष्ठा श्रीदत्ता ! आपल्या-शिवाय दुसरा आम्हांला रक्षण करणारा कोण आहे ? कोणीहि नाही. म्हणून माझ्यावर प्रसन्न व्हा. कारण भयहारक आपले चरणकमल हे आम्हांला खरोखर अनन्यगति आहेत. ॥ ९६ ॥

(५७)

अन्वयः—हे परेश पुत्रार्थं त्वा आराध्य ते सत्प्रसादात् कान्तं पुत्रार्थं लब्ध्वा अपि अकान्तं न ईक्षे । हे सुरेश ! अद्य नष्टपुत्रः (अत एव) आर्तः (सन्) त्वत्तः अन्याश्रयं न वीक्षे ।

अर्थः—हे सर्वश्रेष्ठ श्रीदत्ता ! पुत्राकरितां आपली उपासना करून आपल्या कृपाप्रसादानें मनोहर असें पुत्ररूप फळ मिळूनहि माझ्या दुःखाचा नाश झाला नाही. हे प्रभो ! आतां नष्टपुत्र म्हणूनच अतिशय दुःखी अशा मला आपल्यापांचून दुसरा आधार दिसत नाही. आपणच आमचे सर्वाधार आहां. ॥ ९७ ॥

(५८)

अन्वयः—इति तत् विह्वलितं निशम्य मतिवित् क्लिन्नमनाः मनाक् अपि सदाकासहनः मनोजवं मुनि (नारदम्) ईरयितुं वाञ्छति स्म ।

अर्थः—याप्रमाणे तें आयुराजाचें दीन भाषण ऐकून आपण भक्ताचें अन्तःकरण जाणणारे व दयाशील, थोडेहि भक्तदुःख सहन न करणारे जे श्रीदत्त प्रभु त्यांनीं मनाप्रमाणें वेग असलेल्या नारद ऋषींना पाठवावें असें मनांत आणलें. ॥ ९८ ॥

(५९)

अन्वयः—पूर्वं अर्थार्थी अपि भक्तः (अधुना) आर्तः (अयम्) मे अनुग्राह्यः एव । इति मतिदेवः आत्रेयः देवर्षि (नारदम्) समीरयत् ।

अर्थः—प्रथम अर्थार्थी भक्त असून आतां पुत्र नष्ट झाल्यामुळे अर्त भक्त झाला आहे. म्हणून द्विगुण भक्ति असल्याने हा राजा अनुग्रहाला पात्र झाला आहे. म्हणून बुद्धि-प्रकाशक अत्रिकुमार श्रीदत्त यांनी राजाचें दुःख नष्ट करण्याकरितां देवर्षिनारदांना आयुराजाकडे जाण्याविषयी प्रेरणा केली. ॥ ५९ ॥

(६०)

अन्वयः—विष्वक् प्रसारिषामा अधः पतन् सूर्यः इव रणद्वीणः हरि गायन् दिव्यदर्शनः नारदः आपतत् ।

अर्थः—ज्याचें तेज सर्वत्र पसरणारे आहे असा पृथ्वीवर येणारा सूर्यच कीं काय असे, स्वतःच वाजणारी महती वीणा धारण करणारे, श्रीहरीचें गायन करीत, अलौकिक ज्ञानवान् नारदमुनि आकाशमार्गानें खाली आले. ॥ ६० ॥

(६१)

अन्वयः—तदा मुदा उत्थितः सः (राजा) ऊर्ध्व उत्क्रामतः आत्मनः असून् आशु अस्य (नारदस्य) अभिवादानेन भूयः यथावत् प्रतिपाद्य पाद्यपूर्वैः (उपचारैः) आद्यं सुरर्षिं (नारदम्) आनर्च ।

अर्थः—नारदमुनि आले असतां आनंदानें उठणाऱ्या त्या आयु-राजानें ऊर्ध्व गति होणाऱ्या आपल्या प्राणाना तात्काळ नारदमुनिंना अभिवादन करून स्थिरता आणली आणि पाद्यादि उपचारांनी श्रेष्ठ अशा देवर्षि नारदाचें पूजन केलें. ॥ ६१ ॥

(६२)

अन्वयः—भक्त्या प्रणतीः विधाय उदन्तं च दुःखं विज्ञाप्य पुरतः रुदन्तं तं (राजानम्) आश्वास्य अत्रिजं स्मरन् हसन् ऋषिः (नारदः) इति चारुवाचं उवाच ।

अर्थः—आण भक्तीनें नमस्कार करून पुत्र नष्ट झालेलें वर्तमान व विरहामुळें झालेलें दुःख सांगून पुढें शोक करूं लागला. त्या आयु-राजाला शांत व्हावयास सांगून श्रीदत्ताचें स्मरण करून देवभक्त असूनहि दुःखित झालेल्या त्याला पाहून हंसणारे देवर्षि नारद पुढील श्लोकांत सांगितल्याप्रमाणे मधुर बोलले. ॥ ६२ ॥

(६३)

अन्वयः—कथंचन अपि यस्य स्मरणेन सद्यः भवान्तः भवति । इह चिदानंदमयात्मलोकं पदं चिरात् भजन् अपि शोकं न जहासि (इति चित्रम्)

अर्थः—पुत्रादि फलप्राप्तीच्या इच्छेनेंहि ज्याचें स्मरण केले तरीसुद्धां भक्त संसारापासून मुक्त होतो. या लोकी त्या सच्चिदानंदरूप पदाचें पुष्कळ काल सेवन करूनहि तूं दुःखाचा त्याग करीत नाहीस हें आश्चर्य आहे. ॥ ६३ ॥

(६४)

अन्वयः—विधूतरागपङ्कं श्रेयोयनं उपेयुषः तस्य असौ (श्रीदत्तात्रेयः) निरपायाश्रया अनन्ता प्राप्या मता वसुधा (अस्ति) ।

अर्थः—संपूर्ण विषयाभिलाषरूप दोषरहित जो मोक्षमार्ग त्याला प्राप्त झालेल्या मुक्त भगवद्भक्तांना श्रीभगवान् दत्तात्रेय हे सर्व दुःखरहित, विशाल व उपनिषदांना मान्य असें विश्रान्तिस्थान आहे. ॥ ६४ ॥

(६५)

अन्वयः—महर्षिः (कपिलः) अध्यात्मदृष्ट्या उदासीनं (अतः) बहिर्विकारं प्रकृतेः परस्तात् (सन्तम्) अनाद्यनन्तं यं (पुरुषम्) शशंस । सः (पुरुषः) अस्मात् (श्रीदत्तात्) अपरः इह कः अपि न ।

अर्थः—प्रकृति व पुरुष यांच्या विवेकानें मोक्ष मिळतो अशी शंका घेऊन सांगतात.

महर्षि कपिल यांनी अध्यात्मदृष्टीनें निलेंप म्हणूनच षोडशविकार-रहित, त्रिगुणात्मक प्रकृतीच्या पलीकडे असलेला आदि व अंतरहित जो पुरुष वर्णन केला आहे, तो या श्रीदत्तात्रेयापेक्षां निराळा असा कोणीहि नाही. ॥ ६९ ॥

(६६)

अन्वयः—स एव अप्रमेयः (श्रीदत्तः) तपः तप्त्वा स्वाभिन्नशक्त्या अदः (विश्वम्) असृजत् । (पुनः) सद्धर्मगुप्त्यै अवतीर्णः मुनिजः (अभूत्) सद्गतिदान् तद्गुणान् कः वितीर्णः (न कः अपि) ।

अर्थः—पूर्वी वर्णन केलेल्या त्याच इन्द्रियजन्य ज्ञानाला अविषय अशा श्रीदत्तात्रेयानें सृष्टि निर्माण करण्याचा विचार करून आत्म्याहून भिन्न नसलेले विश्व निर्माण केले, म्हणजे स्वतः जगद्रूप झाले. आणि पुनः साधूंच्या व धर्माच्या रक्षणाकरतां अविमुनींच्या पोटी अवतार धारण केला. त्या श्रीदत्त परमात्म्याच्या मोक्षदायक ज्या लीला त्यांचा पार कोण जाणू शकेल ? तर कोणालाहि जाणतां येणार नाही. कारण त्यांच्या गुणांचा अंतच नाही. ॥ ६६ ॥

(६७-६८)

अन्वयः—प्रसन्नात् तस्मात् (श्रीदत्तात्) सद्गतिदात् विमोहतः (त्वयां) प्राक् शुगास्पदः सुतः याचितः । यः पुरा चिरात् अजायमानः (अपि) पितरौ संक्लेशयेत् । च ततः परं प्रसवात् । जातः (अपि) ग्रहातैः परतः (बाल्ये) मौर्ख्यात् । व्रती तु अविद्यः । अविबुधः अविवाहात् च युवा औपपत्यात् सुतवान् नैस्व्यात् (पितरौ संक्लेशयेत् एवम्) सदार्तिदेन पुत्रेण किं शर्म । (न किमपि) ।

अर्थः—प्रसन्न व सद्गति देणाऱ्या त्या श्रीदत्तापासून मोहामुळें तूं दुःख देणारा पुत्र मागून घेतलास. जो जन्मापूर्वी पुष्कळ दिवस पुत्र न झाल्यामुळें आईबापांना कृष्णादि तपश्चर्या करावी लागल्याने कष्ट देणारा होतो, आणि नंतर प्रसूति-दुःखाने कष्ट होतात. ६७ जन्मल्यानंतरहि प्रहादि पीडेनें, बालपणी मूर्खपणामुळें, मौजीबंधनानंतर विद्या न आल्यामुळें, मूर्ख असा विवाह न झालेमुळें, तरुणपणी जारकर्मांमुळें आणि संततियुक्त असा दारिद्र्यामुळें दुःख देतो. याप्रमाणे सर्वदा दुःख देणाऱ्या पुत्रापासून सौख्य कोठून मिळणार ? कोठूनहि मिळणार नाही. ॥ ६८ ॥

(६९)

अन्वय—नृहरिः इव पुत्रसंज्ञः गौणात्मा (अस्ति) च अत्र गात्रसंज्ञः घटः इव मिथ्यात्मा (जडत्वात्) च परतरचित् मुख्यात्मा सः एषः दत्तः (अबाधितत्वात्) तेन सख्या युक् खलु अप्रमत्तः भव ।

अर्थः—पण “ आत्मा वै पुत्रनाम ” या श्रुतीवरून पुत्र आत्माच आहे, अनात्मा नव्हे अशी शंका घेऊन प्रहर्षिणीवृत्तानें सांगतातः—

सिंहासारखा पुरुष आहे असें म्हटलें असतां सिंहाचे संपूर्ण गुणधर्म पुरुषाचे ठिकाणी येत नाहीत; परंतु कौर्य, शौर्य इत्यादि गुणांनी युक्त आहे इतकाच त्यांतील आशय आहे. म्हणून या ठिकाणी गौणीवृत्ति आहे. तसेंच पुत्र हा गौणात्मा आहे. मुख्यात्मा नव्हे. त्याप्रमाणें देहात्मा हाहि घटाप्रमाणें मिथ्यात्मा आहे. जसा घट जड असतो तसा हा सुद्धा जड आहे. तसेंच देहादि अहंकाराहून निराळा असलेला जो चैतन्यरूप आत्मा हाच मुख्यात्मा. तोच हा दत्तात्रेय होय. कारण तो त्रिकालाबाधित आहे. तोच नेहमी उपकारक असल्यानें परमसखा आहे. त्याची प्राप्ति होण्याकरतां खरोखर सावधानचित्तानें त्याचे चिंतन कर. तरच त्याची प्राप्ति होईल. नार्हीपेक्षां तो मिळणार नाही. ॥ ६९ ॥

(७०)

अन्वयः—यतः यावत् इष्टं तावत् ततः प्रेम (विद्यते) च सदा प्रेयसि आत्मनि तु शश्वत् प्रेम (एव) अतः अन्यतः (आत्मानम्) संविविच्य हे क्षत्रिय ! त्वं आशु दत्तात्मनि प्रियत्वं विधेहि ।

अर्थः—पुत्र हा गौणात्मा असो, तथापि प्रेम करण्याचें तें स्थान आहे. म्हणून शोक कसा नाहीसा होणार ? अशी शंका घेऊन भुजंग-प्रयात वृत्तानें सांगतातः—

पुत्रदारादिक जोंपर्यन्त आपल्या मनाप्रमाणें वागतात तोंपर्यन्त त्यांच्या-वर प्रेम असतें. तेच प्रतिकूल झाले म्हणजे त्यांच्यापासून दुःख होऊं लागतें. म्हणून तें प्रेम व्यभिचारी आहे. परन्तु नेहमी अतिशय प्रिय अशा आत्म्यावर मात्र निरंतर प्रेम असतें. कित्येक वेळां मला धिक्कार असो, असें मनुष्य म्हणतो तें त्याचें म्हणणें देहदुःख निमित्तानें असल्या-मुळे देहालाच उद्देशून असतें. कारण आपण नसावें, असें कोणांसहि कधीहि वाटत नाही. म्हणून पुत्रादिकांहून निराळा व देहादिकांहून निराळा असलेल्या आत्म्याचें सूक्ष्म बुद्धीनें विवेचन करून हे क्षत्रिय, म्हणजे दुःखापासून स्वतःचें रक्षण करण्याच्या राजा ! तूं देहपात होण्यापूर्वी तात्काळ श्रीदत्तगुरुरूप आत्म्यावर प्रेम कर. म्हणजे त्याचें ज्ञान करून घे. त्याचे ज्ञान करून घेणे म्हणजेच त्याच्यावर प्रेम ठेवणें होय. ॥ ७० ॥

(७१)

अन्वयः—तत्र (श्रीदत्ताख्ये) आत्मनि इदं जगत् (अस्ति) च अत्र (साक्षिणि) (सः दत्तः) आत्मा (वर्तते) एवंविदः शोकमोहौ न एव हि । हे राजवर्य ! एवं विचार्य शोकं त्यज (च) स्वीयं अवश्यकार्यं कुरु ।

अर्थः—आत्म्यावर प्रेम करणें हें बोधाचें लक्षण आहे. प्रियत्व म्ह. बोध व त्याचें फल हे इन्द्रवज्रा वृत्तानें सांगतातः—

त्या दत्तरूप आत्म्याचे ठिकाणी हें प्रत्यक्षादि प्रमाणांनी भासणारें भूतभौतिक विश्व आहे. आणि या स्वरूपभूत प्रत्यगात्म्याचे ठिकाणीं तो श्रीदत्तरूप आत्मा आहे. म्हणजे त्यांच्यामध्ये भेद नाही, असें जाणणाऱ्याला शोक व मोह होतच नाहीत, असा श्रुतिसिद्धान्त आहे. हे राजा ! असा विचार करून शोकाचा त्याग कर, आणि अवश्य असें स्वतःचे कर्तव्य भगवद्भजन कर, म्हणजे कृतार्थ होशील. ॥ ७१ ॥

(७२)

अन्वयः—हुण्डासुरेण नीतः अपि दत्तरक्षितः ते सुतः कस्यचित् ऋषेः गेहे अस्ति । सः तं दैत्यं हनिष्यति ।

अर्थः—श्रीदत्तात्रेयानें रक्षण केलेला तुझा पुत्र जरी हुण्डासुराने नेला तरी कोणत्यातरी ऋषीच्या आश्रमांत कुशल आहे. तो त्या दैत्याचा नाश करील. ॥ ७२ ॥

(७३)

अन्वयः—तं अचिरेण एव (त्वम्) पश्यसि । इति निवेद्य मुनिपुंगवः (नारदः) तत्र पश्यतः नृपस्य (पुरतः) विशुद्धत् तिरोदधे ।

अर्थः—व त्याला लवकरच तू पाहशील, असें त्या आयुराजाला सांगून मुनिश्रेष्ठ नारद तेथें पाहणाऱ्या राजापुढें एकदम विजेप्रमाणें गुप्त झाले. ॥ ७३ ॥

(७४)

अन्वयः—शारदेन्दुवदनः सविवेकः (अत एव) गतशोकः सः (राजा) नारदेन गदितं (पुत्रवृत्तम्) पुनरुक्तं इव बल्लभां (इन्दुमतीम्) ऊचे । हापितशुन्वा आत्तमुत् सा (वक्ष्यमाणं उवाच) ।

अर्थः—नंतर शरत्कालीन स्वच्छ चन्द्राप्रमाणें प्रसन्नमुख व विवेकी म्हणूनच दुःख नष्ट झालेल्या त्या आयुराजाने नारदमुनीने सांगितलेला पुत्रवृत्तान्त पुनः सांगितल्याप्रमाणेंच की काय इन्दुमतीला निवेदन केला. जिने पुत्रविरहरूप दुःख सोडले आहे, म्हणून आनंदित झालेली ती इन्दुमती पुढें श्लोकांत सांगितल्याप्रमाणें बोलली. ॥ ७४ ॥

(७५)

अन्वयः—हे समस्तेडित ! अकहन्त्रे समस्तेष्टदात्रे विहस्तेष्टकर्त्रे ते नमः । अत्रेः प्रियायाः (अनुसूयायाः) प्रभावात् इह तव उपलब्धिः (समजनि) हे क्रियाहीन ! अद्य ते (त्वया) मे (मह्याम्) उपलब्धिः (सद्बुधिः) अर्पिता (अस्ति) ।

अर्थः—हे सर्वदेवादिस्तुत श्रीदत्ता ! दुःख नष्ट करणाऱ्या, सर्वांच्या मनकामना पूर्ण करणाऱ्या, दुःखाकुलांना इच्छित देणाऱ्या अशा आपल्याला नमस्कार असो. अत्रिकृषिपत्नी अनुसूया तिच्या तपःसामर्थ्याने आम्हांला आपली प्राप्ति झाली. हे चतुर्विध क्रियाफल-रहित अशा श्रीदत्ता ! आज आपण मला सद्बुद्धि दिली हें माझे मोठें सुदैव होय. ॥ ७५ ॥

(७६)

अन्वयः—हे ईक्ष्व मे मानसहंसः मुदा एव अद्य ते अंघ्र्यम्बुज-पंजरे सदा एव अकम्प अस्तु । इति अधिपं (श्रीदत्तात्रेयम्) ननाम । सकम्परोमाञ्चयुक् (इन्दुमती दत्तात्रेय दत्तात्रेय इति) नाम आह ।

अर्थः—हे स्तुत्य ! माझा मनरूपी राजहंस आनंदानेच अद्य आपल्या चरणकमलरूपी पिजऱ्यांत सर्वकाळ स्थिर होवो. असें श्रीदत्तगुरूंचें इन्दुमतीने स्तवन करून त्यांना वंदन केलें. आणि कंप व रोमांचादि अष्ट सात्त्विक भावांनी युक्त होऊन मोठमोठ्याने, दत्तात्रेय दत्तात्रेय असा नामघोष केला ॥ ७६ ॥

(७७-७८)

अन्वयः—(अथ) नृपालः (आयुः) जगौ । हे अखिलहेतुभूत ! हे आद्य ! हे विगौरव ! हे अखिलसेतुभूत ! (श्रीदत्त) इह ते लीलाः अनुवेलं अभूतपूर्वाः एव विभान्ति । (ताः) इह अलं आधिहराः (भवन्तु) ७७ हे देव ! यत् सत् तव (धाम) योगवशीकृतेन चित्तेन योगी ईक्षते । तस्य धाम्नः जिज्ञासुः अस्मि । हे धीर ! हे ईश्वर ! (अहम्) मुमुक्षुः (सन्) तं त्वां शरणं प्रपद्ये ॥ ७८ ॥

अर्थः—नंतर आयुराजाहि इन्द्रवज्रावृत्तांनी पुढील दोन श्लोकांनी स्तवन करूं लागलाः—

इन्दुमतीनें स्तुति केल्यानंतर आयुराजा स्तवन करूं लागला. हे सर्व स्थिर व चरादि विश्वाला आद्य कारणरूपा ! हे सर्वांना कारण असून अभिमानरहिता ! हे सर्वधर्मरूपा श्रीदत्ता ! या लोकी तुझ्या लीला प्रत्येक वेळी नवीन नवीन असल्यासारख्याच वाटतात. त्या लीला आमच्या मानसिक व्यथा पूर्णपणे निवारण करोत ! ॥ ७७ ॥ हे देवा ! जे त्रिकालाबाधित तुझे स्वरूप वशीकारनामक वैराग्यपूर्वक अभ्यासाने स्वाधीन केलेल्या चित्ताने योगी लोक पाहतात, ते स्वरूप मी जाणण्याची इच्छा करितों. श्रीगुरूंना शरण जाऊन त्यांचेकडून समजून घ्यावे, असे म्हणाल तर हे बुद्धिप्रेरका दत्ता ! आपण सर्व गुरूंचेहि गुरु आहां; म्हणून मुमुक्षु असा मी आपल्याला शरण आलों आहे. ॥ ७८ ॥

(७९)

अन्वयः—अतिसंतुष्टमानसः सः (आयुः) इति देवेशं सम्प्रार्थ्य सदा एव भगवत्कीर्तनप्रेमनिर्वृतः अभूत् ॥

अर्थः—ज्याचे मन अत्यंत सन्तुष्ट आहे असा तो आयुराजा याप्रमाणे श्रीदत्तगुरूंचे स्तवन करून सर्वकाल श्रीदत्तनामस्मरणाने लाभलेल्या निरतिशय प्रेमाने समाधान पावला. ॥ ७९ ॥

(८०)

अन्वयः—एकदां अरण्ये मृगायां चरन् नहुषः आकाशवाण्या स्त्रोदन्तं शुश्राव । (च) सः तं गुरवे शशंस ॥

अर्थः—एकदां अरण्यांत शिकारीस गेलेल्या नहुषाने आकाश-वाणीवरून आपलें वृत्त ऐकले व ते त्याने गुरुजींना सांगितलें. ॥ ८० ॥

(८१)

अन्वयः—वसिष्ठः अपि आदितः सर्वं (वृत्तम्) निवेद्य सुरदुर्हदां चधाय तं आज्ञापयत् । सः (नहुषः) अपि गुरुं चिन्तयन् प्रतस्थे ।

अर्थः—वसिष्ठमुनीनेंहि पूर्वीपासून घडलेली सर्व हकिकत त्याला सांगून देवशत्रु जे दैत्य त्यांच्या नाशाकरतां युद्धास आज्ञा दिली. तो नहुषहि गुरु वसिष्ठांचे चितन करून युद्धाकरतां निवाला. ॥ ८१ ॥

(८२)

अन्वयः—धीसारथिः देहरथः अर्थवाहः हृत्प्रग्रहः एक एव देवगुरुक्ति-शक्तिः (सः नहुषः) महाबलानां सुरद्विपां हतये ज्ञानिवत् प्रतस्थे ।

अर्थः—युद्धाकरितां केलेलें प्रस्थान गमन उपजातिवृत्तानें सांगतात. दृढनिश्चयात्मक बुद्धि ज्याला सहाय्य करणारा सारथि आहे, आणि देह हाच ज्याचा रथ आहे, म्हणजे पायीच जाणारा, इंद्रियें ज्याचे घोडे आहेत, संकल्पात्मक मन ज्याचा लगाम आहे, असा एकटाच, देवस्वरूप जे गुरु त्यांची आज्ञा ही ज्याची शक्ति आहे, असा तो नहुष बलाढ्य, देवशत्रु दैत्यांना मारण्यासाठी ज्ञानविवेकी मनुष्य सात्त्विक बुद्धि ही ज्याचा सारथि म्हणजे सहाय्यकर्ता आहे, कृच्छ्रादि तपांनी कृश झालेला देह ज्याचा रथ आहे, इंद्रियनिग्रह हा ज्याचे घोडे आहेत, शांतहृदय ज्याचा लगाम आहे, असा एकटाच असणारा देवांहून भिन्न नसलेल्या सद्गुरूंचा उपदेश ही ज्याची शक्ति आहे, असा शम-दमादि हेच कोणी देव त्यांचा द्वेष करणारे रागद्वेषादि जे शत्रु त्यांच्या नाशाकरितां जसा प्रवृत्त होतो, त्याप्रमाणें निवाला. ॥ ८२ ॥

(८३)

अन्वयः—आजानुबाहुं शरचापहस्तं पद्भ्यां चरन्तं निजकार्यसक्तं रामं इव (वर्तमानं तम्) दृष्ट्वा ससूतं साख्यं रथं तस्मै (नहुषाय) आशु मघवा प्रेरयत् ।

अर्थः—दीर्घबाहु हातांत धनुष्य व बाण घेणारा, रथाशिवाय पायांनीच जाणारा, देवकार्यामध्ये आसक्त अशा रावणवधाकरतां प्रवृत्त झालेल्या दाशरथि श्रीरामाप्रमाणे असलेल्या त्या नहुषाला पाहून सारथि व शस्त्रे यांनी सज्ज असलेला रथ त्या नहुषाकरतां देवेन्द्रानें तत्काळ पाठविला. ॥ ८३ ॥

(८४)

अन्वयः—भूरथाय तस्मै (नहुषाय) उग्राय इव सः मातलिः सोप-स्करं रथं प्रादात् । सः अपि सन्नद्धः (सन्) आरुरोह ।

अर्थः—भूमि हाच ज्याचा रथ आहे असा पादचारी-पायीच जाणाऱ्या नहुषाला त्रिपुरवध करण्यासाठी प्रवृत्त झालेल्या भूमि हाच रथ असलेल्या महेशाप्रमाणे त्या देवेन्द्रसारथ्यानें सर्व शस्त्रादि युद्धसाधनांनीं सज्ज असां रथ दिला. रथ मिळाल्यानंतर तो नहुषहि त्या त्या मंत्रांनी कवचादि धारण करून तयार झालेला रथांत बसला. ॥ ८४ ॥

(८५)

अन्वयः—तत्सहायाय सन्नद्धाः देवाः स्वयं समागताः । तत्कोलाहलं आकर्ष्य महामुरः चकितः अभूत् ।

अर्थः—त्या वेळी त्या नहुषाला सहाय्य करण्याकरतां कवच शस्त्रादि धारण करून सर्व देव आपणहूनच तेथें आले. तेव्हां तो देवसेनेचा गलबला ऐकून एवढा मोठा कोण शत्रु आला आहे म्हणून हुण्डासुर आश्चर्यचकित झाला. ॥ ८५ ॥

(८६)

अर्थः—नंतर हुण्डासुराने आपला दूत पाठवून कोण शत्रु आहे याची चौकशी केली. तो आयुराजाचा पुत्र नहुष युद्धासाठी येत आहे असें ऐकून पूर्वी मारण्याकरिता दिलेला बालक मारला किंवा नाही, असें आपली स्त्री व दासी इत्यादिकांना पुनः पुनः विचारलें. तेव्हां त्यांनीं मरणाच्या भीतीनें आपण आणून दिला त्याच वेळी त्याला मारून टाकलें असें खोटे त्या हुण्डासुराला सांगितले. ॥ ८६ ॥

(८७)

अर्थः—मध्यंतरी हुण्डासुराच्या बंदिशाळेंत ठेविलेली जी शुककन्या अशोकमुन्दरी तिने मला येथून मुक्त करा असें नहुषाला सांगण्याकरितां रंभेला पाठविलें. तिनें नहुषाची भेट घेतली व अशोकमुन्दरीची प्रार्थना त्याला कळविली. तेव्हां नहुषानें हुण्डासुराचा नाश केल्यानंतर तिची भेट होईल असें आश्वासन देऊन रंभेला परत पाठविलें. ॥ ८७ ॥

(८८)

अन्वयः—बली हुण्डासुरः अपि संशुष्यत्तुण्डः (सन्) चतुरं चतुरङ्गं असुरबलं राजपुत्राय (नहुषाय) अचोदयत् ।

अर्थः—मोठा बलवान् असूनहि ज्याचें तोंड सुकून गेलें आहे, अशा त्या हुण्डासुरानें युद्धांत तरबेज असलेले हत्ती, घोडे, रथ व पदाति-पायदळ अशी चार अंगें असलेलें दैत्यसैन्य युद्ध करण्यासाठी नहुषावर पाठविलें. ॥ ८८ ॥

(८९)

अन्वयः—दैत्याः रणसीम्नि समेत्य (तत्र) अमृतान् अवेक्ष्य (च) मर्त्यं (नहुषम्) हि उपेक्ष्य सहसा अरिहृदः अभिलक्ष्य तरां खरतरान् कृतान्तप्राणापहारकुशलान् बाणान् भुमुचुः । (च) नितान्तं युयुधुः ॥ ८९ ॥

अर्थः—हुण्डासुरानें पाठविलेलें तें दैत्यसेन्य त्या शुद्ध भूमीवर आलें, व त्यानें तेथें असलेल्या मरणरहित अशा देवांना पाहून आणि निश्चित मरण असलेल्या नहुषाचा त्याग करून एकदम, शत्रु जे देव त्यांच्या वक्षःस्थलावर नेम धरून अत्यन्त तीक्ष्ण व मृत्यूचाहि प्राण घेण्यास समर्थ असे बाण सोडण्यास सुरुवात केली व निकरानें युद्ध करूं लागले. ॥ ८९ ॥

(९०)

अन्वयः—सः नहुषः असुरपीडितान् सुरान् अवलोक्य अथ असुरान् जघान । कतिचित् (दैत्याः) द्विधा कृताः भुवि पतिताः । (कतिचित्) कृताः (भुवि पतिताः) कतिचित् दितमस्तकाः मृताः (अभवन्) ।

अर्थः—त्या नहुषानें दैत्यपीडित अशा देवांना पाहिल्यानंतर दैत्यांना मारावयास प्रारम्भ केला. तेव्हां तेथें रणाङ्गणावर कित्येक दैत्य देहाचे दोन दोन भाग झालेले भूमीवर पडले. कित्येक छिन्नभिन्न होऊन भूमीवर पडले आणि कित्येक दैत्य मस्तकें धडावेगळी झाल्यानें मृत झाले. ॥ ९० ॥

(९१)

अन्वयः—(नहुषेण) अतीव तेजसा मत्तं चतुरङ्गं सैन्यं रणे क्षणेन ओजसा हतम् । के अपि पलायिताः च के अपि हताः । हुण्डकः तान् विलोक्य बलात् आशु अपतत् ।

अर्थः—नहुषानें मोठा पराक्रम करून मदोन्मत्त चतुरंग सैन्याचा त्या रणांगणावर थोड्या वेळांतच नाश केला. कित्येक वीर पळून गेले व कित्येक मरून पडले. त्या वेळी हुण्डासुर आपल्या सैन्याचा पराभव पाहून मोठ्या वेगानें रणांगणावर आला. ॥ ९१ ॥

(९२)

अन्वयः—हुण्डासुरः (नहुषम्) प्राह । हे मनुष्यपोत ! ते मे बलं न ज्ञातम् । हे अल्पचित्त ! (अहम्) ते कालः प्रातः अस्मि । यदि ते जीवनेहा चेत् (तर्हि) इह गतास्त्रः (सन्) मां शरणं व्रज ।

अर्थः—हुण्डासुर नहुषाला म्हणतो, हे मानवपुत्रा ! तुला माझे बल माहीत नाही. हे बालबुद्धे ! हा मी तुझा काळ आलों आहे. जर तुला जगण्याची इच्छा असेल तर या ठिकाणी सर्व शस्त्रे टाकून देऊन मला शरण ये. ॥ ९२ ॥

(९३)

अन्वयः—अर्दीनः (अत एव) हसितवदनः बालः (नहुषः तम्) जगौ । (हे दुष्ट !) मे खलु श्रणु । हे कुचर ! त्वं मां कामं प्रहर । इह मयि दयां मा कुरु । हि शशिकुले जातः कश्चित् नरः शरणं न गतः । जनुषि मे पित्रोः विरहं कर्तुः तव असुहा (कालः) आगतः अस्मि ।

अर्थः—त्यानंतर उत्साही म्हणूनच हंसतमुख असा बाळ नहुष हुण्डासुराला बोलला, हे दुष्टा ! तू माझे बोलणे नीट ऐकून घे. हे दुराचारी दैत्या ! तू माझ्यावर खुशाल यथेष्ट शस्त्र चालव. येथे मजवर कसलीहि दया करू नको. खरोखर या सोमवंशांत जन्मलेला कोणताहि पुरुष शत्रूला कधीहि शरण गेलेला नाही. माझ्या जन्मकाळी माझ्या माता-पित्यांना विरहदुःख देणाऱ्या तुझा प्राण घेणारा हा मी तुझा काळच आलों आहे. ॥ ९३ ॥

(९४)

अन्वयः—इति उक्त्वा सः (नहुषः) मायाविनं हुण्डं बाणनिचयैः जघान । च तस्य मायां विधूय च देवगुरुरपद्रयानप्रभावात् तं हत्वा तदा अन्हाय जयश्रिया सह अशोकान्वितां सुन्दरीं गुर्वनुमोदितः वब्रे । अपि च सः (नहुषः) सुरान् स्वर्गं प्रैरयत् ।

अर्थः—असें भाषण करून त्या नहुषानें मायावी हुण्डासुराः चाणांचा वर्षाव केला आणि त्यानें निर्माण केलेली अनेक प्रकारच माया नाहीशी केली व देवाहून भिन्न नसलेल्या गुरूंच्या चरणकमल चिंतनप्रभावानें त्या हुण्डासुराचा वध केला. त्या वेळी तात्का विजयश्रीसह पूर्वी वर्णन केलेल्या अशोकसुंदरीचे पाणिग्रहण वसिष्ठ गुरूंच्या अनुमतीने केलें. आणखी त्या नहुषाने युद्धामध्ये सहाय्याकरत आलेल्या सर्व देवांना स्वर्गास पाठविलें. ॥ ९४ ॥

(९५)

अन्वयः—वसिष्ठेन आज्ञतः वनितया सह (पितरौ) उपेत्य । विनयं जयी (सः) विधिवत् पित्रोः पादान् अभिवाद्य आह (भवद्भिः) मयि असूया न विधेया । हि जनिमान् स्वाचरणगुणबद्धः असौ परेशाधीनः कुहकगुणबद्धेध्मनरवत् (अस्ति) ।

अर्थः—“ तूं आपल्या मातापितरांच्या दर्शनाकरितां जा ” अशी वसिष्ठानें त्याला आज्ञा केली. त्याप्रमाणें आपल्या नूतन भायेंसह वडिलांच्या जवळ येऊन नम्र व ज्याला विजय प्राप्त झाला आहे अशा नहुषानें यथाविधि वडिलांच्या पायांवर मस्तक ठेविले आणि म्हणाला, तुम्ही माझ्याकडे दोषदृष्टीने पाहूं नका. कारण जन्माला आलेला मनुष्य आपल्या त्रिविध कर्मरूपी रज्जून बांधिलेला असतो, म्हणून तो परमेश्वराधीन आहे. ज्याप्रमाणे सूत्रधार काष्ठाच्या बाहुलीला नाचवील त्याप्रमाणें ती नाचते. तसा जीव ईश्वराधीन आहे. ॥ ९५ ॥

(९६)

अन्वयः—जननी नवनीतकोमल मञ्जुलं सुविशालं सुतवर्ष्म परि-
रम्य अलं मुमोद । यदु (सुताल्लिङ्गनम्) खलु मातुः चन्द्रशीतलं (अस्ति) ।

अर्थः—नहुषाची माता इंदुमती नवनीतासारख्या मृदु व सुंदर अशा आपल्या मोठ्या झालेल्या मुलाला आलिङ्गन देऊन अतिशय संतुष्ट झाली. मातेला खरोखर पुत्राचें आलिङ्गन चंद्राप्रमाणे शीतळ वाटतें. ॥ ९६ ॥

(९७)

अन्वयः—प्रभोः वरं (च) नारदवाक्यं स्मृत्वा आयुः पुनः नष्टमुता-
तिमोहः अलं न मुमोद । सकलं मृषा इति विद्वान् सः गृहाश्रितः अपि
विरक्तः (आसीत्) ।

अर्थ—श्रीसमर्थदत्तमहाराजांचें वर-प्रदान व महर्षि नारदांचें वचन
यांचें स्मरण करून आयुराजाला पुनः पुत्रलाभ झाला असूनहि त्याचा
मोह नष्ट झाल्यानें त्याला फारसा आनंद झाला नाही. कारण जरी तो
गृहस्थाश्रमी होता तथापि सर्व मिथ्या आहे असें जाणणारा तो आनंदांत
गढून गेला नाही. ॥ ९७ ॥

(९८)

अन्वयः—जरसा पलितत्वेन श्रुति एव आवेदितान्तकोपगमः
(अत एव) पुत्रन्यस्तमहीधूः सखीकः वृतावगमः (सः) वनं अगात् ।

अर्थः—वृद्धत्वामुळे जो केशांना पांढरेपणा आला त्यानें कानाजवळ
येऊन मृत्यूचें आगमन समीप आहे असें कळविलें, म्हणूनच त्या आयु-
राजानें आपला औरस पुत्र जो नहुष त्याजवर राज्याचा सर्व भार सोंपवून
इन्दुमतीसह ज्वाला आत्मज्ञान झालें आहे असा तो राजा वनात गेला,
म्हणजे त्यानें वानप्रस्थ आश्रमाचा स्वीकार केला. ब्राह्मणांनाच फक्त
संन्यासाश्रमाचा अधिकार आहे, इतर वर्णांना नाही अशी स्मृति
आहे. ॥ ९८ ॥

(९९)

अन्वयः—तत्र विप्रधनः प्रभौ लब्धभक्तिः आवभौ । विद्विषत्
योगविद् सः विभौ सुतरां लीनः आस । डिण्डिमोपममहोक्तिः अद्विषत्
(बभूव) ।

गु.च....३८

अर्थः—त्या वनांत सत्य, धर्म इत्यादि ब्राह्मणाच्या धनाप्रमाणें ज्याचे धन आहे असा आयुराजा भक्तानुग्रहसमर्थ श्रीदत्तात्रेयाविषयी परमभक्तिप्राप्त झालेला शोभू लागला. त्यानंतर जीवब्रह्मैक्यस्वरूप-योग ज्याला लाभला आहे, व ज्याचे कामादि सहा शत्रू निघून गेले आहेत, असा तो राजश्रेष्ठ व्यापक श्रीदत्तरूप परब्रह्माचे ठिकाणी सर्व उपाधीचा परित्याग करून अत्यंत लीन झाला. आणि “ज्ञानानेच कैवल्य प्राप्त होते” अशी दुन्दुभीप्रमाणें असलेली सत्पुरुषांची वाणी निर्बाध झाली. ॥ ९९ ॥

(१००)

अन्वयः—सारात्रेः अरात्रेः अत्रेः आत्मजस्य या इयं मया उक्ता दिव्यलीला प्रेम्णा (मया श्रीदत्तपदे) उत्सृष्टा सा इयं शालिनी परस्य ईरकस्य अत्रेः आत्रेयस्य प्रीतिदा अस्तु ।

अर्थः—श्रीसद्गुरुमहाराज ग्रंथांती ग्रंथालंकारभूत मङ्गल शालिनी-वृत्ताने केलेलें पुढील श्लोकांत सांगतात—

ब्रह्मज्ञान म्हणजे अपरोक्ष साक्षात्कार असणारे, सर्व पातकांचा नाश करणारे व मृत्यु नष्ट करणारे जे अत्रिऋषि त्यांच्या पुत्राची मी वर्णन केलेली, ही ज्ञान उत्पन्न करून देणारी असल्याने शोभणारी, दिव्यलीला प्रेमानें श्रीदत्तचरणारविन्दाचे ठिकाणी अर्पण केली आहे. ती ही दिव्यलीला परमश्रेष्ठ व बुद्धीला प्रेरणा करणाऱ्या आणि त्रिगुणात्मिका माया व तिचे कार्य यांनी रहित असणाऱ्या श्रीदत्तात्रेयांना संतोषकारक होवो. ॐ तत्सत् ॥ १०० ॥

इति श्रीमत्परमहंस परिव्राजकाचार्य श्रीमद्वासुदेवानंदसरस्वतीविरचिते श्रीदत्तचंज्वालयप्रबन्धे हुण्डासुरवधो नाम तृतीयगुच्छः समाप्तः ॥

श्रीदत्तात्रेयार्पणमस्तु ।

तृतीय स्तबक समाप्त.

॥ श्री ॥

श्री प. प. वासुदेवानंदसरस्वतीकृत

गुरुचरित्र काव्याचा कठिण शब्दकोष

अवाचयत्—बोलविता झाला. वच्.

२ प. प्रयोजक अनद्यतनभूत.

अर्जित—मिळविलेले. अर्ज १ प. क्त.

अगारं—घर.

अब्द—मेघ.

अत्तः—खाल्ले-ले, अद् २ प. क्त.

अनद्धः—विगतमोह, ज्ञानी.

अजमानसः—ईश्वराचें ध्यान कर-
णारा.

अवितथ—खोटे.

अद्धा—सत्य. (अव्यय)

अबोद्धा—अज्ञ. बुध् १ प. तृच्.

अब्जयोनि—ब्रह्मदेव.

अस्ततमाः—नष्टमोह.

अशेषविद्—सर्वज्ञ.

अजीजनत्—जन्म देती झाली. जन्

४ आ. प्रयो. सामान्यभूत.

अग—पर्वत.

अर्चक—पूजक.

अलकः—कं—कुरळे केंस.

अथो—नंतर. (अव्यय)

असूत—प्रसवली. सू. २ आ.

अनद्यतनभूत.

अलर्क—मदालसेचा मुलगा.

अम्बरीष—(पुं. व नपुं.) भाजण्याचें

भांडें, तवा वगैरे.

अहस्—(नपुं.) पाप.

अदीन—प्रौढ.

अमर्षदः—क्रोध आणणारा.

अध्वरः—यज्ञ.

अपर्णापः—पार्वतीपति, शंकर.

अणु—सूक्ष्म.

अणिमन्—अणु+इमन्=सूक्ष्मता.

अभ्यनुज्ञात—निरोपिलेला. ज्ञा+क्त.

असूया—गुणवन्ताचे ठिकाणीं

दोषारोप करणें.

अभात्—शोभला. भा. २. प.

सामान्यभूत.

अर्हता—योग्यता.

अभूः—झालास, होतास. भू. १ प.

सामान्यभूत.

अदभ्र—उदार, पुष्कळ.

अभ्रमुदार—मेघ. (अभ्रमुः दाराः

यस्य सः)

अतिकामं—इच्छेपेक्षां जास्त.

(क्रियाविशेषण)

अकलि—केलें. कल्. १० प. कर्माणि

सा. भू. निर्माण केलें.

अहह-आश्चर्य किंवा दुःखवाचक
अव्यय.

अर्थजातं-संपत्ति.

अविता-रक्षणकर्ता. अ. १ प. तृच्.

अन्तः शुचिः-निर्मल अंतःकरणाचा.

अन्वक्-माणें. (अ.)

अहाय-लौकर, झटकन्. (अ.)

अपदः-स्थानभ्रष्ट न होणारा.

अरुन्तुदवाक्-मर्मभेदी भाषण कर-
णारा.

अशेषहृत्स्थिति-सर्वांच्या हृदयांत
वास करणारा.

अनातरम्-(अ.) सतत.

अरम्-अतिशय. (अ.)

अभूत्-झाला. भू. १ प. सा. भू.

अमृतार्थम्-मोक्षासाठी. (क्रि. वि.)

अभाणीत्-बोलला. भण् १ प.

सा. भू.

अपास्य-टाकून. अप अस्. ४ ल्यप्.

अत्ति-खातो. अद् २ प. वर्तमान-
काळ.

अन्वहम्-दररोज, नेहमीं. (क्रि. वि.)

अजशयनं-चातुर्मास.

अन्तेवासी-शिष्य.

अविद्-अल्पज्ञ.

अविवादं-निर्विवाद. (क्रि. वि.)

(अलं न भवतीति सः)

अनलः-अपूर्ण असा, पुरेसा नाही.

अनय-उद्धटपणा, दुराचारी,
अन्यायी.

अम्बु-(नपुं.) पाणी.

अन आनयतनः-अनस् मृ. धान्याची
गाडी आणण्यानें, ओढण्यामुळे.

अज-ईश्वर, विष्णु.

अकाम-निरिच्छ.

अप्रपञ्च-संसाररहित.

अर्थिता-इच्छा, याचना, इच्छि-
लेली.

अङ्ग-संबोधनवाचक अव्यय. अरे,
अहो. इ.

अनिष्टद-दुःखद.

अखिलदृक्-सर्वसाक्षी.

अवित्वम्-अज्ञानीपणा, मूर्खता.

अकं-दुःख.

अदान्तः-इन्द्रियनिग्रही नसलेला.

अताडयत्-आपटती झाली. तड्
१० उ. अनद्यतनभूत.

अदात्-दिलें. (कर्तरि) दा. ३ उ.
सा. भू.

अस्तुवन्-स्तुति करिते झाले. स्तु.
२ उ. अनद्यतनभूत.

अदोहयत्-दोहन (धार काढणें),
करविता झाला. दुह् २ उ.

प्रयो. अनद्यतनभूत.

अखर्वगर्व-मोठा गर्विष्ठ.

अन्तरधात्-गुप्त झाला. अन्तर् +
अधात्. धा. ३ उ. सा. भू.

अघ-पाप.

अनुभवतितराम्-चांगल्या रीतीनें,

हृद, अनुभवितो.

अवच-पतित.

अयस्-(नपुं.) लोखंड.

अगात्-गेला. इ. २ प. सा. भू.

अत्तुम्-खाण्यासाठीं, अद् २प. तुम्.

अस्तकुकृतः-ज्याचें पाप नष्ट झाले
असा.

अध्याधिहम्-रोगनाशक.

अशनं-भोजन.

अतःपरं-यापुढें. (अव्यय).

अवर-श्रेष्ठ, ज्यापेक्षां श्रेष्ठ कोणी
नाही असा.

अदः-हैं. (अदस् सर्वनाम).

अनुयान-अनुगमन.

अक्षः-नेत्र, रुद्राक्ष.

अग्रयानः-पुढें जाणें.

अक्षपदिश-नैर्ऋत्य दिशा.

अम्मृदाः-मृत्तिकायुक्त जलानें.

अङ्घ्रि-चरण.

अभिदक्-अभिमुखे.

अगुरुचित्ति-चंदनतिलक.

असु-प्राण.

अशब्दं-न बोलता. (क्रि. वि.)

अन्तरितकं-अंतरलेलें, वेळेवर न
झालेलें.

अर्कतनया-यमुना.

अमंत्राशन-प्राणाहुति बगैरे न

करतां अमंत्रक भोजन करणें.

अद्यात्-खावें. अद् २ प. अशीर्लिङ्.

असूचि-सुचविलें. सूच् १० उ.

सा. भू. कर्मणि.

अभितः-सभोंवार, चोहोंकडे.

अवहितः-समाधानी. घा ३ उ. क्त.

अभव-संसारनाशक.

अग-पर्वत.

अन्तिक-जवळ.

अवेक्ष्य-पाहून. अव ईक्ष् ३ आ. ल्यप्.

अम्बुधिया-पाणी समजून.

अस्तौत्-स्तविता झाला. स्तु २ उ.

अन. भूत. ए. व.

अकलः-सोळा कलांनीं रहित.

अंशक-जीव.

अवधार्य-ऐकून, समजून. अव + घृ

आ. ल्यप्.

अचित्-चेतनारहित, जड.

अगुः-गेले. इ २ प. सा. भू. व. व.

अयनं-मार्ग.

अच्छिनत्-कांपता झाला. छिद् ७

उ. अनद्य. भूत.

अजित-अजिंक्य, ईश्वर.

अमृत-देव.

अलंध्य-उल्लंघन करण्यास अशक्य.

आकारिवत्-साकार.

आस्थं-मुख.

आगस्-(नपुं.) अपराध, दोष.

आप्य-जलमय.

आनर्च-—पूजा करता झाला. अर्च

१ प. परोक्षभूत.

आजन्म-जन्मापासून, जातकर्म-
सस्कारासुद्धां.

आप्ति-प्राप्ति, लाभ.

आधिहन्-व्यथा दूर करणारा.

आसतुः-होते. अस् ३ उ. परोक्ष-
भूत किंवा २ प. चा आर्षप्रयोग.

आधान-संस्कार.

आप-प्राप्त झाला. आप् ५ प.
परोक्षभूत.

आज्ञोपवीत-आज्ञ, ब्रह्मज्ञान हेच
यज्ञोपवीत ज्याचें.

आबभौ-शोभला. भा २ प. परोक्ष-
भूत.

आर्तिदः-दुःखनिवारक.

आनत-नम्र.

आघातः-घातक.

आहृत-आणलेला. हृ १ उ. क्त.

आदर्श्य-दाखवून. दृश् १ प. भयो.
त्यप्.

आदिश्य-उपदेश करून. दिश् ६
प. त्यप्.

आहरत्-हरण करता झाला. आ+
हृ १ उ. अनद्यतनभूत.

आलि-बिंचू.

आर्तातिनिवर्तनं-पीडितांचें पीडा-
निवारण.

आचकाक्षे-इच्छिता झाला. कांक्ष
१ प. प. भू.

आप्लवतः-आप्लव. स्नान-स्नान
केल्यानें.

आगाम्युद्भव-येणारा. पुढचा जन्म.
आहित-दिलेलें.

आकलयन्-सांगणारा. कल् १० +
शतृ.

आस-होता. अस् २ प. परोक्षभूत.
आर्षप्रयोग. अस् १ उ. प. भू.
किंवा अव्यय.

आशीः-आशीर्वाद.

आनाय्य-आणवून. आ+नी १ उ.
प्रयो. त्यप्.

आप्लवसवार्चोर्ध्वम्-स्नान, होम,
पूजा यानंतर.

आनन्तं व्रतम्-अनन्ताचें व्रत.

आह्वयत्-बोलावता झाला. व्हे १ उ.
अनद्यतनभूत.

आर्यवान्-सज्जनावर कृपा
करणारा.

आदिशत्-सांगता झाला. आ +
दिश् ६ प. अनद्यतनभूत.

इमे-हे 'इदम्' सर्व नामाचें
पुलिङ्गी प्रथमा व. व.

इतकम्प्रः-कापरे भरलेला.

इतः-गेला. इ. २ प. क्त.

इति-गमन. इ + क्तिन्.

इन्दुभास्य-चंद्राप्रमाणें प्रसन्नमुख.

इष्वा-पुजून. यज्ञ् १ आ. क्त्वा.

ईक्षणं-दर्शनं.

ईट्-ईश्वर.

ईहा-इच्छा.

ईहित-क्रिया.

ईपद-श्रीपाद.

ईरित-विचारलेला, प्रयुक्त.

ईदृक्-या प्रकारचें.

ईक्षक-साक्षी.

ईक्षा-दृष्टि.

उद्धृत्-उद्धार करणारा. उद्+हृ १

उ. शतृ.

उदीर्य-बोलून. उत्+ईर १० उ.

त्यप्.

ऊह्यते-तर्क केला जातो. ऊह ३

आ. कर्मणि वर्तमान.

उत्त-पेरलेलें. वप् ३ उ. क्ते.

ऊचुः-बोलले. वच् २ प. परोक्षभूत.

उच्चावच-लोक.

ऊचे-बोलला. वू २ उ. वच्. २

प. परोक्षभूत.

उदित-उक्त. सांगितलेलें. वद् १

प. क्त.

उज्झितात-गुरुचा त्याग करणारा.

उपस्थ-जवळ, सन्निध असणें.

उपाप्ता-प्राप्त झाला. ली-लें. उप

+ आप् ५ प. क्त.

उच्चण्डवाक्-प्रचंड भाषण

करणारा.

उद्गति-स्वर्गगमन.

उद-उदक-जल.

उदङ्मुख-उत्तराभिमुख.

उपासीत-उपासना करावी. उप

+ आस्. २ आ. विधि लिङ्।

उन्माष्टि-मार्जन.

उपवीती-यज्ञोपवीत घातलेला.

उत्सृतिः-शौच (मूत्रपुरीषोत्सर्ग)

ऊर्ध्वम्-नतर, पश्चात्, (अव्यय).

ऋणाप्रकृतिः-ऋणमोचन. ऋण

फेडणें.

ऋत-सत्य.

ऋते-विना. (अव्यय).

एति-जातो. इ २ प. वर्तमानकाल.

एधि-हो. अस् २ प. आज्ञार्थ.

एत्य-येऊन. आ+इ २ प. त्यप्.

एकक-अद्वैत, अद्वितीय.

एणनीर-मृगजल.

एकलः-एकला, एकटा.

एध्ये-जाईन. इ २ प. सामा.

भविष्य.

ऐच्छत्-इच्छिता झाला. इष् ६ प.

अन. भू.

ऐष्य-पुढें येणारा.

ओम्-अङ्गीकार, होय. (अव्यय).

औपपत्य-वारंवार करणें.

क-सुख.

कुटिल-वांकडें.

कुः-पृथ्वी + तस-भूतल.

कलाधराभ-चंद्राप्रमाणें सुंदर.

केतु-ध्वज.

कलानिधि-चंद्र.

कलये-मिळवितों. क३ १० उ.

काक्षे-इच्छितों. कांक्ष १ प.

कदली-केळ.

कामधुक-इच्छा पूर्ण करणारा.

कल्पद्रु:-कल्पद्रुम, कल्पवृक्ष.

कृतमन्तु-कृतापराध, दोषी.

काचप्राय-अतिशय तुच्छ.

कुण्डीमण्डितदोर्दण्ड:-ज्याचा हात
कमण्डलूनें शोभतो.

कुच्छात्-कष्टानें. (अ.)

काप्रसूति-कुपुत्री, जिची मुलें वाईट
आहेत अशी.

कुदेहभृत्-क्षुद्र अशा शरीराचा
अभिमान धरणारा.

कारकशक्ति-चेतना.

किमु (अव्यय) काय बरें? (अ.)

किंकरी-सेविका, दासी.

क्षिप्रद-लौकर पावणारा.

कान्तवक्त्रा-सुमुखी.

कुमारललिता-पुत्रांवर प्रेम करणारी.

कल्यं-पहांट.

क्रूयायी-दुष्टांशी मैत्री करणारा.

किंपच:-कंजूस.

कुचारी-पापी.

कर्मविपाक-कर्माचा परिणाम.

क्षीरेध्म-कांटेरी समिध्.

कारयामास-करविता झाला. कृ. ८

उ. प्रयो. परो. भू.

किल्बिषं-पाप.

कुविन्दक-कोष्टी जातीचा.

कुर्वे-करतों (मी). कृ. ८ उ.
वर्तमान.

क्षयादित-क्षय रोगानें पीडित.

कुष्ठाक्त-कोडानें युक्त.

कलुषं-पाप.

क्षितिमुर-भूदेव-ब्राह्मण.

कुह-(अ.) कोठें ?

कीश-वानर.

खग-ग्रह, सूर्य.

गोगन्धर्वपूर्ण-गाई व घोडे यांनी
भरलेले.

गन्धर्वपूर्वामर-गंधर्वादि देव.

गरिष्ठ-श्रेष्ठ. गुरु+इष्ठ.

गिलति-गिळतो. गृ ६ प. वर्तमान.

गृणत्-बोलणारा. ९ प. शत्रु.

गदहरम्-रोग दूर करणारें.

गन्धर्वपुर-गाणगापूर.

गतागतापहृत्-जन्ममरणांचा नाश
करणारा.

गुणव्यञ्जिका-गुणप्रकाशक.

गदितं-बोलणें, भाषण.

गर्ह्य-निन्द्य.

ग्रह-आग्रह.

गुणचरणभिदा-गुण व कर्म या
भेदानें.

गति-गमन, ज्ञान.
 चंद्रहास-चंद्रप्रकाश, खड्ग.
 चित्र-चरित्र. (अव्यय-आश्चर्य)
 चक्रवत्-चक्रवाक् पक्ष्याप्रमाणे.
 चञ्चत्पञ्चशराञ्चितं-मदनाने व्याप्त.
 चण्डीट्-पार्वतीपति.
 चिरागत-चिरकाल प्राप्त झालेले.
 चक्रांक-चक्र, पद्म वगैरे चिन्हांनी
 युक्त.
 चित्प्रतिबिम्बित-जीव.
 चिरण्टी-मुवासिनी.
 चिन्तयानः-चिन्तन करणारा.
 चिन्त् १० शानच्.
 चन्दनतः-आनददायक असल्यामुळे.
 जग्ध-अस्पष्ट.
 जघ्नुः-मारते झाले. हन् २ प.
 परो. भू.
 जडधीः-मंदबुद्धि.
 जगौ-सांगता झाला गै. १ प.
 परो. भू.
 जंगमः-सर्वत्र भरून राहिलेला.
 जातु-कर्धीतरी. (अव्यय).
 जहौ-टाकता झाला. हा ३ प.
 परो. भू.
 जगृहे-घेता झाला. ग्रह् ९ उ. परो. भू.
 जग्मुः-गेले. गम् १ प. परो. भू.
 जुगोप-रक्षिता झाला. गुप् १ प.
 परो. भू.
 जहि-टाक, सोड. हा ३ प. आज्ञार्थ.

जंपती-जोडपें, दंपती.
 जागर्ति-जागतो. जागृ २ प. परो. भू.
 जगद्वास-जगन्निवास, जग ज्याचे
 ठिकाणी राहते.
 जुष्ट-सेवित. जुष् ६ आ. क्त.
 जातं-जन्म.
 जपनाद्यैः-जप वगैरेमुळे, इत्यादीनीं.
 जरती-वृद्ध स्त्री.
 जन्मान्धबुध्या-जन्मतः अंधळा आहे
 या बुद्धीनें.
 जाने-जाणतो. ज्ञा ९ उ. वर्तमान.
 जलमुक्-मेघ.
 जज्ञे-जन्म पावला. जन् ४ आ.
 परो. भू.
 जहार-हरण करता झाला. हृ १
 उ. परो. भू. वि+हृ. खेळणें,
 जाणें.
 तर्ष-काम.
 तिष्ठं-कलियुग.
 त्रिवयुः-त्रैमूर्ती, दत्तात्रय.
 तनुस्-(नपु.) शरीर.
 तुष्टाव-स्तविता झाला. स्तु २ उ.
 परो. भू.
 तारवाच्यः-ओंकारस्वरूप.
 त्रिवृत-मेखलेचे तीन वेढे धारण
 करणारा.
 तनूद्वहः-शरीर धारण करणारा.
 तोक-मूर्ख.
 त्रपाद-लज्जा हरण करणारें.

तारपुरी-काशी.

त्रयी-वेद.

त्रासत्रास-भयालाही भिवविणारा.

ततार-तरिता झाला. तृ ३ प.

परो. भू.

ततान-विस्तारिता झाला, उत्पन्न

केलें. तन् ८ उ. परो. भू.

तरसा-वेगानें.

तनून:-राहू (ग्रह).

तरिष्ये-तरून जाईन. तृ १ प.

सा. भवि.

तर्जयन्-दटविणारा, धांवूं देणारा.

त्वाष्ट्रकथा-त्वष्टा, विश्वकर्मा त्याची कथा.

त्रिदेव-तीनही लोकांना प्रकाश देणारा.

त्याजक-टाकणारा.

तादृक्-त्या प्रकारचा, तसा-सी-सैं.

त्रिषवणं-त्रिकाळ.

त्रिपुंभुक्तिपर्याप्त-तीन पुरुष जेवतील एवढें.

तैथिक-तीर्थापासून आलेले.

तौतातितातीत-तौतातिक नांवाचा

बौद्धधर्मभेद त्यास जिकणारा.

तततन्तुततोतति:-पसरलेल्या संसार-

रूपी तन्तूंच्या समूहापेक्षाहि

अधिक.

तुदित-कांपलेलें.

तस्थौ-राहिला. स्था १ प. परो. भू.

तरस्वी-वेगवान्.

दर-भय (पुं.)

दिष्टात्-दिष्ट्या, दैवानें.

दर्पण-आरसा.

दृश्-दृशि-दर्शन.

द्विशय-द्विबाहू.

द्वैतविद्धात्मिक-संशयित.

देयात्-देईल, द्यावें. दा ३ उ.

आशीर्वादार्थ.

द्युमान्-तेजस्वी.

दिदीपे-प्रकाशला. दीप् ४ आ.

परोभू.

दुतविलम्बित-शीघ्र. (गळाला आहे विलंब ज्यामधील).

दधौ-धारण करता झाला. धा. ३

उ. परोभू.

दयनीय-दयापात्र.

दोहद-डोहाळे.

दिविजा:-देव.

दृषत्-(स्त्री.) शिला.

दण्डितजडधी-मूर्खाना शिक्षा करणारा.

दुस्त्यज:-टाकण्याला अशक्य.

द्वयष्टाब्दै:-सोळा वर्षांनी.

देशिक-गुरु.

दरिद्रभूसुरागारं-दरिद्री ब्राह्मणाचें

घर.

दुतम्-लौकर. (अ.)

द्वन्द्वदावदव-द्वैतरूपी अरण्याचा
 दावानल-भेदारण्यास जाळणारा.
 द्वन्द्वदः-द्वैताचें खंडन करणारा.
 द्वादशसमाः-बारा वर्षे.
 दुर्वासनवासित-दुष्ट बुद्धीनें प्रेरित.
 द्विजनिता-द्विजत्व.
 दयित-प्रिय, (स्त्री.) भार्या.
 दत्ते-देतो. दा. ३ उ. वर्तमानकाळ.
 दिदृक्षुः-पाहण्याची इच्छा करणारा.
 दाराः-(पु.) भार्या (बहुवचननित्य)
 दन्तिगप-हत्तीवर बसून जाणारें
 म्ह. -राजे, त्यांचें रक्षण
 करणारा.
 दास्यामि-देईन. दा. ३ उ.
 सामान्य भविष्य.
 दितमोहदामन्-मोहरूपी दावें तोड-
 णारा.
 दस्यु-चोर.
 धामन्-(नपुं.) तेज.
 धाम्नां चतुष्क-चार धामें-मठ.
 रामेश्वर, बदरीकेदार, जगन्नाथ-
 पुरी व द्वारका.
 धृतिः-धैर्य.
 धवः-पति.
 धीमान्य-बुद्धिमांघ.
 निरञ्जन-अभ्यंगरहित.
 नुतिः-स्तुति.

नौ-आवयोः-आवाम्-आवाभ्याम्-
 आमचें, आम्हांला, आम्हां-
 साठी. द्वि. व.
 निम्वातिक्तगुः-कटुनिवापेक्षां कट्ट.
 नर्मन्-(नपुं.) करमणूक खेळ.
 (-वाणी).
 नाकः-स्वर्ग.
 न्यासमार्ग-सन्यासाश्रम.
 न्यासी-सन्यासी.
 न्यस्तचूडोपवीतः-विधीप्रमाणें
 शिखा-न्यज्ञोपवीत त्यागणारा.
 नैजम्-स्वतःचें.
 नेश्वरः-समर्थ नाही. न + ईश्वर.
 निन्युः-नेते झाले. नी १ उ. परोभू.
 नग-पर्वत.
 निद्राति-झोंपतो. द्वै १ प. वर्तमान.
 निरुपचार-उपचाररहित.
 नरवाहन-नरांनी वाहिला जाणारा,
 म्ह. पालखीत बसलेला.
 निग्ये-नेता झाला. नी १ उ. परो.
 भू.
 निरयव-नरक.
 नभोग- } वायु } सर्प
 भोगी } खाणारा. }
 निर्ययौ-निघाला. निर् + या २ प.
 (परो. भू.)
 निरुपाधिक-उपाधिरहित.
 निरवद्य-निर्दोष.

नीहारभ-बर्फाप्रमाणे शुभ्र.
 परपराभ्र-(धर्मादिकांची) परंपरा.
 प्रवर-मुख्य. (धारण करणारा).
 प्रियार्थ:-पारमार्थिक.
 प्रबुद्ध-जागा झालेला. प्र + बुध् +
 क्त.
 प्रेष्ठ-अत्यंत प्रिय. प्रिय + इष्ठ.
 आत्.
 प्रकृष्टद्धि-समृद्धि.
 परिहृतवसना-वस्त्ररहित झालेली.
 परंतप-शत्रूंना ताप देणारा.
 प्राप्स्यसि-प्राप्त होशील. आप् ५प.
 सामान्य भविष्य.
 प्रकीर्ण-चामर. (नपुं.)
 प्रसीद-प्रसन्न हो. सद् १ प.
 आज्ञार्थ.
 प्रेत्य-मरून, मरणानंतर. प्र + इ.
 २ प. + ल्यप्.
 प्राव्रज्यं-संन्यास.
 पारस्करगिरा-पारस्कर मुनिप्रणीत
 गृह्यसूत्राप्रमाणे.
 परधीरत-सार्विक बुद्धीने युक्त.
 प्रोह्य-सांगून. उद् १ आ. + ल्यप्.
 पुरुरूप-बहुरूपी.
 पन्नगाशननदन-गरुडपुत्र.
 पादाब्जालि-चरणकमलभृग.
 पुष्णाति-पोसतो. पावन करतो.
 पुष् ९ प. वर्तमान.
 प्रत्यक्तटे-पश्चिमतीरी.

प्रत्यक्-१ व्यापक. २ पश्चिम दिशा.
 पदो:-चरणांवर, पद्.
 परद:-मोक्ष देणारा.
 परमक:-श्रेष्ठ.
 परिष्कृत-भूषित.
 परीत-परिवेष्टित.
 पलाहारो-मांसाहारी (दोषे).
 पत्रादिहृत-पाने, फळे, वगैरे
 हरण करणारा.
 परिचर्या-सेना.
 पादोद-पादोदक तीर्थ.
 परत्रभव:-दुसरा जन्म.
 परीत्य-प्राप्त होऊन, फिरून.
 पारदार्य-परस्त्रीसेवन.
 पित्रपकृति:-मातापित्यांचा अपराध.
 प्राप-आला. प्राप्त झाला. आप् ५
 प. परोभू.
 पञ्चाक्षिप्रमित:-पंचवीस.
 पदुदक-पादोदक.
 प्रतिचोदित-प्रेरित.
 प्रस्थापयामास-पाठविता झाला.
 स्था ३ प. (प्रयो. परोभू.).
 परान्नारुचि-परान्न न घेणारा.
 पोष्यभर:-सेवकांचे पोषण करणारा.
 पुष्पवर्जिता:-ऋतुवर्जिता.
 पितृहृद्द्वारिका-पित्याला दुःख
 देणारी.
 प्रोक्ष्य-सिंचन करून, शिंपडून.
 प्र + उक्ष् १ प. ल्यप्.

पूर्वः—पूर्वज.
 प्रतीक—अंग.
 परिपृष्टवान्—विचारता झाला. परि
 + प्रच्छ + क्तवतु.
 प्रादुरासन्—उत्पन्न ज्ञाने.
 पदगः—पायानें जाणारा, चालणारा.
 पालकस्थ—पालखीत बसणारा.
 पृच्छते—पृच्छन्. प्रच्छ + गतृ तस्मै.
 विचारणारा.
 प्रगम्य—जाणण्याजोगें.
 पारावाराभः—समुद्राप्रमाणे अगाध.
 पर—पार—श्रेष्ठ, ब्रह्मपद.
 पाता—रक्षणकर्ता.
 परिरभ्य—आलिंगून.
 पावितं—पवित्र केलें. पू. ९ उ.
 + प्रयो. क्त.
 फलधि—फलसमृद्धि.
 बन्धुता—(बन्धूनां समूहः) बांधव,
 भ्राते.
 ब्रह्मग—ब्रह्मन्: सूर्य. त्यांचेजवळ अस-
 लेला.
 बभ्रातु—बांधूं दे. बाध् ९ प. आज्ञार्थ.
 बभौ—शोभला. भा. २ प. परो. भू.
 बालादिच्छात्रयुक्—बालसरस्वती
 बगैरे शिष्यांनी युक्त.
 बबाधे—त्रास देता झाला. बाध् १
 आ. परो. भू.
 ब्रवीतु—सांगावें. ब्रू. २ उ. आज्ञार्थ.
 ब्रह्मन्—बेद. २ ब्राह्मण.

ब्रह्मयोषित्—ब्राह्मणपत्नी.
 ब्रह्मण्यः—भगवान्, श्रीगुरु.
 भवबन्धदा—भवबन्ध देणारी.
 संसारान्त पाडणारी.
 भूमन्—व्यापक.
 भ्रूण—गर्भ.
 भासः—(स्त्री.) तेज.
 भर्ग—शंकर + प्रभः शकराप्रमाणें
 तेजस्वी.
 भूमाद्वय—अद्वैत ब्रह्मस्वरूप असा.
 भेजे—सेविता झाला. भज् १ उ.
 परो. भू.
 भवबन्धद—ससारबंध न तोडणारा.
 भवसाद—संसारनिवारक.
 भवतुल्य—शंकरासारखा.
 भित्—भेद करणारा, नाश करणारा.
 भिद् ७ उ. क्तिप्.
 भृशम्—(अव्यय) अत्यन्त.
 भीषयामास—भिवविता झाला. भी
 ३ प. प्रयो. परो. भू.
 भव्य—कल्याणकारक.
 भया—भाः—प्रभा. तिनें, प्रमेनें.
 भुजगशिशुभृता—सर्पांची पिलें बाळ-
 गणारी.
 भृशसुविपद्—अत्यंत घोर आपत्ति.
 भोगी—सर्प.
 भविता—होईल. भू १ प. अनद्यतन
 भविष्य.
 भसितं—भस्म.

भुजि-भोजन. भुजौ भोजनांत	मज्जयति-बुडवतो. मस्ज्. ६ प.
(सप्तमी)	प्रयोवर्त.
भागवतीगति-मोक्ष.	माणवकाक्रीडितकं-ब्रह्मचान्याचें
भवान्तर-दुसरा जन्म.	कर्म. (भाषण).
मुहुः-(अ.) पुन्हां. ,	मा रोदीः-रड्डं नको. रुद् ७ उ.
मुग्धा-वेड्यासारखी, असंबद्ध	सामान्यभूत.
(वार्णा).	मर्त्ययान-नरवाहन.
म्लिष्टा-बोवडी.	मधुकरः-१ भृंग. २ मधमाशी.
मिष्टा-गोड, आनंदविणारी.	मृतिः-(स्त्री.) मरण, मृत्यु.
मुधा-(अ.) व्यर्थ.	मेऽन्ति-मे अन्ति-माक्षेजवळ.
मा निधाः-ठेवूं नको. धा ३ उ.	मनुः-मंत्र.
सा. भूत. अनिधाः 'न मां योगे'.	मौने-मुने, श्रीगुरो !
इ.	मण्डित-भूषित.
मार्गः-मार्गशीर्ष मास.	मर्यादातः-मर्यादेमुळें.
मार्गशीर्ष-मृगशीर्ष नक्षत्र.	महितमहिमयुक्-पूज्य महिम्यानें
मार्गितः-शोषलेला-हुडकलेला.	युक्त, -(पूज्य).
महस्-(नपुं.) तेज-तेजःस्वरूप.	मुमोद-आनंदला. मुद् १ आ.
मोचा-पिकलेलें केळ.	परो. भू. (आर्ष परस्मैपदम्).
मोचातिरसा-पिकलेल्या केळाहून	यातः-गतः-गेलेला.
(मधुर).	यतिसूक्तिः-श्रीगुरुंचें भाषण.
माध्यमं-मध्यभाग.	यानगः-पालखीत बसून जाणारा.
मलक्षति-मळ काढणें, मलापकर्षण.	वाहनांत बसून जाणारा.
मेनिरे-समजले. मन् ४, ८ आ.	यज्वा-यथाशास्त्र यज्ञकर्ता.
परो, भू.	येजय-योजनाकर. युज् ७ उ.
मृडः-शंकर.	प्रयोग.
मारः-मदन.	रासि-देतोस. रा. २ प. वर्त् .
महारुद्रात्-संसारभयापासून.	(आज्ञार्थ).
मधुनातुल्यः-मधाप्रमाणें (गोड).	रसाय-रसासाठी (पिण्यासाठी)

रेजे-शोभला. राज् १ आ. परो.

भू.

रुन्दरात्-रोगाच्या भीतीपासून.

राः-द्रव्य.

रोदिधि-रडतोस. रुद् २ प. वर्त.

रक्तोक्षितं-रक्तानें भरलेलें.

रक्षस्त्वं-राक्षसत्व, राक्षसयोनि.

रतितत्पती-रति व तिच्चा पति मदन.

रुजादितं-रोगपीडित.

रदः-दांत.

रिष्टं-कल्याण.

रहस् (अव्यय) एकांती, बेढलेला.

रुचावृत-प्रभेने युक्त. तेजानें.

लब्धिः-प्राप्ति.

लक्ष्मन्-(नपुं.) लक्षण.

लूसद्-शोभणारे. लनः-सूक्ष्मकाल.

लाळ-लाला. लघु. जलद (अव्यय).

विधिः-दैव.

वारयति-निवारण करतो. वृ १० उ.

विशिष्टेष्टजुष्टः श्रेष्ठानीं सेवित.

वरगीः-ओजस्वी भाषण करणारा.

वः-युष्मद्चें २-४-६ चें बहु.

तुम्हांला इ.

वीक्षते-पाहतो. वि. + ईक्ष् १

आ. वर्त.

वृणीध्व-माग. ९ उ. आज्ञार्थ.

वत्रे-मागता झाला. वृ ९ उ. परो.

भू.

व्यय-विशेष मंगलकारक. अयं-

सुदैव.

विकल-गांजलेलें.

व्रात्य-संस्कारानर्ह. उपनयन वगैरे

संस्कारकर्ते पिता वगैरे नस-

लेला.

वृणे-मागतों (मी) वृ ९ उ. वर्त.

विरराम-थांबला. वि + रम् १ आ.

(परो. भू.) व्याङ्परिभ्यो रमः

व्याजः-कपट.

विद्योतितः-प्रकाशित. द्युत् १ आ. क्त.

विलीय-लीन होऊन, आंत प्रवेशून

ला. ४ आ. ल्यप्.

वसुधाविबुध-भूदेव.

विमुख-पराङ्मुख.

वृत्तं-वर्तन. वागणें.

व्यवायः-मैथुन.

विरतिः-वैराग्य.

विसस्मिरे-आश्चर्य पावले. स्मि १

आ. परो. भू.

वरोद्धवः-महोत्सव.

व्याहरन्-उच्चारणारा. हृ. ३ उ.

शतृ.

ववृधे-वाढला. वृध् ३ आ.

परो. भू.

वदान्य-उदार.

विधुन्तुदार्तिदा-राहूप्रमाणें दुःखद.

व्यध्वगौ-कुमार्गामी.

वर्णी-ब्रह्मचारी.

चेतृता-ज्ञान, ज्ञातृत्व.

वनी-वानप्रस्थाश्रमी.

व्रती-व्रतें करणारा गृहस्थ, ब्रह्मचारी.

विशोकं-दुःख निवारण करणारें.

विधुतः-सोडला, टाकला. धू उ. क्त.

व्यधात्-करता झाला. वि + धा ३

उ. सामा. भू.

विनिवृत्ततृष्ण-ज्यांची तहान नष्ट झाली असे.

विजिह्व-जिह्वारहित.

वसन्ततिलका-सुंदर स्त्री.

वारयिता-निवारण करणारा. वृ १० उ. तृन्.

विद्युन्मालालीलंबी-विजेच्या

लीलांचें अनुकरण करणारा,

अति चंचल.

विमत-संशयास्पद, मान्य नाही.

विपदधारि-सकटनिवारक.

वाददावदवः-वादरूपी अरण्यांतील

अग्नि, प्रतिपक्ष्यास जिकणारा.

वर्ष्मन्-(नपुं.) देह.

व्यक-दुःखहीन.

वाक्यकरणं-आज्ञापालन.

वितन्द्रः-निरलस.

वदद्वरेण्य-वक्त्यामध्ये श्रेष्ठ.

विकचः-प्रसिद्ध.

विनाथ-अनाथ.

वृषः-धर्म.

वक्त्रं-मुख.

वित्-ज्ञाता. विद् २ प. क्तिप्.

विटपी-वृक्ष.

विशिष्टेष्ट-सज्जनांस अभीष्ट.

वृषाकपाय्यौ-गौरीलक्ष्मी, शंकर-विष्णु.

विद्धि-जाण. विद् २ प. आज्ञार्थ.

वेद-जाणतो. विद् २ प. वर्तमान.

व्यरिः-शत्रुरहित.

वर्य-उत्तम, श्रेष्ठ.

विशद-स्वच्छ, साफ, स्पष्ट.

वेद्मि-जाणतो. विद् २ प. वर्तमान.

विमुक्-व्यापकत्व, सर्वत्र भरून राहणें.

शंकर-सुखकर्ता.

शुचिराज-वायु, अग्नि वगैरे देवांचा राजा.

शृणुषे-ऐकतोस. श्रु १ प. आर्षे आत्मने वर्तमान.

शमिताशिष-पूर्णकाम.

शायितवती-निजवती झाली. शी २

आ. प्रयो. भवत्-डीप्.

शाप्त्वा-शाप देऊन. शप् १ उ. क्त्वा.

श्राद्धाहः-श्राद्ध दिवस.

शुभेल-सुंदर वाणीचा. चांगला बोलणारा.

श्रीवरः-लक्ष्मीपति, विष्णु.

शूलरुजादित-पोटशूलाच्या व्यथेने पीडित.

श्रेयः—कल्याणकारक. (कर्म.)

शतमुख—शेष.

शुशुभे—शोभला. शु १ प. परो. भू.

शृणुष्व—ऐक. श्रु १ प. आज्ञार्थ.

श्रावयन्तौ—यन्—ऐकविणारा. सांग-

णारा. श्रू १ प. प्रयो. शतृ.

शयिता—निजणारा. शी २ आ. तृन्.

श्व—कुत्रा.

शोधक—शुद्ध करणारें, पापनाशक.

शुशुभाते—(दोषे) शोभले. शुभ् १

आ. परो. भू.

शशाम—शांत झाला. शम् (शाम्)

४ प. परो. भू.

शृणु—ऐक. श्रु. १ प. आज्ञार्थ

(परस्मैपदी)

श्रीदयित—लक्ष्मीप्रिय, श्रीविष्णु.

शीर्ष्णा—शीर्षन् (नपुं.) तेन.

मस्तकाने.

शशंस—सांगता झाला. शंस १ प.

परो. भू.

श्रथगगमन—श्रीशैल्य पर्वताकडे जाणें.

शंसमान—सांगणारा. शस् ३ शानच्

मुक्.

सुसादर—पूज्य.

संस्मृतिघ्नी—संसारनाशक.

सत्रक्रिया—यज्ञादि कर्म.

संनिकर्ष—सांनिध्य.

सविमर्श—विचार करणारा, साशंक.

सत्त्वावृत्त—सारिवक.

सपदि—झाटिति, लगेंच, अन्यय.

साकं—(अ.) सह.

सत्री—यज्ञ करणारा. (आत्रिमुनि)

स्वः—आम्ही दोषे आहोंत. अस् २

प. वर्तमान.

सौम्यदिन—बुधवार.

सुदती—जिचे दांत चांगले आहेत

अशी सुंदरी.

सदस्य—सभ्य धर्मशास्त्रज्ञ.

सांपरायः—पारलौकिक कर्तव्य.

सस्नौ—स्नान करता झाला. स्ना. २

प. परो. भू.

समान—मानानें युक्त, पूज्य.

स्मरामित्रपाद—मदनारि शंकराचे पाय.

सच्चित्कधामन्—सच्चिदानंदस्वरूप.

सद्यः—लगेंच.

सत्तमं—चांगल्या रीतीनें.

सर्वाद—सर्व भक्षण करणारा.

सोमपान—सोमरस पिणें.

साध्वसं—भीति.

संशा'य—खुणेनें दाखवून. शा. ९ उ.

प्रयो. + ल्यप्.

समुत्थाय—उठून. समुत् + स्था.

प्रयो. + ल्यप्.

सत्यगुः—सत्यवक्ता.

सूरत—दयाळू.

सरस्वतीप्रभु—वृहस्पति.

सोद्वा—सहन करून. सह ६ उ.

क्त्वा.

स्वापः—निद्रा.
 सुताश्लेष—पुत्रालिंगन.
 स्वभग्न्यम्—स्वतःचै भविष्य.
 सुभग्न्यम्—कल्याणकारक.
 सरः—सरोवर. (मानससरोवरादि)
 समागात्—प्राप्त झाला. सम् आ. इ.
 २ प. सा. भू.
 सविधे—जवळ.
 सिंहोन्नताक्ष—सिंहाप्रमाणे तीक्ष्ण नज-
 रेनें पाहणारा.
 सुधांशुतनु—चंद्रकाया.
 सम—सर्वाविषयीं सारखा, निःपक्ष-
 पाती.
 समाप्नुयात्—प्राप्त होईल. आप् ५
 प. विध्यर्थ.
 सुतन्तुवर्धक—सन्तानवर्धक.
 संनिपात—नांवाचा ज्वर.
 स्वपिति—झोंपतो. स्वप् २ प.
 वर्तमान.
 सन्ध्याभ्राक्षी—संध्याकाळच्या ढगा-
 प्रमाणे जिचे डोळे रक्त आहेत.
 सशव—प्रेतासह.
 सजवा—वेगाने.
 समदृक्—समदृष्टि.
 सर्वः—सर्वव्यापी, परमेश्वर.
 समाप्तः—प्राप्त झाला.
 सदसि—सभेत.
 समुदीर्य—बोल्न. समुद्+ईर १० ल्यप्

सर्वैनःशमनं—सर्वपापनाशक.
 सत्रः—होम, यज्ञ.
 स्वकं—स्वकीय.
 सुकुष्ठ—कोडाने जर्जर.
 संतारिका—तारणारी भक्ति.
 स्वर्णवर्णः—सुवर्णाप्रमाणे तेजस्वी.
 सार्भ—अपत्यासह.
 सुमर्षणः—शांत.
 स्तुहि—स्तवन कर. स्तु २ प.
 आशार्थ.
 स्वराट्—स्वर्यंसिद्ध ज्ञानी.
 सूरिः—पंडित.
 सदारं—(क्रि. वि.) पत्नीसहित.
 संस्कृति—संस्कार.
 सदानन्दति—ब्रह्मदेव आहे-होतो.
 सदानन्द+धात्वर्थे क्तिप् वर्त.
 हतशेषः—मारलेल्यांमध्ये उरलेला,
 शिल्पक राहिलेला.
 हावः—हावभाव.
 हंसकोटि—परमहंस पदाला पोचलेला.
 हेरम्बाग्रिजान्वित—गणपति व कार्ति-
 केय यांनी युक्त.
 हयेष्टिप्रद—अश्वमेधयज्ञफलप्रद.
 हुनेत्—होम करावा. हुन विध्यर्थ.
 हसन्ति स्म—हंसले. हस् १ प. वर्त.
 लट् स्मे इति परो. भू.
 हापित—टाकलेला, हांकलेला. हा ३
 प. प्रयो. क्त

॥ श्रीदत्तः शरणम् ॥

श्रीदत्तचंपूस्थविषयशब्दार्थकोषः ।

अ

अनुगायक—री ओढणें.
 अक—दुःख.
 अग—पर्वत.
 अकुंठेतिता—अकुंठित गमन.
 अग्रम्—श्रेष्ठ.
 अंबासुत—नृसिंहसरस्वती.
 (गणपती).
 अनाक—सुख.
 अमर—देव.
 अत्तिका—बडील बहीण.
 अनिर्गल—प्रतिबंधरहित.
 अंग—शरीर.
 अन्यवश—लोक आपल्या ताब्यांत
 असणें.
 अनश्रन्—न खाणारा.
 अनुत्तम—अत्यंत सुंदर.
 अरि—शत्रु.
 अदभ्र—मोठें.
 अनृति—अलौकिक मंत्रप्रयोग.
 अवाची—दक्षिण.
 अहि—सर्प.
 अनंता—पृथ्वी.
 अर्म—इन्द्रिय.
 अपवर्ग—मोक्ष.

अकंप—स्थिर.
 अंहस्—पाप.
 अस्तयम—यमाला हटविणारा.
 अंतर्बत्नी—गर्भिणी.
 अनाहत—न वाजविलेला.
 अलर्क—राजा, पिसाट कुत्रा.
 अपेतमान—मानशून्य.
 अमानमान—प्रमाणरहिताचा
 आधार.
 अस्तमार—काम जिंकलेला.
 अंडचय—अनेक ब्रह्मांडें.
 अविता—रक्षण करणारा.
 अंडयोनि—ब्रह्मांडकारण.
 अस्तबंधु—मायेचा नाशक.
 अंतः—अंतःकरण.
 अंजः—तात्काळ.
 अध्यास—विपरीत बुद्धि.
 अटवी—अरण्य.
 अंतराय—विघ्न.
 अवधारण—जाणणें.
 अंतरित—वर्जित.
 अस्त—नाश.
 अह्हा—आश्चर्य.
 अत्यर्थ—अतिशय.
 अमेय—प्रमाणागोचर.

अवर श्रेष्ठ.
 अंबु-पाणी.
 अर-लौकर.
 अदर-भयरहित, दरवाजा.
 अखिलसेतुभूत-सर्वधर्मस्वरूप.
 अन्वीक्षण-प्रकर्ष.
 अज-शंकर, ब्रह्मदेव.
 अघ-पाप.
 अब्ज-चंद्र.
 अरिष्ट-बाळंतिणीची खोली.
 अमेध्य-मारण्यास अयोग्य.
 अभिचार-द्रुष्टप्रयोग.
 अपाय-संकट.
 अकांत-दुःखनाश.
 अदस्-हैं.
 अधिप-दत्तात्रेय.
 अमृत-देव.
 अल्पचित्त-अल्पबुद्धि.
 असुहा-प्राणहारक.
 असूया-दोषारोप.
 अद्विषत्-निर्बाध.
 अरात्रि-कामादि शत्रूनाशक.
 अत्रि-मृत्यूपासून रक्षण करणारा.
 अत्रि-धर्म, ऋषि.
 असुधारी-जीव.
 अलं-पुष्कळ.
 आप्लव-स्नान.
 आवरण-मूळ स्वरूपाला झांकून
 टाकणें.

आधि-मनस्ताप.
 आचांत-आचमन
 आर्य-ईशभक्त.
 आमिष-मांस.
 आत्तपीड-पीडायुक्त.
 आत-मिळविलेले.
 आगमापायी-जन्ममरणशील.
 आगमान्यदृक्-लौकिकदृष्टी.
 आत्मदृष्टी-स्वतःचें दर्शन.
 आध्यंचित्त-व्याधिग्रस्त.
 आद्य-कारणरहित.
 आगः-अपराध.

इ

इट्-ईश्वर.
 इत्-अथवा.
 इनपति-राजश्रेष्ठ.
 इन-सूर्य, राजा.
 इभ-हत्ती.
 ईज्य-श्रेष्ठ.
 इध्मनर-काष्ठवाउली.
 ईढ्य-स्तुत्य.
 ईरयितुं-पाठविण्याकरितां.
 ईति-अतिवृष्टि, अनावृष्टि, उंदीर,
 टोळ, राघु, आपला शत्रु व
 परशत्रु.
 ईक्षा-कटाक्ष.

उ

उरीकृत-अंगीकृत.
 उषस्-प्रातःकाळ.

उन्नायक—मोक्षदायक.
 उत्स्वभाव—उत्तम स्वभाव.
 उर्वीतल—पाताल.
 उद्धव—उत्सव.
 उल्लापन—गाणें.
 उदरामत्र—पोट हैंच भिक्षापात्र.
 उता—पितरांचा उद्धारक.
 उपरम—नाश पावणें.
 उपेयुष्—प्राप्त करून घेणें.
 उदंत—वार्ता.
 उपलब्धि—सद्बुद्धि.
 उग्र—शंकर.
 ऊर्णायु—मेंढा.

ऋ

ऋत—सत्य.
 ऋद्धि—ऐश्वर्य.
 ऋषभ—बैल.

.ए

एकलः—एकटा.
 एकतान—एकाग्र.
 एकदेश—उत्तरप्रांत.

औ

औपपत्य—जारकर्म.

क

कलत्र—स्त्री.
 कलहंसजात—हंससमुदाय.
 करहाटक—कन्हाड.

कच्छप—कासव.
 कर्दम—चिखल.
 कथा—वार्ता.
 क—कोटें.
 कम्प—इच्छा करणें.
 कागीः—कुत्सित शब्द.
 कांतार—जाण्यास कठीण असलेला मार्ग.
 काद्रवेश्वर—सर्पराज.
 कामकामी—भोगेच्छा करणारा.
 काश्य—काशीराजा.
 कास—तुसंग.
 कांत—सुदर.
 कियति—केवढे.
 किलन्न—भिजलेले.
 कीनाश—यम.
 कुचर—कुत्सिताचरणी.
 कुपथारूढ—दुर्मार्गगामी.
 कुमार—कार्तिकेय.
 कुरंग—हरीण.
 कुभाव—देहवासना वगैरे.
 कुहक—सूत्रधार.
 केलिकलह—क्रीडेंतील भांडण.
 क्रोडा—डुकर.
 कृत्तिवास—शंकर.
 क्षपण—नाश करणें.
 क्षिप्र—लौकर.
 क्षमेश—राजा.

ख

खर-गाढव.
खग-सूर्य, नक्षत्र.
खंडा-खडीसाखर.

ग

गमागम-जन्ममृत्यु.
गविचर-पृथ्वीवर फिरणारा.
गंधर्व-गाणगापूर, घोडा.
गा-पृथ्वी.
ग्राह-मगर.
गूढाश्रम-गुप्ताश्रम.
गुप्ताचित्-बुद्धीचा रक्षक.
गुर्विणी-गर्भिणी.
गेही-गृहस्थाश्रमी.
गोत्रा-पृथ्वी.
ग्रहार्ति-ग्रहपीडा.
ग्रावा-दगड.

घ

घट-शरीर.
घृतास्या-सुबदना.

च

चतुरशीतिसहस्र-चौदा हजार.
चरकल्पपादप-फिरता कल्पवृक्ष.
चारण-नटविशेष.
चारुवाक्-सुंदर बोलणारा.
चिरस्य-पुष्कळ काळ.
चोदनाधी-विधिबुद्धि.
चंडिकेश-शंकर.
चंद्रकुलोत्थ-सोमवंशीय.

ज

जड-मूर्ख.
जन-उत्पत्ति.
जनु-जन्म.
जलदमित्रांग-मेघाप्रमाणें शरीर.
जाति-जन्म.
जिष्णु-इन्द्र.
जीर्ण-बुद्ध.

झ

झुटिंग-पिशाच्चाचा एक प्रकार.

ड

डिंभ-मूल.
डिंडिम-नगारा.

त

तडित्-मेघ.
तत-व्याप्त.
तत्त्वानुसंधान-ध्येयाकडे चित्त
जोडणें.
तपनर्षि-स्वधर्मानें तळपणारा ऋषि.
तम-अंधकार.
तति-समुदाय.
तारि-नाव.
त्रयीतनु-सूर्य.
तरुणारुण-प्रखरसूर्य.
तात-आईबाप.
तारकेश-चंद्र.
तिग्म-तीक्ष्ण.
तीक्ष्णगु-सूर्य.

तुर्य-चौथा.

तुंग-उंच.

तुष-कौडा.

तूर्यस्वन-मंगलस्वर.

तोय-पाणी.

त्रिशक्ति-प्रभाव, उत्साह, सामदा-
नादि.

त्रिःसप्त-एकवीस.

त्रिपुटी-ज्ञाता, ज्ञेय, ज्ञान.

त्वाष्ट्र-शिल्प.

द

दष्टदशन-दांत खाणारा.

दनुज-दैत्य.

दभ्र-लहान.

दयित-पति.

दावा-दावाग्रि.

दिगधिपलवन-दिक्पालांच्या मात्रे-
पासून झालेला.

दिविचर-आकाशांत फिरणारा.

दिनस्त्री-वेश्या.

देवहूति-अनुसूया.

दुहिता-मुलगी.

देवव्रत-भीष्म.

देवर्षि-नारद.

दितमस्तक-छिन्नमस्तक.

दुष्प्रधर्ष-हटविण्यास कठीण.

दुर्दर्श-दुःसाध्य.

द्युनाथ-सूर्य.

द्रुत-लवकर.

द्विरद-हत्ती.

द्वय-संसार.

दंडनिपात-दंडवत् पडणें.

द्युमन्-प्रकाशशाली.

द्राक्-लवकर.

ध

धरग-पर्वतावरील.

धरावर-सह्याद्री.

धरेश-राजा.

धाता-ब्रह्मदेव.

ध्वान-शब्द.

ध्वांत-गाढ अंधःकार.

धीर-बुद्धिप्रेरक.

धुतमान-मान टाकलेला.

धूर्जटि-शंकर.

धृति-सार्विक धैर्य.

न

नवपाक-नवीन बालक.

नय-नीति.

नाक-स्वर्ग.

निकेत-घर.

निघ्नन्-नाश करणारा.

निर्गम-उत्पत्तिस्थान.

निजगौरवभृत्-स्वभक्तांचें रक्षण

करणारा.

निद्-निशा.

निर्माय-मायारहित.

निवाप-तर्पण (श्राद्धादि).

नीरुक्-निरोगी.

नीलनिभ-श्यामवर्णी.
 नैकांग-पुष्कळ शरीरें.
 नैस्व-दरिद्री.
 निरपाय-पुनरावृत्तिरहित.

प

पत्रा-गंध.
 परतरलीन-ब्रह्मांत लीन झालेला.
 परिरंभ-आलिंगन.
 परमभक्तिसार विप्र-विष्णूचे
 ठिकाणी भक्ति हेंच बल
 असणारा.
 परेश-दत्तात्रेय.
 परद-दुसऱ्यास वर देणारा.
 पल-मांस.
 पलित-म्हातारपणानें पाढऱ्या
 केंसांचा.
 परेत-मृत.
 पण्यक-बाजार.
 परश्वध-शस्त्र. कु-हाड.
 पस्त्य-घर.
 परिखा-खंदक.
 पारिवर्ह-नजराणा.
 पाक-अर्भक.
 पीठ-आसन.
 पुलिन-वाळवंट.
 पुष्कर-आकाश.
 पोत-अर्भक.
 प्रकीर्ण-चवरी.
 प्रजाप-दक्षादि मुनि.

प्रणतिमख-नमस्कारयज्ञ.
 प्रमीत-मृत.
 प्रत्यक-प्रत्यक्ष.
 प्रत्यय-ज्ञान.
 प्रत्याख्यात-तिरस्कृत.
 प्रथित-प्रसिद्ध.
 प्रवाहीकरण-सातत्य.
 प्राकृतलोचन-व्यावहारिक दृष्टि.
 प्राकार-तट.
 प्राज्य-पुष्कळ.
 प्राज्ञ-बुद्धिमान्.
 प्राणपरीप्सा-प्राणरक्षणेच्छा.
 प्राहव-भांडण.
 प्रियंवद-प्रिय बोलणें.
 पुत्तिका-लांकडाची बाहुली.
 पंचता-मृत्यु.
 प्रसह्य-बलात्कार करून.
 प्राकृतवैभव-प्रकृतीमुळें आलेलें
 वैभव.

ब

बल-सैन्य.
 बह्व-स्वैपाकी.
 बोध-जागृति.
 बोद्धृत्व-जागेपणा.

भ

भद्रासन-सिंहासन.
 भवहा-संसारशत्रु.
 भव-संसार.

भवारि-संसारशत्रु.
भागवती गति-मुक्ति.
भारती-बाणी.
भावलभ्य-भक्तीने प्राप्त होणारा.
भावज्ञ-आशय जाणणारा.
भावषट्क-सहा भाव.
भुक्ति-भोजन.
भुजि-भोजन.
भूभृत्-राजा, पर्वत.
भूरथ-पृथ्वी हाच रथ.
भूषष्ठांश-भूमीचा सहावा भाग.
भेदिन्-द्वैतवादी.
भैक्षयश-भिक्षेतील अन्न.
भृशं-अत्यंत.

म

मघवा-इंद्र.
मतिबिम्ब-बुद्धि जाणणारा.
मतिदेव-बुद्धिप्रकाशक.
मतीश्वर-बुद्धिप्रकाशक.
मनाक्-किचित्.
मरुद्धन-दैवी संपत्ति.
महादम-महाबंड.
महानुभाव-सद्गुरु.
मलोत्सृति-शौच.
मलौघघ्न-पातकांचा नाशक.
माणवक-अल्प बुद्धीचा.
मातृपुर-माहुर.
मानिनी-स्त्री.
माणामयभीरु-मध्येची स्त्री.

मायारचित-मायेने निर्मित.
मारीष-वसिष्ठ.
मिमंक्षा-स्नान.
मुनिपुंगव-मुनिश्रेष्ठ.
मुद्-आनंद.
मृड-सुख.
मृदिम-मातीचा हत्ती.
मोचा-केळ.
मंदाकिनी-आकाशगंगा.
मृति-मरण.

य

यहिं-जर.
युजि-ध्यान.
योगभ्रष्ट-योगाभ्यास करीत असतो
ज्ञानप्राप्ति होण्यापूर्वीच मेलेला.
योषा-स्त्री.

र

रणद्वीण-धीणावादक.
रणसीमा-रणांगण.
रत-स्त्रीसंग.
रहस्-एकान्त.
रा-देणे.
रिष्ट-विघ्न.
रुद्-क्रोध.
रुक्-रोग.
रुच्य-रुचकर.

ल

लोकजिति-स्वर्गादिलोक मिळवि-
णारा.

लोकप-ब्रह्मदेव.
लोकेश-ब्रह्मदेश.

व

वडवा-ब्राह्मणस्त्री, घोडी.
वनंवनं-सेवन करण्यास योग्य वन.
वयुन-शास्त्रीय ज्ञान.
वर्ष-शरीर.
वासुदेव-सर्व भूतें ज्याच्यांत वास
करतात.

विजातीय-विरुद्ध.
विकंप्र-निश्चल.
विचिंत्य-स्मरण करून.
वितिमिर-अज्ञान नष्ट झालेला.
वित्ता-विद्वत्ता.
विदोषा-अज्ञानरहित.
विधि-दैव, ब्रह्मदेव.
विभव-ऐश्वर्य.
विपिन-अरण्य.
विराग-वैराग्य.
विवसन-नम्र.
विक्षेप-पदार्थांचें मूळ स्वरूप
न भासतां विपरीत भासणें.
विरत-वैराग्यशील.
विह्वलित-शोक भाषण.
वदान्य-दानशूर.
बन्ध्य-निष्फल.
वसुधा-प्राप्तिस्थान.
वामदेव-प्रतिकूल दैव.
विगौरव-निरभिमानी.

विठ्ठलपुर-पंढरपूर.
विद्विषत्-शत्रु. जिंकलेला.
विरूढदर्प-अतिगर्विष्ठ.
विष्वक्-चोहों वाजूस व खालींवर.
विहस्त-व्याकुळ.
वृतावगम-स्वीकृतबोध.
व्रती-मुंज झालेला.
व्यस्त-विपरीत.
व्याधि-रोग.
वृष-धर्म.
वृषाकपि-पाप नाश करून इष्ट
देणारा.
वेषांतरजुष्ट-वेषांतरधारक.
वृक-उंदीर.

श

शम-अंतःकरणोपरम.
शश्वत्-वारंवार.
शस्त-प्रशस्त.
शं-कल्याण.
शर्मदा-सुख देणारी.
श्वा-कुत्रा.
शिष्टा-शिष्टक राहिलेली.
शिखा-ज्वाळा.
शेवधि-सांठा.
शूलोत-मुळावर चढविलेला.
श्रीकलत्र-विष्णु.
श्रुतदृक्-लौकिक शास्त्रदृष्टि.
श्रुतिशीर्ष-उपनिषत्.

श्रुतिगणगेय-श्रुतिकङ्कन गान केला
गेलेला.

शुगास्पद-शोकास्पद.

श्रेयायन-मोक्षमार्ग.

ष

षड्विधलिङ्ग-उपक्रमोपसंहारादि
सहा लिंगें.

स

संस्कृत-पवित्र.

सदकासहन-साधूंचें दुःख सहन न
होणारा.

संप्रसाद-कृपाप्रसाद.

सगर्भ्य-भाऊ.

सकलचंद्र-संपूर्ण चंद्र.

सन्नद्ध-कवचकुंडलयुक्त.

सह्यधाम-सह्याद्रीनिवासी.

सजातीय-समान.

सरः-सरोवर.

संबित्-ज्ञान, नांव.

सरसीरुह-कमळ.

संस्तुतिहृत्-संसारनाशक.

सत्त्र-साधूंचा रक्षक.

संभावित-उत्पन्न झालेले.

सदर-भयभीत.

संशुष्यतुंड-म्लानमुख.

समा-वर्ष.

समस्तेडित-सर्वांनी स्तुत.

सहस्रकर-अर्जुन, सूर्य.

सनाल-नाळयुक्त.

सहसा-इंस्न, एकदम.

संस्तुति-संसार.

सागरांबरा-पृथ्वी.

सातपदीनभाक्-मैत्रीस योग्य.

साक्षी-द्रष्टा आत्मा.

स्रष्टा-ब्रह्मदेव.

खाक्-लवकर.

सामंत-मांडलीक.

सायुज्य-भगवद्पता.

सास्त्राक्षी-जलयुक्त नेत्राची.

साररसदृक्-ब्रह्मनिष्ठ.

सास्त्रामिष-रक्तमांसासह.

सांपराय-श्राद्धतर्पणादि.

सीधु-गळणारे.

संघात-देहेन्द्रियादि समुदाय.

स्वरूपानुसंधान-स्वरूपाकडे लक्ष
देणें.

सुमर्षण-अतितितिक्षु.

सुमदलन-फूल कुसकरणें.

सुगुप्त-चांगलें रक्षण केलेला.

सुरत-कृपाळु.

सुपेशा-सुरूप स्त्री.

सुमनस्-देव, फुलें.

सुभाविक-कुशल.

सुरत्रय-ब्रह्मा, विष्णु, शंकर.

सुराभ-देवाप्रमाणें कांतियुक्त.

स्वेष्टक-साक्षी.

स्तेन-चोर.

स्थेम-स्थैर्य.

सैरांग्रि-मालकाचे घरांत राहिलेली

धार्मिक दासी.

सोपस्कर-साहित्ययुक्त.

सोदर्य-भाऊ.

स्यदन-रथ.

स्वज-श्रीदत्त.

स्वाप-निद्रा.

ह

हतमाय-माया नष्ट केलेला.

हती-वध.

हरि-विष्णु, यम.

हयेष्टि-अश्वमेध.

हरित्-दिशा.

हापित-टाकलेला.

हार्द-हृदयांतील गोष्ट.

हृषीक-इन्द्रिय.

